

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Herczeg Gyula: Hogy-gyal kezdődő mellékmondatok a főmondat előtt

P. Dombi Erzsébet: A szinesztézia fogalmáról

Voigt Vilmos: A szólások változatainak szintjei

Aujeszky László: Az időjárási jelentések leíró részének stilisztikai problémái

Mizser Lajos: A diáknevekről

Kunszery Gyula: Horvát István redivivus?

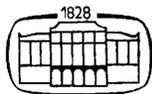
Kőháti Zsolt: Jegyzetek a novellairó Németh László stílusáról

Széles Klára: „Mintha erdön járnék, éjjel...”

Pásztor Emil: Mikes Kelemen stílusának képszerűsége

Benkő László: Az állítmány tanítása — felsőfokon

Fónagy Iván és Péter: Helyesírási hibák haszna

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

5. ÉVFOLYAM 1971. JANUÁR—MÁRCIUS I. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG :

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Herczeg Gyula: Hogy-gyal kezdődő mellékmondatok a főmondat előtt</i>	1
<i>P. Dombi Erzsébet: A szinesztézia fogalmáról</i>	15
<i>Voigt Vilmos: A szólások változatainak szintjei</i>	29
<i>Aujeszky László: Az időjárási jelentések leíró részének stilisztikai problémái</i>	35
<i>Mizser Lajos: A diáknevekről</i>	40
<i>Kunszery Gyula: Horvát István redivivus?</i>	42

Íróink nyelve

<i>Kőhádi Zsolt: Jegyzetek a novellairó Németh László stílusáról</i>	45
<i>Széles Klára: „Míntha erdőn járnék éjjel . . .”</i>	51
<i>Pásztor Emil: Mikes Kelemen stílusának képszerűsége</i>	62

Nyelv és iskola

<i>Benkő László: Az állítmány tanítása — felsőfokon</i>	65
<i>Fónagy Iván és Péter: Helyesírási hibák haszna</i>	70

Nyelvjárásaink

<i>Németh Zoltán: Tájszavak a szlovákiai Taksonyból</i>	90
<i>Bona Júlia: Egy 1859-ből való katonakönyv néhány tanulsága</i>	98

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Reuter Camillo: Dereglye</i>	99
<i>Zsoldos Jenő: A stilisztikai műszavak magyar történetéhez</i>	103
<i>Ország László: Watt</i>	107
<i>Szabó T. Attila: Prókátor, prokurátor</i>	109
<i>Implom József: Két makaronikus toldalék</i>	112

Imre Samu

(1017 1000)

Hogy-gyal kezdődő mellékmondatok a főmondat előtt

1. Az alábbiakban megkíséreljük leírni és rendszerezni azokat az alanyi, tárgyi és különféle árnyalatú jelzői, illetőleg állandó határozói mellékmondatokat, amelyeknek szokatlan sorrendje az esetek többségében tudatos szerkesztés eredménye. Főként az értekező prózában — amely elsősorban tartalmaz ilyen mondattani, stilisztikai jelenséget — elég pontosan kijelölhetők a használat feltételei.

Nyelvtanaink jelzik a példákat, de részletesebb feldolgozásuk, bemutatásuk egyelőre hiányzik. A MMNyR. a tárgyi mellékmondat fejezetében az *azt, ezt* utalószók kapcsán az alábbi módon említi az előrevetett mondatot:

„A *hogy* kötőszós és a kötőszó nélküli mellékmondatokra a főmondatban elsősorban az *azt* utalószó mutathat rá. (...) Kossuth Lajos az *t* üzente, elfogyott a regimentje (Kossuth-nóta). Ritkábban *ezt* utalószót is találunk tárgyi mellékmondat főmondatában. Például: *Hogy szeressék, ez t* tán tiltja is (a Kisértet) (Ady: Az új kisértet; ÖV. 1: 561); *Hogy a gyűrű most csukódik össze: karácsony estéjén, ez t* persze még csak kevesen tudták Budapesten (Karinthy Fer.: Csillag 1952, 277); stb. Az ilyen mondatok az *értelmezői mellékmondatok* kal érintkeznek; a — bár *előrevetett* — mellékmondat ugyanis valahogyan értelmezi a főmondat *ezt* szavát (vö. 2: 403)” (MMNyR. 2: 357).

Szűkszavú a tárgyalás az alanyi mellékmondatnál kapcsolatban is:

„A *hogy* kötőszós (...) alanyi mellékmondat még mindig valamivel kevésbé szoros tartalmi és nyelvtani kapcsolatban van a főmondatnál, mint a párhuzamos vonatkozó mellékmondatok (lásd alább); azért is váltakozhat sok példában a kötőszó nélküli szerkezetével (...). A főmondat előtti helyzetben azonban inkább a kötőszós változat járja: egyébként a hallgató a főmondat hallatáig sem lehetne tisztában e tagmondatnak mellékmondati jellegével sem, illetőleg ennek a mellérendelő jellege erősödnék. Vö.: „Késő van már, a z bizonyos!” (közny.), de: „Hogy késő van már, a z bizonyos” (uo.). — A természetesebb élőbeszédben, a prózai és a verses szépirodalomban, az értekező és az újságnyelvben stb. egyaránt igen megszokott, gyakori mondatforma mindkettő” (uo. 2: 347).¹

Hadrovics László valamivel jobban közelíti meg a kérdést. „A funkcionális magyar mondattan alapjai” című művében (Budapest, 1969), mégpedig

¹ Bencédy—Fábián—Rácz—Velcsovné: A mai magyar nyelv (Tankönyvkiadó) idéz előretett *hogy*-os mondatpéldákat, de a problémára nem hívja fel a figyelmet.

a mondatok sorrendjét tárgyaló fejezetben (8:13, 207—209). Abban igaza van, hogy a MMNyR. a sorrendváltozás kapcsán nem mutat rá annak elvi jelentőségére; ne feledjük azonban, hogy az előtanulmányok hiányoznak. Meg kell említeni, hogy Hadrovics megjegyzései is részletes kiegészítést igényelnek:

„Ismét más a két mondat viszonya és közlésbeli funkciója, ha a mondatok sorrendje úgy változik meg, hogy a mellékmondat megtartja kötőszavát: *hogy dolgozol, azt látom*. A kötőszó kitévése szintaktikai kényszer okoz. A közlést folytatni kell. Az ilyen mondatrend különleges funkciója abban áll, hogy a mellékmondatot kiemeli, s így igen alkalmassá teszi különbség, ellentét, megengedés kifejezésére: *hogy dolgozol, azt látom, de hol az eredmény?* Ilyenkor tehát a mellékmondat előrehozása nagyobb szövegösszefüggésben nyer sajátos funkciót” (i. m. 209).

Előzetesen utalva a következő elemzés eredményeire, egyet tudunk érteni Hadrovicsnak azzal a megjegyzésével, hogy az előretett mellékmondat kiemeli, nyomatékosítja a tartalmát, a benne foglalt közlést. Azt azonban nem fogadhatjuk el, hogy a mellékmondat ez által alkalmasabbá válik a különbség, ellentét, megengedés kifejezésére. Fordítsuk meg Hadrovics példáját: *(Azt) látom, hogy dolgozol*; ehhez az összetett mondatához éppen olyan kifejező módon csatlakozhat az ellentétet magába foglaló, ellentétes mellérendelt mondat: *de hol az eredmény?* A *hogy*-os mellékmondat előretétele semmivel sem involválja jobban az ellentétes mellérendelő (fő)mondat hozzáfűggesztését az összetett mondatához, mint az az eset, amikor a *hogy*-os mellékmondat követi főmondatát.

Egyébként Hadrovics kitűnően megválasztott három példájában csak tételének egyik részét igazolja: azt, hogy az előretétel nyomatékosítja a tartalmát. Íme a példák:

„Világosiné... látta, hogy a cseléd szorgalmas, hasznavehető, dolgos, *hogy* nyelves, *azt tapasztalta*, s *hogy* szeret a maga kezére gazdálkodni, *azt sejtette*. (Jókai Összes Művei 17:91.) — *Hogy* (a baj) megtörtént, *azt elhiszem*. *Hogy* önnek nagy baj, *azt is elhiszem*. Hanem *hogy* ez a baj egy naiv gyermeknek óvhatatlan kifecsegeése miatt szülemlett volna meg: *abban kételkedem* (uo. 30:144). — A feleségemet imádom...; hanem *hogy* minden szombaton letérdepelnék eléje meggyónni, hogy egész héten hol jártam — *azt nem cselekszem*. (uo. 30:141).”

*

Vizsgáljuk meg a négy típust, az alanyi, a tárgyi, a jelzői és az állandó határozói mondatokat, elfogadva a MMNyR. felosztási elvét, amelyet — mint tudjuk — Hadrovics említett monográfiájában kérdéssé tett, illetőleg megmutatta másfajta osztályozás lehetőségét is. Minthogy azonban a hagyományos felosztás tévesnek vagy rossznak nem mondható, célszerű itt a meg szokotthoz ragaszkodni annál is inkább, mert leírásunk szempontjából végül is nincs jelentősége, miként nevezünk el a kategóriákat.

2. A) Alanyi előretett mondatok:

a) Visszaautaló szó nélkül:

Hogy ez a kérdés a magyar közéletben épp a 30-as évek közepén került különösen előtérbe — a dolog természetétől fogva *elválaszthatatlan volt* attól, hogy a magyar nagybirtokos arisztokrácia ez időben kezdett (...) részt venni (Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály. Budapest, 1957. 293); *Hogy* a skolasztikus formát majd azoknak — a nápolyiaknak — kell a természetfilozófiában is robbantaniok, akik — mint Telesio és Bruno —

a skolasztikus tartalom hazájában éltek, akik számára tehát nem volt nyitva a velencei út, mit sem *von le* a velencei arisztotelianizmus jelentőségéből, sőt abból a tényből sem, hogy az új (...) természetfilozófia is rendkívül sokkal tartozik neki. (Heller Ágnes: A reneszánsz ember. Budapest, 1967. 35); S *hogy* később számos gondolkodónál még visszavisszatér, ahogy visszatér az élvezetek „osztályozásának” kísérlete is — mit sem *változtat* Valla történelmi tétten (ua. 97); *Hogy* mérték és szépség mindvégig egymást tételezik, *nem jelenti* azt, hogy e két fogalom (eszmény) együtt és egyszerre alakult volna ki (ua. 193); *Hogy* ezt nem egy új kategóriarendszerrel, hanem a régi újraértékelésével teszi, nem annyira a gondolat tisztátalanságára *mutat*, mint polemikusságára (ua. 139); *Hogy* itt a vazallus maradt hű a királyához, tehát hagyományos kapcsolattal van dolgunk, — *nem kétséges* (ua. 234); *Hogy* a reneszánsztól kezdve szükségessé vált az értékrendtől elszakadó, lehetőséget kitapintó, moralitás és legalitás közötti ellentmondást a praxisban mindig feloldódó erkölcs, *korántsem jelenti*, hogy minden ember megoldotta ezt az emberiség előtt álló feladatot (ua. 243).

b) Vissza utaló szóval. Ezek a példák sokkal elterjedtebbek, mint a visszautaló szó nélküliek. Anyagunk alapján azt kell mondanunk, hogy többségben van az *az* névmás, mint az előzményt összefoglaló visszautaló szó. Hadrovics Lászlóval ellentétben mondjuk ezt; ő ugyanis a *hogy* nélküli előrevetett mondat esetében, amikor a főmondat hátravetett, az *ez* mutató névmás gyakoriságát emeli ki. Az *az*-ra meg annyit mond, hogy „természetesen arra is vannak példák, hogy a hátravetett főmondatban *az* mutató névmás áll. Ezeket az eseteket külön meg kellene vizsgálni . . .” (i. m. 208). Lássuk Hadrovics legjellemzőbb példáját az *ez* használatára:

Az asszony gyarló, *ezt már a régi írók *hirdették* (Kisfaludy Károly munkái, é. n. 1: 197).

Természetesen, amikor az *az* túlsúlyát hangsúlyozzuk, módunk van számos példát idézni az *ez*-re:

Hogy idegen tömegeknek nemzeti és nyelvi átalakítását egyedül az iskolai, részben csak középiskolai oktatás kicsiny eszközeivel próbáltuk meg, *ez nem* világtörvényszék elé való *merény*, hanem saját kárunkra való gyermekes tévedés volt, egyike a hanyatló korszak állami és nemzeti illúzióinak (Szekfü Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Budapest, 1938. 305); *Hogy* valaki egy adott szituációra — szerencsétlenségre vagy akár szerencsére is — nyugodtan vagy szenvedélyesen, hűvösen vagy dühödten reagál — *ez* messzemenően temperamentum és nem attitűd *kérdése* (Heller i. m. 99); *Hogy* az ész, mint bizonyos szükségszerű tendenciák felismerője — rejlnek bár ezek a tendenciák az objektív társadalmi törvényekben vagy az egyes emberek karakterének törvényeiben, esetleg e kettő kölcsönhatásában — növeli az ember választási és cselekvési szabadságát, biztonságot ad a cselekvésben, *ez meggyőződése* Richardnak, Jagónak, Edmundnak egyaránt (ua. 169); *Hogy* a bölcsesség mint erkölcsi kategória praktikus vagy teoretikus, aktív vagy passzív magatartásban testesül meg teljesebben — *ez* természetesen az antikvitásban is *vita tárgyát képezte* (ua. 229). *Hogy* az emberi elme gyengeségein „lehet segíteni”, *ez* már Cusanustól *sem volt idegen gondolat* (ua. 331). *Hogy* egy eszméhez, világképhez, igazsághoz lehet „hűnek” lenni s ez a hűség jobban kötelezhet minden személyes kapcsolatnál (beleértve a transzcendenciához fűződő személyes kapcsolatot, a „Krisztus követését” is), *hogy* e magasabb, általánosabb igazsághoz való hűség nevében jogos, helyes és igazságos lehet felrúgni a legszemélyesebb kapcsolatokat: *ez* a reneszánszban újra *természetessé vált* (ua. 235).

Jogosan vetődik fel a kérdés: az *ez* kicserélhető-e *az*-ra? Változna-e a mondatok értelme *az*-zal? Szerintem nem változna akkor, amikor akár a mellék-, akár a főmondat értelemszerűen távolra mutat, tehát történelmi jellegű, bárminő legyen is a *hogy*-os mellékmondat értelme. Így tehát a Szekfü-példában, továbbá az antikvitást és a reneszánszt említő főmondatban az *az* használata szabályosnak hat. Megfelelőbbnek látszik az *ez* használata elvi,

általánosító, nem történelmi tárgyú mondatokban, illetve olyankor, amikor a közlésnek affektívabb jelleget kívánunk adni, amikor tehát jelezzük, hogy személyesen közünk van ahhoz, ami történik. Az alábbi példában, úgy érezzük, éppen ez a személyes érdekelttség, a történésben való részvétel s a nyomában járó affektivitás indokolja az *ez* használatát:

Hogy Laci dolgozik — *ez csak furcsa volt. De hogy* kötetnykéket pettyezget, olesó női holmival bajlódik, naponta nyole órát, tíz órát fejkendők felett görnyed — *ez hirtelen torkon szorította* (Illés Endre: Utójáték, az Égi és földi szerelem c. kötetből. Szépirodalmi, 1969. 130).

Most lássunk néhány példát *az*-zal:

Hogy a Föld forog, s *hogy* csupán a glóbus féltékéje borul sötétségbe — *az* Vörös-marty szemléletének aktuális, szüntelenül készenlétben lévő tartalma (Tóth Dezső i. m. 87); *Hogy* egy villában együtt szerepeljen a gyümölcseshozó Pomona, a szőlőisten, Bacchus, a vadászat istennője, Diána, *az* a villa-civilizáció természetéből *folyik* (Kardos Tibor: Az Argirus széphistória. Budapest, 1967. 82); *Hogy* az istenek nem avatkoznak a világ rendjébe, *az* nemcsak *annyt jelent*, *hogy* (. . .), hanem azt is, *hogy* (Heller Ágnes i. m. 99); *Hogy* a párokat kijelölő fél a szülő vagy az állam, *hogy* melyek a párválasztás szempontjai, *az* a szabadság vonatkozásában *nem differál* (ua. 216); *Hogy* ellentendenciák is vannak — mint pl. Erasmusé — *az* az előbbin *mít sem változtat* (ua. 262).

Az az cseréjére vonatkozólag meg kell ismételni a fentebb mondottakat; nyilván a „történelmi” jellegű példákban, amikor az eseménysor a beszélőtől távoli, *az* az helyénvalóbb, világosabb.

Lehetetlen a csere olyankor, amikor az *az* a mellékmondati *hogy* elé kerül, tehát olyankor, amikor az előretett mondat *Az, hogy* szerkezettel kezdődik:

Az, hogy bizonyos szituációkban az erőszak morálisan jó — szintén *közhelyszerű volt* (Heller Ágnes i. m. 279); *Az, hogy* az itáliai reneszánsz uralkodó műfaja a XIV. század végétől a képzőművészet volt, s *hogy* a kor hierarchiájában is ez foglalta el a legelőkelőbb helyet, mindenestre *megkönnyítette* a miméziselmélet felújítását (ua. 319); *Az, hogy* az ember „természeti lény”, még mindig *jelentette* a „természetes szenvedélyekkel” és a halállal való szükséges számotvetést; de már *jelentette* az egész (magábanvaló) természethez való aktív viszonyt, melyben hasonló hasonlóra, a mikrokozmosz a makrokozmoszra hat, s ezáltal nyer „hatalmat” (ua. 339); *Az, hogy* „létezik” Hádész birodalmában, az ő szemében *egy* a teljes megsemmisüléssel (ua. 85: a főmondat eleji *az* nyilván senkit sem téveszt meg; nem utalószó, vagyis nem mutató névmás, hanem névelő).

Az idézett példákban elképzelhetetlen volna *ez* használata; *ez, hogy* mai nyelvérzékünk szerint helytelennek látszik, s nem véletlen, hogy nem találtunk rá példát viszonylag bő anyagunkban. Ha azonban az *az* helyét megváltoztatjuk, tehát a mellékmondat *hogy*-gyal kezdődik, mint korábbi példáinkban, *az* *az* pedig a főmondat élére kerül, a helyettesítés már nem annyira elképzelhetetlen. Vegyük az utolsó példát: *Hogy* „létezik” Hádész birodalmában (vagyis *hogy* meghalt, de nem semmisült meg), *az* [vagy éppúgy jó: *ez*, annál is inkább, mert személyes tartalmi közlésről van szó] *az* ő szemében *egy* a teljes megsemmisüléssel.

3. B) Tárgyi előretett mondatok:

a) Visszaautaló szó nélkül:

Hogy ilyen típusú költő-művészek léteztek, nemcsak olyan nagy példákban *tudjuk*, mint a lírikus Michelangeloé, az önéletíró Cellinié (Kardos Tibor i. m. 92); *S hogy* nem véletlenekről van szó, a folytatás *tanusítja* (ua. 200); *Hogy* Konstantinápoly

elfoglalásának, Gemiszthosz Pléthon személyes propagandamunkájának, az eredeti görög szövegekkel való megismerkedésének ebben jelentős szerepe van, *nem tagadjuk* (Heller Ágnes i. m. 74); *Hogy* szerencsétlen életsorsából jutott erre a következtetésre vagy fordítva: ez az elv tette sorsát szerencsétlenné — *nem tudjuk* (ua. 159).

Nem tudtunk több példát idézni a visszautaló névmás hiányára. Az alanyi mondatok esetén is többségben vannak a visszautalós példák. A polarizálódás egyébként az *azt* használatával kapcsolatban is élesebb; mindössze két példát találtunk *ezt*-tel; összes többi példánkban *azt* visszautaló névmás szerepel; de a két példa közül is az egyik az újságnyelvből, tehát az élőnyelvhez közel álló, esetleg a kevéssé csiszolatlan próza köréből való. Annál is inkább így van, mert az újságíró élőbeszédet „közvetít”:

Nektek az a legfontosabb, hogy mindenkinek valami állása legyen. Lehetőleg hivatala, papírja mindenféle végzettségről. *Hogy* közben a társadalom elsilányítja gondolkodásukat, hitvány önzőt farag belőlük, fokról fokra meglopja öntudatukat, s a végén tulajdon boldogulásukat sem képes irányítani, *ezt észre sem veszitek* (Hippik a javából. Interjú a piktórral. Esti Hírlap, 1970. június 25.).

A másik példa szakirodalmi:

Hogy a hasznosság a polgári társadalom életvitelének homogenizáló vonatkozása — *ezt* már a XVII. század polgári gondolkodói is *észrevették* (Heller Ágnes i. m. 195).

b) A visszautaló szó *azt*:

Hogy a fentebb megadott időszakasz a középgörög verses szöveg keletkezésének valódi ideje, *azt* egy másik jellemző mozzanat is *érzékelte* (Kardos Tibor i. m. 225); *Hogy* mégis új és régi harcra folyt itt, *azt* legkézzelfoghatóbban az *mutatta*, hogy Kisfaludy Sándor pártján a tudomány és politika terén is konzervatív nézeteket vallók álltak (Tóth Dezső i. m. 195); *Hogy* maga Vörösmarty valami ilyesfélének szánta, *azt mutatja*, hogy „regé”-nek minősíti, s a cím is népmesei analógiára született (ua. 373); *Hogy* ez a probléma a vallás számára kemény dió, *azt* először megint csak Luther *ismerte fel* (Heller Ágnes i. m. 69).

4. C) Külön pontban kívánjuk bemutatni azokat a tárgyi (egész ritkán alanyi) előretett mellékmondatokat, amelyekben a *hogy* után kérdőszó, illetve mennyiségre, milyenségre utaló határozószó áll. A függő kérdő, és a függő felkiáltó mondatok esetei ezek. Újabban Hadrovics László részletesen foglalkozik a második típussal.

Úgy csoportosítunk, hogy először felsoroljuk a *hogy mennyire*, *hogy milyen* kezdetű példákat, amelyeket elválasztunk a *hogy mi(t)*, *hogy ki(t)*, *hogy miért* kezdetűektől. Talán az elsőkből inkább érezzük a felkiáltó jelleget, mint a második fajtában. A bevezető főmondat nem tartalmaz kérdést, érdeklődést, tudakolást; a bevezető ige sokkal inkább a tudás, érzékelés, mondás jelentéskörébe tartozik.

Hogy a nyelv a maga korában *mennyire* újszerű volt, *azt* ma már nehezen *tudjuk felmérni* (Tóth Dezső i. m. 94); *Hogy* a fordulat, amely Vörösmarty drámaírói gyakorlatában beállt, *mennyire* a színházkultúráért folytatott harc új szakaszával esik egybe, *jól mutatja*, hogy az adott színi ízlés szerint készült első darabja, a Kincskeresők 1833-ban jelent meg (ua. 234); *Hogy ez mennyire* így volt, *azt* nemcsak Machiavelli hűvösen tudományos elemzései *mutatják* (Heller Ágnes i. m. 43); *Hogy* a külső és belső szépség eszménye *mennyire* uralta a Medicek első korszakát nemcsak Firenzében, de a firenzei befolyás alatt álló Rómában is, *azt* a képzőművészet *mutatja* fényesen (ua. 199); *Hogy* a „némán szolgálni” hűsége *mennyire* elvesztette értéktartalmát, *azt* nemcsak Shakespeare-né

láthatjuk (ua. 234); *Hogy* a gazdagság *mennyire* rontja az erkölcsöket, *azt* még Machiavelli is fennen *hangoztatja* (szintén római példán) (ua. 281); *Hogy* dezantropomorfizálás és dezantropocentrizálás *milyen* nehéz és bonyolult folyamat, *mutatja* többek közt az is, hogy gyakran ugyanaz a gondolkodó tesz radikális lépéseket irányukban, aki más helyütt (...) tesz tanúbizonyságot (ua. 298).

Az előző példákban mintha a felkiáltó jelleg volna az erősebb; ezt valószínűsíti a főmondati igével kapcsolatos nyomatékosító módhatározószó is: *nehezen* tudjuk felmérni, *mutatja fényesen, fennen* hangoztatja.

Az alábbi példákat azonban kétségen kívül sorolhatjuk a függő kérdések körébe:

Hogy mi volt a zátonyra futás oka, *nem tudjuk* (ua. 33); *Hogy* a közösségi társadalmakban, magában a mitoszvilágban *mit* jelent a precedens, *azt* mélyen — ha ironikusan is — *ábrázolta* Thomas Mann József-tetralógiájában (ua. 71); *Hogy melyek* voltak a feladatok, *azt* már az előbbieken *láttuk*¹ (ua. 156); *Hogy miben* áll az önmegvalósítás, *miben* merül ki az önelvezet, tehát *mit* értelmeznek sikerességnek, *azt* az *határozza meg*, hogy egyes reneszánsz egyéniségek individualizmusa mennyit realizál ebből az „emberi lényegből” (Heller Agnes i. m. 157—8); *Hogy ki* a tisztességes ember és *ki* a csirkefogó, *hogy kit* lehet barátnak tekinteni és *kit* nem, *azt* Brutus jobban *látja át*, mint a két másik római politikus (ua. 180).

Az utóbbi példában négy *hogy*-os függő kérdő mondat előzi meg a főmondatot; a *hogy* kétszer van kitéve, egyszer a *ki*, másodszor a *kit* mondat bevezetésére. Nem volna lehetetlen így sem a mondat: „*Hogy* ki a tisztességes és *hogy* ki a csirkefogó, *hogy* kit lehet barátnak tekinteni és *kit* nem”; a negyedik mondat előtt annak igei állítmány nélkülsége folytán a *hogy* erőltetett volna. De elképzelhető volna a megoldás egyetlen *hogy*-gyal is: „*Hogy* ki a tisztességes ember és *ki* a csirkefogó, *kit* lehet barátnak tekinteni és *kit* nem, *azt* Brutus stb.” A kettős *hogy* használata [a három variációs lehetőség közül az egyik] arra enged következtetni, hogy az író szimmetriára, ritmusra törekedett: *hogy*-ot tett ki az alanyi mellékmondatok közül az első elé és ugyanígy a tárgyi mellékmondatok közül az első elé.

Az alábbi példákban a függő felkiáltás és kérdés alanyi mondatként jelenik meg:

Hogy a párokat kijelölő fél a szülő vagy az állam, *hogy melyek* a párválasztás szempontjai, *az* a szabadság vonatkozásában *nem differál* (Heller Agnes i. m. 216); *Hogy* mikor *melyik* mozzanat kerül előtérbe, *hogy mely* konkrét tartalmak (intézkedések) kellenek az érdekek mozgósítására vagy a félelem fenntartására — esetleg mindkettőre —, *az* csak a konkrét szituációban *mérhető fel*, még hozzá mindig újra és újra fel kell mérni (ua. 271); *Hogy* ennek *miért* nem volt a maga idejében teoretikusa (ugyanakkor midőn kidolgozták a legklasszikusabb jogrendszert) — *ez* olyan kérdés, melyre (...) nem kereshetünk választ (ua. 268).

5. D) Külön tárgyaljuk azokat a példákat, amelyekben az előretett mellékmondat a hagyományos felfogás szerint jelzői, illetve állandó határozói mellékmondatnak felel meg. Jellegzetes esetek ezek, mert a főmondatban az utalószó raggal van ellátva. Ha főnév követi, akkor jelzői mondatról beszél-

¹ Figyeljük meg az egyes számú mutató névmást; a visszautaló szó egyes számú, noha a mellékmondat alanya és állítmánya többesben áll.

lünk, ha a ragos utalószó magában áll, akkor állandó határozói mellékmondatnak ismerjük el a *hogy*-os mellékmondatot:

Hogy ennek a gondolatnak mélyén is a munkafolyamat újszerű gondolati feldolgozása áll — *arra a kérdésre* a későbbiekben még *rátérünk* (ua. 298); *Hogy* a líra világában ez idő tájt szokatlan vállalkozás — az orvostudomány eredményeinek megéneklése (még ha epigrammokban is) — egyetlen pillanatra sem vezet a művészet jogának csorbítására, *abban* nemcsak az *játszott közre*, hogy Vörösmarty a zseni spontaneitásával érezte, hanem világosan látta is a tudomány költészetté avatásának feltételeit (Tóth Dezső i. m. 327–8).

Az első példában a hagyományos nyelvtan szerint minőségjelzői mellékmondatokkal volna dolgunk, mert a *kérdésre* határozónak a minőségjelzőjét fejtjük ki. A másik példát a hagyományos nyelvtani felosztás az állandó határozói mondat csoportjába utalja. A főmondatban a távolra mutató főnévi névmásnak olyan raggal vagy névutóval ellátott alakja áll, amilyen ragos vagy névutós határozót a főmondati ige, névszó vagy szókapcsolat vonz. Ismeretes, hogy ezt a felosztási szempontot Hadrovics László elveti; feladatunk azonban nem az, hogy a kérdésben állást foglaljunk, hanem az, hogy megvizsgáljuk a főmondat előtt elhelyezkedő olyan *hogy*-os mellékmondatokat, amelyek egy része — a régi felosztás szerint — jelzői, a másik része pedig állandó határozói.

a) A minőségjelzői mellékmondatok feltűnő kis számával szemben jelentős a birtokos jelzői előretett mellékmondatok viszonylag nagyobb száma:

Hogy Shakespeare-nél ez a gonosztevőknek végső soron sosem sikerül, *annak elemzésére* még visszatérünk (Heller Ágnes i. m. 170); *Hogy* az ember nem a világ közepe, *ennek legfőbb bizonyítéka* szerinte az, hogy az ember differencia specifikái nemcsak emberek (ua. 297).

A felsorolt példákban is kiderül, hogy a távolra mutató névmás helyett a közelre mutató is szerepelhet.

Az alábbi példákban a birtokos jelzői mellékmondatok jellege vitathatatlanul függő kérdéssé és függő felkiáltássá alakul át azért, mert a mellékmondat, bármennyire felfogható is birtokos jelzőinek, tartalmilag mégiscsak kérdés, illetőleg felkiáltás, hisz kérdő, illetőleg felkiáltó szó, névmás stb. található benne teljesen hasonlóan a korábban külön csoportként tárgyalt tárgyi mellékmondatokhoz, amelyeket éppen a kérdőszó, illetőleg a mennyiségre, milyenségre utaló határozószó miatt kellett külön kezelni:

Hogy mennyiben bontakozik ki ez az attitűd a felbomló római világbirodalom erkölcsi normáinak elervénytelenedéséből, az individualitás és moralitás formáinak általános eluralkodásából, *hogy mennyire* tér el az Újtestamentumban kifejezett érték- és magatartásrendtől — *annak elemzésére* most nem térhetünk ki (ua. 57); *Hogy* ennek az általános princípiumnak a későbbiekben *milyen* buktatói lettek, *annak elemzésére* most nem térhetünk ki (ua. 319).

b) Idézzünk most egy minőségjelzői mellékmondatot:

Hogy az időpont folyamatos felismerésének gátat szab a karakter bizonyos megmerevedése, hogy a bizonyos időben sikeresen haladó karaktertípust ledöntheti a változó idő — *ezekről a gondolatokról* már beszéltünk (ua. 265).

Mindkét csoportban jelentéktelen az *ez* ragos alakjainak a szerepe.

6. E) Az állandó határozói mellékmondatoknál induljunk ki a ragos, illetőleg névutós mutató névmásból. Leggyakrabban *arra* (*erre*) ragos alakot egészít ki az előretett *hogy*-os mellékmondat; *erre* igen ritka:

Hogy az asszony hűtlensége Boccaccio novelláiban nemcsak bocsánatos, de itt-ott szinte kívánatos, *arra* nem kell szót vesztegetnünk (ua. 233); *Hogy* Bovillus szubsztanciafoglalma nem emlékeztet inkább a hegelire, mint a reneszánsz teleologikus-panteista természetkonceptió általában, még abban sem, hogy legelvontabb, legáltalánosabb kategóriája a létezés (*esse*), mely különben nála minden nem élőlény lényegét kimerítő kategória — *arra* nem is érdemes szót vesztegetni (ua. 303); *Hogy* a Tündérvölgy és Dél-sziget epikája után a tündériest drámában jelentse meg, *arra* mintát, példát bőven találát (Tóth Dezső i. m. 140); *Hogy* Vörösmarty elvileg a Kölcsény—Bajza, vagy a Kisfaludy—Toldy féle állásponton volt-e, *arra* vonatkozólag csak későbbi s nem teljesen irányadó adatunk van (ua. 157).

Az *arra* típus sok függő kérdő vagy függő felkiáltó mondatot tartalmaz; a főmondatok stereotip jellege jól megfigyelhető:

Hogy hosszú időn keresztül *mennyire* bizonytalannak érezte írói egzisztenciáját, *arra* jellemző, amit Vas Gereben ír visszaemlékezéseiben (ua. 182); *Hogy* e harcokból Vörösmarty *mennyire* vette ki részét, *arra* jellemző, hogy a helytartótanács már 1835-ben azt az utasítást kapta (ua. 283); S *hogy* ez a magatartás, ez az egyre jobban értelmiségivé váló szemlélet *milyen* harcos értelemben vett osztályszínezetet, arisztokrataellenes élt nyert, *arra* jellemző, hogy a Kelet Népében Vörösmartynak (...) hangja (ua. 184); *Hogy* lírájának nyelve ez idő tájt *milyen* realizálódásokon ment keresztül, *hogy* helyenként *milyen* Petőfi-közelbe jut — s éppen akkor, amikor a nálánál is népszerűbb lírikus Bajza csak úgy ontja magából a német szóösszetételek mintájára alkotott „rózsapályát”, „bájjvidéket” és „kegyarcot” — *arra* Melyik jobb? (1836) c. kis verse a legjobb példa (ua. 213); *Hogy milyen* nagy problémát és mértékadó magatartást fedezett itt fel Alberti, *arra* újra csak jelzésszerűen *utalhatunk* (Heller Ágnes i. m. 91); *Hogy* Castiglione „udvari emberének” erénye — és nevelése — *mennyiben* polémia a keresztény ideálokkal — *erre* nem is érdemes szót vesztegetni (ua. 102); *Hogy* a partikularitás között egyrészt, a közvélemény előítéletes tartalmai között másrészt, a közvélemény és szokás klisészerű elsajátítása között harmadrészt *milyen* szerves összefüggés van — *arra* a reneszánsz gondolkodók *még fel sem figyelték* (ua. 259); *Hogy* az elmúlt időkben *mennyire* nem az ország többségét tevő agrárkonzervatív tömegek, hanem a minoritásban levő nagyvárosi liberálisok uralkodtak, *arra* jellemző ezen agrárvezér sorsa (Szekfü Gyula i. m. 358).

Sokkal kevésbé gyakori az *arról* és az *abban* használata. Nem találtunk példát az *erről* előfordulására, és egyetlen *ebben* példánk van; (l. lejjebb):

Hogy a szocialista tanok egy részét ismerte Eötvös, *arról* az Uralkodó Eszmék is *tanúskodik* (Sötér: Eötvös József. Budapest, 1967. 79); *Hogy* a sztoikus-epikureus morál s az ettől befolyásolt közmorál egy része a félelmet a legrosszabb emberi impulzusnak tartotta, *arról* már *beszéltünk*. (Heller Ágnes i. m. 236); *Hogy* Vörösmarty látszólag hirtelen fellépése e nemben messzemenően sikeres, a reformkori népiesség művészi kibontakozásában olyan jelentőssé vált, *abban* döntő része van eddig is jelentkező népközel művészi, nyelvi ízlésének (Tóth Dezső i. m. 158).

Ez a típus is állhat függő kérdő és függő felkiáltó mondatban:

Hogy miért emelkedett ki ezek közül a hősök közül Jézus és Szokratész, *arról* már *beszéltünk* (Heller Ágnes i. m. 116); *Hogy* a reneszánszban *milyen* nagy jelentőségű, *arról* már *beszéltünk* (ua. 275); *Hogy* az ember sorsa *mennyire* tőle függ, illetve *mennyire* független tőle — *ebben* a reneszánsz mindennapi embereinek véleménye messzemenően eltért egymástól (ua. 289); *Hogy* objektív és szubjektív lehetőség egymásra találásánál *milyen* szerepe van a szubjektumnak, *hogy* ez a szerepe *mennyiben* a felismerés mélységének, a karakter sajátosságainak függvénye, *abban* eltértek a vélemények — mint ezt a sorsfogalom elemzésekor láttuk (ua. 317—8).

Egy példánk van az *azon*használatára, és egy esetben az utalószó névutós:

Hogy ez a felfogás valóban elterjedt, *azon* a mondottak után nem *kell csodálkoznunk*. És *azon* sem . . . (Szekfű Gyula i. m. 347); *Hogy* vajon a magántulajdon (. . .) a társadalom egyetlen adekvát, vagy akár legjobb regulátora — *e körül folyik* Morus Utópiájának egész szópárbaja (Heller Ágnes i. m. 283).

Az utolsó példa függő kérdő mondat volt.

Az idézett példákban kiderül a távolra mutató névmás abszolút túlsúlya. Nyilván a kutatás és a példák további szaporítása hozhat újabb eseteket az *ez* ragos összetételeire, de a lényegen, *azon*, hogy az arány igen alacsony, nem változtathat.

Akár az alanyi, akár a tárgyi, még inkább a jelzői és állandó határozói mondatokat nézzük, nyilvánvaló lesz, hogy az utalószó a távolra mutató névmás, illetve annak ragos alakjai közül kerül ki. Az *ez* szerepe korlátozott és csak a korábban már említett feltételek között lehetséges; mindig van tehát beszélt nyelvi, affektívabb funkciója, míg az *az* használata konkrétabb, szabatosabb.

7. Leírásunk végére hagytuk azokat az eseteket, amelyekben a *hogy*-os mellékmondatot követő főmondat egyúttal egy korábbi főmondattal ellentétes viszonyban áll. Két típus, a szembeállító ellentétes mellérendelés és a megszorító utótagú mellérendelés eseteit találtuk meg példánk között. *Azonban*, *pedig*, *azután* a szembeállító egyszerű mellérendelő kötőszók példánkban a *hogy* után, a megszorító *de* mindig a *hogy* előtt áll. Ha a *hogy*-os mellékmondat a főmondat után helyezkedik el, az ellentétes kötőszó soha nem kerülhetne a *hogy* elé vagy mögé, hanem feltétlenül a főmondatban kellene állnia. Egyébként a szembeállító egyszerű ellentétes kötőszók — az *azonban* és a *pedig* — a *hogy*-os mellékmondatokból átkerülhetnek a főmondatba, amely követi a mellékmondatot; ez soha nem fordul elő a megszorító utótagú *de*-vel, amely nem mehet át a hátratett főmondatba. Nézzünk meg erre vonatkozólag egy példát:

Hogy azonban az ifjú Árgirus tegezével és kutyájával mint vadász van ábrázolva, az a szövegből nyerhette kiinduló pontját (Kardos Tibor i. m. 76).

Miért van itt szükség szembeállító ellentét kifejezésére? A megelőző szakaszban, egy Nichesola nevű villa freskójának az elemzésével kapcsolatban azt mondja a szerző, hogy a képen van a festőre jellemző néhány egyéni vonás is: egy kis Ámor; és egy vadásznak ábrázolt Árgirus. Az Ámor szerepeltetése az első probléma; ezt a szerző megoldja azzal, hogy szerinte egyszerű korális elemről van szó, állandó rendszerességgel visszatérő motívumról: értelmezése nem ütközik nehézségbe. És most következik a szembeállító (egyszerű) ellentétes mondat; a vadásznak öltözött Árgirus értelmezése *azonban* matematikusan annyiban, hogy a vadász öltözék eredete a költeményből magából származik; tehát a költemény ihlette meg a festőt. Hogy hangozhatna a mondat másként, természetesen az értelem megcsorbitása nélkül? Háromféle variáció képzelhető el az *azonban* tologatása révén. Az első kettőben a *hogy*-os mellékmondat helye a főmondat előtt van; az első változatban nem történik más, mint az, hogy a két kötőszó: *hogy* és *azonban* helyet cserél; a második változatban *azonban* a főmondatba kerül:

a) *Azonban* *hogy* az ifjú Árgirus tegezével és kutyájával mint vadász van ábrázolva, az a szövegből nyerhette kiinduló pontját.

Megjegyezzük, hogy amennyiben az *az*-t előrevisszük a *hogy*-os mellékmondatba, *az* és *azonban* sorrendje kétféleképpen alakulhat:

Az azonban, hogy az ifjú Árgirus stb.
Azonban az, hogy az ifjú Árgirus stb.

b) *Hogy* az ifjú Árgirus tegezével és kutyájával mint vadász van ábrázolva, *az azonban* a szövegből nyerhette kiinduló pontját.

c) A harmadik változatban a főmondatnál kezdődik az összetett mondat; az *azonban* helye szerint három megoldás figyelhető meg:

Azonban a szövegből nyerhette kiinduló pontját *az, hogy* stb.
 A szövegből nyerhette kiinduló pontját *azonban az, hogy* stb.
 A szövegből nyerhette *azonban* kiinduló pontját *az, hogy* stb.

Most lássunk egy példát *de*-vel:

Rajkai György meglehetősen egyszerű Paradicsomot tervezett, *de hogy miért* rendezett be egy kis parasztszobát a háttérben, nem tudjuk (Magyar Nemzet 1970. július 14. 4.).

Ezt az összetett mondatot nem lehet annyiféleképpen átalakítani, mint a szembeállító ellentétes mellérendelő mondatot. *De*-vel csak kétféle szórend érvényesülhet: ha a *hogy*-os mellékmondat elől áll, akkor az idézett szórend az egyetlen lehetőség. Ha a főmondatnál kezdődik az összetett mondat, akkor is egy lehetőség van: „...*de* nem tudjuk, *hogy miért* rendezett be egy kis parasztszobát a háttérben.”

Ha volna utaló névmás, *de az, hogy*... volna az egyetlen lehetséges szórend, mint ezt későbbi példáinkban látni fogjuk.

Következzenek a példák:

A) Szembeállító ellentétet tartalmazó mondatok:

Hogy pedig erre az oldalra terelődik a hangsúly, *annak* is megvan az oka a görög népképelet alakulásában, amelyben Kharosz (Kharon) mellékfigurájából Hádész alakját sajátította ki és főhőssé lett (Kardos Tibor i. m. 55); *Hogy pedig* Árgirus immár „Atya” lett, Mithrász-papi mivoltában fölébe kerekedett a szűzleánynak, *az abból* derül ki, hogy míg a szolgálólányokat a tündérleány avatta fel azért, hogy arcul legyintette őket, a tündérek királynőjét a szent lakomán immáron a tisztító-fenyítő mozdulattal, melyet háromszor ismételt meg, Árgirus avatja (ua. 198); *Hogy melyek azután* ezek az objektív, az adott embertől független törvények, melyekkel az embernek számot kell vetnie ahhoz, hogy szabadá válhasson — *ebben* az antik sztoicizmus és epikureizmus analízise eltér egymástól (Heller Ágnes i. m. 81); *Hogy azután* a polgári társadalom további fejlődésével, a tudományok állandó specifikálódásával megindul az elszakadás a bonyolult erkölcsi elkötelezettségtől és tartalomtól is, mely akkor kulminál, mikor Kant a gyakorlati ész és megismerő ész egymástól mereven elválasztja, s aminek iskolás vetülete csupán a modern pozitívizmus állandó kísérlete, hogy a tényítéleteket és értékítéleteket egymástól elválassza, *az későbbi kérdés* (ua. 230); *Hogy azután* a protestantizmusban és az ellenreformációban újjáéled — ha viszonylagosan is —, *az más lapra tartozik* (ua. 245); Ez volt a fő tendencia. *Hogy azután* tudomány és technika iránti emfatikus lelkesedésben a kor egyes művészetelméletei túl messzire mentek, *az az alapvető tendencián* mit sem változtat (ua. 320); *Hogy azonban* e romantikus versek előtérbe kerülése korántsem visszaesés

Vörösmarty költészetében, hogy ezek történeti jelentősége több figyelmet érdemel, azt már jelzi a cselekményben, lélekrajzban sokkal igényesebb „A rabló” c. is (Tóth Dezső i. m. 216); *Hogy azonban* Vörösmarty nagy hazafias versei lényegüket tekintve mégiscsak ódák, az egyben korlát is (ua. 229).

A *pedig* — mint az idézett példákban látható — nem annyira a tartalmi ellentétet nyomatékosítja, mint inkább kifejezi a tagmondatok tartalmának kölcsönösségét, párhuzamosságát, úgyhogy a tagmondatok közti viszony rokon a kapcsolatossággal.¹ Még inkább érződik ez az *azután* határozó szerepeltetésével, mely eredetileg időbeli szembeállítást fejez ki.²

Megjegyezzük, hogy a lehetséges szórendi megoldások közül a *hogy azonban*, *hogy pedig*, *hogy azután* fordul elő, bár az *azonban* *hogy* és a *pedig* *hogy* egyaránt szabályos volna. A *de* esetében viszont, mint láttuk, a *de* *hogy* sorrend az egyedüli helyes nyelvi, variációs lehetőségek nincsenek.

B) Megszorító utótagú ellentétet tartalmazó mondatok:

De hogy ez mennyire megnyugtató és reménykeltő ajánlat lehetett valójában, s hogy mennyire csak a baráti szív részvétele szólt benne, *arra jellemző*, hogy Stettner ugyane levelében sorsjegye kihzásáról álmodozik, s támogatásával kecsgetetett Vörösmarty barátját arra kéri, jól vigyázzon evőeszközeiről szóló zálogcéduláira (Tóth Dezső i. m. 113); *De hogy* nem Colonna, nem Boiardo találta ki Meduza kertjét, hanem már egy antik-görög forrásra visszamenő szerkesztményben találta, *arra* jó bizonyíték, hogy a román folklorban, ahová az Árgirus meséje részben Görögország felől a Balkánra jutott, a hős Széplegény Jánoska (...) eljutott az Atlasz-hegyig (Kardos Tibor i. m. 54); ... a kőrösi és kecskeméti gyümölcstermelő, a makói hagymásgazda, a szegedi tanyabérlő nem az átlagot, hanem a legmagasabb fokot, a parasztművelődés legsikerültebb példányait képviselik. *De hogy* megszülettek és közöttünk vannak, *annak* feltétele volt a föld, a saját birtok (Szekfü Gyula i. m. 330).

Utaló névmással a sorrend természetesen: *De az, hogy*; más lehetőség nyelvtanilag elképzelhetetlen.

De az, hogy az Orlando Furioso a szépség atmoszféráját sugározza, semmiképpen sem jelenti, hogy a szépség problémátlan jelenvalóként tükröződik, akár a mese keretei között is (Heller Ágnes i. m. 204).

C) A *de*-vel szerkesztett megszorító utótagú példák közül külön ki kell emelni azokat, amelyekben az első mondatot is *hogy*-os alanyi, tárgyi, esetleg állandó határozói mellékmondat vezeti be, és ugyanúgy az ellentétes mondat elején is *de* + *hogy* kezdetű mellékmondat van. A két főmondat között a kapcsolat természetszerűen olyan, hogy a második az elsőnek az értelmét megszorítja, korlátozza. A két *hogy*-os mellékmondat között pedig parallelizmus, értelmi ritmus észlelhető, vagyis a két *hogy*-os mondat nem független egymástól. Ezt a szerkesztést az írók hatásos, erősen kifejező stilisztikai eszközként használják fel. *De hogy* helyett *Hogy azonban* is állhat a második mellékmondat kezdetén, amely ilyenkor szembeállító ellentétet tartalmaz.

¹ MMNyR. 2: 419

² uott 422. „Minden nyelv felhasználhat egyidejűsége utaló szavakat szembeállításra is (...) *míg*, *közben*, *mialatt*, *ugyanakkor* stb. sőt a *míg* ... *addig* szópárt is.” Az *azután* is rokon ezzel a kategóriával.

Hogy Laci dolgozik — ez csak furcsa volt. De hogy kötevényeket pettyezget, olcsó női holmival bajlódik, naponta nyolc órát, tíz órát fejkendők felett görnyed — ez hirtelen torkon szorította (Illés Endre: Utójáték, az Égi és földi szerelem c. kötetben. Szépirodalmi, 1969: 130); *Hogy kapcsolat van* az antik kor technikai fejletlensége és tudományának sajátosságai között — *ez már feldereng. De hogy e kapcsolatot* a társadalom közvetíti, hogy társadalom és tudomány olyan feltételezettség viszonyában áll, mint technika és tudomány — *erről még nincs szó* (Heller Ágnes i. m. 78); *Hogy Bacon ismerte* a szenvedélyek megismerést élesítő funkcióját — *azt más helyről tudjuk. Hogy azonban meghatározta-e* (tisztázta-e magában): melyek az érzelmek és akarat azon konkrét tartalmi és funkciói, amelyek ezeket a partikularitás szószólóivá teszik, *nem tudhatjuk*, mert erre vonatkozólag a Novum organum aforisztikus és tömör megfogalmazásaiban semmi utalás nincsen (ua. 133); *Hogy a választások értéke* nem egyforma, *hogy vannak* az életben alapvető választások, melyek konzekvenciáit a következőben viselni kell — *ezt természetesen az antikvitásban is tudták*; másképp nem jöhetett volna létre a tragédia sem. *De hogy másként lehetett volna cselekedni, hogy másként lehetett volna az „időt” megragadni* — *arról sehol sincs szó* (ua. 137); *Hogy az emberi lényeg kibontakozása egyúttal az emberi lényeg elidegenedése* — *a XVI. században már brutálisan nyilvánul meg*. Ebben az általánosságban természetesen senki meg nem látta, meg nem fogalmazta. *De hogy a termelőeszközök fejlődése jótékony és kártékony is egyben, hogy a gazdagság halmozódása nem csökkenti, hanem növeli az emberi nyomorúságot, hogy a civilizáció nem szünteti meg, hanem kiélezett formában reprodukálja* (még hozzá növekvő mértékben) *a demoralizációt: mindezek olyan tényezők voltak*, melyek felismerhetőkké váltak, s melyeket így fel is ismertek (ua. 279).

Az idézett mondat látszólagos bonyolultsága ellenére rendezett: éppen az általánosan jelentkező párhuzamosságok és szimmetriák, továbbá a két főmondati antitézis következtében áttekinthető a szerkezet. Ezt még az első tagmondati rész és az utótag közé ékelődő, az első tagmondatot értelmező főmondat sem bontja meg.

Az is állhat a *hogy* előtt ilyen szerkezetben:

Az, hogy fel kell ismernünk: mi az, ami jó, ami az erény felé vezet az emberi természetben és saját természetünkben, s *hogy* tetteinket ehhez *kell igazítanunk* — *közös* minden reneszánsz sztoikus-epikureista gondolkodóban. *De abban, hogy* tartalmilag *mi jó és mi rossz, hogy mit kell fejlesztenünk vagy elnyomnunk* — *abban már eltérnek a vélemények* (ua. 96); *Az, hogy bizonyos fajta „természet”, illetve karakter előnyös vagy hátrányos* bizonyos „idők” felismerésére, azaz sajátos történelmi küldetések kikapintására és megvalósítására, már Plutarkhosz párhuzamos életrajzainak gondolatmenetétől *sem volt idegen. De az, hogy az idő, a történelem „túlrohanhat”* egy ember jellemének, felismerőkészségének plaszticitásán és lehetőségén — *ez ismét frissen született gondolat* (ua. 142).

D) Példáink között egyetlen magyarázó utótagú van *ugyanis* kötőszóval, amely a *hogy*-os előretett mellékmondatban a *hogy* előtt helyezkedik el, noha a nyelvenszer megengedné, hogy kövesse a *hogy*-ot:

Az ugyanis, hogy adott konkrét esetekben a szabadság fenntartására vagy megszerzésére elengedhetetlen az erőszak — *semmiképp sem volt újdonság*, még kevésbé Machiavelli felfedezése (ua. 278).

8. Nem könnyű meghatározni a *hogy*-os mondat előretételének okát: megítélésünk szerint a mondat rendjének a felcserélésében egyik nagyon lényeges szempont a gondosabb szerkezeti felépítésre való törekvés. Vizsgáljuk meg ezt a kérdést.

Hadrovics László azt mondja a mellékmondatokról, hogy azok tulajdonképpen főmondatok, a közlés gerincét alkotják; a bevezető mondatoknak, tehát azoknak, amelyeket a hagyományos grammatika főmondatoknak tart,

csak másodlagos funkciójuk van (i. m. 194). Nem kívánunk állást foglalni a kijelentése mellett vagy ellen (nem térhetünk ki a többször idézett mű értékelésére), azt azonban szeretnénk hangsúlyozni, hogy az előretett *hoggy*-os mondatok esetében ez az állítás rendkívül plausibilisnak tetszik. Valóban ezek a mondatok erősebben önálló jellegűek, mint azok a mondatok, amelyek a főmondat után állnak, és *hoggy*-gyal kezdődnek (vagy parataktikus szerkesztésűek, ám a *hoggy* odaértendő):

Az, hogy az itáliai reneszánsz uralkodó műfaja a XIV. század végétől a képzőművészet volt, s *hoggy* a kor hierarchiájában is ez foglalta el a legelőkelőbb helyet, mindenestre megkönnyítette a miméziselmélet felújítását.

Ezt az összetett alárendelt mondatot mellérendeléssé alakíthatjuk át, és akkor eltűnik a *hoggy*:

Az itáliai reneszánsz uralkodó műfaja a XIV. század végétől a képzőművészet volt, s a kor hierarchiájában is ez foglalta el a legelőkelőbb helyet, mindez mindenestre megkönnyítette a miméziselmélet felújítását.

Ha a mondatot alárendeléssel, de a hagyományos eljárással szerkesztjük meg, akkor a következőképpen fog hangzani:

Mindenestre megkönnyítette a miméziselmélet felújítását az, *hoggy* az itáliai reneszánsz uralkodó műfaja (...) a képzőművészet volt, s *hoggy* a kor hierarchiájában is ez foglalta el a legelőkelőbb helyet.

Mi a különbség az első és a harmadik típus között, tehát az előretett és a hátrahajtott mondatokkal végrehajtott alárendelés között? Nyelvérzésem szerint az, *hoggy* amikor a főmondat van az első helyen, akkor az kap nagyobb nyomatókat. A közlő személy azt tartja elsősorban fontosnak, hogy kiemelje a miméziselmélet felújításának megkönnyebbését, és csak másodsorban említi azt a tény, amely megkönnyítette a felújítást. A helyzet alapvetően más, amikor a *hoggy*-os mondat áll elől: akkor a benne foglalt tényanyag kap erőteljes nyomatókat; kapcsolása a főmondathoz nem kötelező, illetve csak azért válik szükségszerűvé, mert az önálló tényközlő mondat elé *hoggy*-ot teszünk.

Az író éppen azért teszi ki a *hoggy*-ot, mert a stílus kerekdedsége, eleganciája, a tudományos stílus igénye nem engedi meg neki, hogy viszonylag rövid, egymás mellé helyezett főmondatokkal szerkesszen. Úgy véli, *hoggy* több apróbb, önálló mondat helyett s z e b b é s i r o d a l m i b b az egyetlen, alárendelően összetett mondat. A mondanivaló plaszticitása érdekében bizonyos tartalmakat kiemelt, előrehozott; más tartalmakat, a főmondati tartalmakat kevésbé fontosnak érezte. Nem maradt más választása, mint a fontos közlést tartalmazó mondatból vagy mondatokból előretett mellékmondatokat alakítani, a kevésbé fontos közlésből pedig hátrahajtott főmondatot, amennyiben a kerekded stílus, és a hosszabb mondatok kedvelője.

Ha átolvassuk például a fenti idézett tárgyi mellékmondatokat, a *hoggy* mindenütt elhagyható; az esetek túlnyomó többségében szinte pleonazmus, mert úgy jön létre nélküle főmondat, *hoggy* az összetett mondaton semmit nem kell változtatni. De ahol a változtatás szükséges, ott is elegendő a második főmondatban egy visszautaló névmás kitétele.

Ilyen típusú költő-művészek léteztek, (ezt) nemcsak olyan példából tudjuk (...) S nem véletlenekről van szó, a folytatás tanúsítja. Konstantinápoly elfoglalásának, Gemiszthosz Pléthon személyes propagandamunkájának (...) ebben jelentős szerepe van, nem tagadjuk. Szerencsétlen életsorsából jutott erre a következtetésre vagy fordítva (...) — nem tudjuk. Nektek az a legfontosabb, hogy mindenkinek valami állása legyen (...) Közben a társadalom elsilányítja gondolkodásukat, hitvány önzőt farag belőlük (...); ezt észre sem veszitek. A hasznosság a polgári társadalom életvitelének homogenizáló vonatkozása — ezt már a XVII. század polgári gondolkodói is észrevették. A fentebb megadott időszak a középgörög verses szöveg keletkezésének valódi ideje, azt egy másik jellemző mozzanat is érzékelteti. Mégis új és régi harca folyt itt, azt legkézzelfoghatóbban az mutatta, hogy (...) Maga Vörösmarty valami ilyesfélének szánta, azt mutatja (...) Az emberiség nagy kérdéseivel Vörösmartynak (...) tragikus szituációkban (...) kellett szembenéznie; (ez) azt is eredményezi, hogy (...) Ez a próbálkozás a vallás számára kemény dió, ezt először megint csak Luther ismerte fel.

Egyetlen esetben vált szükségessé a második mondatban az *ez* mutató névmás kitétele: „Az emberiség nagy kérdéseivel stb.; ez azt is eredményezi...”

A jelzős mondatok és állandó határozós előretett mondatok esetében is többnyire könnyen elhagyhatjuk a *hoggy*-ot; létrejön két önálló főmondat, s csak ritkábban szükséges kisebb átalakítás:

Shakespeare-nél ez a gonosztevőknek végső soron sosem sikerül; ennek elemzésére még visszatérünk. (*Hoggy* esetében *annak elemzésére* stb. áll.) Az ember nem a világ közepe; ennek legfőbb bizonyítéka szerinte az, hogy ... Az asszony hűtlensége Boccaccio novelláiban nemcsak bocsánatos, de itt-ott szinte kívánatos, erre nem kell szót vesztegetni. (*Hoggy* esetében *arra* áll.) A szocialista tanok egy részét ismerte Eötvös, arról az Uralkodó eszmék is tanuskodik. A sztoikus-epikureus morál s az ettől befolyásolt közmorál egy része a félelmet a legrosszabb emberi impulzusnak tartotta; erről már beszéltünk. (*Hoggy* esetében *arról* áll.)

A függő kérdésnél is egyszerű az eljárás: a *hoggy* nélküli kérdés önálló kérdéssé válik, kérdőjelet teszünk utána, és magától értetődően következik a korábbi főmondat:

Mi volt a zátonyra futás oka? Nem tudjuk. Miben áll az önmegvalósítás? (...) Tehát mit értenek a sikerességnek? Azt az határozza meg, hogy egyes reneszánsz egyéniségek individualizmusa mennyit realizál ebből az „emberi lényegből”. Ki a tisztesség ember és ki a csirkefogó? Kit lehet barátnak tekinteni és kit nem? Azt Brutus jobban látja, mint a két másik római politikus.

A függő felkiáltó mondatok esetében valamivel több átalakítás szükséges: a *mennyire*, *milyen* helyébe kell helyezni valamilyen mennyiséget kifejező határozószót, tehát pl. az alábbi előretett függő felkiáltó mondat így alakítható át:

Hoggy mennyiben bontakozik ki ez az attitűd a felbomló római világbirodalom erkölcsi normáinak elervénytelenedéséből, az individualitás és moralitás formáinak általános eluralkodásából, *hoggy mennyire* tér el az Újtestamentumban kifejezett érték- és magatartásrendtől — *annak elemzésére* most nem térhetünk ki. ~ *Nagy mértékben* bontakozik ki ez az attitűd (...) *nagy mértékben* tér el (...), *ennek elemzésére* most nem térhetünk ki.

Érzelhető, hogy ebben az esetben is viszonylag erősen független, önálló mondatról van szó, amelynek kapcsolása azonban a rákövetkező mondatához a *hoggy* és mennyiséget kifejező határozószó segítségével lehetséges.

A *hoggy*-os előretett mondat, ill. mondatok segítségével tehát az írók „megszervezik” stílusukat, vagyis a lazább, a beszélt nyelvhez közelebb álló parataxis helyébe alig érzékelhető alárendelést helyeznek, miközben a mellékmondati tartalmak, amelyek a mondat élére kerültek, semmit sem veszítenek nyomatékukból, fontosságukból. Különösen lényeges lehet ez, tehát az alárendelő szerkesztés akkor, amikor több egymással összefüggő tényállást közlünk oly módon, hogy valamennyi a főmondat tartalmának, téletének feltétlen előzménye. Ezek azok a szimmetrikusan felépített, párhuzamosan szerkesztett mellékmondatok, amelyeket azután *mindez* összefoglaló utalószó kapcsol a főmondatához:

Hogy a magyar próza legnagyobb mestere egyedül ül a könyvnapj sátorban, és *hoggy* Arany Jánosról mit sem tudnak életének egyik fontos városában, és *hoggy* a szobor mellékfiguráját, a megénekelte Csonka Marcit visszasírják, mert az uraságra hagyta mindenét — *mindez* olyan messze van már, mint a tündérmesék (Illés Endre vezércikkéből, Könyvtájékoztató, 1970. május 1. 1).

Három kijelentő mondat:

- a) A magyar próza legnagyobb mestere egyedül ül a könyvnapj sátorban;
- b) Arany Jánosról mit sem tudnak életének egyik fontos városában;
- c) a szobor mellékfiguráját, a megénekelte Csonka Marcit visszasírják, mert az uraságra hagyta mindenét; — *Mindez* olyan messze van már, mint a tündérmesék.

Lehetséges így is? Hogyne! Sőt talán modernebb, hatékonyabb, erőteljesebb, mint ahogy az alábbi két mondat is az:

Nagyszerűség és műkedvelői naivitás egymás sarkára tapos itt — *ettől* olyan rendkívüli, olyan izgató az előadás (Magyar Nemzet 1970. július 14, 4). A mennyeket presbiterekkel népesíteni be — ez Szenci Miklós számláját terheli (uo.). Mindkét mondat *hoggy*-gyal hidegebb, de elegánsabb: *Hogy* nagyszerűség és műkedvelői naivitás egymás sarkára tapos itt — *ettől* olyan rendkívüli, olyan izgató az előadás. *Hogy* a mennyeket presbiterekkel népesítik be, ez Szenci Miklós számláját terheli.

Hatékonyabb és erőteljesebb, de nem elegánsabb, és főként lazítás a szépen és gondosan szerkesztő prózával szemben.

Herczeg Gyula

A szinesztézia fogalmáról

„egymásba csendül a szín és a hang s az illat”
(Ch. Baudelaire—Szabó Lőrinc)

Az érzékelés bonyolult folyamatában gyakran előfordul, hogy az egyik érzékszerv körébe tartozó érzet mellé mintegy odalopakszik valamely más érzékszervnek a sajátos benyomása is. Teljesen egészséges emberben sem ritka, hogy zenehallgatás közben színeket, képeket lát, esetleg illatokat érez. Máskor meg csupán látnivaló kínálkozik, mégis hangokat hallucinál hozzá, vagy ugyanakkor a látottak plasztikáját is érzékeli.

Az effajta rendkívüli érzékelés több tudományág érdeklődésére tarthat számot: a kérdés lélektani, természettudományi, esztétikai és nyelvi vetülete egyaránt élenken foglalkoztatta a kutatókat.¹

A pszichofiziológiai vizsgálódás igazolta, hogy valamely érzékszervre ható inger egy másik, nem specifikus agyi területen is okozhat ingerületet, azaz a domináns érzettel egyidőben fellépő valamilyen másodlagos kísérő érzetet is (vö. E. Bleuer i. m.). Például a zenei hangok az agykéregnek nemcsak a hallási, hanem a látási központjában is okozhatnak egyidejűleg ingerületet, vagyis a hangérzettel egyszerre fény-, illetőleg színlátást.

Az érzetkeverés jelensége az ún. színes hallásnál jóval szélesebb körű, valamennyi érzéktérület (tapintás, hőérzékelés, ízlelés, szaglás, hallás, látás) körében előfordul. Ezt a jelenséget szokás Jules Millet nyomán — a *szűn 'együtt'* és az *aisthesis 'érzet, érzéklet'* görög szavak összetételével — *színesztézis*-nek nevezni (vö. A. Welck: Zur Geschichte und Kritik der Synästhesie-Forschung. Archiv für die gesamte Psychologie 79: 325—84).

Az érzékszervek színesztétikus kölcsönhatása a közlés folyamatában kétségtelenül kihat a mondanivaló nyelvi megformálására is. Köznyelvi használatban egészen megszokott például *meleg szín*-ről, *metsző hideg*-ről, *savanyú szag*-ról beszélni, s a legnagyobb természetességgel emlegetjük az énekes *hangszín*-ét (*sötét bariton*-ját, *csillogó soprán*-ját) vagy a rézkarc *hideg kontúr*-jait. A túl hangos *beszéd sérti* a fülünket, de viszolygunk a *színtelen*, *szürke előadás*-tól is.

A színesztézia tehát a köznyelvnek is sajátja, de igazi jelentősége a szépírói stílusban teljesedett ki merész asszociációkra épülő művészi képek teremtésében. A magyar szépírói stílus fejlődésében a kódexirodalomtól kezdve nyomon követhető a különböző érzéktérülethez tartozó érzetek nevének társítása. Reneszánsz és barokk művekben egyaránt felbukkan; a rokokó és a klasszicizmus viszont általában kerüli, mert képzavart lát benne. Az ellentétek egységbe foglalásának igényével a romantika állítja majd ismét előtérbe. A modern líra kedvelt kifejezőeszköze: a szimbolizmus, az expresszionizmus és a szürrealizmus egyaránt szívesen él vele, de uralkodó stílusesszközzé az impresszionisták kezén vált, akik a különböző érzéki benyomások egyidejű tükrözésének lehetőségét fedezték föl benne.

A színesztétikus kép alkotáslélektani indítékát az impresszionista lírában Tóth Árpád így világítja meg:

Hogy is volt csak? A fáradt, bús öt érzék,
Öt halk rabszolgám, ernyedten pihent,
A színek selymét és a hangok ércét
Elejtették. Sötét volt. Tiszta csend.

Homályosan, mint félálom lidércét,
Még sejtettem a sülyedő jelent,

¹ E. Downey: Literary Synesthesia. The Journal of Philosophy 9: 490—8. — E. Bleuer: Zur Theorie der „Sekundär“-Empfindungen. Zeitschrift für Psychologie 65. — F. Mahling: Das Problem der „Audition colorée“. Archiv für die gesamte Psychologie 57: 165—301. — St. Ullmann: The Principles of Semantics. Glasgow, 1951. 266—89. — H. Kronasser: Handbuch der Semasiologie. Heidelberg, 1952. 146—53. — D. J. Masson: Synesthesia and Sound Spectra. Word 8:39—41. — Gyulai Elemér: A látható zene. Bp., 1968.

Egy kósza inger jött, de már nem érzék,
Felfogták még, s nem tudták, mit jelent.
(Szédület)

Az egymásba csendülő öt érzék kölcsönhatásáról vall Babits is:

... Szerte
hang, szín, zamat, illat, simogatás verte
muzsika! Öt érzék ezer muzsikája!
(Free trade)

Szabó Lőrinc pedig mesteréhez, Baudelaire-hez híven elemzi a szinesztétikus érzékelés nagyszerű élményét:

Bőröd ízlel, látni kezd, hallani,
Tekinteted felhő emeli
.....
És le sem kellett húnyni a szemem,
Álom gyúlt át minden érzékemen.
(Tücsökzene 72, 73)

A nyelvtudományi szempontú vizsgálódás rendjén szükségesnek látszik fogalmi-terminológiai megkülönböztetést tennünk az érzetkeverés mint pszichofiziológiai folyamat és ennek nyelvi síkon jelentkező eredménye között. A megfelelő lélektani-életteni jelenséget — egyetlen periférikus inger kettős érzet-hatását — ajánlatosnak látszik *szinesztézis*-nek nevezni, a *szinesztézia* műszót pedig tartsuk fenn a különböző érzetek nevét egységbe foglaló nyelvi kifejezések jelölésére.

A szinesztézia fogalmának megítélése a nyelvtudományon belül sem egyértelmű: a kutatók nagy része kizárólag jelentéstani kategóriaként tartja számon, mások viszont úgy vélekednek, hogy fonetikai síkon is jelentkezhetik.

A fonetikai természetű szinesztéziák esetében az önmagukban vett beszédhangoknak, illetőleg bizonyos szavak hangalakjának tulajdonítanak valamely más érzéki tulajdonságot (pl. a számneveknek vagy a napok, hónapok nevének színt), azaz a nyelv akusztikai és zenei elemeit más érzékterületek képzeivel hozzák összefüggésbe. Ez a szemlélet hatja át többek között R. Jakobsonnak a gyermeknyelvi afázia tanulmányozásával összefüggő szinesztéziavizsgálatát (G. A. Reichard, R. Jakobson, E. Werth: Language and Synesthesia. Word 5: 224—33). D. Masson (i. m.) és E. F. Jørgensen (Perceptual Dimensions of Vowels. To Honor Roman Jakobson 1: 667—71) idevágó kutatásait, valamint T. Vianunak Rimbaud és M. Demetriade magánhangzós szinesztéziáiról szóló elemzését (A metafora kérdéseiről. Bukarest, 1966: 70—83).

Az akusztikai síkon jelentkező szinesztéziák tanulmányozásának a magyar stilisztikai irodalomban is van némi hagyománya. Kulcsár Gyula A magyaros írásművészet fő kérdései című tanulmányában a hangszimbolika körébe tartozó számos jelenségben „érzetkapcsolódást” vélt fölfedezni (NyF. 54. sz. Bp., 1909.), a jugoszláviai Kalangya című folyóiratban pedig Bodroghy Szabolcs a magyar magánhangzók színeire vonatkozó elképzelését tette közzé (Kalangya 1932. 206). A fogalom hasonló értelmezésére vall Zolnai Bélának

a szinesztéziát verszenei (!) szempontból is figyelemre méltónak tartó nézete (Nyelv és hangulat. Bp., 1964. 27—9), valamint Fónagy Ivánnak a fonetikai műnyelv szinesztéziáit elemző tanulmánya (NytudÉrt. 37. sz. Bp., 1963.).

A szinesztéziában szemantikai jelenséget látó hagyományos fölfogás a fogalomnak tágabb és szűkebb értelmezését tartja számon. A tágabb értelmezés a nyelvlélektani irányzat képviselőinek, nevezetesen Wilhelm Wundtnak a nevéhez fűződik (Völkerpsychologie I/2. Leipzig, 1900. 509—28). Az ő álláspontja szerint a tulajdonképpeni érzettársítás (pl. *zengő szín, száraz zaj*) mellett a szinesztézia fogalmába beletartozik valamely konkrét érzetnek elvont fogalomhoz való társítása is (pl. *édes vágy, keserű gondolat*). Ez az értelmezés ma is meglehetősen elterjedt,¹ és neves képviselői révén igen nagy tekintélyt vívott ki magának.

A szűkebb értelmezés szerint csak a különböző érzékterületről származó érzetek nevének kombinációja minősülhet szinesztéziának. A fogalomnak ez utóbbi értelmezése tekint vissza nagyobb hagyományra.² Hogy a legújabb szakirodalomban ismét a fogalom szűkebb értelmezése került előtérbe, nem kis mértékben St. Ullmann idevágó kutatásainak köszönhető.³ A tulajdonképpeni és az álszinesztézia fogalmának megkülönböztetésével és szétválasztásával Ullmann minden eddigi kísérletnél pontosabban vontta meg a szinesztéziához tartozó jelenségek határvonalát.

A szinesztéziát szemantikai jelenségeként meghatározó kutatók között sajátos nézetet képvisel H. Weinrich (Die Metapher. Poetica 2/1). Szerinte a szinesztézia lényege, hogy a benne szereplő szemantikailag összeférhetetlen alkotóelemek közös főfogalma az érzékelési terület. Ez a nézet látszólag egybevág a hagyományos fölfogás szűkebb fogalomértelmezésével. Valójában azonban nemcsak a különböző érzékterületről származó érzetek kombinációját vonja a fogalom körébe, hanem az olyan oxymoronokat is, amelyeknek elemei azonos érzékelési szférához tartoznak (pl. *néma jaj, üvölt a csönd*). Az ilyen típusú társításokat a hagyományos fölfogás sohasem tekintette sem a tágabb, sem a szűkebb értelmezés szerint a szinesztéziához tartozónak.

A szinesztézia fogalmának értelmezése az alábbi főbb kérdéseket veti föl: 1. Van-e reális jelentésváltozás a szinesztéziában? 2. Indokolt-e a tulajdonképpeni és az álszinesztézia megkülönböztetése és szétválasztása? 3. A szinesztézia lehetséges grammatikai realizációit illetőleg szükséges-e valamilyen megszorítást tennünk? 4. A fogalom köréhez tartozónak tekinthetjük-e a jelző-

¹ Gombocz Zoltán: Jelentéstan. A magyar történeti nyelvtan vázlata IV. Pécs, 1926. 81—6. — A. Carnoy: La science du mot. Traité de sémantique. Louvain, 1927. 287—90. — A. H. Whitney: Synaesthesia in Twentieth-Century Hungarian Poetry. The Slavonic and East European Review 30: 444—69. — Fábrián—Szathmári—Terestyéni: Ustil. 97—8. — Terestyéni Ferenc: III. Kongr. 228—96. — T. Vianu i. m. — J. Nagy Mária: A szinesztézia. Kis magyar stilisztika. Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1969. 111—4.

² Már Arisztotelész is ilyen értelemben tesz róla említést a De Anima című munkájában. L. még: H. Parkhurst: Beauty. London, 1931. 212. — G. Stern: Meaning and Change of Meaning with Special Reference to the English Language. Bloomington, 1931. 332—5. — H. Werner: L'unité des sens. Journal de Psychologie 21: 190—205. — E. Struck: Bedeutungslehre. Stuttgart, 1954. 108—18.

³ I. m.; majd az ő nyomán M. Manceş: La synesthesie dans la création artistique de M. Eminescu, T. Argehezi et M. Sadoveanu. Cahiers de linguistique théorique et appliquée 1: 55—87. — L. Rosiello: La synesthesie nell'opera poetica di Montale. Rendiconti 7: 1—19. — M. Dufrene: Le Poétique. Paris, 1963. 29—30. — M. B. Hester: The Meaning of Poetic Metaphor. Paris, 1967. 87.

átvetés eredményezte szinesztéziát? A továbbiakban ezekre a kérdésekre keressünk választ, majd a fogalom definíciószerű meghatározásával kívánjuk összegezni következtetéseinket.

I. A szinesztézia jelentéstani alapjai

Az alig több mint egy évszázadra visszatekintő jelentéstani irodalomban általánosan elfogadottnak tekinthető az az álláspont, amely a szinesztézia alkotóelemei között jelentésváltozást feltételez.

A jelentésváltozások rendszerének kidolgozásakor a szemantika bőven merített a korábbi retorikáknak és poétikáknak a trópusok osztályozására tett kísérleteiből. Mivel az iskolai retorikák Arisztotelész nyomán évszázadokon át a metaforák közé sorolták a szinesztétikus társításokat, nem tekinthetjük meglepőnek, hogy a jelentésváltozások legelső logikai-retorikai alapú osztályozásai is többségükben a névátviteli alapjuk szempontjából egynemű jelentéstani kategóriának tekintett metaforának rendelik alá.¹

A jelentésváltozások genetikus csoportosításakor általában figyelmen kívül reked a szinesztézia jelensége (A. Meillet: *Comment les mots changent de sens?* *Année Sociologique* 1904—5; H. Sperber: *Über den Affect als Ursache der Sprachveränderung*. Halle, 1914.). Csupán H. Kronasser (i. m.) és E. Struck (i. m.) rendszerezése kivétel ebből a szempontból.

A jelentésváltozások funkcionális szempontú osztályozása előtérbe állította az érzetkeverés problémáját.

A szinesztézia lélektani és jelentéstani alapjainak tisztázásában egyaránt fontos állomást jelent W. Wundt érzelmi-asszociációs felfogás néven emlegetett magyarázata (i. m.). Szerinte az együtt előforduló, különböző érzékterületekhez tartozó érzetek nyomai között asszociáció alakulhat ki, s az egyik érzet fel-léptével a közös érzelmi színezet felidéri a másikat is. Wundt rendszerében a szinesztézia az eredeti komplikációs jelentésváltozás sorában kap helyet az önálló, szabályos jelentésváltozás egyik altípusaként. Az asszimilációs jelentésváltozással szemben Wundt az effajta kapcsolatoknak a viszonylag lazább voltát hangsúlyozza, hiszen a bennük szereplő érzetek diszparát jellege az elemek teljes összeolvadását úgyszólván lehetlenné teszi.

Bevallottan is Wundt fölfogását követi a szinesztézia jelentéstani problémáinak megvilágításában Szeremley Császár Loránd. A komplikációs jelentésváltozásról szóló tanulmánya (*Jelentés-tanulmányok a komplikációs jelentésváltozásról*; NyF. 36. sz. Bp., 1906.) a magyar jelentéstani irodalomban máig is egyedülálló a lehetséges érzettársításokat az érzetek hierarchikus sorrendjében bemutató tárgyalási módjával, valamint a hő- és nyomásérzetnek a bőr-érzékels körébe tartozó más érzetektől való elkülönítésével.

A jelentésváltozások funkcionális szempontú osztályozását Wundt után Gombocz Zoltán tökéletesítette (i. m.). A szinesztéziában Gombocz névátvitelt lát, mégpedig Wundt-hoz hasonlóan komplikációs, azaz a tárgyképek hangulati hasonlóságán alapuló névátvitelt. A mi szempontunkból rendkívül figyelemre

¹ Paul: Prinz. 85—93. — A. Darmesteter: *La Vie des mots. Étudiée dans leurs significations*. Paris, 1950. 52. — M. Bréal: *Essai de sémantique*. Paris, 1899. 135—47. — Simonyi Zsigmond: *A jelentés-tan alapvonalai*. AkNyÉrt. X/1. sz. Bp., 1881. — Halász Ignácnak a kolozsvári egyetemen 1897—98-ban tartott előadásai, idézi László Géza: *Nyr.* 28: 54. — H. Konrad: *Étude sur la métaphore*. Paris, 1958.

méltó megjegyzése, hogy a grammatikai formájukat tekintve gyakran jelzős kapcsolatokban jelentkező szinesztéziákban voltaképpen „még nem történt valóságos jelentésváltozás, de a jelzős nyelvhasználat megfigyelése már csak azért is fontos, mert az új jelentés állandósulását éppen a gyakori jelzős használat segíti elő, úgyhogy a névátvitel és a syntagmatikus tapadás folyamatai voltaképpen összefonódnak” (i. m. 84).

A huszadik század első évtizedeiben a szinesztéziát több kutató is a funkcionális szempontú osztályozás másik jelentésváltozás-típusával hozta összefüggésbe: a tárgyképek érintkezésén alapuló névátvitellel. Ennek a vélekedésnek a pszichológiai gyökerei kétségtelenül a wundti érzelmi-asszociációs állásponttal szembehelyezkedő E. Bleuer magyarázatára vezethetők vissza (i. m.). Bleuer rámutatott arra, hogy a szinesztézis során együtt jelentkező érzetek sokszor éppen nem azonos érzelmi színezetűek (pl. a német *a* hangzós szavak akusztikai hatása kellemes, de fotizmjája bántó, zavaró jellegű). Bleuer a szinesztézis magyarázatát fiziológiai alapon kísérte meg. Szerinte az érzékszervekből jövő idegrostok már az agykéreg alatti alacsonyabb szinten találkoznak, egymás impulzusait itt bizonyos mértékig átvehetik, s más, nem specifikus kérgi központba is továbbíthatják. Ezt a feltételezést látszik igazolni újabban a pavlovi reflextanra épülő pszichológiai kutatás is (Király József: A színes hallás és a feltételes reflex. Acta Univ. Szegediensis. Sectio Paed. et Psychologica 2. Szeged, 1957. 3—20).

A szinesztézis folyamatának előbb vázolt fiziológiai magyarázata szolgáltatót alapot annak a nézetnek, amely a szinesztéziát a szemléleti összképben együtt előforduló különböző érzetek érintkezéséből származtatta. Ez az álláspont — H. Falk norvég jelentéstanát nem számítva (Betydningslaere. Kristiana, 1920. — idézi Ullmann) — többnyire irodalmi érdekű vagy a jelenséget alkotáslélektani szemszögből megközelítő munkákban bukkan fel.¹

Ezt a nézetet a magyar jelentéstani irodalomban T. Lovas Rózsa népszerűsítette sajátosan egyéni értelmezésben (A képzetkomplikációk kérdéséhez: NyK. 50: 252—9). Vélekedése szerint a komplikációs jelentésváltozás esetében „a kapcsolt képzetek között a hangulati rokonság mellett rendszeren valami sokkal r e á l i s a b b összefüggés is fennáll. Ezt az összefüggést igen gyakran az adja meg, hogy az író a szemléletben már készen kapja mindazokat az érzet-, illetőleg képzelelemeket, amelyeket azután új, komplikációs kapcsolatokba állít . . . A jelentésváltozás akkor lesz teljes . . . midőn a . . . kapcsolatok kiválnak abból a szemléleti egységből, mely kapcsolatukat lehetővé tette” (i. m. 254—5). T. Lovas Rózsa tanulmányának végső következtetése, hogy e jelentésváltozások „egy sajátos tapadási folyamat eredményének tekinthetők, ez a tapadás azonban nem egyetlen mondat, hanem egy szemléleti egység keretein belül megy végbe. Természetes, hogy ennek a jelentéstani tapadásnak számtalan mozzanata van, s a képzetkomplikációk keletkezésénél hol egy, hol más mozzanat érvényesül” (i. m. 256; vö. Gombocz előbb idézett, a névátvitel és a szintagmatikus tapadás összefüggéséről szóló fejtegetésével).

A magyar impresszionista költőknek a szinesztétikus látásmódot alkotáslélektani szempontból megvilágító vallomásai is a szemléletben együtt szereplő

¹ P. Souriau: L'imagination de l'artiste. Paris, 1961. 96. — H. Larsson: Poesiens Logik. Stockholm, 1922. 114—5. — E. Siebold: Harmony of the Senses in English, German and French Romanticism. PMLA 47: 577—92. — W. Silz: Heine's Synaesthesia. PMLA 57: 469—88.

különböző érzéki benyomások egyidejű érintkezését emelik ki, s talán nem tekinthető véletlennek, hogy a magyar jelentéstani irodalomban épp az impresszionista költészet stílusformáinak kiváló szakértője, T. Lovas Rózsa vált a szinesztézia jelentéstani alapjait az érzetek érintkezésével kapcsolatba hozó nézet magános képviselőjévé.

A jelentésváltozások mindmáig legátfogóbb funkcionális szempontú osztályozása Ullmann Istvántól származik. Ullmann különös figyelmet szentel az érzéki átvitel jelentéstani problémáinak (i. m.). Sikerrel kísérli meg annak a két szemben álló nézetnek az összeegyeztetését, amely szerint a szinesztézia a különböző érzetek hasonlóságán, illetőleg érintkezésén alapszik. Hangsúlyozza, hogy néha ugyanazt a szinesztéziát mint különböző konvergens működésű erők közös eredőjét hasonlósági és érintkezési képzettársítás egyaránt létrehozhatja. Ezért szemantikai rendszerében a szinesztéziát e két legelőbb jelentésváltozás-típus határvonalán helyezi el.

A különböző érzetek nevét egységbe foglaló tulajdonképpeni szinesztéziát a fogalmak hasonlósága alapján történő névátvitel körébe utalja, mégpedig ennek a lényegi és a hangulati hasonlóságon alapuló átvittel egyenrangú, szinesztetikus hasonlóság alapján létrejövő altípusába. Az álszinesztéziát (valamely konkrét érzetnek elvont fogalomhoz való társítását) pedig a fogalmak egyidejű érintkezése létrehívta névátvitellel magyarázza.

Ullmann kutatásaitól nem egészen függetlenül a legújabb stilisztikai szakirodalomban a szinesztéziának a hasonlóságon és érintkezésen alapuló névátvitellel — stilisztikai műszóval a metaforával, illetőleg a metonimiával — való kapcsolatát egyaránt megláttató szemlélet került előtérbe (A. H. Whitney i. m.; M. Mancaş i. m.; L. Rosiello i. m.; J. Nagy Mária: KMStil. i. h.).

A jelentésváltozásoknak a szinesztézia szemantikai alapjainak tisztázása szempontjából is kétségtelenül a legjelentősebb funkcionális jellegű osztályozásai után említést kell még tennünk a szinesztézia problémáit közelebről is érintő két más szempontú rendszerezési kísérletről is, nevezetesen A. Carnoy (i. m.) és G. Stern (i. m.) rendszerezéséről.

A. Carnoy a *métasémi* és a *diasémi* szembenállásán nyugvó rendszerében a szinesztézia a metaforának megfelelő *métecsémi* kategóriában kap helyet. A metaforák perceptuális, szinesztetikus, affektív és pragmatikus típusai között a szerző megkülönböztetett figyelmet szentel a szinesztéziának. Carnoy szerint a szinesztézia az asszimilációs jelentésváltozásnak megfelelő *ecsémique* és a komplikációs jelentésváltozásnak megfelelő *diasémique* jelentésváltozás-típus határára tehető, gyakorlatilag mégis helyesebb a metaforák közé sorolni szemléletes, képszerű volta és az egyik érzetszférából a másikba való átmenetet föltételező jellege miatt (vö. i. m. 288).

G. Stern rendszerében a szinesztézia a névadás (nomination) jelentésváltozás-típuson belül mint a metaforának közvetlenül alárendelt, perceptuális vagy hangulati hasonlóságon alapuló jelentéstani kategória szerepel. A szinesztézia esetében O. Sterzingerre (Die Bestandteile des poetischen Bildes unter dem Gesichtspunkte seiner Schöpfung: Archiv für die gesamte Psychologie 37:336) hivatkozva megkérdőjelezi a jelentésváltozás valóságos voltát, s hangsúlyozza, hogy főnév permanens jelentésváltozása eredményezte szinesztéziára nem ismerünk példát.

A szinesztézia szemantikai értelmezését a közelmúltban új elemmel gazdagította a költői kép jelentéstani elemzését középpontba állító bochumi metaforavita anyaga. A szinesztéziában átvitelt látó hagyományos állásponttal

szemben H. Weinrich vitazáró téziseiben (i. m.) a szinesztéziában szereplő, érzeteket jelentő elemek közti szemantikai összeférhetetlenséget emeli ki. A metafora szemantikájáról korábban kifejtett weinrichi nézetek ismeretében a szinesztézia szövegsemantikai értelmezése közelebből is megadható (l. tőle: Semantik der Metapher. Folia Linguistica 1957. 1—2. sz. 3—17).

A szinesztézia elemeinek közös főfogalma az érzékelési terület. Márpedig az egyes érzékterületekhez hozzárendelhető szavak viszonylag pontosan strukturálható szósíkot alkotnak. Ezért az adott szövegelemnek a szövegkörnyezetből való kirívása (a kontradetermináció) a szinesztézia esetében lényegesen nagyobb, mint az egymástól távolabb eső szósíkokhoz tartozó elemek társításakor (pl. az álszinesztéziában). A szinesztézia tehát képelemeinek távolságát tekintve kis képaraszúnak minősül, s a szósíkok határvonalán a szemantikai összeférhetetlenség jól észlelhető. Ezért hat szokatlanak, merésznek, újszerűnek s ennek megfelelően expresszívnek a szinesztétikus költői kép.

Az idevágó gazdag irodalomnak e részleges és futólagos áttekintése után megkísérelünk állást foglalni abban a kérdésben, hogy van-e reális jelentésváltozás a szinesztéziában.

Megállapításaink alapjául a szinesztétikus képalkotás folyamatának szemantikai elemzése szolgált (erre nézve l.: On the Semantic Bases of Synaesthesia. Revue Roumaine de Linguistique. 16/1). Eszerint a szinesztéziának mindkét, érzetet jelölő eleme megőrzi eredeti, érzetre vonatkozó alapjelentését. A két pólus közti tudati vibrálás következtében kölcsönösen átsugárizik ugyan mindkét érzetbe bizonyos jelentésbeli többlet, anélkül azonban, hogy ez az eredeti jelentést háttérbe szorítaná. Mindez arra enged következtetni, hogy a szinesztéziában nincsen szó befejezett névátvitelről, legfeljebb e változás folyamatban lételéről. (Hasonlóképpen vélekedik a kérdésről Gombocz i. m. 84; G. Stern i. m. 225 és Temesi Mihály: MMNyR. 1: 186. A két érzet közti névátvitel lehetőségét utasítja el — más megfontolásból — J. Nagy Mária i. m. 112—3).

Két érzet közti reális jelentésváltozásról véleményünk szerint csak diakronikus szinten beszélhetünk. Így például az eredetileg is tapintási érzetre vonatkozó *lággy* melléknév *langyos* származéka komplikációs jelentésváltozás eredményeként válhatott az 'enyhén meleg' hőérzet adekvát jelölőjévé. A *langyos* szóban a nyelvtörténeti adatok bizonyossága szerint tapintási érzetnek hőérzetre való átvitelével kell számolnunk (vö. Gombocz i. m. 84—5).

A költői nyelvi kételemű (bináris) szinesztéziák érzetet jelentő elemei között azonban a kapcsolat szimultán és szinkrón jellegű, s a bennük meginduló jelentésváltozás rendszerint meg is reked az egymás mellé állított, de egymással nem azonosított két érzet közti közbeeső fokon. Rendszerint a szinesztézia egyik eleme sem képes a másik elem jelentését magába sűrítve önmagában egyszerre két érzetsíkot felidézni. Ez éppen a teljes metafora formájában jelentkező szinesztéziákban a leginkább nyilvánvaló, amelyekben az azonosítás mint mondat szerkesztési eljárás főnáll ugyan, de mind az azonos, mind az azonosított eredeti jelentésében szerepel, tehát nem következik be névátvitel. Babits Mihály szinesztétikus költői képét idézhetjük példaként: „Ázik az utca friss aranyban / reggeli *csengő* csengi végig: / *ezüst hal* az arany folyamban” (A csengettyűsfüű). Ha a fenti idézetből elmaradna az auditív érzet (*csengő*) megnevezése, a kép *ezüst hal* eleme önmagában csak vizuális érzetet képes fölkeltetni (esetleg a napfényes utcán sikló járművek képét); az egyik érzet elhagyásával tehát a kép elvesztené szinesztétikus jellegét.

Előbbi fejtegetésünknek — úgy tetszhet — ellentmondani látszik Szabó Lőrinc merész asszociációra épülő alábbi impresszionista képe:

Reggelizünk a ragyogó verandán.
 A napfény aranya oly sűrű, vastag,
 hogy szinte kenyérre lehetne kenni
 a mézzel együtt, a havasi mézzel,
 amely sárgán és tömören ragyog,
 a másik ragyogásban . . . Belenyúlok:
 milyen gyönyörű! Élő, villogó tűz
 csurog a késről, oly illatosan s úgy
 szikrázva, hogy minden cseppjében együtt
 izzik a nyár és az egész hegyoldal
 minden lángverte rétje és virága —
 és mikor aztán beleharapok
 a friss kenyérbe s a rácsurgatott
 ehető tűzbe, édes ragyogásba,
 minden falat úgy tündöklök a számban,
 mintha magát az arany napot enném!

(Versek a havasról III.)

Valójában azonban az érzetsíkok közötti tudati vibrálást itt sem a *tűz* képelem egymaga idézi elő. Szinesztétikus képről ebben az esetben sem beszélhetünk csupán egyes szavak vonatkozásában. A szinesztézia a Weinrich nyomán kialakított szövegszemantikai értelmezésünkben feltételezi a különböző érzeteket jelentő szavak összekapcsolását. A *tűz* szó csakis a *tűz csurog*, *tűz cseppje*, *rácsurgatott*, *ehető tűz*, *beleharapok a tűzbe* kapcsolatban villanthatja föl a méz jelentéskörét is. Egyébként a *tűz* szó a vers megjelenített valóságurétegében amúgy is jelenlevő aranyló napfényre vonatkoznék; szinesztétikus jelleget tehát csak az említett szintagmatikus összefüggésben nyer.

Ez a tény a szinesztézia két fontos jellegzetességére derít fényt: 1. a szinesztétikus képpé válás mindig valamilyen szintaktikai relációt feltételez, 2. a szinesztézia lényege szerint bináris szerkezetű, illetőleg kettőnél is több pólusú.

A szinesztézia leíró szempontú tanulmányozásában a jelentéstani vizsgálódás feladatát abban látjuk, hogy föltárja a szinesztéziát alkotó elemek szemantikai összeférhetlenségének jellemzőit, azokat a megkülönböztető jegyeket (jegyhalmazokat), amelyek az érzékelési területekhez tartozó szavakhoz szótárilag is hozzárendelhetők (vö. Petőfi S. János: *On the Structural Analysis and Typology of Poetic Images: Studies in Syntax and Semantics*. Edited by F. Kiefer. Dordrecht, 1969. 187—230).

A szemantikai inkompatibilitás vizsgálata a szinesztézia esetében már csak azért is figyelemre méltónak látszik, mivel a szinesztézia elemeinek szemantikai összeférhetlensége az érzetek hierarchiájára alapozva számszerűleg is meghatározható, s ez objektív fogódzót nyújthat a szinesztétikus képalkotás merészségének, újszerűségének összevetésére több költői életműben (l. erre *An Index of Incompatibility for Synaesthesia*. *Revue Roumaine de Linguistique* 15: 571—7).

2. Szinesztézia és álszinesztézia

A fogalom értelmezésének egyik sarkkérdése kétségtelenül a tulajdonképpeni és az álszinesztézia egymáshoz való viszonyának tisztázása. A tulajdonképpeni szinesztézia sajátos vonása, hogy mindkét alkotóeleme az érzetek síkján helyezkedik el. Például a *sárga illat* (K. D.)¹ szinesztézia egyik eleme a látás, a másik a szaglás érzékterületéről való. Az álszinesztéziának viszont csak az egyik eleme érintkezik az érzetek szósíkjával. Például a *fanyar béke* (K. D.) álszinesztéziának csak az egyik eleme jelent — alapjelentésében — ízérzetet, a kapcsolat domináló eleme elvont fogalmat jelöl.

Az álszinesztézia szemantikai elemzése (l. a már idézett: *On the Semantic Bases of Synaesthesia* című dolgozatot) arra derít fényt, hogy az érzetet jelentő terminusa hangulati rokonság (vagy egyidejű érintkezés) alapján új jelentést kap, s eredeti, érzetre vonatkozó alapjelentése a névátvitel során teljesen háttérbe szorul. Például a *tüskés humor* (Sz. L.) álszinesztéziában az eredetileg tapintási érzetre vonatkozó *tüskés* jelző hangulati hasonlóság alapján a 'mások érzékenységét sértő' jelentést veszi föl. A *jodoformszagú bánat* (K. D.) társításhoz már kétségtelenül az egyidejű érintkezés szolgáltatott alapot: így válhatott a kórházra jellemző szagérzet a költőt kórházba lépéskor elfogó bánat jelzőjévé.

Az álszinesztéziában tehát éppen úgy, mint a metaforában, illetőleg a metonimiában, valóságos névátvitel játszódik le. Mivel azonban az álszinesztézia egyik tagja alapjelentésében érzetet jelent, átmeneti kategóriának tekinthetjük a metafora, illetőleg a metonímia és a tulajdonképpeni szinesztézia között. A tulajdonképpeni szinesztéziát pedig a metaforával és a metonimiával rokon, de már önállósult képszerűen ható stílusesszöveggé tarthatjuk számon.

A tulajdonképpeni és az álszinesztézia jelentéstani alapjainak eltérő jellege miatt ajánlatosnak látszik a stilisztikai vizsgálat során is e két jelenség megkülönböztetése és szétválasztása.

A magyar impresszionista költők szinesztéziáinak vizsgálata rendjén a fogalom hagyományos szűkebb értelmezését tettük magunkévá azzal a megszorítással, hogy nem tekinthetjük szinesztéziának valamennyi különböző érzékterületről származó érzetet egyesítő kapcsolatot. Ha a kombináció elemei jelentéstani szempontból összhangban állnak egymással (pl. *csendes éj, piros pipacsok zizzenése*), véleményünk szerint nem beszélhetünk szinesztéziáról. Hasonlóképpen kizártuk a szinesztézia köréből azokat az érzettársításokat, amelyeknek egyik eleme nem érzetre vonatkozó alapjelentésében szerepel:

Hagyd, hadd legyen lelkem sötét,
Mint egy titokzatos szoba,
Melynek lakói már az *édes napra*
Nem járnak ki soha.

(T. Á.: Józanul és fantáziátlanul)

A kiemelt kapcsolatban az *édes* jelző nem ízérzetet jelöl, hanem a látási érzet jóleső, kellemes voltát. Ezért a fenti idézetben az *édes nap* szintagmát nem tekinthetjük szinesztéziának.

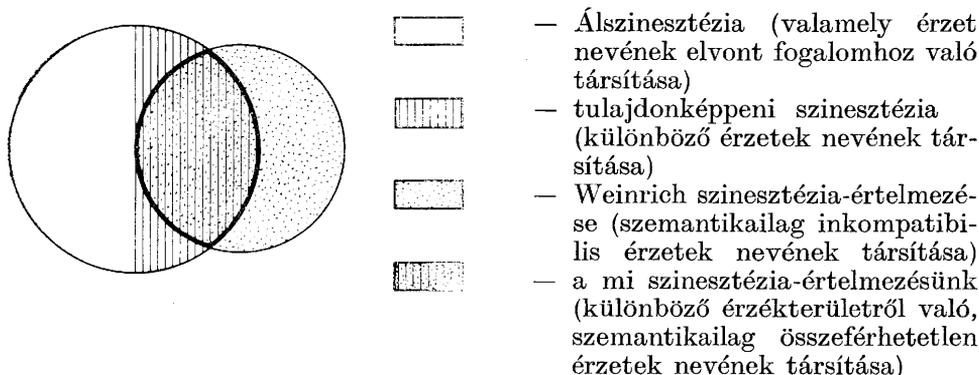
¹ A továbbiakban a példák után a szerző nevét így rövidítjük: K. D.: Kosztolányi Dezső, T. Á.: Tóth Árpád, B. M.: Babits Mihály, Sz. L.: Szabó Lőrinc.

Ugyanez a társítás viszont Kosztolányi következő négy sorosában már szinesztéziának bizonyul, mivel a kontextusból nyilvánvaló, hogy a költő az *édes* jelzót eredeti ízérzet jelentésében használja (s éppen ez sugallja a napfény — méz asszociációt is):

Külvárosi kapuban kisgyerek
száraz kenyeret majszol, ám — igézet —
az *édes*, ikrás *napfény* ráperreg,
s ő nyalni kezdi ezt az égi mézet.

(Mézes kenyér)

Ha grafikusán egymásra vetítjük a korábbi nézetek szerint a szinesztézia fogalmi körébe tartozónak vélt jelenségeket, úgy találjuk, hogy a mi szinesztéziaértelmezésünk jelentéstani vonatkozásban épp azokat a jelenségeket öleli fel, amelyeket valamennyi eddigi vélekedés egybehangzóan a szinesztézia köréhez tartozónak ítélt:

3. A szinesztézia grammatikai formái

A költői kép grammatikai formáinak vizsgálata általában a stilisztikai kutatás egyik legelhanyagoltabb területe (vö. Christine Brooke-Rose: *A Grammar of Metaphor*. London, 1958.). Fokozottan áll ez a szinesztézia esetében, amelynek tanulmányozása a pszichológia kezdeményezésére bontakozott ki. A nyelvtudományi szempontú vizsgálódás is inkább a jelenség fölvetette fonetikai és szemantikai problémákra összpontosította figyelmét.

A grammatikai formák iránti közömbösséget jelzi a szakirodalomban a szinesztéziának csupán jelzős kapcsolatokra való leszűkítése (l. Terestyéni Ferenc: III. Kongr. 288—96). Fölvetődhet a kérdés, hogy miért éppen a minősítő jelzős szerkezeteket tartották és tartják részben még ma is a szinesztézia tipikus megjelenési formájának. Erre két elfogadhatónak látszó indoklás kínálkozik.

A szinesztéziát az impresszionisták emelték uralkodó stíluseszközzé a kifejezőeszközök évezredes kelléktárából. Márpedig köztudomású, hogy az impresszionisták jelzőstílust alakítottak ki. Nem csoda tehát, ha a szinesz-

tézia is túlnyomórészt jelzős kapcsolatokban jelentkezik az impresszionista lírában. Ebben azonban — nézetünk szerint — csupán irányzati sajátosságot kell látnunk, és nem tekinthetjük indokoltnak, hogy a minősítő jelzős szintagmát általában a szinesztézia alapformájának tegyük meg, amelyre minden más lehetséges grammatikai forma visszavezethető (l. St. Ullmann i. m. i. h.). A minősítő jelzős szinesztéziák elsődlegességét sem a történeti anyag nem látszik támogatni (már az ŐMS.-ban felbukkan deverbális szinesztézia: *keserűen kínzától*), sem a későbbi stílusirányzatok (pl. az expresszionizmus).

A szinesztézia jelzős kapcsolatokra való korlátozásának kedvezett az a körülmény, hogy az egyes érzékelési területekhez tartozó szavak körét is meglehetősen leszűkítették, s túlnyomórészt névszói elemeket soroltak ide: érzetet jelentő főneveket (*szín, csönd, illat* stb.) és konkrét érzéki tulajdonságot jelölő mellékeveket (*piros, halk, meleg, lágy* stb.).

Ha az érzékelést a kommunikáció egyik sajátos fajtájaként tartjuk számon, nemcsak a közlemény szavait tekintjük az egyes érzékelési területekhez tartozóknak, hanem egyrészt az adó (akitől vagy amitől kiindul az érzet, pl. *hold*) és a kódolás (az érzet kibocsátása, pl. *gyűjt*), másrészt a vevő (az érzet felfogója, pl. *vak*) és a dekódolás (a megfelelő érzet érzékelése, pl. *lát*) szavait is (vö. Petőfi S. János fentebb idézett tanulmányával).

Az egyes érzékterületekhez tartozó szavak megítélésében jelentős szerep hárul a kommunikációs összetevőkre. Ennek érzékeltetésére jó példa a *színek vig pacsirtái zengtek* (T. Á.) szinesztézia, amelyben azonnal szembeszökő a látás-hallás kombináció. Ám a *színek* és a *zengtek* szemantikai inkompatibilitása hiába nyilvánvaló, ha köztük nincsen közvetlen szintaktikai kapcsolat. A látás-hallás érzetkeverést a *színek pacsirtái* társítás hordozza, amelyben a *pacsirta* szó mint a megfelelő hangérzet adója minősülhet a hallás érzékelési területéhez tartozónak.

Puszta logikai meggondolás alapján is nyilvánvalónak látszik, hogy ha az érzeteket jelentő szavak között egyaránt szerepelnek főnevek, mellékevek és igék, akkor ezek a szavak a lehető legváltozatosabb szintaktikai szerkezetekben kapcsolódhatnak egymáshoz.

A lehetséges grammatikai formák tekintetében a korábbinál tágabb szinesztéziaértelmezésre törekszünk. Vélekedésünk szerint a vizsgált kifejezőeszköz összetett szó, szintagma, mondat vagy több mondat terjedelmű lehet, sőt néha egyes kompozíciós egységek között is szinesztétikus viszony figyelhető meg.

Az alkotóelemek közti szintaktikai kapcsolat jellegét tekintve a szinesztézia többarcú jelenségnek látszik, mint azt általában a stilisztikai kézikönyvek számon tartják. A rendelkezésünkre álló gazdag anyagból — a teljesség igénye nélkül — csupán a leggyakrabban jelentkező grammatikai formákat ragadjuk ki, néhány példa kíséretében.

Az összetett szavak rétegében gyakran a szóösszetétel elő- és utótagja között van szinesztétikus viszony. Például:

... s hallgattam a rét
zsongását, s éjjel a csillagzenét ...

(Sz. L.: Tücsökzene 183.)

A szinesztéziás összetételekben rejlik merész asszociációs lehetőségek érzékeltetésére álljon itt egynehány a fény- előtagú összetételek gazdag skálájából:

fénytrilla, fényfutam, fény- és illatzene, fényzenekar (Sz. L.); *napfény-húr* (T. Á.); *fénynyíl, fénycsók* (K. D.); *fényzuhany, fénykés* (B. M.); stb.

A mondat szintjén a szinesztézia rendkívül változatos szintagmatikus kapcsolatokban jelentkezhet. Az impresszionista lírában különösen gyakori a szinesztétikus *jelzős* szó szerkezet. A jelzős szintagma valamennyi fajtájára idézhetünk példát: *sercegő fényben* ázik a fagyöngy; *Nóta* próbálkozott, / *pihés madárka*, alighogy repült (Sz. L.); Hallgasd, mit szíved áhít, / *Tekintetének könnyű fuvoláit* / S arcán a *színek* gyenge *futamát* (Nagy Zoltán). Stilisztikai szempontból az ige jelzőjeként számon tartott módhatározó is gyakran szinesztétikus összeférhetlenséget mutat a determinált igével. Pl. a nap *vörösen összekongat* a földdel (Kassák).

A változatos jellegű határozós szintagmákban jelentkező szinesztéziák egyaránt lehetnek adverbális és adnominális jellegűek. Pl. Az ernyős bodza szinte *füstöl a szagtól* (Sz. L.); nagy *csendektől fátyolos* az út (K. D.) stb.

Tárgyas szintagmában realizálódó szinesztéziára is bőven akad példa: halványkődű rózsabőre *éneket párolog* (B. M.); *zenét látok* (Sz. L.); stb.

A predikatív viszony két eleme is alkothat szinesztéziát. Az alany és az igei állítmány hordozta érzetkeverés főként az expresszionista stílus sajátja. Pl. A párkányokról szinte *csöpögött a csönd* (Kassák); Csontomig *cseng a nap-sugár* (Sz. L.); stb.

Az impresszionisták gyakran élnek az alany és a névszói állítmány kapcsolatában jelentkező érzettársítással. Pl. Gyertyát gyújtok, a *fény oly keserű és tompa* (T. Á.). Ez a szerkezet a teljes metafora formájában realizálódó szinesztéziának is gyakori megjelenési formája. Pl. A te *dalod* rezgő *rezedaillat* (K. D.).

Az érzetkeverés olykor több mondat terjedelmű is lehet. Példaként idézhetjük az alábbi hallás—látás—tapintás komplikációt kifejezésre juttató szövegegységet:

... fülelmen át fürge gondolatok
sűrögtek mint fényes halak és madarak,
néha-néha majd elnevettem magamat,
egyik-másik oly víg volt, úgy csiklandozott.

(Illyés Gyula: Három öreg)

A szinesztézia néha egész kompozíciós egységre is kiterjedhet (l. Tóth Árpád Orgona című versének első két szakaszát), sőt olykor egész költeményen is végigvonul. Így például Szabó Lőrinc Ébredés (Versek a havasról II.) című költeményének alapjául a hajnali fényeknek, hangoknak és illatoknak a tapintási érzettel való szinesztétikus kapcsolatba állítása szolgál. Maga a költő így magyarázza:

mintha egyetlen érzék erejébe
gyült volna testem-lelkem minden éhe,
... csak a tapintás
néma ajkával és vak szemeivel
szürcsöltem, láttam, éreztem, öleltem
az égi vendég ajándékait.

A szinesztézia grammatikai formáit illetően még sok kérdés vár megoldásra. Így például a további kutatásnak tisztázni kell, hogy a különféle határozók egymás közt mikor hoznak létre szinesztéziát, s általában mellérendelő szintagmában (pl. halmozott mondatrészek elemeiben) mikor és milyen formában jelentkezhethet szinesztétikus összeférhetetlenség.

4. Jelzőátvetés és szinesztézia

A szinesztéziában névátvitelt látó hagyományos szemlélet máig sem tisztázta megnyugtatóan, hogy két különböző érzet nevének jelzőátvetés (hypallage) eredményezte kapcsolata szinesztéziának tekintendő-e vagy sem. *A nap arany illata* (Sz. L.) szinesztéziában például nyilvánvaló, hogy a kép egyik eleme logikailag más szóhoz kapcsolható (*az arany nap illata*). Az impresszionista költők szinesztéziáinak vizsgálatakor az ebben a kérdésben való állásfoglalást már csak azért sem kerülhetjük meg, mivel a szándékosan hibás szintaktikai elrendezettség éppen az impresszionista stílus egyik kedvelt eljárása (vö. T. Lovas Rózsa: *A magyar impresszionista költészet stílusformái*. MNyTK. 72. sz. Bp., 1944).

Ullmann nézete szerint — bár a jelzőeltolás olyan egységes és elválaszthatatlan egésszé forrasztja össze a két különböző érzetet, amely kétségtelenül a szinesztézia érzetét adja — jelentéstani alapjukat tekintve ezeket az eseteket csak főntartással sorolhatjuk a valódi hasonlósági átvitelek közé.

A mi szinesztéziaértelmezésünk valamennyi kritériumának megfelel a szándékosan hibás szintaktikai elrendezettség eredményeként létrejött érzettársítás, ha két különböző érzet nevét egyesítő szintagmában realizálódik, s alkotóelemei jelentéstani szempontból nem egyeztethetők össze.

Ha a kérdést a költői szándék oldaláról közelítjük meg, nyilvánvalóvá válik, hogy a jelzőeltolásban is ugyanaz a törekvés — az összképzet egységének érzékeltetése — játszik szerepet, amely az impresszionisták szinesztéziaalkotásának is alapvető alkotáslélektani indítéka. Éppen ezért úgy véljük, hogy minden olyan jelzős kapcsolatot, amelynek tagjai különböző érzeteket jelölnek és szemantikailag összeférhetetlenek, szinesztéziának minősíthetünk, tekintet nélkül arra, hogy a szintagma determinánása logikailag más szóhoz kapcsolható a szövegben.

5. A szinesztézia meghatározása

Vizsgálódásaink összegezéseként a kérdéses jelenséget így határozhatjuk meg: A szinesztézia két vagy több, különböző érzékelési területhez tartozó, szemantikailag összeférhetetlen nyelvi elem szintaktikai kapcsolata.

A korábbi szinesztéziaértelmezésekhez viszonyítva ez a meghatározás szemantikai vonatkozásban az eddigieknél szűkebbre szabja a vizsgálódás körét. A grammatikai formák tekintetében viszont a szintaktikai összefüggést teszi meg a szinesztétikus képpé válás feltételévé, s ezzel a jelenség lehetséges grammatikai realizációit illetően a lehető legtágabb értelmezés mellett dönt.

P. Dombi Erzsébet

A szólások változatainak szintjei

(Egy régi folklorisztikai probléma új megvilágításban)

1. Köztudomású, hogy a folklór változatokban él, a népköltészeti alkotások életformája a variáció. Már a múlt századi folklorisztika is kidolgozta a variánsok megközelítésének bizonyos módszereit, és a századunkbeli filológiai strukturalizmust megelőzően is sok megfigyelés hangzott el e tárgykört illetően. Empirikus szinten a szólások változatai is a kutatók szemébe ötlöttek: ha máshol nem, terjedelmesebb szólásgyűjteményekben találkozunk azzal, hogy a gyűjtemény sajtó alá rendezője valamilyen módon megkísérelte egy-azon szólás változatai között az eligazodást, illetve rokon szólásokat egymás közelébe csoportosított. Mindazáltal a hagyományos európai folklorisztika nem dolgozta ki a szólásműfaj variálódási törvényszerűségeit, szólásvariánsok speciális vizsgálata — ismereteim szerint — hiányzik mind az európai, mind a magyar szóláskutatásból.

A legújabb kutatások¹ azonban megteremtették a lehetőséget az ilyen vizsgálatok elvégzésére, mégpedig oly módon, hogy e szólásvariáns-kutatás egyszersmind metodikai tanulságokkal járjon a folklorisztika strukturális elemzését illetően is.

Az újabb szólástanulmányok egyfelől általában véve felvetették azt a gondolatot, hogy a szólások strukturális elemzése nagyjából a transzformációs grammatika módszereivel lenne elvégezhető; másrészt bizonyos konkrét anyagot is szolgáltató kutatások praktikus módon eljutottak a szólások szövege különböző szintjeinek feltüntetéséhez.

Primitív népek szólásainak kutatói rendszeresen éltek azzal a fogással, hogy anyagukat közzétették az eredeti nyelven, és ehhez két „fordítást” mellékeltek, az első az illető szólás szó szerinti jelentését adta meg, a második viszont a szólás értelmét próbálta megfogalmazni.

Más oldalról a szólások nyelvész kutatói gyakran igen figyelemre méltó észrevételeket tettek a szólások szövegének tagolódását, felépítettségét illetően; sőt ezek a kutatási eredmények már ma azt is sejteni engedik, hogy

¹ A legfontosabb újabb szólásirodalom, további bibliográfiával, illetve a struktúraelemzést illető konkrét eljárások bemutatásával: Georges, Robert A.—Dundes, Alan: Toward a Structural Definition of the Riddle. *Journal of American Folklore* 76 (1963.): 111—8. — Kuusi, Matti: Ein Vorschlag für die Terminologie der parömiologischen Strukturanalyse. *Proverbium* Nr. 5 (1966.): 97—104. — Mahgoub, Fatma M.: A Linguistic Study of Cairene Proverbs. Bloomington, 1968. — Permjakov, G. L.: Izbrannüie poszlovicüi i pogovorki narodov Vosztoka. Moszkva, 1968. — Cirese, Alberto M.: Prime annotazione per una analisi strutturale dei proverbi. Università di Cagliari — Anno Accademico 1968—1969. (Előadások, kézirat gyanánt.) — A Palermóban 1970. április 5. és 10. között „Strutture e Generi della Letteratura etnica” címen rendezett szimpozium több előadása foglalkozik e témakörrel. A magyar folklorisztikai szóláskutatást összefoglalja: Voigt Vilmos (Szemerkenyi Ágnes közreműködésével): *Proverbiumok*. In: Dömötör Tekla—Katona Imre—Ortutay Gyula—Voigt Vilmos: *A magyar népköltészet (Egyetemi jegyzet — Kézirat); második, javított és bővített kiadás*. Bp., 1969. 176—83, 195—6. A nyelvészeti szólásanalízisek (legjobb összefoglalások: O. Nagy Gábor: *Mi a szólás?* Bp. 1954. (MNyTK 87.)) — Uő: *Magyar szólásmondások eredete*. (Kandidátusi értekezés tézisei.) Bp., 1966.) nem érintik a változatok problémáját. A folklorisztikai változat-elméletek összegezése (Ortutay Gyula: *Variáns, invariáns, affinitás. A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei*. MTA II. OK. 9 (1959.): 195—238.) pedig nem tér ki a szólások variábilítására.

e szerkezeti törvényszerűségek nem korlátozódnak egyes népekre, nyelvekre, hanem általánosabb logikai-grammatikai invariánsnak tekinthetők. (Ilyennek tekinthetjük például a szólások két félre tagolódását, amely felek ismét két-két részre tagolódnak; a fokozás és csökkentés tendenciáját az egyes részek között; az egyes részek időbeli-logikai egymásutánjának viszonylag csekély számú lehetőségét; a szólások egyes nomenjeihez rendelt attributumok arbitrális jellegét stb. stb. E logikai-grammatikai invariánsok inventáriumának legáltalábbis megközelítő elkészítése külön tanulmányok feladata lehetne.)

Bizonyos esetekben még a szólások funkcióit illetően is értékes észrevételekkel jártak a kutatások: az oktató, tréfás, bizonyos esetben konvencionális vagy éppen obligatorikus szólások konkrét társadalmi feladatát, szerepét illetően is rendelkezünk már jó leírásokkal. Ezekből még az is világossá vált, hogy népenként, kultúránként aránylag lényeges eltérések képzelhetők el a szólások funkcióit illetően.

Mindazáltal az előbb említett előtanulmányok szinte egyetlen kivétel nélkül elfeledkeztek arról a körülményről, hogy a szólások variánsokban élnek, és a fenti megfigyeléseket nem egyeztették a folklorisztikai variánselmélet elgondolásaival. A következőkben éppen ebben az irányban szeretnék néhány megjegyzést és példát megemlíteni. Azt gondolom ugyanis, hogy egyfelől a folklór alkotások variálódásának vizsgálata kiváltképpen jól elvégezhető a szólásműfajok körében, másfelől e vizsgálat legjobb módszereinek a szólások szintjeinek strukturális-transzformációs analízise kínálgózik.

Ilyen értelemben nevezhetjük e célkitűzést a folklorisztika egyik legrégibb problémája (a variánsképződés) és a legújabb kutatási módszerek (transzformációs grammatika, szint-analízis) paradigmátikus igényű összekapcsolásának.

2. Természetesen a következőkben a rendelkezésemre álló keretek között, vagyis csupán utalásszerűen, néhány példa megemlítésével illusztrálnám elképzeléseimet. A példák a magyar népköltészetből származnak, közismert, gyűjteményeinkben sokszor adatolt szólások. Ahol közvetlen terepmunkám eredményeit idézem, e körülményre külön utalok.¹

3. A szöveg variánsai. Közismert, hogy egyazon szólás szövege nyelviileg bizonyos mértékig módosulhat, variálódhat. Egy példa:

- A₁ *Az, ki nyárban nem keres, télben aggebül bánkódik*
 A₂ *Az, ki nyárban nem gyűjt, télben agg ebül bánkódik*
 A₃ *Aki nyárban nem gyűjt, télben agebül bánkódik*
 A₄ *Az, ki nyárban nem gyűjt, aggebül bánkódik télben utána*
 A₅ *Aki nyáron nem gyűjt, télen aggebül bánkódik; stb.*

Jelenleg nem tudjuk pontosan megállapítani azt, milyen határig tartjuk e variánsokat még egyazon szólás változatainak. Kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy amíg egyes szavak cseréjéről van szó, de a szólás tartalma,

¹ E dolgozat példatárának forrásjegyzékét részben közli (és néhány, itt részletesebben tárgyalt problémát megemlíti): Szemerkényi Ágnes—Voigt Vilmos: A termelés és a nyelv kapcsolata a szólásműveletekben. *Ethnographia* 81 (1970.) 2—4. szám 350—62.

szerkezete nem változik, egyazon szólás variánsainak vegyük az ismert változatokat.

De nem csupán e g y a z o n szólásnak vannak nyelvi variánsai, hanem különböző szólásoknak is vannak azonos nyelvi elemei. Példa:

- B₁ Aki nyáron nem gyűjt, télen aggebül bánkódik
- B₂ Aki nyáron nem gyűjt, télen keveset fűt
- B₃ Aki ifjúkorában nem gyűjt, öregségében keveset fűt
- B₄ Aki ifjúkorában jól gyűjt, öregségében jól fűt
- B₅ Nyáron gyűjts, ha télen éhezni nem akarsz; stb.

Ez utóbbi példasor egyes elemei között nyilvánvaló a kapcsolat, jöllehet például a B₄ és B₅ példák e g y m á s variánsainak mégsem tarthatók, jöllehet a szövegek hasonlósága nyilvánvaló. Ilyen esetben mégis inkább csak e g y e s e l e m e k vagy r é s z e k variálódását figyelhetjük meg, a példák nem egymás szövegének variánsai.

A szövegek visszatérő variáns elemei között végül találunk olyanokat is, amelyek voltaképpen csak az illető szólás szerkezetét, felépítését jelzik, ezt kondicionálják. Példa:

- C₁ *Adjon Isten három e-t : észet, erőt, egészséget*
- C₂ *Adjon Isten három b-t : bort, búzát, békességet*
- C₃ *Adjon Isten három f-et : friss fiatal feleséget*
- D₁ *Három asszony egy vásár*
- D₂ *Három tehén egy csorda*
- D₃ *Három takács egy ember*
- E₁ *Egy tudja — titkos; kettő tudja — homályos; három tudja — világos*
- E₂ *Egy — titok; kettő — tanács; három — istenadta széles világ*

A példák magukért beszélnek, mégis érdemes hangsúlyozni, hogy a látszólagos teljes azonosság ellenére nem kicsiny különbségek is megfigyelhetők. Például a C₁ és C₂ példák valóban három dolgot, fogalmat sorolnak fel, a C₃ szólás viszont három alliteráló szót említ, amelyek közül csupán egyik (*feleség*) nevezhető dolognak, fogalomnak. Vagy a D₁ és D₂ szólások értelme (egy közismert egyetemi szólással magyarázva): „Tres faciunt collegium”, a D₃ viszont már éppen ezt a formát használja fel egy egészen más, gúnyos tartalom kifejezésére: „A takács nem is vehető emberszámba, talán három közülük együttvéve olyan [értékes], mint egy közönséges ember.” Az E₁ és E₂ példák igazán közel állnak egymáshoz, mégis legalább két szempontból is lényeges különbségek figyelhetők meg közöttük. Az egyik különbség az előadás módja között figyelhető meg: E₁ epikusan sorakoztatja fel a szólás részeit, E₂ axiomatikus tömörséggel. Különbözik ezen kívül a következtetés is. E₁ a megismerésre gondol, E₂ egy titkolt vagy titkolható hátrányra. Éppen emiatt az előbb idézett példákat minden hasonlóságuk ellenére sem tarthatjuk másnak, mint csupán egymás f o r m a v a r i á n s a i n a k.

A szövegvariánsok között tehát megkülönböztethetünk nyelvi variánsokat r é s z -, pontosabban f o r m u l a v a r i á n s o k a t és f o r m a v a r i á n s o k a t. Mivel egyazon szöveg lehet egyszerre mindhárom szempontból is variáns, ajánlatos a szólások szövegeinek leírásakor pontosan megkülönböztetni egymástól azt, milyen szempontból is van adatunk a variálódásra.

4. **Jelentésvariánsok.** Jóval kevésbé közismert tény, hogy nem csupán az egyes szólások szövege, hanem e szövegek jelentése is variálódhat.

Természetes, hogy ha maga a szöveg is variálódik, a jelentés ennek megfelelően módosul. Példa:

- B₃ *Aki ifjúkorában nem gyűjt, öregségében keveset fűt*
'Aki fiatalon nem takarékoskodik, öregségében szűkölködik'
B₄ *Aki ifjúkorában jól gyűjt, öregségében jól fűt*
'Aki fiatalon takarékoskodik, öregségében nem szűkölködik'

Éppen azért, mivel e körülmény magától értetődik, a következőkben erre nem is térünk ki, hanem olyan példákat idézünk, amelyekben a változatlan szöveg jelentése variálódik.

Variálódhat egy szólás szövegének **nyelvi jelentése**. (Jelentésen itt a **közvetlen** grammatikai valóságtartalmat értjük.) Példa:¹

- F₁ *Az ördögnek is kell gyertyát gyújtani*
FS₁ 'Az ördögnek is muszáj tiszteletet adni'
FS₂ 'Az ördögnek is ajánlatos tiszteletet adni'
FS₃ 'Az ördögnek is lehet tiszteletet adni'

Egyelőre meglehetősen keveset tudunk az ilyen variálódás mikéntjéről, de úgy látom, hogy igen sokféle nyelvi elem értelmezhető változatokban a szólások köréből.

Ettől megkülönböztethetjük az olyan jelentésvariánsokat, amelyek más-más körülmények közé állítják a szólás változatlan szövegét, és ily módon **situacionális jelentésvariánsoknak** nevezhetők. Mivel ezeknél a variánsok megléte csak hosszabb szövegekből derül ki, idéznék néhányat a fenti szólást kommentáló magyarázatok közül. Példa:

- F₁ *Az ördögnek is kell gyertyát gyújtani*
FSit₁ „Az egyszeri asszony a templomban a szentkép fejéhez tett egy gyertyát, hogy ézzel megtisztelje Szent Györgyöt, de tett egy gyertyát a szent lába alatt tekerő ördöghöz is, azt mondta: »Az ördögnek is kell gyertyát gyújtani.«”
FSit₂ „Volt itt a faluban egy ember, az mindig azt mondta, amikor a kocsmába ment, hogy: »Az ördögnek is kell gyertyát gyújtani.«”
FSit₃ „Az öreg N. N. nagyon gonosz ember volt, isten nyugosztalja. De mindig ott ült a templomban, az ilyenre mondják, hogy »Az ördögnek is kell gyertyát gyújtani«, mert hát az nem lehetett, hogy ő jó szívvel járjon a templomba . . .”

Természetesen e situacionális variánsok magyarázatai nem állnak meg a nyelvi forma interpretációinak változatainál, a szólások egész értelme,

¹ Az F₁ példára vonatkozó adatokat 1967 októberében Gyöngyösvisontán (Heves megye) gyűjtöttem, kifejezetten egy ilyen paradigmikus vizsgálat dokumentálása céljából. Ezért is választottam éppen ezt a szólást, amely a magyar nyelvterületen jól ismert, voltaképpen nyelvi variánsok nélkül fordul elő, ugyanakkor jó lehetőséget ad különböző situacionális és ideológiai variánsok létrejöttére. Gyöngyösvisontán mintegy ötven adatközlőtől kérdeztem végig, ismeri-e a szólást, mit jelent, mikor mondják? Más végigkérdezett szólások esetében a variánsok száma kisebb volt.

mondanivalója megváltozik aszerint, hogy melyik szituációt fogadjuk el — mindazáltal már a közvetlen nyelvi jelentés szférájában is variálódásra vezet a különböző szituációk előfordulása.

Változatokban fordulhat elő egy szólás szövegének értelme is. (Nevezük így a szólásnak a közvetlen grammatikai jelentésen túlmenő, filozofikusabb, ideologikusabb, általánosítottabb mondanivalóját.)

Az eddigi folklorisztikai kutatás is természetesen rábukkant már olyan tényekre, amelyek egy-egy szólás értelmének variánsaira vonatkoztak, de ezek a megfigyelések rendszerint csak a leginkább szembetűnő esetekben váltak közismertté, mintegy csak véletlenül, anélkül, hogy a folkloristák kifejezetten kérdezősködtek volna a szólások értelme felől. Példa:

- G₁ *A legnagyobb folyónak is kicsiny a kútfeje*
 GId₁ 'A legnagyobb baj is kis kárból keletkezik'
 GId₂ 'Nem látszik meg a kisgyereken, milyen [okos] lesz felnőtt korában'
 GId₃ 'A legkisebb munkát is gondosan kell elvégezni'

Ennél jóval feltűnőbb tény azonban az, hogy ha látszatra meglehetősen egyértelmű szólást is sok ember értelmezésében meghallgatunk, a szólás értelmének variánsai igazán széles körben helyezkednek el. Amikor a fenti következtetés bizonyítására terepmunkám során végigkérdeztem az F₁ szólás értelmét egyetlen, közepes nagyságú magyar faluban, magam is meglepődtem az értelmezések nagy számát és eltérő voltát tapasztalván. Csupán csak néhány jellemző magyarázatot, értelmezést sorolnék fel (összesen több mint 20, egy mástól felismerhetően eltérő magyarázat hangzott el):

- F₁ *Az ördögnek is kell gyertyát gyújtani*
 FId₁ 'Van a világon jó ember is, rossz is'
 FId₂ 'Gonosz ember is eljár a templomba'
 FId₃ 'A házassági hűséget nem kell mindig megtartani'
 FId₄ 'A részegség nem halálos bűn'
 FId₅ 'A részeg ember is kijózanodik egyszer'
 FId₆ 'Összeveszek valakivel, és nem nekem adnak igazságot'
 FId₇ 'Apró tárgy gyakran elvész a háznál' stb.

A példák közül mindegyikben felsejlik az, hogyan is kapcsolódhatott az F₁ szövegéhez, azt azonban nem hiszem, hogy az FId₁₋₇ értelmi variánsok alapján bármelyik folklorista biztonsággal vissza tudna következtetni az F₁ szövegre. Minden egyes esetben konkrét anyaggyűjtéssel kell tisztáznunk azt, milyen „ideológiai” magyarázatai lehetségesek egyetlen szólásnak.

A fentebb említett szituacionális jelentésvariánsok és a szólások értelmi, ideológiai variánsai között természetesen szoros kapcsolat áll fenn. Azt ugyan nem állítanám, hogy minden értelmi variánsnak megfelelő egy-egy önálló szituacionális jelentésvariáns; vagy fordítva, minden szituacionális jelentésvariáns teljesen új értelmi variánst hozna létre: annyi mégis kétségtelen, hogy a szituacionális és az ideológiai variánsok egyazon jelentéstranzformációs művelet két oldalán találhatók. Éppen ezért a köztük levő összefüggéseket tranzformációs módszerekkel lehetne leírni.

5. Funkcióvariánsok.

Természetes, hogy a szólások műfajai igazán különböző társadalmi funkciót tölthetnek be: a frappáns válasz, a nyílt tanítás, a bölcselkedő megállapítás, a szakrális szöveg, hiedelemcselekvények sztereotíp formulái, egyszerűen memorizáló segédeszköz, a parasztkalendárium vagy időjósítás egy eleme, nyelvtörő szójáték, idézet és még sok-sok más folklór jelenség formájában élhetnek. És az is bizonyítható, hogy nem csupán a szólásműfajok összessége, hanem egyes műfajok önmagukban is különböző funkciókat láthatnak el. Kérdés viszont az, hogy e g y e t l e n szólás betölthet-e különböző társadalmi funkciókat? Azt hiszem, e kérdésre is igennel válaszolhatunk.

Az egyes szólások f u n k c i ó v a r i á n s a i t mindazáltal elég kevésbé ismerjük ahhoz, hogy általános következtetéseket vonhassunk le meglétükből, milyenségükből. Néhány példát mégis idézhetnénk arra, hogy egyes szólásoknak pontos társadalmi funkciójuk van, ugyanakkor azonban más funkciókörben is előfordulhatnak. Példa:

H₁ *Kotty belé, szilvalé!*

HFun₁ Gyermekek figyelmzetet arra, ne szóljon bele a felnőttek beszélgetésébe, dolgába.

HFun₂ Megállapítás, hogy valaki „belekotnyeleskedik” más dolgába.

HFun₃ Tréfás gyermekijesztő (minden bizonnyal hangalakja következtében).

HFun₄ Játékszó, mialatt mondják, a gyerek fejét tenyérrel előre buktatják.

I₁ *Megiszom a jó bort csutora nélkül is*

IFun₁ Szólás: 'Kellemes kötelezettséget az ember elvégez kellemetlen körülmények között is'.

IFun₂ Népdal részlete, teljesebben:

„Megiszom a jó bort csutora nélkül is,
Ölelem a rózsám nyoszolya nélkül is.”

J₁ *Olyan szép, rózsát lép*

JFun₁ Szólás

JFun₂ Mesei formula, számos mesetípusban előfordul

Valószínűleg a későbbiekben sort kellene keríteni arra, hogy a funkcióvariánsok között megkülönböztessük azokat, amelyek a szólásműfajok körében megmaradnak, azoktól, amelyek más népköltési műfajokba vagy egyáltalán a folklór más területeire is eljutnak.

6. Összegezeként csupán annyit kell megjegyeznünk, hogy a fentiek csak valamelyes deskriptív bemutatását adhatták a szólások variálódása különböző szintjeinek. Azt, hogy az egyes variációk és variációs szintek hogyan függnek össze egymással, később, nagyobb konkrét anyagon kellene megfigyelni. Azt is külön kellene megvizsgálni, hogy az itt szinkrón, egynemű jelenségként jelzett variálódás hogyan bontható történeti, társadalmi, etnikus összetevőkre, melyek az azonosságok és eltérések más-más népek, korok szólásainak variáns-szintjei között. Csak akkor lesz teljes képünk a folklór szólásműfajokról, ha ily módon ezek variálódásáról is lehető teljes képet kapunk. Ami pedig szólásaink nyelvi felépítését illeti, az egyes szólásszövegek minden bizonnyal a fent bemutatott változatképződések útján jöttek létre: szólásaink nyelvi anyagának pontos megismeréséhez is nélkülözhetetlen segédeszköz a szólások variációs szintjeinek feltárása.

Voigt Vilmos

Az időjárás-jelentések leíró részének stilisztikai problémái

1. A Magyar Nyelvőr hasábjain már ismételtelen foglalkoztunk azokkal a nyelvi, főképpen stilisztikai jellegű problémákkal, amelyek a hivatalos meteorológiai jelentések előrejelző részének megfogalmazásakor felmerülnek (86: 283—9, 88: 127—31, 90: 341—9). Rámutattunk, hogy az időjárás-jelentés a rádió- és televízió- és a műsorszámok, amelyet az ország lakosságának minden rétege, beleértve a vidéki és tanyai lakosságot is, leggyakrabban és legrendszeresebben hallgat meg, vagy más szóval az időjárás-jelentés magyar nyelven naponta sok alkalommal, egyre ismétlődő felolvasásokban elhangzó szöveg (így például déltől estéig a bemondások a rádióban óránként ismétlődnek, a reggeli műsor keretében pedig gyakran még sűrűbb időközben!), és ezért különösen nagy hatásuk lehet a nyelvi szólások alakulására és az esetleges nyelvi hibák kiirthatatlan módon való elterjedésére.

A meteorológiai szolgálat hivatalos időjárás-jelentései azonban nemcsak magából az előrejelzésből állnak. Az előrejelzést megelőzi egy sokkal terjedelmesebb leíró rész, amely a következő szakaszokból tevődik össze: 1. a légkör Európa feletti részében lejátszódó időjárás-jelenségek áttekintése; 2. Magyarország előző napi időjárás-jelenségeinek részletes, számadatokkal kísért ismertetése; 3. a jelentés kiadásának órájában fennálló hazai időjárás-ecsetelése, kiterjeszkedve az egyes országrészek közt majdnem mindig fennálló kisebb-nagyobb időjárásbeli különbségekre részletezésére.

Az időjárás-jelentéseknek ez a nem előrejelzési jellegű része is felvet bizonyos stilisztikai és (kisebb számban) szemantikai problémákat. Jelen tanulmányunknak az a feladata, hogy ezt a problémát megvilágítsuk.

2. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az időjárás-jelentések leíró részét nem övezi és nem is övezheti olyan élénk érdeklődés mint az előrejelzési részüket. Minden prognosztikus kijelentést érthető lélektani okok miatt bizonyos érdeklődéssel, figyelmi feszültséggel fogadunk be még akkor is, ha nem vonatkozik olyan mindannyiunkat érintő és mindannyiunkra kiható jelenségek bekövetkezésére vagy elmaradására, mint amilyenek az időjárás-mozgalmasabb eseményei. Az előrejelzések szövegéből útmutatásokat meríthetünk aznapi és másnapi időbeosztásunkra, magatartásunkra, célszerű ruházódásunkra. Eldönthetjük, például, hogy szabad időnket szabadtéri szórakozással vagy zárt helyen, színházban, hangversenyteremben vagy a televízió képernyője előtt stb. töltjük-e el. A jelentések leíró része ellenben legtöbb esetben legfeljebb csak érdekességeket hozhat számunkra; megtörtént tényeket kell tudomásul vennünk, amelyekhez utólag már nincs módunkban alkalmazkodni.

Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az időjárás-jelentés leíró része az előrejelző részt megelőzően mindennap elhangzik a rádióban, és így nyelvi anyaga akarva, nem akarva befolyásolja nyelvérzékünket, valamint napról napra alakuló nyelvi szokásainkat.

Mindenesetre fennáll a kétféle időjárás-jelentés közt az a különbség, hogy a rádió a nap számos órájában csak az előrejelzéseket mondja be, a leíró rész elhagyásával, mert ennek minden egyes alkalommal való ismételtetése túlságosan sok műsoridőt foglalna le, és a hallgatóközönség ezt nem is igényli. Másrészt azonban a leíró rész nagyobb szövegterjedelme miatt még így is

több alkalmat szolgáltat arra, hogy helyes vagy hibás példákat nyújtson a világos, illetőleg homályos magyar fogalmazásra, és széles körökben hasson a stílusérzékre.

Rátérve azokra a stiláris követelményekre, amelyeket a leíró jellegű időjárás-jelentésekkel szemben támasztanunk kell, mindenekelőtt arra a különbségre óhajtunk rámutatni, amely a leíró rész stiláris követelményei és a korábbi tanulmányainkban tárgyalt előrejelzések stiláris követelményei közt fennáll.

Az előrejelző rész esetében a legelső — és minden egyéb szempont felett álló — stiláris követelmény a feltétlen közérthetőség és félreérthetelenség volt. Az előrejelzéseket úgy kell megfogalmazni, hogy meghallgatásukkor az ország egyetlen lakosának, még a legkisebb műveltségűnek se lehessen kétsége az iránt, hogy az ország egyes pontjain (a meteorológiai szolgálat vélekedése szerint) milyen időjárásra van kilátás. Természetesen a közérthetőség és a félreérthetelenség a leíró részben is éppen olyan fontos, mint minden más természettudományi szövegben. Azonban itt mégsem ez a legfőbb stilisztikai követelmény, hanem egy másik, amely a következőkben gyökeredzik.

A jövőre vonatkozó előrejelzések lélektani érdekessége miatt az előrejelző rész megfogalmazásakor nem szükséges figyelmet fordítani arra, hogy a szöveg előadásmódja lebilincselje a hallgatót, illetőleg az olvasót, mert a jövő előrelátásának izgalma erről többnyire már magában véve is gondoskodik. A leíró rész azonban már megtörtént események száraz tényeit ismerteti. Ezt az ismertetést minden bizonynyal többféleképpen lehet elvégezni. Lehet unottan és untató módon, de lehet úgy is, hogy a mindenkori érdekességeket állítjuk az előtérbe.

Az érdeklődés lebilincselésének klasszikus módja az ellentétek kidomborítása, például az ország keleti és nyugati részei közt oly gyakran fennálló nagy időjárásbeli különbségek éles alakban való kiemelése vagy a tegnapi és mai nap időjárása közt fennálló nagy különbségek kellő hangsúlyozása. Ismeretes, hogy az időváltozások Magyarországon legtöbbször nyugatról kelet felé vándorolnak. Ez érvényes nemcsak az időjárás hirtelen elromlására, hanem az időjárás javulásaira is: azok is többnyire a Dunántúl nyugati határvidékén kezdődnek meg, és azután egy-két nap leforgása alatt terjeszkednek ki keletibb országrészekre is. Az időjárás folyamatoknak ez a nyugat-keleti irányú rendszeres vándorlása sok alkalmat ad arra, hogy kirívó és érdekes ellentétek álljanak elő az Alföld és a Dunántúl időjárás-állapota között.

Régi és ma is változatlanul érvényes didaktikai szabály, hogy amikor arra törekszünk, hogy hallgatóságunk figyelmét lekössük, és az illetők a hallottakat tartósan megjegyezzék, akkor előadott anyagunkban a paradoxonokat kell megkeresnünk és kiéleznünk. Nos, az időjárás-jelentésekben bőségesen kínálkozik alkalom arra, hogy a paradoxonok útján való ismeretközlés elvét gyakran érvényesíthessük. Sokszor fordul elő az időjárásnak olyan alakulása, hogy az ország legészakibb részein van legmelegebb és legdélibb részein van lehidegebb. Gyakran megtörténik, hogy az egyik napon délben is hidegebb van, mint a következő napnak a reggelén vagy az éjszakáján. Hideg északi légbetörések alkalmával azt is át kell élnünk, hogy reggel van a napnak a legmelegebb része, délelőtt és délben ellenben 5–6 fokkal hidegebbé válik az idő.

Jó eszközei az érdeklődés felkeltésének és ébrentartásának az úgynevezett

r e k o r d é r t é k e k. Meg kell emlékezni az olyan arányú esőkről, amelyekre a budapesti száz esztendő óta folyó észlelési sorozatokban évtizedek óta nem volt példa, vagy még egyáltalán nem is volt példa. Érdekesek azok az összehasonlítások is, amikor a meteorológus rámutat, hogy egy kivételesen meleg napon olyan hőséget éltünk át, amely normális körülmények közt csak az Ibériai-Félsziget déli részén, Sevillában fordul elő, vagy a kivételes téli hideg megközelítette a Moszkvában normálisan is előforduló értékeket.

Természetesen a jelentések szövegének nemcsak tartalmilag kell lebilincselőnek és érdeklődést keltőnek lennie. Sok fordul meg a szövegezés módján, az előadás simán gördülő és tetszetős voltán. A legérdekesebb tényeket is lehet fásasztó alakban, bonyolult körmondatokban kifejezni. Ez már akkor is baj, ha egyetlen alkalommal fordul elő. De ha a nehézkesen megfogalmazott szövegeket mindennap ugyanabban az időben, stereotip alakban vagyunk kénytelenek végighallgatni, akkor indokolt ellenézés keletkezik bennünk, és oly módon igyekezünk menekülni, hogy a rádiókészüléket kikapcsoljuk.

3. Fontos népgazdasági érdekek miatt olykor szükség van arra, hogy a meteorológiai jelentés leíró részében taxatív felsoroljuk a tíz-tizenöt fontosabb hazai város területén lehullott esőmennyiségeket. Ez bizony súlyosan megterheli a jelentés szövegét az érdekesség és változatosság szempontjainak rovására. Itt érvényesül leginkább az a mozzanat, hogy az időjárás-jelentés nem szórakoztató szöveg, hanem gazdasági tájékoztató anyag. A két ellentétes szempont közt azonban bizonyos kompromisszum hozható létre. Tekintsük a következő példát: „... a tegnap délután kezdődött zivataros eső az ország nagy részében késő éjszakáig folytatódott, és ennek során a következő csapadékmennyiségek hullottak le: Siófokon 82, Szegeden 64, Dombóváron 37, Pakson 34, Mezőhegyesen 32, Kecskeméten 25, Kalocsán 22, Pécsen 19, Békéscsabán 11, Hajdúszoboszlón 8 milliméter.” Ez bizony nagyon untató felsorolás. Azonban ugyanezt az anyagot úgy is feltálalhatjuk, hogy a hallgató érdeklődését állandóan ébren tartjuk, sőt fokozatosan felelősséget. Ehhez nem kell egyebet tennünk, mint azt, hogy a felsorolás sorrendjét egyszerűen megfordítjuk: a kisebb számértékekkel kezdjük és egyre nagyobb értékek felé haladunk. Ezzel felkeltjük a hallgató kíváncsiságát az iránt, hogy mennyi lehetett az előfordult legnagyobb eső és az az ország melyik részének jutott osztályrészül.

4. Az időjárás-jelentésekben éppoly kevésbé szabad bonyolult mondatokat használni, mint az előrejelzésekben vagy bármely másfajta természettudományos szövegben. Azokat az embereket, akik „körmondatokban” szeretnek fogalmazni, rá kell szoktatni arra, hogy mondanivalóikat logikus sorrendben, kisebb mondatokra széttagolva adják elő. Egy amerikai ismeretterjesztő író megállapítása szerint az angol nyelvben legcélszerűbb, ha a mondatok átlagos hosszúsága 17 szóból áll. Ennyi szó az a használatával már kissé bonyolultabb tényállásokat is világosan ki lehet fejezni anélkül, hogy az olvasó figyelmét kifárasztanók és türelmét kimerítenők. A magyar nyelvben persze (mivel mi több összetett szót használunk, és mert szavaink általában is több szótagból állnak, mint a gyakran csak egyetlen szótagból álló angol szavak) azt a következtetést kell levonnunk, hogy 17-nél valamivel kisebb szószámból álló átlagos mondatokra kell törekednünk. Persze a stílus változatos kezeléséhez tartozik, hogy szövegeinkben a hosszabb és sokkal rövidebb mondatok váltakozzanak

egymással. A körmondatokat természetesen nemcsak a hosszúságuk teszi fárasztóvá, hanem legfőképpen bonyolult szerkezeti felépítésük. További hibájuk az, hogy elmosásák a fontos és a kevésbé fontos részeket közti különbséget, az előadott anyag logikai összefüggéseinek áttekinthetőségét.

A rádióban elhangzó szövegek megfogalmazásának egyszerűségét és áttekinthetőségét azért is meg kell követelni, mert a rádióhallgató bizonyos hátrányban van a nyomtatott szöveget olvasó emberrel szemben. Ha egy körmondatot vagyok kénytelen elolvasni, akkor kétszer-háromszor is visszatérhetek a mondat első soraira, hogy felépítési módját jobban átérthessem, és a szóközönbe burkolt jelentést, ha nehezen is, de kihámozhassam. A rádióban a szöveg azonban elhangzik, és utólagos összehasonlítógatásra nincsen alkalom. Szerencsére a meteorológiai jelentések szövegezői ritkán vétének a közérthető előadásmódnak ezek ellen az elemi szabályai ellen. Mondataik többnyire világosak és könnyen áttekinthetők, még akkor is, ha meglehetősen bonyolult térbeli és időbeli eloszlású természeti tényeket kénytelenek ismertetni.

5. Az időjárás helyzetleírásnak egyik stiláris szempontból legkényesebb része az egész Európára kiterjedő időjárás viszonyok ismertetése. Ez a szakasz a leíró jelentésnek az élén áll, és különleges nehézségei abból fakadnak, hogy a légkör rendkívül bonyolult folyamatoknak a színtere. Meleg és hideg légtömegek, kacsaringós pályán mozgó felhőrendszerek, egymásba ütköző szélviharok teszik mozgalmassá Európa légtérét. Ezeket a jelenségeket térkép mellett állva, mutatópálcával a kezünkben könnyen lehet szemléltetni (úgy, amint ez egy egyetemi előadás keretében vagy a televízióban megtörténhetik), ellenben sokkal nehezebb mindezt felolvasva érthetővé tenni. A sok országnév és földrajzi név a szövegben egymásra torlódik, a hallgató könnyen elveszítheti az áttekintését. Itt nagy szükség van a jó stilisztikai megoldásokra, mert közepes színvonalú fogalmazás esetén a tényállás könnyen összefolyhat a hallgató szeme előtt.

6. Magyartalanságoknak nem szabad előfordulniuk a nagy tömegek elé kerülő jelentésekben. A mondatfűzésnek követnie kell a magyar nyelv törvényeit. Tudomásom szerint komolyabb hibák ezen a téren nem is igen szoktak előfordulni. Nem tekintjük természetesen magyartalanságnak a mással nem pótolható idegen, illetőleg nemzetközileg elfogadott szakkifejezések használatát.

A modern meteorológia egyik legalapvetőbb fogalmának *időjárás front* a neve. Ez olyan helyét jelenti a légkörnek, ahol két egymástól eltérő tulajdonságú szél összeütközik egymással. Ez az összeütközési felület a térben nem pihen egyhelyben, hanem lassúbb vagy gyorsabb mozgással eltolódik, mégpedig legtöbbször nyugat felől kelet felé. Ha egy időjárás front a mi tartózkodási helyünk felett halad át, akkor mi átkerülünk az egyik légtömegeből a másik, egészen más tulajdonságokkal rendelkező légtömegebe, ez pedig annyit jelent, hogy az időjárás lényegesen átalakul. Ezenkívül a frontok mentén olyan légköri jelenségek lépnek fel, amelyek a légkör más helyein nem fordulnak elő: nagy esőzések, havazások, zivatarok, jégesők és szélviharok. Ezért az időjárás korszerű vizsgálata a frontok megvizsgálásán és mozgásaik előrelátásán alapszik.

Ha a front átvonulása idején hozzánk érkező új légtömeg hidegebb, mint az a levegő, amely előzetesen nálunk időzött, akkor *hidegfront*ról beszélünk. Ellenkező esetben *melegfront*tal van dolgunk.

A front fogalmára egyetlen külföldi nyelvben sem áll rendelkezésre saját szó, hanem teljesen nemzetközi módon ezt a latin—francia eredetű elnevezést használják. Néhai Verebélly László, a nagy magyar elektrotechnikus és a magyar szakmai nyelv tisztaságának lelkes védelmezője annakidején sokat foglalkozott meteorológiai kérdésekkel, elsősorban a zivatarok keletkezésével és a villámcsapásokkal. Ennek során megkísérelte a *front* szónak a betű szerinti lefordítását, és műegyetemi előadásaiban a *hideg homlok* és *meleg homlok* elnevezéseket igyekezett meghonosítani. Ez a kísérlet azonban sikertelen volt, a tudományos szaknyelvben csakis frontokról beszélnek. Ez természetes is, mert hiszen a meteorológiában a *front* szót nem eredeti jelentésében, hanem átvitt értelemben használjuk, és így a *homlok* a front fogalmának nem a tartalmát, hanem csak a *front* szó etimológiáját foglalja magában.

A meteorológusok arra törekszenek, hogy tudományos szakkifejezések a nagy nyilvánosság számára szánt időjárás-jelentésekben lehetőleg ne szerepeljenek. Ha ilyesmire mégis szükség van, az csak olyan alakban történhet, hogy az illető fogalmat egy beiktatott külön rövid mondatban nagyon világosan meg kell magyarázni. Így például nagy országos esőzések és téli hófúvások idején szükség lehet annak megemlítésére, hogy az illető folyamatot úgynevezett *veszteglő front* idézi elő. A kifejezés azt jelenti, hogy a front mentén összeütköző kétféle légtömegnek éppen egyenlő nagyságú a kinetikai energiája, és ennek következtében egyik légtömeg sem szoríthatja ki a másikat a helyéből. Ilyen esetben a front napokon át egy és ugyanazon terület felett vesztegel, és esőzései, illetőleg havazásai állandóan egy és ugyanazon területre hullanak le, ami súlyos árvizek és közlekedési akadályok keletkezésére szokott vezetni.

7. Szemantikai problémák az időjárás-jelentések megszerkesztésében sokkal kisebb helyet töltenek be, mint a stilisztikaiak. A meteorológia szaknyelvében minden egyes kifejezésnek jól definiált értelme van. Ezeknek a kifejezéseknek a körét bajos tágítani, bár a változatosság igénye miatt, illetőleg az egyhangúvá válás elkerülése végett ez igen kívánatos volna. Ennek kapcsán említjük meg, hogy a *zivatar* szónak a magyar nyelvben van egy nem kifogásolható szinonimája, az *égiháború*. Ez utóbbit azonban a meteorológiai szövegekben nem szokták használni, valószínűleg azért nem, mert kissé fellengős mellékíz fűződik hozzá. Megemlítendő, hogy a *dér* és a *zúzmara* kifejezések nem szinonimák, éles fogalmi különbség áll fenn a kétféle jelenség között. *Dér* csak derült, szélcsendes időben képződhetik, *zúzmara* pedig csak ködös időben és mérsékelt szél idején. A kétféle jéglerakódás alakjában, mennyiségében és gazdasági következményeiben is különbözik egymástól. A *dér* mindig csak jelentéktelen mennyiségű jégbevonat, amely semmiféle kárt nem tesz sem az élő növényzetben, sem a tárgyokban. A *zúzmara* gyakran nagy tömegekben lép fel, és súlyos károkat, rombolásokat okoz, többek közt antennákat és telefonhuzalokat tép le.

Az időjárás-jelentések leíró részében újabban egy kissé kellemetlenül hangzó stiláris pontatlanság kezd gyökeret verni az előfordult hőmérsékleti értékek közlésével kapcsolatban. Ez a fogalmazásmód a következő: „... a legmagasabb nappali hőmérséklet az ország déli megyéiben 8—12 fok közt alakult.” Nyelvérzékem szerint ez helytelen. Bár teljes jogunk van ahhoz, hogy a hőmérséklet alakulásáról beszéljünk, de a „közt alakult” kifejezésmód ellenkezést ébreszt bennem, mert benyomásom szerint a stílus szabatoságába ütközik.

8. Tanulmányunkban a meteorológiai szolgálatok hivatalos időjárás jelentéseivel kapcsolatos nyelvi problémák ügyét óhajtottam szolgálni anélkül, hogy teljességre törekedtem volna. Bizonyára vannak ezeknek a szövegeknek olyan nyelvi vonatkozásaik is, amelyek az én egyoldalú figyelmemet elkerülték, ellenben a nyelvújítás hivatott művelői előtt teljesen nyilvánvalók. Éppen ezért örömmel venném, ha igénytelen fejtegetéseimhez illetékes nyelvtudományi szakemberek hozzászólnának. Kívánatosnak és fontosnak gondolom ezt éppen amiatt — ami egész fejtegetésemnek alapgondolata volt —, hogy az időjárás jelentések rendkívül nagy nyilvánosságuk és naponkénti ismétlődésük miatt erőteljes hatással lehetnek a magyar köznyelv alakulására.

Aujeszky László

A diáknevekről

I. A diáknyelv kutatása kissé elhanyagolt területe nyelvtudományunknak, eddig kevés cikk jelent meg róla (bibliográfiája: MNy. 65: 484). Nagy érdeklődést keltett Berényi Zs. Ágnes írása az iskolai ragadványnevekről (Köznevelés 25. évf., 21. sz.: 24).

Az újszászi gimnáziumban végeztem felméréseket, és a névadási szokásokat vizsgáltam. Hat év óta minden ősszel összegyűjtöttem azokat az elnevezéseket, amelyeket a tanulók a teljes név helyett használnak. Igaza van Kovalovszky Miklósnak (Köznevelés 25. évf. 24. sz.: 19) abban, hogy ezek a nevek nem tartoznak a szó legszorosabb értelmében vett ragadványnevek közé. Ritkán szolgálják a megkülönböztetést, és csak egy részük gúnynév. A terminus technicus vitatott; mi a *diáknév* mellett döntünk, mivel diákok adják diákoknak. Tehát ki kell zárnunk azokat az elnevezéseket, amelyeket például a családban kaptak (gondolunk itt a *Babu*, *Dodi* típusúakra), vagy amelyek a községben ismeretes ragadványnevek.

A diákneveket egy szűk közösség ismeri, s igen ritkán válik ragadványnévvé a gimnáziumi tanulmányok befejezése után. Az érettségi találkozókön félve használják, nehogy a címzett sértésnek vegye, esetleg gyerekeskedésnek fogja fel.

Az azonos nevűek megkülönböztetése is befolyásolja a diáknevek kialakulását, de ez csak egy kis részt érint. Az elsődleges szerepet a diákság tréfálózó kedve játssza. A nevek rendszerezésekor az alábbi csoportokat állapíthatjuk meg: 1. Az előnév becézése, 2. Szokatlan képzésű utónév, 3. Idegen név, 4. Tv- és filmélmény alapján adott nevek, 5. Külső tulajdonságot kifejező nevek, 6. Belső tulajdonságot jelentő nevek, 7. Egyéb nevek.

II.1. Az előnév becézésekor többnyire a hosszú neveket rövidítik meg: az előnév első tagja + *-i* képző: *Deci* (Debreczeni), *Rimi* (Rimóczi); rövid neveket viszont nyújtanak: *Szücsi* (Szűcs). Esetenként más képzők is előfordulnak: *Gepszi* (Gebhardt), *Kokó* (Kovács). Játszi képzésű nevek: *Sóska* (Soós), *Tatyi* (Tamasi). Gyakori a keresztnévként is használatos vezetéknevek becézése: *Anti* (Antal), *Zsiga* (Zsigmond). A torzításra is találunk példát: *Perceg* (Herczeg), *Varnyú* (Varga). Néhányszor a becézett név más jelentést vesz fel, s ez lehet kedveskedő: *Maci* (Maczkó) vagy sértő: *Buzi* (Buzás).

2. A szokatlan képzésű utónevek csoportja igen nagy. Betűelvonás: *Lonci* < *Ilonci* (*Ilona*), *Lus* < *Ilus* (*Ilona*). Az azonos keresztnévűeket úgy különböztetik meg, hogy a becenév egyik betűjét megváltoztatják: *Marityka* < *Mariska* (*Mária*), *Rógyika* < *Rózsika* (*Rozália*). A torzítás is szerepet játszott: *Peci* (*István*), *Rilla* (*Alfréd*). A lányok neve helyett az idegen nyelvekben (pl. a franciában) meglevő pár is előfordul: *Gábor* (*Gabriella*), *Vilmos* (*Vilma*). A népetimológia sem hiányzik: *Kuglibunda* (*Kunigunda*). Kontamináció útján is keletkeznek nevek: *Gamburnyák* < *Gabi* × *bumburnyák* (*Gábor*), *Monyi* < *Monori Sanyi*, sőt még a képzőket is összevonják: *Csucsí* < *Marcsu* ~ *Marcsi*. S ide tartoznak még a két monogrammból összeállított nevek is: *Sári* < *S. Á.* + *R. I.*

3. Az idegen neveket általában az idegen nyelvi órákon szerzik, illetve adják egymásnak a tanulók. Többnyire lefordítják a magyar utónevet (becézett alakban is): *Dzsozi* (a spanyol *José* angolos ejtése), *Dzsoni* (angol *Johnny*), *Sztyopa* (orosz *Crëna*); vagy hangalakját hasonlóan érzik az előnévhez: *Csarli* (*Csábi*) < angol *Charlie*. Az előnév lefordítása ritka: *Lupus* (*Farkas*).

4. A tv- és filmélmény alapján adott nevek igen népszerűek, de ezek élnek a legkevesebb ideig. Valamilyen hasonlóság a kiindulópont (főként pozitív tulajdonság). Csak azért nem soroltuk az alábbi két csoportba (noha oda illenének), mert azokkal ellentétben ezek az elnevezések csak egy-két hónapig használatosak. Ilyen neveket találunk: *Dollárpapa*, *Zorro*, *Lüke Aladár* stb.

5. A külső tulajdonság alapján adott nevek igen nagy területet ölelnek fel. Ez a névanyag a leginkább sértő, mivel a megnevezettek éppen ezeket a tulajdonságokat igyekeznek titkolni vagy észre nem vetetni. Megjelenés: *Pufi*, *Dundi*, *Tepsi*, *TU-104-es*; magasság: *Picur*, *Töpi*, *Coli*, *Létra*; haj: *Börzsöny*, *Szöszí*, *Téjfel*, *Kopasz*; gyakori cselekvés: *Cugi* (cúgos cipőben járt), *Brumi* (vastag hangja van), *Cumis* (szopta az ujját), *Csikkes* (cigarettavéget szedett az iskolaudvaron).

6. A belső tulajdonságok már kevésbé érvényesülnek a névadásban. Ennek okát abban látjuk, hogy itt lehet a leginkább hízelegni, illetve sérteni. A tanulók kerülték ezt a két szélsőséget, amikor lehetett. Ilyen neveket használnak: *Főnök* (az osztály vezérégyénisége), *Indigó* (mindig másokat utánoz), *Egér*, *Nyuszi* (félénk természetű).

7. Egyéb kategóriákba változatos nevek tartoznak. Kiindulópont lehet a szülő foglalkozása: *Restis*, *Figaró*, az elírások: *Pölö* (például), a bakik: *Taki* (orosz *такій*). A lányokat az udvarlókik, a fiúkat az ideáljuk nevével látják el (*Menyus*, *Kati*).

III. Más szempontból vizsgálva a kérdést, találunk kedveskedő (*Főnök*), közömbösen ható (*Rimi*), valamint gúnyos értelmű (*Létra*), sőt sértő jellegű neveket (*TU-104-es*).

Egyes neveket az egész iskola közössége ismer (*Anti*, *Deci*), másokat csak egy-egy osztály (*Börzsöny*, *Nyuszi*), harmadikat pedig csak egy szűk baráti kör (*Dzsoni*, *Sztyopa*). Ez utóbbit nevezhetjük pajtásnévnek is. Ün.

galerinévéről egy fegyelmezett közösségben nem beszélhetünk, hiszen a galeri csak laza kapcsolatot tételez fel.

Ha a nevek tartósságát figyeljük, az a benyomásunk, hogy az előnév becézése, a szokatlan képzésű utónév és a külső tulajdonságok nevei élnek a legtovább. Igen rövid ideig használják az idegen neveket, valamint a tv-és filmélmény alapján szerzett elnevezéseket.

A diákok nemcsak egymást, hanem tanáraikat is elnevezik. Ezek a nevek általában külső vagy belső tulajdonságot jelölnek, s természetesen benne van az is, hogy az illető pedagógus szimpatikus-e számukra vagy nem.

Pedagógiai szempontból sem elhanyagolható probléma: 1. A pedagógusnak ismernie kell iskolája diákneveit, hiszen ezáltal is mélyebbé válhat a szocialista tanár—diák viszony. 2. Akkor kell fellépnie ellene, ha sértő jellegű, s emiatt a tanuló nem érzi jól magát a közösségben. 3. Vigyáznia kell a példamutatásra, hiszen a diákok ennek alapján nevezik el őket. 4. Ügyeljen arra, hogy kit és mikor „keresztel”.

Mizser Lajos

Horvát István redivivus?

A Magyar Nyelvőr legutóbbi száma közli Papp Lászlónak „A sumér—magyar kérdés” című tanulmányát. A szerző ebben egyebek közt megemlíti Baráth Tibor közelmúltban megjelent könyvét is, amelynek címe: „A magyar népek őstörténete. A szerző kiadása. Montreal, 1968.” Rámutat a könyv legkirívóbb „őstörténeti csodabogaraira”, s jelzi azt is, hogy Baráth Tibor már túlsap a sumér—magyar állítólagos nyelvrokonság problémakörén, nemcsak rokonítja, hanem azonosítja is a magyar nyelvet — nem is csak a sumérral, hanem — több más ókori előázsiai és afrikai nyelvvel. De éppen ezért — úgy véljük — érdemes ezzel a könyvvel még egyszer foglalkoznunk, annak példázatául: hova vezet a felelőtlen, dilettáns nyelvészkedés.

Baráth Tibor könyvét olvasván az az érzésünk támadt, mintha újjáéledt volna Horvát István . . . Sajnos, nem a hazafi, az csak hasznunkra lenne, hanem — a délibábos nyelvész.

Az egész könyvnek értékelését a történészekre bízhatnánk. Ők ítélik meg annak hitelességét, hogy a magyarság bölcsője, illetve a „magyar népek” bölcsői, szimultán vagy szukcesszíve öt helyen ringtak-e: Iránban, Mezopotámiában, Föníciában, Egyiptomban és Abesszíniában. Ők döntsenek afelől is, hogy Álmos vezér valóban fekete bőrű szerecsen volt-e. Szóval, ismétlem, a könyv értékelését a történészekre bízhatnánk, ha . . .

Ha Baráth Tibor mindezeket s ezekhez hasonlókat túlnyomórészt nem nyelvészeti alapon próbálná bizonyítani. Ha könyve 177. lapján nem ezt írná: „Hol lenne már a magyar őstörténet kutatása, ha [a nyelvészek] egy kicsit többet olvastak volna és használták volna képességeiket? Akkor nem kellett volna arra várnunk, hogy egy historikus nyelvész képezze ki magát.” De hát ezek után meg kell már vizsgálnunk, hogy jeles történészünk milyen nyelvészé is képezte ki magát. Nem kell hozzá nagy nyelvtudományos felkészültség, azért mert rá vállalkozni jelen sorok szerényebb nyelvészeti képességekkel rendelkező írója.

Baráth Tibor az ősi „magyar nyelven írt okmányok”, azaz különféle sumér, pun, egyiptomi, abesszin, hun stb. írásos emlékek értelmezésében egyáltalán nem vesz tudomást a nyelvfejlődés törvényéről, sőt még arról sem, hogy a magyar nyelvben a XVIII. század végétől a XIX. század derekáig lezajlott egy hatalmas nyelvújítási mozgalom. Elég legyen néhány kirívó hibára rámutatnom. (A kiemelés mindenütt tőlem.)

A nagyszentmiklósi „hun” aranyelet egyik írásos vésetének megfejtése szerinte így hangzik: „A díszen írt Irán honi rokonok állatnevekkel éltek; *előny* volt” (39). — A nagyszentmiklósi arany csésze felirata: „Negyedik hun király, Oktár országa. Örök *jogon* vette barátoktól. Pontiak, Iszter vidékiek Uraliak, Tatárok ura” (38). — Egyik — több ezer éves — feníciai „magyar nyelvemlék” szövege: „Álmom ez: a Szemes felíró embere a javában komám. A síkon legényemmel nézdelem az esteli Arám (Hold istennő) lelkét. Ráérek. Fába imát jó énekeset teszek. *Lehár* úrral *Palkóm* beljebb ró, belül fába elébe ró... Éneke, álma ez. Belőle gránitra és fába irok. Belőle gránitra és a jót ázott fába puha imával bereszelem fába. Előző óráról kell emlék. Lett így belőle gránitra és lazult fára örök *imám*. Várában csinálta fára és utána kőre rőtta” (116–7). És mi maradiak a közelmúltban még csak a centenáriumát ünnepeltük Lehár zeneszerző úrnak, holott a Pál apostol nevééről deminutíve elnevezett Palkóval együtt többedik milleniumát is ünnepelhettük volna!

Egyiptomi hieroglifák megfejtése: „Harapó kakas, erős a *bája*” (122). — „Csaknem pontos *méret*” (eredetiben: *CSaKNEM Po-N-T-oS MÉR-eT*. — Egy kódényeket fúró munkásokat ábrázoló kép felirata. — 122). — Még egy egyiptomi felirat: „Hét magyarok *adagja*” (125). — Egy „haboshoni” (abessziniai) aranyérmén viszont ez olvasható: „Uralmát kereké tette, *államot* nyert” (113). — Egyiptomi portrérelief aláírása: „Isten *írnoka*” (125). — A piramisokban talált egyik szöveg megfejtése: „A nagyurak *títkára* felírja *fém*mel a betűket” (166). És így tovább. — *Előny, jog, ima, báj, méret, adag, állam, írnök, títkár, fém*: mindmegannyi nyelvújítási szó (egyikre-másikra már Papp László is rámutat), amelyek sokszor pontos megjelenési dátumhoz és névhez rögzíthetők (l. Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára). Ugyancsak nyelvújítási szavak egyéb Baráth-féle nyelvemlékekből: *hányad, lemez, szabály, kényúr, gyógy*... Ezek előfordulásai természetesen eleve bizalmatlanságot keltenek az egész szöveg megfejtésének helyességét illetően.

Már a fenti példákból is kitűnnek Baráth módszertani szabadoságai, következetlenségei. Ha a mássalhangzók felcserélhetők, az ókori szövegek magánhangzó-kihagyásai tetszés szerint bepótolhatók, a szövegek egyszer balról jobbra, máskor jobbról balra, felülről lefelé vagy alulról felfelé egyként olvashatók, egybeírt szövegek önkényesen tagolhatók, ha a nyelvtörténeti tények figyelmen kívül hagyhatók: akkor nincs az a rejtelmes hieroglifa, amelybe bele ne volna erőltethető valamelyes nyakatekert magyar értelmezés. Természetesen ilyen nyelvtudományos „módszerrel” bármiféle más nyelv is belemagyarázható ezekbe a „nyelvemlékekbe”.

Baráth Tibor bőven is él a licenciái adta lehetőséggel. Így lesz nála — mint már említettük — Abesszínia régi „Habas Han” nevéből „Habos-Hon”. (Horvát István a Rajzolatokban még Vas-orzágnak értelmezte, tehát valami előrehaladás mégis csak tapasztalható!). A sumér *Elugalu* = előkelő, a héber *Jerikó* = Jó-Ur (isten) *Kője* (országa). Az egyiptomi *Husaphaiti* fáraó nevének jelentése: Hazai fajta, *Mykerinos*-é: Magyar Honós. A hun Oktár király (A-Ku-Ta-UR) = A kutya úr, Attila viszont: Atya ló. Az avarok:

eb urak (de még nem fakók). — A Rajna-vidéki Wolfsheimban talált hun lelet nyakláncsüngője feliratának Baráth-féle olvasata: „Ungár nénitől Ilonának — Nagyapa.” — Az egyiptomi *papirosz* jelentés Pap-írás. *Tutenkhamen* neve: Tudónak a Méne; egyik királyi címe NIB KHURA RIYA = NAP-KI-RÁLY. — A „haboshoni” kőtábla egyik szava Na-P-oT-HON természetesen *Napotthon*-nak olvasandó. Az egyiptomi „Manetoth” pap: Mennyit tud! — Egyiptom utolsó királya N-UAT-aKH-aT é-NEK-LO Fa-Ra = Nótákat éneklő főúr. — A mezopotámiai SANGA MAH-ok, éneklő és zenélő (zengő) papok a csángók vezetői. Maga Mezopotámia azonos *Mező pot*-tal, azaz (minthogy a *P* a sajátos baráthi fonetika értelmében törvényszerűen *F*-fé „lágyl”) *Mezőföld*. A sumér-asszír SABATTU (szombat) = „sebetütő”, *Szudán* — Sütő-hon, *Gilgames* — Kis kamasz. — Az egyiptomi *piramis* = peremes, az APIS-bika = Apád isten. És végül Árpád vezérünk neve: Ur-bot, azaz a termékenység istenének „bot”-ja. Ez még szalonképes, finom körülírása, szimbolizálása a lényegnek, ám vannak a könyvben egészen pornográf — mindenesetre igen mulatságos — értelmezések is, amelyek azonban nem túriák a hazai nyomdafestéket. Sőt vannak tagadhatatlanul igen frappánsnak tetsző „megfejtések” is, de mindezek hitelét lerontják a fentebbiekben vázolt hiányosságok, amelyek szinte arra ösztönzik az olvasót, hogy tudományos értékelés helyett részt vegyen ebben a különös társasjátékban. Mert ugyebár a piramisépítő Kufu, Kafra, Menkara fáraókat miért ne értelmezhetnők mi is „Kő-fő”-nek, „Kő-far(agó)”-nak, „Mennyi-kő-urá”-nak?! — Mindenesetre, nem tarthatjuk túlságosan megbízható szövegfejtő módszernek azt, amely szerint az ókori *Messalina* akár *Mussolini*-nak is olvasható.

E tréfás kitérővel csak Baráth könyvének komolytalanságára óhajtottam rámutatni. De hát ha nem vehető komolyan, akkor miért foglalkoztam vele aránylag részletesen? — Mert ez a könyv önmagában véve szimptomatikus jelenség. Mint bevezetőben már jeleztem: elriasztó példa arra, hogy hová vezet a hazai tudományos talajtól elszakadt egynémely emigráns tudósunk felelőtlen nyelvészkedése. Mert ha itthon mosolyt is — persze kissé fanyar mosolyt — keltenek az ilyen délibábos teóriák, de félrevezethetik azokat a külföldi tudósokat, akik még annyira sem járatosak a magyar nyelvtudományban, mint Baráth Tibor és társai. Éppen ezért nem lehet lekicsinyelni ezeket a „nyelvészeti” irányzatokat.

Kunszery Gyula

Jegyzetek a novellaíró Németh László stílusáról

I. Németh László úgy látja: elérkezett a betakarítás ideje. Legalábbis erre vall a *Magvető* és a Szépirodalmi Könyvkiadó reprezentatív közös vállalkozása, az író összegyűjtött műveinek megjelentetése. Az első kötet 1969-ben látott napvilágot,¹ s benne novellák, regényrészletek; kötetzáróként pedig a *Gyász* című regény szerepel. A rangos — és mennyiségre is tekintélyes — életmű megkapta végső kontúrjait. Bár remélhetőleg a kiadás amúgy is hosszúra nyúló folyamata időt enged új alkotások születéséhez; az irodalomtörténésznek, a nyelvi stílus kutatójának munkához kell látnia. Vajon nem túl későn-e? Nem bővelkedünk Németh László stílusáról szóló tanulmányokban. Az utóbbi évek terméséből jószerével csak Sipka Sándor kitűnő dolgozatait említhetem (Nyr. 90: 258—68; 92: 40—9), melyeknek néhány tanulságát hasznosítom is. Sipkéé az érdem, hogy vizsgálódásait egzakt módszerrel végezte, noha még hagyományos eszközökkel sem igen vette szemügyre valaki is azt a Németh Lászlót, aki a magyar nyelv ritka művésze. A gondolkodó Németh László mindig több figyelmet vont magára — s ez némileg érthető. Ám ne felejtjük el, hogy igazán izgalmas és mély gondolat kezdetleges, gyakorlatlan nyelvi kifejezéssel párosulva el sem képzelhető. Vázlatosan, „hagyományos” módon próbálok most a novellaíró Németh László legfontosabb stílus eszközeit áttekinteni; oly módon, hogy dolgozatom gerince lehessen az újabb köteteket is feldolgozó szélesebb kutatásnak. Néhány esetben későbbi jelenségekre is utalok, tehát olykor a történeti megközelítés szempontját is figyelembe veszem. Ahol szükségesnek látszik, szót ejtek Németh László esszéstílusáról is. A *Gyász* című regény stílusproblémáival — mivel ez az alkotás önálló, nagy egység — nem foglalkozom.

II. A kötet első novellája — a Horváthné meghal — 1926-ban aratott sikert a *Nyugat* pályázatán. Nyelvileg kiforrott írás, semmi jele benne a kezdetlegességnek. A fiatal Németh László nem követ modernista stílusesszményeket, stílusán nem érződik semmiféle modernista hatás. A szövegben az írói kommentár szűkre szabott, tömör; többnyire egyszerű, kijelentő mondatokat használ. A dialógusokat pontosan jegyzi föl, megőrizve a nyelvjárási szerkezeteket, szóalakokat. Móriczsal és Kodolányival egyaránt rokon stíluskép bontakozik ki, anélkül, hogy utánérzésnek minősülhetne. Az *Akasztófavirág* egyes részleteiben határozottan látszik a móríci inspiráció, hogy aztán a képhasználathoz, a mondatszerkesztéshez, szórendhez végképp kialakuljon az a

¹ Németh László: *Negyven év, Horváthné meghal, Gyász. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1969.*

sajátos ötvöze, amely összetéveszthetetlenül Németh László-i. Stílusának — mondhatjuk: stílusforradalmának — egyik legfontosabb mozzanata az, hogy a költői-szépírói szemlélet nála az esszét, a tanulmányt, példátlan merészséggel hatja át. Ebből eredően olykor meglehetősen összerosódnak a műfaji határok is. Mégis realista ez a stílus. A képszerűsége való törekvés fő motívuma bizonyára az, hogy Németh László — hivatalosan vagy nem hivatalosan — mindvégig pedagógus; a világos — és éppen ezért szemléletes — kifejezőmód mestere. Nagyon gyakran halljuk az írott szöveget, mögé képzeljük az élőszóbeli előadást. Az író néha tudatosan törekszik erre a hallhatóvá tételre, máskor mintha véletlenül adódnék ilyen helyzet, árnyalatnyi stílushibát sejtve.

1. Az élőszóbeli előadás egy jellegzetessége Németh László novelláiban. Pedagógusok, hivatásos előadók beszédében megfigyelhető — afféle „szakmai ártalomképp” —, hogy viszonylag rövid szövegszakaszban hasonló hangzású elemeket használnak föl; néha valamely szótó több származékát. Ha ez nem tudatos, oka valószínűleg a nyelvi építkezés monotonná, mechanikussá válása; tehát a beszélő koncentráltóságától, pihenségétől nagy mértékben függ. Példa erre a kötetből: „Itt maradhat-e *Csatádon*, ahol úgyis lehetlenné tették magukat? Radicsné nem nyugszik bele a *csatavesztésébe*” (339, a kiemelés itt és a továbbiakban tőlem — K. Zs.). A szójátékszerű tóhasználat az idézett mondatokban tudatosnak látszik: a szereplő belső gondolatát tartalmazó s a kommentáló, külső, írói szövegrész között szimmetriát teremt. Kevésbé tudatosnak látszik az ismétlés a következő szöveghelyeken: „Nem is tudja tán, mennyire ide illik mögém ebbe a *csapodár* kertbe, mely méheivel s a tűzött fal tövéből *szétcsapó* fügebokrával, emelkedőben, mintha mindörökre el akarna hagyni földet és halált” (429). Megjegyzendő, hogy a *Kapások* című novella, melyből az idézett részlet való, a kötetnek talán leginkább szépprózai darabja. Innen a szöveg sajátos költői emelkedettsége, az alliteráló prózaritmus: az *m* és *t* hangok muzsikáló és kopogó váltakozása. Néhány hasonló példát idézhetnék az *Égető Eszter*ből,¹ annak bizonyítására, hogy ez a stílusbeli jelenség az író későbbi pályaszakaszán sem ritka; tudatos vagy véletlenszerű stíluselemként. Csak egyetlen példát, melyben az igekötők furcsa szembeállítására fokozza — nem szerencsésen — a stílushatást: „Csak azt tudnám — *bukta* föl —, ki az a disznó, aki le akar *buktatni*?” (778). Mielőtt a következő jelenségcsoporttal foglalkoznánk, szeretném nyomatékosan hangsúlyozni: szó sincs arról, hogy piros tintával akarnám „kijavítani” Németh László szövegét; céloom pusztán egy érdekesség megmutatása és hipotetikus magyarázata volt.

2. A szóhasználatból, írott szóképből adódó stílus elemek

a) Németh László általában nem használ nyelvjárási szavakat, az írott szóképp nem alkalmazkodik a nyelvjárási ejtéshez. Kivételnek számít a Horváthné meghal című elbeszélés, melyben sűrűn találunk nyelvjárási szavakat s köznyelveket is, nyelvjárási ejtismód szerint írva: „Szép, *nóblisan* beszélt, az ura környezetében ráragadt modorban, ami mindig nagy *respektust* [ebben

¹ Az *Égető Eszter* 5. kiadása alapján. Magvető, Bp. 1965. Hasonló jelenséggel találkozunk a 29., 230., 349. lapon; olykor bizonyára tudatos stílus elemként.

a szöveghelyzetben nyelvjárásinak érzem — K. Zs.] csalt elő a néneiből, akik parasztok maradtak” (87). „— *Végrendület?* — horkant föl az öreg Horváthné. — *Tuggyátok*, milyen *vót* apátok. *Attul fét*, hogy ha ő *végrendükozik*, meg is *kő hania*” (uo.). A paraszti létformát nem egy művében ábrázolja, de sehol másutt nem kottázza ilyen naturalista módon a beszédet; nem használ nyelvjárási szavakat. Az *Égető Eszterben* például az *aggat*-on kívül (‘zaklat’, ‘akadályoz’) alighanem egyet sem. Érdekes viszont, hogy szépprózájában és tanulmányában egyaránt a birtokos személyrag *i*-s régies és nyelvjárási alakját kedveli. A kötet számos példái közül: „Csak a községház telkin át menekülhettek volna, az odafarolt a falu szélső utcasorára” (201). S egyik legújabb tanulmányából, a kötet élén álló *Negyven év című pályatörténetből*: „A darab kettejük párbeszédével, vagy inkább egymás mellett folyó monológjával, jóslatával végződik” stb. (68).

b) Nagyszerűen érzékelteti a kor hangulatát egy-egy divatszóval, -kifejezéssel, -szólassal; némelyik képződmény egészen új keletűnek látszik, holott az író több mint negyven évvel ezelőtt vetette papírra: „Egy hordár és egy nagysága *nézeteltértek*, s ő megértette a diskurzusukat” (250). Vö. ezzel az *Esti Hírlap* egyik cikkének címét 1968 augusztusából: „*Távfűtik* a Palotát.” A *nézeteltértek* szóalaknak ironikus, gunyoros töltése van. Ehhez hasonló képzett ige még — már közömbösebb hangulati töltéssel —: *szikratávirózott* (igei metafora is, mert egy fiatal lány kézmozdulatairól van szó; 294). Ugyanebbe a képzési típusba sorolhatjuk következő példánk jelzős szerkezetét; a kifejezés egyben szaknyelvinek is érezhető: „Pintérnében leszállt a vér, mint *alagcsövezett* földben a talajvíz” (179). Németh László meglepő hasonlatszerkesztésére is remek példa ez. A mozgalmi zsargon hangulatát hordozza az *elmozgalmazták* szó (410).

Nagy evokatív ereje, hangulatkeltő energiája van névszóképzéseinek is. Képszerűsítésére is példa: „Asszonyosan molett alakját tartalékos tiszt *strammság* sámfázta ki” (239). Itt most csak utalok arra — később erről lesz még szó —, hogy az előbbi kép elemei nem illeszkednek tökéletesen: a *sámfázta ki* ige cipő-képzetköre képzavar-gyanús módon kapcsolódik a nőiesen telt férfitest képzetköréhez. Másutt a kicsinyítő képzőt szlávossá, becéző szerepben alkalmazza. Az író nyelőcsőrakos nagybátyjánál tett látogatására emlékezik; a képzett szóalak tömören, sűrítetten fejezi ki a beteg iránti szeretetet, s az összeaszott, halvány ember látványát.

Fokozásai is néha szokatlanok, eredetiek: „De *diplomatóbb* volt, semhogy felhorkanjon” (179). A következő példában még tömörebb s kifejezőbb a szóhasználat: „A vicinális négy kilométernyire állt meg, s a *legkétségbeesettebb* füttyentése sem hat el a *legmátrább Mátrának* ebbe a halott katlanába” (300). A szintén eléggé szokatlan *legkétségbeesettebb* előkészíti a *legmátrább*-ban foglalt túlzást, s a két fokozott szóalak között feszültség teremődik: mennyiségi és minőségi ellentmondást, szélsőséges hangulati értékeket jelezve.

Igekötös ige használatával ér el rétegnyelvi stílushatást a következő példában: „Ha diák rajzolta, ügyes rajzolónak kell lennie, bár az alakok merevsége s testarányai kizárták, hogy szakember *dobta* volna föl” (495). Az író finoman jelzi a különbséget: a diák *rajzol*, a szakember *földob* valamit. Hasonlóképp: „Éz az első, hamisítatlan férfihang, s Kesserúné kanálával a szétnyomott meggy fölött *odareszkírozza* a szemét” (301). A városias-kispolgári *megreszkíroz* valamit analógiájára szerkesztett szó egyéni képződménynek látszik, s a szokatlanság érzetét a tárgyhasználat is fokozza.

Az ábrázolt kor politikai légkörét kitűnően érzékelteti olyan szólások beiktatásával, amelyek akkoriban már elkopófélben voltak. „A fiúk jókedve *passzív rezisztenciába vonult*, s a padok alatt tombolta ki magát” (285). Ennek az állandó szókapcsolatnak az ad korfestő rangot, hogy tudjuk: A botanikus révbe ér című novella — melyben az idézet olvasható — 1927-ből való. Feltehető, hogy a kiegyezés hatvanadik évfordulóján — emlékbeszédekben, tanulmányokban stb. — fölelevenedett s a köztudatba került ismét a Bach-korszak e jellegzetes terminusa. Ugyancsak korfestő értéke van egy másik szólásnak, melyet unos-untalan „elsüt” a Télemakhosz című regény-töredék egyik szellemeskedő szereplője, Lackovics: *a gríz egye meg* (242 stb.). Lackovics beszédmodora élénk állítja a húszas évek elejének jampectípusát: élcelődő szócsonkítása („*ne besz[élj]*”), divatszavai (*manuszok, mókusok*), flaszternyelvi szólása („De én beadtam nekik a deftert”) a figura hitelességét pompásan bizonyítja.

Két korstílus között jön létre alkalmi kapcsolat, ha régies hangulatú nyelvi szerkezetbe modernebb elemet épít: „— Az egyik lábára sánta — *vette be magát* megint *valami konkrétba*” (483).

Történelmi drámáinak hangulatát idézi azokkal éppen egy időben keletkezett egyik novellája, a Kapások. Már volt szó arról, hogy ez az írás erősen költői, szépprózai ihletésű. Clairvaux-i Bernátról, a középkorról olvas az író, s a múlt hangulata valósággal stílusimitációra ragadtatja: „Két hete ülök itt, haragosa az országomnak, szilaj munkálkodásban, s el tudom képzelni, hogy még két évig, húsz évig ülnék itt, szerelmes ember a nagymama dödögése s az ágak pattogása közt egy tisztátlan gondolat nélkül” (430). Régi nyelvi stílusok ilyen újraélése igen ritka Németh László műveiben — természetesen a történelmi drámák kivételével —, sőt: láttuk, hogy az ábrázolt kor legfrissebb nyelvi jelenségeit, divatelemeit hasznosította.

Szómagyarázatokat, önnön nyelvművészetét fokozottabban tudatosító kommentárokat nem találunk elbeszéléseiben. Ezért érdekes az alábbi részlet a *kulák* jövevényszavunkról: „Abban az időben, amikor még a szovjet öt éves terve volt a legfrissebb világcsoda, nálunk is megmaradt néhány műszóvá előlépett orosz kifejezés. Ekkoriban akasztották a mi ötven-százholdas, job-bára református parasztjainkra is a *kulák* nevet” (362).

3. A mondatrészek, mondatok használatának stílusbeli szerepe

a) Az alanyi és tárgyias igeragozás terén Németh László novelláiban akad példa a köznyelvitől eltérő használatra. Például tárgyias igévé tesz tárgyatlant: „— Elfeledtem kulcsot vinni — *mentegetőzte* halkán, belenezett a fia tompa, szürke szemébe” (289). A köznyelvben néha ironikusan vagy bizalmasan mondunk ilyet: „X. azt nyilatkozta, hogy . . .”; ám példánkban más az ige hangulati szerepe; inkább esetlenséget, gyámoltalanságot sugall.

A tárgyatlan ige tárgyias használata a következő példában elfogadhatóbb; az ábrázolt fényjelenség erőteljességét hangsúlyozza: „[a Vár] tornyai *megszikrázták* a napot” (293).

b) Az állítmány és az alany egyeztetése olykor szokatlannak hat: „*(egyikük* teáért, *másik* a gyümölcsöstál összeállítására *kimentek*” stb. (478) a zárójel megismétlése — valószínűleg sajtóhibából — elmaradt).

c) Érdekessé, tömörré teszi a mondatot a tárgyias igehasználát; a tárgy efféle szerepben elég ritka: „A kalauz sietett *lecsöngetni* az utastalan feltételes

megállót, s a ficsúr belemosolyodott a Gizi szemébe” (292). A hagyományos vonzat ilyenfajta megváltoztatása idegenszerű,¹ bár a budapesti rétegnyelvben szokásos. (Am ott is pl.: „lecsöngeti a villamost.”)

d) Tanulságos megfigyelni néhány példán Németh László írásjelhasználatát. Kedveli a pontot kérdőjel helyett: „—Voltaképp mi bajod a kis Gerendával.” (340.) „Vagy nem ő olvasta Bónának a Rónát.” (uo.). A legjellegzetesebb példa: „De nem kötelezi-e a családot az apa üdvössége.” (434.) Ésszéiben is gyakori, hogy a kérdő mondat lefojtott indulatát a közömbös ponttal érzékelteti. Valami tompa, meditatív kétséget fejez ki legtöbbször; ha nem érzelmi állapottal kapcsolatos a kérdés, a kérdőjelet használja. Hogy ebben valóban van-e valami törvényszerűség, szabályosság, tudatosság, az vizsgálatra szorul. A kötőszó szerepű vagy intellektuális feszültséget teremtő kettőspontot ritkán használja: novelláiban akkor, amikor „dokumentumot” közöl egy kitalált szerzőtől: „S csak akkor mondhatsz érdemeset: ha bizonyos fogik te magad is Aiszkhülosz lettél már. Van ebben a nagy elmondási lázban: valami hasmenés-szerű” (419). „A mi mozgalmunk csak annyira mozgalom, amennyire minden tökéletességre törekvő élet: mozgalom” (420). Ugyanez vonatkozik zárójelhasználatára: zárójellet alkalmaz az említett „dokumentum”-részben (412, 113).

e) Sajátos stílushatás forrása Németh László prózájában a szórend. Az író különös gondot fordít erre, saját műveiben és külföldi szerzők tolmácsolásakor egyaránt. A Karenina Anna fordításának problémáiról írta az alábbi sorokat, a nyers szöveg alakításának folyamatát részletezve: „A javítások nagyrésze szórendi áthelyezés volt. A magyar szórend ugyanis sokban különbözik az oroszótól, amellett nem is kötött, mint a nyugati nyelveké, úgy hogy az egészséges, minden árnyalatot kihozó magyar szórend megtalálása még hosszas gyakorlat után is csak folytonos próbálgatással sikerül. Tolsztojnál nehezítette a dolgot, hogy ő eléggé kihasználja az orosz nyelv partícípiumos szerkezeteit, s többszörösen összetett mondatainak magyaros átépítése közben sokszor úgy szét kellett szórnom nemcsak a mondatrészeket, de a mellékmondatait is, hogy az ellenőrző panaszkodott: Tolsztoj szavait szövegem legtávolabbi zugaiból keresgéli össze.”² Vázlatos áttekintésem nem teszi lehetővé, hogy a szórendi problémák, a Németh László novelláiban mutatkozó szórendi sajátosságok, törvényszerűségek tárgyalásába bocsátkozzam. Pusztá illusztrációképpen lássunk egy példát: „A feloldott tilalom volt rajta, hogy megint az övét, *lélekkel*, ölelheti” (395). Voltaképpen olyan közbevetés történt itt, mint az Égető Eszter egyik részletében: „Józsika a könyvvállvány mellé húzódott, s onnan figyelte, *ahogy a nagyapját szokta*, a férfiakat” (i. m. 351). A kiemelt szövegrész gondolatjelek között is állhatna, s így a mondat rendezettebbnek látszana.

4. Szóképek Németh László novelláiban. A költői ambíciókkal is induló Németh László prózájában gazdagon tenyésző szóképek nyilvánvalóan a költői szemlélet termékei is. Az egyedi képektől az összetett képek tudatosan megszerkesztett rendszeréig bővül Németh László prózájában a képhasználat skálája. Sipka Sándor az idéző mondatokhoz tartozó állítmányban tükröződő képszerű, plasztikus látásmódot így jellemzi:³ „Tárgyi szempontból nem lehetne ezeket a képeket egységesnek mondani, általánosságban

¹ Vö. Magyar nyelvhelyesség. 1967. 181.

² Németh László: Sajkódi esték. Magvető, Bp. 1961. 153.

³ Nyr. 90: 265—6.

jellemző rájuk a megfigyelés élessége, a láttatásra, az érzékletességre törekvés és bizonyos »öltöztető« szándék, amely a megszemélyesítések és metaforák alkalmazásával a megjelenítésen túl sajátos atmoszférateremtésre is alkalmas." Lássuk most a novellák képszerkesztésének néhány sajátosságát.

a) A Télemakhosz című regénytöredék Németh László „mitológiai korszakának” kezdetéből (1926.) való. A görög mitológia, általában a görög művészet öröksége mindvégig ott munkál Németh alkotásaiban (Gyász, Irgalom stb.), s a gondolkodó Németh László — másokkal együtt kialakított — sziget-konceptiójában, ám a Télemakhosz s A botanikus révbe ér konkrét mitológiai utalásokat, képeket tartalmaz: „Dul-leányai”, „Mikorra levasvillázta a tengert, fáradt Poszeidon, nem találta a maga fogatát” (284–5). Megfigyelhető, hogy a görög mitológia képei a magyar mondakör képeivel alkotnak montázs-szerű egységet.

b) A novellák képei sokszor következetesen végigvitt motívum fonalára fűződnek. A botanikus révbe ér című elbeszélés négy oldalon futtat keresztül egy képzőművészeti motívumsort, mely a Delacroix-témával kezdődik (283, 294), majd: „A fák közé szorult csönd a legapróbb nesznek is *reliefet* adott, s a fentről zizegő haraszt, s egy-egy letört gally reccsenése eseményévé vált az egész erdőrésznek. Mezey tanár urat az *ókeresztény bazilikák, a római Pál templom* magasztosságára emlékeztette máskor ez a kis liget” (296). Végül: „S szegény tanár úr, mintha túl lett volna az életen, úgy haladt át a *rokokóföldnek* ezen a *Watteau-álmán*” (297). Ugyanilyen végighúzó motívum ebben a novellában a tűzgyújtásé: „A nevetésre kitaplózott lelkek talán akaratak ellenére is lobbogtak” (286). Az eredeti kép analógiás továbbfejlesztéssel szerveződik komplex képpé (284, 286).

c) Az eddigi példák is azt mutatják: Németh László képszerkesztése rendkívül tudatos. Újabb bizonyíték: „Mezey tanár úr egy ideig csak magyarázta a család közös *stigmáit*” stb. (285). A ’növényteni kategória’ jelentésben-funkcióban használt *stigma* hangulata egyben rásugárzódik a tanulók közönyétől, rendetlenkedésétől szenvedő Mezey tanár úr alakjára is. Másutt: „Az iskolakert egyetlen fügebokra, melyet Mezey tanár úr ambíciója kísérletezett elő a gótikus épület tövében, vidáman nyújtotta ujjas leveleit, mint egy egész tenyerével jelentkező diák” (287). Az ábrázolt színhely szellemében fogant a kép. Más alkalommal mintha a kép elemei nem illeszkednének pontosan, ám — egy nagyobb egység felől tekintve — kiderül, hogy nincs baj a tudatossággal; a kép anticipáló jellegű: „Az ég tarka márványa szagatott felhőktől volt habos” (306). A ’habos márvány’ legfeljebb valamiféle vendéglői vagy cukrászdai asztal látványát kelti föl bennünk, s valóban: a természetfestést egy vendéglői vacsora leírása követi. Ám lehetséges, hogy a *habos* jelző a ’foltos’ jelentésében szerepel, s akkor csupán némileg szokatlan jelzős szerkezeetről van szó. A Cselédek című elbeszélés egyik képe mintha szökőkút rajza volna: a nagyvárosba fölkerült parasztlányok együgyű álmélgodásának előidézője: „[Annus] *Lötte* rá a boldogságot a *vizes kék szeméből*” (383).

d) Egyik jellegzetes képtípusában absztrakt fogalom konkrét, anyagszerű fogalommal kapcsolódik: „Elnyomorodott, *félretaposott lélekkel* csak nyomorék dolgokat lehet csinálni, s a mai világ, híres szakszerűségével, mindnyájunkat elnyomorít” (415). A metafora nyilvánvalóan a félretaposott sarkú cipő asszociációját ébreszti föl az olvasóban. Egy másik példában is a „lélek”-hez ízesül a konkrét fogalom: „A társadalom nagy, vállalkozó lelkek önfeláldozása nélkül elkorhad, összeomlik; a *lélek véréből* él, s félős, hogy a mi reform-

jaink épp ezt a vért akarják elvonni tőle” (418). Nyilvánvaló, hogy metonimikus szóképpel van dolgunk: az első mondat ismeretében kevésbé váratlan a „lélek véreből” kép. Németh László esszéiben gyakoriak az ilyen absztrakt-konkrét feszültséget kisugárzó képek.

e) Néhány szóképe a tömörség, a nyelvi lelemény közös tulajdonsága jellemző; metaforikus és metonimikus elemek összegeződése: besorolásuk nem könnyű feladat. Például: „A magántanulást? — böktém én bele a »*megszoktuka-ba*, hogy valami érzést ugrassak föl mögüle” (485). Itt is komplex képpel találkozunk: a részleteket a vadászat képzetköre öleli magába. Ugyanez a képi sűrítettség mutatkozik következő példánkban: „Egy kis eresz alatt, melynek a *kitéglázott árnyéka* éppen csak a csizmák leverésére volt jó, a házhoz képest elég nagy konyhába léptünk” stb. (487).

f) Végül sok példát találunk a metonimikus képkalkotásra; némely esetben nyugat-európai nyelvek — s főképp a latin — hatása mutatkozik: „[a leánygimnázium egyik osztálya] második nyelvként a franciát tanulta, s tőlük kívánták meg [a többiek] a *kényes, nazalizáló mondatokat*” (473). Gyakran használja a színekdoché rész és egész viszonyán alapuló szóképfajtáit; ezek a húszas-harmincas évek magyar prózájában nem tartoztak a ritka jelenségek közé. Egy példát az időbeli érintkezésen alapuló metonimia viszonylag frissnek ható használatára: „Az olyan óra, amely *félarccával* az idegenre néz, egy fabatkát sem ér” (484). Megszokottabb „pars pro toto”-k: „nyakba takart *sálak korszolyáztak*” (395), „egy-egy hatalmas *ernyő sietett*” (307), „egy babos *kendő (...)* toltta előre-hátra a lapátot” (487), „Kigyújítsak? — *ül föl* hirtelen egy derengő *hálórékli*” (367).

III. Nagy eseménye irodalmunknak, hogy Németh László összegyűjtött művei megjelenőben vannak. Jegyzeteimet — melyeket a sorjában napvilágot látó kötetek ürügyén folytathatóknak vélek — tiszteletadásnak is szántam. Ösztönöztek ezek a sorok a kutatókat arra, hogy Németh László életművének kizárólag nekünk szóló — anyanyelvünket illető — vonatkozásait se hagyják figyelmen kívül, a — polémiára vagy egyetértésre késztető — gondolatok vonzáskörében.

Kőhádi Zsolt

„*Mintha erdön járnék, éjjel...*”

— Egy kötőszó Vajdánál —

I. *M i n t h a* kötőszavunk többféle szerepeltetését ismerjük. Az Értelmező Szótár öt jelentést különböztet meg, ezeken belül is árnyalatokat. Bevezethet hasonlító mondatot („*Mintha* semmi sem történt volna, énekelni kezdett”); kifejezhet bosszankodást vagy gúnyos állítást („*Mintha* értene hozzá!”); bizonytalanságot, óvatos állítást is nyomósíthat („*Mintha* a beteg valamivel jobban lenne már”); feltételezett ok elhárítását is bevezetheti („Nem azért mondom, *mintha* meg akarnálak róni, de . . .”). Ritka, régies a *hogy* helyett való használata: „Nehogy azzal gyanúsítsanak, *mintha* mutogatni akarnám magam.” Az „olyanformán, mint . . .” értelmű alkalmazásra Arany szolgált példát.

Pusztá földön, sík fenyéren
 Zene hallik sötét éjen,
 Zene, síp, dob, mély vadonban,
Mintha égből, mint álomban.

(Buda halála, VI. ének)

Feltűnhet a kötőszónak, szerepének hajlékonysága, többértelműsége. Természetes ez, hiszen eleve kétarcú, két kötőszóból összetett (*mint* és *ha*). S bár nyelvünk mai rendszerében kötőszava lehet valóságos állapothatározói mellékmondatnak is, főleg a módhatározói, hasonló összetételekre lesz jellemző, ezen belül is a feltételes hasonlító mondatok különböző árnyalataira.¹ Ebben a szerepkörben követhetjük vissza, eredetéig, amikor a hasonlító és feltételes kötőszó egymás mellé került, és új kötőszóvá forrt össze.² Viszonylag későn történt ez. A kódexekben még ritkán fordul elő, helyette: *olyha, olymely, olymelyha, olymint, úgymint, ha, hogyhana, miképpenha* stb. található.³ „A feltételes hasonlítás a XV—XVI. században még igen sokféle kifejezőeszközzel rendelkezik, s csak később egységesül, és állandósul benne a *mintha* kötőszó.”⁴

Ez a későbbi egységesülés talán éppen a benne rejlő gazdag lehetőségekkel hozható összefüggésbe. Különösen alkalmas ez a kötőszó összetettebb kapcsolatok, finom megkülönböztetések, beleértések hordozására. Maguk a feltételes hasonlító mondatok is „kettős sajátos jelentéstöbbletet hordoznak: a hasonlítását és azét, hogy a hasonlóság nem valóságos, hanem potenciális vagy éppen irreális”. S már a XV—XVI. században is egy másik sajátos használatuk különböztethető meg: „mondatrész kapcsolószavaként az illető mondatrészrel kifejezett dolog (tulajdonság, cselekvés) bizonytalan ismeretét, csak feltételezett, illetőleg részleges, tökéletlen létezését fejezik ki; a mai nyelvben a *mintegy, szinte, majdnem* szavaknak van ilyen szerepük.”⁴ Gyakran kapcsolódik össze *k i h a g y á s o k k a l*. Az *úgy tetszik, úgy rémlik* főmondat sokszor hiányzik a *mintha* előtt, vagy csak egy-egy határozó jelzi.⁵ Mindezt megérősíthetik az Értelmező Szótár példái. Akár az első értelmezés pontos megjelölésénél is látható, mennyire differenciált megszorítással kell élnünk: „Olyan hasonlító mondat bevezetésére (szolgál), amely azt a feltevést fejezi ki, amelynek ellenkezőjét ismerjük.” Példa: „*Mintha* semmi sem történt volna, énekelni kezdett.”

Tehát a *mintha* kötőszó rendkívül gazdag kapcsolási lehetőségeket hordoz. A hasonlítás és a feltételezés összetétele révén árnyalatokat érzékeltethet, beleértések érzékeltetésére alkalmas, a köznyelvben is. Ezek az árnyalatok, beleértések lehetnek egymással ellentétesek, de jelenthetnek egyidejűleg párhuzamot és ellentétet, azonosságot és kivételességet, kétértelmű alternatívákat. Pl. *mintha . . . úgy (mert)*; *mintha . . . úgy (pedig)* stb.

Ezek a tulajdonságok különösen alkalmassá teszik költői használatra, s e használatban sajátos változatok további kialakítására.

¹ MMNyR. 2: 377, 380, 384; Bencédy—Fábián—Rác—Velcsovne: A mai magyar nyelv. Bp., 1968. 401, 423—4.

² Bárczi—Benkő—Berrár: A magyar nyelv története 1967. 481.

³ Klemm Antal: Magyar történelmi mondattan. Bp., 1928. 524.

⁴ Bárczi—Benkő—Berrár i. m. 478—479, 482.

⁵ Simonyi Zsigmond: A magyar kötőszók. Bp., 1883. I—III. Második rész: Az alárendelő kötőszók, III. (191, 119).

2. A *mintha* a költői nyelvben. Költőink régóta, gyakran alkalmazzák ezt a kötőszót.

A példákat lapozva, elsőként azt tapasztalhatjuk, hogy Vajda elődeinél főleg az egyik kapcsolat kiemelése dominál, többnyire a hasonlításé, — a feltételesség háttérbe szorul. Összefügg ez azzal, hogy gyakrabban találkozzunk vele leírásban, határozottan megjelölt dolog, jelenség esetelésekor, részletezésekor, mint határozatlanoknál, elvontabbaknál, például lelkiállapotok körvonalazásánál. Csokonainál például elsősorban eposzrészletekben bukkanhatunk rá:

Mi harmóniátlan lárma jön fülembe,
Mintha nyolc kutyafi zúgna egy verembe,
Vagy mint ha az elfőtt kása poffangana?

...
Kerekded fara is úgy domboroda ki,
Mintha birsalmából harapták volna ki.

(Dorottya)

Petőfi, Arany legismertebb helyeit is idézhetjük:

Ottan némán, mozdulatlan álltam,
Mintha gyökeret vert volna lábam.

(A Tisza)

Mintha lába kelne valamennyi rögnek,
Lomha földi békák szanaszét görögnek.

(Családi kör)

Boglyák hűvösében tíz-tizenkét szolgálta,
Horkol, *mintha* legjobb rendjén menne dolga.

(Toldi)

De Aranynál — már Vörösmartynál is — kezd másféle hangsúlyt, funkciót kapni, s egyúttal gyakrabban szerepelni. Vörösmarty: Csik Ferkéjében ezt olvashatjuk:

Nyugtalan vágy ébred Sárikában;
Mintha látott kép után epedne, . . .

. . . s jórészt úgy van dolga,
Mintha élne s mégis meghalt volna.

Így megy egykor félhold éjszakáján,
Egy törött szántóvas van a vállán,
És megáll egy künnefejtett háznál,
Mintha vendég volna önmagánál.

Egy csokorban több *mintha* is szerepel, szinte vonzza egyik a másikat. Társulásuk háttere: hasonló léghört idéznek, egyféle kísérteties, valóság és képzelet közötti atmoszférát. Ugyanilyen sorozatban lép fel a *mintha* verskezdetétől fogva Vörösmarty másik költeményében, a „Cs. M. Kisasszonynak” címűben:

*Mint*ha szívem húrja volnál, . . .
*Mint*ha lelkem ága volnál . . .
*Mint*ha volnál boldog álmom,
*Mint*ha volnál boldogságom
 Jobb hona.

Az utóbbi példák világosan utalnak a kötőszó szerepeltetésének változására. *Hasonlítás* itt is a fő funkciója, de belép a *feltételeesség* is, éppen, mert a hasonlított egyre elvontabb. A jól ismert tárgy még alaposabb ismertetése, részletező *leírása* helyett a halmozással, a hasonlatok egyenértékűségével *körülír*. Nem találja, hanem keresi a hasonlatot tárgyára, amely már nem határozott, lényege az alig meghatározhatóság. Ez esetben: Vörösmarty nem annyira Cs. M. kisasszonyt, mint inkább saját lelkiállapotát festi.

Mindez bevezeti Vajda *minthá*-inak sajátosságait.

3. A *mintha* Vajdánál. Nála is megtaláljuk az egyszerűbb, hasonlító szerepű *minthá*-t, de már egy egészen másik fajtája lesz jellemző rá. A különbségek érzékeltetésére előbb nézzük a hasonlító *mintha* példáit.

A komondor fekszik boglya közé, — ólba,
*Mint*ha tudná, hogy most nem lesz semmi dolga.
 Sebesen közelgő ropogás hallatszott,
*Mint*ha buzogánnyal vernék a harasztot.
 Egy kevésbé hőkölt a had csillapodva
*Mint*ha akaratlan mind egyet gondolna

Sorolhatnánk még összesen huszonöt hasonló esetet a Béla királyfiból (1854). De megfelelőikre bukkanunk nemcsak a fiatal Vajdánál, hanem az életmű minden szakaszában. (L. Bojtár Bandi, 1855; Mátyás tréfája, 1856; Egyedül, Boroszlói tábor 1858; Aranykor, 1858; Találkozások, 1877; Körúton, 1885; Törzsök Jankó, 1884 stb.) A példák pusztá áttekintése is elárul néhány lényeges közös jegyet. Ezek a hasonlító *minthák* — nem véletlenül — legtöbbször az elbeszélő költeményekben fordulnak elő, azok közül is főként az Arany, Petőfi babérajaira pályázóakban (Béla királyfi, Törzsök Jankó) — és nem szerepelnek Vajda sajátosabb, líraizált elbeszéléseiben: Alfréd regényében, A jávorfa regéjében. Akár a korai művek néhol kifejezett epigonizmusáról van szó (vö. első idézet határozott Toldira utalásával), akár gyengébb művekről (Aranykor, Mátyás tréfája stb.), — mindegyik esetben — ez a fajta *mintha* a legkevésbé egyéni, legkevésbé eredeti darabjaiban, ill. helyein fordul elő.

4. Vajda sajátos „minthái” erősen különböznek a fentiek-től. Ez, a sajátos funkciójú, új szerepű kötőszóhasználat elsősorban éppen Vajda legjellemzőbb, legsikerültebb műveiben található: a Sirámokban, a Gina emlékében, Alfréd regényében stb. Sőt, „mintha” legsajátosabb, legköltőibb ihleteit kísérné végig, következetesen, — kezdve az egyéni hangjára való rátalálással. Milyen ez a Vajda-féle *mintha*?

Első példánk egy korai vers. Hagyományos népi életkép, amelyben azonban már új hang, új légkör jelentkezik, s éppen a *mintha* fordulattal. Álmban kedvesével csónakázott egy tavon, vihar közeledett, majd:

Ezután én nem tudom mi történt,
Mintha összevegyült volna föld, ég;
Mintha a föld és ég mindensége
 Visszaesett volna semmiségbe.

Érzékelhető, hogy a hasonlításon kívül a feltételeesség is fontos szerepet kap. S ez a hasonlító-feltételes leírás — már idézőjeles „leírás” csupán — nem valóságos jelenséget, tárgyat részletez, hanem képzeletbelit, víziót, sőt: káprázatot. Eddig a szakaszig romantikus idillt írt le, hétköznapi mozzanatokkal találkozhattunk. De ez az álomszerű fordulat irrealitást hoz magával, szugesztív révületet közvetít.

A hasonlító *mintha* kapcsolatnál előtérben áll a realitás, a leírás maga. Összefűzhet, párhuzamosíthat valóságosat valósággal vagy valóságként elképzelhetővel (vö. lefekvő komondor lustasága — ráéró ember lassúsága; harmóniátlan lárma — nyolc kutyafi hangja egy veremben stb.). De a feltételeességnél meglazul ez a valósághoz kötő kapcsolat. Vajdánál: (sajátos eseteiben) hasonló és hasonlított egyaránt elrugaszkozik a tapasztalattól. Az öt érzék által közvetített: látható, hallható, tapintható stb. valóság helyébe látni vélel, hallucinálás stb. lép. A tapasztalat biztossága helyébe a sejtelem homályossága. A több hasonlat, a sorozat, a halmozás — mintegy átmenet ehhez az elbizonytalanodáshoz, az élmény zárttá, egyénivé válásához, szubjektívizálásához. S átmenet az is, amikor a valóságos, elképzelhető hasonlat fantasztikussá fúvódik vagy zsugorodik a fokozott, merészebb egyénítés hatására. Adott esetben maga a költő hangsúlyozza: „*Nem tudom* mi történt.” Hozzátehetné: „csupán sejtem, csupán úgy tűnik fel, *mintha* ez meg ez történt volna, csupán megközelíteni, körvonalazni tudom — és csak saját, egyéni beonyomásaimat próbálom körvonalazni, nem a tényleges történést.” De: amivel közelíti (föld és ég összevegyülése, visszaesése a semmiségbe), az sem tapasztalati, az is képzeletbeli, önkényesen megidézett vízió.

A köznyelvben is használatos *mintha* szerepeltetésének több, speciális ága kombinálódik ebben a fajta használatban. Elsősorban a már említett jelleg: f o k o z á s t kifejező hasonlítás, „határozatlanabb dolognak valamely ismerthez való hasonlítása” (vö. az ÉrtSz. példájával: Úgy szalad, *mintha* kergetnék). De ezen kívül az is jelen van, hogy „A valóságnak meg nem felelő, ill. azzal ellenkező jelenséget rögzít” — látszatot. (Mint a szótári példában: „Az elnök *látszólag* lehunyt szemmel ült helyén, *mintha* pusztán ábrándjai foglalkoztatnák.”) Ugyanakkor bizonytalanságot, óvatos állítást is kifejez. (Vö. A beteg *mintha* valamivel jobban volna már.)

A kombinálást hangsúlyozzuk, az árnyalatok együttese szerepeltetését.

Vajda *minthái*-nál a tapasztalati valóságtól való elrugaszkodásnak, a látzat felerősödésének, ugyanakkor a valóság elhalványodásának, olykor eltűnésének jelenségét mintegy folyamatában követhetjük. S evvel együtt a fent említett árnyalatok egyesítésénél magát a kombinálódást kísérhetjük figyelemmel. Anyagában és módszerében, elemeiben és stílusában kétféle *mintha* jelzi ezt az eleven átváltozást.

5. Vajda sajátos *mintháinak* kétféle előfordulása. Az egyik: rendkívül gazdag és látványos díszletek felbukkanásával kötődik össze.

Elég a Sirámokat fellapoznunk:

Szól a zene, harsog
 Mint diadalének . . .
 Én oly búsna érzem,
Mintha temetnének;
Mintha temetnének ifjú,
 Koránhunyt halottat;
Mintha hallanám zörögni
 Sáját koporsómat! (II.)
Mintha állana ítélet,
 Valakit kivégeznének . . .
 Hideg szellő száll a fákra,
 Tövíg átborzadnak rája;
Mintha hóhér keze volna,
 Mely szemeiket befogja.
 Halálcsöndesség az erdön;
 Néha hull alá rezzentőn
 Egy-egy levele a fáknak,
Mintha könnyet hullatnának . . . (IV.) — 1854.

De sorra megtaláljuk a népdalszerű, balladás versekben, elbeszélő költeményekben, késői művekben is:

Most *mintha* fenyves erdön járnék,
 Hol szemfedőként leng az árnyék . . .
 (Hej de nem így volt . . . 1854.)

Ugy tetszik, *mintha* temetési
 Fáklyákat égetnének,
 S a sötétkék felhők gomollya
 Mind fáklyafüst és hamu volna.
 (Bojtár Bandi, 1855.)

A csillagok mind kialusznak,
Miként ha csak kioltanak:
 Egy nagy koporsó a világ!
 (Találkozások, 1877.)

(Vö. még ugyanezekben a darabokban egyéb helyeket; Egyedül, 1858.; Alfréd regénye, 1875.; Mit kongnak bongnak a harangok . . ., Találkozások, 1877.)

Valamennyiben, a látványosnak nevezett díszleteknél feltűnhet az elemek rokonsága. A sebek, temetés, ifjú, korán hunyt halott, koporsó, ítélet, kivégzés, hóhér keze, halálcsöndesség, könnyhullatás, szemfedő, lélekharang, temetési fáklya, fáklyafüst és hamu, meghalás, eltemetés, megmerevedés, végső csók, elmúlás, pálcatorés, fagyos, merev kéz, fuldokló, hullámsír, haláljég: mind a halált idézik, annak is a romantikus tragédiaszerűségét. Vajda pályája első felében született novelláiban találjuk meg ennek a világnak, látománysorozatnak teljes képadatait. (Vö. Az elítéltek éjjele, Hábor, Egy nő, ki mérget akar venni stb.) Az eleven kapcsolatot, a versek képzetéhez való szoros kap-

csolódást szemlélteti egy konkrét *minthá*-s hasonlat a novellák egyikéből, a „Borzasztó dolgok”-ból (1856). Ott is lelki megrázkódás ecsetelésére használja képeit. A hős megtudja, hogy Buvárinénak, a vándorszínésznőnek nyomor, éhség okozta halálát.

„*Mintha* egy fagyos kéz hajamba markolt volna, hogy üstökömnél fogva akasszon föl, hajam száalai égbe meredtek, testemen ezer hideg kigyó tekerkőzését éreztem, s úgy tetszett, *mintha* hirtelen tél lett volna, hullana a hó, betemetendő a világot, mint Vezuv lávája Herkulánomot és Pompejít!”

Ez a prózai példa érzékelteti a versek hasonlatainak „rémtörténeti” háttérét — de az ettől való elszakadást is. A lírában már a koporsó, hóhér, kivégzés stb. konkrét valósága teljesen háttérbe kerül, a velük csupán felidézett benyomásokon van a hangsúly, magán a „belső valóságon”, a borzongó, szorongó közérzet tolmácsolásán. A közvetlen érzékelhető helyébe a közvetlen nem érzékelhető lép. De itt ezeket az elvont, nehezen meghatározható lelkiállapotokat még konkrét, fantasztikusságukban is tapintható képekkel közelíti (koporsó, temetés, hóhér, szemfödél stb.). Társításaikban és fölnagyításaikban van jelen az önkényes deformálás, eredeti tárgyyszerűségük kiforgatása. („Egy nagy koporsó a világ”: — itt már nem a közismert, hanem egy elvont koporsó képe helyettesíthető be, „*mintha* minden ember meg volna halva”: ez a halál is monumentálissá tágult.)

A másíkéle előfordulásnál már dominál ez az elvontság, meghatározhatatlanság. A tárgyyszerűség még romantikusan fantasztikus képek formájában sem áll fenn. A testetlent, a fizikailag nem létezőt hangsúlyozza.

A kettő közti átmenetet jól szemlélteti a Visegrádon (1855.) romantikus tája. Mint Arany „tiszta” balladáiiban, elmosódik Zách Klára konkrét története, az előtérbe lépő légkörfestés mögé szorul — éppen legjobb szakaszaiban.

Éjjel, mikor alva jár a
Hold a felhőtornyos égen,
És a föld úgy hallgat, *mintha*
Féltené őt minden lépten:

Túlvilági némaságban
Integetnek a bús árnyak,
Mintha valami tilalmas
Nehéz titkot ringatnának;

Nyögnek a fák, reng a felhő,
Sötét szájú barlang mormol
Nehéz rémes álma közben
Kísértő véres napokról.

A jelentősebb és karakterisztikusabb Vajda-versekben már főleg a táj hallgatása, a némaság, a titok lesz központi szerepű. Még itt is létezik tárgyi közeg. Ez többnyire a költő gyermekkora színhelyével, vadászszenvedélye világával azonos: az erdő, fák, szél, magános erdei séták háttére jelenik meg. Az előbbi képekkel összekapcsoló láncszem: az elfojtottság, megnevezhetetlenség. „*Valami nagy fájdalom van / Ide élve eltemetve*” — olvashatjuk a Visegrádonban, majd újrahangsúlyozva: „Van itt bánat, van itt *átok*, / S egy *megátkozott reménység*”. Ez a „*megátkozott — átok*” — mint előbb a „tilalmas

titok” — az a fajta, ismeretlenségében lidérces, nyomasztó közérzet, amely — mint az őszi sétán érzékelt „*valami nagy, rejtett bánat*” — elfogja „az egész tájat”, illetve magát a költőt. „Az a bánat, mit az ember / *Érezni és nevezni nem mer*” — hallhatjuk más szavakkal a Sirámok I-ben (1854.) a közérzet költői megszólaltatását. Egyszerre nyomasztó és ígéretes ez a lelkiállapot. Félelmet és gyönyört hordoz e tájak sejtelmessége, maga a borzongás.

Az erdő *mintha* hallgatózza
Elfojtaná lélegzetét

— érzi a „Nyári dél”-ben (1853.).

S a merengő sétáknak ez a telítettsége a Gina-ihletben éri el egyik csúcspontját, ebben a kétfarcú révületben, amely hol a kéjes, hol a fájdalmas oldalával fordul a költő felé, leggyakrabban egyesíti a két, ellentétes érzést.

Mintha erdön járnék, éjjel;
Előlem futnának a fák,
És csak egy csillagot látnék . . .
Örökké emlékezem rád.

(Gina emléke, XXVI. 1856.)

Ez már a legeredetibb Vajda-hang. Bátran elengedte az elődök, kortársak kezét, merészen és egyedül új költői tájakat fedez fel. És ahogy ebben a különös, vágyakozó-reménytelen szerelemben önmagát fogalmazza meg, sőt azt, ami a korszakra jellemző önmagában, úgy ennek az isteni érintettségnek éppen egy lényeges, sarkalatos pontját jelzi a *mintha*.

Mintha örvény fölött járnék,
Vagy elfödne sötét árnyék;
Egem végig beborulva
Haragosan villámolna; . . .

— olvashatjuk a XXXI. darabban (1860).

S itt a *mintha* végighúzódik a vers egészén, kimondatlanul ott lebeg az első tizenhét sor egyetlen mondata felett, az azt alkotó tizenhét kép mindegyikének kezdetén. Ez a *mintha* kedvező ihletet kísér és jelez, s így játszik szerepet abban, hogy egyik legsikerültebb költeménye születik meg ebben, a *minthá*-val induló egy-lélegzetben. Ennek a *minthá*-nak lényege a pontosan meg nem határozhatóság. A felfakadó hasonlatok áradatával a víziók változtatásával, vibrálásával, hasonlatosság és feltételesség kölcsönhatásával — éppen a h o m á l y o s s á g á b a n teljeset közelíti. Hordozza ez a *mintha* az állítás, kép, látás bizonytalanságát, kétségbevonhatóságát, de ugyanakkor és éppen mindezekért az állítás szubjektív garanciáját is, szuggesztív költői erőként — Adyt előkészítve.

Az idézett *mintha*-sor az „Ah, pokolkínkéjes mámor!” kitöréssel zárul, ahogy „A jávorfa regéjé”-ben a mesehős-költő kőszívű Dalima-Ginának is úgy zenél csodatevően

Mintha gyöngéden reszkető, nyilt
 Ajakán lebegne a dal
 S ujjá végén láthatatlan
 Húrok zengenének . . .
 (S olyan): Fájó volt a dal fölöttébb
 Mégis édes, mégis vonzó,
 Mint a vértanú-halálkéj . . .

Ezek a szerelmi *mintha*-ihletek nem kötődnek szorosan a szerelemhez; inkább Gina is egyike csak a kedvező ürügyeknek, éppúgy, mint az őszi hangulatok, élete végéig elkísérő töprengések. Például a „Mi az ember itt e földön” — kérdésre:

A levegő halkan mozdul.
 És a haldokló falombrul
 Egy levélke hull a földre.
 Ez talán az égi válasz.
 E halott kép, néma, száraz !.

...
Mintha írva volna rája: . . .
 (Őszi hangulat, 1887.)

Gináról van szó vagy magános sétáról — egyforma bennük az ihlet lényege. Tárgy, színhely, pillanat tülemelkedik közvetlen valóságosságán, jelentéssel telítődik; a *mintha*-bevezetésű rálátásokkal, beleérzésekkel belép egy csupán költői valóság. Például:

Hol legsűrűbb az erdő, legsötétebb,
 S a szél elalszik a falevelen,
Mintha megállna percre idő, élet, — . . .

.....
 A mozdulatlan levegő meredt, holt.
Mintha befagyyna, dermedt a csönd.
 És *mintha* megszólamlanék az isten, . . .
 (Magány, 1883.)

Ez a fajta, „valóságghasadásos” *mintha*-sor jelentkezik a tán legmélyebb, merészebb látomásfüzereiben, a legtávolabbra merészkedő „Alfréd regényé”-ben (1875.). Ezek a *mintha*-k maximálisan sűrítik fantáziája romantikus szárnyalását, s ugyanakkor ennek a szárnyalásnak szürrealizmusig terjeszkedő távlatait is. Például Izidóra-Gina gúnykacaja kiindulópontja — egyben csupán ugródeszkája — lesz egy nekilódult világvége-víziósorozatnak:

.. *mintha* visszalépett volna az
 Idő, mint támadásra készülő
 Ragadozó vad, úgy rémlett előttem,
Miként ha napok, hetek óta már
 Romlásnak indult volna a világ.
Miként ha, ami józan emberész
 Előtt lehetlen, éket vertek volna az
 Időbe, és ezen hézag története,

Ellépdelő katonaság gyanánt
 Vonulna át emlékezetemen.
Miként ha egy időre koponyámba
 Űtötte volna föl vezéri sátrát
 A világeseményeket vezényelő
 Parancsnokló tábornok; minden úgy
 Történt, amint akartam, . . .
 Képzelmemet . . .
 követni bírta a
 Való.

Majd a felidézett káosz végén:

Az óriási bombaként az úrben
 Sétrobbanó földgömb egy-egy darabja
 Forgott körültem, mint betanított
 Vérengző vadak a szelídítő
 Mester körül, . . .
Miként ha mélyebb rendszer volna e
 Borzasztóan nagyszerű keveredésben
 S központja volnék eme látszatos
 Zúrnek, zavarnak.

És a leghevesebben felidézett „kék borzadálya” képeinél is:

. . . *mintha* láttam volna,
 Sőt pláne tán hallottam is suhogni
 Fejem fölött a fenyegetve, intve
 Esdeklő cherubok lángpallosát . . .

Ezek a víziók, hallucinációk a Vajda-líra mélyáramát kísérik.

6. Látás és látomás — romantika és szimbolizmus között. A *mintha*-képek változatainál — mint Vajda más, jellegzetes fordulatainál is¹ — tanúi lehetünk egy látásmódváltozásnak, s a tőle elválaszthatatlan kifejezésbeli átalakulásnak. A tapasztalati valóság, annak közvetlen ábrázolása halványodik el szemünk előtt, s az elvont megragadás, szubjektív kivetítés, szuggesztióra támaszkodás születik meg ezzel egyidejűleg.

Vajdát éppen az jellemzi, hogy nem szakad el teljesen a tárgyi, reális jelenségektől, egyben: a közvetlen ábrázolástól — Aranyhoz hasonlóan. De Aranynál még nagyobb mértékben és merészséggel lazítja fel ezeket a szálakat. Ezt a fellazítást, magát az átváltozás folyamatát tükrözi a *mintha* fordulat-sorozat is, s kiemelt két fajtája. A *mint*: hasonlatjelleg, ennek hangsúlyozása

¹ Ilyen más, jellegzetes fordulat pl. (sokszor a *mintha*-k környezetében is felbukkanó) „nem tudom”, „talán”, „vajon”, „hátha” gyakori, ismétlődő szerepeltetése; a „valaki, valami” határozatlan névmások sajátosan sűrű alkalmazása; a kérdéssorozatok, . . .-tal jelzett bizonytalan folytatások gyakorisága, párhuzamos alternatívák kedvelése. (Vö. Virrasztók, Gina emléke XXVI., Tavasz felé, Sirámok, Hajón, Halál, Nadas tavon, Végtelenség, Őszi tájék, A bikoli fák alatt, Megnyugvás, Borongás, Elmúlt idő, Nyár éjjel, Est-harang, Hosszú éjjel stb.)

a realitáshoz fűző kapcsolatot jelzi. A *ha*: feltételelességgel — még habozva, tétován —, de belép a vízió önkénye, az alanyi, teremtett költői világ.

A kiemelt két változat az átmenet két stádiumának látszik. A „romantikusnak” nevezett variációnál még uralkodó a konkrét valóságselemek szerepeltetése (koporsó, hóhér, szemfödél stb.). De ezek is elveszítik már tárgyszerűségüket. Elsősorban túlzásaik, felnagyításaik, de egyneműségük is (halálhoz kapcsolódás) szubjektív átszíneződésüket mutatja.

A másik esetben előtérbe lép — a már előbb is szerepet kapó — szuggesztív, sejtető kifejezőmód. A romantikus képekben is megjelenő némaság, elfojtottság, titokzatosság itt középpontba kerül, és éppen a megnevezhetetlenségével, a pusztán körülírhatóságával válik centrálissá. De a valóságtól legtávolabbi rugaszkodó víziók, hallucinációk is hordozzák a konkrét, tapasztalati „támpontokat”. Nemcsak az erdei séták természeti elemei mutatnak erre, hanem az Alfréd regénye látomásai is. (Vö. „ami józan emberész szerint lehetetlen” közbevetés; ragadozó vad, ellépdelő katonaság, világeseményeket vezénylő tábornok — mögötte a Napóleon-minta, a bibliai bűnbeesés képeire való konkrét utalás: cherubok lángpallosának suhogása.)

Az első csoportban a valótlanság a kisebb, a realitás összefüggései dominálnak, a másodikban ez, a tapasztalati valósághoz fűző szál vékonyabb, a látomás homálya, a sejtelmes lebegés hordozza a költői lényegét. Ami közös mindkettőben, az egyúttal a „vajdai” is bennük: Az, hogy való és valótlanság, látás és látomás k ö z ö t t lebegnek.

A *mintha* ezt a közeget jelzi. Két sík k ö z ö t t i t közvetít, vibrálva köztük. S ez egyben kétféle stílus, két irodalomtörténeti korszak közti küszöböt is jelenti. A romantikától a szimbolizmus felé vezető út lépcsőfokait érzékelhetjük, mintegy illusztrálva Ignótus klasszikussá váló megállapítását: „Ő volt Magyarországon az utolsó romantikus és az első modern, mikor a romantika már idejét múlta s a modernségnek még nem jött el az ideje.”¹

Ezt a „küszöb”-helyzetet, mint Vajda sajátos vonását másfelől is szemlélteti az az eset, amikor összetalálkozik a *mintha* fordulat maguknak a képeknek légiessé válásával. Pl. megragad és ismétlődik egy jelenet, egy gesztus: égre meredő sápadt arc ábrája. A Béla királyfiban Berezina halálának konkrét képéhez fűződik:

Halálsárga arca fölmeredt az égre,
Mintha némasága feleletet kérne.

Bojtár Bandi balladája végén hasonlóképpen:

Érdekesen haloványon
Alszik együtt mind a három,
S *mintha* nem is nyomná vétek,
Nyugodtan az égre néznek.

Ez a kifosztottan égre nézés, számonkérő mozdulatként így jelenik meg a saját hangra találás szempontjából oly jelentős hét 1854-i népdal egyikében:

¹ Vajda János halálára, 1897.

Lombtalan cser megraboltan,
Hajadonfő néz az égre,
Mintha elégtételt kérne . . .

(A tükörbe néznek mások . . .)

Az előbbieken konkrét, történeteket kísérő képek, a holtak utolsó ábrája — itt, a végzet ellen tiltakozó lombtalan fa látványánál — elvontabb, többértelmű síkra vetítődik. S ezt az átvitt értelmet húzza alá a vers egésze, maga a kezdet: „. . .Én a puszta kertbe járok, / És magamat látom abban / Egyre dúltabb, halványabban”. Az égre meredő felkiáltójelek mögül a költő arca tűnik elő. S hasonló helyeket, képismétlődéseket idézhetnénk a merengő holdvilágról is, ugyanevvel a fokozatos elvonatkozással egyben szubjektívizálással (l. Béla királyfi, Visegrádon, Gina emléke, Kísértetek).

Mindez azt az Adyt idéző Vajda-képet rajzolja elénk, amelyet így jellemzett jó szemű kritikusa: „Itt élve köztünk, a maga lelkének kínos víziójánál látott-e egyebet?”

Maga a *mintha* kötőszó költői használatában éppen a kiemelt sajátos vonásokat kombinálva, sűrítve, továbbdúsítva válik egyre funkciógazdagabbá. Példa lehet erre egyetlen utalásszerű képsor, József Attila egyik legszebb látomása a Téli éjszakából:

A kék, vas éjszakát már hozza hömpölyögre
lassúdad harangkondulás.
És *mintha* a szív örökről-örökre
állna s valami más,
talán a táj lüktetne, nem az elmulás.
Mintha a téli éj, a téli ég, a téli érc
volna harang
s nyelve a föld, a kovácsolt föld, a lengő nehéz.
S a szív a hang.

Széles Klára

Mikes Kelemen stílusának képszerűsége

A Rákóczi-szabadságharc korabeli magyar nyelvnek és irodalomnak egyik legjelentősebb emléke a Törökországi levelek címen ismert könyv, melyet a 280 évvel ezelőtt született Mikes Kelemen már a szabadságharc elbukása után írt, amikor Rákóczi és leghűbb emberei Törökországban várták sorsuk jobbra fordulását.

Mikesnek, Rákóczi hí kamarásának törökországi leveleskönyvében gazdag tárházát találjuk a székelyföldi magyar élőbeszédből táplálkozó, nagyon érzékletes, szemléletes kifejezéseknek. Stílusának képszerűsége és ennek a képszerűségnek sajátossága egyetlen „levélben”, a most 250 éve (Rodostóban, 1720. november 18-án) írott, 39. levelében is jól megfigyelhető.

A levél elején az akkor 30 éves Mikes Kelemen érdekes nyelvi képekkel utal képzeletbeli „édes nénjének” — szintén csak az ő írói képzeletében élő — leveleire: „A kéd [azaz: kegyelmed] *szép, de igen kurta* leveleit kedvesen vettem. Édes néném, mért kíván kéd olyan gyönyörűségtől megfosztani, amely

egy pénziben sem telik kednek? *A meleg házban — folytatja — nem mesterség írni, a kéd leveleit pedig a hideg házban is gyönyörűség olvasni.*¹ Vagyis: a meleg s z o b á b a n nem nehéz dolog írni, ahhoz nem kell mesternek lenni, de ő, Mikes a hideg s z o b á b a n is gyönyörűséggel olvassa az „édes néjje” leveleit.

Elpanaszolja, hogy — amiben Rákóczi és bujdosótársai reménykedtek — a töröknek Ausztria ellen fordulásából már nem lesz semmi: „A porta nemrégén csinált a császárral [ti. a török porta az osztrák császárral] húsz vagy huszonnégy esztendeig való békességet: *huszonnégy kőfállal rekesztették bé tehát az utunkot Erdély felé.*” A metafora ezzel a szemléletes képpel — hogy a török—osztrák béke minden esztendeje egy-egy kőfal, mely elválasztja őket hazájuktól — megragadó erővel tudja érzékeltetni a bujdosók hazavágyódását és azt (az előérzetet?) is, hogy aligha fogják viszontlátni Magyar- és Erdély-országot.

Aztán így folytatja: „Úgy tetszik, hogy még *másfelé is béválták az utat* [itt nyilván arra céloz, hogy Franciaországba sem térhetnek vissza a magyar bujdosók, ahol öt évet töltöttek Törökországba érkezésük előtt], és amint mostanában folynak Európában a dolgok, *legkisebb sugárát sem láthatjuk megszabadulásunknak, és még csak a reménséget is ládában kell zárni.*” Milyen gazdag és kifejező szinonimasor a csalódások és a reménytelenség kifejezésére! A négy szinonima nemcsak változatosságával és nyelvi erejével tükrözi híven Mikes érzelmeit, hanem a fokozódó intenzitással is: 1. *huszonnégy kőfállal rekesztették bé az utunkot Erdély felé*, 2. *másfelé is béválták az utat*, 3. *legkisebb sugárát sem láthatjuk megszabadulásunknak*, 4. *még csak a reménséget is ládában kell zárni.*

Mikes Kelemen józanul ítéli meg a törökországi magyar emigráció helyzetét s a nagy ellentétet vágyaik és lehetőségeik között: „Mi azt akarnók, hogy csak a mi kívánságink szerint folynának a dolgok, és hogy *holnap ugordhatnók által a fellyebb említett kőfalakat. De nem oda Buda*, mert se a portához, se a franciához bízunk nem lehet.” Itt is megfigyelhetjük, hogy Mikes nyelvének szemléletességét nemcsak a mondatok és a szavak adják, hanem például a személyragok is, illetőleg a szavaknak első személyű használata: *mi azt akarnók, a mi kívánságink, ugordhatnók által, bízunk.*

A mindig nagyon reálsan ítélő Mikesnek nincsenek politikai illúziói. Jól látja, hogy Európa nagyjainak szövetsége jelentősen megnövelte az osztrák császár erejét: „A császár, a francia, a spanyol és az ánglus allianciát [szövetséget] csinálván egymással, *ki merné ezek ellen emelni a kezét?* És kitől lehetne remélni valamely vigasztalást a szegény bujdosó magyaroknak?”

Miután minden lehetőséget végiggondol, és semerre sem lát kiutat, ilyen következtetésre jut: „... csak az Istenben kell bízunk, és békességes tőrésseel vegyük és várjuk irántunk való rendelésit. *Aki a hideget adja, a' mentét is ad melléje; aki bennünket idehozott, gondunkot is viseli.*” Itt az *Aki* . . . kezdetű mondatnak arányos és ritmikus szerkesztése, valamint benne az első tagmondatnak a harmadikkal, a másodikkal a negyedikkel való párhuzamossága (másrészt pedig az első két tagmondatnak a másik kettővel azonos nyelvi fölépítettsége) is figyelemre méltó. *Aki a hideget adja* . . . — ez a mondat

¹ Az idézeteket a kritikai kiadás — Mikes Kelemen összes művei. Szerkeszti Hopp Lajos. I. kötet. Akadémiai Kiadó, 1966. — alapján közlöm, de a könnyebb olvasás érdekében a mai helyesírás szerint átírva. A Mikes kéziratában is jelölt hangtani sajátságokat megtartottam.

azzal is megkap bennünket, hogy *hideg* szavában visszautalást érzünk a levél eleji „*hideg ház*”-ra, melyben Mikes oly gyönyörűséggel „olvassa” az „édes nénje” leveleit.

A következő mondatban a *bíz*ik igének (illetőleg a belőle képzett *bizonyos* melléknévnek) négyszeri szerepeltetésével próbálja ellensúlyozni a nagy hontalanságot és reménytelenséget, szinte önmagára is rákényszerítve a bizakodást és a békességes túrést: „*Bizzunk* tehát és *bizzunk*, és úgy nem hagyatunk el! A mi fejdelmünk, a’ *bizonyos*, hogy *bíz*ik . . .” Ez után Mikes egy meglepő fordulattal kapcsolja össze az égi bizalmat a földi búfelejtető vadászatokkal, megemlítve, hogy Rákóczi fejedelem (és vele együtt nyilván a többi bujdosó is) nemcsak „*bíz*ik”, hanem „amellett minden héten kétszer vadászni megyen — *aztot, ha szinte varrótó eső volna, sem mulatnók el*”. Mikes megjegyzésének ebben az önmagára is vonatkoztatott második felében van a levél csattanója.

De mi is az a *varrótó eső*? Mikes nyelvében a *tő* nem más, mint *tű*; vagyis azt mondja itt, hogy a vadászatot akkor sem mulasztanák el, ha „*varrótúeső*” (nem vízcseppekből, hanem szűrős varrótűkből való eső) esnék. A bujdosót semmi jóval nem biztató, komoly helyzetfelmérő elmélkedés után ez a fordulat egyszerűen visszahozza az író egy derűsebb világba. Ez a mondat a könnyei mögött is mosolyogni akaró — és tudó — Mikes Kelemen huszárvágása a szabadságharc bujdosóinak mostoha sorsa ellen. Ezzel a mondatával szinte megsemmisítő fölényel fordít hátat az európai uralkodók politikai fondorlatainak.

A *vadászat* és a *varrótű* említése az olvasót is visszavarázsolja abba a nagyon emberi világba, amelyért annyira szeretjük ezt a kedves Mikes Kelelent. A *varrótó eső* találó metaforája, illetőleg a „*varrótúeső*”-vel is szembezállás képe tartalmi és nyelvi telitalálat. Benne feszül az emberi méltóság érzetének póz nélküli hősiessége, az a szemlélet, amelyet százhuszonnégy évvel később Vörösmarty (Gondolatok a könyvtárban c. költeményében) így fogalmazott meg: „Nem félek tőled, sors, bármit akarsz.” Lehet sötét az európai látóhatár és a magyar bujdosók sorsa, de ők csak azért sem adják örök bűnük a fejüket, hanem minden héten kétszer vadászni mennek, még ha „*varrótúeső*” esik is.

Másrészt a *varrótű* említése Mikesnek az „édes nénje” világával és a mi mindennapos magyar világunkkal való erős kapcsolatát is szemlélteti. Amellett ez a „*varrótúeső*” utalás, úgy érezzük, egy többé-kevésbé öntudatlan férfias bók az ő „édes nénje” előtt, akinek — bár csak költött, irodalmi nóialak — a *varrótűhöz* nyilván több köze van, mint a *vadászathoz*.

Mikesnek meleg emberségből fakadó, képekben rendkívül gazdag, szemléletes stílusát természetesen nemcsak ebben az egy levélben, hanem a Törökországi levelek többi kétszázhat darabjában is sok tanulsággal vehetnénk vizsgálóra.

Pásztor Emil

¹ Az idézeteket a kritikai kiadás — Mikes Kelemen összes művei. Szerkeszti Hopp Lajos. I. kötet. Akadémiai Kiadó, 1966. — alapján közlöm, de a könnyebb olvasás érdekében a mai helyesírás szerint átírva. A Mikes kéziratában is jelölt hangtani sajtátságot megtartottam.

Az állítmány tanítása – felsőfokon

1. Beke József cikke az állítmány tanításáról (Nyr. 94:181–5) olyan kérdéssel foglalkozik, amelynek problematikája évtizedekre nyúlik vissza. Ússük fel akár a Nyelvőr régebbi évfolyamait, akár más szaktudományi vagy pedagógiai folyóiratokat, illetőleg egyéb kiadványokat (pl. Nyr. 80:81–84, 81: 446, 84:54, 66, 85: 185, 90: 62–75; MNy. 59 [1963]: 322–33; MTA. I. OK. 9 [1956]: 355; Anyanyelvünk az isk. 1953–54: 146–7; Benkő–Szemere: Nyelvtani elemzések I [1959.]; Szemere Gyula: Leíró nyelvtani elemzés módsz. 1964.). Ezeknek az írásoknak átpillantásából egyrészt örvendetesen megállapítható, hogy az elmúlt évek során jelentősen előrehaladt mind a szaktudományi, mind az oktatási igény a vizsgálat és módszer tekintetében egyaránt. (Az ötvenes évek elején még vitacikkek sorozatát idézte elő a *Pistának pıros arca van* mondat! Nyr. 77: 114–21.) Másrészt feltűnő, hogy az oktatás módszertani kérdései, ha egyáltalán differenciálódtak, csaknem kizárólag az általános, illetőleg középiskola szemszögéből merültek fel.

Vajon azt jelenti-e ez az egyoldalúság, hogy az állítmány tanításával kapcsolatos kérdések csak az alsó és középső oktatás keretében fordulnak elő, s a nyelvtant majdan tanító egyetemi és főiskolai tanárjelölteknek már nem kell velük foglalkozni? Erről szó sincs. A hiány oka a felsőfokú oktatás módszertani kérdéseinek mellőzésében keresendő.

2. Jogosult-e az adott kérdésben a felsőfokú oktatás módszerének vizsgálata? A válasz önként adódik az oktatási fokozatok feladatkörének tisztázásából. Az általános iskolai Tanterv és Utasítás megkívánja, hogy „a tanulók önállóan ismerjék fel és határozzák meg a következő nyelvi elemeket: . . . az állítmány fajtái: igei, névszói, összetett állítmány stb.” (idézi Beke, Nyr. 94:181). Az állítmány középiskolai tanításának lényegét Beke — szerintem is igen helyesen — a szerkezeti összefüggések kidomborításában látja. Itt tehát érvényesül bizonyos fokozatossági elv. Ha az általános iskola célja az állítmány tanításában a típusok meg- és felismerése, a középiskolában az állítmány és a mondat többi részei közti szerkezeti összefüggések tisztázása, akkor nyilvánvaló, hogy a felsőoktatásban a teljes kibontakozás, tehát az állítmány sokrétű funkciójának elemző vizsgálata a tanítás feladata.

3. Az első különbség a szemléletváltásban van. Alsó fokon az állítmányfajták felismerésében szófaji (ige, névszó, ige + névszó), a középiskolában mondattani (szintagmatikus) szemlélet dominál (vö. Beke helyes alaptétele: „. . . [mondattani szempontból] az összetett állítmány nem külön fajtának, hanem a névszói állítmány egyik megjelenési formájának tekinthető” (i. m. 182).

Még egy lépéssel tovább haladva, a felsőoktatásban azt mondhatjuk, az állítmány ige vagy igeként használt (igésíthető) más szó, s akkor a háromféle állítmányi fajtát funkcionálisan egy közös alapsajátságra redukáltuk, jelezve egyúttal azt, hogy vizsgálatunk alapja a szóban forgó nyelvi jel (állítmány) funkciója, tehát *a*) szófajtság, *b*) szerkezeti összefüggés, *c*) (informatív) funkció az a három szemléleti alap, amely az oktatás különböző fokozataiban megszabja vizsgálatunk irányát és körét. (Nyilván nem kell hangsúlyoznom, hogy a szerkezeti szemlélet nem mellőzi, hanem magában foglalja a szófaji megkülönböztetést, a funkcionális szemlélet pedig mind a kettőt.)

Akkor, amikor a szófajtságot jelöltem meg az alsófokú oktatás egyik sarkalatos pontjának, legkevésbé sem gondoltam ennek öncélú, formális alkalmazására, sőt — alapos okkal — hangsúlyoznom kell a mechanikus szemlélet veszélyét.

A tanárképző főiskolák 1969. évi felvételi vizsgáján a központi írásbeli tételben szerepelt ennek a mondatnak mondattani elemzése: „... *minden írói önéletrajzban legérdekesebb lehetne a gyermekkor...*” A szegedi főiskolán — és minden bizonnyal a többin is — a jelölteknek több mint fele jelzőnek minősítette a *legérdekesebb* szót; nyilvánvaló igazolásául annak (s ezt egyik-másik pályázó pontosan meg is jelölte), hogy elemzése a *milyen?* kérdésre adott légtüres térben kongó válaszból származik. Hiszen ha megtanulta volna — mint ahogyan egyes általános iskolákban megtanulják a tanulók —, hogy jelző csak jelzett szóval együtt fordulhat elő, s igei mondatrésznek nem lehet jelzője, akkor rá kellett volna jönnie tévedésére, illetőleg a helyes elemzésre.

Ha már a formális nyelvtanításkor tartunk, nem hallgathatom el azt a gyakori sablont sem, amely a *mit állítok?* állítmánykereső kérdés használatával vált terhes hagyománnyá (vö. AnyIsk. i. h.). Ez a módszer nagyon jó az *Ugat a kutya, Magas a kaszárnya* típusú sablonmondatok vizsgálatában, tehát általános iskolai szinten, de egész sor olyan mondat szerkezet van, amelynek megoldása ezzel az eljárással legalábbis bizonytalan. A *Sokat kellett emelgetni a pici csizmákat* (lélektani rejtély, hogy ebben a mondatban miért olvasnak sokan *emlegetni* szót az *emelgetni* helyett), sőt a *De szépen süt a hold* vagy éppenséggel a *Rabok voltunk mostanáig, Gyermek lettem újra* stb. mondatokban nem ad biztos támpontot a *mit állítok?* kérdés. Márpedig egy magyar szakos tanárnak nem szabad zavarba jönnie semmiféle mondat szerkezet láttán sem. (Az általános helyzet szerint ugyan ez a követelmény túlzottnak látszik, hiszen a Nyelvőrnek még 1969-ben is külön cikkben kellett foglalkoznia a *Nincs rád szüksége a világnak...* mondat elemzésével, s az egyetemi felvételi vizsgák tapasztalata sem mutat kedvezőbb képet; vö. Nyr. 93:84—93.) Mégsem tudom maximalizmusnak tekinteni ezt a mércét. Inkább csak arról van szó, hogy mondat szerkezeti vizsgálataink és tanítási módszereink nem tartottak lépést sem a nyelvtudomány, sem a pedagógia egyéb területeinek haladásával.

Mondatelemzési gyakorlatunk, sőt egész nyelvtani tanításunk tehát mai napig sem tudott kellőképpen kilépni a hagyományos, tisztán formális vagy csupán tartalmi-logikai szemlélet bűvköréből. (Vannak ugyan örvendetes új kezdeményezések, korszerű szemléletre valló törekvések, de ezek hatása egyelőre elenyésző.) Márpedig a mondat nemcsak, sőt elsősorban nem logikai, hanem nyelvtani kategória, nyilvánvaló tehát, hogy szerkezeti felépítettségében is nyelvtani törvényszerűségek érvényesülnek, s ezek nyelvtani eszközökkel közelíthetők meg. A mondatelemzés sikerének és főleg eredményes

tanításának kulcsa elsősorban a felsőoktatásban, de részben már a közép- és általános iskolában is tapasztalatom szerint éppen abban van, hogyan tudjuk tanítványainkkal megértetni a mondatban egyesülő logikai—nyelvtani kettőséget, e kettős összetevőnek hol pontosan egybevágó, hol egymástól eltávolodó vagy éppenséggel egymással szembekeverülő mozgását. Felsőfokon, ahol a hallgatók már többé-kevésbé járatosak a dialektika törvényszerűségeiben, ez nem megoldhatatlan feladat. (Más kérdés, mit és hogyan lehet ebből a „dialektikus” mondatelemzésből bevinni a közép-, illetőleg általános iskolába.)

A szerintem helyes módszer gyakorlati alkalmazása annyit jelent, hogy a legegyszerűbb, legáttekinthetőbb mondatot is kettős — tartalmi és nyelvtani — megvilágításba helyezzük. Pl. a *Hét csillagból áll a Göncöl szekere* mondatban logikai állítmány lehet a) *áll*, b) *hét csillagból áll*, c) *szekere áll*, d) *Göncöl szekere áll*. Mindezt felelhetem a *mit állítok?* kérdésre. Hasonlóképpen alanynak minősíthetném a a) *szekere*, b) *Göncöl*, c) *Göncöl szekere*, (sőt esetleg) d) *hét csillagból* elemeket is, hiszen mindegyikre érvényes az, hogy „miről állítok valamit?”.

Másrészt *A játékban a felnőtt is gyermek lesz* mondatban a formális nyelvtani elemzés lehetővé tenné, hogy predikatív szerkezetnek tekintsem: a) *a felnőtt lesz*, b) *a gyermek lesz*, c) *a felnőtt gyermek lesz*, d) *a gyermek felnőtt lesz* szókapcsolatokat, hiszen mindegyikben érvényesíthető a predikatív szerkezet alapvető nyelvtani sajátága: a számban, személyben való kölcsönös függés, illetőleg igazodás. Ha viszont az első mondatban megállapítom, hogy nyelvtanilag csak a *szekere áll* kapcsolat alkothat predikatív szerkezetet (lévén az egyik ige, a másik ragtalan főnév, és egymással megegyeznek számban, személyben; ha az egyiket többes számba tenném (*állnak*), ehhez igazodnék a másik (*szekerek*) is, és persze megfordítva), akkor kétségtelen, hogy ez a mondat alapja, erre épül az alany birtokos jelzője, illetőleg az állítmány mennyiség-jelzős határozója. Ugyanígy a második mondatban tartalmilag világos, hogy a *lesz* ige 'valamivé válik' jelentésű, s mellette a *gyermek* (ragtalan) eredményhatározó, tehát az alany *a felnőtt* stb.

4. A középiskolában (sőt részben már az általános iskolai nyelvtanításban) sikerrel alkalmazható generálás az állítmány Achilles-sarkú kérdéscsoportjának: a létigés mondatoknak vizsgálatában felsőfokon is nagy segítséget, legbiztosabb támpontot jelent. Egyúttal azonban további finomítást, differenciálást követel meg.

Az általános iskolában még egy vonalba állíthatók az *Álmos vagyok*, *Álmos volt*, *Álmos leszek*, *Álmos lettem volna* típusú mondatok (vö. Beke i. m. 182). A középiskolában — szerintem — már jelezni kell, hogy az igeidők és módok jelölésére két úgynevezett nyelvtani létigét használhatunk fel (*van*, *lesz*). A felsőoktatásban pedig meg kell mutatkoznia annak a kettősségnek, amely a *lesz* ige kétféle szemantikai funkciója következtében áll elő. (A *lesz* ige nemcsak idő- vagy módjel értékű lehet, mint az előbbi mondatokban, hanem használjuk 'valamivé válik' jelentésben is, s a jelentésbeli különbség a mondattani funkcióban is érvényesül, vagyis az *Álmos leszek*, *Álmos lettem volna* mondatok kétféleképpen generálhatók. Visszavezethetők nemcsak az (ő) *álmos* alapmondatra, hanem az *Álmoszá lesz* mondatípussal is egyenértékűek. Vö. *A játékban a felnőtt is gyermek lesz*.)

Elemző vizsgálatunk tehát további funkcionális szempontok bevonását kívánja meg a szöveggörnyezetnek, a szituációnak mint mondatalkotó kom-

ponenseknek a feltárásával. Meg kell tehát mutatkoznia annak a törvényszerűségnek, amely a variációs lehetőségek felismerését az átmeneti kategóriák érvényességét jelzi; azt, hogy a mondatban éppen úgy, mint a nyelvtan más területén (és valamennyi társadalmi produktum vonatkozásában) nincsenek tiszta kategóriák. Következésképp gyakoriak az olyan mondatok, amelyekben többféle szerkezeti megoldás is lehetséges. (Ilyen a már előbb idézett *lesz* igés mondatok jelentős része, az azonosítást tartalmazó mondatok predikatív szerkezete: *Budapest a főváros, Fischer a bajnok stb.*).

Hasonló a helyzet a *van* létige szemantikai mezejének tisztázásában is, amikor

<i>Volt egy falu</i>	(létezés + hangsúly)
<i>Van neki egy jó barátja</i>	(birtoklás)
<i>Nyitva az ajtó</i>	(létezés + állapot)

stb. árnyalati eltéréseket állítjuk egymás mellé. Persze ugyanígy a *marad, múlik* különböző felhasználásait is. (Vö. Nyelvtani gyakorlatok. Főisk. jegyzet. 1968.)

5. Nem szándékszem itt sem a mondatelemzésnek, még csak az abból ki nem szakítható „állítmány tanításának” sem minden kérdésével foglalkozni, ennek részletes programját felvázolni. A nagyon elhanyagolt módszertani vonatkozásban azonban még idekíváncozik néhány megjegyzés:

Az állítmány tanítása (s ezzel együtt persze a nyelvtan egész gyakorlati oktatása) nem lehet egyirányú, nem szorítkozhat már meglévő, kész nyelvi tények boncolgatására, ilyen vagy olyan módon történő nyelvtani elemzésre. Az egyoldalú és könnyen mechanikussá válható analízis eljárásnak minden fokon párosulnia kell a szintetizálással. Magyarán: a tanulók ne csak kész mondatok elemzése, hanem mondatok alkotása útján szerezzék meg a nyelvtani tájékozottságot. Tehát szerkesszenek ilyen vagy olyan típusú állítmányokat tartalmazó mondatokat, sőt összefüggő szövegeket, alakítsanak át olvasmányrészleteket stb. Így éreznek rá a tanulók minden fokon arra, hogy az állítmány (értsd: nyelvtan) tanulása nem öncélú, hanem saját jól felfogott érdekük, hiszen nem mindegy, mit és hogyan közölnek másokkal, hogyan tudják szándékukat, akarataikat a kimondott szó által megvalósítani (legyen akár egy gyenge felelet otthoni tolmácsolása, pénzkérő levél, KISZ-tagság aktivizálása vagy valamely fontos személyes ügy, például szerelem kifejezése stb. stb. a megnyilatkozás célja).

Az érdekltség mellett az érdeklődést is lehet és lehetőleg kell fokoznunk, például ilyen tréfás vagy rejtvényes mondatokkal: *Hosszas keresés után teljesen kimerülve talált rá a fiúra.* (Ki volt kimerülve?); *Az elhunyt fiúra hagyott öt hold földet és egy házat haszonélvezetül* (Mit örökölt a fiú?). A nyelvtanításban már klasszikus *Börtönéből szabadult sas lelkem, Még ifjú szívemben a lángsugarú nyár* (vö. Nyr. 83: 443—4, 84: 328—36) vagy akár a Jókaitól kölcsönzött *Itt nyugszik Tóth Gáspár özvegye Jankó-Róza-féle* mondatok nemcsak kedvderítők, nemcsak a mondat szerkezeti vizsgálatának mutatványos gyakorlatai, hanem egyúttal fogalmazási, helyesírási, nyelvhelyességi, stílári stb. kérdéseket is jócskán felvetnek, illetőleg felvetésüket lehetővé teszik, s mindez nagyon is befér a mondattani elemzésbe, sőt — szerintem — szerves része.

6. Még egy fontos kérdés a felsőoktatás vonatkozásában: a jegyzetek, tankönyvek nyújtotta segítség. Felnőtt emberekről lévén szó, nélkülözhetetlen

annak biztosítása, hogy a tanuló (hallgató) önállóan is elsajátíthassa a nyelvtan-tanításhoz szükséges ismereteket, készséget (gondoljunk a levelező hallgatókra!). Ehhez persze megfelelő segédletek, forrásmunkák kellenek. A jelenleg érvényben levő jegyzetek, tankönyvek — egy-két kivételtől eltekintve — nem alkalmasak erre a feladatra, az önálló felkészülés biztosítására. Más jelentős okok mellett ezért is szükség van megreformálásukra. A jelenlegi felsőoktatási jegyzetek, tankönyvek túlnyomó része a felszabadulás utáni első időszak szükségletéből fakadt, amikor a szaktudományok még nem végezték el a maguk területén felmerülő átértékelő összegezést, a kor követelményeiből fakadó rendszerezést. Tankönyvre viszont sürgős szükség volt. Ezért olykor még középiskolai szinten is a tankönyveknek kellett teljesíteniük az egyes szaktudományok monografikus feldolgozásra váró és ennek alapján elvégzendő rendszerező, értékelő feladatokat. Ezt a szükségletet a tankönyvek jelentős része minden elismerést megérdemlő módon elégitette ki. Ám ezt a funkciót az idő túlhaladta, s a felsőoktatási jegyzetek és tankönyvek legtöbbje korszerűtlenné vált. A szintézist nyújtó modern szakmonográfiák mellett ma már nincs szükség az ugyanezt tartalmazó felsőoktatási jegyzetekre. Meg kell alkotni a mai igényeknek megfelelő, a saját területükön specifikus funkciót teljesítő jegyzet- és tankönyvtípust. Ezt a funkciót a tanárképző szakokon elsősorban abban látom, hogy a tankönyv azokat a fokozati különbségeket tartsa szem előtt, amelyekre a tanárjelöltnek mint „termelőnek”, az általános vagy középiskolai tanulónak mint „fogyasztónak” szüksége van. Egyszerűbben és világosabban szólva: a tanárképző szakokon a főiskolai jegyzetek, tankönyvek épüljenek az általános iskolai tankönyvre, illetőleg tananyagra, az egyetemiek a középiskolaira, vagyis ezekből a tantervekből kiindulva az alsóbbfokú tananyaghoz viszonyítsák a felsőbbfokút, kiemelve az egyező alapvonásokat s az átfogóbb szemlélethez szükséges különbségeket.

A felsőoktatási tananyagnak ilyen szemléletű feldolgozására próbáltam e cikkben néhány adalékot nyújtani.

Benkő László

Helyesírási hibák haszna

(Helyesírási hibák néhány fonológiai tanulsága)

Segítőtársunk, Fónagy Béla
emlékének

A beszédhangok nyelvi szerepével és tudati tükröződésével foglalkozó nyelvész számára értékes lehet a fogalmazó vagy tollbamondás alapján író gyermekek által termelt „selejt”: a helyesírási hiba.

A fogalmat közvetlenül ábrázoló ideografikus írásból kialakult a szótagírás, majd a „hangírás”. Az idézőjelet az indokolja, hogy a hangírás, így például a görög hangírás, csak a megkülönböztető szereppel bíró hangokat, a fonémákat jelöli, ami – természetesen – nem hiányosság, hanem hatalmas teljesítmény. A nyelvtudománynak csaknem 3000 évre volt szüksége ahhoz, hogy a görög hangírás gyakorlatában rejlő elméletet kifejtse, hogy a görögök fonológiai elvű írásmódját igazolja. Lélektani szemszögből tekintve: a görög írás a görög anyanyelvűek „fonológiai tudatát” tükrözi, a beszédhangok ösztönös elemzésének eredményeit tartalmazza.

Legutóbb H. Lüdtke (Die Alphabetschrift und das Problem der Lautsegmentierung: Phonetika 1969. 147–76) kétségbe vonta ezt a jól megalapozott és általánosan elfogadott tételt. Szerinte nem a hangírást kell a fonológiai tudatból levezetni, hanem a nyugati ember fonológiai tudatát a görög hangírásból. Elméletét inkább az antitézis szépsége jellemzi, semmint a meggyőző okfejtés.

A mi gyermekeink készen kapják az ábécét, a beszéd átírásának szabályait. Helyesírásuk tehát nem tükrözi közvetlenül fonológiai tudatukat, legfeljebb a közösségét. Egyéni felfogásukat, tudati tevékenységüket csak a hagyományos írástól való eltéréseken keresztül ismerhetjük meg.

Egy-egy helyesírási hiba többnyire számos tipikus és nem tipikus ok eredménye lehet, s így egyes esetek alapján nem dönthető el, hogy a lehetséges okok közül melyikre vezetendő vissza a hiba. A helyesírási hibák sokaságának elemzése bontakoztathatja ki a szabályszerűségeket, csak statisztikai felmérések segítségével mutathatók ki a tipikus hibák, és kereshető a hibák forrása. A helyesírás tanításának szempontjából, a hibák elkerülése érdekében több ízben is vizsgálták a helyesírási hibák gyakorisági eloszlását.¹

¹ Vincze Lászlóné: Egy helyesírási felmérés tapasztalatai; Borsányi József: Helyesírási felmérés a gimnázium I. osztályában: Anyanyelvünk az iskolában 1/3. sz. 70–2; Anyanyelvünk az iskolában 2/5. sz. 132–7; Margócsy József: Egy széleskörű helyesírási verseny tapasztalatai. Anyanyelvünk az iskolában 2/6. sz. 163–8; Kuczy Károly: Helyesírási norma helyett hibaszázalék. Magyartanítás 5/5. sz. 214–9; Pásztor Emil: Helyesírási felmérés dolgozat egy csongrádi általános iskolában. Magyartanítás 6/1. sz. 21–8; Hornyánszky Ágota: Egy általános iskolai helyesírási norma és tapasztalatai. Magyartanítás 6/5. sz. 193–9. A tévesztések földrajzi eloszlását is figyelemmel kíséri Török Károly: Nyelvtani teljesítmény-vizsgálatok: Magyartanítás 5/4. sz. 152–7. Helyesírási rendszerünk szempontjából vizsgálja a helyesírási hibákat Deme László: A gyakorlati és fonetikus írásról. Anyanyelvünk az iskolában 1/5. sz. 133–40; vö. még Helyesírási rendszerünk logikája: Nyr. 1964. 229.

Cikkünk lezárása után ismerkedtünk meg Török Gábor igen tanulságos cikkével (A hangtani okokból eredő helyesírási hibákról: Nyr. 82: 333–41). A szerző rámutat egyebek közt az „alacsonyabb szintű kiejtés” helyesírási vetületére, a nyelvjárási sajátosságok tükröződésére, az *iy*-nal elkövetett hibák gyakoriságára és okaira.

A jelen cikk szerzői, kompetencia híján, nem vállalkozhatnak módszertani kérdések felvetésére. A helyesírási hibákat abban a reményben elemezték, hogy nyelvészek számára értékesíthető — de nevelők számára is tanulságos — fonetikai, fonológiai tanulságokra bukkannak. Ez a reményük csak részben vált valóra. Meglepő újdonsággal alig szolgáltak a helyesírási hibák. Néhány fonológiai vitakérdésben azonban lényegesnek látszik a hibák tanúsága. Értékes lehet a hibás egybeírás és különválasztás is a jelentésegységek tanulmányozásához. A levonható tanulságok értékét, sajnos, erősen csökkenti, hogy viszonylag kis anyagon alapulnak.¹

A magánhangzók hosszúsága

Előrevetjük a Május 1. úti Általános Iskola és a Radnóti Miklós Gyakorlóiskola 3. osztályában tollbmondás alapján készült dolgozatokból adódó, sajnos kisszámú (722) helyesírási hiba elemzéséből levonható következtetéseket.

Nem érdektelen nyelvészek számára, hogy az ékezethibák gyakoribbak a (magas nyelvvállású) *i, í*, az *ü, ű* és *u, ú* a (középső nyelvvállású) *o, ó* és *ö, ő* esetében, mint az *a* és *á*, az *e* és *é*-vel kapcsolatban (1. táblázat). Azaz: rit-

1. táblázat

<i>í</i> → <i>i</i>	<i>i</i> → <i>í</i>	<i>ű</i> → <i>ü</i>	<i>ü</i> → <i>ű</i>	<i>ú</i> → <i>u</i>	<i>u</i> → <i>ú</i>
18,8	0,9	33,3	11,7	18,7	13,7
<i>ó</i> → <i>o</i>	<i>o</i> → <i>ó</i>	<i>ő</i> → <i>ö</i>	<i>ö</i> → <i>ő</i>		
19,7	1,6	7,9	1,2		
<i>á</i> → <i>a</i>	<i>a</i> → <i>á</i>	<i>é</i> → <i>e</i>	<i>e</i> → <i>é</i>		
3,9	0,0	6,8	0,3		

kábban marad el az ékezet vagy jelentkezik felesleges ékezet, ha a két magánhangzófonémát főként a hangszín különbözteti meg (*a, á* és *e, é*), gyakoribb a hibás ékezet, ha a magánhangzókat elsősorban a *k v a n t i á s* állítja szembe egymással.² Az *a/á* és *e/é* ellentét — úgy látszik — a gyermekek számára is

¹ Folytatni akartuk a vizsgálatokat, de erre egyelőre nem kerülhet sor. Ezért, több éves habozás után, röviden összefoglaljuk az eddigi eredményeket nem utolsósorban azok számára, akik majd saját kutatásaikhoz használják fel őket.

² A magyar rövid és hosszú *i, ü, ő* és *o* hangok esetében a hangszínelkülönbség Magdiés Klára mérései szerint csekély, vö. A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. Budapest, 1965. 7 és kk. Tarnóczy Tamás szerint az említett magánhangzók hosszú és rövid párjának hangszíne lényegében azonos (Acoustic analysis of Hungarian vowel: Speech Transmission Laboratory QPSR 4 (1964), 8–12.

más jellegű, mint az *u/ú* vagy *ö/ő* ellentét. Ha a fonológiai leírásban természetességre törekszünk, ha nem akarunk a beszélő nyelvi tudatától merőben eltérő eredményre jutni, fel kell figyelni erre a hibaszórára. Jól megegyezik ez ösztönös véleményünkkel, amikor idegenkedve nézzük az Association Phonétique Internationale mintafüzetének magyar szövegeit, ahol az *a*-t az *á*-tól kizárólag az időtartam különbözteti meg, akárcsak az *u*-t az *ú*-tól. A magyar helyesírás (vö. *u/ú, e/é, a/á*) az APhI-nak ad igazat, a gyermekek helyesírási hibái óvatosságra intenek az egyszerűség elvének jól megfelelő leírással szemben.

A rövid és hosszú magánhangzópárok közül a gyermekek gyakrabban hagyják el az ékezetet a *m a g a s n y e l v á l l á s ú a k r ó l*, mint a közepes nyelvállásúakról. Tudjuk, hogy az időtartam-ellentétnek az *u, i, ü* hangok esetében kicsi a „hozama”, nem könnyű olyan szópárt találni, melyet kizárólag az *u* vagy *i* vagy *ü* hossza különböztet meg egymástól. Feltehető volna, hogy a kevésbé lényeges szerepet játszó kvantitást pontatlanabban jelzik a gyerekek. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy a két jelenség *k ö z v e t e t t* kapcsolatban áll egymással. Mivel az *i, ü, ú* hosszúságának ritkán van nyelvi — legalábbis megkülönböztető nyelvi — szerepe, ezek a hangok gyakran megrövidülnek a beszédben. Fonetikai vizsgálatok bizonyítják, hogy a magas nyelvállású magánhangzók hossza ingadozóvá vált, s hogy hangsúlytalan szótagokban átlagos időtartamuk lényegesen alatta áll a többi hosszú magánhangzóéknak. A gyerekek beszédében különösen gyakran rövidül meg a hangsúlytalan *i, ü, és ú*. A hangsúlytalan *ú* időtartama 70—80 évesek ejtésében 16 és 22 századmásodperc között ingadozik, s az esetek 60%-ában 18—20 századmásodperc. A 30—50 évesek ejtésében az ingadozás sávja igen széles, 6-tól 18 századmásodpercig terjed. A 20—30 évesek beszédében 6—10 századmásodpercre szűkül le a sáv.¹ Hét-nyolc éves gyerekeknek ezért meglehetősen reménytelen azt a tanácsot adni, hogy akkor írják a szóvégi *i-t, ü-t, ú-t* ékezettel, ha hosszan ejtik. Azt mondhatjuk legfeljebb, hogy: „ha a rövid *u* nyújtható, akkor ird ékezettel”. Egy nyolcéves fiú ezek után arra a kérdésre, hogy az *ágyú ú*-ja nyújtható-e, határozott „nem”-mel felelt.

Ha a helyesírási hibák a gyerekek nyelvi tudatát, „hangtudatát” fejezik ki (egyebek között), és ha a hangtudat híven tükrözi a hangok nyelvi szerepét, a hangváltozásnak kifejezésre kellene jutnia a hibák gyakorisági eloszlásában is. Várakozásunknak megfelelően az ékezet elhagyása valóban gyakoribb a hangsúlytalan *i, ü* és *ú* hangok esetében. A hangsúlyos magas nyelvállású magánhangzókval kapcsolatban 6,5 ékezethiba esik 100-ra, a hangsúlytalan magas nyelvállású magánhangzók betűjele 8,1 esetben hibás.

Meglepetésként éri a fonetikust, hogy az *ú* és *ü* esetében lényegesen magasabb a hibaszázalék, mint az *i* esetében. A hangtudat védelmében itt legfeljebb arra hivatkozhatunk, hogy a dolgozat szövegében az *i* gyakrabban szerepelt „védett” helyzetben, szóvégi mássalhangzó, főként *t* előtt, mint az *ü, ú* (*épit, egyszerű, lábú*), s hogy a tollbamondásban előfordul *ordít, süvit*, hangutánzó lévén, jobban ellenáll a hangrövidülésnek. A *hosszú* szó esetében a hangalak és a jelentés megfelelése mintha csökkentené a hibák számát. A *hosszú* szó *u*-járól 7 esetben maradt le az ékezet, a *lábú* szó *u*-járól 17 esetben.

¹ Fónagy I.: Über den Verlauf des Lautwandels. Acta Linguistica Ac. Hung. VI (1956.) 194 és k., 205 és kk.; Magdics K.: A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben. Nyelvtudományi Közlemények 62 (1961.): 301—22.

Előzetes hangtani vizsgálatokból tudjuk, hogy „védett” helyzetben és hangutánzó szavakban valóban kevésbé érvényesül a rövidülési tendencia (Fónagy 1956. 205 és kk., Magdics 1961. 307, 109, 211).

Különösen nehéz beilleszteni fonetikai világképünkbe a hangsúlyos szótagban álló, azaz stabil *ó*-val kapcsolatban elkövetett hibák rendkívül magas százalékát. A *szóljon* szó *ó*-ját 100 esetből 57,8-szor írták ékezet nélkül a gyerekek. A többi *ó*-ról az esetek 13,5%-ában maradt el az ékezet. A szótagzáró *l* szerepére lehetne gyanakodni. Magdics Klára méréseiből kiviláglik, hogy szótagzáró *l* előtt, így az *ápol* szóban, különösen a fiatalok beszédében, a rövid *o* könnyen megnyúlik (1961. 312 és k.). Ezáltal a nyújtott [o:] hang az *o* betűjelhez kapcsolódhat *l* előtt. A *szóljon* szóban azonban nem ejtünk *l* hangot. Az írásképek általában [so:jon] felel meg a beszédben. Éppen ez a körülmény zavarhatja meg a gyermekeket. Úgy érezhetik, hogy az *l* betűvel már kifejezésre juttatták az [o:] nyújtott voltát, akárcsak a *volt* vagy *bolt* szóban, melyet ugyancsak a fővárosban is sokszor ejtenek [o:]-val és *l* nélkül.

Hogy az *ó*-ról gyakrabban marad el az ékezet, mint az *ö*-ről, nem meglepő. Az *ö* ékezete *k e t t ő s* funkciót tölt be: egyfelől hosszúságot jelöl, tehát az *ö*-vel állítja szembe az *ő*-t, másrészt azonban hangszínkülönbséget is jelöl: a mély hangú, hátul képzett *ó*-val állítja szembe a magas hangú, elől képzett *ő*-t. A h a n g s z í n - m e g k ü l ö n b ö z t e t é s pedig, úgy látszik, n a g y o b b szerepet játszik nyelvi tudatunkban, mint az időtartam-megkülönböztetés. Ez talán az ékezethibákból adódó leglényegesebb tanulság.

Ennek a következtetésnek csak az a gyengéje, hogy viszonylag kis anyagon alapul. Számba vehetjük azonban különböző általános iskolák első négy osztályában írott fogalmazások hibagyűjteményét. (Összesen 10 000 helyesírási hibát cédláztunk ki. Ezek egy részét, így pl. a sorvégi elválasztással kapcsolatos hibákat, nem elemezzük itt.) Mivel ezúttal nem rendelkezünk alapszöveggel, nem tudjuk megadni, hogy az esetek hány százalékában tér el az írásképek a szabálytól. A hibásan írott betűt vagy a megfelelő fonéma köznyelvi gyakoriságával vethetjük egybe, vagy az összesen elkövetett hibák számához viszonyíthatjuk.

Gyűjteményünkben 1782 esetben áll rövid *i*, *ü*, *ö*, *o*, *u* a megfelelő hosszú magánhangzó, *í*, *ű*, *ő*, *ó*, *ú* helyett. 625 esetben kerültek ékezetek pontok helyére (*i* → *í* stb.), s jelöltek *ó*, *ú*-t *o*, *u* helyett a gyermekek. Az ékezet 587 esetben marad el teljesen (*á* → *a*, *é* → *e*, *ö*, *ő* → *o*, *ü*, *ű* → *u*) és 3 esetben kerül felesleges ékezet magánhangzóra (*györsan*). A magánhangzók hosszával kapcsolatos hibák (2407) lényegesen gyakoribbak a hangszíntévesztéseknél (590). A különbség még szembeszökőbbé válik, ha a hibák számát a fonémák gyakoriságához mérjük. A hosszúsággal megkülönböztetett magánhangzók (*í*, *ű*, *ő*, *ó*, *ú*) a magyar fonémák 2,86%-át teszik ki a szövegekben,¹ az ékezettel jelölt hangszínváltó magánhangzók (*ü*, *ű*, *ö*, *ő*, *é*, *á*) arányszáma lényegesen magasabb: 9,44%. Ha a hibákat a fonémák gyakoriságához mérjük a magánhangzó-rövidítés és hangszínváltás aránya 13:1.

A fogalmazott dolgozatok során elkövetett hibák messzemenően megerősítik a tollba mondott dolgozatokból adódó következtetést: az *i d ő t a r*-

¹ Itt és a továbbiakban Vértes Edit tanulmánya alapján idézzük a köznyelvi fonémaeloszlásra vonatkozó adatokat, vö. Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez: NyK. 54: 96—140; 55: 138—80). Vértes Edit saját (Veres Péter prózáján alapuló) eredményeit egybeveti más típusú szövegek alapján elért eredményekkel, és meghatározza az eddigi vizsgálatok alapján nyert átlagértékeket.

t a m jelölése feltűnően labilis a gyermekek írásában (2. táblázat).

2. táblázat

Ékezetvesztés fogalmazásokban hosszú és rövid magánhangzó-fonémák esetében. Zárójelben a hiba gyakorisága %-ban kifejezve.

Hangsúlyos					Hangsúlytalan				
í → i	ű → ü	ú → u	ő → ö	ó → o	í → i	ű → ü	ú → u	ő → ö	ó → o
155 (8,8)	92 (5,4)	169 (9,6)	128 (7,3)	194 (11,1)	236 (13,5)	51 (2,9)	122 (6,9)	278 (15,8)	326 (18,6)

Levonható a hibák eloszlása alapján egy másik tanulság is: jóval gyakrabban helyettesítik pontok az ékezeteket, mint ékezetek a pontokat. Ezt olyan természetesnek érezzük, hogy szinte nem is tartjuk említésre méltónak. Szerepe lehet ebben az energiamegtakarításra irányuló általános törekvésnek. Mégpedig kétféleképpen. Könnyebb pontot írni vagy semmit sem írni, mint vesszőt, tekintet nélkül a hang ejtémódjára. Könnyebb rövidebb hangot ejteni, mint hosszút: a hibák szórása, amint ezt már feltételeztük, fonetikai tendenciát tükröz, a hosszú magánhangzók rövidülésének, a m a g á n h a n g z ó - k v a n t i t á s f o k o z a t o s h á t t é r b e s z o r u l á s á n a k kifejezése lehet.

Nyelvtörténészek számára is tanulságos lehet az „egyszerű”, az esetek többségében az ejtést tükröző és a hiperkorrekt ékezethibák aránya (vö. 1. táblázat). A hosszúság jelölése az esetek 26,2%-ában maradt el, felesleges, hiperkorrekt időtartam-jelölés 10,8 esik 100 esetre. Mivel más, hangváltással kapcsolatos helyesírási hibák esetében is hasonló volt az arány, feltehető, hogy ez jellemző az egyirányú hangváltások folyamatára. Ha tehát 50–50%-os hibamegoszlással találkozunk régi szövegekben, fel kell tenni, hogy az 50% „hiperkorrekt” hangjelölés valójában egy ellentétes irányú hangváltozást tükröz.

S így van ez a jelenben is: ha igen gyakorivá válik a hiperkorrekt írás, alapos okunk van a gyanúra. Így például felvetődik a kérdés, hogy amikor 22 esetben szabálytalan hosszú ő-t látunk szótagzáró l előtt (*föld, gyümölcs*), nem játszik-e szerepet ebben az ő megnyúlása.

A mássalhangzók hosszúsága

Pedagógusok számára nem meglepő, hogy leggyakrabban a szóvégi *-tt* esetében marad el a kettőzés (3. táblázat), s ugyancsak a szóvégi *-t* esetében a leggyakoribb a felesleges kettőzés (4. táblázat), így például a tárgyragé (*képett*). A két hiba forrása azonos: a gyermekek bizonytalanul érzékelik a (gyakori) szóvégi *-t* hosszúságát. A *-tt/-t* ellentét semlegesülése egyfelől, az esetek többségében, a kettőzés elhagyásában jut kifejezésre, másfelől, ritkábban, hiperkorrekt kettőzésben. Ez a hiba fonetikus számára is érthető, szinte indokolt. Szünet előtt, így például mondat végén, a *t* zárjának felpattanása jelzi csak a zárhang hosszát. Ez a zaj igen gyenge, csak közvetlen közelből hallható,

s néha hangnyomásméréseken sem mutatható ki. Ez arra utal, hogy a beszélő olykor nem pattantja fel a zárat. Egyes nyelvekben, így az angolban ez az ún. implozív ejtés módja a gyakoribb szünet előtt.

A szóvégi *-tt*, ill. *-t* hangot az esetek többségében nem szünet, hanem valamilyen beszédhang követi, s így a *tt* hosszúsága a szünet időtartamán keresztül többnyire érzékelhető. Felvetődik a kérdés: nem tükröz-e hangtani realitást ez a rendkívül gyakori helyesírási hiba? Ellenőrizni kellene, vajon rendszeresen hosszabban ejtik-e a fiatalok a *szeretett* szóvégi zárhangját, mint a *szeretet*-ét spontán beszélgetés folyamán.¹

A mássalhangzó előtt (szótagzáró helyzetben) elmaradó kettőzések viszonylagos gyakorisága ugyancsak összefügghet a mássalhangzó-megnyújtás elmaradásával. Előzetes vizsgálatok szerint a *múlt* és a *hullt* szavakban — 10—15 éves gyerekek ejtésében — az *l* és *ll* időtartama nem mutat szignifikáns eltérést. A helyesírási hibák indikációját követve rendszeres vizsgálat tárgyává kellene tenni a szóvégi és szótagzáró hosszú mássalhangzók időtartamát.

Fonémák kétjegyű ábrázolása esetében (*sz, zs, ty, gy, ny, cs*) gyakrabban marad el a kettőzés. Ennek oka alighanem grafikus természetű. A gyermek önkéntelenül úgy érzi, hogy két írásjellel kellőképpen kifejezésre juttatta már a kettőzést is.

Magánhangzó, mássalhangzó kihagyása

A magánhangzók kihagyása viszonylag (a mássalhangzó-kihagyáshoz képest) gyakoribb az első három osztályban, mint a felsőbb osztályokban. Az elkövetett 100 magánhangzó-kihagyás túlnyomó többsége ezekből a füzetekből került ki. Mintha a mássalhangzóból kiinduló szótagírás elve kísértene a 6—8 éves gyermekek tudatában. Ezt a feltevést közvetlen megfigyelések támogatják. A 3—4 éves gyermek számára a szó megbonthatatlan egység. Az írógépelést figyelő gyermeknek hiába próbáljuk elmagyarázni, hogy az *ó + m + i* betűkből komponáltuk az *Ómi* szót, a *c + i + c + a* betűkből a *cicá-t*, a gyermek számára az *ó* önmagában képviseli az „Ómi”-t vagy „Ómi betű”-t, a *c* a *cicá-t*. A gyermek ekkor a fogalomírás fokán áll. Többnyire 4—5 éves korában jut el a szótagírásig. Ekkor már két elemre *ó—mi*-ra tudja bontani a szót, de a *mi* „betűt” sehogy sem képes tovább elemezni. Ez a szótagíró szemlélet magyarázhatná a magánhangzó-kihagyás gyakoriságát az első osztályokban és gyors háttérbe szorulását a továbbiak folyamán. E mellett szól a szókezdő, szótagképző magánhangzó stabilitása. Nem talákoztunk ilyen hibával.

A hangképzés is játszik némi szerepet. Viszonylag *r i t k á b b* a hangkiesés, ha ezáltal *n e h e z e n* ejthető hangcsoport, főként zárhangtorlódás jön létre, mint ha réshang és zárhang, likvida és réshang találkozásához vezet. A könnyen kiejthető és a nyelvtörő hangkapcsolatok aránya 74 : 26. Ez a tendencia még nyilvánvalóbb a szótagkiesések esetében. 63 eset közül

¹Érdeemes lenne a *Szeretett régebben futballozni* és *A szeretet régebben mást jelentett* mondatot felolvasatni és a *-tt*, ill. *-t* relatív időtartamát meghatározni, elemezni, majd a *szeretet régebben*, ill. a *szeretett régebben* szavakat a mondatokból kiemelve kísérleti alanyokkal lejegyeztetni. A tesztek eredménye választ adhatna arra, milyen mértékben járul hozzá jelenleg a *-tt/-t* időtartam-különbség szavak, mondatok megkülönböztetéséhez.

3. táblázat

Mássalhangzó-kettőzés hiánya fogalmazásokban. Zárójelben a hibák %-os megoszlása. — Nem vettük fel a táblázatba a 17 szótagkezdő *kedv(v)el, vers(s)el* típusú mássalhangzó-kiesést, ahol a hiányzó mássalhangzó a *-val/-vel* rag *v*-jének felel meg.

	Intervokális	Szótagzáró	Szónégi	Összesen	Köznyelvi gyakoriság	Arányított hibagyakoriság
Zárhangok						
<i>p</i>	23 (0,93)	4 (0,16)	2 (0,08)	29 (1,17)	0,84	83,0
<i>b</i>	58 (2,34)	1 (0,04)	50 (2,02)	109 (4,45)	2,06	128,0
<i>t</i>	306 (12,37)	15 (0,66)	602 (24,34)	923 (37,32)	7,71	289,7
<i>d</i>	17 (0,69)	—	6 (0,24)	23 (0,93)	2,13	26,1
<i>k</i>	60 (2,43)	2 (0,08)	—	62 (2,56)	5,31	28,2
<i>g</i>	38 (1,54)	—	1 (0,04)	39 (1,58)	2,51	37,6
Összesen	502 (20,3)	22 (0,9)	661 (26,7)	1185 (48,0)		
Részhangok						
<i>f</i>	—	—	—	—	0,92	—
<i>v</i>	4 (0,16)	—	—	4 (0,16)	2,06	4,7
<i>sz</i>	154 (6,23)	—	7 (0,28)	161 (6,51)	1,90	200,8
<i>z</i>	70 (2,83)	—	18 (0,73)	88 (3,56)	2,32	91,8
<i>s</i>	74 (2,99)	—	84 (3,39)	158 (6,39)	3,80	99,5
<i>zs</i>	—	—	—	—	0,06	—
<i>j</i>	10 (0,44)	—	—	10 (0,44)	—	—
<i>ty</i>	28 (1,13)	—	13 (0,53)	41 (1,66)	1,75	—
<i>h</i>	2 (0,08)	—	—	2 (0,08)	1,76	2,7
Összesen	342 (13,8)		122 (4,9)	464 (18,8)		
Affrikáták						
<i>ty</i>	55 (2,22)	—	—	55 (2,22)	0,10	133,1
<i>gy</i>	9 (0,36)	2 (0,08)	—	11 (0,44)	1,51	17,4
<i>c</i>	—	—	—	—	0,22	—
<i>cs</i>	26 (1,05)	—	—	26 (1,05)	0,56	112,3
Összesen	90 (3,6)	2 (0,08)	—	92 (3,72)		
Nazálisok						
<i>m</i>	57 (2,34)	—	—	57 (2,34)	4,12	33,4
<i>n</i>	157 (6,34)	—	3 (0,12)	160 (6,47)	5,66	68,4
<i>ny</i>	36 (1,42)	—	2 (0,08)	38 (1,54)	0,74	122,9
Összesen	250 (10,1)	—	5 (0,2)	255 (10,3)		
Likvidák						
<i>r</i>	58 (2,34)	158 (6,39)	12 (0,48)	228 (9,22)	4,21	131,0
<i>l</i>	181 (7,32)	25 (1,01)	43 (1,74)	249 (10,07)	5,84	103,1
Összesen	239 (9,66)	183 (7,40)	55 (2,22)	477 (19,29)		

4. táblázat

Felesleges mássalhangzó-kettőzés fogalmazásokban

Zárójelben a hibák %-os megoszlása

	Intervokális	Szótagzáró	Szövégi	Szótagkezdő	Összesen
Zárhangok					
<i>p</i>	8 (1,1)	—	—	—	8 (1,1)
<i>b</i>	5 (0,7)	3 (0,4)	—	1 (0,1)	9 (1,2)
<i>t</i>	44 (6,1)	14 (1,9)	180 (24,9)	7 (1,0)	245 (33,9)
<i>d</i>	3 (0,4)	1 (0,1)	1 (0,1)	—	5 (0,7)
<i>k</i>	7 (1,0)	—	—	—	7 (1,0)
<i>g</i>	1 (0,1)	1 (0,1)	1 (0,1)	—	3 (0,4)
Összesen	68 (9,4)	19 (2,6)	182 (25,1)	8 (1,1)	277 (38,3)
Részhangok					
<i>f</i>	—	—	—	—	—
<i>v</i>	—	—	—	—	—
<i>sz</i>	11 (1,5)	6 (0,8)	26 (3,6)	2 (0,3)	45 (6,2)
<i>z</i>	10 (1,4)	5 (0,7)	3 (0,4)	—	18 (2,5)
<i>s</i>	45 (6,2)	5 (0,7)	8 (1,1)	—	58 (8,0)
<i>zs</i>	—	—	—	—	—
<i>j</i>	7 (1,0)	12 (1,7)	32 (4,4)	1 (0,1)	52 (7,2)
<i>ly</i>	6 (0,8)	—	—	—	6 (0,8)
<i>h</i>	—	—	—	—	—
Összesen	79 (10,9)	28 (3,9)	69 (9,5)	3 (0,4)	179 (24,8)
Affrikáták					
<i>ty</i>	4 (0,6)	—	—	—	4 (0,6)
<i>gy</i>	65 (9,0)	—	1 (0,1)	—	66 (9,1)
<i>c</i>	—	—	—	—	—
<i>cs</i>	1 (0,1)	—	1 (0,1)	—	2 (0,2)
Összesen	70 (9,7)	—	2 (0,2)	—	72 (9,9)
Nazálisok					
<i>m</i>	—	—	—	—	—
<i>n</i>	7 (1,0)	4 (0,6)	5 (0,7)	—	16 (2,2)
<i>ny</i>	1 (0,1)	—	1 (0,1)	—	2 (0,2)
Összesen	(1,1)	4 (0,6)	6 (0,8)	—	18 (2,5)
Likvidák					
<i>r</i>	24 (3,3)	3 (0,4)	6 (0,8)	4 (0,6)	37 (5,1)
<i>l</i>	67 (10,5)	17 (2,3)	46 (6,3)	—	139 (19,2)
Összesen	(13,8)	20 (2,7)	52 (7,2)	4 (0,6)	176 (24,3)

56-ban jól ejthető szó keletkezett a szótagkivonás után (*hógóztunk, bekeritte, nagymához*), és csak 3 esetben állt elő mássalhangzó-torlódás (*szakítsd* h.: *szaksd*). 4 esetben a gyereknyelvben érvényes alakváltozatnak felel meg a hiányos szóalak (pl. *vizilót*).

A mássalhangzó-kiesések látszólag véletlenszerű sokféleségéből meglehetősen világosan bontakozik ki néhány törekvés (5. táblázat).

5. táblázat

Mássalhangzó-kihagyás fogalmazásokban. Zárójelben a hibák %-os megoszlása szerepel

Szó elején				
3 (0,3)				
Szó belsejében				
Szótagnyitó				
zárhang	részhang afrikáta	likvida	nazális	j, ly
41 (4,4)	21 (2,1)	3 (0,3)	8 (0,8)	4 (0,4)
Szótagzáró				
zárhang	részhang afrikáta	likvida	nazális	j ly
191 (19,3)	29 (2,9)	90 (9,1)	146 (14,7)	68 (6,9)
Szó végén				
Magánhangzó után				
zárhang	részhang	likvida	nazális	
32 (3,2)	21 (2,1)	31 (3,1)	159 (16,1)	
Mássalhangzó után				
zárhang	részhang	likvida	nazális	
139 (14,0)	3 (0,3)	—	—	

A táblázatról közvetlenül is leolvasható, hogy szó belsejében k ö n n y e b b e n e s i k k i e g y - e g y b e t ű, ha az ábrázolt hang s z ó t a g z á r ó h e l y z e t b e n v a n. Ez az eredmény egybevág fonetikai és nyelvtörténeti ismereteinkkel. Tudjuk egyfelől, hogy ugyanazt a mássalhangzót f e s z e s e b b e n e j t j ű k s z ó t a g n y í t ó h e l y z e t b e n. A szótagnyitó t e j t é s e k o r p é l d á u l a n y e l v s z é l e s e b b f e l ű l e t e n é r i n t k e z i k a f o g m e d e r r e l, m i n t a s z ó t a g z á r ó t e s e t é b e n, é s a z á r i d ő t a r t a m a i s h o s s z a b b (a z o n o s k ö r ű l m é n y e k k ö z ö t t). Az indoeurópai és finnugor nyelvek története egyaránt arra tanít, hogy szótagzáró helyzetben könnyebben módosul vagy tűnik el egy mássalhangzó, mint szótagkezdő hely-

zetben. A fonetikusok és nyelvtörténészek éppen ezért teljes egyetértésben „gyenge helyzet”-nek tekintik a szótagzáró pozíciót és „erős helyzet”-nek a szótagnyitót.

A hanyagabb ejtés és hanyagabb ortográfia párhuzama nyilvánvaló. A párhuzam azonban nem magyarázat. Egyáltalán nem világos, hogy miért esik ki könnyebben a szótagzáró magánhangzó, hiszen a szótagzáró *b e t ú* semmivel sem „lazább”, mint a szótagkezdő. Feltehető, hogy a kevésbé feszesen artikulált hang tudati vetülete is halványabb. Az okozati kapcsolat azonban ellentétes irányú is lehetne. Elképzelhető, hogy a szótagnyitó pozíció nagyobb fontossága következtében tisztább az artikuláció szótag elején, és ugyancsak ezért irányul az író figyelme is nagyobb mértékben a szótagnyitó szerepet betöltő betűre.

S tegyük gyorsan hozzá: az elmaradó szótagzáró zárhangok magas aránya nem utolsósorban az *adta* — *ata*, *szedte* — *szete* típusú hibáknak köszönhető (119 eset). Ez a hiba alighanem két menetből áll: a gyermek fonetikusán (és nem morfonematikusan), azaz *atta*, *ette*-nek fogja fel a szót (erre még amúgyis vissza kell térnünk a továbbiak folyamán), majd eltekint a kettőzés jelölésétől.

A nazálisok kategóriája a szótagzáró és főként a zárhang előtt álló *n* igen gyakori kiesése következtében ér el magas értéket. 71 esetben marad el az *n* *k* vagy *g* előtt (*vagyunk* → *vyguk*, *hangos* → *hagos*). 49-szer esik ki *t* és *d* előtt (*ment* → *met*), s jóval ritkábban, ha az utána következő mássalhangzó réshang (5 esetben). Ez alighanem összefügg azzal, hogy az *n* szorosan igazodik az őt követő zárhangokhoz: *t*, *d* előtt apikális (nyelvheggyel képzett), *k* és *g* előtt veláris (a nyelv háta képez zárt a lágy szájpaddal). A „fix pont” tehát a *t(d)*, illetve a *k(g)*. Ha *n* áll az apikális vagy veláris zárhang előtt, a nyelvcsap leereszkedik, hogy a levegő részben az orrüregeken át távozzék, a nyelv működése a legkevésbé sem módosul, mindvégig, az *n* és a következő *t(d)* alatt *t*-pozícióban, *k(g)* előtt *k*-pozícióban áll. Ezzel magyarázható talán, hogy a gyermek tudatában élesebben rajzolódik ki a *t(d)*, ill. *k(g)*, mint az *n*, s hogy beéri azzal, hogy *t*-vel, ill. *k*-val jelölje ezt a mozgássorozatot. Érdekes, hogy *k(g)* előtt még gyakoribb az *n*-kiesés. Ez talán azzal függ össze, hogy a nazálist ebben a helyzetben az apikális alapváltozatától igen eltérő veláris nazális képviseli. A görög ortográfiában az *-ng-* hangkapcsolatot nem *vy* [ng]-vel, hanem *vy* [gg]-vel írják.

Az *ng* hangcsoportot 6 esetben *n* képviseli. A kihagyás ezúttal is a szoros egységet jelezheti, de most a nazális nyomult az előtérbe.

Gyakori az *l*-kiesés is mássalhangzó előtt (61 eset). A magyarázat ezúttal nyilvánvaló. Az esetek jó részében az *l* a beszédben is gyakran elhalványul (*volt* → *vót*, 61 esetből 23-ban *t* előtt esik ki az *l*). Hasonlóképpen indokolt a *j* kiesése *sz* előtt, *ts* előtt (*éjszaka* → *északa*, *gyűjts* → *gyűts*).

Másképp értelmezendő a *j* kiesése két magánhangzó között (14 eset). Sajátos módon minden esetben két elől képzett (palatális) magas vagy középső nyelvvállású magánhangzó között esett ki a *j* vagy *ly* (*milyen* → *mien*, *fejét* → *féét*). Azaz: két olyan magánhangzó között esik ki a *j*, melyek éppen ellenkezőleg, *j*-t szoktak a népies vagy hanyagabb köznyelvi ejtésben előhívni. 25 esetben keletkezett *j*, ill. *ly* a dolgozatokban *i* és *e*, *i* és *a*, *e* és *a* között (*siess* → *sijess*, *iskolai* → *iskolaji*, *fiú* → *fijú*, ill. *filyú*, *tea* → *teja*). A *j* elhagyása tehát nem hanyag, hanem hiperkorrekt írás a fenti esetekben.

A mássalhangzó után álló szóvégi zárhangok kiesése az esetek egy részében fonetikus, köznapi vagy a köznapiánál hanyagabb ejtést tükrözi. (*azér*

mindjár, mér, mos stb.). 20 esetben megint csak az *nk* hangcsoporttal van dolgunk (*ránk* → *rán*, *áttértünk* → *átértünk*). Szóvégi helyzetben a *k* felpattanása elmaradhat, és ez a nazális elemet állítja előtérbe.

Magánhangzó után jóval ritkábban marad el zárhang a szó végén. Annál gyakoribb az *l* és az *n* kiesés. Mindkét esetben fonetikus írásmódról van szó (*ezzel* → *ezze*, *-ról* → *-ró*, *-nél* → *-né*; *-ban* → *-ba*, *-ben* → *-be*).

Mássalhangzó-tévesztés

Némi szubjektivitással a „nyelvészt érdeklő” és a „nyelvészt nem érdeklő” hibákra oszthatnánk fel a betűcseréket. A nyelvész figyelmét mindenekelőtt a hasonulással kapcsolatos 570 tévesztés ragadja meg (6. táblázat). De talán a többi hibacsoport alapján is levonható egy-két tanulság.

Az „egyéb” hibák a következőképpen oszlanak meg:

1. Grafikus jellegű hibák
  - (a) kétjegyű helyett egyjegyű 33
  - (b) hasonló alakú betűk összetévesztése 68
2. Betűk sorrendcseréje (metatézis) 25
3. Ismétlés 12
4. Zöngés-zöngétlen tévesztés 76
5. Azonos képzésmódú hangok betűjeleinek felcserélése
  - (a) zárhangoké 28
  - (b) réshangoké 8
  - (c) az *n-é* és *ny-é* 4
6. Azonos helyeken képzett hangok betűjeleinek felcserélése 11
7. Beszédhibával kapcsolatos tévesztések 40
8. Alakváltozatok 39
9. Bizonytalan eredetű 18

A kétjegyű betűjeleknek egyjegyű betűjellel való helyettesítése tökéletes összhangban áll a Nemzetközi Fonetikai Szövetség (APhI) átírási alapelveivel. Az APhI nagy súlyt helyez arra, hogy az egyes fonémákat egyszerű jellel jelöljük, s lehetőleg még a diakritikus jeleket is elkerüljük. Ezt az elvet követi önkéntelenül a gyermek, amikor *nagyon* helyett *nagon-t*, *ilyenkor* helyett *iyenkor-t* ír.

A hasonló alakú betűk összetévesztése nem érinti a fonológiát. Az azonos képzésmód (l. 5. pont) megkönnyítheti a tévesztést, s ez magyarázza talán, hogy felsőbb osztályokban a *k ~ t* tévesztés gyakoribb, mint a *k ~ l* vagy a *t ~ l* tévesztés. Az *u ~ v* tévesztést is megkönnyítheti, hogy hasonló képzésű, hasonló hangzású hangokról van szó, melyek gyakran váltakoznak egy paradigmán belül (*hamu*, *hamvas*).

Nincsen módunkban ellenőrizni, hogy a betűt vagy (gyakrabban) betűcsoportot, szótagot ismétlő néhány gyermek a dadogók közé tartozik-e. Az impulzus mindenesetre közös: az ismétlési kényszer érvényesül „illegálisan” két különböző szinten. A „tehetetlenségi nyomaték”, az ismétlési kényszer áll a grafikus távhasonulás hátterében is: *mikok* → *mikoi*, *főnevek* → *fővevek*, *lélegzeted* → *lélegteted*.

Meglehető az azonos képzésű zöngés és zöngétlen mássalhangzók gyakori felcserélése a hasonulástól függetlenül, intervokális helyzetben, szó elején magánhangzó előtt s főleg szó végén, magánhangzó után. Számításba kell

vennünk, hogy a dolgozatok egy része az egyik óbudai általános iskolából került ki, ahová otthon németül beszélő gyerekek is járnak. Megkönnyítheti a tévesztést a szóvégi helyzet, melyben a zöngés hangok a magyarban is kevésbé zöngések, ahogyan ezt a hangszínelemzések során tapasztaltuk (vö. Fónagy I. — Szende T.: Zárhangok, réshangok, affrikáták. Nyelvt. Közl. 1970. 281–334).

Ennyi fogódzónk sincs az azonos képzésmódú hangok felcserélése, a $k \sim t$, $g \sim d$, $f \sim s$ váltakozása esetében.

Két egyaránt távoli analógiára gondolhatnánk. Van olyan társadalmi helyzet, melyben ez a váltakozás „legális”, ha nem is egy szón belül. Amikor a költő két verssort asszonanccal köt össze, a magánhangzót gyakran csak „hasonló” mássalhangzó kíséri. Arany János az asszonánchról szóló cikkében („Valami az asszonánchról”) jól asszonáló rokon mássalhangzónak tekinti a b -t és p -t, a d -t és t -t, és más zöngés/zöngétlen párt, a nazális m -t és n -t és ny -t, a c -t és sz -t é.i.t., általában az egymástól csak egy megkülönböztető jegyben eltérő mássalhangzó-fonémákat. Tóth Árpád rímeinek, asszonáncainak elemzése során is hasonló eredményre jutottunk. Az összecsengő sorvégek megfelelő (utolsó vagy utolsó előtti) szótagjában lehet eltérő mássalhangzó, de ez a mássalhangzó az esetek túlnyomó többségében csak egy jegyben különbözik a párhuzamos szótagétól: zöngésségben ($t : d$), képzési helyben ($t : k$), képzési módon ($c : sz$). Az utolsó szótagtól visszafelé haladva lazábbá válik a megfelelés s gyakoribbá a két jegyben különböző mássalhangzók szerepeltetése.

A költők kevés kivétellel éppoly kevésbé tudták, hogy hol és hogyan képzik az egymással asszonáltatott mássalhangzókat, mint a t -t a k -val, a t -t a d -vel felcserélő gyermekek. Az asszonáncok messzemenő szabályossága, bizonyos mássalhangzó-megfeleltetések előtérbe állítása azonban nem hagy kétséget afelől, hogy a mássalhangzók fonetikai-fonológiai elemzése mégiscsak megtörtént valamilyen szinten.

Egy kisebb társadalmi értékkel bíró tevékenység bizonyítja, szinte kétséget kizáróan, hogy nem kell költői hallással rendelkezni ahhoz, hogy ezt a tudatelőttes fonetikai elemzést sikerrel elvégezzük. Amikor egy név, olykor egy-egy ritkább szó, feledésbe merül, helyette pótnevek, pótszavak egész sora jut eszünkbe. Freud kimutatta, hogy a felejtésnek minden esetben oka van, az elfelejtett névhez, szóhoz általában kellemetlen képzetek társulnak. A pótneveket asszociációk hosszabb-rövidebb sora fűzi az elfelejtett névhez. Egy nagy magyar pszichiáter, Hollós István szorgalmasan elemezte a pótneveket, és arra az eredményre jutott, hogy nemcsak tartalmuk révén kapcsolódnak az elfelejtett szóhoz, hanem hangalakjukat tekintve is. A feledésbe került alapszó elemeinek felcserélésével, módosításával a pótnevek hosszú sora keletkezik. Hollós nyomdokain haladva egyikünk éveken át tovább gyűjtötte a pótneveket. Az elfelejtett név és a pótnevek viszonyát fonológiai szemszögből vizsgálva azt látjuk, hogy a pótnevek az esetek túlnyomó többségében valóban levezethetők az elfelejtett névből, s a levezetés egyes megkülönböztető jegyek módosításából áll. Orvosi egyetemet végzett (fonetikában legkevésbé sem járatos) fiatal asszonynak nem jut egy író neve az eszébe, ehelyett felmerül egy sor más név, melyeket azonnal elvet: 1. *Pemete*, 2. *Perényi*, 3. *Paulinyi*, 4. *Pemetye*, 5. *Pemecsei* — és ezen a ponton hirtelen eszébe jut az elfelejtett név: *Palágyi*.

Az elfelejtett, elsüllyedt név mintegy átcsillog a pótneveken. Nem merülhet fel egészében, de egyes elemei a felszínre törnek. Az elfelejtett név ritmus-

képlete mindvégig meghatározta a fenti esetben a pótnevék vázát (x x x). Változatlanul megmaradt a szókezdő mássalhangzó. Azonos a szótagok szerkezete is: CV—CV—CV (C = consonans, V = vocalis). A második pótnév második mássalhangzója ugyancsak likvida, de nem laterális, hanem pergetett képzésű (l—r). A következő (3.) pótnévben már változatlan formában jelentkezik az l, de utána ismét elmerül. Fel-felbukkan a szóvégi i hang is. Tanulságosabb számunkra a fonémák elemeinek szerepe. A második pótnév harmadik szótagjában ny jelenik meg az elfelejtett név gy-jének helyén. A kettő asszonánban is szerepelhetne. Ezúttal azonban a rímhívó szó elsüllyedt, és a tudattalanból hívta elő a „hasonló” mássalhangzót, mely: ugyancsak zöngés, nyelvháttal képezett, palatális, „nedves” hang. A gy tökéletlen zárhang, affrikáta. Az ny is tökéletlen zárhang, mivel a levegő részben eltávozhat az orrüregén át. Érdekes a hangok bújócskája. A 4. pótnévben a mássalhangzó elveszti nazalitását, de megtartja palatális elemét: *Pemetye*. Most már csak egyetlen jegy választja el az elfelejtett név megfelelő hangjától, a zöngétlensége. Ekkor kissé visszalép a névfeljítő, és a ty átváltozik cs-vé.

Az elfelejtett nevet leginkább a magánhangzók átalakítása, a sötét magánhangzók megvilágosítása leplezte. A magánhangzó nyíltsági foka azonban azonos maradt, az artikuláció a horizontális tengely mentén tolódott el a-tól e-ig, á-tól é-ig.

Csaknem ötszáz pótnévsorozat egybehangzó tanúsága kizárja a véletlen megfelelések lehetőségét. A hangok a megkülönböztető jegyek „sínein” tolnak el, azaz feltételezik, hogy ezek a vágányok le vannak rakva valahol tudatelőtti szinten. Ezeken a síneken tolnak el a fonémákat képviselő betűk is a helyesírási hibák esetében.

A kitérőért elnézést kérünk. Talán azért sem volt felesleges végigjárni ezt az utat, a helyesírási hibák útmutatását követve, mivel többnyire könnyen, túlságosan könnyen beérjük azzal a nyilvánvaló igazsággal, hogy a hangképzés „automatikus”, „öntudatlan” folyamat. A hangképzés „öntudatlansága” nem zárja ki, hogy a beszélő és hallgató egyaránt el ne végezze a fonetikus és fonológus munkáját, a másodperc tört része alatt, de a tudat mélyebb szintjén. Enélkül nemcsak a helyesírási hibák jó része volna érthetetlen, nemcsak a hangok esztétikai hatása maradna megmagyarázhatatlan talány, hanem maga a beszéd és beszédészlelés is.

A betűjeltevesztések 7. csoportjában sz → s, s → sz, továbbá r → l, l → r, r → j, j → r, r → z, z → r, l → j, j → l cserék szerepelnek. Ezek a tévesztések minden valószínűség szerint a selypítésnek és raccsolásnak nevezett beszédhibákon alapulnak.

A hibák többsége a szomszédos mássalhangzók hasonulásával függ össze. A gyermek írásmódja közelebb áll a fizikai valósághoz, mint a szóelemző helyesírás. Amikor helyesírásunk a b-, d- vagy g- tövű igék múlt idejét bt, dt, gt-vel írja át — *dobtam, maradt, eldugta* — a gyermek gyakran az ejtési módot követi: *doptam, elaluttam, megvákta*. Ha a z-tövű vagy z képzős szó z-je t elé kerül, a helyesírás a szó vagy a toldalék azonosságát a z megőrzésével jelzi. A gyerek a zöngés hasonulás következtében zöngétlenné vált réshangot hallja és írja: *huszta, szeresztünk, pénszt*. És így tovább.

Ezek a hibák tipikusak, a pedagógusnak tehát a legcsekélyebb megfélemlést sem okozzák. A fonológus számára mégis tanulságosak. A fonológia, a hangok nyelvi szerepét vizsgáló (funkcionális) hangtan hőskorában a hangok fizikai realitásával a hangok pszichikai realitását állította szembe. A magyar

anyanyelvűek számára egyféle *k* hang van, holott a fonetikus jól tudja, hogy a *k* mind képzése, mind hangzása szempontjából igen különféle, aszerint, hogy milyen magánhangzók szomszédságában áll. A klasszikus példa szerint: a *ki* szó *k*-ja a zárképzés helye szerint semmivel sem áll közelebb a *kút* szó *k*-jához, mint a *tyúk* szó *ty*-jéhez. A *nagy* szó *n*-jét képezve a nyelv eleje a felső fogmederhez tapad, amikor pedig „ugyanezt” a hangot ejtjük a *hang* szóban, a nyelv háta képez zárt a lágy szájjadlással, akárcsak a *g* ejtésekor. A fonológiai elmélet fejlődése során nyilvánvalóvá vált, hogy a lélektani magyarázat önmagában elégtelen. A hangképzés és a képzett hang közötti eltérés magyarázatra szorul. A hangképzés, a „hangtudat” nem ok, hanem okozat: a hangok nyelvi szerepének tudati tükröződése. A nyelvi szerepet nem játsszó hangkülönbségekről nem veszünk tudomást, nem érzékeljük a hátul és elöl képzett *k*, a hátul és elöl képzett *n* közötti különbséget, mivel a hangkörnyezettől függ és nem a beszélő közlési szándékától.

Az ejtés és az ejtett hang többféleképpen is mérhető. A hangok tudati tükröződését nem tudjuk regisztrálni. Megkérdezhetjük ugyan bárkitől, hall-e különbséget a *nem* és a *hang* szó *n*-je között, de ez a válasz nem dönti el a kérdést, hiszen a hangképzés és hangérzékelés tudattalan — a mélylélektan terminológiája szerint *t u d a t e l ő t t e s* — folyamat. A hangok tudatellenes érzékelését önkéntelenül tükröző helyesírási hibák azért olyan értékesek a számunkra, mivel egyelőre nemigen rendelkezünk megbízhatóbb tanúbizonyságokkal.

A fenti gondolatmenet alapján joggal azt várhatnánk, hogy a gyermekek nem vesznek tudomást a hangok nyelvi szerepe szempontjából irreleváns változásokról: sem a zöngés hasonulásról, sem a hangok képzési hely szerinti hasonulásáról. Ezt a feltevést azonban nem erősíti meg a helyesírási hibák szórása. Semmiképp sem lehet véletlen, hogy 54 esetben alakul át *-tt*-vé a *-dt*- (*szedtem* → *szettem* és társai), hogy 112 esetben *zt*, ill. *zk* helyett *szt*-t és *szk*-t írnak a gyermekek.

A jobban ellenőrizhető tollbamondott dolgozatokhoz visszatérve: a *haragszik* szót az esetek 40,6%-ában *harakszik*-nak írták a tanulók.

A fizikai valósághoz közeledő helyesírási hibákkal szembeállíthatók a hiperkorrekt írásképek, amikor a *-tt*- és *-t*- helyett *-dt*- áll a dolgozatokban (*ragyogodt*, *miadt*, *mendtünk*). A hiperkorrekt hibák ezúttal is ritkábbak az „egyszerű” hibáknál (6. táblázat). A hiperkorrekt írás bizonytalanságot tükröz: „ha két zöngétlen zárhang vagy réshang áll egymás mellett, nem lehet biztosan tudni, hogy az elsőt nem kell-e zöngésnek tekinteni”, „ha kettős *-tt*-vel találkozunk, lehet, hogy voltaképpen *-dt*-vel van dolgunk”. A helyesírási hibák szóráskepe alapján feltételezett elmélkedés a hasonult hangból (*szt* < *zd*, *tt* < *dt*) indul ki, tehát a hasonulás felismerésén és elismerésén alapul.

Tegyük hozzá: a hasonult hang minden esetben *v a l a m e l y i k* magyar fonéma a l a p v á l t o z a t á v a l esik egybe. A helyesírási hibák semmiféle jelét sem mutatják annak, hogy a beszélő tudatában többféle *k* hang szerepelne. Mindössze azt tanúsítják a hibák, hogy a gyermekek a hallott szavak egyes szegmentumait nemegyszer a szegmentum fizikai adottságai alapján azonosítják az egyik vagy másik fonémával, anélkül, hogy a képzett vagy összetett szót (*szedtem*, *haragszik*, *ezt*) visszavezetnék elemeire (*szed*-*t*-*em*, *harag*-*szik*, *ez*-*t*). Ez a deriválási restség egyénenként kisebb vagy nagyobb mérvű. A „rossz helyesíró” nyilvánvalóan gyakrabban halad a kisebb erő-kifejtés vonalán. A hiba tanúsága szerint a „rossz helyesíró” rövid úton jut

el a *szettem* vagy *harakszik* alakig. Nem éli át a kifejezés teljes levezetését. Lehetségesnek látszik ezek szerint, hogy a beszélő a mondat kialakításakor nem járja szükségképpen végig a teljes utat, mely a mondatcsírától a teljesen kifejtett mondatig vezet a generatív elmélet szerint.¹

A tollbamondott dolgozatokban lényegesen ritkább a „fonetikus” írásmód a *hidegtől*, mint a *haragszik* szó esetében (4,2 vs. 40,6%). Mivel ugyanazok a gyermekek követtek el ezúttal kevesebb hibát, a szavakból kiindulva kell magyarázatot keresnünk. Úgy látszik, hogy a ragozott *hidegtől* és a *hideg* alapszó között kisebb a szemantikai távolság, mint a *harag* és a belőle képzett *haragszik* között. Az „áttetszőbb”, könnyebben elemezhető ragozott, képzett vagy összetett szavakban jobban érvényesül az alapszó fonémája, nem leplezi el olyan könnyen a hasonulás.

Azt mondtuk, semmi jele annak, hogy a k^{+i} és k^{+u} közötti különbség a hallgató tudatáig érne. Elmondhatjuk-e ugyanezt a *nagy* és a *hang* szó n -jéről? Kétségtelen, hogy az n kiesése különösen gyakori k és g előtt (6. táblázat), s hogy az apikális (a nyelv elülső részével) képzett n -nek megfelelő betűjel stabilabb az írásban.

Hasonulás következtében olyan hang is keletkezhet, amely egyik fonéma alapváltozatával sem azonos. Így az n és m se nem labiális, se nem apikális, hanem ajak-fog hang (labiodentális képzésű) az f és v előtt, így a *hamvas* és *szenved* szóban egy olyan hanggal van dolgunk, mely se az m -mel, se az n -nel nem azonos (pontosabban: egyik alapváltozatával sem). Hogyan tükröződik ez a különös eset a helyesírási hibákban?

A tollbamondásra írott dolgozatban két ajak-fog hang szerepelt: *szenved* [senved] és *Himfy* [hinfi]. A hibák gyakoriak voltak. A *szenved* szót 64 gyerek közül 11 m -mel írta (1 esetben elmaradt a hang jelölése). Talán a *szem* szó analógiájára? Még bajosabb megmagyarázni, miért írta 64 gyerek közül 48 a *Himfy*-t n -nel. Ha más „homályos”, elemezhetetlen szavakban is n -et írnának a gyerekek az esetek többségében, fel kellene tenni, hogy a beszélő tudatában valamilyen okból közelebb fekszik a labiodentális nazális az n -hez, mint az m -hez.

A „rövidítésekből”, az elemzés elmaradásából származó hibák közöttüntetett helyet foglal el a felszólító mód fonetikus írása. Gyűjteményünk

¹ Zingyer szovjet fonológus hasonló jellegű hibákkal találkozott orosz gyermekek füzeteiben, akik például igen gyakran *rot*-nak írják a *rod* száj szót, mivel hallás alapján elemzik (Szucsésztvujut li zvuki recsi: Izv. Ak. Nauk SZSZSR OlJa VII—1948. 297).

Alighanem számolni kell nemcsak a többféle, hanem a *kettslevezetés* lehetőségével is. Az ún. „szólások”, kötött kifejezések egyfelől mondatok, másfelől globálisan adott komplex lexikális egységek. A „kezeit csókolom” szerkezete szerint mondat, használata szerint lexikális egység. A „Kocsi belsejében még táncolni lehet”, „A bútor marad” és társai látszólag semmiben sem különböznek a kötetlen mondattól. Valójában, amint ezt gyakoriságuk mutatja, előre gyártott vagy kevésbé képes kifejezéssel, lexikális jellegű, „kész” mondatok. A kötött mondatok nyilván „rövid úton” keletkeznek, és levezetésük legfeljebb elvben azonos a „szabad” mondatokéval.

A fenti helyesírási hibák keletkezésének és az előre gyártott mondatok kialakításának mechanizmusában van némi analógia. E kétfajta *rövidítés* kapcsolata különösen világos a *tízperc* jellegű hibákban, ahol a helyesírási hiba összefügg a jelzős szerkezet önállóságának felfüggesztésével: *tíz perc* → a *tíz-perc*. Az *egészség* helyett *egésség*-et író gyerek (7 eset) nyilvánvalóan nem vesz tudomást a szó látens tartalmáról (egészség = egész + ség), bármilyen mély igazságot fejez is ki az etimológia. A *kesztyű* esetében helyesírásunk maga is feladta a szóelemzést, elfogadta a „rövid utat”.

6. táblázat

Hasonulással kapcsolatos betűtévesztés fogalmazásokban
Zárójelben a hibák %-os megoszlása

Zöngés hasonulás

Zárhang + zárhang		részhang + zárhang zárhang + részhang	
fonetikus írás (<i>dt</i> → <i>tt</i> stb.) 109 (19,1)	hiperkorrekt (<i>tt</i> → <i>dt</i> stb.) 67 (11,8)	fonetikus írás (<i>zt</i> → <i>szt</i> stb.) 153 (26,8)	hiperkorrekt (<i>szt</i> → <i>zt</i> stb.) 12 (2,1)

Képzési hely szerinti hasonulás

Zárhang + részhang		<i>n + j</i> → <i>ny</i>	<i>ny</i> → <i>nj</i>	<i>l + j</i> → <i>j(ly)</i>	<i>j(ly)</i> → <i>lj</i>
fonetikus (<i>tsz</i> → <i>c</i> stb.)	hiperkorrekt (<i>c</i> → <i>tsz</i> stb.)				
88 (15,4)	10 (1,8)	73 (12,8)	12 (2,1)	19 (3,3)	4 (0,7)
<i>n + p(b)</i> → <i>m + p(b)</i> 12 (2,1)	<i>m + p(b)</i> → <i>n + p(b)</i> 4 (0,7)	<i>sz + s</i> → <i>s(ss)</i> 7 (1,2)			

ben 108 *menj* — *meny*, *maradjunk maraggyunk*, *játsszanak* — *jáccanak* (*jáccanak*) *félj* — *féj*, *óhajts* — *óhajcs* típusú hiba szerepel. Mechanizmusában nem különbözik a birtokos személyrag beolvasztása, helyesebben: ki nem elemzése, az *anyja* — *annya* típusú hiba vagy a képzett szó szét nem elemzése (*zölcség*).

A tollbamondás során a *bátyja* szót az esetek 77,1%-ában írták hibásan (100-ból 38 esetben *tty* vagy *ty* áll a *tyj* helyett). A *szóljon* esetében már lényegesen kevesebb volt a hiba (*szójon* esetében már lényegesen kevesebb volt a hiba (*szójon*, *szójjon* 6,3%). Ebben része lehet az egyre jobban terjedő elemző ejtémódnak (*szól-jon*).

Árnyékként követi a fonetikus írást a hiperkorrekt írásmód ezúttal is: *kenyeret* — *kenjeret*, *kutya* — *kutja*.

Az *r ~ l*, *r ~ z*, *l ~ j*, *s ~ sz* tévesztés (*érett* → *élett*, *Károly* → *Káholy*, *balra* → *bajra*) háttérben beszédhiba állhat (40 eset).

Nyelvjárási vagy rétegnyelvi alakváltozatoknak felel meg a „betűtévesztések” egy kis része (*begyön*, *ojsa*, *letürölte*, *mán*).

ly

A betűtévesztések között gyakorisága szempontjából első helyen áll az *ly* → *j*, ill. a hiperkorrekt *j* → *ly* csere. A két betűjel azonos értékű, ugyanazt a *[j]* fonémát jelöli bármely kontextusban, szó elején, szó belsejében és szó végén. A hibák eloszlását a 7. táblázat tükrözi. Az „egyszerű” és a hiperkorrekcióból fakadó hibák aránya olyan, mint más esetekben. Szóvégi helyzetben viszonylag gyakoribb a hiperkorrekt *j* → *ly* helyettesítés, mint szó

7. táblázat

Az *ly* betűjellel kapcsolatos tévesztések fogalmazásokban
A zárójelben a hibák %-os megoszlása szerepel

	ly → j		j → ly		ly → l		Összesen	
Szó elején	8	1,25%	5	0,78%	—	—	13	2,03%
Szó belsejében	380	59,38%	125	19,53%	1	0,15%	506	79,06%
Szó végén	74	11,56%	46	7,18%	1	0,15%	121	18,9%
Összesen:	462	72,18%	176	27,5%	2	0,31%	640	

belsejében. Mintha a gyerekek nyelvi tudatában az *ly* íráskép inkább a szóvéghöz kötődne, mint a szó belsejéhez.¹ Feltűnően ritka a szó eleji hiba a *j* hang szóeleji gyakoriságához viszonyítva (24,7—28,1%, Ady és Veres Péter műveiben, cf. Vértes 1954.). Az ok nyilvánvaló: szó elején *ly* csak a *lyuk* szóban és származékaiban szerepel, a régies, ill. nyelvjárási *lyány*-tól eltekintve.

Különírás, egybeírás

Utolsó és talán legtanulságosabb kategóriája az itt tárgyalt helyesírási hibáknak a hibás különírás és a hibás egybeírás.

A hagyományostól eltérő különírás azt jelzi, hogy a gyerek tudatában a különírt betűcsoportnak valamiféle jelentésegység felel meg. Nem meglepő, hogy a gyerekek gyakran két szóba írják az összetett szavakat (8. táblázat), azaz visszaállítják azt a szó szerkezetet, mely idővel egy szóvá forrott össze. Így például a jelzői szerkezetet (*apró pénz, brigád vezető*). Szétbontják elemeire az összetett *h a t á r o z ó s z ó k a t* (*most, már, nem sokára*), önállóítják a főnévhez, főnévi igenévhez tapadt, rag értékű *n é v u t ó k a t* (*haza felé, út közben, írni való*).

Meglepőbb — s viszonylag gyakori meglepetés — a szavakként nem szereplő lexikális egységek, a különféle morféma (igekötők, képzők, ragok) különírása. Az *igekötők* különírását megkönnyíti az igekötő mobilitása, leválaszthatósága. Így is elgondolkoztató, hogy a gyerekek jóval sűrűbben választják le a szóról az igekötőt, mint összetett szavak (önálló szóként is szereplő) első elemét. Az „elemző” helyesírás ösztönös szófejtőkészségről tanúskodik: *leg jobb, az nap, mi ért, bár milyen, meleg ebb, szám olni, tan ító, megmuta tta, szől őt*).

A monémák — a jelentéssel bíró legkisebb nyelvi elemek — eleven egységek a gyermekek tudatában, s alighanem ők is az elemek permutálásán keresztül (*legjobb, legrosszabb, miért, kiért, miképpen*) jutnak el a monémáig, akárcsak a nyelvészek.

A helytelen *egybeírás* az esetek többségében egy alapvető nyelvi tendenciának, a fokozatos *integráció*nak a felismerésén alapul, ennek eltűlése vagy előlegezése.

¹ Nem rendelkezünk, sajnos, a *j/ly* szóbeli eloszlását meghatározó felméréssel. Ha a tudatot automatikus gyakoriságelemzőnek tekintjük, fel kellene tennünk, hogy az *ly* viszonylag gyakoribb szóvégi helyzetben.

8. táblázat

Téves különírás fogalmazásokban
Zárójelben a hibák %-os megoszlása szerepel

Összetett szó		Igeköötő		Képző, rag	
190	(34,1)	292	(52,4)	75	(13,4)

A hátravetett igekötő egybeírása nyilván az elől álló igekötő egybeírásának elvét követi, általánosítja minden helyzetre (*festibe*), Lényegében ez áll a közbevetett szó által elválasztott igekötő beolvasztására is (*megakartam kezdeni*).

A hangsúlytalan névelő is könnyen a főnévhez tapad (*atáblára, azzákom*). Hogy a hangtani szempont, a ritmikus tagolás is szerepet játszik, azt a szemantikai szempontból eltérő tapadások bizonyítják, amikor a névelő nem főnévhez tapad, hanem a főnevet megelőző ütemhez: *hátamona zsákom*. Határozóhoz, állítmányhoz tapad a névelő 28 esetben.

Ugyancsak a mondat ritmikus tagozódását követi az írás, amikor a kötőszó a megelőző ütemhez csapódik: *a házis, ökis, futottis* (37 esetben az *is* tapad a megelőző szóhoz).

Az összetett szó felbontásának inverze a jelzős szerkezetek egységesítése. A gyakori egybeírások, így a *Jenőbácsi, tanítónéni, kisöccse* típusú (43 eset), indokoltak. A gyermek nem hajlandó a számára nyilvánvaló *egységet*, a *tanító néni-t* a *hajnali égbolt-tal* vagy a *tizennégy kifli-vel* azonos szerkezetként elkönyvelni. Az elemek önállósága szempontjából minőségi különbség van egy most történetesen tanító néni és a *tanító-néni* között. Vonatkozik ez a fogalomra vált *jó tanuló-ra* és *rossz tanuló-ra* is (l. a „Tanár úr kérem” idevágó fejezetét), bár anyagunkban csak 9 ilyen eset fordul elő. 30 további esetben jelzi egybeírás a jelzős szerkezet állandóságát, szoros egységét (*mérgeskígyó, vajaskenyér, rókales, újév, múlt héten, frissvíz* stb.). Ide sorolhatjuk a megjelölt tárgy egyedülvalósága által egységesített földrajzi neveket (*Flóriántér, Kistúr* stb. 10 eset). A jelző és jelzett szó gyakori kapcsolata a számnévi jelzők önállóságát is csökkentheti (*egyhéttel, ötperc, elsőnap* stb. 15 eset). Az ilyen „hibák” voltaképpen az új szabályt készítik elő. Henri Frey „Grammaire des fautes [Hibák nyelvtana]”-ra kell gondolnunk (Paris 1929.). A svájci nyelvész könyvében a tipikus hibák mögött a kirajzolódó új szabályt keresi.

Szó esett már (a 7. jegyzetben) az olyan önálló mondatokról, melyeket közvetlenül, automatikusan vált ki egy-egy helyzet. Ilyen *helyzetfüggvények* egyebek között a köszönési formulák, konvencionális jókívánságok. Nem meglepő, hogy a gyermekek az ilyen — kis hírértékű szókapcsolatokat — egybeírják (*Jóétvágyat* 5 eset). Az egybeírás a jelző *banalitását* tükrözheti (*illatosvirágot, melegsobában, fehérhó, szentbércére* stb. 5 eset).

Ch. Bally „série d'intensité” néven választja külön az olyan szókapcsolatokat, melyekben a minősítő szó pusztán fokozó jellegű. A gyerekek egybeírásal juttatják kifejezésre a kategória különállását (*irtójó, nagyonkedves* stb. 14 eset). Egybenóhet két jelző is, ha a kettő gyakran párosul, két képzet fokozatos egységbeolvadását tükrözve (*széptiszta*). H a n g t a n i szempont,

a hangsúlytalanság indokolja a névmási jelző és jelzett szó egybeolvadását (eház).

A gyakori együttes szereplés és az ennek következtében növekvő átmenetvalószínűség magyarázza bizonyos birtokos jelzői szerkezetek egybeírását is (tanításvégét, napmelegét stb. 12 eset).

Ugyancsak ritmikai tényezőre vezethetjük vissza a rövid, egyetlen ütemet képező (egy hangsúllyal összefogott) határozói szerkezet egybeírását is (jólvan, ottált, nézzide stb. 87 eset).

A szorossá vált szemantikai kapcsolat megkönnyíti a határozói szerkezetek egybeírását (sorbaáll, készenáll, ottmaradt, helyéremegy, velünkjönnek stb. 24 eset). A kapcsolat szorosságát az ütem ritmikai egysége is tükrözi.

Az egybeírás meg is előzheti a ritmikai egység létrejöttét (koránkeltünk, mosóporralmos, nagyörömmelmegyek stb. 14 eset).

Az egységes ütemet képező kettős határozót 16 esetben írták egybe a gyermekek (mostmár, mamár, mégcsak a leggyakoribbak).

A tárgy és az ige gyakran egybesodródik, ha a szerkezet szoros egység, s ha a szerkezettel jelölt műveletet a tárgyas szerkezettel egyenértékű egyszerű szó is jelölheti (szőlőt szed vö. szüretel, verset mond vö. szaval, diót tör vö. diótörő), ha főnévi igenév a tárgy és az ige cselekvés módját jelölő „segédige” (segítenikell, lehetszánközni); általában: ha a szerkezet egységes szólam (azt mondta, vizet hoz).

Az egy szólamba foglalt ige-névszói állítmányt 19 esetben írták egybe (jóvolt, készlett, rendeslegyen).

9. táblázat

Téves egybeírás fogalmazásokban
Zárójelben a hibák %-os megoszlása szerepel

Igekötő	Névelő	Névutó	Kötőszó	Jelzői szerkezet
69 (10,5)	64 (9,8)	23 (3,5)	47 (7,2)	165 (25,2)
Határozó és állítmány,	Két határozószó		Tárgy és állítmány	
87 (13,4)	16 (2,4)		27 (4,1)	
Névszói állítmány	Tagadószó és állítmány		Tagadószó és egyéb mondatrész	
19 (2,9)	34 (5,2)		6 (0,9)	
Mondat				
97 (14,8)				

A tagadószt 34 esetben írták egybe az állítmánnyal (*nemvolt, nemakarta, nemlehet, neverekedj*). A kifejezés szintjén a tagadószo erős hangsúlya, a szólam egysége indokolja az egybeírást. A tartalom szempontjából: a tagadószo beleolvadhat a szóba, melyet önmaga negatívumává alakít át. Az egybeírt tagadott igék egy része a magyarban vagy más nyelvekben szerepel is szó formájában, pl. *nincs* vö. *nem volt, nem lehet* vö. *lehetetlen, nem akarta* (vö. latin *nolo* 'nem akarok').

Meglepően gyakori az egyszerű kijelentő és kérdő mondatok egybeírása (53 eset). Ebből 31 egy szólamot képező kérdő mondat (*Mitcsináltok? Holvan?*), 13 pedig hagyományos formula (*Holvolt holnemvolt. Kihullottamákom*), álmondat. Két szólamú kijelentő mondat 13 akadt (*Pistatanul. Hosszúahaja*).

*

A cikk alapjául szolgáló anyag csekély ahhoz, hogy messzebb menő tanulságokat vonjunk le, hogy elmélyítsük az elemzést. Kétségtelennek látszik, hogy érdemes ebben az irányban tovább kutatni.

Fónagy Iván és Péter

Tájszavak a szlovákiai Taksonyból

1947-ben Nyíregyházára és környékére (a tanyabokrokba) is telepítettek magyar családokat a szlovákiai Taksonyból. Föltehető, hogy újabb két évtized elteltével az általam összegyűjtött háromszáznál több taksonyi tájszónak a jó részét Nyíregyháza környékén (valamint ott, ahol szintén jelentős számú taksonyi van: Békéscsabán, Vaskúton, Nemesnádudvaron) már nem fogják használni. E tájnyelvi anyagok viszonylag huza-mosabb fönmaradását a szülőfaluban maradtak nagyobb tömege biztosítja, bár rájuk is hat a Magyarországról (Tótkomlósról) odatelepültek magyar és sajtáságos szlovák nyelve, illetőleg az ottani szlovák nyelv. Ezért, úgy gondolom, talán érdemes volt még most lejegyezni az alábbi tájzavakat, amikor általában is eltűnőfélben van igen sok és valaha nagyobb közösségekben használt szava nyelvünknek.

abajdos 'egyenetlen felületű' — „*abajdos út*”

ajka (vkinek) (*ajkát, ajka, ajkak*) 'állá (vkinek)' — „*Ajkon váglok!*”

alangya 'magatehetetlen, lágy mozgású, gyámoltalan'

arázs 'tilos hely állat, főleg liba számára' — „*Écér kiüti hátáron árázsbo mēntek a libáink, de a csőz el is agyagót bennünköt.*” — Ha valakinek a libái tilos helyen legeltek, ettek, a libapásztorok elnyújtott hangon, kárörvendve rigmussal figyelmeztették társukat: „*Árázs, liba, árázs! Nem vet a liba, mégis arat!*”

bab (-ot, *babja*) 'lóbab (Vicia faba)', termése megdarálva állati takarmány, de emberek is eszik karácsony böjtjében, sós vízben megfőzve

bajzom, mn. 'találomra összeállított' — „*bajzomleves*”, „*bajzomtészta*”, „*bajzom-recept*” (tésztás)

bajzomba 'találomra, csak szemmel megbecsülve' — „*Nem mértük, hány kiló: bajzomba vettük.*”

bálgács 'balkezes' — „*Endre bálgács.*”

battyog 'öregesen, lassan bandukol'

bepucúl (-om, -od, *bepucúja*) 1. 'bevakol (falat)'; 2. '(kitett ételt maradéktalanul, mohón)' elfogyaszt (pl. kutya)

bikabánó (-t, -ja, -k) 'a községi bikák gondozója'

bille (-t, -je) 'kisgyermek hímveszője' — „*Kint a billed, éviszi a tyúk!*”

bodzza (-t, -jo, -k) 'orgonavirág'

boddzafa (-t, -jo, -k) 'orgonabokor, orgonafafa' (A tulajdonképpeni bodza v. fekete-bodza itteni neve: *vadbodzza*)

bók (-ot, -ja, -ok) 'kettős hámfá'

bokákol 'öklendezik, hányingere van, hány' *botól* (-om, -od, *botója*) 'nyes, ritkít (fa koronáját)'; „*főbotól*”, „*lebotól*”

botolás (-t, -o) 1. 'a fa koronájának ritkítése'; 2. 'a koronaritkításkor nyert gally'

botolló fűrés (-t, -e, -ék) 'ágvágó kézi-fűrés'

borsó (-t, -ja, -k) 'bab, paszuly'; „*cifraborsó*”, „*sárgoborsó*”, „*fehérborsó*”

borsókás 'lúdbőrös' — „*Nē viczorgass a kánálló, mer borsókás még a hátom is!*”

borsóleves (-t, -e, -ék) 'baleves'

borsoska (-t, -jo, -k) 'mézeskalács, hasáb alakúra sütött bolti mézestészta'

borsoskababa v. *borsoskacsikó* (-bábát, -bábájo, -bábák) v. (-t, -ja, -k) 'mézeskalács figura'; egy altatódalban is előfordul: „*Csicsi-hajú, bábájo, Nincs itthon a māmájo, Emēnt Kiráfáro, Borsoskabábáro* (v. *Mézes pálinkáro*)” (Királyfa: közeli falu)

bőrfa (-t, -jo, -k) 'rakott szekérhez használt (2 db) rövid rúd'; gabonával, takarmánnyal stb. történő rakodáskor két rövid (2,5–3 m-es) rudat is használnak, amiket az ún. „vendégódalak” alá és a szekérről főlé keresztbe tesznek a kocsi-lőcsök vonalában

bukta (-t, -jo, -k) 'kenyértésztából, nyílt láng mellett, kemencében sütött lepény';

tárolható, főlhasználáskor előzőleg koc-kára vagdossák, forró vízzel leöntik, hintőül mákot, túró, prézlit tesznek rá, majd cukrozzák és zsírral meglocsolják. *bukti* (-t, -ja, -k) 'bukta, sült kelt tészta, lekvárral v. túróval töltve'; „*lékváros bukti*”, „*túrós bukti*”
bugyvad 'duzzad, dagad, nedvességgel telítődik' — „*Tejjesen ébugyvatt a cipóm.*”
bugyvatt 1. 'nedvességtől átitatott'; 2. 'duzzadt, bizalmatlan ábrázatú' — „*bugyvatt képu*”, „*bugyvatt pojájú*”
bumbumbácsi (-t, -ja, -k) 'katicabogár'
burgi (-t, -ja, -k) 'takarmányrépa'
buza (-t, -jo, -k) 'búza' — „*bánkúti buza*”, „*Szépen kének a buzák.*”
búza (-t -'jo, -'k) 'kukorica, tengeri' — „*Négyven csomó búzát tisztítottunk meg iénnap.*”, „*tejesbúza*”, „*törögbúza*”, „*cvérg-libúza*”

cigóri (-t, -ja) 'cikória kávé'
cikkad 'szikkad, megszárad, megszikkad'; „*mekcikkad*”, „*füccikkad*”; „*Ha mekcikkad, vágjuk (a gabonát).*”
cilindér (-t, -e, -ék) 'lámpaüveg'

csemé (-het, -he, -hek) 'közönséges darázs'
 — „*A laposokon sok cseméhet kiszítettünk a fűszákból.*”

cséndút 1. 'lélekharanggal harangozik haláleset hírről adtára'; 2. 'estéli imára hív a nagyharang szava után'
cséndütés (-t) 1. 'lélekharanggal való harangozás halálesetkor' (csak a katolikusoknál); „*écs cséndütés*” = gyerek halt meg, „*három cséndütés*” = férfi halt meg; 2. 'egy rövid „vers” a lélekharanggal az esti imára hívó nagyharang szava után'

csērē (-t, -je, -k) 'cserebogár' (becézve, a -bogár utótag nélkül)

cseszer 'súrol, érint vmit (a forgó alkatrész) — „*Lajos bácsi, cseszer a tragacs-kerék, mekkőne ékenyi*”, 2. 'lót-fut (aszszony, pletykálni)'

csētētētō (-t, -je, -k) 'töviszúró gébics'
csetēr (csetērēt) 'lucskok, nedvesség (növényzeten, ruhán esőtől v. harmattól) — „*Réggē naty csetēr vót.*” „*Osupa csetēr vagyok.*”

csetrēs 1. 'lucskos, nedves' — „*Hozzá né érjēn az a csetrēs dōg (= kutya) a falho!*”; 2. 'züllött, elhanyagolt külsejű (nő)' „*csetrēs kurva*”

csikkad 'csintalan, végtelen jó kedve van' — „*Meg vagy csikkadva, te, köllök!*”; 2. 'elpusztul, megdöglik' — „*écsikkad*”, „*Mégm écsikkatt écs csibe!*”

csikmák (-ot, -jo, -ok) 1. 'kifőtt tészta, amit különféle anyaggal izesztenek'; így van: „*mákos csikmák*”, „*túrós csikmák*”, „*préz-lis csikmák*”, „*dárás csikmák*”, „*reszēt*

körtés csikmák” — „*Mama, hónap mákos csikmákat főzzön!*”; 2. 'mogyorófa, fűzfa porzós virága'

csikofogú törögbúza (-t, -'jo, -'k) 'lófogú kukorica'

csipédés (-t, -e) 'hasfájás, bélbántalom' — „*Nē egyé annyi mákos csikmákat, csipédést kapsz!*”

csiripp (-ēt, -je, -ék) 'kicsi, fiatal veréb (fiveréb)'

csóktánc (-ot, -o) 'farsangi táncmulatságon fiatal legények és lányok táncá alkalmadal és csók kíséretében'

csök (-öt, -je, -ök) 1. 'a fán visszamaradó csonk az ág levágása után'; 2. 'a levágott ág helyén keletkezett korhadó üreg'

csupka (-t, -'jo, -'k) 1. 'csutka' — „*Én a ómát csupkástul észēm*”, „*Nagy dádm-csupkájó van.*” 2. 'szárnyasok tollának középső vastag erezete' — „*tolcsupkás vánkus*”

csünt 'növényben visszamaradt, kicsi (ember v. állat)' — „*csünt malac*”; „*Ojan kis csünt ez a köllök.*”

csücs (-öt, -e, -ök) 1. 'a csücske vminek' — „*Fog meg a lepedő csücsüt!*”; 2. 'a szoba sarka' — „*Tédd oda a csücsbe a csizmá-kot!*” 3. 'eldugottabb beugró rész vmilyen helyiségben' — „*A gereble a pajta csücsbe van.*” 4. 'külső hátsó szöglete az épületnek' — „*A tolvaj a pálláson vót. Ott a csücsbe vót egy féhaj, ott ugrott le.*”

csücsöspohár (csücsöspoharat, csücsöspohár-jo, csücsöspoharak) 'csücsben kiugró nyílású, füles és födeles (kb. egy l-es teás v. kávé) csupor'

dēcērēg 1. 'didereg' — „*Dēcērēgk, valami bajom lēssz.*”; 2. 'remeg (a megerőltetés-től)' — „*Csērēsnyēt szēttem, de má dēcērēg a lábom.*”

dēdēlle (-t, -'je, -'k) 'derelye, barátfüle' — „*Kárácsony bőjtyibe lékváros dēdēllēt észünk mákos csikmákkal.*”

dērcēs 'omlós, lisztes tapintású' — „*Szere-tēm a dērcēs sūt krumplīt.*”

dobóka (-t, -'jo, -'k) 'rövid (50–60 cm-es) karó, rászerezelt nehezekkel (pl. anyacsavarral), nyulak, foglyok vadászatára'
doszka kive (-t, -'je, -'k) 'vékony, kicsi, silány kive' — „*Ez a lány ojan, mind a doszka kive.*”

dōbōny (-t, -e, -ök) 'zsirosbődön'
dōhenkēdik 'illetlenül nekitámaszkodik (vkinek, vminek), ránehezedik (vkire, vmire)' — „*Nē dōhenkēggy rám!*”; „*Egészen rádōhenkēdēt a pultra.*”

dōncōlōg 'imbolygva jár'

dōnt (-öm, -öd, -i) 'önt, kiönt, kiborít vmit' — „*Dōnts vizet!*”, „*Nem kidōntōtte a malac a moslékot!*”

dōzs (-t) 'erős zajongás, értelmetlen hang-

zavar' — „Ojan dōzs van, hogy ęty szót sę ęrtęk.”

dōzsöl 'zajong, zsinatol, hangoskodik' — „Nę dōzsjętęk ętt, gyęrękęk!”

duzmat 'durecás'

duzmatkodik 'durecáskodik, fõlhúzza az orrát'

dzsanga (*dzsángát, dzsángájo, dzsángák*) 'a csak részben megtisztított kukorica-csövek összekötözött levélesomója' (A csöves kukoricát a rajta hagyott levelekkel csomókba kötik. Fõlhasználáskor a levelekrõl leszaggatják a csöveket. A hajlékony fúzvesszõvel v. *sústýá*-ból készített kötéssel összekötözött, visszamaradó levélköteg a *dzsanga*. Egészben hagyva, drótra erõsítve kiváló kályhacsõtisztító. Finom szálakra hasogatva szalmazsákba rakják, szalma helyett.)

dzsangó (-*t, -ja, -k*) 'hím veréb'

dzsanyęsz (-*t, -e, -ęk*) 'veréb'

dzsavog 1. 'egyhangúan, kellemetlenül csiripel (pl. a veréb)'; 2. 'hiábavalóan, kellemetlenül, untatóan beszél' — „Mit *dzsavogsz!*” (= Mit pofázol!)

dzsavogás (-*t, -o, -ok*) 1. 'a veréb szünni nem akaró csiripelése'; 2. 'ellenszenves, untató emberi beszéd („pofázás”)

dzsęg 'semmirekellõ, trehány, megbízhatatlan, haszontalan (vki)' — „*dzsęgõ pasas*”, „*dzsęgõ alak*”, „*dzsęgõ banda*”

dzsubál (-*om, -od, dzsubájo*) 'eledelt (gabonát, kenyeret) fõlzed, fõlesipeget (madár, baromfi, ember)' — „*fõldzsubál*”, „*megdzsubál*”, „*összedzsubál*”, „*kídzsubál*” (= kikezdi a kenyeret, gyümölcsöt; belecsipeget vmibe)

ęfõrmed (csak e. sz. 3. sz.-ben) 'fertõzést kap, gyulladádba jön (a seb)' — „*Ęfõrmett a sebęm.*”

elemezne 'rendetlenül öltözött' — „*Jaj, de elemezne vagy, te, kõlõk!*”

elemutyi 'tedd ide-tedd oda (ember)'

epęr (*epręt, epręje, epręk*) 'kerti eper' (a fán termõ: *szędęr*)

ereszték (-*ęt, -je, -ęk*) 'épület végéhez ragasztott, zárt oldalú fęlszer (szerszámnak, aprõbb holminak)'

fakutyja (-*t, -jo, -k*) 'faragõszék' alul lábbal és középtengelyen mozgatható egyik elemének a munkadarab befogására szolgáló, hosszúkás fej formájú felsõ része'

faragõszék (-*ęt, -je, -ęk*) 'kb. 1,5 m hosszú vastag akácdeszka négy lábbon, közepén állítható tengelyen függõlegesen helyezkedik el a „*fakutyás*” rész a megmunkálásra váró fa beszorítására'

faragó (-*t, -ja, -k*) 'kis fęlszer, ahol a faragószék meg egyéb szerszámok vannak'

fęhaj (-*at, -a, -ok*) 'alacsony, elõlrõl nyitott gazdasági fęlszer az épület végében' — „*A szekęr a fęhaj alatt áll.*”

fęsztęrget (-*ęm, -ęd, -i*) 'fęszeget milyen ügyet, elõvesz újból olyan kérdést, ami már esetleg kellemetlen másoknak' — „*Mit fęsztęrgetęd má męgęnt eszt!*”, „*Nem fęsztęrgetęm tovább . . .*”

fęcsõtõl 'pacskol (pl. gyermek a vízben, kacska a pocsolyában)'

fęgura (-*t, -jo*) 'a vasúti töltés mellett húzódó mélyedés, árok' — „*A tehęnyet a fęgurábon legętetęm;*”

fęinta 'ferde' — „*Te, fęinta szájú!*”

fętyęsz 'tüzetesen, aprólékosan átnęz (vmit), kutat (vmi után)' — „*Sokáig fętyęsztem a fęiókba.*”

fõsztás (-*t, -o*) 'az õsszel megmellesztett ludak tolláról a pihés rész leválasztása teli estéken; tollfosztó'

ganca (*gancát, gancájo*) 'kõleskása vízben v. tejben fõve'; kiszaggatják, túróval v. mákkal meghintve eszik (kiveszõben van) — „*Hangyal viszi a gancát.*” (Szólásmondás arra, ha vki erejét meghaladó terhet cipel.)

gancás 1. 'ragacsos, csomókás, rosszul sült (kenyér v. tészta)'; 2. 'ragadós, tapadós, átázott (fõld)'

gõrhõny (-*t, -e, -õk*) 'finom kukoricalisztbõl tejjel és cukorral sütött lepény'

gõzõ 'güzü' (a szõt mohó ivás kifejezésére használják) — „*Ügy iszõ, mint egy gõzõ.*”

grosnya (-*t, -jo, -k*) 'ablakos tõt üveg-tartó, drótos tõt bádogtartó alkalmatlansága, melyet háton hordanak'

gundzsa (-*t, -jo, -k*) 'a szájszegletben levõ seb' — „*Gundzsám nyõt, annyit beszętem.*”

gundzsás 1. 'olyan ember, akinek *gundzsá*-ja van'; 2. (átv.) gúnyos jelzõ — „*Te, gundzsás!*”

gundzsás veréb 'verébfiõka, a csõre nyílásának két oldalán sárgás képzõdménnyel (*gundzsá*-val)'

guvat (-*ot, -ok*) 'távoli falu lakója, sült paraszt' — „*asõszeli guvat!*”

gyíköl (-*om, -od, gyíkõja*) 'kinoz, gyõtõr, megterhel (vkit)' — „*Nę gyíkõd aszt a kõlkõt!*”; „*A apja jó meggyíkõta: egész nap kápányi kõllõt nęki.*”

gyükik, meggyükja (-*om, -od, -ja*) 'közösül' (bizalmas, erõsen népies)

hambit (-*ot, hambüttya*) 'az (evangélikus) iskolai tanterem elõtere'

hambár (-*t, -jo, -ok*) 'kamrában függõleges gerendák közé beépített, deszkával elkerített rész gabona tárolására'

hambárdęszka (-*t, -jo, -k*) 'a *hambár* oldalfalait képezõ deszka'

- hangyal* (-t, *hángyájo*, -ok) 'hangya' — szólásmondás: „*Hangyal viszi a gán-cát.*”
- hankalék* (-ot, -ja, -ok) 'a gémeskút ágasán tengelyen forduló hosszú fa; kútgém'
- hankalodik, mekhankalodik* 'lassul, meglassul (ember, állat, jármű menet közben)' — „*Látom, hogy mekhankalodik, ásztán bemegy a törögbúzábo.*”
- haralepedő* (-t, -je, -k) 'ritka szövésű, gyári v. házi készítésű, erős zsákvázon anyag (főleg szálás takarmány hordására, valamint babszedéskor és kukoricatöréskor használják)'
- haraszíny* (-t, -e, -ék) 'úrnap lombsátor a katolikusoknál' (a kapubejáratnál az utca felől állítják föl, virágokkal, kakukkfűvel, szentképekkel, oltárral díszítve, ez utóbbi hátterét fehér *haralepedő* képezi)
- harazsák* (-ot, -jo, -ok) 'ritka szövésű, nagyobb méretű zsák'
- hárút* (-om, -od, *hárícса*) 'aratáskor fölgereblyézi az elhullott gabonát a tarlón'; *fölhárút*
- hárútogereble* (-t, -'je, -'k) 'nagy méretű gereblye *hárítás*-ra'
- hárítás* (-t, -o) 'az elhullajtott gabonaszálak v. takarmány összegereblyézése'
- hárodék* (-ot, -ja, -ok) 'az összegereblyélt elhullajtott gabona v. takarmány' — „*Vásárnap réggé kimégyek összeszénnyi a hárodéket.*”
- hárodékkíve* (-t, -'je, -'k) 'kévébe kötött összegereblyélt gabonaféle' — „*Vögyényi ágyú hárodékkívét!*” (l. *vögyel*)
- here* (-t, -'je, -'k) 'kékvirágú lucerna'
- herikédik* (csak e. sz. és t. sz. 3. sz.-ben) 'párzik (tyúk, kacsa, lúd, galamb)'
- herebódáz* 'nagy sebességgel, kalimpálva felbukik' — „*Lábot akasztott neki: csak úgy herebódázott.*”
- hetre* 'szertelen, csintalan, rendetlen (gyerek)'
- hetrékédik* 'szertelenül viselkedik, csintalankodik, rendetlenkedik (gyerek v. kis-kutya)' — „*Ejnye má, nē légy ojan, mūt hetrékécc!*”
- himpër* (-t, -je, -ék) 'málna (növény, termés)'
- himpërkert* (-ët, *himpërkertye*, -ék) 'kis málnás a szerű egyik csücskében'
- hirinna* (-t, -'jo, -'k) '(házilag készített) gyermekhinta'
- hirinnáz* 'hintázik'
- hoblázás* (-t) 'kamaszkori tréfás játék'; ketten kétoldalról vkit megragadnak kezén és lábán fogva úgy, hogy az illető arccal fölfelé, fekvő helyzetben van, majd meglobálják és hátsó felével többször milyen kiálló szeglethez verik
- hobláz* 'részt vesz a *hoblázás*-ban'
- hőroget* 'erősen, indulatosan kiabál'
- hujész!* 'el! (nekiiramodáskor)' — „*Átmásztom a kerítésen ásztán — hujész!*”
- hurmalódik* 'érintkezik vmi vmilyen felülettel mozgás közben' — „*Új kúsd köll ére a bicglire, mer a fót hurmalódik.*”
- hurmal* (-om, -od, *hur májo*) 'mozgás közben érint, (le-)sodor (vki v. vmi vmit)' — *lehurmal*, „*Vigyázzon, mer a pakróc a földet hur májo.*”
- huvad* (csak e. sz. 3. sz.-ben) 'fölválik, fölpuffad, hólyagos lesz (pl. a fa kérge, a falemez, a linóleumborítás, a festék, a fal)' — *főhuvad*, „*huvad a fal!*” (ha nedves v. salétromos)
- ihu-hú!* 'ujjongást kifejező szó'; lakodalmas menetre kiabálják, a menetet bámulók rigmusában így szerepel: „*Ihu-hú, ihu-hú! A mennyasszony százlukú, Émaratt a többtű. Ihu-hú!*”
- ihuhúz* 'a lakodalmas menetre ujjongva kiabálja az *ihuhú*-t'
- kacabajka* (*kacabajkát*, *kacabajkajo*, *kacabajkák*) 'derékban szűkített női blúz, csipőre boruló aljjal, vállban föltornyosuló kiugrással' (Idős asszonyok hordták, de 1920 táján még a lányok is ilyenben jártak); 2. 'nem éppen illő v. túl bő ruha' — „*Mijen kacabajka van rajtad!?*”
- kajmó* (-t, -ja, -k) 'kampó' (leginkább a *kaszakajmó* 'a kasza csapója' szóban fordul elő)
- kajmós szög* (-et, -je, -ek) 'kampós szög'
- kalangya* (*kálángyát*, *kálángyájo*, *kálángyák*) 'here- v. szénaboglya' — „*Ojan vihar vót, hoty Sósokba a szél főjorgatta a kálángyákat.*”
- kandracs* 'meggondolatlanul kapkodó, rendetlenkedő (gyerek)'
- kákics* (-ot, -a, -ok) 'mezei csorbóka (Sonchus arvensis)'
- kálás* (-t, -o, -ok) 'hüvelyesek hüvelye és kukorica csutkája a terméssel' — „*törögbúza-kálás*”, „*borsó-kálás*”, „*Néhány kálás törögbúzáat évíttek a végivül.*”
- kapacska* (*kápácskát*, *kápácskajo*, *kápácskák*) 'ekekapa'
- kápácskáz* 'ekekapál'
- kapuszobor* (*kapuszobrot*, -ja, *kapuszobrok*) 'kapuoszlop'
- kaszakajmó* (-t, -ja, -k) 'a kaszára szerelt kampós bot, a kasza csapója'
- kaszakálápács* (-ot, -o, -ok) 'ívelt (félhold) alakú, lapított csücsokban végződő, csak kasza kikalapálására használt eszköz'
- kallany* (-t, -a, -ok) 1. 'üstház'; 2. 'főzőüst („*vasfazék*”)'
- keritésszobor* (*keritésszobrot*, -ja, *keritésszobrok*) 'kerítésoszlop'
- kékk* 'fölvágós, büszke'
- keszöce* (-t, -'je) 'félig kész szilvalekvár';

a „kiolvasztott” szilvából lekvárfőzőskor bizonyos mennyiséget kivesznek közvetlen fogyasztásra v. tészta ízesítésére; tartósítható

keszöcés lepény (-t, -e, -ék) 'vékonyra nyújtott sült kelttészta keszöcével, mákkal, zsírral, cukorral a tetején'

kézisintöllő (-t, -je, -k) 'kézisaraboló (l. *sin-töllő*)

kiményül (csak e. sz. 3. sz.-ben) 'kificamodik' — „*kiményült a kezem*”

kétyasz (-t, -ok) '(különféle holmival, áruval) feketéző' (a II. világháború idején bukkant föl a szó)

kétyaszkodók 'feketézők'

kindrusz (-t) 1. 'ördög' — „*Érvisz a kindrusz!*”; 2. 'koromtól mocskos képű (olyan, mint az ördög, pl. a kéményseprő)'

kisefa (-'t, -'jo, -'k) 'hámfa' — „*éggyes kisefa*”, „*kettes kisefa*”

küllő (-t, -je, -k) 'férfimellény'

kivefa, kivekötőfa (-fát, -fájo, -fák) 'akác-fából készített, kb. 50–60 cm hosszú és 2–3 cm átmérőjű, egyik végén kihegyesített, sima felületű rudacska a kévekötő végének elbújtatására' (a kévek kétmarkosak!)

kódúskásó (kódúskását, kódúskásájo, kódúskásák) 'disznóöléskor vér és rizs (rizshiánykor kukoricadara) abáról lében megfőzve' (íze és színe hasonlít a véres hurkáéhoz, csak amaz hígabb)

kocagyerek (-ét, -e, -ék) '„törvénytelen” gyerek'

kocsikas (-t) 'gyermekláncfű'

kohó (-t, -ja, -k) 'a tűzhely sütőtere'

kólész 'ödöng, ténfereg vmi után szimatolva, kutatva (pl. ember, kutya)' — „*Főkólésztem mindént, de nem talátom.*”

kolobicska (-'t, -'jo, -'k) 'gyermekroller'

kolobicskáz 'rollerez'

komlódrót 'a komló felfuttatására használt vastag drót'

komp (-ot, -ja, -ok) 'a kukoricacső csutkája' — „*Hozzá kompot a tűzre!*”; „*Komppā köll becsinányi a pociklutak.*”

komposbúza (-'t, -'jo, -'k) 'fejtelen, félig érett, foghíjas kukoricacső' — „*A komposbúzáat dobjátok fére, köll a lónak.*”

kondé (-t, -ja, -k) 'lehajtható fogantyús, fedeles, különböző ürméretű ételes edény'

kórófarka (kórófarkát) 'a kukorica porzós virágzata, „címere”'

kórószűsz (-t, -e, -ök) 'a kukorica torzsvirágzatának bibeszálai, „kukoricahaj”'

kórótörzs (-öt, -e, -ök) 'a kukoricaszár levágása után maradt gyökérrész'

kórótörcsöt ver 'a kórótörcsötől megtisztítja a tavaszi vetést'

kotla (-'t, -'jo, -'k) 'nagy, határozatlan ürméretű edény'

körösz (-öt, *körösztye*, -ök) 'gabonakereszt'

— „*éty körösz*” = 2 × 13 kévés, vagyis 13–13 kévéből rakott kereszték, „*fel körösz*” = 1 × 13 kévéből álló kereszt

kötés (-t, -e, -ék) 'csíráztatott búzából és rozsból készített, kemencében sült, édes, kásaszerű étel' (csak a húsvéti böjt idejére készítik)

kőtíz (kőtíz, kőtíz, kőtíz) 'talajvíz'

követ (-em, -éd, -i) 'követel (vmit)' — „*Má éhes a gyerek, követi a étét!*”; „*Mit követ má megén?*”

kreszál 'súrlódik vmihez, érint vmi vmit'

kúcsoskálács (-ot, -o, -ok) 'fonatos (nagy perechez hasonló) tészta'. Csak lakodalomkor készítik a bámészokdók tréfás megkínálására, ugyanis madzagot sütnék bele, ezért csak marakodással lehet darabokra szedni.

kútsújtó 'a gémeskút vödröt tartó része'

lafkó (-t, -ja, -k) 'krumplis tészta tűzhely lapján sütvé, majd kifőzve' — „*mákos lafkó*”

lajbí (-t, -ja, -k) 'mellény v. könnyebb zakó'

lapítus (-t, -a, -ok) 'kelt tésztából sült, kétrét hajtott zsíros, sós (és borsos) tészta' — „*sóslapítus*”

laska (laskát, laskájo, laskák) 'a kifőzésre váró nyers tésztából keskeny sávokra vágott és a tűzhely lapján megsültött tészta'

leeresztős (-t, -e, -ök) 'a tűztérbe is leengedhető nyeles konyhai edény'

libadög (-öt, -je, -ök) 'erdőben honos tavaszi virág, fehér, kék, lila színű; odvas keltike (Corydalis cava)'

lósintöllő (-t, -je, -k) 'lósaraboló' (l. *sin-töllő*)

lucérna (-'t, -'jo, -'k) 'gombos virágú lóhere'

luntustor (-t, -ja, -ok) 'szíjból v. kötélből készített nehéz ostor, főleg ökrök hajtására'

lüttyő 'tökfilkó, „lüke”'

mácsgál (-om, -od, mácsgájo) 'szennyes kézzel vmit összefogdos, bepiszkít' — „*Né mácsgád azt a tisztá abroszt!*”

mácsnya (-'t, -'jo, -'k) 'mocsári, szürke, halvány aszott (Cirsium palustre)' — „*Többen vótunk tavasszá mácsnyát szénynyi.*”

mácsnyás 'aszottos' — „*Igén mácsnyás vót a buza.*”

mácsnyatövis (-t, -e, -ök) 'az aszott tükéje'

mátóha 'szájtáti, ügyetlen'

megőregedik (csak e. sz. 3. sz.-ben) 'megsűrűsödik (pl. főzőskor a lekvár)'

merüett leves 'kifőtt tészta levéből készített, fokhagymával ízesített leves (főtt tésztával elegyítve)'

mërnnyog 'nyávog (macska)
mony (-at, -a) 'hímvesztő (biz.)' — „Kivá-
gom a monyad!”

morzsolószék (-ét, -e, -ék) 'egyik végén kés-
szerű fémlemezzel ellátott „fejőszék” v.
„istállószék”, kukorica morzsolására'
muska v. muszka (-t, -k) 'zsizsik'

némakesztyű 'egyujjas kesztyű'

nyeszet 1. 'türelmetlenkedik indulás előtt,
sürgöti az indulást' — „Várj má, mit
nyeszec!”; „Mënnnyünk haza, nyeszethnek
a libák.” 2. 'mindenáron menne, vágyik
vho'va' — „Nyeszet a bálbo.”

nyív (-et, -e, -ek) 'földigiliszta, kukac'
nyíves 'kukacos, férges' — „Ebbe a évbe
nyíves vót a csërésnye.”

nyomórúd (-at, nyomórúggya, -ak) 'gaboná-
val, takarmánnyal rakott szekér bizto-
sító lefogására szolgáló vastag fenyőrúd'
nyúlacsakakényér (-kényeret, -kényere, -kë-
nyerek) 'madárlátta kenyér'

olasz (-t) 'kelkáposzta (nyersen és főzelék-
ként)'

opálko (opálkát, opálkájó, opálkák) 'hársfa
kérgéből font abrakoló kosár (kiveszőben
van)'; (A mosdani nem akaró gyereket
öregapja így invitálta: „Gyere, pájtás,
katonánok! A válloho vérbuvánok, Jó léssz
a szád opálkánok.”)

öregúj (-át, -ja, -ak) 'a kéz és a láb hüvelyk-
ujja' — „Jó rúhúsztam a öregújamra a
kálápáccsó.”

összetörköll (-öm, -öd, -i) 'sebtében összeölt
(ruhán szakadást)' — „Törkőd össze,
asztén mënnyek!”

pamuk (-ot, -ja, -ok) 'pamut'

pampuska (-t, -jó, -k) 1. 'vízzel dagasz-
tott kelt tészta' (pogácsavággóval kiszag-
gatják, tűzhely lapján megsütik, kihűlés
után kifőzik, mákkal, dióval, túróval
ízesítik) 2. 'lábbelire, meztelen lábfejre
v. a liba talpára ragadt sárcsomó' —
„pampuskájó van”

papucs (-ot, -a, -ok) 'fából vájta, papucs
alakú ívőszköz, hosszú nyélre szerelve'
(határi kutaknál használták vízmerésre
és ivásra)

párászt leves (-t, -e, -ék) 'rántásos leves' —
„párászt krumppléves” = zöldséggel, fű-
szerrel (kömény, bors) ízesített rántásos
leves; „párászt borsóleves”: az előbbihez
hasonló bableves

pálástos 'penészgombás (befőtt, bor stb.)'
petecs (-ét, -e) 'kanyaró (betegség)'

petecész 'kanyarós'

petyög 'fölsőlegesen eljár a szája, lefetyel'
— „Eriggy inné, në petyögj!”; „Há nem
épütyegte a dógot!”

pihák (-jó) 'az orrüreg hátsó része, a „hor-
tyogó”, ami összeköti az orrüreget az
orrgarattal' — „Pihákomba mënt va-
lami.”

pihákol 'éles, sípoló hangot ad (pl. a liba,
ha töméskor a szemet rossz helyre dug-
ják)'

píka (-t, -jó) 'száraz orrváladék'

píkás 1. 'olyan (ember), akinek száraz
takony van az orrában' 2. 'gúnyszó
(gyerekek között)'

pílisz (-t) 'penész'

píliszférég (píliszferget, píliszferge, pílisz-
fergek) 'levéltetű, peronoszpóra'

pílisznyés 'penész' — „pílisznyés kënyér”

pimpimpáré (-t, -ja, -k) 'gyermekláncfű' —
(A gyerekek a növény leszakított üreges
szárát behasítják, vízbe teszik, rigmust
mondanak: „Pimpimpáré, zsugoroggy
össze . . . , Pimpimpáré, zsugoroggy ösz-
sze . . .”, mindaddig, amíg valóban föl
nem kunkorodnak a végek.)

pirítus (-t, -a, -ok) 'piritott kenyér' —
„foghájmás pirítus”

pístyog 'ismétlődő kellemetlen, éles hangot
ad' — „Pístyognak a csibék, biztossan
éhesek.”

pízsereg 'nyüzösög' — „Pízsorognak a han-
gyalok, eső léssz”; „Csak úgy pízsorog
a sok nép.”

pócik (-ot, -ja, -ok) 'egér'

pócik v. polcik (-ot, -ja, -ok) 'kis polc' —
„Hun a gyufa? — A pócikon.”

pokla (-t, -jó) 'állat (főleg tehén) méh-
lepénye' — „Édopta a poklát”; „Ojan,
mínd a pokla ez a íng.”

póráz 'rendetlen öltözetű'

pórázul 'rendetlenül, rongyosan'

prandla 'ocsmány, disznó'

prasiva 'malackodó'

prészling (-ét, -e) 'répaszelet'

prészlingés 'répaszelettel mocskolt, répa-
szelet részére való' — „prészlingés
verém”

preszmetöll 'vízzel befröcsköl' (pl. a kutya,
ha rázza magáról a vizet)

prézsmítáll 'vmire rábeszél, folyton beszél'

pruszlik (-ot, -ja, -ok) 'női mellény'

prüccs (-öt, -e, -ök) 'a csizmanadrág térdben
oldalra nyúló része'

prüccsös nádrág (-ot, -jó, -ok) 'csizma-
nadrág'

purhás 'korhad, pudvás' — „purhás
dészka”, „purhás ja”, „purhás gërënda”

puruttya 'rút, csúnya' — „puruttya pófá-
jú”, „puruttya dög”

pusztakálács (-ot, -o, -ok) 'fonottkalács,
tejjel sült fehérkalács'

pusztakényér (-kényeret, -kényere, -kénye-
rek) 'csupasz kenyér'

pusztaleves (-t, -e, -ék) 'egyszerű, gyorsan
elkészíthető, kellemes ízű leves' —
„Savanyó pusztaleves” v. „puszta-savanyó

- leves* = együtt főzve: víz, babér, szemes bors, zöldpaprika, 1/2 l tejföl liszttel keverve, ecet, só; a kész lébe pirított zsemlekecskőket tesznek
- rágáncs* 'vkihez túlzott szeretettel v. tolakodóan ragaszkodó' — „*Éz a Gabi ojan rágáncs.*”
- rágáncskod* 'kapaszkodik vkire v. vmire (pl. kerítésre)'
- rampa* (*rämpát, rämpájo, rämpák*) 'vasúti átjáró sorompója' — „*Le vót eresztve a rampa.*”
- rapancos* 'rücskös felületű' — „*rapancos dínnye.*”
- recitáll* 'szaladva megy, aprózva siet, iszkol'
- rékas* (-*t*, -*a*) 'szennyos (edény)' — „*Lakodalomkor sok rékas összegyűn*”; „*Rékasba tettem a edényi*”; „*Megészem a levesés tányérbul: nem akarok sok rékasi*”; 2. 'moeskos, szennyos' — „*Rékas a pofád.*”
- rence* (-*t*, -*je*) 'bodorvirágú hínár, hínárvirág, tömlőfi stb. (Utricularia)'
- reszét körte* (-*t*, -*je*) 'reszelt aszalt körte' (tasakokban árusították, főtt tészta, lepény ízesítésére használták)
- rostat* 'nagy igyekezettel halad, törtet'
- rovás* (-*t*, -*o*, -*ok*) 'fából, deszkából készített védőkeret kutak fölött'; *kútrovás*
- röppüllő* (-*t*, -*je*, -*k*) 'bő ujjú női blúz' (kiveszőben van)
- ruckol* (-*om*, -*od*, *ruckója*) 'huzamosabb ideig használ, strapál vmit' — „*Eszet a bicigit is má két éve ruckolom.*”
- ruspikol* (-*om*, -*od*, *ruspikója*) 'erősen igénybe vesz, koptat vmit'
- sarkāl* 'patkós cipővel v. eszímával jégen, nekifutással párhuzamos görbületet húz a sarkak élével'
- sintöll* (-*öm*, -*öd*, -*i*) 'kézi tolókapával v. lókapával megmunkálja a kapásnövények sorközeit' — „*Aszt a féhód répát mégyék meksintönyi.*”
- sintöllő* (-*t*, -*je*, -*k*) 'kézi tolóka v. lóka'
- senye* 1. 'hitvány, vékonydongájú (legény)'
2. 'magtalan (férfi)' — *senyetökü*
- siska* (-*t*, -*jo*, -*k*) 'fánk'; *lelkes siska* 'fánk, belsejében lekvárral'; *lelketlen siska* 'fánk, belül lekvár nélkül'; a farsangi *tyúkverő* kor a hentesnek öltözött legény kiabálja: „*Ne, siska, ne, farsang!*” (1. *tyúkverő*)
- slattyog* 'andalogva megy'
- smolka* (-*t*, -*jo*) 'savanyúkovász kenyér dagasztásához'
- sopa* (-*t*, -*jo*, -*k*) 'szalmával, náddal v. zsindelelyel fődött kisebb csúr' — „*A zóthere a sopábo van a fódre terítve.*”
- srot* (-*ot*, *srottya*) 'dara (árpából, kukoricából stb.)' — *arpasrot*, *törögúza srot*
- srotolló* (-*t*, -*ja*, -*k*) 'daráló' — „*a Kertész srotollója*”
- subra* (-*t* -*jo* -*k*) '50–60 cm hosszú, fűzveszéből font 6–8–12 ágú (soros) korbács (a végébe piros v. fehér szalagcsokor kötve)'; subráláskor használják (1. *subrálás*)
- subrálás* (-*t*, -*o*, -*ok*) 'subrá-val történő megverése a lányoknak és asszonyoknak' (Karácsony és újév között, aprószentek napján reggel a kislányok és a legények bejárják az ismerős lányos házakat, ahol „subrának”, vers kíséretében. A végén megvendégelik a subrálókat, a kislányoknak csak pénzt adnak.) A versike így szól: „*Kilisés, bóhás né légy, Údvőségbe, egészségbe éj, Fehérpézző fizessé!*”
- subráló* (-*t*, -*ja*, -*k*) 'az a fiú v. legény, aki subrá'
- subbák* 'nagy, busa fejű' — „*subbák kötök*”
- sústyá* (-*t*, -*jo*, -*k*) 'az érett kukorica letisztított száraz levélzete' — „*Gyerekkoromba éccér tisztításkor elaluttam a sústyábo.*”
- sűrókóró* (-*t*, -*ja*, -*k*) 'csalamádé kukorica'
- szappanyos* 'szalonnás (pl. a keletlen sült kenyér)' — „*Nem sikerült úgy a kényér: éty cséppet szappanyos.*”
- szédér* (szédért, szédérje, szédérk) 'fai. term. eper'
- szédérfa* (-*t*, -*jo*, -*k*) 'eperfa'
- szerdék* (-*ét*, -*je*, -*ék*) 'aludttej' — „*A pincébe jó hideg lét a szerdek*”; „*Összelöttyögött a szerdekém, ahugyan vittem.*”
- szerdékes kánál* (*kanalat, kanala, kanalak*) 'aludttejnek tejesfazékból történő kikánalazására alkalmas, gömbölyített fejű, a feje majdnem merőleges nyelű kanál'
- szérha* (-*t*, -*jo*, -*k*) 'háztető' — „*A tolvaj fészette a szérhán a cserepet, úgy mént be a pállásro.*”
- szülőfjsze* 'ácsbalta'
- szíra* (-*t*) 'dara (csapadék)' — „*Szíra esett.*”
- szlopáll* (-*om*, -*od*, *szlopájo*) 'mohón iszik, sokat iszik egyszerre' — „*Né szlopáj má annyit!*”; „*Leszlopáto magát!*” (= berúgott)
- szobor* (*szobrot, szobra, szobrok*) 'mindenféle oszlop, cölöp'; „*keritésszobor*”, „*kapuszobor*”, „*villanyiszobor*”, „*télifoniszobor*”
- szokós* 'bejáratos vhoval, ismerős vhol'
- szökik* 'fröccsen, felfröccsen, kifröccsen' — „*A keverésné vigyázz, szökik a zsír*”; „*Főszöktem a úton!*” (= befröcskölde-tem)
- szöktet* (-*ém*, -*éd*, -*i*) 'befröcsköl vkit v. vmit vmivel' — „*A autó beszöktett!*”; „*Beszöktetem a vasányivalót.*”
- szöktetés* (-*t*) 'permetszerű befröcskölés (vize- l, sárral)'

szuszák (-ot, -jo, -ok) v. *szuszákos ládo* (ládát, ládájo, ládák) 'nagy méretű, két-részes faláda liszt részére'

takart (-ot, *takartya*, -ok) 'töltött káposzta' *tápész* 'bámész'

tápész *kodik* 'bámészkodik, elbámul' — „Sokáig tápészkontá valahun.”

tapicskol (-om, -od, *tapicskója*) 'tenyérral apró ütéseket mér sárral bevont felületre; tapaszt'

tejesbúza (-t, -'jo, -'k) 'főzésre alkalmas, még éretlen kukoricaacs'

telléget 'integet, kezét lengeti, vmit lenget, hadonászik vkinek az orra előtt'

tészla (-t, -'jo, -'k) 'a jármot az ekével összekötő rúd'

típicköl v. *tirciköl* 'türelmetlenül topog' — „Típickötem, úgy fásztom.”

tisztítás (-t, -o) 'kukoricahántás' — „törög-búza-tisztítás”

tokmány (-t, -o, -ok) 'tehén szarvából v. fémből, esetleg fából készített tok kaszák számára'

tokmányos tarisznya (-t, *tarisznyájo*, -'k) 'kis vászonzsák a kaszás ember szerzősámainak tárolására'

tom (-om, -od, -ja) 'nyom, tol vmit'

tomakodik 'nyomakodik, tolakodik'

tomakodás (-t, -o, -ok) 'tolakodás, tülekedés'

tomás! 'nyomás!' — „Tomás, hórúkk!”

totyka (-t, -'jo, -'k) 'borotválkozáshoz használt v. vízfesték keverésére alkalmas kisméretű víztartó edény'

tölfa (-t, -'jo, -'k) 'tölgyfa' — „tölfaszék”, „töljakoporsó”

törcs (-öt, -e, -ök) 'nagyobb növény gyökérzete' — „ágácsjätörcs”, „kórötörcs”, „heretörcs”; „A törcsiér kivette eszt a fát is.”

törcsöt ver 'tavasszal a kukorica gyökérrészét husággal verve megszabadítja a földtől' (a *kórötörcs*-öt összeszedik, mert tüzelesre kiváló) — „A gyerekek eméntek törcsöt vernyi.”

törögbúza (-t, -'jo, -'k) 'kukorica, tengeri'

törk (-öt, -je, -ök) 'vékony drótból v. lószőrből készített vadmadár-fogó hurok'

törkész 'hurokkal (foglyot, fácánt) fog'

törköget (-ém, -éd, -i) 'foltozgat, sebtében összeölt vmilyen anyagot' — „Üdögétem magamba, törkögettem ápdát ingeit.”

tyúkverő (-t, -je, -k) farsangi szokás: A regruták farsang *fárkán* (= végén) zenezőval bejárik a lányos házakat. A háziak megvendégelik őket siskával, borral, kocsonyával, sonkával. Néhány legény ezalatt a tyúkok alól kiszedi a tojást, felverik a tojó tyúkot fészkeről és az így „szerzett” tojást este együtt

fogyasztják el a kocsmában. A fölösleget eladják.

tyúkverőz 'részt vesz a tyúkverőben'

úritök (-öt, -je, -ök) 'bécsi tők, sütőtök'

üpre-hatra 'egyre-másra, hamarjában'

vadbodza (-t, -'jo, -'k) 'közönséges bodza, feketebodza'

vadepër (*vadeprèt*, *vadepërje*, *vadeprék*) 'erdei számoça'

vakrampa (*vakrámpát*, *vakrámpájo*, *vakrámpák*) 'sorompó nélküli vasúti átjáró'

vádol (-om, -od, *vádója*) 'ékel'; *alvádol* 'alálékel'

vájol (-om, -od, *vájója*) 'kenyértésztát dagaszt'; *kivájol* 'a megdagasztott tésztát kosarakba rakja'

vasláb (-ot, -o, -ok) 'három- v. négy lábú vastákolmány tűzhelyek sütőjében, magasztónak'

vendégodá (-t, -ja, -k) 'a bőrfákra hosszanti irányban rakott rúd(-ak) gabona v. takarmány hordásakor'

vérnyog 'nyávog (macska), nyafog (gyerek) *vettet* (-ém, -éd, -i) 'lapos kavicsot kis szögben erős lendítéssel a víz felszínére hajít' (az a cél, hogy a kavics minél többször pattanjon el a felszíntől és vetődjön vissza újra)

vicsorgat (-om, -od, *vicsorgassa*) 'edényt (tányért) kapar kanállal'

vicsorog 'fennhangon, csúnyán nevet' — „Mít vicsorogsz itt, mind a jakutya!”

vizestetős 'viszketősen fájós' (csak fagyástól beteg lábujjról)

vonyogó (-t, -ja, -k) 'szalmahúzó horog' — „Égy legény beleesett a vonyogóba, meg is hāt.”

vögyel (-ém, -éd, -i) 'hordáskor a kocsin levő, kalászos végükkel szemben fektetett kévétet más kévékkel (rendszerint hárodékkívével) lefog v. asztag rakásakor a belső területet („völgyek”-et) kévékkel kitölti'

zajgat (-om, -od, *zajgassa*) 'üz vkit v. vmit' *zsándároznak* (csak t. sz. 3. sz.-ben). Egy rigmusban fordul elő, amit a gyerekek mondanak tavasszal, cserebogárjásakor, azok összefogdosásakor: „Csérebogár, mikor lesz nyár? — Maj megmondom husvét után, Mikor a fák virágoznak, Vinasszonyok zsándároznak.”

zsídóbuktá (-t, -ja, -k) 'kifőtt kelesztett tészta (mákkal v. dióval és cukorral leszórva, zsírral meglocsolva)'

zsubrik 'fukar, szűkmarkú zsupori' — „vin zsubrik”, „zsubrik paraszt”

Egy 1859-ből való katonakönyv néhány tanulsága

1. A katonakönyvről tudjuk, hogy írója Kántor József. Kántor József szülőhelye a szlavóniai Szentlászló. Ezek az adatok megvannak a könyvben így: „E kis könyvet írtam Én Kántor József Ittaliájában Verona es töb városokba stöbi.” Ez a szöveg a könyv számozatlan első lapján, a belső felén van írva lila tentával. A 38. l. ez van: „Szent-László az én Szülőföldem. Nem tudom, hogy mikor jutok én beleje, Kedves hozamban volt életem vígsága.” A 35. l. pedig be van jegyezve a dátum, amikor a könyvecskét írták: „Juniusz 18/1859 Olaszhon veronaban . . .”

A katonakönyv tartalma: katonaszövegek, verses levelek, népdalok és trufa.

2. Ez a katonakönyv azért jelentős, mert tudtommal eddig ez az egyetlen szlavóniai nyelvjárást őrző szövegünk. A szlavóniai is — tudott dolog — csak a hallott nyelvre támaszkodhat gyűjtéskor. S akármilyen körültekintéssel jegyez is, a szöveg mely szlavóniai születésű tollából került ki, csak haszonnal forgatható. S ma, amikor már annyian ismertették és gyűjtötték a jugoszláviai szlavóniai nyelvjárást (Szarvas Gábor, Balassa József, D. Bartha Katalin, Penavin Olga és e sorok írója), csak örülhetünk ennek a katonakönyvnek is, mert bőven ad lehetőséget a szakembernek, hogy ellenőrizze a gyűjtését. Mi lett előttem világos, tanulmányozva ezt a katonakönyvet? A szlavóniai nyelvjárás hanganyagában őriz olyan régiségeket, amelyeket nem könnyű ellenőrizni és bizonyítani. Véletlen-e, hogy az *sz*, *s*, *zs*, *c* és *cs* helyén olykor *s*, *sz*, *zs*, *s*, *cs* és *c-t* ejtenek? Az alábbi példákat erre, a katonakönyvben is megtalálható szövegből idézem, megőrizve Kántor József írásmódját: „Szepeu megyen a gőz kotsi szok szép legény maserozék, könyes semmel néz ki rajta, hogy rózsáját otthol hata . . . Nem láthati azt szirati ojde keszervesen néz ki tsak kinyisa az ablakot mégis varja az rozájatt . . . Megtalálom de azt bánom, hogy ő tőle el kel vállnom elmaszérozok messzire Isoha nem jutok eszibe . . .” A *szok* 'sok', *sem* 'szem', a *szirat* 'sirat', mind ilyen alakok. Mivel a nyelvjárásban, amit ez a népdal a katonakönyvből is bizonyít, nem következetesen cserélődik fel az *s* *sz*-szel, az *sz* *s*-sel stb., csak kíváncsisággal fogadhatjuk ennek a katonakönyvnek anyagát, és levonhatjuk a tanulságokat. Ez pedig, hogy 1859-ben Kántor József ugyancsak alkalmaz írásban is olykor *s-t* *sz* helyén, *c-t* *cs* helyén: *korciáz* 'korcsolyáz' stb. Itt világos, hogy nyelvjárási sajátásról és megőrzött régiségről van szó, még ha a beszélő hangulattól is függhet az ilyen csere. Lehetett-e valamikor is olyan hangrendbeli sajátág, hogy az *s* helyén *sz-t*, *cs* helyén *c-t*, *sz* helyén *s-t* ejtettek? Még példák a szlavóniai nyelvjárásból: „És zsirt a jaoncsa” (K). „Igön keszervesen szirt” (L). „Gyerő szegic” (L). S ha a nyelvemlékekben keressük erre példát, megtaláljuk a HB.-ben is az ilyen olvasatú alakokban: *paradisumut*, *gyimilstüül* (Pais olvasata). Kántor József katonakönyve megerősít abban, hogy ezzel kapcsolatban csakis megőrzött régiségről beszélhetünk ebben a nyelvjárásban.

3. Nemcsak a gyűjtések, hanem ez a katonakönyv is mutatja, hogy Szlavónia gazdag népdalokban és folklóryanagban. Nem tartom feleslegesnek itt közölni a Cinege madár című népdalt; amit a katonakönyv őriz:

„Hol voltal az éjel tsinöge madár, ablakodban voltam szivem aszonykam, mért nem gyötél beljeb tsinöge madár uradtol nem mertem szivem aszonykam.

Nints ihthol az uram tsinöge madár, folo patakra van hidat csinálni Kedves angyalomnál most mulatozik.

Tsinöge madárkám kive mulatál Veléd ósút voltam szivem aszonykám, ot mulatam veled szivem aszonykám bort iz itam veled gyöuge vilóám. Te voltál itt velem szivem aszonykám, mért nem jötél felém gyöuge vilójám, hozad mentem volna tsinöge madár uradtol nem mertem szivem aszonykám.”

Bona Júlia

Dereglye. Annak ellenére, hogy szónkkal számosan foglalkoztak, származásának véglegesen elfogadott magyarázata nem született meg (TESz. 1: 617). Olyan történeti, elsősorban szó- és tárgytörténeti adatokat óhajtok a következőkben bemutatni, amelyek igazolásul használhatók eredetének megállapítására.

A *dereglye* szó az írásbeliségben — eddigi ismereteink szerint — először Dugonics Andrásnál bukkan föl az *Etelka* című regényében. 1786/1791: „kik a' zajos tengereknek, és a' dombos haboknak ereftvén, Dereglyéjeket, sem a' Szélnek moftohaságát, sem a' sós vizeknek verdődését [!] által-nem-láthatták” (Második megjobbított kiadás 1: 80).

A *dereglye* szó tehát először 1786-ban Dugonicsnál bukkan fel, de már 1794-ben Kovács Pálnál közmondásban kerül elő. „Roszsz hajó az, mellynek *dereglyéje* nintsen” (Kovács Pálnak m. példa- és közm. 54). Az *Etelka* sikere ugyan sok mindent megmagyarázhat, de jóval nagyobb a valószínűsége annak, hogy a hosszabb ideig Győrben élő Kovács Pál az élénk hajós életet mutató dunai városban ismerte meg (Szinyvei: MÍrók 6:1351). Ez pedig azt jelenti, hogy a *dereglye* szó nem köthető egyedül Szegedhez. Erre mutat egyébként 1792-beli szótározása is (SzD² 31).

Kovács és Dugonics gyűjtéséből (M. példab. 2: 210) azután átveszi Ballagi (M. példabesz. 2934), Erdélyi (M. közm. 1710), CzF. (1: 1206—7), Margalits (Közm. 117), O. Nagy (M. szólások 260—H. 88), kinél jelentésére magyarázatot is találunk, amely azonban a tiszai vontatóhajósok életének ismeretében módosításra szorul. A vontatott hajó tehetetlen, ha nincsen (lovas)dereglyéje, nem tudja szükség szerint egyik oldalról a másik partra tenni a vontató lovakat váltáskor!

Adataink arra mutatnak, hogy Dugonics, Herman Ottó (HaK. 1: 289 ábrával, 2: 780), Bálint Sándor (SzegSz. 1: 277, 2: 59), Betkowski Jenő (Ethnogr. 65:100, 9. és 11. kép) közölte szegedi *dereglye* azonos. Jellemzője, hogy nincs fedélzete (a hajótest nyitott), t e h e r s z á l l í t á s r a szolgál, és evezővel mozgatják.

Ezek szerint a Msg. Néprajzában (2:256) a *dereglyé*-ről összefoglaltak megerősítésre szorulnak, s szófejtésünkhöz egyelőre fel nem használhatók.

Edelspacher Antal 1878-ban (Nyr. 7:433) vetette fel azt a gondolatot, hogy a *dereglye* az oszmán-török *diräkli gemi* 'árbocos hajó' első részének átvétele. (Vö. *diräkli* Radloff: 3: 1761; *direk* Heuser—Şevket: Türkisch—deutsches Wb. Wiesbaden, 1958; *direk* Türkçe sözlük. Istanbul, 1944. A török szöveg fordításáért dr. Németh Istvánnak, Bonyhád, tartozom köszönettel.)

Edelspacher magyarázatát elfogadta Munkácsi (A m. népies halászat műnyelve. Ethnogr. 4: 169 [□: 269]. Munkácsi súlyos tévedése ott van, hogy a magyar halászok a [szegedi] *dereglyét* ismerik, arra pedig (l. a leírását) a *direkli* szó már jelentésénél fogva sem használható. Edelspacher mint az Arad megyei Lökösházán birtokos és lakos, tudhatta, hogy sem a Tiszán, sem a Maroson vitorla árbocos hajók nincsenek, de nem is voltak (Ethnogr. 65: 92).

Ismerkedjünk meg egy kissé a tiszai (és dunai) magyar és török hajózással. Az általam ismert első, a Tiszára vonatkozó magyar hajónevet tartalmazó oklevél 1475-ből való. Ekkor — többek között — a zentai révben a *ladak* és *cholnok* átkelési költségei felől egyezkedik Szeged városa a budai káptalannal (Szeged város titk. lt. 35. f. sz. > Varga Ferenc: Szeged város tört. 1: 256 és Reizner J. Szeged tört. 4:73—5).

A Duna — mint mindig fontos vízi útvonal — közvetítője volt az idegen hajózási ismereteknek. Csak példának vetem fel, hogy Zsigmond magyar király 1437-ben meghagyja Sopron város tanácsának, hogy Pozsonyban 12 hajót szereljen fel („... duodecim naves vulgo *hochnawr* [vö. Kretschmer Pál: Wortgeogr. etc. Göttinga, 1918. 246—7] dictas in Vienna” Tóth-Szabó Pál: A cseh-huszita mozgalmak stb. Bp., 1917. 371, kiegészíti Házi: SoprOkl. I/3, 142), s íme német szóval élnek. — Így kerülhetett nyelvünkbe a német eredetű *dal-evező*, *dal-gúzs* kifejezés első tagja is, mint új, hasznos m ű s z a k i ismeret.

A törökvilág beköszöntésével megélnékül a Duna, de a Tisza hajóforgalma is. Felfelé hadianyag, seregek, utánpótlás, lefelé egy kifosztott ország értékei, emberei vámdorolnak a hajóderékban. Fekete Lajos a berlini és drezdai levéltári gyűjteményből számos, bennünket elsörendűen érdeklő adatot közöl (LevtKözl. 6: 269—305, 7: 55—106). Sajnos a keresett *direkli gemi* kifejezés nem került elő, s ez bizony ellene szól Edelspacher egyébként nyelvészetileg megfelelő magyarázatának. Kérdés azonban, hogy nem adathiánnyal van-e dolgunk? Fekete Lajos volt szíves velem leveleiben közölni, hogy a „*direkli* szót 'árbocos' értelemben mint hajó és sátor jelzőjét ismerem, de a magyarországi török források között előfordulására nem emlékezem”. Mindenesetre — ha a szó egyáltalában használatos lett volna — a török élénk dunai és tiszai (vontató)hajó-forgalma ezt várhatóvá tette volna (vö. Török—magyar kori Okmt. 1: 362, 410; Győri tört. és rég. füz. 4:245—6; Tóth T.: A jászkunok tört. a török hódoltság korában. Szolnok, 1913. 92).

A török *direkli*-ből szabályosan lett a délszlávban *dirèklja* (EtSz. 1321). A török > délszláv átvétel magyar nyelvi továbbélése, átvétele hogyan alakult, azt látjuk, hogy a magyar nyelv változatlanul megőrizte a délszláv képzést (vö. Kniezsa: SzlJsz. I/1, passim!). Azt várhatjuk tehát a fentiekből, hogy a délszláv *direklja* a magyar nyelvben — átvétel esetében — megmarad.

A délszláv származtatás ellen szól az alábbi tárgyi megfigyelés is. Betkowski Jenő írja „Adatok a szolnoki hajósok életéből” című dolgozatában (Ethnogr. 65: 98, 105): „Különösen a szerb vidékre való kocsisokat dícsérték ... [a hajósok] sokat” ... „a szegedi rácoknak nem kellett a *deregje*, mer a lovuk be vót tanítva.” A vontatólovak átszállítására nem használtak lovasdereglyét, hanem váltáskor (szaldom) egyik partról a másikra úsztatták jól betanított lovaikat. Tehát a dereglyét nem tőlük ismertük meg.

Ezek után nem meglepő, ha a szerb N. *dèreglja* ~ *derèglja* (TESz. 1:617), *dereglja* (EtSz. 1321), a szlovák *deregl'a* (Uo.) a magyar (~ Szeged vidéki) *dereglye* szó pontos mása, és a magyarból került szomszédaink nyelvébe. A szlovák *deregl'a*, a szerb *dereglja* átvételéhez magyarázatot ad Sulán Béla (MNY. 57: 149—54), míg a délszláv *dèreglja* ~ *derèglja* meglátásom szerint szövegyülés eredménye: a délszl. *dirèklja* × délszl. *dereglja* szókból.

Művelődéstörténeti valóság, hogy különböző népek hosszabb ideig tartó érintkezésekor a jövevényszavak nem ad hoc, hanem egy-egy tárgykörhöz kapcsolódva kerülnek át.

A sikertelen szófejtési kísérletek (TESz. 1: 617) áttanulmányozása, revideálása, anyaguk kiegészítése során jutottam arra, hogy szónk eredetét olyan nyelv szókincsében keressem, amely hajósnyelvünkben régi időktől mély nyomot hagyott. Különösen Bíró Izabella „Dalevező, dalgúzs” című érdeemes szócikke (MNY. 62: 327—9 > TESz. 1:588) mutatott ebbe az irányba, amelyet megerősített bennem Kniezsa István (SzlJsz. I/2, 763)

által felvetett kfn. *tragele (< *Trage*) szó a *taraglya* ~ *taroglya* ~ *turuglya* szófejtésével kapcsolatban.

A tárgy- és szótörténet — a Kniezsa Istvántól felvetett gondolat nyomán — a következőket mondja a *tráglyaháló*-ról általam (Nyr. 94:487–8) felderítettek is figyelembe véve.

Az adatokból kiderült, hogy a *tráglyaháló* Stájerből származott hozzánk. Neve — mint már Kniezsa István a SzlJsz. I/2, 763. lapján is vélte — Mollay Károly szíves írásbeli közlése szerint is: „a *tragel* Umlaut nélküli, tehát bajor alakja egy ófn. *tragili*, kfn. *tragele* és *tregele* (középnémet) szónak. A korai újfelnémet adatok azonban a német történeti szóképzéstan tanúsága szerint ezt a magyarázatot így is egészen bizonyossá teszik (vö. Wilmanns: Deutsche Grammatik II. Strassburg, 1899². 318).

A magyarban a másik *taraglya* szó már 1643/673-tól adatható: „Az istállókat lapáttal ki tisztettyác és *taraglyán*, saraglyán a ganéjt és rutságot kihordgyác” (Com: Jan. 78 > NySz. 3: 444; de 2: 1513 alatt: „Taraglyán : saraglyán” van !); Szent Mihály lovára a vagy a holt testeket ki hordó *taráglyán*, fel-tétettvén : luculo impositus (Uo. 212 > NySz. 3: 444); ?/1685.: „A menyinyit ketten vihetnek *taráglyán*, annyit vihet egy [,] tolván maga előtt a talicskát (Com. Orb. 133 > NySz. 3: 444); 1792: *taraglya* : faraglya (SzD² 228); 1874: *taraglya* l. saraglya (CzF. 6:93), saraglya ld. saroglya (Uo. 5:703), saroglya 'lajtorjához hasonló szerkezetű, rácsféle mű fából, különféle czélokra'. Tájdivatosan: saraglya, sőt magashangon *seréglye* is. A saroglya máskép: *taraglya* (Uo. 5:721).

Úgy látszik — már régen — a két szó keveredett, mert Herman Ottó (MPászt. 82) is azt írja: *tarogja* 'létra' — Szeged, nyilván saroglya (Nyr. 7: 236 nyomán).

A további N. *tarogja* ~ *taroglya* ~ *tarogya* (Szeged), *turuglya* (Tolna) 'létra' (MTsz. 2: 821, MNy. 9: 383 (Bácsadorján), SzegSz. 2: 259, 552, 672–3, 700) jelentésű szónk a *taraglya* rácsos teherhordó fa szerkezet (CzF. 5: 721) szóval azonos. Tárgyi összefüggés ez: a rácsos kocsioldalt gyakran használják egyszerű létrának, illetőleg a rácsos saraglyát (tkp. elülső és hátsó kocsivéglap) teherhordásra.

A R., N. magyar *taraglya* szónak keletkezhetett és élhetett egy R., N. magyar *tereglye > *dereglye* hangrendi kiegyenlítődése is (hasonlóan alakulva mint a *garábllya* ~ *gereblye* TESz. 1: 1049–1050; *saraglya* ~ *seréglye* CzF. 5:721; 1319: ... de uno prato *Garabla* vocato . . ., 1858: *Gereblye* hn. (Garamvezekény, Bars m.) Györfly 1²: 486; 1414: *Rednek*, fluv., 1434: *Radnok*, fluv. Szabó: Ugozca 398, 25. jegyz., 465 [*< szl. rudnik* Kniezsa, uo.]), amely azután szóhasadás következtében önálló életre kelt.

A kfn. *tragele szó kfn. *-*ele* képzője felel meg a magyar *taraglya* szóvégi -*a*-jának; ez a szóvégi mormolt hang magyar hanghelyettesítése (vö. SzlJsz. I/2, 738 saroglya.)

A magyar *dereglye* szónak (a TESz. 1: 619 nyomán biztosan ide vonható a *derelye* 'barátfüle, N. sifli' is) tehát három jelentése alakult ki: 1. teherhordó vízijármű, 2. teherhordó, két embertől hordható rácsos (~ fonásos) fa szerkezet, 3. barátfüle, N. sifli (< n. Schiffli, Schiffli 'hajócska'). Vö. ÚMTsz.: *deregle* (Nemeshódos, Csütörtök, Kisbodak; *deregle* (Hidaskürt); *dereglye* (Bolyk).

A *dereglye* (~ *deregje* ~ *derögje* ~ *deregnye*) szót az első jelentésben 'hegyes orrú komp' a Nyr. 16: 47 Bacsfa községből (Pozsony m.), 'igen nagy ladik' Tiszaadonyból (*deregnye*, Bereg m.) 26: 476 és az ÚMTsz. Bócsárkány (Sopron m.), Kisbodak (Győr m.) 'közlekedési eszköz, vízimalom talpa' Lónya (Bereg m.) pontokról ismeri. A SzegSz. Szegedről, míg Herman Ottó, mint említettem, csak a Balatonról („nem népies” megjegyzéssel!), Betkowski Jenő Szolnokról és a Tisza mellékéről közli. *Dereklye* alakot csak a CzF. és Edelspacher közöl, feltehetően mindketten szófejtésük támogatására!

A *dereglye* (~ *deregle*) 2. jelentésére 'takarmányhordásra készített saraglyás eszköz' a Nyr. 16: 47 Bacsfáról (Pozsony m.), az ÚMTsz. a Szigetközből, Kisbodakról és Gutáról ismer adatokat.

A *dereglye* (~ *dereleye*) a 3. jelentésben tüzetes tárgyalást kapott a TESz. 1: 619 lapján. Nem különböz azonban az, hogy e jelentésben és *dereglye* alakban megint csak a nyugati magyar nyelvterületről van adatunk.

A magyar adatok kitűnően kapcsolódnak a Mollay Károly szívessége folytán közölt német szavakhoz, — s gondolom, bővebb magyarázatot nem kívánnak. Míg a nyugati magyar nyelvterületen a *dereglye* azonos alakban az első és második jelentést őrizte meg, s bővült a harmadikkal, addig Szegeden — feltehetően — szóhasadás következtében a *taroglya* 'létra' (de *sindel-tarogja*, *sindöjtarogja* 'zsindelytartó, a zsindelyezéskor a tető léceibe akasztják' jelentésben a 'teherhordó' jelentést őrzi!), a *dereglye* az első jelentést — 'teherhordó vízijármű' — tartotta fenn.

Hasonlóan párhuzamos eredetű a Tolna megyei *turuglya* 'létra' (MTsz. 2: 821), amely összevethető a paksi *dereglerugó* 'lábtámasztó dorong evezésnél' (ÚMTsz.) szó első részével.

A Kárpát-medence magyarsággal szomszédos szláv nyelvei — mint már kimutattam — átvették *dereglye* szónkat. Mint érdekességet említem meg, ennek további igazolására, hogy egy fonásos szerkezetű *dereglye* emlékét őrzi a *lésza* 'trágyahordó' (Szelőce, Nyitra m. 1968 Sgyűjt.) szó. Szelőcén — adatközlőm szerint — a *dereglye* szót egyik értelemben sem ismerik.

A **tereglye* ~ *dereglye* $t > d$ hangváltozása olyan gyakori, közzismert — és ősidőktől fogva ismétlődő (tartó ?) jelenség nyelvünkben, hogy bővebb magyarázat helyett az eddigi kutatásokra hivatkozom (Sulán Béla: A $t > d$ hangváltozás a magyarban. MNy. 57: 303—5 — bő irodalommal); *derce* (TESz. 1:616) — fogyatékosága, hogy nincs t kezdetű adatunk a magyarban (mint a *dereglyé*-nél); *devernye* ~ *devernya* (Alsó-Szigetköz) (< lat. *tābērnā* EtSz. 1430); *dörökye* (< m. **törökye* EtSz. 1411); *dörgöl* (< **törgöl* EtSz. 1409); *drabális* (< lat. *trābālis* EtSz. 1412); *dántes* (< n. *tantēs* EtSz. 1271); *dupé* (< n. *toupet*, az EtSz. 1442 megjegyzése: nyilván az osztr. németből, ahonnan érthető a magyar d szókezdet is); *tragacs* ~ *dragacs* (MTsz. 2: 802, SzegSz. 2: 598) stb. stb.

Mollay Károly ezzel kapcsolatban azt volt szíves még közölni: „a $t > d$ esetében német jövevényszavainkban közelebből meg nem vizsgált, de véleményem szerint a magyarnak a némettől elütő hangsúlyozása, hangsúly-jellege miatt beállt zöngésüléstről van szó, amilyent *gesztenye*, *giccs*, *gitt* szavainkban a $k > g$ -vel kapcsolatban már kimutattam” (NyTud.Ért. 40. sz. 249).

Ezek után úgy gondolom, hogy sok hozzáfűzni való az elmondottakhoz nincsen. Legfeljebb annyi, hogy *dereglye* szónknak kialakult a magyar szóhasználatban egy lenéző, kicsinyelő hanghordozású jelentése is: 'ócska, batár' (CzF. 1: 1206—7 > TESz. 1: 617). Ennek okát abban kereshetjük, hogy a *dereglye* 'teherhordó vízi jármű' lassú, nehezen mozgó, nehezen fordítható s így a lassúság, az iránytartás (> konzervativizmus, maradiság) jelképévé válhatott. Hogy elgondolásom helyes, igazolja egy Széchenyi Istvántól használt kifejezés „státus-bárka” (Nyr. 76: 384), ahol szintén egy lassú, nem fürge vízi jármű nevét használja fel nagy államférfink a maradiságot képviselő államvezetés kifejezésére.

A szó szegedi felbukkasására egyrészt abban találunk magyarázatot, hogy a híres szegedi *super*-ok (< n. *Schopper* 'hajóács') ősei — mint Bálint Sándor volt szíves tájékoztatni a SzegSz. (2: 427) kiegészítésére — a török kiverése után a Temesköz betelepítése során kerültek oda Bajorországból. Ez az értékes adat — úgy érzem — tökéletesen megoldja a *dereglye* szó szegedi elindulását nyelvünkben. Ha ehhez hozzávesszük, hogy széki Teleki Domokos „Reisen durch Ungern . . .” (Pesth, 1805.) című könyvében (126. lap) leírja: „Szegedin ist wegen seines grossen Handels berühmt. . . Die Schiffe, die zur Versendung gebraucht werden, sind meistens P a s s a u e r, in Komorn [Komá-

rom] ausgerüstete, Schiffe, welche von da auf der Donau bis nach Semlin [Zimony] hinunter schwimmen, von dort aber leer auf der Theiß hinaufgezogen . . .”.

Prinz Gyula (Magyar földrajz: 3: 101—19) a hajósvizeket ismertette, hazánkban a belhajózás három vonalát állapította meg: 1. Regensburg—Ómoldova, 2. Arad—Szeged—Titel—Belgrád—Sziszek, 3. Tisza. A fagytartam napjai a Kárpát-medencében 30—60 napra, átlagosan 45—48 napra tehető. Szeged nevezetes állomás a XVIII. században és mindaddig, amíg felfelé a bárkákat a parton vontatták. Idáig a hajóslegények is el tudták vontatni (kivéve a nagyon megrakott gabonáshajókat). Feljebb azonban már lóval vontattak, s ott teljes szervezetet alkottak már a vontatófuvarosok. Alacsony vízállás idején Szolnokig bírták a hajóslegények kötéllel.

Csák Ervin (Hajók és hajózási módszerek. Bp., 1969.) is közöl egy jellemző adatot. Szigetköz—Győr környéke *káposztásdereglyéi* Mohácsig jártak, s ott az üres *dereglyét* is eladták (133. lap).¹

Reuter Camillo

A stilisztikai műszavak magyar történetéhez. I. Stilisztikatörténetünk kezdetét a magyar reformáció teológiai irodalmának bibliai szövegekhez fűződő elmélkedései, értelmező magyarázatai jelzik. Háttérforrását az a protestáns bibliaszemlélet adja, amelynek nyomán hódító útjára indul a „nem tulajdon jegyzésben” vett, azaz a képes beszédet és átvitt értelmet vállaló exegézis. E stilisztikai jellegű bibliamagyarázattal szemben a katolikus „nem betű szerinti” szentírás-értelmezés morális irányú, amint arra Pázmány Péter A setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője (Bécs, 1627.) című védőiratában rámutat: a szentírást „néha nem bötű-szerént magyarázták némely régi Jámborok, hanem, vagy erkölcsök jobbítására, moraliter, lelki értelemre vitték; vagy per accommodationem, más dologhoz szabták, hogy-sem a’ mirül bötű-szerént szól az Irás” (ÖM. 5:480).

Balázs János említi, hogy elsőnek Pesti Gábor szól magyar nyelven a szentírás sajátos kifejezési módjáról, majd Sylvester János rögzíti stilisztikai észrevételeit Újtestamentum-fordításához írt megjegyzéseiben (Sylvester János és kora 283—5). Tudománytörténeti szempontból lényeges mozzanatra hívja fel a figyelmet Trócsányi Zoltán: Czeglédi István 1663-ban megjelent Barátsági dorgálás című vitairatában bibliai szövegmagyarázataihoz stilisztikai műszavakat is használ (*trópus, figura, metafora, metomímia, szinekdoché*), s egyes esetekben az idegen kifejezéseket magyar körülírással helyettesíti (MNy. 24:165, 168).

Itt, ezen a ponton szeretném újabb adatokkal kiegészíteni a kérdést: A stilisztikai műszavak használata már a XVI. században feltűnik, és a terminus technicusok értelmezésével is már Czeglédi István művének megjelenése előtt találkozunk.

2. Melius Juhász Péter prédikációinak fő szövegéhez gazdag magyarázatokat csatol. Ezekben fejti ki, világítja meg részletesen mondanivalójának kitételeit. Az 1563-ban Magyar prédikációk címmel kiadott kötetének egyik beszédében a bűn és a halál kapcsolatát érinti: a halálban Ádámtól fogva Mózesig azoknak is részük volt, akik nem vétkeztek. Az „Ádámtól fogva Mózesig” terjedő időtávolság határpontjaihoz tartozó

¹ Teljesen elhibázott azonban Dezsényi M. — Hernády F.: A m. hajózás tört. (Bp., 1967.) c. könyvben levő — külföldi — metszetek nyomán a Dunán vitorlás hajózást feltételezni. Ilyet csak olasz, holland stb. — tehát tengerjáró népek — rajzolói képzeltek el. Így például Vác Keller Györgytől 1607-ben készített metszetén harcban álló tengeri gályákat látunk a Dunán (Tragor Ignác: Vác vára és képei. Vác, 1906. 16. kép).

jegyzet teljesebbé teszi a gondolatot: „Adamtul fogua. Valakie Izülettec Adamtul mind kiczin nagy közel kéth ezer efszendüel az Mofes tóruenie ki adafa elöft, mind meg holtac. Mofeflig. *Metonymia*, az az, â Mofes által ki adot irot tóruenig vgyan volt, az Iftennecc büntetö hohere az halál, vgyan meg holtac az emberec, noha öc nem ertettéc á bünt, az Iften tórueniet vgy, ammint kellene” (Aa1b). Melius itt az összetartozáson, érintkezésen alapuló névátvitelnek azt a korai példáját jelöli, amelyben a névesere az alkotó és műve közti összefüggést fejezi ki.

Egy másik prédikációjában, az 1568-ban megjelent, Az Szent Jánosnak tött jelenések . . . című könyvében, a mise és a kehely kapcsolatáról esik szó. Érvelése szerint hamis a pápistáknak az a tanítása, hogy a kehely bora: Krisztus vére. A pohár: a mise kelyhe. Bizonyításul metonímiai magyarázathoz folyamodik: „A poharon nekik ertie â conciliomokat, de te ercz â Chriftus magyarázafia szerint, mind ű magokat, f-mind tudomaniokat, â baluaniozo mifet, de *Synekdokke*, *pars pro toto*. A kelyhet, az egez miseiert” (Fff2b).

3. Pázmány Péter Az isteni igazságra vezérő kalauzban (Pozsony, 1613.) a Vulgata szövegének védelmére érvt érvtre halmoz, egyrészt, hogy bebizonyítsa: a lutheránusok és kálvinisták a bibliai könyvek kiválasztásában és megismerésében tétovázna, másrészt hogy cáfolja a reformátusok bibliamagyarázó eljárását, amely szerint a szentírás szavait nem tulajdon értelemben kell venni, „hanem *figurate*, más idegen jegyzésben”. Igazolö tekintélyként magára Kálvindra hivatkozik: „Ama mondásrúl, [Ez az én testem] így ír: Dico *Metonymicum* esse hunc sermonem” (ÖM. 3: 510).

A reformátusok kirekesztik a kanonizált könyvek sorából Tóbiás, Judit stb. könyvét. Ez a tény alkalmat ad Pázmánynak arra, hogy a bibliai stílus kérdésével foglalozzék: „Némellyek a könyvek titulussából vagy *stylussából* és szava-járásának módgyából, vagy a benne foglalt dolgok igazságából akarják a szent könyveket megismerni.” Szerinte a probléma sokrétű és feltételekhez kötött. Mindenekelőtt meg kell állapítani: „1. Minémű *stylussal* kel írnyia a szent könyveket. 2. Hogy egyéb világi könyvekben ahoz hasonló *stylus* vagy szó-járás nem | találtatik” (ÖM. 3: 459–60). Pázmány fejtegetéseiből kitetszik, hogy összehasonlító stílusvizsgálat alapján véli eldönthetni, melyek a biblia sajátos kifejezőeszközei, meghatározó stílusjegyei. A stílus fogalmának e világos ismeretén túl külön szótörténeti értéke van magának a *stílus* szó használatának. Magyar nyomtatott szövegben itt találkozzunk vele először. Előfordulásának eddig ismert legkorábbi szöveges adatát Loványi Gyula közölte egy 1655-ben kelt levélből (R. Hutás Magdolna: Stílus—stíl—stílus. MNy. 54:312).

Pázmány a hitűjítök bibliafordításait s bibliakritikai megjegyzéseit kíméletlen mozdulatokkal utasítja el. Nem tud szabadulni a reformáció stilisztikai jellegű bibliamagyarázataival szemben érzett ellenszenvétől. Állandóan kísérti a gondolat: „azt mongyák, hogy nem azt kel érteni a szent Írás szavain, a mit a szók jegyeznek tulajdon-ságok-szerént, hanem, improprie; idegen értelemben kel azokat venni” (ÖM. 3: 511). Innen van, hogy Pázmány más-más „cigányság” alkalmazásával vádolja a kifejezések értelemferditőit: „Ha a *metaforák* nem szolgálnak, azt mongyák, hogy tréfa- és csúfság-képpen kel a szent Írás szavait venni. Azért midön azt mondotta Christus, hogy adgyunk alamisnát és mindenek tiszták nekünk: *ironia* vagyon abban, azt írja a Concordia” (uo.). Az ellenreformáció vezéregyénisége szinte kifogyhatatlan a „csigázások” felsorolásában. Ha a „szöveghamisítók” nem boldogulna a szóképi értelmezéssel vagy a gúny alkalmazásával, más stilisztikai formához folyamodna: „Mikor a tréfából kifogynek, azt beszél-lik, hogy a sz. Írás szavai *hyperbole*, az-az, meghaladgyák az igazat. Így mongya Beza, hogy sz. Pál *hyperbolice* szól, mikor a romai hitet az egész világra terjedtetnek írja. Calvinus pedig sokszor így szól: Hyperbolice loquitur Christus” (uo.). A szöveghamisító

tételek összefoglalásában Pázmány megismétli: tévelygés „ironiát, hyperbolét és egyéb fogásokat gondolni” (ÖM. 3: 514).

A Kalauz írója azonban nemcsak a trópusok, a gúny, a nagyítás-túlzás stílus-eszközöit hárítja el, hanem a rokon értelmű szavak használatában is tagadó nézetet vall. Ítélete szerint az árnyalati eltérések is meghamisítják, eredeti értelmükből kiforgatják a biblia szavait. Gondolatát egy szűkebb körű, egyházi megnevezésre vonatkozó ellenvetésen kezdi, hogy végül a bibliai szövegre leselkedő egyetemes veszélyre mutasson rá. „Cyprianus, Tertullianus és több Atyák catholicának nevezik az Ecclesiát. Nem-is *synonymum* ez a két szó, mert a catholica nyilván jegyzi Universalitatem temporis et loci, mellyet nyilván nem jegyez a keresztyén név” (ÖM. 3: 695). A továbbiakban az idegen stilisztikai műszo első részleges magyar értelmezésével szembesíthetjük magunkat: „az Isten szavát úgy sem szabad változtatni, hogy más *használó-jegyzésű* szót tegyünk helyébe. Mert ha az szabad volna, az egész sz. Írást mind elváltoztathatnák azzal a színnel, hogy *synonymum*-szót tennék helyébe” (uo.).

Van úgy, hogy a stilisztikai fogalom negatív alkalmazásában Pázmány tárgyilagos okfejtése érvényesül. A Jézus fogantatásának és születésének dogmáját érintő fejtegetésében arra hivatkozik, hogy az isteni természet és az emberi természet vonásait nem lehet kölcsönösen egymásnak tulajdonítani, de azért egyazon személyről mégis mondhatjuk mind a két természet tulajdonságait: „Miképpen (hogy paraszt példával éljek), ha azon-egy személy jó szabó, jó orvos, jó énekes; noha nem mondhatjuk, hogy a szabó mesterség orvos doctorság; mindazáltal igazán mondhatjuk, hogy ez a szabó jó énekes, jó doctor; és ebben a mondásban semmi *synecdoche* nincsen” (ÖM. 3:670), Pázmány itt jogosan zárja ki a szókép jelenlétét, mert két fogalom között logikai viszonyt teremt, s nem faji összetartozáson alapuló összefüggést.

4. Geleji Katona István a Titkok titka című 1645-ben közzé tett művében már nemcsak alkalmazza a stilisztikai műszavakat, hanem itt-ott a fogalmak jelentéstartalmának felfejtésével is megelőzi kortársát, Czeglédi Istvánt. E két mozzanat, a stilisztikai műszo használata és értelmezése együttesen fordul elő könyvének a szentlélek lényegével foglalkozó egyik részletében: Nem állíthatjuk, hogy a szentlélek magánlevő személy. A reá ruházott tulajdonságok ugyanis a képes beszéd, a sajátos stíluskifejezések körébe tartoznak: „azok a' Izemelyi tulajdonságok ő néki tulajdonittatnak a' Izent íráiban igen Izkottas *figurak, metonymia, és profopopoeja*” (826). Geleji Katona itt a *figura* műszót nem a mai stilisztikai alakzatok, nyelvi fordulatok jelentésében, hanem a metonímia és prosopopoeia [= megszemélyesítés] közös megjelöléseként használja. Mindkét fogalmat értelmezi, illetőleg tartalmi meghatározását adja: „A' *metonymianak*, melly Deákul *transnominati* Magyarul pedig *által-neveztetés* [= névátvitel] lehet, tudhatta maga s az ellenkező, hogy sok nemei legyenek, azért meg kellett volna neveznie . . . a' Szent-Léleknek mellyik szerént tulajdonittatnak Izemelyi tulajdonfágok” (uo.). A prosopopoeia részletesebb ismertetésben részesül: „A' *Prosopopoeja* annyit téfzen, mint perfonta fictio, Izemelynek költetése, mikor valamely Izemélytelen állat úgy hozattatik bé, mint egy Izemelyes, Izemelyi tulajdonfágok, úgy mint Izellás, vagy egyeb tselekedetek tulajdonittatván nékie” (827).

Geleji Katona polemikus művének tartalmi elemei szükségszerűen magukkal hozzák a „nem tulajdon jegyzésben” veendő jelenségek tárgyalását. Ezért több ízben használja a két fő stilisztikai kategória (metafora, metonímia) latin és magyar todalékos alakjait, nemegyszer megjelölve a névátviteli alapot: Dávid Ferencék „a' Fiut-is Iftennek lenni meg-engedik ugyan, de nem termézet fzerént valo Iftennek, hanem tsak *metaphoricusfnak*, hasonlatofág fzerént valonak” (877); Szent Jakab mondásából senki sem facsarhatja ki, „hogy a' Izemélyek Izemélyektől ne Izületteffenek, fe ne nemzettelfenek, . . .

a fzemélytelen dolgokrol pedig tsak *metaphorice* a tulajdon jegyzefról tulajdontalanra valo által-vitetefképpen, mondaffék” (845); teológiai kérdésekbén személytelen dolgok is megidézhetők tanúként, de csak „mint egy *metaphorice*, az az, a’ fzemélyektől vetetett, és a’ fzemélytelen allatokra által-vitetett hafonlatoffág fzerént” (853), vagy rövidebben: „*metaphorice*, hafonlatoffág fzerént” (1030). Előfordul, hogy az író csak magyar rámutatással jelzi a kifejezés szóképi funkcióját. Csak az antropomorfizmus értelmezheti szó szerint azt a mondást, hogy a szentlelket isten ujjának is nevezik. Geleji Katona hozzáfűzi: „Iften ujjanak, csak *hafonlatoful*” (1045).

A metonímiából közvetve képzett adverbium is Geleji Katona stilisztikai szóanyagának eleme: „Az Angyal, a’ ki itt szóban forog, Jehovánek tulajdonképpen hivattatik, de a’ frigy ládája, ha hivattatott is, azoknak értelmek fzerint, a’nak tsak *metonymice*, jegyzés képpen hivattatott, s’ nem pedig tulajdonképpē” (128); „Vegyetek Szent Lelket, Melly lehellés . . . tsak a’ Szent Lélek ajándékinak (mellyek ott a’ Szent Lelken értetnek *metonymice*, az ok vétetvén a’ munkájáért) közöltetefeknek külfő modja” (895). Adódik úgy is, hogy az idegen műszó magyar melléknévképzőt kap: „Látá a’ galambot, melly a’ Szent Léleknek ábrázolója, és külfő jegye, vala, az égből alá repülleni, *metonymiai* fzollás képpen, a’ mi a’ jegye tulajdonittatván a’ jegyeztetettnek” (671).

Szathmári István rendszerezése szerint a *szimbólum* a metafora, a *metalepszis* a metonímia tartományi területéhez tartozik. A *szimbólum* ’jelkép’ a metaforából származó szókép (Fábián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata 98), a *metalepszis* ’felcserelés’ pedig a metonímiának egyik típusa, amelyben az ok helyett az okozatot, az előzmény helyett a következményt nevezük meg (Szathmári István: A magyar stilisztika útja 482). Geleji Katona a *szimbólum*-ot két jelentésben használja. Művében a fogalom általában (879, 895) egyházi tartalmat fed: ’hitvallás, konfesszió, kredó’ (vö. Zsoldos: Nyr. 92:465), egy ízben ’jelkép’ az értelme: Az Atya Krisztust öröktől fogva felkente a közbenjáró tisztiségre, ezért a szentléleknek megjelenítése galamb alakjában csak külsőlegesség: „a’ Szent Léleknek látható galamb képpen ő reája való fzállasa külfő *fymbolumja*, jelentő ábrázatja, és mutató jelenfége vala” (662). A *szimbólum* ’jelkép’ előfordulása Geleji Katona István fejtegetéseiben módosítja azt a megállapítást, hogy a vallási vonatkozásban használt *szimbólum* ’jelkép’ első ízben Bod Péternél bukkan fel 1760-ban (Kiss Lajos: MNy. 63: 226; Zsoldos: i. h.).

Geleji Katona a fogalomnak ’felcserelés’ jelentésben alapján *metalepszis*-nek nevezi azt a névátvitelt, amelyben összevont fogalom kerül az elvont fogalom helyére. Enyedi György úgy vélekedik, ha a szentlélekről bebizonyítanók, hogy személy, akkor ebből az következnék, hogy a napok és esztendők száma, az igazság, a békesség és a szeretet is személy. Geleji Katona cáfolja a feltevést, és stilisztikai szóképpel érvel: „Nem következik, mert azok nem tulajdon fzállásoknak nemei, hanem *metalepsis* vagyón benne, a’ melly fzerént az abtractumok, a’ vagy a’ fzemélytelen dolgok, concretumokért, fzemélyekért vétetnek ilyen értelemvel: A’ napok es az ezstendőknek fokfága; az az, údős vén emberek, fzollnak, és tanitnak bőltséféget; az igazfág és a’ békefége, az az, az igaz, és bekeféges emberek, egymált meg-tsokolgatják; a’ fzeretet, az az, az atyafi fzerető ember, békeféges túró, félebarátjának fogatkozáfát el-fedezi &c.” (770).

Geleji Katona felismerésében már nemcsak egy műnek, hanem az egyénnek is van sajátos, mindenki mástól különböző kifejezési módja, stílusa, amelybe természetesen belejátszik az egyén felfogásának jellege, jelen esetben dogmaszemléletének iránya. Szerinte az egyházi irodalomban nincs nyoma annak, „hogy az Evangélium tudományja vagy az Atya Iften, ditsőfégeben fogadtatott volna bé az emberektől itt e’ földön; merő idegen fzollás tehát ez az íráfban, s’ nem ragafzthatni a’ Szent Pál *stílusához*” (1024).

Nem ismeretlenek Geleji Katona előtt a stílus nyelvi eszközeinek, fordulatainak formái sem. Stilisztikai tájékozottságára vall néhány gondolat és szóalakzat megjelenése.

A teremtéstörténet tiltottfa-jelenetében elhangzik az isteni kijelentés: az ember olyanná lett, mint egyikünk. Az író szerint itt isten a magavesztett ember felől nem valószínűsítően, hanem gúnyosan szólott. „Tagadják az ellenkezők közzül némellyek [= Enyedi Györgyék], hogy e'ben az Istennek mondálában *ironia*, nevetés képpen valo tsufolás légyen” (67). A Babel tornya építőinek szétszóratása kapcsán merül fel Geleji Katona könyvében az *allúzió* 'célzás' fogalma. Magyarázza is; talán ilyen értelemben: 'következtetés alapján való ráismerés'. Tételként állítja, hogy akik a toronyépítők elszélesztéséről tanácskoztak, nem különböző lények, hanem isteni személyek voltak: „azt kívánja az igaz *allúzió*, avagy, követés fzerent valo hozza irányzás” (102).

A szóalakzatok közül a Titkok titkában a szókihagyás, a könyvhöz függetlenül csatolt Magyar Grammatikácskában a szószaporítás fogalomköréhez tartozó jelenségek görög s latin megnevezéseivel találkozunk: Noé (Gen. 9, 25) csak általánosságban átkozza meg szolgálással Kanaánt, Chám fiát. Geleji Katona nem tartja hiányosnak a kijelentést, mert két sorral később már személy szerint is megjelöli az alárendeltségi viszonyt: „Nem látom azért itt az *ellípifinek* igen nagy helyét; mert elégvé ki pótolta a' fiaknak meg-áldattatófokban” (230). A Magyar Grammatikácskának¹ második részében a pongyola fogalmazást hibáztató megjegyzések sorában több példával illusztrálja a bőbeszédűséget. Így a szófölösleget: „Ez a' Magyar ízóban éktelen *pleonasmus*, hogy az ő-t lokak gyakorlatoffagval fűkségtelenül mondják” (XVII). A pleonazmussal rokon *tautologia* 'szószaporítás' csak latin szókapcsolatban fordul elő a Titkok titkában: „Isten ízájának belzédében, femmi *inanis tautologia*, hiufagos, ízo ízaporgatás nintsen” (627). A Magyar Grammatikácskában az ő szükségtelen alkalmazására visszautalva, más görög szót használ a „szószaporgatás” műszavaként: „Illyen rut *periffologia*, ízó-ízaporgatás, ez illyen-is” (XVII). Latinul is meghatározza a szóalakzatot: „E'ben-is neminémű *superfluitas* láttatik lenni” (XVII).

Zlinszky Aladár stíluselméletében (Stilisztika és verstan 1914. 156) az „állandó szókapcsolat neve: szólás (phrasis)”. A *frázis* a mai stilisztikai értékelés szerint: üres, tartalmatlan szólam (Szathmári i. m. 438). Geleji Katona Istvánnál már előfordul a szó, de stilisztikai színezet nélkül. A több szóból álló kifejezéseket nevezi frázisnak. Hitvitázó ellenfelei szerint Péter „a'ban a' mondásban [= Krisztus az Atya jobbján ült] a' Soltár igéinek tsak Gramaticai értelmeket, s' nem pedig a' *phrafefnek* erejét, és a' ízollásnak ízokott modját, hántorgatta” (533); Enyedi György „ezt a' *phrafíft*, Mentiri Spiritum Sanctum, hazudni a Szent Lelket, igen tsufolon tekeri fatsarja az ő Profetáiból” (1053). A *frázis* mindkét változata korai előfordulást jelöl. A többes számú latin szó átvételét 1783-ból, az egyes számú alakot 1789-ből ismertük (TESz. 1: 975).

5. A közölt tényanyag talán elegendő annak a jelenségnek valószínűsítésére, hogy a stilisztikai műszavak felhasználásának pozitív vagy negatív jellege egyetemesebb szinten a feudális misztika és a kezdeti polgári realizmus vetületének tekinthető, és mint szemléleti visszhang a vallási köntösben jelentkező ideológiai harc területére tartozik.

Zsoldos Jenő

Watt. A Keleti pályaudvar főhomlokzatán már 1884 óta áll a szobra James Wattnak, aki kétszáz évvel ezelőtt, 1769-ben nyújtotta be szabadalmi kérvényét, mely a mai gőzgép alapelvének első gazdaságos megvalósítását tartalmazta. Watt neve nyelvünkben — és sok más nyelvben is — közzsövé lett, de nem ama találmánya okán, amire a szobor emlékeztetni akar, hanem egy más, Watt idejében még nem vagy alig ismert jelenség kapcsán.

A nagy skót feltalálót (1736–1819) hazánkban már a múlt század első felében nagy tisztelettel emlegették. Széchenyi a Világban 1831-ben kétszer is megemlékezett róla. „Mi is csak ’olgy otrombán készült gályákon hajóznánk mindig közel a’ partokhoz mint a Romaiak ’s Görögök, ha az ujabbiak a’ vitorlát használni nem tanulták, ’s What a’ gőz erejét ki nem fejtette volna” (220). „A’ bámulásra méltó szigetnek [= Britanniának] mind azon csudái, mellyek előtt az igazságos ember megilletődéssel nyul süvegéhez, egy Bacon, Gibbon, Young, What, Smith ’s i. t. lelkébül vevék valódi eredetöket . . .” (85). A kor legjobb lexikonja, a Közhasznú Esmeretek Tára többször is hivatkozik rá, így az V. 419. lapon (1833.), majd a X. 131. lapon (1834.), a XII. köt. 349. lapján pedig majdnem egy lapnyi cikket szentelt munkásságának.

Neve akkor indult el a közszóvá alakulás útján, amikor a brit természettudományi akadémia (British Association) 1882. évi közgyűlésének elnöki megnyitó beszédében Sir William Siemens azt javasolta, hogy James Watt tiszteletére Wattnak neveztessék az 1 amper erősségű egyenáram teljesítménye olyan vezetékben, melynek két vége között 1 volt feszültségkülönbség van. (A londoni Athenaeum c. folyóirat 1882. szept. 2. számának 310. lapján.) E mértékegység-elnevezés akkor még csak brit területen vált hivatalossá, nemzetközivé — Honti Péter szíves közlése szerint — csak a párizsi második nemzetközi villamossági kongresszus (Congrès International des Électriciens) 1889 augusztusában hozott határozata alapján lett. Magyarországon már a párizsi határozatnál korábban is találkozunk e megnevezéssel. Így a Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönyének 1886. évi XX. köt. 330. lapján, ahol Déri Miksa A váltó áramok és azoknak szerepe az elektro-technika terén c. tanulmányában ezt írta: „Normális működés mellett lesz az első tekervény erőfogyasztása 7560 Watt, míg a második tekervény 7200 Watt hasznosítható munkaerőt szolgáltat.” Alighanem ez a Watt mértékegység első előfordulása magyar nyomtatott szövegben. Ugyane folyóirat következő évfolyamának 263. lapján újra előfordul a szó Kovács Pál cikkében: Tudvalevőleg egy 16, illetőleg 20 gyertyafényű izzó lámpa 1.2 Ampère és 56 Volttal ég; ezek tényleges szorzata pedig 56.1.2 = 67.2 Watt.

Törvényesen előírt mértékegységgé hazánkban a Watt csak a XX. században lett, az ún. mértéktörvénnyel. (E tényre Karsa Béla nyug. műegyetemi professzor volt szíves figyelmemet felhívni.) Az 1907. évi V. törvénycikknek („a mértékekről, ezek használatáról és ellenőrzéséről”) indokolása kimondotta a kérdés rendezésének időszerűségét, „mint-hogy az elektromos energia mind általánosabbá váló közhasználatra folytán az ennek mérésére szolgáló egységek megállapítása égető közszükségletet képez.” Ezért a törvény a 11. § 4. pontjában leszögezte: „Az elektromos munkabírás mértékegysége az a munkabírás, a mely másodpercenként egy Joule-munkát létesít; elnevezése a Watt; jelzése: W. Egyszáz Watt, a hektowatt; jelzése: hW. Egyezer Watt a kilowatt; jelzése: kW.” A törvény a továbbiakban meghatározza a wattóra fogalmát és tisztázza a Watt mértékegység viszonyát a lóerőhöz.

A Watt mértékegység-megjelölést az újabb helyesírási szabályzat szerint már kis kezdőbetűvel írjuk: *watt*. Az 1907. évi törvényben felsoroltakon kívül nyelvünkben a szónak újabb származékai, ill. összetételei is megjelentek, mint pl. *wattos*, *wattmérő*, *megawatt*. A francia nyelvben sokáig élő *wattman* ’villamoskocsi vezetője’ a mi nyelvünkben tudomásom szerint sohasem élt. Igaz, hogy az angolban sem, lévén ez a franciában szerkesztett álagol szó.

A *watt* a tulajdonnevekből lett közszavaknak azon viszonylag csekély létszámú csoportjába tartozik, melyek hatósági intézkedésre köznevesültek. Ezek sorába többnyire mértéknevek tartoznak, mint *amper*, (*ampère*), *volt*, *Celsius*, s a csak szakkörökben ismert *farad*, *joule*, *henry*, *ohm*, *coulomb* stb. A *watt* szó rendkívül széles körű elterjedésében, főleg az utolsó másfél évtizedben, nagy szerepe volt az ország villamosítá-

sának, mely a legkisebb faluba is elvitte az árammal együtt a teljesítmény, a „fogyasztás” nevét is.

Az angol szót mi betűjejtéssel *vatt*-nak ejtjük, tehát a magyarban egyetlen hangja sem teljesen azonos fonetikai értékű az idegen szóéval.

Országh László

Prókátor, prokurátor. 1. Az ÉrtSz. a címül írt két szó közül az elsőről egy kissé bizonytalanul azt jelzi, hogy *ritk(a)*, *elav(ult)*, holott a második minősítésnek némiképpen ellene mond nemcsak az 1. alatt adott *rég(ies)* megjelölés, hanem az 1a. alatt rosszálló minősítéssel megállapított ’zugügyvéd’ és a 2. jelentésként *átv(itt)*, *biz(almas)* jelzéssel számantartott ’vkiért közbenjáró, vkiene ügyét képviselő személy’ jelentés alatt közölt Mikszáth-idézet, de ellentmond saját erdélyi köznyelvi—irodalmi nyelvi tudásom, ellene szól magának e szótárnak közmondás-idézete, és cáfolatul szolgálnak erre a közölt, hébe-hóba valóban ma is használt összetételek is. Általános minősítésként tehát — az elavultságra vonatkozó vélekedést elhagyva — inkább csak a *ritka* és — talán — *régies* megjelöléssel kellett volna a szócikk szerkesztőjének élnie, hiszen ha egy szónak — a szerkesztő szerint is — ma van rosszálló, átvitt, bizalmas jellegű használata, és előfordul — eltokozódva — közmondásban és használatos összetételekben is, elavultnak aligha tekinthető.*

2. Mindez, a szónak a mai magyar nyelvben való helyzetére vonatkozó észrevétel tulajdonképpen csak mellékesen kínálkozott a tollhegyre. Ezúttal ugyanis nem a szó mai szókinésbeli helyzetéről, hanem a vele kapcsolatos szótörténeti kérdésekről szeretnék egyet-mást elmondani.

E tekintetben elsőként mindjárt — helyeslően — elfogadható Karácsonyi János eredeztetésének (l. Szily-empl. 108—9) figyelmen kívül hagyásával Horger Antalnak a lat. *procurator* > m. *prokrator > *prokator* > *prókator* származtatása (Nyr. 40:19, MNy. 31:188). A jelzett latin szóval való kapcsolat mellett foglalt állást Fludorovits Jolán (MNy. 26:51; 197; Lat Isz. 41) és legutóbb Bárczi Géza (SzófSz.) is. Amit eddig a szóról a jelzett és itt nem jelzett helyeken a nyelvészek és nem nyelvészek írtak, mindaz azonban csak a szó eredeztetésének, és nem a szó élettörténetének kérdését tisztázza. Ha egy szó életútját ilyen igénnyel vizsgáljuk, nyilvánvalóan számolnunk kell azzal a követelménnyel, hogy a szavak történetéhez hozzátartozik nemcsak az etimon megjelölése és a kétségtelen vagy a feltételezett alakfejlődés menetének kimutatása, hanem érdekes lehet, a szótörténész számára legtöbbször még az eredeztetésnél is érdekesebb nyomon követni a keletkező alakváltozatok közötti harc menetét, az induláskori, eredeti alak és az újabb fejlemény vagy fejlemények közötti küzdelmet is. Az alábbiakban magam éppen erről akarok a címül írt két szóalak esetében észrevételt tenni.

3. Ami a címben elsőnek írt, magyaros hangalakúvá fejlődött szóalak jelentkezését illeti, erre viszonylag korai adalékokat szolgáltatnak történeti szótáraink: az OklSz. már 1418-ból idézi személynévi előfordulásban, és az ugyane századból, az 1492—1495 közötti időközből származó Guary K. NySz.-beli egyetlen idézetében már köznévi szerepben, sőt abban a másodlagos jelentésben is találunk rá vonatkozó adalékot, amely jelentést az ÉrtSz. másodikként *átv*, *biz* minősítéssel tart számon. A NySz. további hat, a XVI. századtól Faludi Ferenc koráig terjedő időszakaszából rendelkezésünkre álló idézete, az OklSz.-nak egyetlen 1694-ből származó kijegyzése, összesen tehát nyolc előfordu-

* Az ÉrtSz. csak a *prokator* változatot minősíti ritkának, elavultnak! (A szerk.)

lás az, amely — az egykorú szótári adalékokon kívül — e szóalak életéről tanúskodik. Ha e viszonylag kevés számú adalék alapján e szóalak életéről véleményt alkotnánk, elhamarkodottan arra a megállapításra juthatnánk, hogy e szóalak írásbeliségbeli élete nem terjedt tovább a XVIII. század végénél. Szerencsére e hamari következtetéstől megóvhatnak bennünket az ÉrtSz.-nak Kazinczytól, Tompától, Babitstól beiktatott idézetei, sőt megóvhat saját korunk szókinsésének valamelyes ismerete is, hiszen — amint erre már előbb utaltam — e szó olyan-amilyen mértékig szókinsünk élő tagjának tekinthető ma is. A szó egykori eleveenségére bizonyásként idézhető a NySz. e szó tovább képzett származékaira vonatkozó néhány adaléka: e szótárban ugyanis az igei *prókátorkodik* származékra egy, a névszói *prókátorság* továbbképzésre meg éppen hat adalékot lelünk. Ezeknek az idézeteknek mindenike a XVI—XVII. századból való.

4. E viszonylag kevés adalékot nyújtó és időbelileg a XVIII. század végén megtorpanó adatolás kiegészítésére nem tartom feleslegesnek a kezem alatt megfordult levéltári anyagból erdélyi szótörténeti gyűjteményem *prókátor* szócikkének céduláiról a következő válogatott idézeteket ide iktatni: 1560: „De miért hogy az mý *prokatorunk* Rea nem vigyazot volt az dologra az ew felsege tablaya hogy ijelen nem voltunk nekwnk terhes teruent tewt volt” (Kolozsvár). 1590: „Kabos Pall feleleti *procatör* által, Ferenc Benedek által Jobbagia kepeben, Jango Gaspar kepeben” (Gyermónostor Kolozs m.). 1592: „Veres Thamas Csik szekj val *Prokatorokat* Abasd falj Petenie Ferencet” (Udvarhelyszék). 1593: „Veczy Janos *prokatoratt* Domokos Petert Lengélyffalwit Reüocallia dolgainak Nemi nemw rezeýre” (uo.). 1600: „Zeöch Isthwan Ethedi, Zabad Zekely, es Mihalyffi Martha, valnak (így !) *p(ro)katorul* Koronkai Imretheth, Antalffy Thamast, Berze Mihalt, Bogardfalui Mihalt, egyebeketh is walakik erettek es mellettek zolnak” (uo.) / (Borbély Mártont) „az megh holt Zeoch Boldisar perben fogta volt . . . sok zom vtham engedelmes kezde lenny es monda . . . en immar *procatortis* kerestem ez dologra . . . , ha penigh Alkwnny Akar tehat mostan lassa es Adgyon tiz forintot” (Kolozsvár). 1606: „Actor fanchialban¹ lako Weres Marthon *prokator* Chikj Simon” (Udvarhelyszék). 1608: „En kegteknek az Urunk eö Nga tablaiara Egez eztendeöre valo keöteles es zegeödeött *prokatora* voltam” (Kolozsvár). 1657: „az All peresnek *prokatora* ugý mint Gorgots Mihaly Ur(am) Tizti Almason lako Vaszy Abraham” (Lozsád Hunyad m.). 1676: „Hegyessi Istvá(n) magunk *Procatörunk* Conventioja” (Apafi Mihály udvartartási iratanyagából). 1722: „Külsö *Prókátort* Törvényes dolgok(na)k el igazítására az Ecclesiakban senki bé ne vigyen, hanem magok közül légyen kinek kinek *Prókatora* s Szoszollója” (A maroszéki hagyásbodoni ref. eklézsia könyvéből). 1749: „Menuen . . . Almasi Andrassal az *Procatörrel* . . . , fogattam . . . Deesig ket louat” (Kolozsvár). 1795: „Szabolai *Prókátornak* 27/30”² (Wesselényi Miklósné Cserei Heléna költségnaplójából).

A NySz.-nak a származékokra és összetételekre vonatkozó adalékait végleges rendezésen még át nem esett szótörténeti gyűjtésemből a következő hirtelenjében előkeríthető adalékokkal toldhatom meg:

prókátorkodik. 1614: „buzat lopot volt . . . Molnar Mihalj Ennek *prokatorokodott* . . . Ozdi Gyorgj (Gálfalva Maros-Torda m.).

prókátorné. 1721: „az *Procatörne* sokat jár ide” (Nagyszeben; Bornemisza Imre lev.-ből). 1806: „Ma reggel meg holt Sinor *Procatörné*” | „Meg holt Simon *Procatörné*” (Dés; gr. Kornis Mihály diáknaplójából).

prókátoria-levél ’ügyvédvalló levél; procuratoria’ 1749: „Menuen . . . Almasi Andrassal az *Procatörrel* . . . , fogattam . . . Deesig ket lovat, fizettem f 2. Vgian akkor attam az *Procatoria levelet*, Palfi Istva(n) Uram(na)k f 1” (Kolozsvár).

¹ Fancsal Udvarhely m.

² Azaz fizetett 27 forint 30 dénárt.

Az itt idézett származékok közül a *prókátorné* nem fordul elő a NySz.-ban és az OklSz.-ban. A *prókatoria-levél* összetétel nemcsak ugyanilyen okból érdekes, hanem azért is, mert előtagja a latin *procurator* magyarrá vált *prókátor* formájából *-ia* szóvéggel „latinosított” származék, azaz állatin jövevényszó. (Ez a „latinostító” *-ia* szóvég nem fordul elő Tolnai Vilmosnak az állatin jövevényszavakat tárgyaló cikkében: Szily-empl. 84—6.) Az ilyenféle felemás latinból alakult magyar szóból latinos szóvéggel való vissza-latinosítás csak azért feltűnő, mert két, szótörténeti adalékokkal szolgáló szótárunk (NySz., OklSz.) és egy szógyűjteményünk (Cs. Bogáti Dénes, Háromszéki oklevélszó-jegyzék: ErdTudFüz. 163. sz.) „elvszerűen” nem elégíti ki a szótörténeti követelményeket abban a tekintetben, hogy követnie kellene a bekerült idegen szavak alakváltozatainak későbbi életét a meghonosodott jövevényszóvá minősülés útján szinte korunkig. Különösen fontos követelmény volna pedig ez a magyar jövevényszó-kutatásban éppen a latin eredetű jövevényszók esetében, hiszen a latin nyelv legalább a múlt század elejéig a magyar értelmiségi rétegeknek úgyszólván második anyanyelve volt, és így a magyarba bekerülő latin szavak hangalakbeli formálódásában nemcsak a magyaros hangalakúvá válás iránylata, hanem az eredeti hangalakban való használatra való visszatérés jelensége is gyakran megfigyelhető.

5. Jól példázza e módszertani megállapítás helyén való voltát éppen a címül írt két hangalaki változat esete. Mert e sorok írója nem véletlenül szerepelteti a latin *procurator* szót a címben magyaros helyesírású *prokurátor* alakjában, hanem azért, mert a magyaros alakváltozatnak igazán korai XV. század eleji megjelenése után még századokig a magyaros *prókátor* ~ *prókátör* forma mellett — legalábbis Erdélyben, de feltehetőleg országosan ugyancsak — eléggé gyakori használatú volt a latinos *prokurátor* alak is. Ennek bizonyosságát szolgáltatják az említett szóra, származékaira és egy összetételben való szerepére rávilágító magam gyűjtötte kijegyzések. Ezek itt következnek:

prokurátor. 1586: „Monda vram eo kgme Hÿzem en *procuratorom* vagj enis mondek en vgi tudnam hogj en *p(ro)curatorom* volna monda vra(m) hat miert veotted fel penszemet” (Kolozsvár). 1588/1589: „Erdeötelhleki Marthon feleleti *prokurathora* Balogh Gyöeorgy által” (Somlyó Szilágy m.). 1689: „Baróci János Ur(am) vallya *Procuratorának* Szamoskozi Mihaly Uramat” (A szolnok-dobokai Székről elnevezett ref. egyházmegye törvénykezési jegyzőkönyvéből). 1590: „*Procuratornak* Kudor Janosnak f. 20” (Kolozsvár). 1597: „Felperes Gergelj Lazlo Sewkej *P(ro)curatora* Bogarth falvj Mihalj” (Udvarhelyszék). 1733: „én eleve meg latván hogj ez uttal Szükségem a' *Procuratorra* nem lesz, semmit ki nem tálaltam” (Kolozsvár). 1764: „a *Procuratornak* . . . 6 nagy és kisebb Mézes Pogátsáékért” (Háromszék; Bogáts, i. m. mézespogácsa al.). 1787: „*Procurator* Pákei János Vram” (Kolozsvár). 1830: „*Procurator* T. Kolozsvári Pál Ur” (Dés) | „*Procurator* Szilágyi Joseff Urnak a *Spoliumos* perbe facti speciesek purizálásáért 4 Rfr. 35 xr.” (Hosszuaszó Kis-Küküllő m.).

procuratoroskodik. XVIII. sz. m. fele: „Ország Protestatioja, hogj Bihar wár-megyéből proseribalt Pathai Máthét, Erdélyb(en) *Procuratoroskodni*” (ne engedjék). (Egy 1630. évi oklevél hátára a jelzett időtájban rákerült regesztaszerű rájegyzés.)

prokurátorság. 1613: „Rethi Ur(amna)k *procuratorsagaban* haro(m) hold földet ada Kővér Istvan jure prennali” (Altörja Háromszék m.). 1674: „Órnai (!) János Uramnakis az 1672 esztendeobeli szolgálattýára *prokuratorságáért* kelletett fizetnünk f. 20” (Kolozsvár).

prokurátor-hívás. 1606: „Ebbe ne(m) fër *procurator* hïuas, mert ne(m) suo modo Reuocalta az I³”.

* *Inctus* 'alperes'.

6. A fennebb felsorolt levéltári adalékokból nyilvánvaló, hogy a latin *procurator* szónak az erdélyi régiség nyelvébe való korai bekerülése és viszonylag ugyancsak hamari magyar hangalakúvá formálódása (az első adalék erre fennebb az 1560. évből való!) után is a XVII.–XVIII. században egészen vagy legalábbis részben latinul folyó törvénykezés nyelvének hatására tovább élt a latinos hangalakú *prokurátor* forma is. S hogy ezt szintűgy magyar szónak tartották, mint a köntöse váltott *prókátort*, arra bizonyosság a szónak a fennebbi idézetekben itt-ott *k*-val és nem *c*-vel írt alakja.

7. Az elmondottakból, gondolom, kiviláglik, hogy milyen egyoldalú megvilágításba kerül a jövevényszavak élete, ha ezeket a rendelkezésre álló történeti szótáraknak „purista” szellemű anyaggyűjtéssel egybeholdott, hiányos szókészlete alapján vizsgáljuk, és viszont mennyivel sokszínűbben, életszerűbben jelentkeznek az egyes szavakkal kapcsolatos kérdések, ha a purizmus szempontját félretéve minden kor szókészletét a maga teljességében vizsgáljuk. Ehhez persze olyanféle történeti szójegyzékek és szótári egybeállítások tekintélyes sorára volna szükség, mint amilyenek az utóbbi időben a Nyr., a MNy. és a NyIrK. lapjain jelentek meg, illetőleg amilyenről magam közelebbről (l. MNy. 65: 403–19), de nem először, egy erdélyi szótörténeti tár szerkesztése közben — meglehetősen érdektelenségtől kísérve — beszámoltam.

Szabó T. Attila

Két makaronikus toldalék

I. Az *-ia* főnévképző

A magyar nyelv latin jövevényszavaiból elvont (kikövetkeztetett) *-ia* országnév- és köznévképzővel részletesebben Gyalmos János (Latin eredetű képzőink. Budapest, 1933. 21), újabban pedig Kondássy Imre (Miskolc. Nyr. 89: 392) foglalkozott.

1. Legalább másfél száz éve megvannak nyelvünkben többek közt a következő latin (újkori latin, h. latin) eredetű ország- és tartománynevek: *Albánia, Bulgária, Dánia, Hollandia, Litvánia, Lombardia, Norvégia, Portugália, Szlavónia; Arábia, India; Abesszónia, Algéria; Brazília*. — A latinból átvett országnevekben az *-ia* előtti *t* és *k* természetesen *c*-vé változott: *dákus: Dácia, dalmata: Dalmácia, helvétus* (vö. 1777: *Helvétusok* [KözHist. = A közönséges históriának rövid summája. Kolozsvár, 1777. 190]): *Helvécia, skótus: Skócia, trákus: Trácia*. Csak látszólag kivétel a *Karintia* szó, 1742: „*Carinthiát* elrablá” (MKron. C3a, vö. latin *Carinthia*).

A nyelvérzék nálunk is, más népeknél is a latin eredetű ország- és tartománynevekből elvonta az *-ia* képzőt. Ezt találjuk a magyarban is 1789-ben a *Frankia* 'Frankföld' szóban. Ez évben egy *frank* (ném. *fränkisch*) tájszóvalással beszélő német emberről ezt írják: „*Frankiai* nyelven beszél” (Békés m. Ltár közgy. ir. 1587).

Ezzel a nemzetközi *-ia* képzővel keletkezett a *Hollandia* mintájára *Izlandia*; 1768: *Islándia* (Bod Péter: Szent Hilárus 22), 1789: *Izlándia* (ua. 2. kiad. 20), 1799: *Izlandia* (Raff: Természethistória 255). — 1777: *Irlandia* (KözHist. 67). — *Kurlandia*; 1777: „*Curlándiai* Hertzeg” (uo. 121), 1804: *Kurlandia* (Budai: Polg. lex. I. 234), 1823: *Kurlandia* (Márton: NMDeákSz. II. Geographischer Anhang). — 1783: *Grönlandia* (MKönyvh. I. 19). — 1823: *Esztlándia, Frizlandia* (Márton i. m.), továbbá *Finnlandia*. Ezeket a latin (újkori latin, h. latin) *Irlandia*-féle alakokból vettük át, de a *hollandus: Hollandia* szópár mintájára az *irlandus* stb. szóból a magyarban is alakulhattak. — Vö. 1777: *Irlandusok* (KözHist. 151); 1777: *Finlandusok* (uo. 159).

Újabb országnevek: *Jordánia, Jugoszlávia, Kirgizia, Mongólia, Románia*. A nem

latinból átvett országnevekben természetesen megmarad az *-ia* képző előtti *t* és *k*: *Szlovákia* (Csehszlovákia), *Burjátiá*, *Jakutia*, *Udmurtia* (ez utóbbi három Nyr. i. h.).

A felsorolt ország- és tartománynevek valamennyien komoly (semleges) hangulatúak.

2. Ezzel az *-ia* képzővel nyelvünkben makaronikus képzésű és többé-kevésbé tréfás hangulatú földrajzi nevek is keletkeztek.

a) Képzőlembeli országok: A még mindig tisztázatlan eredetű *Operencián* és *Bergengócián* kívül 1930: *Sehonna* 'Sehonna' (Gyalmos i. m. 33); 1964: *Detektívia* (Kolos Pál: Utazás Detektíviába. Budapest, 1964.); 1970: *Krimia* 'a krimi országa'. Mind a három alkalmi képzésnek látszik.

b) Valamilyen néptől, nemzetiségtől lakott terület, vidék, városrész: *Tócia* 'tót vidék', *Palócia* 'palóc vidék', *Cigánia* (*Cigania*) 'cigánylakta terület, fogarasi városrész' (Gyalmos i. m. 22). — Ezekhez csatlakozik Móricz Zsigmond *Miskolcia* 'Miskolc területe' szava (Kondássy Nyr. i. h.) és a 30-as évekből adatolt *Lipócia* 'a budapesti Lipótváros' (Függetlenség 1936. jan. 9. 4:1). A *Tócia*, *Palócia* és *Lipócia* nevekben az *-ia* előtti *t*-ből — *Skócia*, *Dalmácia* mintájára — *c* lett.

3. Az *-ia* képzővel közneveket is képezhetünk.

a) Valamilyen épületet, (hivatali) helyiséget jelentenek: 1809: *patvaria* 'a patvaristák írószobája' (Simai, VégtSz.) — 1907: *bohémia* 'bohém-tanya' (Mikszáth, id. Gyalmos i. m. 23), 'bohémvilág' (Századok Legendái 1913. okt. 12. 25:1), 'cigányvilág, művészársaság' 1920: (Kelemen: IdSz.³; vö. ang. *Bohemia* 'Csehország, bohémvilág' (TESz. *bohém* a.). — 1950 körül: *dékánia* 'a dékáni hivatal épülete' (Nyr. i. h.). — 1960: *financia* 'a pénzügyi hivatal épülete' (Inczefi: Szeged környékének földrajzi nevei 46).

b) Az alábbi négy szónak a *plébánia* és *parókia* mintájára 'valaki lakása, hivatala, állása' jelentése van, illetve volt.

dékánia 'dékáni lakás, dékáni hivatal'. — Vö. ném. *Dekanei* 'dékáni lakás' (Heyse: Fwb.¹⁶), 'dékáni lakás és hivatal' (Jürgens: Et. Fwb.).

kántoria '(ref.) kántori lakás és állás' (1915: Debrecen, Gyula). — Vö. ném. *Kantorei* 'kántorlakás' (Heyse: Fwb.¹⁶).

káplánia '(ref.) kápláni állás' (1915: Debrecen, Gyula), *kapellánia* 'káplánlakás' (1809: Simai, VégtSz., id. Gáldi. SzótÍr. 278). — Vö. latin: *capellania* 'könyörgésre rendelt ház' (1767: PPBl. Glossariolum), 'káplán lakására rendelt ház' (1809: Gáldi i. h.), ném. *Kapellanei* 'káplánlak, káplánság' (1870: Fogarasi: Wb.⁵).

rektoría 'rektori lakás, rektori állás' 1865 k.: (Debrecen, Vári Sándor: Diákélményeim. Békés é. n. 146); XIX. sz.: „*rektóriára megy*” 'három esztendőre tanítónak, kántornak mentek ki a szegényebb sorsú teológusok, s ott a további tanuláshoz megkeresték az anyagi eszközöket' (Sárospatak, Magyarság 1926. márc. 14. 24: 4).

A négy szó a h. latin *decania, *cantoria, *capellania* és *rectoria átvétele lehet, de egymás mintájára a magyarban is keletkezettek. Ez áll elsősorban a *káplánia* szóra.

Idekapcsolódik a *patvaria* szó 'ügyvéd vagy bíró mellett végzett joggyakorlat' jelentése is. 1780: „Jertek hát pajtásim . . . *Patvariára* Ama híres Pestre s Királyi Táblára” (RMKtár 21. 244). Igéi származéka: *patvariáskodik* 'joggyakorlaton van, patvaristáskodik'. 1781: „Tekéntetes Nemes Győr Vármegyében . . . *patvariáskodott*” (Békésm. Lt. közgy. ir. 35/1782). — L. még OklSz., NySz., Bartal.

4. Egyéb köznevek.

A latin *-ia* főnévképző gyakran a tulajdonságot jelentő magyar *-ság* főnévképzőnek

felel meg, pl. *superbia* 'büszkeség', *ferocia* 'vadság', *prudentia* 'okosság'. A magyar jogi nyelvben sok hasonló szó volt: *amencia* 'esztelenség', *konkordia* 'békesség', *impotentia* 'tehetetlenség', *infámia* 'becstelenség', *injúria* 'jogtalanság'.

Ezek mintájára keletkezett két szavunk:

bizarria 'bizarrság, furcsaság', 1800: „az asszonyszemélyekkel vélek születik . . . valamely kellemetes *bizarria*” (Csokonai, ÖV. Budapest 1956. II. 21). A németben volt és ma is van egy franciából átvett *Bizarrie* szó (Adelung: Hwb.⁵ Wien 1846; Fwb. Leipzig 1966). A *bizarria* lehetne ennek is az átvétele latinos szóvéggel, de inkább magyar nyelvi képzés *-ia* képzővel. — A múlt század közepén volt egy másik *bizarria* 'gyors átmenet egyik hangnemből a másikba' jelentésű szónk is (Heckenast: IdSz.²). Ez azonban olasz eredetű, és nem függ össze Csokonai *bizarria* szavával.

kortézia 'kortesség, korteskedés, korteshadjárat' (1935: Msn 4: 104; 1965: Bakos: IdSzKSz.). A magyar *kortés* szónak nyelvünkben történt továbbképzése. — Más szó volt a m. *kortézia* 'titulus, titulatura' (1809: VégtSz.) — Vö. h. latin *cortesia* 'nevezet, titulus' (1767: PPBl. Glossariolum).

Ez a két szó komoly, viszont az alábbi három bizalmas, sőt tréfás hangulatú. *dicséria* 'dicséret, dicsériáda' 1844: „ezen *dicsériának* nem tudá, mosolyogjon-e” (Életképek 584).

kémia 1. 'kémkedés', 2. 'kémelhárítás' (1960).

szélhámia 'szélhámosság' 1935: „Ha csak a legkisebb *szélhámiaiban* is ludasnak találhatik” (Függetlenség 1935. máj. 24. 1:1).

II. Az *-ice* módhatározórag

A makaronikus *-ice* határozóraggal legutóbb Zsoldos Jenő foglalkozott (Nyr 91: 492).

1. Régi és új magyar szövegekben gyakran találkozunk latin *-icus* végű melléknévek *-ice* végű módhatározói alakjával. Zsoldos három ilyen szót is közöl XVI—XVII. századi magyar szövegekből: 1587: *immodice* 'túlságosan', 1592: *publice* 'nyilvánosan', 1624: *katagorice* 'határozottan, kereken' (Nyr. i. h.).

Néhány XVIII. századi adalék: 1708: „*geometricè* demeciálván [kimérvén] a helyt” (RákTár. 1: 120); 1777: „A Dogmatica Theologia . . . *Systematicè* tanított” (A közönséges históriának rövid summája. Kolozsvár 1777. 201); 1798: „Ebben [a szótárban] a Radixok *Alphabetice* vagynak rendelve” (Gáldi: SzótIr. 141); 1800: „a Pogány Vallást *allegorice*, és *physice* magyarázván” (Budai: Közönséges história. Debrecen 1800. 1: 380); 1800: „attól fogva, *Chronologicè* van írva a Chinai História” (uo. 1: 189); 1800: „az halál után leendő állapotot akarták *symbolicè* előadni” (uo. 1: 89).

A XIX. század első feléből: 1822: *ironice* (SzépLitAj. 2: 123); 1827: „a munkán megjelent Népeknek számát . . . *numericè* [szám szerint] ki tévén” (Békés m. Lt. Magyar-gyula 113. cs. 64); 1835: *diplomaticè*, *hermetice*, *logice*, *mechanice*, *pacifice*, *periodice*, *praktice*, *rapszódice*, *szimmetricè*, *teológice*, *teoretice* (Kunoss: Gyal.). — Zsoldos 1846. évi hírlapokból idézi a következőket: *homöopaticè*, *matematicè*, *statisztice* (Nyr. i. h.). Ugyanebből az évből valók: *lakonice*, *szimpatice* (I. Kovách Lajos: Tisztírási szótár).

A múlt század közepétől: *akadémice*, *apodiktice*, *automaticè*, *bibliografice*, *biologicè*, *etimologicè*, *flegmaticè*, *grammaticè*, *metaforice*, *tragice*.

2. A magyar nyelvbe került nagyszámú *-ice* végű jövevény határozóból a magyar nyelvérzék elvonta az *-ice* határozóragot, amellyel a nem latin eredetű *-ikus*, *-isztikus* végű melléknévekből és más idegen szókból is alakított módhatározót.

humorisztikus 1835: (Kunoss: Gyal. Nemzetközi szó, vö. ném. humoristisch, fr. humoristique, ol. umoristico). — 1871: *humorisztice* (Mikszáth: ÖM. 1: 51).

naturalisztikus 1882: „*naturalistikus* irány” (Magyar Bazár 1882. 144:3; vö. ném. naturalistisch, ol. naturalistico). — *naturalisztice* 1901: *naturalistice* (Bartal: MLSz. Additamentum).

1901-től van adatunk a *telefonice* 'távbeszélő útján' és a *telegrafice* 'távíratilag' szavakra (*telephonice*, *telegraphice* Bartal i. h.). A magyarból nem tudjuk kimutatni a *telefonikus*, *telegrafikus* szavakat, bár az említett három nyelvben megvan a megfelelőjük (telefonisch, téléphonique, telefonico; telegrafisch, télégraphique, telegrafico). A két szó nyilván a *telefon* és *telegráf* magyar nyelvbeli származéka, aminthogy az alábbi három idegen szavunkhoz is a magyarban járult az *-ice* rag.

antikvár: *antikvárice* 'antikvár úton, használt állapotban' (1920: Kelemen: IdSz.³; 1921: Radó: IdSz.⁶), 1935: „A könyvet már csak *antikvárice* lehet megszerezni.”

komót: *komótice* 'kényelmesen' 1948: „Ezt estig *komótice* elvégezzük.”

privát: *privátice* 'privátilag, magánúton' 1934: „Ezt majd *privátice* elintézem vele.” 1940: „Erről *privátice* értesültem.”

3. A magyar szavakból alakult *-ice* végű módhatározókra már a XVIII. század elejéről van adatunk. 1708—10: *udvarice*, *világice* 'udvari, világi módon' (Bethlen Miklós önéletírásából id. Zsoldos Nyr. 91: 492). Ugyanő eleveníti fel a *tartalmice*, *egyénice*, *értelmice*, *lényegice* 'tartalmilag stb.' szavakat (Nyr. i. h.).

Íme még három *-ice* végű módhatározó:

alapice 'alaposan, derekasan' 1915: „*Alapice* elverték.” 1920: „*Alapice* megmondtam neki a véleményemet.”

anyagice 'anyagilag' 1924: „*Anyagice* nem valami jól állnak.” 1931: „*Anyagice* így sokkal jobban jövünk ki.”

családice 1. 'családilag, a családot illetőleg' 1951: „Hogy vagytok? — *Családice* jól.” 2. 'családostul' 1952: „*Családice* voltunk színházban.” 3. 'családi alapon' 1955: „A nagymama születésnapját *családice* rendezzük meg.”

A latinból átvett és a magyarban idegen szókból alakított *-ice* végű módhatározók a választékosságra való törekvést szolgálták, és szolgálják részben ma is. A magyar szóból alakított (makaronikus képzésű) szavak bizalmas vagy tréfás hangulatúak. Egy részük bizonyára csak alkalmi alakítású szó.

Implom József

Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Akadémiai Kiadó, 1969., 168 l.

A hagyományos cím mögött meglehetősen szokatlan műre lapoz rá az olvasó. Szerzője szlavista, aki a magyar szótörténet és etimológia területén is jelentős munkát végzett ugyan, de nyelvünk mondattani kérdéseiről, mint maga mondja, még csak egy rövidke cikket sem írt, s most egész könyvvel jelentkezik. Mégpedig olyannal, amely tárgyánál, tartalmánál és szemléleténél fogva is új irányt kíván kijelölni, azzal a szándékkal, hogy leíró mondattanunk megszokott rendszerét újjal váltsa fel, és szemléletünket ellenkezőjére fordítsa. A hagyományrombolás sokak szemében illetlen, sőt botrányos dolog ugyan, de gyakran hasznos és termékeny. Így vagyunk Hadrovics könyvével is.

A munka indítéka tulajdonképpen A mai magyar nyelv rendszere II. kötetének, a mondattanak a bírálata volt. Hadrovics felfogása szerint ugyanis leíró mondattanunk mai, hagyományos elmélete és rendszerezése mereven egyoldalú, logikai alapja erősen formális: nem veszi tekintetbe a nyelv természetes bonyolultságát, „szabálytalanságát”, valamint valóságábrázoló szerepét, tehát a jelentés elsőségét és a kifejezés lelki mechanizmusát. Logika helyett a funkcionális szemlélet Hadrovics mondattani vizsgálatainak és rendszerépítésének vezérelve (mert a jelenségeket és változatokat szükség szerűen ő is igyekszik összefüggő és áttekinthető rendbe foglalni). Nem a hagyományos mondatrész-kategóriák logikai viszonyaiból indul ki, hanem a szintagmát alkotó szók jelentéséből, mert ez határozza meg a kapcsolatban való szerepüket és a mondat szerkezet tagjainak viszonyát. Erre az alapelvre azonban nem épít valamely kötött, szigorú rendszert; vizsgálati szempontjai sokrétűek, változatosak és a nyelv élő, mozgó valóságához igazodnak. Így válik lehetővé a rugalmas, árnyalt mondatelemzés: olyan jelenségeknek, kifejezésváltozatoknak és szerkezet típusoknak a minősítő vizsgálata, amelyek kívül rekedtek az eddigi rendszerkategóriák szűk és merev keretein. Bonyolult, de finom árnyalatú kép alakul ki így, amelyen sok, eddig nem jelzett vagy mellőzött részlet, változat, árnyalat feltűnik. Mindez pedig a hatalmas példaanyagból kap életet; ennek csak egy töredéke élőnyelvi, zöme azonban négy klasszikus prózaírónkól (Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Móricz) vett, főként köznyelvi jellegű, tehát az általános érvényűt szemléltető példa. Belőlük a szerző éles logikájú és finom érzékenységgel elemzőkézsége ki tudja bontani az élő nyelvhasználat szerkezeti sajátosságait, a tudattartalom és a nyelvi megformálás viszonyát véve mindig tekintetbe.

A nyelvnek a hagyományos mondattani kategóriákból minduntalan kitüremlő, bonyolult sokrétűsége — vagy ha úgy tetszik: „szabálytalansága” — s Hadrovics vizsgálati szempontjainak és módszerének ehhez igazodó gazdag változatossága magyarázza, hogy a szerző nem a teljes magyar funkcionális mondattant vagy akár csak kimerítő vázlatát írta meg — bár ez a végső célja —, hanem kiragadott, szemelvényes fejezeteket, elveinek bemutatására és próbájaként. Mindebből azonban még nem bontakoznak ki eléggé világosan a szerző új mondattani rendszerezésének körvonalai vagy éppen kategóriái. Kérdéses is, hogy a szokásos formális, de a jelenségeket mégis áttekinthető, kerek

és zárt egységbe fogó logikai kereteket elvetve, alakítható-e a nyelv szövevényes anyagából és bonyolult működéséből olyan „rendszer”, mint a ma tanított, hagyományos mondattan. De kérdés az is, jogos és célszerű-e mindenáron mesterséges összefüggésekre erőszakolni a nyelv élő és rugalmasan változó valóságát.

Hadrovics szemléletes — bár nem egészen találó — hasonlata szerint, mint ahogy a földrajz sem a szélességi és hosszúsági körök képzeletbeli hálózatát, hanem a természetes alakulatokat és valóságos határokat veszi leírás és tárgyalás alapjául, a „földszerű földrajz” mintájára ő egy „nyelvszerű mondatant” akar megalkotni, amely valóban föltérképezi a nyelvhasználatot. Könyve a szófajok jelentésviszonyaira, tehát reállogikai összefüggéseire épülő mondatjelentéstan voltaképpen. A belső, lényegi szerkezetet kutató elemzés olyan mélységekbe és finomságokba hatol a gazdag példaanyagban, amelyeket eddig alig érintettek, s ezzel túltesz a legtüzesebb nyelvtanokon. A megfigyelések bősége azonban természetesen itt is valamiféle áttekinthető rendszerezésbe kívánczik, s ennek szemleli élvezete néha már-már öncélúságba csábít (pl. a tárgyas szintagma tagolásában). A különféle mondat szerkezet-típusokat tárgyaló fejezetek felépítésében és megfogalmazásában pedig gépiesnek hat az ismétlődő azonosság. Úgy látszik, a rendszer kényszere igen erős alakító tényező a tudományos munkában.

Hadrovics mondat szemlélete, induktív módszere, a jelentésből kiinduló és gazdag, élő anyagon végzett éles szemű elemzése igen sok új, meggondolkoztató, sőt felfedezés-szerű eredménnyel gazdagítja a nyelv kutatást. Alapelve érvényének és módszere helyességének megvitatása az általános nyelvészet és a nyelvtanelmélet fontos feladata. Lapunk jellegének és a szerző hangsúlyozta előnyszempontnak megfelelően (tudniillik, hogy a funkcionális szemlélet a nyelvet a maga életszerűségében, stilisztikai árnyalással tárja fel) azt vesszük számba néhány részleten és példán, hogy Hadrovics kísérlete, a „szófajok mondatana” milyen hasznosítható tanulságokat, illetőleg igazoló eredményeket adhat a korszerű nyelv művelésnek.

A nyelvi kifejezés szerkezeti helyességének megítélésében Hadrovics egyik alapelve a tudati tartalék szerepének kiemelése. Nem lehet nyelvhelyességi és stilisztikai követelmény a nyelvkönyvek mesterséges példamondatainak szabályosságával és aggályos szerkezeti teljességével megalkotott mondat. A nyelvi közlés igen gyakran és magától értődő, megszokott természetességgel ölt alakot hiányos mondatokban, kifejezésekben. Ez a jelenség, amelyet a nyelv művelés a nyelvi gazdaságosság vagy takarékoság különféle megnyilvánulásaként tárgyal, a gondolkodás, a beszéd és a megértés lelki folyamatának sajátos törvényszerűségével magyarázható: bár a közlés nyelvi megformálásában egész tudattartalmunk részt vesz, a kifejezés ennek csak egy részét önti formába, a többi megmarad tudati tartaléknak. Az élet-, ill. beszédhelyzet, amelyben a közlés folyamata végbemegy, lehetővé teszi ugyanis bizonyos ismert előzményeknek, az összefüggésekből odaérthető nyelvi-szerkezeti elemeknek a mellőzését. Mindez — természetes formák-keretek közt — egyáltalán nem zavarja a megértést, a beszélők tehát kiaknazzák a nyelvhasználat kialakította előnyt (felkiáltások, parancsszavak, megszólítás, bemutatás, ill. bemutatkozás; névmások, utalószók, kötőszók elhagyása; hiányos, kiegészítő, hozzátoldó, nominális mondatok, kérdés-válasz; összevont, ill. áttételes birtokos kapcsolat; stb.); a helytelenség ellenpéldája: a hivatalos stílus fontoskodó-pontoskodó terjengőssége, utaláshálózata).

A közlést-megértést irányító lelki mechanizmus e törvényszerűségének jelentőségét a nyelv tan számára — a formális logikai felfogással szemben — a szerző sok jelenség magyarázatában s különösen kiemeli. A tudati tartalék teszi lehetővé, hogy a nyelvi megformálás a lehető leggazdaságosabb legyen. A lélektani magyarázó elvnek lényegesebb szerepet ad Hadrovics könyve, mint más nyelv tanok általában, s ez különösen megmutatkozik például az összetett mondatok új rendszerű tárgyalásában. A tiszta kategó-

riák mellett vizsgálja az átmeneteket és a kivételeket is, hiszen számtalan olyan nyelvi forma, mondattani jelenség van, amelyet nem lehet beilleszteni, legfeljebb beleerőszakolni a hagyományos logikai alapú kategóriákba, s ezért szabálytalanságnak, kivételnek vagy véletlen, hibás alakulatnak tekintik őket. Pedig a nyelvi kommunikáció lélektani mechanizmusa magyarázatot ad rájuk, és nemcsak hogy elfogadhatóvá vagy megtűrhetővé teszi őket, hanem megérteti és bebizonyítja, hogy e „hiányos”, „kivételes”, „szabálytalan” és „logikátlan” formák éppoly törvényes képződmények — a beszéd lelki folyamatában —, mint az úgynevezett tiszta kategóriák.

A nyelvművelés szempontjából lényeges másik elve Hadrovics vizsgáló-elemző módszerének a stílusérték állandó mérlegelése. A szintagmák, mondat szerkezetek létrejöttét és helyességét a szókapcsolási lehetőségek, a jelentésbeli korlátok és a stilisztikai igény szabják meg. Másként ítéljük meg tehát a mindennapi, pusztán közlés célú és a stíluszándék alakította kifejezést, mondatot, illetőleg a nyelvi formáknak a konkrét és az absztrakt síkon való vetületét. Az utóbbin szinte minden kapcsolat elképzelhető. Erre vonatkozólag utalhatunk Hadrovics könyvében a tartalmatlan, illetőleg laza értelmi kapcsolódású okhatározói mellékmondatokra és a nominális mondat metafora- vagy szimbólumszerepére.

Néhány részletkérdést említünk végül példaként, ahol a fenti szempontok szemléletesen és hasznosan érvényesülnek: a *magát* névmással szerkesztett s általában németesnek bélyegzett visszaható igealakok árnyalt jelentéstani, stilisztikai és alaki taglalása (104—8); a terpeszkedő kifejezéseknek nevezett, lexikalizálódott, tehát általában egyetlen szóval helyettesíthető szintagmák konkrét — absztrakt jelentésének és vonzatviszonyainak (pl. *hitelt ad vkinek és vminek*) tekintetbe vétele s vizsgálatuknak a mondatbanba utalása (116—7); kapcsolatos kötőszók ellentétes funkciója a mondatok tartalmi szembenállása folytán (179); a *míg* időhatározói kötőszó ellentétkifejező, szembeállító szerepének analógiás magyarázata (210, 315); hasonló a *miután* időhatározói kötőszónak az időbeli és okozati jelentés érintkezése folytán kialakult okhatározói használata is (318); vonatkozó névmással kapcsolt, de értelmük szerint voltaképpen mellérendelő viszonyban levő ál-mellékmondatok létrejöttének és használatának nyelvlélektani megokolása a névmás visszautaló, simábban kapcsoló szerepével (301—2, 316); stb.

Hadrovicsnak természetesen nem volt célja, hogy rendszerező és elemző fejtegetéseit módszeres nyelvhelyességi megjegyzésekkel kísérje; ilyen egyenes utalásai aránylag ritkák is. Nyelvszemléletének és mondatelemző módszerének elvi alapjai azonban — a gazdag élőnyelvi példaanyagot a kifejezendő tartalom oldaláról, a jelentéstani-szófaji szempont és a lélektani tényezők bevonásával vizsgálva — hasznos és sok tekintetben új támpontokat adnak a nyelvi jelenségek és alakulatok helyes értékeléséhez is.

Kovalovszky Miklós

Deme László: Az általános nyelvészet alapjai. Bratislava, 1969. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo kiadása. 242 lap

Amikor Deme László könyvét először kézbe vettem, és forgatni kezdtem, minduntalan furcsa műszavakkal tűzdelt sorokon akadt meg a szemem. Többek között ilyeneken: „A szerkesztett glosszémának szükségszerű eleme egy lexéma és egy relatív funkciójú gramméma. A gramméma általában elemi morféma. A lexéma lehet szerkesztett; és gyakran az, — de nem szükségszerűen az. Ha szerkesztett, a morféma szükségszerű eleme; ha nem, a lexéma egyetlen morféma.” (168).

Ez szakasztott úgy hangzott, mint egy utópisztikus regény, amely itt-ott tarkítva van különös, számunkra sokszor homályos értelmű fogalmakkal. Deme László könyvében azonban, mint kiderül, a fenti, nem egészen ismeretlen *-ma* végű görögös szavak nem színező elemként, nem csupán szórványos betétként állnak, hanem gyakori, fontos szereplői a könyvnek.

A bevezetés így tájékoztat minket a könyv céljáról: „Ez a tankönyv negyedéves magyar szakos hallgatóink számára készült, akik már a leíró nyelvtan, a dialektológia, a nyelvtörténet és az összehasonlító nyelvészet anyagának ismeretében . . . kapnak módot arra, hogy a nyelvtudomány elvi és módszertani problémáival, azaz az általános nyelvészet alapjaival ismerkedjenek” (3). Nézzük meg, milyen ismereteket ad Deme könyve az általános nyelvészet alapjairól a negyedéves hallgatóknak és másoknak is, akiket ez a téma mélységesen érdekel. Mert ennek a könyvnek a mondanivalóját azok is megérthetik, akik eddig nem sokat foglalkoztak a dialektológiával, a nyelvtörténettel és az összehasonlító nyelvészettel. A logikus felépítés lehetővé teszi bárki számára a fejtegetések lényegének megértését. Persze nem könnyen, de figyelmes tanulmányozás után fokozatosan minden megvilágosodik az olvasó előtt.

Hamarosan meggyőződünk arról is, hogy a könyvben alkalmazott műszavak nem öncélú csinálmányok, hanem a nyelvben és a beszédben található lényeges elemek célszerű tudományos megnevezései. Definíciójuk mindig világos, és a hozzáfűzött példák minden esetleges bizonytalanságot eloszlatnak. Elég gyorsan megbarátkozunk ezekkel a műszavakkal, olyanokká válnak számunkra, mint például a mássalhangzó, az igenév, a határozó stb., annál is inkább, mert különböző vonatkozásban újra meg újra előbukkanak, s ilyenkor már régi ismerősként köszöntjük őket.

Nagy érdeme a könyvnek, hogy félreérthetetlenül rámutat a nyelv és a beszéd bizonyos fokú különállására, de egyúttal arra is, hogy a beszéd és a nyelv az elkülönülés ellenére is milyen szoros kapcsolatban áll egymással. Meghatározása röviden így szól: „A beszéd . . . szerepe . . . a társadalom más tagjainak tájékoztatása, és gondolati vagy cselekvésbeli magatartásuk befolyásolása” (8). — „A nyelv a társadalomban élő emberek beszédtevékenységét szolgáló eszközöknek rendszert alkotó állománya” (33). Tehát a beszéd által közlünk valamit, és ehhez a közléshez a nyelvből vesszük az eszközöket. A nyelv a beszédből vonódott el és vonódik el, viszont minden nyelvközösség tagjai (kisebb-nagyobb eltéréssel) úgy beszélnek, ahogy a beszédtevékenységből elvont nyelv azt visszahatólag szabályozza.

Deme könyve más tekintetben is felvillanyozza az ember gondolatait. Ez a gondolatébresztés többnyire helyeslésben, egyetértésben, s ezt követően olykor ilyen vagy olyan kiegészítésben végződik. Az olvasó mindezt elégtétellel veszi tudomásul. Magától értetődően az is előfordul, hogy a szerző fejtegetése ellentmondásra, gyümölcsöző vitatkozásra vagy legalábbis bizonyos árnyalati módosításra készítet, a gondolat továbbvitelére ösztökél. Néhány példa az utóbbira:

Deme azt írja, hogy a képletszerű „*Szarvas — fut(ó)*” mondat (alany + állítmány) kiegészítésekként mintegy másodállításként megjelenik a fejlődés későbbi fokán a határozó: „*Szarvas — fut(ó) — gyors(an)*”, ami ilyen tetézésfélét fejez ki: „A szarvas fut, mégpedig gyorsan” (28). Ez igen valószínű feltevés, de elképzelhető egy olyan megoldás is, amit éppen a finnugor nyelvekben észlelhetünk, hogy az alany + állítmány kiegészítése így alakul: „*Szarvas — gyors(an) — fut(ó)*.” Ez a megoldás más utakra vezet az előzőhöz képest. Sokáig nélkülözhetővé teszi például a *verbum finitum* kifejlődését, a ragos határozó használatát stb. A magyar nyelv régebbi és mai állapota is az utóbbiból vezethető le nehézség nélkül. Ilyenekre gondolok többek között: *világjáró, erdőkerülő, földönfutó, mélyen szántó, erősen emelkedő* stb.

A könyv szerint a glosszéma (mondatrész) így jöhet létre: morfémató + forméma

(képző) + grammémák (nyelvtani jelek + ragok; — 140). Ezt megerősítendő Deme nyomatékosan hangsúlyozza, hogy informatív funkciójú grammémával (nyelvtani jellel) ellátott relatív tőhöz forméja (azaz képző) nem járulhat (141). Sajnálom, hogy nélkülöz-nünk kell az idevonatkozó példákat, s ezért az olvasó talán nem úgy értelmezi a mon-dottakat, mint a szerző. Mert itt az az ellenvetés merülhet föl, hogy a ragokhoz, illetve a grammémákhoz elég gyakran járulhat forméja, vagyis képző. A magyarban is, más nyelvekben is. Például magyar: *nagybani, fölötti, alantas, jobbacskán* stb.; oszmán-török: *Ankaradaki* 'Ankarábani', *buradaki* 'itteni' stb.

Vagy: „A harmadik osztály itt az *i g é é*. Az ige mint az állítmány talaján kifejlődött és kivált szófaj . . . egyéb mondatrészi szerepet csak igenév vagy igei derivátum formájában képes betölteni” (148). Ezzel az állítással szembenállnak az ilyen mondatok: *Szaladgált benne a félsz*, vagy a ma is meglevő magyar nomenverbumok: *les, nyom*, még inkább az angolban egészen közönséges nomenverbumok: *walk, hand, desire* stb.

A könyv egyik legérdekesebb része a mondat elemzése, felépítése. Meggyőzően fejti ki a szerző, hogy mivel az emberi kommunikáció elsődleges eszköze a beszéd, ezért a közlés egysége, vagyis a mondat, sem lehet egyéb, mint „a beszédnek elemi, láncszemnyi egysége” (77). Ezen az alapon adja a mondat meghatározását: „Mondat minden olyan nyelvi eszközökből álló megnyilatkozás vagy megnyilatkozásrész, amely a beszéd-folyamatot, illetőleg a beszélő és a hallgató közötti kommunikációs kapcsolatot egy kerek kifejező, tájékoztató és/vagy felhívó mozzanattal építi tovább” (uo.). Ugyanezt szembe-állításként is megismétli később: „A nyelv . . . a beszédből kivált, annak szolgálatában álló, de arra saját arculatával és lehetőségeivel vissza is ható eszköz. . . . A nyelv . . . a maga erejéből mondatot sohasem tud létrehozni, legfőljebb mondatépítő elemet. A nyelvben megalkotható komplexumot . . . a beszéd használja fel azután . . . közlő értékű egységekké, azaz mondatoknak megalkotására” (163).

Ahol a szerző példákat sorakoztat föl (sajnos, a példákkal általában kissé szűk-markúan bánik), ott a példák elosztatnak minden bizonytalanságot, még akkor is, ha a legelvontabb dolgokról esik szó. Kijelenti például, hogy „a fonéma sohasem mint fonéma hordoz . . . jelentést . . . Jelentése . . . a fonémának még akkor sincsen, ha egymagában áll hangtestként. Például harmadik személyre utaló morféma az *ő*, többesjel értékű morféma a *-k*, s így többes szám harmadik személyre utaló eszköz az *ők* morfémakomplexum. De benne nem az *ő* és a *-k* fonémának van jelentése. Ezt mutatja a *kő* lexéma, amely eleminek számít, és nincsen kapcsolata sem a harmadik személyűséggel, sem a többes számúsággal” (169). Tökéletesen értjük az egészet.

Engem a könyvben az a rész ragadott meg leginkább (ez persze teljesen egyéni ízlés), amelynek ez a címe: „A nyelvhasználati formák megoszlása és fejlődése.” Itt minduntalan olyan megállapításokon akadhat meg a szemünk, amelyek gondolatainkat tovább ragadják más témák felé, s amelyekről önálló cikkeket, tanulmányokat lehetne, kellene írni. Mindjárt a szakasz elején ez áll: „A nyelv a beszédben keletkezik, él, működik, fejlődik; a beszéd . . . a nyelvre támaszkodik, azt jeleníti meg, azt használja fel mint maga teremtette célszerű eszközét. Ezért a beszéd a mai nyelvközösségekben tulajdonképpen nyelvhasználat; s amit közönségesen egy-egy nyelvként tartunk számon . . . az tulajdonképpen egy-egy nyelvhasználati forma. — A magyarul beszélő emberek . . . nem jellemezhetők pusztán azzal, hogy a magyar nyelvet használják. Teljesebb jellemzésük ez volna: a magyar nyelvet használják, mégpedig a magyar beszéd szabályainak megfelelően” (172). Látszólag semmi különös újdonság nem rejlik ezekben a kijelentésekben. Pedig van. Felvetődik elsősorban a misztikumra varázsolt úgynevezett „nyelvérzék” kérdése. Deme László annak idején ezt írta: „. . . Mi az a sokat emlegetett nyelvérzék? Nem más, mint a szubjektív nyelvszokás, a magával hozott vagy megszerzett nyelvismeret, illetőleg az abból elvont törvények gyűjteménye. A puszta, a »veleszületett«

nyelvérzék a legmegbízhatatlanabb alap a nyelvművelésre, különösen az új jelenségek megítélésében. A nyelvérzék . . . fejleszthető, érzékenysége és biztonsága csiszolható azáltal, hogy a beszélő a maga szubjektív nyelvszokásán kívül az objektív, a társadalmi érvényű nyelvszokásnak is minél több rétegével ismerkedik meg . . . A nyelvérzék a magyar nyelvtudás" (NyFK. 46).

Milyen igaz! A nyelvérzék mértéke, fokmérője csak az lehet, hogy egyéni beszédünk és a közös beszélt nyelv között milyen szoros a kapcsolat. Persze ilyen értelemben bizonyos fokig egy magyar embernek is lehet német vagy angol „nyelvérzéke”, de hasonlíthatatlanul gyöngébb, mint egy német vagy angol embernek. Egészen természetes, hogy „nyelvérzékünk” az anyanyelvvvel kapcsolatban a legerősebb. A nyelvérzék, vagyis az anyanyelv (és más nyelv) alapos ismerete állandóan fejlődhet. De gyöngülhet, meg is romolhat a nyelvérzék bizonyos okok, körülmények folytán. Ezt a témát most nem fejtegetem tovább, csak még azt szögezem le, hogy igen üdvös lenne a nyelvérzéknek, ilyen értelmű tüzetes elemzése a nyelvhelyesség szempontjából.

Egy másik fontos megállapításláncolat a tanulmányoztam könyvben az, hogy „Minden ma ismert nyelvben megvan a lehetőség és az adottság arra, hogy akár a legmagasabb műveltséget hordozza és közvetítse” (184–5). — „Minden nyelvhasználati formában benne rejlenek fejlődésének belső törvényei, amelyek megszabják számára, hogy milyen irányban fejlődhet tovább” (186). — „A mai bonyolult, sokrétű mondat szerkezetnek minden vonása ősi formákból fejlődött ki, azaz mindig a már meglévő törvények és szerkezeti formák talaján” (189). — „A nyelvben lépésről lépésre mindig addigi anyagából és szabályainak alapján keletkeznek az új eszközök, sőt az újabb kategóriák és az újabb szabályok is” (199–200). — „Az új eszközök, rendszerrészek vagy éppen rendszerek . . . az addigiakból alakulnak ki: a nyelv meglévő anyagából, fejlődésének belső törvényei szerint” (204). — „Meglévő állományból, meglévő szabályok segítségével saját belső törvényei szerint: ez jellemzi a nyelvhasználati formák fejlődését részterületeiben is, egészében is” (208).

A nyelvszemlélet, a nyelvművelés, a nyelvhelyesség szemszögéből döntő jelentőségűnek tartom a fenti megállapításokat. A régi típusú nyelvművelésnek éppen az volt a legnagyobb tévedése, hogy idegenszerűnek bélyegezte a magyar nyelv eszközeinek, igen sokszor ősi, alapvető eszközeinek tekintélyes részét. Erre már máshol is rámutattam (MNy. 65: 373). Holott ezek az eszközök csakis a magyar nyelv rendszerében keletkezhettek, alakulhattak ki, fejlődhetek tovább, hozhattak létre új nyelvhasználati formákat. Szerintem a magyar nyelvre is teljes egészében vonatkoznak Demének a megállapításai. S hogy ez nála nemcsak elmélet, bizonyítja többek között „A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről” szóló tanulmánya (MNy. 49: 140–56), amelyben kétségtelenné teszi, hogy a germanizmusként üldözött nyelvhasználati formák a magyar nyelv rendszerével összhangban, annak megfelelően (és ez a lényeges!) is alakulhattak. Az idegen minta szerepe másodrendű kérdés, amelynek indítéka, mértéke csak feltételezhető, de aligha bizonyítható. Számos nyelvhelyességi szabályt kell még az előbbieket tekintetbevételeivel revideálni.

De nemcsak az idegenszerűségek felületes hajhászása okozott zavart a régi nyelvművelésben, és hagyott ránk örökül máig kiirthatatlan babonákat, hanem a szakadatlan belső fejlődés helytelen értékelése is. Deme könyvében ezt olvassuk: „És persze a költőszók és módosító szók mai sokrétű állományának kialakulása nemcsak terméke, hanem segítője is a mondatban foglalt gondolat árnyalati pontosságú kifejezésére való törekvésnek . . . Lehetetlen volna nem látnunk, hogy a sokirányú mozgás eredményeként a nyelvek és beszédformák egyre bonyolultabb gondolati tartalmak közlésére, egyre bővebb ismeretanyag jelölésére válnak alkalmassá” (211).

Mennyi méltatlankodás hangzott el a múltban és a közelmúltban is ezzel a sok-

irányú mozgással szemben. Csak néhányat emelek ki a sok közül. A régi nyelv művelők indokolatlan aggályoskodása nyomán akarták útját állni egyes túlbuzgó nyelvhelyeskedők a *-lag, -leg, a -nál, -nél* terjedésének, igekötőink térhódításának. Holott minderre szükség volt, mert megfelelt — mint Deme írja — „a gondolat árnyalati pontosságú kifejezésére való törekvésnek”.

Nem kevésbé érdekes az a fejezet, amelynek címe: „A nyelvtudomány: a nyelv és a beszéd tudománya.” Ebben a szerző nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a nyelvtudomány „a nyelvet nem szemlélheti úgy, mint önelvű és önálló rendszert; csak mint olyan eszközzel, amely a beszéd szolgálatában áll. S a beszédet sem tekintheti másképpen, mint funkcionális társadalmi tevékenységnek, amely a kommunikáció lebonyolítására való . . . A nyelvtudomány nem pusztán a nyelv tudománya, hanem az egész nyelvhasználaté; a nyelv és a beszéd egyaránt” (215).

Ebből következik, hogy a nyelvész nem vonhatja ki magát a beszéd tanulmányozásának kötelezettsége alól, s meg kell látnunk végre, hogy „normatív”, azaz szabályozó szándékkal aligha szólhat bele bárki is több joggal a jelen kavargásába, mint a nyelv tudományos vizsgálója” (225). Ha ugyanis — mint ahogy Papp László a közelmúltban a sumér—magyar kérdéssel kapcsolatban bebizonyította — „az etimológia olyan kérdés, amelyet nyelvészeti iskolázottság nélkül” nem lehet művelni (Nyr. 94: 290), akkor méginkább kell vallanunk, hogy nyelvünk művelése olyan feladat, amelyet nyelvészeti iskolázottság nélkül nem lehet megvalósítani. Ehhez még hozzá kell fűznünk, hogy a nyelvészek közül is csak azok lehetnek jó nyelv művelők, akik a nyelvet és a beszédet egymással szoros kapcsolatban, egyaránt tudományos módszerekkel vizsgálják, s úgy szemlélik a nyelvet, mint eszközzel, amely a beszéd szolgálatában áll. Ebben a tekintetben megnyugtató Demének az az összegezése, hogy a mai magyar nyelvtudomány „alkotó kapcsolatban és termékeny kölcsönhatásban áll a gyakorlattal: az eleven nyelvhasználattal, a beszélő tömegekkel. A nyelvi kultúrát közvetlenül is szolgálja a helyesírás szabályozásával, a nyelv művelő tevékenység révén, a gyakorlati stilisztikának egyre jobb kidolgozásával” (226).

Deme könyvét nem tekintem végleges formában lezárt műnek. Igen hasznos lenne a magyar nyelvtudomány szempontjából, ha a magyar nyelvészek részletesebben kidolgoznák, tovább fejlesztenék a könyvben szép számmal található termékeny gondolatokat.

Elismeréssel kell szólni a könyv technikai oldaláról. Alig akad benne sajtóhiba, pedig bizonnyára nem volt könnyű feladat többek között a magyar magánhangzók ékezetek szintje hibátlan alkalmazása.

Szepesy Gyula

A Nyelvőr postája

Szoknying ~ **szokng.** Eger város jegyzőkönyveiben gyakran olvashatjuk a című adott két összetételt. Az 1730-as évek előtt még a teljesebb *szoknyaing* összetétel szerepel: *szoknyaing* 1735: „...kék rása Szoknyáját cserélte el a Tehén Csordásnénak egy feir *szoknya ingen*...” A későbbi években jelentkező formák már a következők: *szoknying* 1768: „...találtatott Dikta Derekalj..., egy gyoles *Szoknying*...” — 1768: „...jutott egy ötset czérna..., egy *Szoknying*...” — 1771: „...ki adtuk egy ocska Vászón *Szoknyingját*...”
szokng 1776: „...el lopott... egy fehir Vászony *Szokng*et...” — 1792: „...tanáltatott kezénél... egy porczolán *szokng*...”

Sertekapu. A Nyelvőr hasábjain (Nyr. 92: 211) írtunk arról, hogy Egerben ma is él a *sertekapu* összetétel utcanévben. Az egri városi jegyzőkönyvek lapjairól új adalékok kaptunk a megnevezésre. Ez az adat nemcsak nyelvészeti, hanem néprajzi vonatkozása miatt is megérdemli figyelmünket: 1798.: „...Kováts Istvány... folyamodván, mint lábaira ell nyomorodott Szegény, hogy azon fáradságáért, melyet Sz-Mihály Naptul fogva a *Serte Kapunak* gyakor fel nyitásában és bé zárásában tenni kintelenítetik, valami rennumeratióval meg jutalmaztatnék...”

Buddog ~ **budoggó.** Valódi egri tájszó. Ma elsősorban a *buddogó ragya* szőlőbetegség megnevezésére szolgáló jelzős szerkezetben vállal szerepet. Az egri kapások a *fekete ragyát* nevezik meg vele, elsősorban azért, mert ez a szőlőbetegség „nem tűnik úgy fel, mint a *veres ragya*”.

A *budog* ige, illetőleg a belőle képzett *budogó* melléknévi igenév a következő jelentésváltozatokra utal: 'bújik, bujkál, lappang, barangol, rejtőzködik, rejtőzik, rejték helyen tartózkodik' stb. Ezt bizonyítja alábbi példatárunk is: 1760: „...mindenkor Váras csalója volt, váras dolga előtt *budogat*...” — 1768: „...mivel a görög kereskedők számos üdöktül fogvást imit amott *budognak*, minden Portékáikat holmi dib, dáb Legényekre s Inasokra bíztak...” — 1774: „...a tettes *budogóban* lévén, mihelelt meg kapattatik, azonnal exequaltatik...” — 1779: „...ki is akkor a Sövény mellett *budogott*...”

Bakos József

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Törésbiztos. Somlai Imre (Budapest III., Csemete u. 5.) levelében a *törésbiztos* szó jelentése iránt érdeklődik.

Válaszunk: a *törésbiztos*, *tűzbiztos*, *gránátbiztos* stb. mintájára alkották. A *törésbiztos* jelentése más kifejezéssel élve ez volna: *nem törik, törésálló, törés ellen biztosítva*. A *törésbiztos* logikai szempontból egy kissé nehézkes ugyan, de a szóalkotásban fontos szempont a rövidsége való törekvés is.

Sz. L.

Javul az idő. Dienes István levélírónk előbbi válaszunknak egy részét nem látja világosnak a *javul az idő* kifejezés kérdésében. Hogy gondoljuk pontosabban?

Levélírónk a *javul az idő* kifejezésnek *javul* igéjét fogalmi, logikai, sőt már-már etikai szempontból elemzi. Szerinte például ha egy csöndes májusi eső, vagyis „jó nevelő idő” után napos idő következik, nem mondhatom, hogy *javult az idő*, „mert ezzel az előző napi esős időt rossznak, illetőleg a napsütéses időnél rosszabbnak minősíteném, holott ez nem áll. A jó—rossz skáláján nem történt változás; az eső és napfény arányos változása együtt jelenti a jót.”

Érdekes, elmélyedő ez az értékelméleti (axiológiai) fejtegetés; a szóhasználati kérdést, a nyelvszokást azonban nem szabad bölcséleti mércéhez fogni. Tudomásul kell vennünk, hogy nemcsak a Meteorológiai Intézet jelentésében, hanem általában irodalmi és köznyelvünkben a *jó idő* 'egész lényünkre kellemesen ható idő', a *rossz idő* pedig ennek ellenkezője. Ha tehát azt mondjuk, hogy *javul az idő*, akkor a javulást nem valami értékelméleti skálához mérjük, hanem pusztán az ember közérzetéhez. Mint előbbi levelünkben kimutattuk, még a mezőgazdaságban közvetlenül érdekeltek is rendszerint így értik azt a kifejezést. Hogy a *javul az idő* mennyire ezt a fajta emberi megítélést fejezi ki, azt bizonyítja sok más nyelvnek hasonló értelmű kifejezőmódja.

F. G.

Félek a boiótiaiak üvöltésétől. Ezzel a szólással magyarázta meg Gauss, a nagy német tudós, miért nem teszi közzé a nem euklideszi geometria tárgyában végzett kutatásainak az eredményeit. Mi a magyarázata ennek a szólásnak? — kérdezi Bitay László.

Mai helyesírási szabályaink szerint a szóban forgó tartomány nevét ilyen alakban kell írni: *Boiótia*, régebben írták így is: *Beotia*; az ott lakó: *boiótiai*.

Boiótia ókori tartomány lakóinak igen rossz hírük volt, otromba, nehézfejű embereknek ismerték őket. Az akkori hiedelem szerint azért váltak nehéz felfogásúakká és durva természetűekké, mert Boiótia éghajlata rendkívül egészségtelen volt. Azt tartották, hogy a finomságokra, újdonságokra, kulturáltabb életre teljesen érzéketlenek, minden haladás ellenségei. Ez a hiedelem az ókorban olyan erős lehetett, hogy szólások is keletkeztek, amelyekben a nehézfejű, akadémuskodó, gáncsokkodó mindig a boiótiai. Több európai nyelv is fenntartott és használ ilyen szólásokat, nemcsak a régi német. *Boiótiai erkölcsök* (Les moeurs béotiennes), mondják a franciában is, amikor a művészi szépségekre, a gondolat, a kifejezés finomságaira érzéketlen emberekről van szó. A *boiótizmus* (béotisme) egyenlő a műveletlenséggel, vaskalaposággal, értetlenséggel. Gauss tehát valóban az akkori tudományos körök egy rétegének értetlenségére és a sajátjuktól eltérő felfogás iránti türelmetlenségére célozhatott akkor, amikor azt írta, hogy fél a „boiótiaiak” üvöltésétől; vagyis egyik-másik kortársának gyalázkodó tiltakozásától tartott.

R. L. G.

Nyelvművelő napok Adán, Szarvas Gábor szülőfalujában

Egy aranyozott fedelű, rendkívül szép, izléses meghívó van előttem. Idézem első mondatát: „A Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület és Ada község 1970. október 9-én, 10-én és 11-én nyelvművelő napokat tart Ada nagy fiának, Szarvas Gábornak emlékére.” A meghívó mellett Ada községet bemutató színes prospektusok, műsorfüzetek, színház- és hangversenyjegyek, különféle fogadásokra szóló meghívások, a tájékozódást megkönnyítő alkalmi útmutatók, tekintélyes mennyiségű írásos dokumentáció (a nyelvművelő napok alkalmából elhangzó előadások sokszorosított anyaga) s még egy impozáns, 400 lapos könyv is: Urbán János Tűzsziget című munkája Ada történetéről. Midőn ezeket a sorokat írom, már lezajlott az az ünnepi eseménysorozat, amellyel valamilyen módon mindezek a rekvizitumok kapcsolatban vannak. A több mint háromszáz résztvevő — köztük a néhány magyarországi meghívott is — azóta már visszatért otthonába, de meggyőződésem, hogy mindnyájan szép élményekkel gazdagodva távoztak, valamennyien szívesen idézik fel az adai nyelvművelő napok emlékét. Legszívesebben magam is ott szerzett kellemes benyomásaimról számolnék be; arról a szeretetről és sok-sok figyelmességről, amellyel házigazdáink körülvettek, elhalmoztak bennünket; arról a szívélyes, baráti légkőről, amely együttlétünket jellemezte; stb. A krónikás azonban nem ragadtathatja el magát: a tényekről kell írnia, tömören, szűkszavúan. Ezért, alávetve magamat a Nyelvőr-beli hírovvat íratlan szabályainak, a következőkben a nyelvművelő napok műsorának vázlatos ismertetésére szorítkozom.

A program október 9-én délelőtt **P e n a v i n O l g á n a k**, a nyelvművelő napok szervező bizottsága elnökének megnyitó szavaival kezdődött. Ezután a résztvevők megválasztották az ülészak elnökségét, majd **P r o k o p L a j o s**, az adai képviselőtestület elnöke a vendégeket köszöntötte, **L ő r i n c z e L a j o s** pedig szerkesztő elődjének, az 1895. október 12-én, 75 éve elhunyt Szarvas Gábornak munkásságát méltatta. Legalább egy mondatot hadd idézzek az ülészak eseményeiről mindennap hírt adó Magyar Szó másnapi, október 10-i számából: „Szarvas Gábor sikerének egyik titka — mondta dr. Lőrincze — egyéniségében rejlik: az az erkölcsi bátorság és határozottság tette vonzóvá, amellyel céljai eléréséért küzdött.” A köszöntő és a méltatás után megható kis ünnepség következett — **S z e l i I s t v á n**, a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület (a továbbiakban: JMNYE) elnöke átnyújtotta **K o s s a J á n o s n a k** a nyelvművelésben elért kiváló eredményeiért neki ítélte Szarvas Gábor-díjat —, majd megkezdődött a tudományos előadások sorozata.

A résztvevők az erre szentelt két nap alatt — 9-én és 10-én — összesen öt előadást hallgattak és vitattak meg. (Mivel az előadások anyagát az ülészak résztvevői előre megkapták, az előadók csak téziseiket ismertették 15–20 perces összefoglalójukban.) Mint-hogy részletes kifejtésre úgyszem nyílna lehetőségem, csupán a szerzők nevét és előadásuk címét sorolom fel. **D á v i d A n d r á s**: Anyanyelvi művelődésünk helyzete és problémái az oktatásban; **D e m e L á s z l ó**: Fogalmazás és gondolkodás; **R e h á k**

László: A nemzetiségek nyelvi egyenrangúságára vonatkozó nézetek alakulása Jugoszláviában; Kossa János: A szerbhorvát nyelv hatása a jugoszláviai magyarok szókincsére; Kovács József: Terminológiánk kérdései és megoldásuk módszerei. Mindegyik előadást élénk vita követte — egy-egy témához tíz-tizenötön is hozzászóltak —, s az adai pompás új színháztermet, az ülésszak színhelyét mindvégig megtöltötték a résztvevők, a hallgatók.

Ezzel azonban még korántsem merült ki a program. Nem szólva a fogadásokról és a kulturális rendezvényekről, amelyeket szintén mindnyájan a nyelv művelő napok szerves részének tekintettünk, okvetlenül meg kell még említenünk három eseményt. Az egyik: 9-én délután nyílt meg az adai Szövetkezeti Otthon klubjában a Szarvas Gábor hagyatéka és munkássága című kiállítás B á r c z i G é z a megható, kedves megnyitó szavaival. A másik: 10-én délután a szomszédos Moholon, a Művelődési Otthonban a Jó Pajtás című lap szavalóversenyének legjobbjai, valamint az adai és moholi általános iskolák önképzőköri tagjai adtak ízelítőt tudásukból a külföldi vendégeknek, részben versek és prózai műrészletek izes-színes előadásával, részben egy játékos nyelvi vetélkedő feladatainak ötletes megoldásával. Végül a harmadik: 11-én délelőtt az adai színházteremben, mintegy a nyelv művelő napok záró akkordjaként lezajlott a JMNYE második rendes közgyűlése. Bennünket, magyarországiakat, akik a közgyűlésen természetesen csupán tanácskozási joggal vettünk részt, ekkor már meg sem lepett az a rendkívül jó, baráti légkör és élénk vitaszellem, amely itt is megnyilvánult, s látva-hallva az elért eredményeket, valamennyien mélységesen egyetértettünk K o r o m T i b o r n a k, a JMNYE főtítkárának — egyébként a közgyűlésen újból megválasztott főtítkárának — a következő, értékelő szavaival: „Amikor 1968 januárjában egyesületünk legelső fóruma elé kellett állnom, hogy számot adjak szervezetünk munkájáról, irultam-pirultam, mert roppant keveset végeztünk el a vállalt feladatokból. Ma jóleső érzéssel tölt el, hogy alkalom adódik az azóta eltelt időszakban végzett tevékenységünk áttekintésére. Elégedettségem, bár nem teljes, abból a tudatból ered, hogy — mint az egyesületünk munkájáról szóló beszámolómból is kitűnik — már részben megteremtettük azt az alapot, amelyre felépíthetjük a nemzetiségi körülményeknek megfelelő, korszerű nyelv művelésünk rendszerét . . .”

Ha a jugoszláviai magyarok továbbra is az Adán látott buzgalommal ápolják anyanyelvünket, ha egyesületük a jövőben is az ott tapasztalt alapossággal és lelkesedéssel keresi-kutatja és használja fel a nyelv művelés sajátos, a jugoszláviai magyarság számára legmegfelelőbb formáit, akkor még sok szép eredményről számolhatunk majd be. S nem kétséges, hogy ezek az eredmények hirdetik majd legfényesebben, őrzik meg éronél maradandóbban Szarvas Gábor nevét és emlékét.

Grétsy László

Nemzetközi tanácskozás az aktuális mondattagolásról

Érdekes eszmecsere (symposium) színhelye volt október közepén Mariánské Lázně, közismertebb német nevén Marienbad. Tíz országból mintegy ötven nyelvész gyűlt össze, hogy ismertessék és megvitassák azokat a kutatásokat, amelyek az ún. aktuális mondattagolással kapcsolatosak.

Az aktuális mondattagolás — angol kifejezéssel functional sentence perspective (funkcionális mondatperspektíva) — az a mondatalkotási elv, amely szerint a „szabad” szórendű mondatrészek sorrendjével és a mondat hangsúlyozásával, hanglejtésével ki tudjuk fejezni, mi a mondat lényeges közölnivalója, súlypontja, új mondanivalója, és melyik az a kevésbé fontos rész a mondatban, amelyre ezt a fontosabb, nélkülözhetetlen

részt vonatkoztatjuk. *A férfi egy labdát adott a fiúnak.* Ebben a példában az *egy labdát* tárgy tartalmazza a legfontosabb új közlést; erre utal határozatlan névelője, valamint sorrendi helyzete, hogy ti. közvetlenül az igei állítmány előtt áll. Élőszóbeli kimondáskor *labdát* a mondat lehangsúlyosabb szava. *A férfi és a fiúnak* olyan fogalmakat jelölnek, amelyekről a mondat elhangzása előtt feltehetően már szó volt, vagy amelyeknek a konkrét valósága az adott helyzetben világos. Erre utal határozott névelőjük.

Egy-egy aktuális mondat részei eszerint a kommunikáció, a közlés szempontjából más-más értékűek. Azokat a mondatrészeket vagy a mondatnak azt a szakaszát, felét, tagját, melyek valamely ismert, szóban forgó dolgot tartalmaznak, sok nyelvész t é m á n a k nevezi (az amerikai és egyes európai strukturalisták t o p i c néven emlegetik), az újságoló részt pedig r é m á n a k (egy-egy strukturalistáknál c o m m e n t, némely kutatónál p r o p o s, p r o p o z i t u m a neve).

J a n F i r b a s, aki maga sokat foglalkozott a téma és a réma meghatározásával, angol és cseh nyelvi kifejező eszközeivel, összefoglalva ismertette a kérdéskör történetét, ezen belül pedig különösen a csehszlovák kutatásokat. Megemlítette Gabelentzet, aki a XIX. sz. utolsó negyedében *lélektani alany, lélektani állítmány* néven tette közzismertté a téma és a réma fogalmát; visszanyúlt Weil 1844-ben Párizsban megjelent munkájáig az ókori és a modern nyelvek szórendjéről, elsősorban mégis Mathesius jelentőségét emelte ki, aki az első prágai nyelvészeti iskola kialakulásakor kellő megvilágításba helyezte az aktuális mondattagolást azáltal, hogy vizsgálatát a nyelv kommunikatív szerepével kapcsolatban sajátosan nyelvtudományi feladatnak tekintette, nem pedig lélektaninak vagy logikainak.

Vilém Mathesius (1882—1945) és az ő nyomán Firbas, Daneš és más csehszlovák nyelvészek a témán és a rémán kívül megkülönböztetik még az átmeneti, összekötő tagot (mint az idézett magyar példában az *adott* ige). Szövegek elemzésével kutatják azokat a nyelvi eszközöket, amelyek jelzik egy-egy mondatrész téma- vagy réma-funkcióját az angolban (ahol nyelvtanilag sokkal kötöttebb a szórend, mint a szláv nyelvekben vagy a magyarban), továbbá a csehben (ahol viszont sem határozott, sem határozatlan névelő nincs). Rámutatnak egy általános tendenciára, mely szerint ezekben a nyelvekben higadt, ún. neutrális közlés esetén a réma a mondat vége felé törekszik, de olyan tipikus esetekre is, amelyekben más összefüggések érvényesülnek. Például ha egy ige létrejövését, megjelenést fejez ki, akkor az alanya rendszerint réma: „*A girl came into the room. — Egy lány jött a szobába.*”

A részletkérdésekben maguk a csehszlovák kutatók sem értenek teljesen egyet. A „téma” fogalmát már Mathesius is kétféleképp értelmezte: 1. amiről a mondatban valamit mondunk (inkább ez felel meg a „lélektani” alanynak), 2. ami az adott helyzetben ismeretes (ez a Firbas- és Daneš-féle „kommunikatív dinamizmus” szerinti meghatározás alapja). Van olyan felfogás, amely szerint sok mondatban nincs is aktuális tagolás, mások minél többféle mondatban igyekeznek a témát és a rémát megtalálni, de egy részük csak két tagra bontja a mondatot, az összekötő tagot is valamelyik főtaghoz sorolja.

A svéd D a h l többek közt arra idézett példát, hogy a szórendi csere egyértelművé tehet nem egyértelmű mondatokat. *Csak én szeretem a feleségemet.* Ez a mondat jelentheti azt is, hogy 'más nem szereti a feleségemet', és azt is, hogy 'más nem szereti a feleségét'. De ha a témával — itt az ige tárgyával — kezdjük a mondatot, megszűnik a kétértelműség: *A feleségemet csak én szeretem.* Ez csak azt jelentheti, hogy az én feleségemet nem szereti más.

Esorok írója, aki D e z s ő L á s z l ó v a l, J u h á s z J ó z s e f f e l és K i e f e r F e r e n c c e l együtt képviselte hazánkat, az aktuális mondattagolás magyar vonatkozásairól számolt be, kiemelve Brassai Sámuel és Kicska Emil múlt századbeli úttörő szerepét.

Az angol Halliday és a cseh Sgall azt fejtegette, mi a helye a funkcionális mondatperspektívának a nyelvelírásban, mi a viszonya a grammatika egyes szintjeihez és a kommunikáció különböző nagyságrendű egységeihez, valamint a jelentéstanhoz. Az osztrák Dressler mélyreható elemzéssel vizsgálta az aktuális mondattagolás alapfogalmait, rámutatva, hogy a terminológiai különbségek szemléleti különbséget jelentenek. A *téma*, a *topic*, a *lélektani alany*, a *logikai alany* kifejezések nem pontosan ugyanazt a fogalmat jelölik.

Frantíšek Daneš, a tanácskozás egyik szervezője, nagy jelentőségű dolgozatában ismertette a szöveget alkotó mondatok tematikus kapcsolásának főbb típusait. Az egyik jellegzetes típus a lineáris tematikus progresszió: az első mondat második felében megjelenő réma a következő mondatnak kezdő témája (gyakran névmási alakban vagy szinonimával helyettesítve) s i. t. Pl. „Külön osztályt alkotnak a *hordozható eszközök*. Ezeket különösen sugárzási mezők ellenőrzésére használják.” Egy másik típus az állandó témájú mondatok sora: „Goethe meg volt győződve az emberi fejlődés haladásáról. (Ő) kiállt az emberi nem békés fejlődésének elérése mellett. Goethe humanizmusa az ember jóságába vetett hitből indult ki.” (A német példa magyar fordításában a személyes névmást mint témát sokszor elhagyjuk.) Egy harmadik típus a származtatott témákra bontás. Például Románia földrajzi leírásában a kiinduló téma „Románia”, az utána következő mondatok témái mind Romániára vonatkozó rész témák: területe . . . ; lakossága . . . ; államhatára . . .

Más előadók — mint a szovjet Kovtunova, a cseh germanista Beneš, a russzista Adamec — azt hangoztatták, hogy a *predložsenyje*, *Satz* fogalmától (magyarul „mondat”, de ebben az értelemben „tétel” is) meg kell különböztetni a *viszkazivanyije*, *Mitteilung* fogalmát (közlemény, kijelentés, nyilatkozat, valóban mondott „mondat”), mert egy írott „mondat” többféle közleményt is jelenthet, melyek a hangsúlyozásban különböznek. — Némelyik előadó viszont arra mutatott be példát, hogy vannak — nem európai — nyelvek (pl. japán, jukagir), melyekben külön morféma jelzi egy mondatrész téma voltát.

Elekfi László

A Nyelvművelő Munkabizottság 1970. december 9-i ülése. Mivel az ülés fő feladata „A magyar nyelv hete” rendezvénysorozat 1971. április 19—25-ére tervezett programjának előkészítése és megbeszélése volt, lefolyásáról nem adunk részletes tájékoztatót, hiszen e sorok kb. magával a tervezett eseménnyel egy időben látnak napvilágot. Csupán azt említjük meg, hogy az ülés elején a bizottság elnöke, *Lőrincze Lajos* köszöntötte a bizottság új tagjait: *Éder Zoltánt*, *Keresztury Dezsőt*, *Mészöly Dezsőt*, és *Takács Etelt*. Az ülésen a bizottság tagjain kívül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat budapesti irodalmi és nyelvi szakosztályának, valamint Győr-Sopron megyei szervezetének képviseletében meghívottak is jelen voltak. A résztvevők: *Éder Zoltán*, *Fogarassy Ágnes*, *Grétsy László*, *Hernádi Sándor*, *Kovalovszky Miklós*, *Lengyel Dénes*, *Lőrincze Lajos*, *Medgyes Béiáné*, *Pernesz Géza*, *Ruffy Péter*, *Szablyár Ferenc*, *Szathmári István*, *Szűts László*, *Takács Etel* és *Szabó László*.

Grétsy László

Szemle

Hadrovics László: A funkcionális magyar mondatan alapjai (Ismerteti <i>Kovalovszky Miklós</i>)	116
Deme László: Az általános nyelvészet alapjai (Ismerteti: <i>Szepesy Gyula</i>)	118

A Nyelvőr postája

<i>Bakos József</i> : Szoknying ~ szoking — Sertekapu — Buddog ~ buddog	123
---	-----

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Sz. L.: Törésbiztos — F. G.: Javul az idő — R. L. G.: Félek a boiótiaiak üvöltésétől	124
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Grétsy László</i> : Nyelvművelő napok Adán, Szarvas Gábor szülőfalujában	125
<i>Elekfi László</i> : Nemzetközi tanácskozás az aktuális mondattagolásról	126
<i>Grétsy László</i> : A Nyelvművelő Munkabizottság 1970. évi december 9-i ülése	128

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI. 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és Akadémiai Könyvesboltban az (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen .....
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról .....
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével) .....
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága .....
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról .....
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője .....
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai .....
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése .....
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	44 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	40 „
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, kötetenkénti előfizetése	60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, kilencedik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompá József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ...	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Hezendorf Edít</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvátlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deakjaink gyakorlataiban	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompá József</i>)	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : Anyelvtudomány mint az ősz- és néptörténet forrástudománya	35 „
<i>Ligeti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „
<i>Bartka Katalin</i> : Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig	18 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	10 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században	14 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere	12 „
Alak- és mondattani gyűjtelék (Szerk. <i>Pais D.—Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igekepző-rendszere	18 „
<i>Magdiés Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	15 „
<i>Hadravics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	18 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében ...	12 „
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igeekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben	9,50 „
<i>Zsilka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József</i> : A magyar helyesírás rendszere	9 „
<i>Farikas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben	16 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében	19 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században	35 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—II.	250 „
<i>H. Molnár Ilona</i> : Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben	15 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás eseménytörténete

Zsilka Tibor: A *-stul, -stül* rag használatáról

Elekfi László: Kiejtési norma és változatok

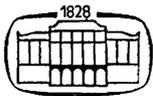
Balogh László: A szituáció szerepe tulajdonneveink alakulásában

Plaszkony László: Rokonságjelölő „tulajdon”-neveink és a belső megszólítások kezdőbetűinek írása

Török Gábor: József Attila-kommentárok

Éder Zoltán: A nyelvészettől a nyelvoktatásig

Zsoldos Jenő: Forradalom

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÉVFOLYAM 1971. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szemere Gyula</i> : Az akadémiai helyesírás eseménytörténete	129
<i>Zsilka Tibor</i> : A <i>-stul</i> , <i>-stül</i> rag használatáról	142
<i>Elekfi László</i> : Kiejtési norma és változatok	147
<i>Balogh László</i> : A szituáció szerepe tulajdonneveink alakulásában	158
<i>Plaszkonny László</i> : Rokonságjelölő „tulajdon”-neveink és a belső megszólítások kezdőbetűinek írása	161

Íróink nyelve

<i>Török Gábor</i> : József Attila-kommentárok	166
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Éder Zoltán</i> : A nyelvészetől a nyelvoktatásig	177
--	-----

Nyelvjárásaink

<i>Inczei Géza</i> : A metaforikus alakmeghatározás módjai határneveinkben	189
<i>Reuter Camillo</i> : Hogy készül ma a határjárás?	193

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Zsoldos Jenő</i> : Forradalom	197
<i>Rác Endre</i> : A Sirius csillag <i>Pila</i> nevééről — Rundó	203
<i>Ország László</i> : Viszki — Pingpong	206
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Debreceni szeme van — Imsik	208
<i>É. Kiss Sándor</i> : Medvét fog	209
<i>Kunszery Gyula</i> : Munkásmozgalom	211

Szemle

Névtudományi előadások (Ismerteti: <i>Mező András</i>)	212
Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza (Ismerteti: <i>Kassai Ilona</i>)	219
Deme László: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>) ..	221
A. V. Szuperanszkaja: A tulajdonnév szerkezete (Ismerteti: <i>Posgay Ildikó</i>)	224
Sz. Ilcsev: A bolgár kereszt- és családnevek szótára (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	226
Magyarországi boszorkányperek 1529—1768. (Ismerteti: <i>Fehértői Katalin</i>)	228
Az olasz helyesírás és helyes ejtés új szótára (Ismerteti: <i>Fogarasi Miklós</i>)	230

Imre Samu

(1017 1000)

MAGYAR NYELVŐR

95. ÉVFOLYAM

*

1971. ÁPRILIS—JÚNIUS

*

2. SZÁM

Az akadémiai helyesírás eseménytörténete

Az „Orthologus és Neologus nálunk és más nemzeteknél” 1819-i megjelenésével lezárult nyelvújítási harc Kazinczynak és írói körének győzelmével ért véget: céltudatos küzdelmük eredményeként megszületett a nyelvjárások fölött álló, táji színektől jórészt mentes, többé-kevésbé egységes nyelvtípus, a nemzeti irodalmi nyelv. A reformkorra várt az a sokrétű feladat, hogy „a nyelvújítási harcok során megteremtett és kicsiszolt nyelvi formát, amely a legjobb hagyományokat és a leghaladóbb törekvéseket egyesítette magában” (Deme: RefNy. 23), egységében tovább erősítse, s a műveltség minden területére kiterjesztve valóban a nemzeti nyelv fő típusává tegye. Meg kellett tehát határozni grammatikai normáit, szótárba foglalni lexikális elemeit, megállapítani a nyelvi egységet nem kis mértékben biztosító helyesírás szabályait. Mindez elsősorban a Széchenyi alapította Magyar Tudós Társaságra hárult, amely alapítójának szellemében működésének kezdetétől fogva elsőrendű feladatának tekintette a felsoroltak teljesítését.

1. A helyesírás funkciójának világos felismerését bizonyítja, hogy a Társaság már első nagygyűlésén (1831. február 14—24.) a következő határozatot hozta: „Határozottassanak meg a’ helyesírás’ és nyelv’ paradigmái . . ., hogy a’ Társaság’ saját írtaiban ez által minden tétovázás és tarkaság elháríthatassék; ennél fogva a’ grammatika ezen említett részeire a’ nyelvtudomány osztálya következő nagy gyűlésre javaslatot készítsen” (AkÉvk. I. k. 67). A második nagygyűlés (1832. március 5—12.) alkalmával „A’ grammatika ügyében beadta Martius 6d. Vörösmarty és Schedel a’ magyar helyesírás, a’ név, névmása ’s igei paradigmái iránt javaslatát, melyhez Szemere betegeskedése miatt nem járulhatott, ’s ezt majd a’ nyelvtudomány osztályának jelen volt tagjai mind általnézvé, többség szerint magukévá téve, Martius 10d. terjesztették elé. A’ mint itten ezt minden tag hozzá szólhatásával egy előre elfogadta az ülés, úgy jelent meg Martiusban 1832. 8czadban 32 lapon Pesten, az előszóban nyilvánosított elv szerint nem mindenkorra meghatározottan, sőt a’ további vizsgálódásból származható javítások hozzáadhatása mellett.” (AkÉvk. I. k. 77—8.)

Az 1832-ben kiadott „Magyar helyesírás’ és szóragasztás’ főbb szabályai”, az akadémiai helyesírás első szabályzata (s egyben az első akadémiai kiadvány is) egyetlen részletében sem hozott valami máróban újat, olyasmit, aminek ne lett volna előzménye a korábbi írásgyakorlatban. Erre nem is volt szükség, hiszen — mint Deme is megállapítja — „helyesírásunknak tulajdonképpen nagy kérdései már jóval a reformkor előtt eldőlték” (RefNy. 34). A szabályzat Révai jottista elveit kodifikálta, azokban a további problémák-

ban pedig, amelyekben ingadozott a kor írásgyakorlata, általában az addig alkalmazott megoldások egyike mellett döntött. Így előírta például a betű- és ragpótló hiányjel használatát (*a'*, *'s*, *ház' ura*); a tőszavakban csonkítva kétőztette a kétjegyű mássalhangzókat (*asszony*); stb. Kivételesen kétféle eljárást is engedélyezett: az összetett szó elő- és utótagjának kötőjeles összekapcsolása mellett a félreértést nem okozó esetekben az egybeírást is helyesnek ismerte el.

Az AkH. 1832. a Társaság „különös használatára” készült, előszava szerint azzal a közvetlen céllal, hogy a Társaság „kijövendő évkönyveiben, folyóiratában s hivatalos jelentéseiben . . . az egy erkölcsi test' írása' módja tétovázó és tarka ne legyen” (i. m. III. l.). Ezért a Társaság „szabadjokra hagyja még tagjainak is, hogy e' szabásokat, midőn tulajdon személyükben állnak elé munkájokkal, általlátásukhoz képest követhessék” (i. m. IV. l.). A kényszer mellőzésétől a helyesírás további fejlődését várták a szabályzat létrehozói. Mint a Társaság működéséről szóló első, 1833. február 4-én kelt jelentés közli, „e' szabadságra hagyás' útja talán olyan új észrevételt szülhet másban, melyet a' társaság is jónak fog vallani, minekutána, ha mit a' tagok is helyesebbnek találnak, az . . . javítatni fog” (AkÉvk. II. k. 25). A harmadik nagygyűlés már 1832. szeptember 6-án határozatként mondja ki, hogy „a' kinek mi észrevétele támadna a' kiadott helyesírás és szóragsztás szabályainak többszeri megolvasása alatt, azt hozná magával a' következő nagy gyűlésre, midőn a' min kellene, a' második kiadáshoz javítás tétetnék” (AkÉvk. I. k. 89). E felhívás hatására számos észrevétel érkezik — többek között Bugát Páltól, Kis Jánostól, Kisfaludy Sándortól, Czuczor Gergelytől —, melyeknek „úgy megvizsgálása után, hogy a' felvett létalapos pontok bántatlan maradjanak”, a negyedik nagygyűlés elrendeli a szabályzat második kiadását (AkÉvk. II. k. 33), s az 1834 áprilisában „bővítve 's némellyféleképpen bizonyosabb elhatározásával és több világosító példa' kijegyzésével” meg is jelenik (i. h. 65).

Az AkH. 1834.-et 1838-ban, 1840-ben, 1841-ben, 1843-ban és 1844-ben a szabályok tartalmát tekintve lényegében változatlan kiadások követték. Az 1843-i, hatodik kiadás előszava arra kéri a szabályzat használóit, hogy „netán leendő mindennemű észrevételeiket papirosra téve” küldjék meg a titoknoki hivatalnak, az 1844-i, hetediké pedig arról számol be, hogy „Érkezett a' felszólításra néhány észrevétel, 's el is határozottatott azoknak használása; de nem itt, hanem egy, jelenleg készülő, bővebb kidolgozásban”. Effélének közzétételére azonban egyelőre nem került sor; az 1847-ben, 1851-ben és 1853-ban megjelent nyolcadik-tizedik kiadás tartalmi bővítés nélkül és csupán azzal a módosítással jelent meg, hogy a szabályzat címében a „szóragsztás”-t a „szóragsztás” váltotta fel.

2. Bár az AkH. 1832. és utódai — mint említettük — belső használatra, az Akadémia tagjai számára készültek, szabályaik rövidesen sokkal tágabb körök írásgyakorlatára voltak hatással. Az országgyűlésnek küldött igazgatósági jelentés már 1840-ben „az íróknak az academia által vallott elvekhez majd egyértelmű csatlakozásá”-ról szól (AkÉvk. V. k. 56), Schedel pedig úgy nyilatkozik 1844. december 26-i titoknoki jelentésében, hogy „nemcsak a' . . . nagyobb kisebb nyelvtanokban jobbára elfogadva látjuk az academia által vallott elveket, hanem követve, eszmélve 's eszméletlenül, az íróktól is úgy, hogy ha a' helyesírásban keletkezett némelly részintes eltéréseket mellőzünk,

írás és ragozásban meglehetősen egység és határozottság bélyegzik jelenkori irodalmunkat” (AkÉvk. VII. k. 60). — Néhány év múlva azonban változik a helyzetkép. Mint Hunfalvy megállapítja, 1848 után sokan „a hiányjegyet el kezdték hagyogatni, a betűk kettőztetését sokallani, az i u ü magánhangzók hosszúságát mellőzni”, s ennek következtében „Midőn az akadémiai ülések . . . 1850-ben ismét folyni kezdének, a különbség az Akadémia helyesírása és az Akadémián kívül mozgó irodalomé között mind láthatóbbá lőn” (AkÉrtő. 1877: 162). Fogarasi János a nyelv- és széptudomány osztályának 1854. február 6-i kisgyűlésén „előadván miszerint az academia . . . az irodalom megett . . . annyira elmaradt, hogy mind az academiának, sőt magának a’ nyelvtudományi osztálynak számos tagjai, mind pedig az academián kívüli írók’ legnagyobb része igen eltérő írásmódot követnek: az *akadémiai helyesírás’ revisióját* indítványozta” (AkÉrtő. 1854: 34). Az osztály „cél- és korszerűnek találván az indítványt, olly módon kívánja azt munkába vétetni, hogy az öszves osztály az egész helyesírási munkálaton az indítványozó rend. tag’ hozzájárultával elébb bizottmányilag menjen keresztül, aztán osztályülésben olvastassa fel javaslatait, az academia’ öszves ülésének is előterjesztendőket” (i. h. 35).

Az 1832-ben megállapított helyesírási szabályok felülvizsgálását az 1855-ben alakult Nyelvtudományi Bizottmány — Czuczor Gergely, Fogarasi János, Ballagi Móric, Hunfalvy Pál, Brassai Samu és Toldy Ferenc — végezte el, s munkálatát 1856. április 13-án terjesztette elő („A magyar helyesírás ügyében a m. acad. nyelvtudományi bizottmány előterjesztése a nyelvtudományi osztályhoz”. Pest, 1856.). Az AkHJ. 1856. mindenekelőtt a helyesírás fő elvének kérdésében foglalt állást: a szófejtéstől korlátozott kiejtésben jelölte meg a magyar hangjelölés princípiumát. Jelentős szerepet szánt a „takarékoság” elvének is, mely szerint egyrészt egyszerű betűvel jelölendők azok a mássalhangzók, amelyeknek időtartamára nézve „országosan megállapodott szokás nincs” (*egy, mely, oly* stb.), másrészt mellőzendő a betű- vagy ragkihagyásra utaló hiányjel. A *c* helyébe az egyszerű *c-t* ajánlotta, s felvette az *á*bécébe a *ds* betűt, valamint a zárt *e* jeleként az *é-t*; megkövetelte „az eredetők szerint nyújtott *í, ú, ű* hangzók” hosszú időtartamának pontos feltüntetését; részletesen foglalkozott az egybeírandó szókapcsolatokkal. — A bizottmány javaslatait — a *c* bevezetésére vonatkozót kivéve — a nyelvtudományi osztály, majd az 1857. március 2-i öszves ülés is elfogadta (AkÉrtő. 1857: 118). Ez utóbbi egyidejűleg úgy határozott, hogy a nagygyűlés döntéséig „az új »Helyesírás« kinyomatása felfüggesztetik: szinte addig az akademia kiadásai-ban a nyelvtudományi osztály júliusi üléseiben módosítva elfogadott helyesírási munkálat zsinórmértékül marad” (uo.).

Az új helyesírási szabályzat azonban még két évtizedig váratott magára. A Nyelvtudományi Bizottság, melynek tevékenysége eleinte „csak eventualitásokra volt . . . útasítva”, 1862-ben úgy határozott, hogy ezentúl „teendői szabatos kitűzése mellett rendes társas munkásságot” kíván folytatni (AkÉrtő. 1862: 208). Feladatainak sorában első helyre állította a helyesírás gondozását. A bizottság Lukács Móric, majd 1867-től Toldy Ferenc elnöklete alatt és Hunfalvy Pál előadói közreműködésével több ülésén foglalkozott a helyesírással, „melynek újra átnézése — Arany János 1868. március 21-i titoknoki jelentése szerint — szükségessé vált” (AkÉvk. XI. k. IX. f. 8). Az 1872–74-i főtitkári jelentések ismételen arról számolnak be, hogy a munka rendkívül lassan halad előre (AkÉvk. XIII. k. X. f. 11; XIV. k. II. f. 13, III. f. 11).

Hunfalvy ennek azt adta okául, hogy a bizottságban „különböző tudományos nézetek valának képviselve, . . . s úgy látszik vala eleinte, hogy sikertelen marad minden igyekezete” (AkÉrtő. 1877: 163). A bizottság végre az 1875. május 30-i közülesen bejelentette tanácskozásainak befejezését, s az eredményeket magában foglaló szabályzat Arany szavai szerint „számos, még nem tisztázott kérdést inkább megkerülve mint megoldva, egy-egy analogiai ellentmondást inkább lealkudva mint elenyésztetve, az óhajtottnál szerényebb látattal” (AkÉvk. XIV. k. VI. f. 12) — „A magyar helyesírás szabályai” címen 1876-ban nyomtatásban is megjelent.

Az AkH. 1876., mely visszaállította a *cz*-t, s tartalmi tekintetben főleg ezáltal tért el a *c*-t indítványozó AkHJ. 1856.-tól, arra készítette a Nyelvtudományi Bizottság két tagját, Budenz Józsefet és Szarvas Gábort, hogy a többség véleményével ellentétben álló felfogásukat nyilvánosan is kifejtsek. „Vélemény a magyar helyesírás javításáról” című előterjesztésükben (Budapest, 1876.) a kétjegyű betűknek 1832–34-ben még ajánlatosnak tartott, de 1856-ban már elejtett egyszerűsítése, valamint a kiejtés, a szófejtés és az egyszerűsítés hármassal elve helyett a kiejtésnek egyedüli helyesírási elvként való kodifikálása mellett emeltek szót. A Nyelvtudományi Bizottság többsége (Arany János, Ballagi Mór, Fogarasi János, Gyulai Pál, Hunfalvy Pál, Joannovics György, Lukács Móric, Mátyás Flórián, Szilády Áron, Vámbéry Ármin) azonban a további tárgyalások során sem változtatott álláspontján, és újabb javaslatát lényegében az AkH. 1876. változataként terjesztette elő Hunfalvy az I. osztály 1877. június 18-i ülésén, „nem mint tökéletes munkát . . . , hanem mint olyan *compromissumot*, a melyet a jelen viszonyok közt adhatni, s a melyhez most a nagy írói többség talán legkönnyebben hozzácsatlakozik” (AkÉrtő. 1877: 164). Az I. osztálynak több módosító határozata és a III. osztálynak a természettudományi munkák műszavaira vonatkozó javaslata után az 1878. július 1-i összes ülés elfogadta „A magyar helyesírás elvei és szabályai”-t (I. AkÉrtő. 1877: 182, 185–6, 205, 220; 1878: 82, 95, 118), s az nyomtatásban először 1879-ben, majd változatlan tartalommal 1884-ben, 1888-ban, 1890-ben, 1899-ben (és egy alkalommal é. n.) további kiadásokban jelent meg.

3. Az AkH. 1879. és utódai, melyektől Fraknói Vilmos szerint azt várta a művelt közönség, hogy „az Akadémia körében szövetkezett szakférfiak tekintélye a sok tekintetben ingatag és szabályozatlan állapotnak mielőbb véget vessen” (AkÉvk. XVI. k. V. f. 6), nem juttatták nyugvópontra a helyesírás ügyét. Szarvas Gábor nem adta fel a helyesírás egyszerűsítéséért indított harcot, s mint a Nyr. szerkesztője 1888-ban olyan helyesírást vezetett be folyóiratában, amely több pontban eltért az akadémiai előírásoktól. Így — többek között — *c*-vel helyettesítette a *cz*-t, s — ellentétben az akadémiai *királylyal*, *asszonnyá* írásmóddal — csonkított kettőzést alkalmazott a *királylyal*, *asszonnyá*-félékben. A Nyr. ezzel a helyesírással élt Szarvasnak 1895-ben bekövetkezett halála után is, míg az Akadémia I. osztálya mint a Nyelvtudományi Bizottság folyóiratát 1902. február 3-i ülésén el nem tiltotta tőle (Nyr. 31: 165; vö. még Gyulai: BSz. 1903. CXIV. k. 290).

Már maga az a tény sem öregbítette az akadémiai helyesírás tekintélyét, hogy szabályait egy akadémiai folyóirat nem tartja kötelezőnek magára nézve, de még ennél is jobban befolyásolta az Akadémián kívüli közvéleményt a kiterjedt olvasótáborral rendelkező napisajtó. Különösen nagy hatása volt

1881-től kezdve a Rákosi Jenő szerkesztette Budapesti Hirlapnak, mely számúzte a *cz*-t, ragozás alkalmával is csonkítva kettőzte a kétjegyű mássalhangzókat, s az idegen szavaknak és neveknek semmiféle szemponttól sem korlátozott magyaros írásmódjával is mereven szemben állt az akadémiai helyesírással. Egyben-másban (mindenekelőtt a *c* használatában) több napilap is követte a Budapesti Hirlapot, s újításainak természetesen nyoma maradt olvasóik írásiban is. Az írásgyakorlatnak így egyre növekvő megoszoltsága arra készítette Simonyi Zsigmondot, aki 1880 óta maga is tagja volt a Nyelvtudományi Bizottságnak, hogy az I. osztály 1891. április 6-i ülésén felolvasott „A magyar helyesírásról” című értekezésében (AkÉrtő. 1891: 285–91) javaslatot terjesszen az Akadémia elé a helyesírás szabályainak újabb felülvizsgálására és korszerűsítésére. Abból az elvből kiindulva, hogy „A helyesírást legkönnyebben s legezészerűbben oly irányban javíthatjuk, egyszerűsíthetjük, a milyen irányt úgyis önként követ az irodalmi szokás” (i. h. 286), négy „módosítvány” elfogadását ajánlotta: a *cz*-nek egyszerű *c*-vel való helyettesítését; a kétjegyű mássalhangzóknak a ragozott alakokban is csonkított kettőzését; az idegen szavak magyaros írásának a meghonosultak körén túl a meghonosodókra való kiterjesztését; végül a vonatkozó névmások és névmási határozósók egybeírását. Javasolta továbbá az *í, ú, ű* használatának rendezését s a „mesterkelt széphanzatos szabályok”-nak — mint olyan ismeretanyagnak, melynek a helyesíráshoz semmi köze sincs — a szabálykönyvből való kirekesztését. — Az I. osztály a javaslat nyomán el is határozta a helyesírás szabályainak felülvizsgálását, s ennek menetét a következőkben állapította meg: Az indítvány „a nyelvtudományi bizottsághoz utasíttatik s egyszersmind elhatároztatik, hogy az osztály a helyesírás revíziója tárgyalásában ugyanazon a módon jár el, mint régebben, tudniillik a Nyelvtud. Bizottság véleményét előbb értekezleti, majd nyilvános ülésben veszi tárgyalás alá s végre megállapodását az összes ülés elébe terjeszti, mert az Akadémia mindig magának tartotta fel a helyesírás végleges megállapítását” (i. h. 293).

Az előterjesztett javaslatnak az Akadémián belüli érdemi tárgyalása 1893-ban kezdődött meg, amikor Simonyi lett a Joannovics György elnöklétével működő Nyelvtudományi Bizottság előadója. Az I. osztály idézett határozatában említett fórumok állásfoglalását Simonyi ismerteti (NyF. 5. sz. 15), de foglalkozik vele Szily Kálmán is az 1901. február 25-i összes ülésen adott tájékoztatójában (AkÉrtő. 1901: 143–4). Simonyi — saját közlése szerint — úgy fogott munkához, hogy nemcsak a Nyelvtudományi Bizottság tagjaival, hanem „minden számottevő nyelvessel” belejegyeztette a kívánatos változtatásokat a régi szabályzat egy-egy példányába, majd ezek felhasználásával elkészítette az új szabályzat előadói tervezetét. Ezt egy öttagú szakbizottság hosszan tárgyalta, s elfogadta mind a négy „módosítvány”-t, sőt egy-két újabbal (*eggy, kissebb* stb.) is megszerezte. A szakbizottság javaslatát a Nyelvtudományi Bizottság a kétjegyűek csonkított kettőzésére vonatkozó indítvány elejtésével s az idegen szavak magyaros írásának szűkebb területre szorításával módosította. Az I. osztálynak nyelvészekből és írókból álló vegyes bizottsága lényegében egyetértett ezzel az állásfoglalással, maga az osztály azonban az idegen szavak írásáról szóló javaslatot módosított formájában sem fogadta el, s az *aki, amint*-félék egybeírására vonatkozó indítványt is elvetette. Ilyen előzmények után került a szabályok módosításának ügye a legmagasabb fórum, az összes ülés elé. Ez 1901. február 25-én „hosszabb vita után nagy szótöbbséggel elhatározza, hogy az Akadémia kiadványaiban ezentúl is a *cz*

betű használandó, a többire nézve pedig hozzájárul az I. osztály javaslatához” (AkÉrtő. 1901: 144; vö. még Szily: MNy. 19: 25).

„A magyar helyesírás szabályai”-nak 1901-i kiadása tehát Simonyi négy „módosítvány”-a közül egyet sem fogadott el, csupán a felső nyelvtan magánhangzók jelölésének kérdésével foglalkozott elődeinél részletesebben, s a jóhangzást iktatta ki a helyesírásban figyelembe veendő tényezők sorából. Helyenként bővített és átfogalmazott reguláival így lényegében az 1879-i szabályokat konzerválta. Jelentős újítása volt azonban, hogy szabályzati része után 436 címszóból álló szójegyzéket is közölt, s ezzel az eljárással a további kiadványok gyakorlatát is megalapozta. Tartalmában változatlanul s formájában is csupán azzal a különbséggel jelent meg 1902-ben az újabb kiadás, hogy Tolnai Vilmos az egyes szabályokat sorszámokkal látta el, s a szójegyzéket „szó- és tárgymutató”-vá formálva, az egyes címszavak mellett a megfelelő sorszámmal utalt az írásmód alapjául szolgáló szabálypontra (vö. Sági István: MNy. 33: 286 –7).

4. A helyesírás számos kérdésének rendezetlensége, melynek helyébe az AkH. 1901. sem hozott az írásgyakorlat korszerű követelményeit kielégítő rendezést, a legtöbb bajt az iskolában okozta. Mint Bódiss Jusztin már 1892-ben megállapította, az efféle zavaros állapot „valóban senkire se bosszantóbb, mint a tanítóvilágra”, hiszen „az iskolai könyvek írói ellentétben állanak nemcsak egymással, hanem igen sokszor önmagukkal is” (Nyr. 21: 533). A Simonyi-féle javaslattal foglalkozó akadémiai tárgyalások elhúzódása arra kényszerítette a pedagógusokat, hogy maguk tegyenek lépéseket a helyesírás-tanításban rendkívüli nehézséget jelentő akadály elhárítására. 1899-ben a Budapesti Népevelők Egyesülete beadvánnyal fordult Wlassics Gyula vallás- és oktatásügyi miniszterhez, s ebben elpanaszolta, hogy a helyesírás zavaros állapota miatt az iskola „drága idejének jó részét meddő munkára kénytelen pazarolni, de ebben a munkájában is folyvást érzi a biztos irányadás hiányát s így nem igazodhatik el a régibb nyelvtani szabályok s a mai irodalmi divatok közti ellentétben” (Simonyi: NyF. 5. sz. 16). A miniszter meggyőződve a panasz jogosságáról, megbízta Simonyit, hogy az iskolák számára dolgozza ki „a helyesírásnak rövid és könnyen érthető szabályzatát” (uo.). Simonyi úgy tett eleget a megbízásnak, hogy az AkH. 1901. első előadói tervezetéből „világosabban elrendezett s ahol szükséges volt egyszerűbben fogalmazott kivonatot” készített (uo.). Ezt az Országos Közoktatásügyi Tanács megbírálta, s helyenként módosítva, de az 1891-i indítványokat „majdnem változatlanul s majdnem egyhangúlag” elfogadva (i. h. 17), az iskolákban való bevezetésre ajánlotta. A miniszter ennek alapján 1903. március 14-én kelt 862. sz. rendeletével kiadatta az „Iskolai helyesírás”-t (Bp., 1903.), s elrendelte, hogy mind a tanításban, mind az új tankönyvekben és a meglévő újabb kiadásaiban elhez a szabályzathoz kell igazodni. Ugyanebben az évben a NyF. 5. sz.-ként is megjelent „Az új helyesírás”, mely az előbbi kiadványtól csak abban különbözik, hogy az iskolai helyesírás történetét is tartalmazza, s bővebb magyarázatot fűz az egyes szabályokhoz.

Az IskH. megjelenésével két, egymással több kérdésben szemben álló hivatalos szabályzat irányította a magyar írásgyakorlatot. Ez a tény természetesen éppen nem kedvezett a helyesírási egység létrejöttének, de jó előre sejtette a fejlődés útját. Már 1903-ban nyilvánvaló volt ugyanis, hogy az az ifjúság, amely az IskH.-on nevelkedik, tanulmányai befejeztével sem fog más

írasszabályokhoz alkalmazkodni, s ezért az akadémiai szabályzat egyidejű háttérbe szorulásával évről évre erősödik majd az IskH. hatása. Így is történt. Az Akadémia egyelőre közömbösséget tanúsított az IskH.-nak az írásbeliség legkülönbözőbb területein jelentkező előretörésével szemben, hiszen a helyesírási szabályok megállapításával — még az AkH. 1902. bevezetője szerint is — „főleg a saját kiadványaiban” akarta az ingadozást elkerülni, 1908-ban azonban állásfoglalásra kényszerült. Ebben az évben ugyanis az Országos Törvénytár szerkesztője felhatalmazást kért a belügyminisztertől, hogy a törvények szövegét az iskolai helyesírás szerint nyomathassa ki, s egyidejűleg azt javasolta, hogy a helyesírás kétféleségéből eredő további zavarok elkerülése végett minisztertanácsi határozat rendelje el az iskolai helyesírás alkalmazását minden hivatalban. A belügyminiszter a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, ez pedig véleménykérés céljából az Akadémia elnökségének küldte meg a javaslatot. Az elnökség a nyelv- és széptudományi osztálynak adta ki az iratot. Az osztály a két megbízott előadó, Simonyi Zsigmond és Tolnai Vilmos javaslatára elfogadásra ajánlotta az indítványt. Véleménye a december 21-i összes ülés elé került, és „ezen a fokon — írja Simonyi — valósággal pikánssá vált az ügy, mert hisz . . . arról volt szó, hogy az Akadémia . . . az indítványhoz járuljon hozzá a saját helyesírásával mintegy szembehelyezkedve” (Nyr. 38: 20). A kényelmetlen problémát Szily Kálmán javaslatára azzal a határozattal oldotta meg az összes ülés, hogy „az ügyet visszaküldi az I. osztálynak oly fölhívással, hogy az akadémiai és az iskolai helyesírás alapos átvizsgálása alapján egységes helyesírási szabályzatot dolgozzon ki, a vallás- és közoktatás[ügy]i Miniszter úr pedig . . . az Akadémiának ez intézkedéséről értesítendő” (AkÉrtő. 1909: 41).

A kétféle helyesírás kompromisszumából keletkező „harmadik helyesírás” létrejöttét igen kétségesnek tartotta Simonyi. Úgy vélte, hogy a nyelv- és széptudományi osztály „csak kénytelen-kelletlen ha belemegy a helyesírásnak új tárgyalásába, mert attól fog tartani, hogy ha . . . egészben vagy bár csak részben az új helyesírást fogja ajánlani, az Akadémia összes ülésében a történet- és természettudósok megint leszavazzák (mert hisz ők, mikor még iskolába jártak, a régít tanulták). Ha pedig az Akadémia bele fog menni abba a furcsaságba, hogy utolsó határozat aután hat évvel újra s most mást határozzon . . . s például elfogadja az iskolai helyesírás egyszerűsítéseinek a felét, akkor . . . az iskola nem fogja elfogadni a kiegyezést, mert az iskola már csakugyan nem engedheti, hogy minden hat esztendőben megbolygassák a helyesírást.” (Nyr. 38: 20–1.) Az Akadémia azonban nem így látta a kérdést. Az IskH. további térnyerését tapasztalva, 1911 őszén egy négytagú bizottság (Szinyei József, Tolnai Vilmos, Szily Kálmán és Négyesy László) feladatává tette, hogy olyan javaslatot dolgozzon ki, „mely az . . . akadémiai és iskolai helyesírás helyébe egy egységes helyesírás megállapítását lehetővé tegye” (AkÉrtő. 1915: 690). A bizottság 1912-ben el is készítette javaslatát, amelybe — az idegen szavak írásszabályait kivéve — fölvette az IskH. valamennyi lényeges újítását (*c; királya, vesszük; aki, ahol; amellet, őmiattuk*).

Az AkHJ. 1912. tárgyalására azonban nem került sor. Kinyomtatása után a bizottság ismét fontolóra vette „az újabb, kivált az iskolai helyesírásban fölmerült módosításokat”, de az 1915. november 29-i összes ülésen bemutatott újabb előterjesztésében az 1912-ben ajánlottak közül már „nem tartotta elfogadhatónak az *a, e* mutató névmásnak, valamint a személynévmásnak a névutóval való egybeírását”, a közkeletű idegen szavak írását pedig

szójegyzékkel kívánta megoldani, mely „minden újabb kiadás alkalmáva módosítható lesz” (AkÉrtő. 1915: 690). Az említett összes ülés úgy határozott hogy az AkHJ. 1915. „érdemleges tárgyalás végett küldessék meg az I. osztálynak, melynek jelentése a II. és III. osztálylyal közlendő lesz. Csak ezután terjesztendő a munkálat az osztályok véleményeivel együtt az összes ülés elé” (uo.).

1916-ban „a helyesírás dolgában kiküldött albizottság az első osztály tagjaihoz intézett körkérdés s az erre beérkezett szakszerű megjegyzések alapján újra átjavította a szabályzatot, s az osztály újra az Akadémia elé terjesztette, hogy a többi osztály is újra nyilatkozzék róla” (AkÉrtő. 1917: 236). Ezeknek tagjai közül azonban csak Méhély Lajos szolt a javaslatához a III. osztály képviselőjében. Terjedelmes értekezésében (AkÉrtő. 1917: 485–502) helyteleníti mindazt, ami eltér az AkH. 1901.-től. Véleménye szerint az AkHJ. 1915. „túláságosan nagy árt ajánlott fel annak reményében hogy az ú. n. *iskolai helyesírás* bele fog olvadni az Akadémia most megállapítandó helyesírásába”. Úgy látja, hogy „teljesen fölösleges az ú. n. iskolai helyesírásnak bárminő engedményt tennünk, nemcsak, mert az Akadémia egészének meghallgatása nélkül született meg, hanem és főképpen, mert a helyesírás im már égető kérdéseit nem engedményekkel, hanem világos, meggyőző és félre nem magyarázható elvekkel kell megoldani”. Egyébként is „az iskolai helyesírás bevezetése korántsem bizonyult oly áldásosnak, mint sokan vélik”, hiszen „az iskola nagy hatása az életbe kilépő ifjút ahogy sem tudja attól a még nagyobb csalódástól és kiábrándulástól megóvni, hogy az iskolában szerzett helyesírási elveit szegre kell akasztania, ha legkomolyabb és legérdemesebb irodalmi szerveink munkájában részt akar venni” (i. h. 486).

Méhély tehát „csalódástól és kiábrándulástól” félti az IskH. tanításain nevelkedett nemzedéket akkor, amikor ezek a tanítások éppen az iskola útján behatoltak az életnek csaknem minden területére, s az akadémiai szabályokhoz az Akadémián kívül már csak igen kevesen ragaszkodnak. Idézett szavaiban híven tükröződik az a túlzóan konzervatív szemlélet, amely a század elején évtizedes huzavona után elbukttatta Simonyi reformjavaslatait, mert nem ismerte fel bennük a „világos, meggyőző és félre nem magyarázható elvek”-et. — Az a felfogás azonban, amely az „immár égető kérdések” rendezését, a mindenkitől óhajtott helyesírási egységet úgy akarta megvalósítani, hogy az óriási többség igazodjék az elenyésző kisebbséghez, egyre inkább háttérbe szorult. Az 1911-ben alakult helyesírási bizottság 1921-ben újrainyomatta 1915-i javaslatát, s Tolnai Vilmos mint a bizottság előadója az 1922. május 29-i összes ülés elé terjesztette. Ez a javaslatot „eszmecsere után” általánosságban elfogadta, s felkérte az elnökséget, hogy miután a bizottság az utolsó simítást is elvégezte munkálatán, rendelje el az új szabályok követését az Akadémia kiadványaiban. Egyidejűleg arra kérte a vallás- és közoktatásügyi minisztert, utasítsa az összes iskolákat az Akadémia új szabályainak tanítására és alkalmazására (AkÉrtő. 1922: 264). A miniszter eleget is tett az Akadémia felkérésének: 1922. október 11-én 4250. elnöki szám alatt kelt rendeletével valamennyi iskolára nézve kötelezővé tette az AkH. 1922. használatát.

Mint hogy az Akadémia új szabályzata átvette az IskH. legfontosabb újításait — bár az *ezelőtt* — *e nélkül*, *arannyal* — *Arannyal*-féle kettősségek kodifikálásával kétségtelenül nehezítette a helyesírást, s az idegen szavak

írására sem nyújtott biztos eligazítást —, bevezetése nem okozott nagyobb zökkenőt az iskolai gyakorlatban. A kialakult helyzetet jól jellemzi Kelemen Béla megállapítása, mely szerint „a tanítással foglalkozók jó része ma [= 1924-ben] is abban a hitben van, hogy az Akadémia új helyesírása tulajdonképpen azonos a 20 év előtt kiadott »iskolai helyesírással«, legföljebb jelentéktelen apróságokban tér el tőle” (Nyr. 53: 106).

Az 1922-ben kiadott szabályzat 1946-ig bezárólag további hét kiadásban és ezeknek különböző számú (összesen tizennégy) lenyomatában jelent meg, elveiben változatlanul és szerkezetében is azonos felépítéssel. A helyesírás gondozása ebben az időszakban a Nyelvtudományi Bizottság háromtagú helyesírási albizottságának a feladata volt. Az albizottságot 1935-ig Szinnyei József, Gombocz Zoltán és Tolnai Vilmos alkotta. Miután Gombocz 1935-ben meghalt, helyét Pais Dezső töltötte be, Tolnainak pedig 1937-ben történt halála után Nagy J. Béla lett az utóda. 1940-ben Szinnyei is átadta helyét Sági Istvánnak, de mint a Nyelvtudományi Bizottság 1898-ban megválasztott elnökének 1943-ban bekövetkezett haláláig döntő szava volt az akadémiai helyesírás kérdéseiben (vö. Pais: MNy. 46: 381, Csillag 1955: 421–2; Lakó: MNy. 53: 327). — Az elvek változatlansága természetesen nem azt jelenti, hogy a hivatalos helyesírás egyetlen részletében sem változott az említett időszakban. Egy-két szabálypont fogalmazásbeli (helyenként tartalmi) módosításáról nem szólva, a szabályzati részhez kapcsolt szójegyzékeknek szinte mindegyikében találunk több-kevesebb olyan szót, amelynek írásmódja eltér a megelőző kiadvány(ok)-ban rögzítettől; az AkH. 1938. és 1940. pedig (mindkettő „javított és bővített” kiadás) számottevő módosításokat is tartalmaz (vö. Nagy J. Béla: MNy. 37: 126).

5. Az 1922-i szabályzatot abban a reményben adta ki az Akadémia, hogy megteremti vele a magyar írásgyakorlat egységét. Ez azonban még jó ideig nem valósult meg. Létrejöttét egyrészt a nyomdák eltérő gyakorlata, másrészt a különféle helyesírási magánkiadványok hatása akadályozta.

a) Az iskola végrehajtotta a miniszteri utasítást, a sajtót azonban nem kötelezte hasonló törvényes rendelkezés az akadémiai szabályok követésére. A napilapok — mint említettük — már a múlt század utolsó évtizedeiben is függetlenítették magukat az Akadémiától a helyesírás különféle kérdéseiben, az IskH. megjelenése óta pedig még szabadabban jártak el az írásproblémák megoldásában. Horváth Endre nyomdász 1912-ben úgy nyilatkozik, hogy „ahány lapunk van, úgyszólván annyi a helyesírási rendszerük is. Ilyenkor aztán a szedőnek egyszerűen azt mondják hogy: iskolai, akadémiai, latinos, rövid, házi stb. helyesírás szerint szedje a művet vagy cikket” (Nyr. 41: 235). Ennek az anarchiának a csökkentésére határozta el Az Est szerkesztősege, hogy három napilap (Az Est, Pesti Napló, Magyarország), valamint az Athenaeum és a hozzá tartozó nyomdák számára egységes helyesírást állapít meg. Összeállításával Balassa Józsefet bízta meg, aki Simonyinak 1919-ben bekövetkezett halála óta a Nyr. szerkesztője volt, és 1895-től kezdve húsz éven át a Nyelvtudományi Bizottság munkájában is részt vett. Balassa 1922-ben, de még az AkH. 1922. megjelenése előtt (vö. Nyr. 60: 137) „A magyar helyesírás szabályai, szójegyzékkel” címen adta ki a megrendelt művet. A könyvüzemi forgalomba nem került szabályzat legtöbb részletében az IskH.-t követi, de néhány pontban eltér tőle: *ához, ehez-t, éjszaká-t, kevésbé-t, fentartás-t* ír elő; a *dsz* helyett *ds-t* használ; az *én miattam, te utánad*-féleket — az akadémiai írás-

móddal megegyezően — különíratja. (Az AkH. 1922.-től való eltéréseit részletes jegyzékben közli a Nyr. 1928-ban; l. 57: 78—80.)

Az Est-lapok használatára készült szabályzat szolgált alapjául az „egységes nyomdai helyesírás”-nak. Ennek létrehozására a Budapesti Korrektorok és Revizorok Köre 1922. március 5-i közgyűlésén előkészítő bizottságot küldött ki (Székely Artúr: Nyr. 88: 258). A tervbe vett szabálykönyv ügye azonban nehezen haladt előre. Ezért az említett szakkör 1926-ban újabb bizottságot jelölt ki, s ez tárgyalásokat kezdett Balassával a munka elkészítésére. Balassa 1928-ban el is vállalta a megbízást, s műve, „Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai” 1929 szeptemberében látott napvilágot (Székely: i. h.). — A NyomdH. bevezető részében helyesírási szabályokat és tipográfiai tudnivalókat közöl, fő része azonban a háromhasábos szedéssel 288 sűrűn nyomtatott lapra terjedő — Deme számítása szerint (HIK. 129) kb. 40 000 szót tartalmazó — szótár. Rubinyi Mózes szerint a szabálykönyv „Alapelveiben teljesen megegyezik az akkori akadémiai helyesírással általában s részleteiben” (Nyr. 79: 277), és maga a szerző is úgy véli, hogy műve csak annyiban különbözik az akadémiai szabályzattól, hogy „sok esetben, ha a hivatalos helyesírás két vagy három írásmódot enged meg, egyet fogad el”, továbbá „Néhány esetben egy-egy szó írásában a közhasználatot elfogadva, a jobban elterjedt írásmódot” rögzíti (Balassa: A Magyar Nyelvőr története. 1872—1940. Bp., 1941. 63). Tény, hogy a NyomdH. a *dzs* bevezetésével, az *ahhoz, ehhez* alak elfogadásával a *benn-, fenn-, kinn-, lenn-* előtagnak mássalhangzóval kezdődő utótag előtt is kettőzött *n*-nel való írásával közeledett az akadémiai helyesíráshoz, de — mint Nagy J. Béla tüzetes vizsgálattal kimutatja (MNy. 27: 55—70) — a két szabályzat eltérései korántsem jelentéktelenek. Nemcsak számos szó írásában, hanem elvi tekintetben is különbségek vannak közöttük (így például a szókapcsolatok egybeírásának és az idegen szavak magyaros írásának nagyfokú kiterjesztésében).

Mivel a NyomdH.-t a nyomdászokon kívül mások is követték, az „egységes helyesírás” évtizedeken át éppen nem szolgált a helyesírási egység kialakulását. Az akadémiai helyesírás fejlődésére azonban mégis hatott, közvetlenül is, közvetve is. Közvetlenül azzal, hogy bizonyos újításait (pl. az *Arannyal*-féle egyszerűsített írást, az utcanevekben az *utca* stb. különírását, számos idegen szó magyaros írásmódját stb.) később az Akadémia is átvette; közvetve pedig azzal, hogy felhívta a figyelmet a bő helyesírási szójegyzék fontosságára, s e tekintetben példájának követésére serkentett.

b) Az akadémiai szabályzatot az iskolákban kötelezővé tevő 1922-i utasítást a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1930-ban 005—3/1930. számú újabb rendelettel erősítette meg. Észreint „minden olyan irányzatnak, amely a magyar helyesírás kérdésében elért [!] egység bomlasztására alkalmas, útját kell állni”, ezért az iskolákban az akadémiai szabályzaton kívül „minden más, bármily címet viselő helyesírási szótár és szabályzat használata és tanítása tilos”. A rendelkezésben foglalt tilalom, melyet 1931-től 1946-ig valamennyi AkH. előszava előtt közölt, nemcsak a NyomdH.-ra vonatkozott — bár közvetlenül minden bizonnyal ez váltotta ki —, hanem a közkézen forgó helyesírási magánkiadványokra is.

Különféle magánszabályzatokat már a múlt század közepétől kezdve forgathatott a közönség. Az IskH.-tól és az AkH. 1922.-től határolt időszakban látott napvilágot több kiadásban is Kelemen Béla „A magyar helyesírás kis szótára” és Vargha Damján „Magyar helyesírás szó- és névjegyzékkel” című

műve; 1913-ban jelent meg Horváth Endre „A magyar helyesírás szótára és szabályai” című kézikönyve, ennek középiskolai segédkönyvként való használatát 1914-ben a közoktatásügyi miniszter is engedélyezte (Székely Artúr: Nyr. 88: 257). E kiadványok szerzői már Balassát megelőzve felismerték azt az igazságot, hogy „A szabályzat mellé elengedhetetlenül szükséges olyan megfelelő terjedelmű szótár is, amelyik egyrészt azonnal útbaigazítást ad a keresőnek arra, hogy hogyan kell a gyakorlatnak ezen vagy azon az esetén érvényesítenie a szabályokat; meg nem utolsósorban arra is, hogy hogyan írandók azok a szavak, amelyek — egyedi problémáik lévén — a szabályzatban megadott típusok egyikébe sem illenek bele” (Deme: HIK. 128). Míg a szójegyzékbe foglalt szavak száma az AkH. 1901.-ben — mint említettük — mindössze 436, s az 1903-ban kiadott IskH. szótára is csak kb. 1700 szót tartalmaz (Deme: i. h. 127), Kelemen Béla és Vargha Damján említett munkájában 5000-nél több, Horváth Endréében pedig mintegy 38 000 szót foglal magában a szójegyzék (Deme: i. h. 129).

Az 1930-ban kiadott miniszteri rendelet természetesen nem akadályozta meg újabb helyesírási magánkiadványok megjelentetését. A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete „Így írunk helyesen” című, szerző nélküli kiadványának (1934.) kb. 25 000, Busák Béla „A magyar helyesírás szótára” című munkájának (é. n.) kb. 12 000 és főleg Kiss József „Magyar helyesírás”-ának (1943.) mintegy 65 000 szóból álló szójegyzéke sokszorosan bővebb volt koruk AkH.-ainak 4–5000 egységet tartalmazó szótári részénél (Deme: i. h. 129). E népszerű kézikönyvek igen hasznos egyengetői lehettek volna a helyesírási egység útjának, ha szerkesztésük — főleg az „Így írunk helyesen” és Kiss József munkája esetében — szójegyzékük gazdagságával arányos következetességgel és gondossággal párosul. Nagy J. Béla azonban az előbbi mű ellentmondásait kimutatva méltán állapítja meg, hogy található címre inkább „Így írunk összevissza” lehetett volna (MNy. 30: 246), az utóbbit bírálva pedig arra figyelmeztet, hogy noha címlapján „A M. Tud. Akadémia helyesírási szabályai alapján” megjelölés olvasható, a hivatalos szabályzattól számos esetben eltér (MNy. 40: 131).

Hogy a NyomdH.-nak és a különféle egyéb magánkiadványoknak a közönségre tett hatását csak hasonlóan gazdag vagy éppen még bővebb helyesírási szótár közömbösítheti, azt az Akadémia is felismerte. A Nyelvtudományi Bizottság 1936–37. évi költségvetésébe fölvette a „Tüzetes magyar helyesírási szótár” nyomdai előállításának költségeit (l. AkÉrtő. 1935: 347, 1936: 190), magát a szótárt pedig évek munkájával el is készítette Nagy J. Béla. Igen sajnálatos, hogy a mű mégsem jelent meg: jórészt kiszedett anyaga Budapest ostroma alkalmával a Franklin Társulat nyomdájában megsemmisült (vö. Msn. 14–15: 47). (A feladatát ellátó Helyesírási Tanácsadó Szótár csak később, 1961-ben látott napvilágot.) Jelentősebb terjedelmű szójegyzéket, a korábbi kiadványokénak állományát négy-ötszörösen meghaladót először az AkH. 1950. fűzött szabályzati részéhez.

6. A felszabadulást követő hatalmas társadalmi átalakulás, a nép széles tömegeinek a művelődési felemelkedéssel együtt járó bekapcsolódása az írás-gyakorlatba a helyesírás ügyét sem hagyta érintetlenül. A megváltozott körülmények természetes következményként vetődött fel a helyesírás újabb megvizsgálásának és esetleges megreformálásának gondolata. A megelőző évtizedek helyesírási irodalma és gyakorlata több olyan írásproblémára utalt, amelynek

egyszerűbb megoldása jelentősen megkönnyítette volna a helyesírás elsajátítását. Ilyennek látszott például a felső nyelvvállású magánhangzók időtartamának jelöletlenül hagyása, az *ly* kiiktatása az ábécéből, az egybeírás – különírás szabályainak egyszerűsítése – hogy csak a leglényegesebbeket említsük. Az Akadémia attól a belátástól indíttatva, hogy a helyesírás nem akadémiai magánügy, hanem az egész nemzeti művelődés közügye, e fontos kérdés rendezésére 1949-ben újjászervezte helyesírási albizottságát. A korábbi háromtagú kollektíva helyébe tizennégy tagút alakított, melyben a helyesírás kérdéseivel szakszerűen foglalkozó nyelvészekon kívül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, az írók és újságírók szövetségének, valamint a nyomdászok szakszervezetének kiküldöttje is helyet foglalt, és – az ügy fontosságát tanúsítva – Ligeti Lajos alelnök személyében az Akadémia elnöksége is képviseltette magát (l. Nyr. 74: 166).

Az újjászervezett bizottság Pais Dezső elnökletével még 1949 végén megkezdte üléseit (Benkő: HIK 9). Ezeken azután csakhamar kiderült, hogy a helyesírás esetleges reformja nagyon alapos megfontolást kíván, s ezzel egyúttal járóan az egyes kérdéseket behatóan megvitató, hosszan tartó tárgyalásokat tesz szükségessé. Az új szabályzat megjelentetése viszont a gyakorlati élet – s elsősorban a helyesírást négy év óta hivatalos szabályzat nélkül tanító iskolák – sürgető követelése miatt halaszthatatlanná vált. Ezért a bizottság úgy határozott, „hogy mielőtt egy helyesírási reform kérdéseiben döntene, az eddig érvényben levő rendszer alapján elvi változtatások nélkül átdolgozott és bővített kiadással lép az új idők nyilvánossága elé” (Pais: MNy. 46: 381), s „a tökéletesebb előállítási, érdemlegesebb, tartalmi változtatásokat is magában foglaló szabályzat megjelentetését későbbi időpontra halasztja” (Benkő: i. h.).

Ilyen előzmények után látott napvilágot 1950 októberében az AkH. 1950., „A magyar helyesírás szabályai”-nak kilencedik kiadása. Az átmeneti jelleggel kiadott szabályzat a korábbiak fejezeteit másként csoportosítva, a helyesírási tudnivalókat többnyire egyszerűbben fogalmazva, de egyébként egy-két módosítástól eltekintve lényegében továbbra is az addigi előírásokat tartotta hatályban. A szabályok közül néhányat elhagyott – s így a szabályzatok 1929-től 1946-ig változatlan 278 pontját 236-ra csökkentette –, viszont részletes tájékoztatást adott az orosz szavak és nevek átírására, s – mint említettük – elődeiének többszörösére bővített és korszerűsített szójegyzéket közölt. Sajnálatos, hogy ennek anyaga a „rohammunka” következményeként számos esetben ellentmondott a megfelelő szabálypontnak, s egyéb következetlenségeket is tartalmazott (vö. Pais: i. h. 384). Emiatt külön hibajegyzék közzététele vált szükségessé, mely a szótár 72 címszavának (köztük 34 *szovjet* előtagú kapcsolatnak) az írásmódját helyesbítette.

Az átmeneti jellegű kiadványt felváltó, időállóbb szabályzatot több elvi változtatást is tartalmazó „reformkiadás”-nak szánta a bizottság, de előadója, majd 1954-ben elnöke, Benkő Loránd már a munkálatok kezdeti szakaszában úgy nyilatkozott, hogy „az elvi változtatások . . . előreláthatólag nem lesznek olyan nagy méretűek, mint azt a Bizottság munkájának megindulásakor gondoltuk” (AkÉrtő. 1951: 84). Az 1949-ben alakított albizottságot az Akadémia 1951 áprilisában változatlan elvi szempontok szerint bizottsággá, majd 1954 tavaszán főbizottsággá szervezte át. E kollektíváknak az új szabályzat előkészítésében kifejtett tevékenységéről részletesen beszámol a HIK.-ben (17 – 23) Fábíán Pál, a Helyesírási Bizottság tagja, a későbbi Helyesírási Főbizottság

titkára. Az ő gondos krónikájából tudjuk, hogy a bizottságnak 1951–52-i ülésein hozott határozatai alapján 1953 áprilisában elkészült a szabályzat tervezete. Ezt sokszorosított formában mintegy 100 intézménynek (minisztériumnak, kiadónak, szerkesztőségnek, nyomdának) és pedagógusnak küldték meg véleménynyilvánítás végett. A beérkezett hozzászólásokat 1954. február–áprilisi ülésein megtárgyalta a bizottság, majd a kézirat a végső simítások után 1954 májusában került nyomdába. A szabályzat első példányai ez év szeptemberében láttak napvilágot.

Az AkH. 1954., „A magyar helyesírás szabályai”-nak tizedik kiadása — bár 5 pontjában teljesen, 21 pontjában részlegesen megváltoztatta a korábbi írásgyakorlatot (Benkő: HIK. 11) — nem hozott alapvető változást helyesírásunkba, s ezért nem tekinthető „reformkiadás”-nak. A bizottság négyévi tárgyalásain nyilvánvalóvá lett, hogy azok az elvek, amelyek 1922 óta irányítják az akadémiai helyesírást, szilárd alapjai írásrendszerünknek, s így nem megváltoztatásukra van szükség, hanem következetes alkalmazásukra a nyelvfejlődés újabb jelenségeinek leírásában. Ami megváltozott az AkH. 1954.-ben a korábbi szabályzatokhoz képest, az éppen az elvek változatlansága következtében változott meg. (Hogy csak egyetlen példát említsünk: az *edzzük* alakot felváltó *eddzük* annak az elvnek a következetes alkalmazását jelenti, hogy a kétjegyű mássalhangzóbetűt az első jegy ismétlésével kettőztetjük.) Ami pedig új a szabályzatban, az egyrészt a korábbi kiadványokban figyelmen kívül maradt kérdések, másrészt az újabb nyelvfejlődés fölvetette írásproblémák rendezése. Ezért növekedett a szabálypontok száma 438-ra, a szójegyzék állománya pedig az 1950-inek mintegy másfélszeresére.

Az AkH. 1954. több szempontból is határkő az akadémiai helyesírás történetében. Egyrészt ez az első olyan szabályzat, amelynek előkészítése során a bizottság közvélemény-kutatással szerzett adatokra és javaslatokra is támaszkodott. Ezek között kétségtelenül legjelentősebbek annak a 263 pedagógusnak

a helyesírás kérdéseiben a nyomdászok mellett leginkább érdekelt társadalmi réteg képviselőinek — az észrevételei, akik a helyesírás-tanítás tapasztalatai alapján válaszoltak az ország legkülönbözőbb területein működő több mint 200 iskolába küldött kérdőív pontjaira (l. Lőrincze: Nyr. 75: 91–6, 194–200). Másrészt ezzel a szabályzattal jött létre helyesírásunknak hosszú évtizedeken át sokat emlegetett, de addig meg nem valósult egysége. Az iskolák 1922 óta a mindenkori akadémiai előírásokat követték, a nyomdák jelentős része azonban 1954-ig a NyomdH.-hoz igazodott. A helyesírási egységnek ezt az utolsó akadályát is elhárította az a rendelet, amelyet az AkH. 1954. megjelenése után közösen adott ki a Kiadói Főigazgatóság, a Nyomdaipari Igazgatóság és a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala, s amely szerint 1954. december 1-től kezdve „minden sajtóterméket — kivéve a már nyomdában levőket — az új szabályzat szerinti helyesírással kell előállítani” (Fábián: Nyr. 79: 266).

Az AkH. 1954. 1969-ig bezárólag kilenc „lényegében változatlan” lenyomatban jelent meg.

Szemere Gyula

A -stul, -stül rag használatáról

1. A magyar nyelv szintetikus voltát az a tömérdek toldaléknak nevezett szóelem bizonyítja legékebben, amelyet az abszolút szótóhoz, továbbá a képzett vagy összetett lexémához hozzáilleszthetünk. A nyelvnek ez a tulajdonsága és sajátossága természetesen időszakonként és koronként megszüli a maga problémáit, amelyek hol az írásban (a stílusok írott változataiban), hol a beszédben (a stílusok beszélt változataiban) jelentkeznek, vagy esetleg ingadozást eredményeznek a nyelv beszélt és írott változataiban egyaránt.

A mai köz- és irodalmi nyelvben ilyen ingadozás észlelhető a -stul, -stül rag használatában. Előljáróban azonban érdemes mindjárt leszögeznünk, hogy e rag -stól, -stől formában is felbukkanó szabad alternációja egyáltalán nem újkeletű jelenség a szépirodalmi alkotásokban, ami persze abból adódik, hogy sem az egyiknek, sem a másiknak a használata mindmáig nem tudott a köznyelvben megállapodni. Így nemcsak a múlt századbeli, hanem a század elején és a két világháború között megjelent művekben sem mindig a nyelvtankönyvekben feltüntetett és szabályosnak tartott -stul, -stül formát találjuk. A -stól, -stől alakok egyre nagyobb terjedéséről azonban manapság a kutatók nemigen vesznek tudomást, valószínűleg azért nem, mert a legtöbben — olykor még szakemberek is (pl. Balassa József: A magyar nyelv könyve 359) — e hangsorokban az -s névszóképző és a -tól, -től ablatívusi rag kapcsolatát, kapcsolódását látják. Pedig nem az, hanem a sociatívusi ragnak most is élő, sőt mindig jobban terjedő alternánása!

2. A -stul, -stül sociatívusi ragot a nyelvészeti szakirodalom az elsődleges ragok származékai közé sorolja (vö. Berrár: MTörtM. 31); tehát nem primer rag, hanem összetett. Eredetét alapul véve, így bontható fel: a) -st módhatározórag, amely az -s névszóképző és a -t locatívusrag kapcsolatából keletkezett, de — Berrár Jolánt idézve — „eleven raggá nem vált”; viszont bizonyos nyelvünkben ma is élő határozószókból kielemezhető; például: *folyvást, nézvést; örömetst, mihelyst* stb. Ezek a határozószók persze ma már az állandósult alakú szavak közé tartoznak; szótanilag állandó határozószók, szintaktikailag meg módhatározók. — b) A rag másik eleme az -ul, -ül essívusi-modalisi rag; s ez külön, önállóan is él produktív (aktív) ragként nyelvünkben mindmostanáig. Itt a példák száma szinte végtelen: *szemtelenül, angolul*; illetőleg: *hibául, kutyaül* stb.

A -stul, -stül rag elterjedését illetően valószínűleg igaza van Berrár Jolánnak (i. m. 33), amikor megállapítja, hogy e rag jelentését a *minden* alapszóból kapta, annak jelentéstartalmát olvasztotta magába. Emellett szól különösen az az érve, hogy a rag sokáig csak a *minden* szóhoz kapcsolva fordult elő, *mindenestül* formában. E kérdés így valóban tisztázottnak látszik, hiszen a rag a mai nyelvhasználatban is hasonló jelentésárnyalatot tükröz. A -stul, -stül ugyanis ilyen jelentésfunkciókat hordoz:

gyermekestül (mentem) = gyermekemmel/-eimmel (én) = mi (együtt)
gyermekestül (mentél) = gyermekeddel/-eiddel (te) = ti (együtt)
gyermekestül (ment) = gyermekével/-eivel (ő) = ők (együtt)

E ragunknak nyelvünkben tehát kettős szerepe van: egyrészt — bár kissé homályosan — birtokos jelentést, valakihez vagy valamihez való tartozást fejezünk ki vele, másrészt a többség mozzanata is benne lappang. Így nem

egészen véletlen, hogy a -stul-, -stül ragot a „birtokos személyrag + -val, -vel rag”-os toldalékolással helyettesítjük. Deme László szerint a rag jelentése így adható vissza: ’-jával (vagy -jaival) együtt’ (A nyelvről – felnőtteknek 96). Eszerint az *ajtóstul* jelentése egyenlő az *ajtajával együtt* szóalak jelentésével; persze megfelelő szöveggörnyezetben, az igei állítmánytól függően.

3. A -stul-, -stül raggal kapcsolatban „A mai magyar nyelv rendszeré”-ben ez olvasható: „Azt fejezi ki, hogy a tőben megnevezett dologgal együtt mintegy szokásos egységben, egészben történik vagy van valaki vagy valami. Eszerint főként valóságos állapotjelölő . . .” (1: 582). A múlt században Petőfi is így használta e ragot:

Tövestül kell kitépni azokat (ti. a fűvet és a fát — Zs. T.) —
Akasszátok fel a királyokat!

(Akasszátok fel a királyokat)

Azonban akkoriban sem a -stul-, -stül volt az egyedüli, mindenki által használt, normatív forma, sőt Bárzsi Géza megállapítása szerint a rag még inkább a -stól-, -stöl, esetleg -stül-, -stül alakban volt gyakori (A magyar nyelv életrajza 324). Csakhogy az irodalmi és a grammatikai norma a rag egyik változatát sem tette kötelező érvényűvé; így hát a fentebbi alternánsok közül bármelyik is előfordulhatott, nem mondott ellene a kodifikálatlan normának. S ha már a rag valamelyik alternánsát használták, egyenlő szemantikai és stilisztikai értéket sugallt mindegyik. Például a Petőfi-versben levő *tövestül* szóalak a költői nyelvre mindenkor jellemző sűrítés eszköze; s nem tekinthető gunyoros, ironikus telítésűnek és hangulatúnak. Az ingadozást ez a tény is elősegítette, s nem mondható pusztán véletlennek, hogy Jókai egyik művében, „A jövő század regényé”-ben mind a -stul-, -stül, mind a -stól-, -stöl változattal találkozhatunk. Íme, egy-két példa belőle: „Egyszer aztán . . . az orosz főnemese . . . Constantint letették, *családostól* számkivetették, s Mihály cár alatt helyreállították a régi nemesi uralmat s jobbságát” (A jövő század regénye. Révai, 1906. 52–3); „Óvé lett az egész Gyilkos, *pokolvizestül*, *vulkánostul*, *égő mocsárostul* együtt harmincezer forintért” (uo. 160); „Őn engem *testestül* *lekestül* el akar fogni . . .” (uo. 170). A századforduló éveiben sincs egyöntetűség a rag használatában. A legérdekesebb példával erre kétségtelenül Herczeg Ferenc szolgálhatott: Pogányok c. regényének egyik hőse, Vak Becs ugyanabban a mondatban, sőt egymást követő szóalakokban először a -stól, majd közvetlenül utána a -stul ragváltozatot használja: „A kutyafülű asszony fölkerekedett és *szeke-restől*, *sátrastul* egérútát vett” (Pogányok. Franklin, 1905. 28). Annyi azonban bizonyos: mind Jókainál, mind Herczeg Ferencnél inkább a -stul-, -stül forma van túlsúlyban! Persze az is igaz, hogy a -stul-, -stül sociativusi rag használata a múlt századi irodalomban is, meg a századforduló éveiben is ritkaságszámba megy, hiszen aránylag ritkán, elvétve bukkanhatunk csak rá az egyes irodalmi művekben. A költői nyelv meg különösen idegenkedett tőle; így további példáinkat kénytelenek vagyunk a prózai alkotásokra korlátozni.

4. A XX. században a -stul-, -stül ragnak e formában való használata kodifikálódik, kötelező érvényűvé válik (vö. pl. Balassa József i. m.), az irodalomban azonban továbbra is megmarad a kettősség és az ingadozás. A rag

egyik vagy másik alakjának használata kissé generációs kérdés is: a már nem élő vagy a még élő, de idősebb írók műveiben általában a *-stul*, *-stül* forma van túlsúlyban, a fiatalabbak meg javarészt csak a *-stól*, *-stől* alternánst ismerik. Végeredményben az íróknak három csoportját különböztethetjük meg:

1. az elsőbe azok tartoznak, akik szigorúan kötik magukat a *-stul*, *-stül* alakváltozat használatához (pl. Kosztolányi, Illyés Gyula stb.);

2. a régebbiek között is akadnak olyanok, akiknél hol az egyik, hol a másik ragforma található meg (pl. Móricz Zsigmond, Szabó Dezső stb.);

3. s végül: a harmadik csoportba azokat sorolhatjuk, akik kizárólag a *-stól*, *-stől* alakot használják.

a) Illyés Gyula prózai alkotásaiban a *mindenestül* így fordul elő: „Magán-tulajdona nincs benne egy talpalatnyi sem, de gondra és tetszelgésre *mindenestül* az övé” (Puszták népe, Szépirodalmi, 1962. 24); „Évtizedekig tartó harc után a püspöki uradalom egyszerre csak *mindenestül* elnyeli Veszprém városát” (uo. 87). Azonban a névszóhoz is hibátlanul illeszti e ragot: „Négy éves koromban egy ideig komoly idegrohamaim is voltak; a legelső egyik szombat esti fürdésnél lepott meg: erőnek erejével *csizmástul* akartam a szapulóba menni . . .” (uo. 196). Még két példa Illyéstől: „*Seregestül* alkalmaztak kisebb-nagyobb népközösségek embereket . . .” (Ebéd a kastélyban: a „Megnőtt élet” kötetben. Szépirodalmi, 1965. 475); „A grófné . . . kérdés nélkül, vagy csak egy kérdő pillantás biztatására *csóbstül* ontotta ki az adatot . . .” (uo. 417). Illyéshez hasonlóan a nemrég elhunyt Kassák Lajos is következetesen *-stul*, *-stül* alakot használ: „Özvegy Fazekasné lehúnyta a szemét, és borzongás futott át rajta, mintha nem is *ruhástul*, hanem mezítelenül ülne a padon” (Mélyáram. uo. 79); s itt idézhetjük Tatay Sándort és Tersánszky J. Jenőt is: „Tányér, pohár hullott ki a kezéből, a vizet *dézsástul* hajította ki a hóba . . .” (Tatay: Ház a sziklák alatt. uo. 629); „Akkora bomba, hogy az olasz király belebújhatna *lovástul*” (Tersánszky: A céda és a szűz. Magvető, 1964. 22–23); „Vojnyik fogta a szerszámos ládát, s kivitte *mindenestül* a faszínbe” (uo. 632). — A korábban elhunyt írók közül a puritán stílusú Kosztolányi is használta e ragot, de nagyon ritkán; az Esti Kornélról szóló novellaciklusban mindössze háromszor: „Szélviharok sivalkodnak, *tövestül* csavarják ki a fákat . . .” (Kosztolányi: Novellák. II. Szépirodalmi, 1957. 61); meg egy mellérendelő szóösszetétel mindkét tagjához illesztve: „ . . . talán a büntudattól pironkodva szájába kapta s *parasztastul-tokostul* összerágta és lenyelte [a pincér a cigarettát]” (uo. 179).

b) Móricz Zsigmond nem mindig ragaszkodik a *-stul*, *-stül* ragformához, nemegyszer *-stól*, *-stől* alakkal cseréli fel. Kivilágos kivirradtig c. regényében mind a két változat megvan. Például: „[Szalay Pál] Szembefordult a kocsissal *székestől* együtt” (Móricz: Kivilágos kivirradtig. Athenacum, 1926. 79); „Erre a szép német kövér nőre . . . megvette a szilasi kastélyt *bútorostól* . . .” (uo. 95). De ugyanebben a regényben a rag szabályos alakja is megtalálható: „ . . . van neki [Szalay Péternek] kétszázharminc hold földje és alig terem meg rajta neki annyi, hogy valahogy ő maga *családostul* meg tudjon élni” (uo. 110); „S majdnem hozzátette [a jegyző]: megszöktethetnéd tőlem az enyémet, oda-adom az összes komiszságával együtt . . . *gyerekestül*, *mindenestül* . . .” (uo. 99). Móricz fentebb idézett művének végén egy elbeszélést is közöl, a Szerelmes levél címűt, amelyet még 1912-ben írt, s ebben is ingadozás mutatkozik a két változat között: „Aranka teljesen felöltözve kuporgott az ágy közepén, *cipőstül* a dunnák közt” (uo. 203). Amikor azonban az elbeszélés egyik hőstét szólaltatja

meg, már nem a várt *-stül* szerepel: „Figyeljen ide . . . , hisz ez az egész szerelmes levél dolog, úgy ahogy volt, *mindenestől* egy nagy próba volt a maga számára . . .” (uo. 211).

Móra Ferenc, akit méltán tartunk XX. századi irodalmunk egyik legjobb stílusú írójának, sem mindig és mindenütt használja *-stul*, *-stül* formában ezt a ragunkat. Nála az alternáció már mintha tudatos volna: „[A férfiember a faluban ilyesméről beszélnek:] . . . a csizmáról, hogy az Isten sülyyesztené el az egészet *mindenestül* . . .” (Móra: Négy apának egy leánya. Szépirodalmi, 1955. 120); „nekiállnak ásóval, leszedik fölüle a földet nagy darabon, hát egy lónak a teteme fekszik ott *nyeregszerszámostul*” (uo. 247); de: „Hiszen ha az ékszereket nem merte is értékesíteni, a pénzre nem volt ráírva a festő neve s az istenadta éhenhaló szegény volt *feleségestül*” (uo. 281). E példákból arra következtethetünk, hogy Móra szerint stílárís-hangulati különbsége folytán erőteljesebben, expresszívebben hat, mint a megszokottabb és ósdibb hangzású *-stul*, *-stül*.

A két alternáns közötti stilisztikai eltérést — talán ösztönösen, talán tudatosan — Szabó Dezső is kiaknázta: „Legeslegfelül van aztán a méltóságos, tündöklő Ūristen, aki minden percben egy világot ehetik meg. *Földestől, tengerestől, szívestől, történelmestől*” (Szabó Dezső: Feltámadás Makucskán: Magyar elbeszélők III. Szépirodalmi, 1961. 445). Néhány lappal odébb, alkalmasint ritmikai okok miatt, esetleg azért, mert a *-tül* szövéig népiesebbnek látszik számára, már a *fenekestül* szóalak szerepel: „Mindenik párt interpellációt jelentett be a makucskai feltámadás ügyében, mely *fenekestül* felforgatta a budapesti lelkeket” (uo. 455).

c) A harmadik csoportba azokat az írókat soroltuk, akik a nyelvtankönyvekben feltüntetett ragformát már nem is használják: a szabályos *-stul*, *-stül* alakot szinte következetesen *-stól*, *-stól* alternánssal helyettesítik, úgy gondoljuk, hogy sokszor nem is vesznek tudomást e rag önálló létezéséről, voltáról, hanem a *-tól*, *-től* ablatívusi ragba értik bele e rag jelentését, s valószínűleg teljesen elsiklanak az alapszó és a toldalék közé beékelődött *-os*, *-ös*, *-es* mellé felett. Ebben nem kis mértékben játszik közre az is, hogy ablatívusi ragunk egészen a századfordulóig gyakran előfordult az irodalmi nyelvben *-tul*, *-tül* alakban. De a fejlődés során fokozatosan felülkerekedtek a nyíltabb magánhangzójú ragformák, s idővel a *-tul*, *-tül* ragalakot a köz- és irodalmi nyelvből kiszorították. Nyelvjárásaink némelyike e zártabb, tehát eredetibb ragváltozatokat megőrizte, esetleg a rag hosszú magánhangzója rövidült meg; például: *háztul*, *vértül* stb. Az ilyenféle szóalakok természetesen a dialektusokban mindmáig élnek, de a köznyelvben csak helyyel-közzel illesztünk *-tul*, *-tül* ragváltozatot a szótóhoz. S mivel *-stul*, *-stül* sociatívusi ragunk az *s* mássalhangzó leválasztása után azonos hangzású a provinciális-régies formájú és hatású ablatívusi raggal, a nyelvérzék az alakí egyezés alapján a *-tól*, *-től* mintájára a *-stól*, *-stól* ragváltozatot tarthatja helyesebbnek. Az azonosítás egyúttal téves származtatásra vezet; vagyis sokak számára egyáltalán nem létezik a *-stul*, *-stül* sociatívusi rag.

Így aztán nem is csodálkozhatunk, hogy a *-stól*, *-stól* alternáns szinte napról napra jobban terjed, s még legjobb íróink is ezt részesítik előnyben a normatív formával szemben. Még az idősebb írónemzedék egyik legmarkánsabb képviselője, Németh László is a finomabbnak tetsző *-stól*, *-stól* alakot kapcsolja a tömorfémához. A Bűn c. regényében csak az utóbbi ragalakot találjuk meg, bár ez sem mutat nagy frekvenciát, mert mindössze ötször fordul elő: „Most [Lajos] gyűlölte *nevestől* a helyet, s a munkátlan állapotért is a kertes-

villás kevély községet okolta” (Németh László: Bűn I. Szépirodalmi, 1961. 22); „Óvatlan pillanatban körülnézett, s belenyomta *szatyrostól* a barackot” (uo. 76); „... Teri . . . vihogott egyet, s visszament *lámpástól* a konyhába” (uo. 2, 44); „Horváthnéban elszakadtak a gyeplők . . ., s már dobta is magát *ruhástól* a cselédszobaágyra” (uo. 2: 49); „[Lajos] . . . hajnalban, mintha csak a szemetes elé kelne, lesétál *zsákosztól* az Alpár úton . . .” (uo. 2: 196). — A fiatalabb írók műveiben még ritkább e rag előfordulása, s ha rászorulnak is egyszerűkészer, szinte természetesnek vélik a *-stól*, *-stől* hangsorú alakot. Például: „Nenő hozzá ezúttal *bútorostól* költözött, nem bőröndökkel, mint általában: *bútorostól* és végleg” (Szabó Magda: Nenő; a Megnőtt élet c. kötetben. 811 -2); „A kora déli óráktól semmit sem ettem, maradék ennivalót, Tóniét is, megtették az akácás szélében legelésző tehenek, *kenyérruhástól*, *mindenestől*” (Kamondy László: Nyári délután. uo. 972); vagy másutt: „A szombat esti vonattal *csapatostól* érkeztek a városban dolgozó férfiak és hétvégi hálóvendégek, rokonok, barátok” (József Jolán: A város peremén. Ifjúsági, 1952. 199).

5. A *-stul*, *-stül* rag eredeti formáját talán csak a tudományos stílus őrizte meg; de ott is néhány kivételes esetre korlátozódik, s többé-kevésbé a nyelvészeti szakirodalomra. Például Hajdu Péter Finnugor népek és nyelvek c. művében négyzer el vele: kétszer a *seregestül*, egyszer-egyszer a *csapatostul* és a *csatostul* szóalakot használja. Ebbe a munkába valóban beleillik, mert a pusztá leírásokhoz, környezetfestéshez, a nyelvrokonok bemutatásához stb. olyan szóalakok jobban megfelelnek, amelyeknek archaizáló, hangulatfelidéző szerepük is van. Márpedig a *-stul*, *-stül* toldalékkal ellátott szavak kisugároznak valamiféle pejoratív jelentést, hangulattöbbletet. — Persze ma már a nyelvészeti szakirodalom sem egészen következetes a rag használatában; s ennek illusztrálására egy példát hozunk fel: Martinkó András egyik tanulmányában egyszer a *mindenestől*, máskor a *mindenestül* szóalakot szerepelteti: „. . . hiányoznak azok a szemantikai képletek is, melyekbe belépve, a szó már *mindenestől* a stilisztika területére visz át” (Szótártani tanulmányok. Tankönyvkiadó, 1966. 150); de néhány lappal odébb: „Ez . . . független attól is, vajon az az adat *mindenestül* egyéni alkotás-e . . .” (uo. 158).

6. Példáink azt bizonyítják, hogy sociativusi ragunk manapság kétséget kizáróan két változatban van meg a magyar nyelvben; de egyúttal azt is, hogy a *-stól*, *-stől* alternáns egyre jobban terjed a *-stul*, *-stül* rovására. Az utóbbi időben pl. gyakran halljuk ezt a szókapcsolatot: *szőröstől-bőröstől*, de szinte párfját ritkítja a *szőröstül-bőröstül* előfordulás. S ez olyan kövületként hat, mint amilyen a *keresztül-kasul*. De ez a kövületté fejlődési folyamat nemcsak e szókapcsolatnál észlelhető, hanem abban az egynéhány névszói alapszó + *-stul*, *-stül* képletű szóalaknál, amelyek még csökönnyösen tartják magukat. Ezek közül például a *mindenestül* már állandó határozószóvá fejlődött, de azzá fejlődhet még egy-két *-stul*, *-stül* végződésű szóalak is, különösen azok, amelyeket gyakran használunk. Azok a szóalakok tehát, amelyekhez e ragunk folyton-folyvást kapcsolódik, lassanként a raggal együtt önállósodhatnak, és szótári szóalakká, lexemává válhatnak. Valószínűleg hasonló esettel állunk szemben, mint amilyen a nyelvfejlődés egy bizonyos fokán a *-t*, *-tt*-nek a tőhöz tapadása volt, s ami többek között jó néhány névutónk keletkezését is eredményezte: *alatt*, *mellett*, *között* stb. A *-stól*, *-stől* ragváltozat megerősödése azon-

ban meg is szakíthatja ezt a folyamatot, mert bizonytalanná teszi e toldalékunk önálló létét. De fennáll még egy lehetőség: a rag egyik vagy másik változata idővel — a *-val*, *-vel* rag már most is túlságosan nagy frekvenciájának korlátozása végett — el is szaporodhat. Hogy ezek közül mi a valószínűbb, azt pillanatnyilag nehéz eldönteni; s végső soron nem is a mi feladatunk, hanem a nyelv, hogy megoldja az önmaga szülte problémát.

7. Összefoglalva az elmondottakat: A nyelvtankönyveinkben *-stul*, *-stül* formában számon tartott sociativusi ragunknak a XX. században megmaradt a *-stól*, *-stöl* alakú alternánsa is, amelyet a kutatók mind ez ideig nem tárgyálnak. Ez utóbbi alternáns még olyan kiváló írók műveiben is megvan, mint Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Móra Ferenc stb. Az írói használatban három típust különböztethetünk meg:

1. akik következetesen *-stul*, *-stül* alakot használnak;
2. akiknél a két alternáns váltakozik;
3. akik e ragot csak *-stól*, *-stöl* formában használják.

A *-stól*, *-stöl* alternáns minden bizonnyal a *-tól*, *-től* ablativusi rag hatására erősödött meg; s a rossz értelmezés, származtatás folytán választékosabbnak látszik, mint a *-stul*, *-stül* alak. Ebben elsősorban az játszik közre, hogy a régi ablativusi ragalak, a *-tül*, *-tül* ma már nagyon is archaikus-provinciális színezetű, s így a nyelvérzék a *-stul*, *-stül* alakot is ilyennek véli.

Sociativusi ragunk elbizonytalanodása természetesen veszélyeztetheti önálló létét is: előfordulhat, hogy idővel teljesen kikopik a használatból, s csak néhány megkövesedett szóalakban marad fenn. Ezáltal azonban még jobban megszorodna az amúgy is nagy megterheltségű *-val*, *-vel* ragunk előfordulási száma, ami nem éppen kívánatos. — Elképzelhető azonban az a fejlődési folyamat is, hogy a rag a *-ról*, *-ről*, *-ból*, *-ből* és különösen a *-tól*, *-től* mintájára *-stól*, *-stöl* alakban önállósodik és állapodik majd meg.

Zsilka Tibor

Kiejtési norma és változatok

(Gondolatok a német kiejtés szótárának olvasása közben)

1. Nemrég hagyta el a sajtót bővített és részben átdolgozott 2. kiadásban a már korábbról ismert csinos kötet: Wörterbuch der deutschen Aussprache. VEB Bibliographisches Institut. Leipzig, 1969. 549 oldal + 1 tábla. Első kiadása 1964-ben jelent meg, 455 oldalnyi terjedelemben. Az itt következő gondolatok főleg az 1. kiadáshoz kapcsolódnak, mert az nálunk több helyen hozzáférhető.

„A német kiejtés szótára” (a továbbiakban rövidítve: Wdda.) tervezője és szerkesztésének első irányítója az 1961-ben elhunyt hallei fonetikus: Hans Krech. A szerkesztői munkaközösség tagjai közt találjuk a professzor özvegyét és még öt munkatársat (Eduard Kurka, Helmut Stelzig, Eberhard Stock, Ursula Stötzer, Rudi Teske), akik jórészt a hallei Luther Egyetem beszéd-kutató intézetének (Institut für Sprechkunde) termunkájaként készítették el a szótárt.

2. „A német kiejtés szótára” felépítése. Ez a mű jóval több, mint szótár. Nem csupán szójegyzéket ad német helyesírással és

fonetikus átírással. A bevezető 100 oldal magában véve is mintegy kézikönyve a német kiejtésnek. Sok olyan eligazítást tartalmaz, ami a Siebs-féle Deutsche Hochsprache fő feladata. (Ennek legújabb kiadása: Deutsche Aussprache. Walter de Gruyter. Berlin, 1969.¹⁹) Részletekbe menően kiejtési normát állapít meg, de nem a kötelezővé tétel, hanem a tanácsadás igényével. A német nyelv egyes hangjainak képzéséről ábrával megvilágított, pontos és rövid leírást ad, szabályokban hozzátéve, hogy milyen típusú és írásmódú szavakban használatosak. Felemlíti a normától eltérő, de még elfogadható változatokat, valamint a szokásos hibákat. Tizenöt (a 2. kiadás huszónhárom) idegen nyelv hangjairól is ad rövid leírást, mégpedig helyesírásuk szerint: felsorolva azokat a betűket, betűkapcsolatokat, melyek hangértéke a némettől eltér. (A 2. kiadás bőven részletezi a kínai kiejtést, mégpedig háromféle német átírási rendszerhez kapcsolva.) A hangsúly és a hangleytés fő sajátosságainak jellemzése után sorra veszi a gyakorlati életnek azokat a területeit, ahol a kiejtési elveket alkalmazni kell, és az alkalmazás egyes módjaira is ad tanácsokat, például a színpadra, az éneklésre, a távközlési eszközökre nézve.

Magát a szójegyzéket jól kezelhető használati utasítás vezeti be. Ez megkönnyíti a szójegyzék adatainak megértését és az alapelvekkel való egybevetését is.

3. Német normák és változatok; magyar tanulóok. Az egységes német kiejtési norma első okmánya Theodor Siebs: Deutsche Bühnenaussprache. Berlin, 1898. Ennek utolsó változata, melyet a WddA. még figyelembe vett, a teljesen átdolgozott 18. kiadás: Deutsche Hochsprache, Berlin, 1961. A Siebs-féle „színpadi kiejtés” kodifikálása óta azonban fejlődött a német nyelv is, a német nyelvművelés is, mégpedig a két német államban nem egészen egyformán. (A svájci német nyelv sajátos helyzetét most figyelmen kívül hagyjuk, erről bővebben tájékozottatott Krammer Jenő: Nyr. 83: 387 – 99. Az ausztriai német nyelv néhány kérdéséről pedig a továbbiakban lesz szó.) Ezt az eltérő fejlődést tükrözi az a különbség, amit a Német Demokratikus Köztársaságban először 1964-ben megjelent szótár és a Német Szövetségi Köztársaság Duden-sorozatának kiadványa közt találunk (Aus-sprachewörterbuch. Mannheim, 1962).

A nyugatnémet kiejtési szótár elvileg az irodalmi, művelt beszéd normáját tartalmazza (Hochnorm), és csak másodlagosan részletezi azokat az engedményeket, melyekkel a kevésbé művelt tömegek kiejtési sajátosságait figyelembe véve tűrhetőnek minősít bizonyos esetekben a „magas normától” eltérő kiejtémódot is. Ez a „méréskelten igényes kiejtés” (gemäßigte Hochlautung) felel meg annak, amit mi köznyelvi kiejtésnek szoktunk nevezni.

A keletnémet kiadványbeli norma ahhoz áll közelebb, amit a mannheimi Duden-kötet mérsékelt igényűnek nevez. Eltér a Siebs-féle normától olyan esetekben, amikor a németül beszélők legjobbjai sem ragaszkodnak a már kinőtt szabályhoz. Jó példa erre az *r* hang. Ennek ejtészváltozatait a WddA. két csoportban így sorolja fel: 1. mássalhangzóként kiejtett *r*, 2. magánhangzóvá feloldódó *r*. A kiejtett *r* hangképzési változatai: 1. nyelvheggyel képzett *r*, 2. nyelvcsappal képzett *r*, 3. hátul képzett réshangszerű *r*. Mindhárom változatot egyaránt helyesnek minősíti magánhangzó előtti és rövid magánhangzó utáni, de nem szóvégi helyzetben. Szó végén (és hosszú magánhangzó után szó belsejében is) az *r* középzártságú magánhangzóként olvad össze az előző magánhangzóval diftongusfélélévé, az *-er* végződésben

pedig egyetlen középső nyelvallású magánhangzóvá. Ezzel szemben a Duden-féle norma (akárcsak Siebs: Deutsche Hochsprache 1957¹⁶. 61; 1961.¹⁸ 61 2; Deutsche Aussprache 1969.¹⁹ 86–7) megköveteli az *r* mássalhangzó pontos kiejtését hosszú magánhangzó után is, az *-er* [ər] végződésben is, az *r* magánhangzószerű változatait pedig az igényes kiejtéssel szemben közbeszédbelinek minősíti (Umgangslautung). A lipcsei kiejtési szótár szerkesztősege szerint ez a kiejtési norma megvalósíthatatlan, ezért az *r* esetében az említett többféle változatot egyenjogúnak tartja. — Az *-el* szóvég elnagyoltabb, magánhangzó nélküli kiejtésének a WddA. bizonyos esetekben teljes jogot ad. A Siebs-féle korábbi norma csak a redukált magánhangzós [əl] ejtést ismeri el helyesnek.

Siebs eredetileg a színpadi ejtés egységét kívánta elérni. Ma ez a nagyon pontos kiejtés már valóban csak a színpadon, mindenekelőtt pedig az éneklésben követelhető meg. A beszédsebesség általános növekedése jobban elszakítja a beszélt nyelvet az énekből és a versmondásban megkövetelt szabatos kiejtéstől. Ezt az eltérést, ezt a kettős normát rögzíti a WddA.

Hasonló különbséget találunk a mannheimi és a lipcsei kiejtési szótár közt az idegen szavak ejtésnormájában. A WddA. nem ragaszkodik pontosan az idegen nyelvi kiejtés részleteihez, hanem hanghelyettesítésekkel többekévé a német nyelv hangállományához alkalmazza az idegen szót. (Ezt Eindeutschung-nak nevezik.)

Általában azt mondhatjuk, hogy a hallei intézetben készült kiadvány — mivel inkább tekintettel van a tömegek gyakorlatára — demokratikusabb, korszerűbb, sőt talán németebb, mint a hozzá képest némileg arisztokratikus jellegű, hagyományörző és az idegen szavak kiejtésére nézve kozmopolitább Duden-kötet. Kiejtési elvei jó alapokra épülnek, áttekinthetően vannak rendezve, úgyhogy sokkal inkább mérvadók lehetnek az egész német nyelvterületre, mint a Duden-szótár (amelynek pedig jóval nagyobb a szóanyaga). Jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a Nyugat-Berlinben 1969-ben megjelent, újra átdolgozott Siebs-kötet éppen a lipcsei kiejtési szótár 1. kiadásának ösztönzésére részben áttért a kettős (a régi szigorúbb és az újabban elismert lazább) norma csaknem egyenrangú feltüntetésére.

Néhány kiejtési sajátosága miatt a WddA. mégis elsősorban a Német Demokratikus Köztársaság területén beszélt (a kelet-középnémet nyelvjárásokon alapuló) művelt nyelvhasználat kiejtési normáját rögzíti. Az osztrák kiejtés sajátos (és elvszerű) eltéréseit nem veszi figyelembe. A két német állam és Ausztria részére akkor volna egyaránt elfogadható norma, ha néhány más engedmény közt például a szó végi *-ig* kiejtésében a délnémet területeken mintaszerűnek ismerné el a zárhangra végződő [ik] kiejtést a középnémet alapján általánosított réshangú [ix] helyett.

A tervbe vett magyar kiejtési kézikönyv szótári (vagy morfématári) része általános alapelveiben közelebb állhatna a lipcsei kiejtési szótárhoz, mint a Duden-féléhez. Ilyen alapelv például a közepes és alacsonyabb műveltségi szintű, de számban nagyobb népi tömegek nyelvhasználatának tekintetbevétele a kisebb számú magasabb műveltségűekkel szemben (különösen a mássalhangzó-hasonulások és igazodások terén), vagy az idegen szavaknak a magyar hangrendszerhez való alkalmazása. „Sem hanyagság, sem túlpontos artikuláció” — ez olyan alapelv, amely akár a magyar kiejtési normának is alapja lehetne. (Eddigi gyakorlatunk is ebbe az irányba mutat.) Még inkább érdemes azonban figyelembe venni a Siebs-féle kiejtési könyvnek azóta megjelent 19. kiadását, mely a legmagasabb norma fenntartása mellett a mérsé-

keltebb, regionálisan érvényes kiejtési szabályokat is helyesnek ismeri el, ezenkívül következetesen alkalmazza a fonológiai szempontot. De a kiejtési alapelvekre nézve nemcsak ez a két kiadvány, hanem Jones angol kiejtési szótárának bevezetése is jó mintát ad.

4. A W d d A. néhány előnye és hiánya. A szerkesztők már a kötet előszavában úgy fogalmazzák meg a régi elvek és az újabb fejlődés dialektikus egységét, hogy ott a Siebs-féle kiejtéstől eltérő szabályokra kellő megokolást találunk. Az *i n g a d o z á s i s á v* olyan fogalom, amellyel minden helyesejtési szabályozásban számolni kell, hiszen a kiejtésben sokkal több megengedett változatot kell figyelembe venni, mint a helyesírásban.

A német kiejtés szótárának összeállítását alapos előmunkálatok és kísérleti vizsgálatok előzték meg. Ezek közül is különösen fontosnak látom az idegen nyelvi magánhangzók, az énekelt szövegek, a hely- és személynevek kiejtési realizálásáról végzett kísérleteket. Dicsérhetjük a vizsgálatok módszerét is: nagyon sok esetben az úgynevezett szubjektív-objektív meghallgatással és elektroakusztikai eszközök alkalmazásával való vizsgálatát.

Az artikulációs bázis rövid tárgyalása elegendőnek látszik; többet ér a terjedős magyarázatoknál. Sajnos, a szótaghatárról túl keveset találunk a könyvben. A beszédhangok csoportosítása és fonetikai leírása nagyon célszerű, akárcsak a könyv végén található kihajtható tábla a nemzetközi fonetikai jelekkel ábrázolt német hangokról. Gyakorlatilag hasznos, hogy különbséget tesznek kötelező és fakultatív variánsok közt. Ez természetesen következik a fonológiai elv alkalmazásából.

Az a probléma, melyet a „Szókinés és németesedés” című fejezet tárgyal, egyaránt jelentős a helyes kiejtés és a lexikológia számára. Nagyon helyes a beszédhangoknak és előfordulási helyzeteknek decimális számozással pontokba foglalt, részletes és mégis áttekinthető leírása. A 2. kiadás ezeket a részlet-szabályokat kissé összevontabb, egyszerűbb formában adja meg.

5. A hangrendszer belső és periferikus tagjai. Néhány apró részlet kisebb-nagyobb meglepetést okozhat a magyar olvasónak. Furcsa, hogy az orosz *ы* német kiejtése [ü], akárcsak a latin *y*-é. Pl. *Быков*: *Bykow* *by:kof*. Mi a magyar kiejtés szerinti átírásban *i*-vel helyettesítjük, elhanyagolva az orosz *и* és *ы* közti különbséget, kiejtését pedig magyar szó-vagy névtárban meg sem adnánk, mert a hangsúlytalan *o* hangszínváltozására és a szóvégi zöngétlenedésre nem vagyunk tekintettel. Olyan hangkapcsolatokban, ahol az orosz *и* palatalizáló hatása a magyarban is jól megkülönböztethető mássalhangzót eredményez, a magyarban is megjelenik a kemény és a lágy *i* közti különbség, pl. *Титов*: *Tyítov*, de *Иртыш*: *Irtis*. A német átírás ilyen esetekben is a magánhangzó hangértékében jelöli a különbséget. (Nevék és címek átbetűzésekor, transzliterációjakor — pl. bibliográfiákban, könyvtári katalógusokban — nálunk más szabályok érvényesek, ott *ti. и = i, ы = ü*.) Siebs 19. kiadása az *i* és az *ü* hangtól egyaránt megkülönbözteti az orosz *ы* hangértékét, ezzel azonban idegen fonémát iktat be a német hangrendszer kültagjai közé.

Ilyen „idegen” hangként sorolja még fel Siebs¹⁹ a következő hangokat: az angol és francia nyílt hosszú [œ:] (*Sir, Deserteur*), [ɔ:] (*Shaw, Fort*), az angol rövid [ʌ] (*Lunch*), egészen nyílt [æ] (*Campbell*), francia orrhangú

magánhangzók, [wa] (*Chamois*), félhangzós [ü] (*suite*), angol zöngés és zöngétlen *th* (*Southey, Thackeray*), angol és spanyol bilabiális *w* (*Wales, Queen; Córdoba*), a magyarban is meglevő *zs, dzs, ny, ly*, az orosz kemény *l*, lengyel jésített [s] (*Sienkiewicz*). Ezek közül a Wdda. csak az [œ:], [ɔ:], a kétféle angol *th*, az angol *w*, a *zs, dzs* sajátos ejtését adja meg a szótári részben, a francia orrhangú magánhangzók csak a francia nyelv sajátos hangjainak felsorolásában szerepelnek, a németben félig-meddig meghonosodott szavakban már inkább palatális orrhangú mássalhangzó helyettesíti őket, pl. *Chance* [ʃaŋsə] v. [ʃã'sə]. (Az emelt pont félhosszúságot jelent.)

A német *-el* szóvég kiejtésében statisztikai vizsgálatok alapján döntötték el, hogy melyik szótípusban fogadható el a magánhangzó nélküli kiejtés. Nem maradhat el a redukált magánhangzó a *g, l, r* után, pl. *Regel* [re:gəl], de elmaradhat gyors beszédben egyéb mássalhangzók után, pl. *Ekel* [e:kəl] v. [e:kl]. Az utóbbi változatot, ahol az *l* szótagalkotó mássalhangzó, a Siebs-féle norma 1969-ig nem engedte meg.

Eddig is tudtuk, hogy a német szóvégi zárhangok mindig zöngétlenek — bár az iskolai nyelvtanításunkban korábban ezt sem követeltük meg —, azt is tudtuk, hogy a *p, t, k* betűvel jelölt hangok magánhangzó előtt hehezetesek, de az már meglepő, hogy a zöngétlen *b* szó végén, sőt szótó végén is hehezetesen ejtendő, pl. *üblich*. A német kiejtésnek ezeket a finomságait a német nevek magyar kiejtésében semmi esetre sem vehetjük figyelembe, de még a magyarországi német nyelvoktatásban sem (kivéve a legfelsőbb, egyetemi fokot). A magyarban természetes, hogy a *b* csak a rá következő zöngétlen mássalhangzó előtt zöngétlenedik; ehhez a német nyelvoktatásban elég annyit hozzátenni, hogy a *p, t* végén a zárhangokat zöngétlenül ejtjük. Német nevek helyes kiejtésében (pl. idegen szavak vagy nevek magyar kiejtési szótárában) még erre sem kell tekintettel lenni. Különben az *üblich* típusú szavak zöngétlenedési és hehezési szabálya Siebs kiejtési rendszeréből ered (mely Magyarországon sohasem vált minden részletében gyakorlattá; vö. Schwartz Elemér: A német köznyelvi ejtés iskoláinkban 1938.; Az új német helyesejtés a magyar tanárság kritikájának tükrében 1938.; A német köznyelv és helyes kiejtése 1940.). Ebben az esetben Siebs újabb kiadásai a korábbiaktól eltérően szintén a zöngétlenedés útját követik: az 1920. évi kiadás még *b*-vel, az 1957. évi már *p*-vel írja át az *üblich* kiejtését, de a fonetikai leírás szerint a hehezet itt nem követhető meg olyan erős mértékben. Az 1969. évi 19. kiadás második helyen, tehát mérsékeltén igényes változatként a zöngétlen *b*-vel való ejtését is megadja. Ezt a kérdést a hallei intézet még egyszer meg akarja vizsgálni.

A *ch*-nak a németben más a hangértéke az *ach*, mint az *ich* szóban. De azt már kevesen tudják, hogy az utóbbi — palatális, zöngétlen *j*-szerű — hangot kell ejteni a *mechanisch, Psychose* szavakban. Hasonló hangszerkezetű latin, görög eredetű szavakban a magyar iskolai német kiejtésben gyakori a hátrább képzett *ch* [χ] ejtés (elnagyolt magyar átírásban [h], [kh]), akárcsak latin jövevényszavainkban.

6. Koartikuláció. Jelentős különbség van a magyar és a német kiejtés közt a mássalhangzó-hasonulás (és általában a koartikuláció) tekintetében. A magyarban sokkal gyakoribb jelenség a szomszédos mássalhangzók hasonulása. Nekünk szinte meglepő — ha nem vagyunk otthon a német kiejtés részletkérdéseiben —, hogy az *anbeißen* ige vagy az *in Padua* előljárós szerkezet az igényes német beszédben csak *n*-nel ejthető helyesen, *m*-mel nem fogad-

ható el. Az *Eisschrank* szóban is pontosan ki kell ejteni az *sz* és az *s* hangot, akárcsak az *einmal*-ban az *n*-et és az *m*-et. A magyarban az ilyen hangkapcsolatok részleges vagy teljes hasonulása [mb, ss, mm] összetett szavakban természetesen, legalábbis megengedett variáns (vö. Elekfi: Nyr. 92: 379–89).

7. Fonetikai és fonológiai kérdések. A bevezető rész néhány állítását kétségbe vonhatjuk. Ilyen mindjárt a magánhangzók leírásában az a kitétel, hogy az *u* és az *o* képzésében a nyelv hátsó része játssza a döntő szerepet. Igaz, hogy ezt az értelmezést sugallja a hagyományos fonetikai elnevezés („hátsó képzett hangok”), de ez a magyarázat olyan régebbi pontatlan megfigyelés elnagyolt megfogalmazása, amely — Szende Tamás kísérleti megfigyelései alapján is — alighanem helyesbítésre szorul. A magánhangzó képzésében nem a nyelvhat elülső, középső vagy hátsó része a döntő, hanem a nyelv középső részének alakja és elhelyezkedése. (Ezzel a kérdéssel Molnár Imre foglalkozott legbővebben; NyK. 63: 360–74; Eufonétika 1966. 170, 206–10.) Az ún. hátsó nyelvállású magánhangzók képzésekor a nyelv középső része hátrább húzódik, de a nyelv hátsó része alig mozdul el.

Nem érthetünk egyet azzal, hogy a [ts] (magyar *c*) egyszerűen hangkapcsolat. Az affrikáták kettős természetűek: képzési szempontból hangkapcsolatok vagy legalábbis hasonlóak a hangkapcsolatokhoz, fonológiai szempontból azonban éppúgy önálló egyes hangok (fonémák) a németben, mint a magyarban, az oroszban, a csehben vagy a szerb-horvátban. Még meg kellene kísérletileg vizsgálni, mi a különbség a német szóvégi *z* és *ts* kiejtése közt olyan szóalakokban, mint *Kauz* és *Lauts*. A magyarban hasonló különbség van a *bonc* és a *bontsz*, a *hecc* és a *vetsz* szóalakok végső mássalhangzójában, de ezt a különbséget kellő alapossággal még senki sem vizsgálta meg.

Az asszimiláció eseteire nem szerencsés példa a *lassen* ige [lasn] kiejtése; még a magyarázathoz sem érthető, hogy mi asszimilálódik és mihez.

Alighanem tévedés a dán helyesírás és kiejtés adatai közt az a megjegyzés, hogy az *og* betűkapcsolat mássalhangzók előtt [ɔ:]-nak hangzik, holott a példában magánhangzó következik utána: *Bogø*, a szótári rész szerint pedig a *g*-t ilyenkor is ki kell ejteni.

Nem valószínű, hogy a finn *e* és *ä* hangot a németek ne tudnák megkülönböztetni. A finn nevek fonetikus átírásában mégis érthetetlenül keveredik ez a két hang: egyformán jelölik *Kekkonen* és *Jyväskylä e* és *ä* hangjait.

Elsikkad az újjörög [b] hang, amely megvan pl. *Beloianisz* nevében. Ez nem azonos a görög β (ógörög béta, újjörög vita) [v] hangértékével, hanem megvan a saját újjörög μπ betűjele: *Μπελογιάννης*. (Az 1. kiadás szótári részében helyesen.)

A magyar szavak kiejtésében azt még elfogadhatjuk, hogy a németek a szóvégi zöngés mássalhangzókat zöngétlenül ejtik: *Szeged* [széget], *Hortobágy* [hartobáty], de az mindenképpen hiba, hogy *Vörösmarty* ejtését [ty] hanggal adják meg. A magyar *a* és *o* hang kiejtésében valami következetlenség van: az *o* jel hol a magyar *a* hangot jelenti (*Szarvas*), hol az *o* hangot (*Csokor*, *Csikos*).

Itt említhetjük fel az 1. kiadás magyar anyagának néhány hibáját, melyek egy részét a 2. kiadásban már kijavítva találjuk: *Aby*, *Skutezky* (*Ady*, *Skutezky* helyett). A *zs* hang különféle helyesírású példái közt hiányolhatjuk a magyar *zs*-t (pl. *József*).

8. Idegen szavak és nevek ejtés-változatai. Általában helyes az idegen nevek kiejtését az idegenszerűbb és a németesebb hangzási formában is megadni, pl. *Aglaiia* (magyar fonetikus átírásban:) [áglája v. gör. ágláía]. Duden itt csak az előbbi változatot adja meg. Ilyen még: *Adalgisa* [ádálgizá] v. olaszosan [ádáldzszizá]. (Más szójegyzékekben csak egyféle kiejtéssel: Siebs 1920. g; Duden 1962. dzs; Siebs 1969. dzs.) A két változat feltüntetése által az idegen nyelvet ismerő német éppúgy megtalálja a számára legtermészetesebb hangalakot, mint az, aki azt a nyelvet nem ismeri. És mivel alighanem több az olyan német anyanyelvű ember, aki más nyelvet nem ismer, a sorrenddel is egyetérthetünk: előbb a németesebb, aztán az idegenszerűbb kiejtési változat.

A közvetítő nyelv által közismertté lett idegen nevek esetében helyes a két változat egyenrangú feltüntetése: az eredeti nyelvi formához közelebb álló változaté és a közvetítő nyelvhez idomult változaté. Ez nem csak a latin által közvetített görög nevekben van így. Ilyen kettős alakban van meg Etiópia fővárosának a neve: *Addis Abeba* [ádisz abéba] (olaszosabban) v. [ádisz ābēba] (a helybeli amhara nyelvihez közelebb álló változat). Az *Agio* kiejtésében első helyen áll az eredeti olasz [ádzsó], azután a franciás [ázsió] változat. (Nálunk csak az *ázsió* ismeretes; Siebsnél csak [ádzso].)

Adam, mint nemzetközi használatú személynév, háromféle változatban is fel van tüntetve: németesen, franciásan és angolosan. Itt tulajdonképpen ugyanannak a névnek három különböző nyelvi formájáról van szó, melyeknek az írásképe azonos. Idegen nevek kiejtési szótárában erre a típusra ajánlatos külön figyelemmel lenni. A németek számára fontos, hogy az ilyen neveknek ismerjék más kiejtési formáit is, legalább azokon a nyelveken, amelyeket középiskoláinkban tanítanak.

Mindezek az elvek megfelelő áttételekkel a mi magyar viszonyainkra is alkalmazhatók.

Idegen betűszók ejtésében van rá eset, hogy a szótár nem a német, hanem az idegen betűnevek szerint adja meg a kiejtést: *AFL-CIO* [éfef-sziájó]. Ilyen még: *UPI* [jupíáj]. Sajnos, ez a gyakorlat nálunk is kezd terjedni. Bármi legyen is a német kiejtési szokás, ebben nem ajánlatos követni őket. Az *AFL*, az *USA*, *UNESCO* esetében még a Duden-szótár is csak második helyen tünteti fel az angol kiejtést. Mi is elsősorban magyar betűnevekkel ejtsük a betűszókat, amíg rövidítésszerűek. *USA* lehet [uessä] v. [usa], *UPI* is magyarul inkább [úpéi], *CGT* magyar szövegben [cégété], *BBC* is [bébécé]. A [bibiszi], [szézszté] ejtést a gyakorlat alapján megengedjük, de nem tartjuk kívánatosnak. Nekünk nem fontos, hogy ezeket hogyan ejtik angolul vagy franciául. Más a helyzet, ha egy ilyen mozaikszó nem rövidítésszerű, hanem szószzerű: *UNESCO* v. *Unesco* [uneszkó].

A címszavak egymásra való utalásában nagyon is takarékosan járt el a WddA. Csak ugyanannak a névnek különböző változatai utalnak egymásra, pl. *Āskulap* [esku'la:p] vgl. *Aesculapius* és viszont *Aesculapius* [esku'la:pius] vgl. *Āskulap*.

Szemünkbe ötlik az *eu* görög és latin hangkapcsolat kétféle német kiejtése. Előfordul ugyanaz a görög név görögös és latinos változatban is, pl. *Aigeus* és *Āgeus*, a görögös változat fonetikus alakja [ae] (magyar átírásban ai) kettőshangzóval, a latinosé [ɛ:] (magyar hosszú ē) hanggal. Ez eddig érthető, hiszen a magyarban is tehetünk különbséget ókori nevek görögös (magyaros helyesírású) és latinos változata közt, pl. *Aigeusz* és *Aegeus* [égeusz]. A német

változatok közt azonban a második szótagban is lényeges kiejtésbeli eltérés van; magyar kiejtés szerint átírva: *Aigeus* [ájgajsz] és *Aegeus* [égeusz]. (A Duden-szótár mindkét változat második szótagjában az [aj] kettőshangzót adja meg.)

9. Prozódiai sajátosságok: szóhangsúly, időtartam.
A német összetett szavak hangsúlyozása nem foglalható egyszerű szabályba. Erről is részletes tájékoztatást ad a bevezető rész. Ebben a 2.2. szabály talán sokak számára meglepő: a szervesen összetett szavaknak (Zusammenrückungen) a második tagján van a hangsúly, pl. *Lebewohl*. Ez a hangsúlyozás újabb fejlődés eredménye; Siebs 1920-ban még ingadozó hangsúlyúnak jelzi a szót.

Német és nem német anyanyelvűek számára egyaránt hasznos a partikulák (köztük az igekötők) felsorolása a három hangsúlyozási csoportban: *a*) hangsúlytalanok, *b*) hangsúlyosak, *c*) hol hangsúlyosak, hol hangsúlytalanok (példákkal szemléltetve).

Négy szótagnál hosszabb idegen szavakban, ha a főhangsúly a szó végére esik, pl. *Meteorologie*, az első szótag is kap egy kisebb mellékhangsúlyt. Ez a mellékhangsúly-szabály összevethető a mi magyar szóhangsúlyunknak azzal a szabályával, hogy négy-nél több tagú szavainkban az ötödik szótag (néha a nyolcadik v. hatodik, ha az a hosszabb vagy ha ott kezdődik új morféma) erősebb mellékhangsúlyt kap. Mindkét nyelvben érvényesül tehát az az általános törvényszerűség, hogy hosszabb szavainkat -- olykor csaknem mechanikusan -- kisebb (3–5 szótagos) tömbökre tagoljuk. De a mi nyelvünkben a szó főhangsúlya csak az első szótagra eshet, a német nyelv idegen szavaiban pedig sokszor más szótagra, nemritkán az utolsóra esik. A mellékhangsúlynak a magyarban beszédritmikái, a németben a szókezdő mellékhangsúlynak elhatároló (delimitatív) szerepe van.

A magánhangzó hosszúsága különösen az *o* és *e* esetében a zártabb ejtés-változatot kívánja, rövidege a nyíltabbat. Ez kissé — főleg az *o*, *u*, *ö*, *ü* hangra nézve — a magyarban is így van, de tudatosítása nálunk még a német nyelvtanításban is elhanyagolható.

Aki nem tud jól németül, az nem egy esetben csak szótárból tanulhatja meg, hogy egy magánhangzó hosszú-e vagy rövid. Vannak ugyan német írás-sajátosságok, melyek jelzik a magánhangzó hosszúságát (pl. nyújtó *h*), ill. rövidségét (kettőzött mássalhangzó), de például a *von* [fɔn] és *schon* [ʃo:n] magánhangzójának különbségét az írás sehogyan sem jelzi. Ha ezt az élő nyelvből nem ismerjük, akkor legfeljebb abból sejtethetjük, hogy a *von* elöljáró mindig hangsúlytalan, a *schon* pedig gyakran hangsúlyos. (Hangsúlytalan helyzetben a *schon* magánhangzója is rövid.)

Idegen (és jövevény) szavak a hangok időtartamában sem követik teljesen az átadó nyelvet. Így a mi *csákó* szavunk német *Tschako* alakja is rövid hangsúlyos [á]-val hangzik.

10. Kettőshangzók jelölése. A nemzetközi fonetikai átírásnak az a változata, amelyet a WddA. használ, sajnálatosan elhanyagolja a kettőshangzók nem szótagalkotó elemeinek jelölését. Semmi sem mutat arra, hogy az [ae] hangkapcsolat az *ein* szóban egyetlen szótaghoz tartozik (magyar fonetikus írással kb. [ãĕ, äĭ, äj]), az *Aeroflot* szóban két szótaghoz. A magyar

és a finnugor nyelvtudomány sokkal pontosabban jelöli a szótagokat a kettős hangzókkal kapcsolatban is. APhI-írásban is van rá mód, hogy az egy szótagot alkotó magánhangzókat alul ívvel kössük össze, még ha nem jelöljük is eltérő módon a szótagalkotó (hangzós) és nem szótagalkotó (mássalhangzó-jellegű, simuló) elemet: [æ̃]. A szótár 2. kiadása él is ezzel a lehetőséggel: ívvel vonja egybe a kettőshangzókat.

11. Verselés, mondathangsúly, hanglejtés. Nagyon találó fogalmazásban kapunk tájékoztatást a német értelmi hangsúly és a verselés viszonyáról, az emfatikus hangsúly-eltolódásokról.

Nem szótár keretébe tartozik a mondathangsúly és a hanglejtés dolgiban való eligazítás. Egy ilyen terjedelmű bevezető részben mégis nagyon hasznos az itt található rövid összefoglalás. A 2. kiadás ezt a fejezetet még rövidebben, teljesen átdolgozva közli. A mondathangsúly és intonáció kutatói sajnálhatják, hogy az 1. kiadás számos kitűnő példamondata elmaradt, de ezt kárpótolja a szabályok tömör, rendszeres megfogalmazása, különös tekintettel a mondatok értelmi tagolására. Az 1. kiadásnak egy hibás fogalmazású mondatára mégis jó felhívunk a figyelmet: „egy kijelentésen belül a határozott fogalom erősebb hangsúlyt kap, mint a határozatlan” (86). A szabály helyes fogalmazása a 2. kiadásban: „a meghatározó fogalom erősebb hangsúlyt kap, mint a meghatározandó”. Példa: *Ich schreibe einen Aufsatz.*

12. Célhoz és körülményekhez alkalmazott variánsok. A szótár gyakorlati tanácsai közül érdemes kiemelni példaként ezt a megjegyzést: a német zöngétlen mássalhangzók hehezetes ejtése az akusztikai viszonyokhoz igazodjék, tehát nagy teremben erősebb hehezetes artikuláció szükséges, mint egyszerű beszélgetésben.

A német rádió, televízió és film kiejtési követelményeivel kapcsolatban külön ki kell emelnünk azt a példaadón gondos munkát, amit a Német Demokratikus Köztársaságban a beszédnevelés megszervezésében végeznek. A hangzó beszéd formáinak terjesztésében ezek az újabb technikai eszközök ma már nagyobb szerepet játszanak, mint a színpad, melyet Siebs az egységes kiejtés legfőbb szócsövének tekintett. A WddA. egyik érdeme, hogy az itt-ott amúgy is korszerűsített Siebs-féle normák mellett más színpadi variánsokat is helyesnek ismer el, pl. az *Akt* típusú szavakban az első mássalhangzó hehezetének elmaradását, az *-el* szóvég magánhangzó nélküli ejtését. De a variánsok helyességét a beszédtempótól teszi függővé, továbbá attól, hogy prózában vagy versben van-e. Ebben is többet nyújt a Duden-féle szótárnál. Magyar vonatkozásban is fontos a kötetnek az a megállapítása, hogy a kiejtési alapelvek érvényesítése fokozott mértékben megkövetelhető a versmondásban.

Viszont a távközlési eszközök használatakor másféle engedményeket kell tenni. Itt a köznyelvben is jogosultságot kaphatnak olyan nyelvjárási alakok, mint a *zwei* helyett a *zwo*, hogy ki legyen rekesztve a *drei* számnévvel való összetévesztés lehetősége. Ilyen a magyar *kettőszáz*, mely a telefonban elfogadott alak a *kétszáz* helyett, sőt a rádióban is, ha számszerű, pontos adatot jelent.

13. Énekelt szövegek kiejtése. A WddA. végre egy olyan kiejtési kézikönyv, amely megfelelő terjedelemben foglalkozik a művészi ének érthető szövegejtésével is. Eddig az énekelt szöveg helyes kiejtését jóformán zenei belügynek tartotta néhány zenész szakember. Pedig a helyes és érthető

kiejtés az énekelt szövegben nemcsak a művészileg tökéletes előadás egyik feltétele, hanem a nyelvművelés ügye is; olyan követelmény, amelynek jelenleg csak nagyon kevés, egészen kiváló művész felel meg, és a kitűnő énekarok közül sem sok. Évtizedek óta sokat bosszankodhatunk azon, hogy zeneileg magas művészi fokon álló énekesek és kórusok mennyire elhanyagolják a szöveget. Az énekeknek ugyanis két összetevője van: a zenei hangok sorozata (dallam) és a szöveg. Ezek nem mindig egyenlő arányban vesznek részt a művészi információközlésben, hanem arányuk a zenei műfaj és stílus szerint változik, de mindig mindkét elemnek van valamilyen szerepe a művészi hatásban. Sajnos, a zenét hallgatók legnagyobb részének nincs is igénye a szöveg érthetőségére, hanem a mű teljes élvezete helyett beéri a fogyatékos esztétikummal, a zenei elemmel. Egy-egy kórus vagy operaénekes zenei teljesítményében látják a művészet teljességét, holott az ének csak fél teljesítmény. Nem elég, hogy zenei szakértők foglalkoznak az énekművészet prozódiai kérdéseivel (mint nálunk Molnár Imre dr. főiskolai tanár: *Eufonétika* 1942., 1966.; Nagy József karmester: *Az Operaház Dolgozóinak Lapja* 1955. júl.—aug., nov., 1956. jan.; *Parlando* 1963. 12. sz.); nyelvművelésünknek is ébresztgetnie kell a közönség igényét a helyes kiejtés és a szép versmondás mellett a kifejező szövegejtésű éneklésre is. A Német Demokratikus Köztársaság beszédnevelési intézetének figyelme erre is kiterjed. A szótári kiadvány bevezető részében külön szakaszok foglalkoznak egyes magán- és mássalhangzók, valamint hangkapcsolatok énekelt változatainak kérdéseivel. Különösen tanulságos például a német szóvégi *-e* éneklésére vonatkozó tanács: hogy az [ə] hang ne csapjon át a hangzósabb ő hangszínébe, hosszabb zenei hang esetén diminuendót ajánlatos alkalmazni, vagyis a szótagot fokozatosan halkítva énekelni.

14. A német és a magyar kiejtési norma mai helyzete. A *Wörterbuch der deutschen Aussprache* összeállítása, de a hallei intézet egész beszédnevelői munkássága is példa lehetne a mi számunkra némely tekintetben. A magyar kiejtés kézikönyvének előmunkálatai már folynak. Ez ugyan nem szótár lesz, hanem inkább a Siebs-könyvnek megfelelő kiadvány. Szótári rész helyett morfématár fog hozzá csatlakozni, a tőszavak és a legfontosabb szóelemek, különösen képzők, ragok kiejtésének jelölésével. Ennek is alapelve az, hogy a kiejtési norma fölötte áll ugyan a nyelvjárásoknak és a regionális köznyelvnek, de mégsem szakadhat el tőlük teljesen; figyelembe kell vennie a legfőbb változatokat és a köznyelvi gyakorlat folytonos alakulását, fejlődését is. Ezért a normának nem szabad nagyon merevnek lennie, hanem több vonatkozásban is tűrési, ingadozási sávokat kell hagynia. (Ézt fejtette ki részletesebben Deme: *Szép kiejtés, helyes magyar beszéd* 1967. 26—55.) Abban is követhetnénk a németeket, hogy tervszerűbben kellene megszervezni az igényes kiejtés oktatását és népszerűsítését. (Erre jó kezdeményezés volt az egri kiejtési konferencia, a Kazinczy-versenyek rendezése, az egri pedagógiai főiskola működése.)

De szükségszerűen el kell térnünk a németektől a nyelvi norma olyan alapelveiben, amelyekben nyelvünk különbözik. A német igényes kiejtés tagoló (analitikus), a szóelemeknek mindig változatlan, jól elhatárolt kiejtésére törekszik. A magyar hagyományos kiejtés inkább összegező (szintetikus): fontosabb a szóelemekből létrejött szavak és szókapcsolatok egysége (akárcsak az alsóbb szintű német kiejtésben). Ezért van nálunk bőséges tere a hasonulásnak. Nyelvünk abban is eltér a némettől, hogy nem foglal magában olyan nagy

területet és olyan lényeges nyelvjárási különbségeket; ezért nálunk a kiejtési norma nem olyan mértékben szolgálja a nemzeti nyelv egységét, mint náluk.

15. Kitekintés: más nyelvek helyes kiejtésének szótárai. Az angol nyelv területe a németénél jóval nagyobb. Mégsem mutat olyan nagy nyelvjárási különbségeket. Régóta adnak ki kiejtési szótárakat. Jones kiejtési szótárának 1. kiadása 1917-ben jelent meg, a legújabb az 1967. évi 13. kiadás. Ez a brit kiejtés normáját tartalmazza, alapos bevezetéssel, az elfogadható változatok felsorolásával. Az angol nyelv sok szavának, szótípusának van amerikai ejtésváltozata is; ezeket elsősorban az Egyesült Államokban megjelent értelmező és kiejtési szótárak mutatják be. Némelyik szónak igen sok ejtésváltozatát tüntetik fel. (L. Ország: SzótártTanulm. 1966. 347—56.)

A francia nyelv kiejtési normája és kiejtési irodalma a legrégebb, de szoros értelemben vett kiejtési szótárt csak a legújabb időben adtak ki. Általános értelmező szótáraik többnyire megadják a szabálytalan helyesírású szavak kiejtését. Warnant kiejtési szótára (Dictionnaire de la Prononciation française) először 1962-ben jelent meg, 3. kiadása 1968-ból való. Az 1. és a 2. kiadás csak közszók kiejtését tartalmazza, 1966-ban külön kötetben jelentek meg a tulajdonnevek. A 3. kiadás a két sorozatot egy kötetben, de külön betűrendben tartalmazza.

Az olasz kiejtési norma igen eltérő nyelvjárások közt foglal el központi, irányító helyet; de maga sem teljesen egységes. Két fő változata a régebbi hagyományon alapuló firenzei (toscanai) és az újabban ezzel szinte egyenrangúnak tekintett római kiejtés. (Bővebben írt róla Herceg Gyula: Nyr. 76: 185—7.) Kiejtési „nagyszótáruk” eddig nem jelent meg, de kiejtési kézikönyvek tartalmaznak kisebb szójegyzékeket. Sokat foglalkoztak a kétféle norma eltéréseivel is. (Pl. Migliorini: Pronunzia fiorentina o pronunzia romana? Firenze, 1945.)

Orosz kiejtési szótár 1955-ben jelent meg Moszkvában, Avanyeszov és Ozsegov szerkesztésében, kísérletképpen először mintegy 50 000 címszóval. A szerkesztők már a kötet előszava élén felhívják az olvasó figyelmét a szótári részt megelőző használati utasítás és a kötet végén található kiejtési és hangsúlyozási összefoglalás tanulmányozására. A közönségnek szánt végleges változat (Русское литературное произношение и ударение) 1959-ben, majd a sajtóhibák kijavítása után 1960-ban jelent meg mintegy 52 000 címszónyi terjedelemben, a kísérleti változatnál bővebb használati utasítással. A szerzők rámutatnak arra, hogy ez a szótár az orosz köznyelv átlagos szintjén álló „neutrális” kiejtési norma szerint készült. Ennél igényesebb, választékosabb az irodalmi nyelv, kevésbé igényes a köznapi nyelv (просторечие). A stílus-szinteket azonban a szótár vagyis ejtésváltozatok esetén csak akkor jelöli, ha az eltérő változat a köznyelvben is elfogadható, de határozottan és jellegzetesen a másik stíluszint tartományába esik. Még kevésbé jelzi a szótár azt, hogy egy ejtésváltozat régies vagy új keletű, csupán azt tünteti fel, hogy a köznyelv szintjén még elfogadható. Egyforma értékű változatok közül az ajánlottabbat teszi első helyre. Pontosan jelöli a ragozásban váltakozó (mozgó) hangsúlyú szavak kérdéses nyelvtani alakjait, de megadja a szótárban az egyértelmű szabályba foglalható szavak kiejtését is, ha sokan vétenek ellene. (Ilyenkor tiltólag odateszi az elterjedt helytelen ejtést vagy hangsúlyozást is.) A 708 oldalas könyv első 20 oldala bevezetés és használati utasítás, utolsó 44

oldala a kiejtési és hangsúlyozási szabályokat tartalmazza, a többi a betűrendes szótári rész. — Igen tanulságos az a főleg tulajdonneveket tartalmazó szótár, amely idegen és orosz földrajzi és személynevek hangsúlyozását tünteti fel a moszkvai rádió több évtizedes gyűjtése alapján: Словарь ударений для работников радио и телевидения. Под редакцией проф. К. И. Былинского. Москва, 1960. Ennek a szótári része kiejtési adatokat is tartalmaz, ha a kiejtés eltér az általános szabálytól. Szóanyaga újságcímeket, intézményneveket is magában foglal, továbbá változó vagy ingadozó hangsúlyú közszókat is. Bevezetése jó tájékoztatást ad az egész kötet felépítéséről, a szótárhoz csatlakozó szabálygyűjtemény pedig rövid áttekintést ad az orosz kiejtésről.

Más szláv nyelveknek — az ukránon kívül — nincs kiejtési szótárunk.

A magyar nyelvben kiejtés és helyesírás közt nincs akkora eltérés, mint az angolban vagy a franciában, még annyi sincs, mint a németben. De jóval több van, mint a csaknem teljesen fonetikus írású finnben vagy a szerb-horvátban. Az egyre szaporodó jövevény, idegen szavak és az idegen nevek kiejtése, hangalakja körüli viták pedig mind közelebb hozzák azt az időt, amikor egy valamelyest normatív jellegű, szótárszerűen részletes kiejtési tájékoztató már nálunk is társadalmi szükségletté válik. Az idegen nevek kiejtési szótárának szerkesztése máris folyik (amint Magay Tamás beszámol róla a Rádió- és Televízióújság 1970. évi 32. számában: aug. 10—16.), a morfémataárt (kisebb szótárt) is tartalmazó kiejtési kézikönyv pedig szintén megvalósulóban van (l. Deme László: „A magyar kiejtés kézikönyve” előmunkálatairól. MNy. 66: 146—54).

Elekfi László

A szituáció szerepe tulajdonneveink alakulásában

Fölldüült tulajdonnév-kutatásunkban igen szorgalmazott és fontos feladatnak számít a nevek keletkezésének, változásának és elhalásának indítékait keresni, az e területen tapasztalható szabályszerűségeket kimutatni. Arról nincs tudomásom, hogy az eddigi kutatás általános érvényű, a különféle tulajdonnévtípusok egészére vonatkoztatható ilyen értelmezésű eredményekkel dicsekedhetne, de speciális részterületeken — például földrajzi névkutatásunkban — a kezdeményezés már megtörtént, sőt bizonyos eredmények is fölmutathatók.

A tulajdonnevek keletkezésének, változásának és elhalásának indítékait tudományos szinten kutatni meglehetősen nehéz. A tulajdonnevek nem alkotnak együttes nyelvtani rendszert, csoportosításuk külső és gyakorlati szempontok alapján történik (vö. Kálmán Béla: A nevek világa. Bp., 1967. 10), s ezért féltő, hogy az egyik vagy másik tulajdonnévtípus alapján fölmutatott szabályszerűség esetleges általánosítása erőszakolt, valószínűtlen lesz. De nehezíti a kutatást az is, hogy történeti adatainkat nemigen hívhatjuk segítségül, minthogy az „indokkeresés” igényli a névadás külső körülményeinek az ismeretét is. Ilyennel pedig történeti adataink csak ritkán szolgálhatnak. Ezért általában meg kell elégednünk a jelenkori névanyaggal ilyen természetű kutatásunkban. De itt mindjárt azt is megjegyezhetjük, hogy még a legkörültekintőbb munkával összegyűjtött anyag is csak szerványos adalékokat nyújthat a kutató számára. A tulajdonnevek nagy része ugyanis nemzedékeket túlélő alakulat, s így névgyűjtés a név életének csupán egy meghatározott szaka-

szán lehetséges. Ezért csak elvétve juthatunk olyan névhez, amelyiknek egész életét adatolva ismerjük. A hézagokat analógiák alapján valószínűsített föl-
tevésekkel szoktuk kitölteni.

Jelen közleményem célja az, hogy szamosszegi tulajdonnévgyűjtésem során tett megfigyeléseimet közreadjam a tulajdonnevek keletkezéséről, változásáról, elhalásáról, bővítve ezzel ilyen jellegű szegényes tapasztalatainkat. De közleményemnek más célja is van. Szeretném elérni, hogy „indokkereső” névkutatásunk kiszakadna eddigi leszűkítettségéből, és általános tulajdonnévkutatási szinten mozoghatna, általános érvényű megállapításokat tehetne. Úgy hiszem, hogy a következőkben közlendő tapasztalataim ilyen szempontból is termékenyek lehetnek.

Mielőtt szamosszegi észrevételeimet ismertetném, szükségét látom idézni Lőrincze Lajosnak a földrajzi nevek keletkezésére, illetve változására tett egy-egy megállapítását. Szerinte a földrajzi nevek keletkezésében két tényező játszik szerepet: az ember és a táj (= tárgy). Az ember a cselekvő személy (= elnevező); a táj a szenvedő alany, elnevezendő (= elnevezett) (vö. Földrajzineveink élete. 1947. 5). Eddigi névkutató tapasztalatom alapján ebben a megállapításban — kisebb módosítással és kiegészítéssel — általános tulajdonnévi jellemzőt vélek. Úgy gondolom, hogy a tulajdonnevek egészére jellemző, hogy megjelenésük és életük néhány determináló tényező függvénye. E tényezők a Lőrinczétől már idézett elnevező és elnevezetten kívül maga a név mint grammatikai tényező, valamint az elnevezési alap és a névhasználati kör. (Ez utóbbi mint kollektíva gyakran azonos az elnevezővel, de nem föltétlenül.)

A földrajzi nevek változásával kapcsolatban vizsgálati tárgyként tűzi ki Lőrincze az ember és a táj kapcsolatának a változását (vö. uo. 24.). Világosan látja azt aényt, hogy a nevek keletkezésekor ható determináló tényezők bizonyos szituációkban jelentkeznek, s ezek a szituációk idők folyamán változnak, s e változással hatást gyakorolhatnak a földrajzi nevekre is. Mint főntebb a determináló tényezőket, itt is általános tulajdonnévi jellemzőként fogom föl a szituációkat. Meggyőződésem, hogy a szituációk olyan hatóerők a tulajdonnevekben, melyek megszabják a keletkező nevek milyenségét és irányítják alakulását. E meggyőződésem igazolására hadd ismertessem most már szamosszegi tapasztalataimat.

Szamosszeg határában a Károlyi grófnak jelentős birtokuk volt, s arra ma is főnnálló tanya épült. A tanya hivatalos neve 1960 óta *Petőfi tanya*, előbb pedig *Károlyi tanya* volt. A falu lakossága azonban egyik nevet sem használja, hanem régtől fogva *Gróuftanya* névvel jelöli ezt a faluszerű települést. Az újabb keletkezésű hivatalos név kutatási célra alkalmatlan, mivel valóságalapja nincs. A *Károlyi tanya* és *Gróuftanya* névvariációk viszont kitűnő lehetőséget nyújtanak ahhoz, hogy a név keletkezésére valószínű észrevételeket tehessünk. Az elnevezési alap mindkét variációban a tanya tulajdonosa. Az elnevező viszont már különböző: a *Károlyi tanya* név esetében a községi hatóság; a *Gróuftanya* név esetében a falu lakossága. De különböző az elnevező és elnevezési alap szituációja is. A községi hatóság számára a tulajdonos egy adófizető személyt jelentett csupán, s így a tanyát azzal a családi névvel jelölte meg, amely a tulajdonosra hivatalosan a legjellemzőbb: *Károlyi*. A lakosság számára azonban munkát adó földesurat jelentett a tulajdonos, s így a tanyát azzal a méltóságnévvel jelölte meg, ami a tulajdonos földesúr voltát is kifejezésre juttatta: *Gróf*.

A példa hihetően igazolja, hogy a névvariációk különbözősége az elnevező és elnevezési alap közötti szituáció eltéréseiből fakad.

A következő példák a névváltozásoknak olyan eseteit mutatják, melyekben a determináló tényezők közötti eredeti szituáció megváltozásának lehetősége áll fenn.

Szász László szamoszegi embert a mai lakosság *Futorás Laci* ragadványneven jelöli, mivel az illető futorabizományos volt (vö. MNyj. 12: 120). Az idősebb nemzedék körében azonban a *Görinygy Laci* ragadványnevé is él még lappangva, amivel ugyanazon személyt jelölték fiatalabb korában. Ha figyelembe vesszük, hogy Szamoszeg jelenkori ragadványnevé-használatában ismeretlen indítékok alapján Csóka Lászlót is *Görinygy Laci*-nak nevezik (vö. i. m. 125), gondolhatnánk arra, hogy Szász László ragadványneve funkcionális okok miatt változott meg új foglalkozása alapján. A két különböző személyt jelölő azonos alakú *Görinygy Laci* ragadványnevé nem tölthette be megkülönböztető szerepét. Ilyesmiről azonban szó sem lehet. A két személy között nemzedékbeli különbség van, és Szász Lászlót már akkor *Futorás Laci*-nak mondták, mikor Csóka Lászlónak még ragadványneve sem volt. Így a névváltozásnak egyéb indítéka lehetett. Márton Gyula említi, hogy „A falusiak véleménye szerint . . . nem valami hízelgő az illetőre, ha állat viseli a nevét” (A Kolozs megyei Borsavölgy állatnevei. Kolozsvar, 1945. 13). Szamoszegben fordítva is áll ez. Különösen lenéző és gúnyos tartalmú a ragadványnevé az elnevezett szerint, ha az valamelyik állat köznevéből keletkezett. Szász László ragadványnevének változása is ezzel magyarázható. Egyik idős adatközlőm megjegyezte, hogy „sok let vóun a pörlás, levonás, mek sokára kaptuk vóum meg a természet árát, ha futorás korába jis uty híjtuk vóuna Szász Lacit, hogy Görinygy Laci. Mèr hát mekharagudot vóun érte. Hoty hát meg asz montuk neki, hoty Futorás Laci, azom mek csak kacagott. Osz még ű bizongatta, hocs csakugyan az ű.” — A névváltozás indítéka így valóban nem az, hogy a régebbi név elvesztette funkcióbetöltő képességét; még az elnevezett foglalkozás változása sem szükségelteti azt. Indok inkább az elnevezettnek egy olyan jellegű tekintélyesebbé válása, amit az elnevező közösségnek respektálnia kellett saját anyagi érdekében. Így — távlati aspektusból szemlélve a névváltozás körülményeit — azt kell mondanunk, hogy a névadás két determináló tényezője, az elnevező és az elnevezett közötti eredeti, a névadás alkalmával fennálló szituáció változott meg, s ez a szituációváltozás eredményezte a névváltozást.

Hasonló jelenséget tapasztalhatunk a földrajzi nevek változásában is. Igazolják ezt a szamoszegi *Csacsi sarok* ~ *Csacsi tekeredő* névvariánsok *Óbis sarok*-ra történt változása is.

Szamoszeg központjában a műút derékszögben megtörik egy utca elágazásánál, s így a kanyarban két saroképület van egymással átalellenben. Az egyik Puskás Béla — ragadványnevé *Csacsi Béla* — tulajdona volt, a másik pedig Óbis Lajosé. Puskás Béla ősi szamoszegi lakos, Óbis Lajos bekerült idegen. Így az utcakanyart az ott lakó ismertebb személy ragadványneve után *Csacsi sarok*-nak nevezték. Később Óbis Lajos az eleinte űzött paraszti foglalkozásról áttért eredeti szakmájára, s megnyitotta hentesüzletét. Emiatt ismeretebbé lett a faluban, mint *Csacsi Béla* volt, s így az utcakanyart *Óbis sarok*-nak kezdték nevezni, s azóta is úgy hívják. A *Csacsi sarok* név ma már csak ritkán bukkan föl, főként az idősebbek használatában. — A névváltozás értékelésében itt is a szituációváltozással találjuk magunkat szemben. Ez esetben

azonban már nem az elnevező és elnevezett közötti eredeti szituáció változásáról van szó, hanem az elnevező és elnevezési alap közötti szituációéről. S ez indokolja a névváltozást.

Előbb már idéztem Márton Gyulának a személynévi eredetű állatnevekről tett észrevételét. Az ilyen névtípus Szamoszszegen is gyakori, és valóban sértőnek tartják — különösen a nők —, ha nevüket állatok is viselik. Ennek következtében az újonnan vásárolt állatok tulajdonnevét gyakran kénytelen megváltoztatni a gazda. Szamoszszegen is azért kellett például egy *Zsuzsi* nevű újonnan vásárolt tehén nevét mással fölcserélni, mert az új gazda lányát is *Zsuzsi*-nak hívták. A szituáció szerepe e példából is jól kimutatható. Itt a név és a névhasználati kör eredeti szituációja változott meg, s ez magával vonta a névváltozást is.

Bizonyító példáim számát tudnám éppen tovább gazdagítani szamoszszegi adatokkal, de ettől most eltekintek. Inkább néhány köznyelvi és hivatalos névváltozással próbálok még jelentkezni olyan tulajdonnévtípusokban, amelyekre eddig még nem adtam példát.

Az intézménynevek közül igen tanulságos lesz idézni a szegedi egyetem időszakonként jelentkező új elnevezéseit: *M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem* ~ *M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem* ~ *Szegedi Tudományegyetem* ~ *József Attila Tudományegyetem*. A névváltozást ezekben az esetekben az elnevező és elnevezési alap eredeti szituációjának a megváltozása eredményezte. Ezekhez hasonló, de már a név és elnevező közötti eredeti szituáció megváltozását tükrözi a *Magyar Dolgozók Pártja* nevének *Magyar Szocialista Munkáspárt* névre változtatása, illetve a párt sajtóorgánumának a *Szabad Nép*-nek *Népszabadság*-ra való fölcserélése.

*

Idézett példáim tanulságát és elgondolásaim végső summáját lezárás-képpen a következőkben összegezhetem:

a tulajdonnevek keletkezésekor tapasztalható determináló tényezők (= név, elnevező, elnevezett, elnevezési alap, névhasználati kör) mindig bizonyos szituációkban jelentkeznek. Ezek a szituációk olyan hatóerők, hogy megszabják a név eredeti formáját, későbbi változásokkal pedig mindig névváltozást idéznek elő. A szituációk hatóereje általános jellegű. Nem egyik vagy másik tulajdonnévtípusra jellemző, hanem valamennyire.

Balogh László

Rokonságjelölő „tulajdon”-neveink és belső megszólítások kezdőbetűinek írása

1. Gyakori jelenség, hogy egyedi létezőt jelölő tulajdonneveink közül egyik-másik köznevesül. Például a *makadám* szó Mac Adam skót mérnök, a *rabicfal* pedig Rabitz építőmester nevét őrzi. Az átmeneti időben sok bizonytalanságot okoz ezeknek a neveknek az írása, hiszen meglehetősen nehéz eldönteni, hogy tulajdonnév-e még vagy már köznévi az ilyen szó. De van példa ennek a folyamatra az ellenkezőjére is. A tulajdonnevesülő rokonságjelölő nevekről van szó. Ezúttal velük foglalkozom, mert helyesírási szabályzatunk sem tárgyalja őket. Előrebocsátom: nincs szándékomban nagybetűsítő divat-

áramlatot elindítani, éppen elég gondot okoztak ezek annak idején, a XIX. század első évtizedeiben, sőt még ma is bosszankodhatunk olykor miattuk. Például a Művelődésügyi Közlöny (14. évfolyam 12. és 13. száma) Kitüntetések rovatában így írnak: „A művelődésügyi miniszter az 1970. évi Pedagógus Nap alkalmából . . .” Amint látjuk: a *pedagógusnap* szót nagybetűvel kezdték, ráadásul különírva.

2. Helyesírási szabályzatunk 130. pontja világosan kimondja, hogy levélben — s általában: megjelölt személyekhez szóló írásműben — a megszólítás első szavát és minden főnevet nagybetűvel kell kezdeni, tehát mondatkezdéskor így: „Drága jó Szüleim!”, „Kedves Édesanyám!”, „Szeretett Húgocskám!” stb. Ezzel általában nincs is baj. Arról azonban — bár sok embert érdekel — nem szól a szabályzat, hogy ezeket a megszólításokat szöveg belseji megszólításként is írhatjuk-e nagybetűvel; másrészt: hogy az *apa*, *édesanya*, *öcsi*-féle rokonságjelölő nevekben jogos-e a nagy kezdőbetű akkor is, amikor nem megszólításként szerepelnek.

3. Nem könnyű erre a kérdésre sem igenlő, sem pedig tagadó választ adni. E tekintetben rokonságot mutat ez a probléma a márka-, az áru- és az intézménynevek írásával.

Az áru- és a márkanevek a tulajdonnév és a köznév határterületén mozognak. Ezeknek megvan a tulajdonnevekre jellemző egyedítő jellegük, de hozzájuk kapcsolódik a jelzett tárgy fogalma is. Pl. a *Pannónia* szót hallva egyfajta motorkerékpárra gondolunk; így a szó egyik arculatával a tulajdonnévhez, a másikkal pedig a köznévhöz áll közelebb. Az effélék közül igen sok nem válik köznévvé, mert többnyire rövid életűek, s mire kialakulna köznévi formájuk, az illető áruk eltűnnek a kereskedelemből. Az ilyen áru- és márkanevek írását nagy kezdőbetűvel javasolja Fábíán Pál is. Lásd ezzel kapcsolatban „Néhány tulajdonnév-típus helyesírásáról” című tanulmányát (Nyr. 84 [1960]: 450—3), illetve J. Soltész Katalinnak a „Tulajdonnév és a köznév határterülete” c. dolgozatát (MNy. 55: 461—7). Tehát így írjuk az ilyen neveket: „Rágyújtott egy *Fecskére*, *Harmóniára* stb.”, ill.: „Vett egy *Moszkvicsot*, *Trabantot*, *Volks-wagent* stb.”

Az olyan intézményneveket, amelyeknek előtagja valamilyen helységnevének melléknévi származéka, így szoktuk, illetőleg így kell írni: *Pilisi Általános Iskola* vagy *Dömsödi Állami Gazdaság*. Ezek az említett intézmények hivatalos nevei, elnevezései, tehát tulajdonnevek. De más ez: „A barátom a *pilisi általános iskolában* volt tanár”; „Virág István a *dömsödi állami gazdaságban* főagronómus”. Ez utóbbiaknál csak megjelöltük — helyileg is — azt az iskolát, ill. állami gazdaságot, ahol a barátom hajdan tanárkodott, ill. ahol Virág István főagronómus. (Vö. erre vonatkozóan Deme László írását a Nyelv-művelő levelekben. Gondolat Kiadó, 1964. 293.)

Térjünk vissza e kitérő után a megszólításokhoz, ill. a rokonságnevekhez. Vizsgáljuk meg először is, mit értünk a mi esetünkben megszólításon. Az Értelmező Szótár szerint: „A figyelem fölkeltésére való olyan szó, kifejezés, ill. az a társadalmilag kialakult formula, amellyel valakit megszólítunk, s amely a mondatban szervesen (nem mondatrészként) szerepel.” Ladó János erről szólva azt mondja, hogy a megszólítás beszédtársunk személyének szavakkal való megjelölése, s ez történhet személyfelhívással és személyemlítéssel. Az előbbinek az a szerepe, hogy jelezze a beszélgetés

szándékát; mintegy engedélykérés a beszélgetés megkezdésére, ilyenformán a beszélgetés előzményeként fordul elő. A személyemléttel beszédpartnereinket jelöljük a mondaton belül, legtöbbször alany vagy tárgy formájában. (Vö. Ladó János: Köszönés és megszólítás napjainkban. Nyr. 83 [1959]: 23–36.)

Nézzük meg mondattani elemzéssel is a személyfelhívás és a személyemléttel közötti különbséget!

Barátom, higgye el, jó úton jár! Ebben az alárendelő összetett mondatban az első tagmondat a főmondat. A második ennek a tárgyi mellékmondata. Az első tagmondat szerkezetileg hiányos, az alanyra csak az állítmány személyragja utal. Mit állítunk, ill. mire biztatjuk az alanyt? *Higgye el!* Ez az állítmány. Ki higgye el? *Őn.* Ez az alany. A mellékmondat állítmánya: *jár.* Az alany itt is az *ön* szó. Hol jár? *Úton.* Ez az állítmányhoz tartozó helyhatározó. Milyen úton? *Jó.* Ez a helyhatározó minőségjelzője. Amint látjuk, a *barátom* szó mondatrészként nem épül a mondatba, nem tartozik szorosan egyik tagmondathoz sem, tehát személyfelhívás. Akkor is az marad, ha a mondat belsejébe vagy végére kerül. Pl. *Higgye el, barátom, jó úton jár! Higgye el, jó úton jár, barátom!* Más ez: *Higgye el, a barátom jó úton jár! Jó úton jár a barátom, higgye el! A barátom, higgye el, jó úton jár!* Szerkezetileg hasonlóak ezek az előző mondatokhoz, a főmondat ezekben is a *higgye el*; a mellékmondatok is ugyanazok, csak hogy a mellékmondatokban most már szerkezetileg is jelöltük, megneveztük az alanyokat, hiszen a *jár* állítmány mindhárom esetben a *barátom* személyemléttől szóra vonatkozik, ez az alanyuk a mondatoknak, s így a mondatoknak szerves része.

4. Van-e annak valami gyakorlati haszna a rokonságjelölő nevek és a szöveg belseji megszólítások kezdőbetűinek írásával kapcsolatban, hogy megkülönböztetünk személyfelhívó és személyemléttel megszólítást? A haszon akkor fog megmutatkozni, amikor helyesírási szabályzatunk 130. pontját hivatalosan alkalmaztatjuk a szöveg belseji megszólításokra is. Újabb kiadás esetén bizonyára módosítják ezt a pontot. (Vö. Hexendorf Edit: A kis és a nagy kezdőbetűk. HIK. 61.) Egyébként sincs szó arról az említett pontban, hogy a szabályt csak a szöveg eleji megszólításokra kellene alkalmazni, ezt csak a példaszók sugallják. Ha a megszólított személyre vonatkoztatott személyes névmásokat írhatjuk nagy kezdőbetűvel, miért ne írhatnánk így magát a megszólítást is, függetlenül attól, hogy hol van a helye a mondatban, illetőleg a mondaton kívül? A sorrendiség semmit sem változtat a megszólítás lényegén.

Ha elfogadjuk a fenti módosítást, így kellene írunk a személyfelhívó formákat: *Tanár Úr, legyen szíves! Legyen szíves, Tanár Úr! Hallotta, Tanár Úr, mi történt?* stb. A személyemléttel formákat is ugyanígy kellene írunk, amikor megszólítások. Az igaz ugyan, hogy a megszólítás vagy személyemléttel, vagy személyfelhívó formában történhet, de nem minden személyemléttel forma megszólítás. Nézzük meg ezt is néhány példán: *Én mondtam Tanár Úrnak, hogy . . . Üzentem Igazgató Úrnak, hogy . . . Igazgató Úrnak üzentem, hogy . . .* (Olykor így is: *Én mondtam a Tanár Úrnak, hogy . . .* És így tovább.) Ezeket a mondatokat a beszélő közvetlenül a megszólítottaknak mondja, ill. írja. *Eredj, Pista, az igazgató úr nem szeret várni! Tanulj szorgalmasan, hadd dicsérjen meg a tanár úr!* Most az említett személyekhez nem szóltak, csak róluk beszéltek, akár jelen voltak a beszélgetésen, akár nem.

5. A megszólításokat helyesírási szabályzataink mindig nagy kezdőbetű-

vel írárták, sőt a múlt század elején a nem megszólításként használt tisztség- és méltóságneveket is így kellett írni. A rokonságjelölő nevekkel kapcsolatban már Kolmár József azt tanácsolta a Próbátétel a' magyar helyesírás philosphiájára című művében, hogy írjuk nagybetűvel az „Atyafiságot, vérséget jelentő szónak első betűjét” (Jutalomfeleletek 2. kötet 74). Ugyanígy vélekedik az 1795-ben Bécsben megjelent Debreceni Grammatika is. Idézi Fábrián Pál: „Az akadémiai helyesírás előzményei” Budapest, Akadémiai Kiadó 1967. 162).

Abban az időben divat volt – főleg német hatásra – a jelentősebbnek vélt szavakat nagy kezdőbetűvel írni, sőt ma is tartja magát ez a helytelen szokás a köztudatban a magasztosabb jelentésű köznevek írásával kapcsolatban, s ezért általában a sajtó is – rossz példát mutatva – nagybetűvel írja az ilyeneket: *anyák napja, párt, május elseje* stb. A századforduló táján, amikor megtisztították helyesírásunkat a fölösleges nagy kezdőbetűk terhétől, a „nagy-takarítás” nyomán kisbetűvel kezdték írni a megszólítás jellegű rokonságneveket is (vö. Hexendorf Edit: A kis és a nagy kezdőbetűk. HIK. 60). Az emberek akkor is megszólították egymást, becézték gyermekeiket, rokonaikat stb., habár talán nem volt olyan divat a becézés, mint manapság. Csakhogy a becenevek hivatalos iratokban szükségszerűen nem maradhattak fenn, meg aztán a rokonságnevek sem érték talán még el akkor a tulajdonnevesülés mai fokát.

Napjainkban az emberek többsége – levelezésükben és egyéb írásos megnyilatkozásaikban – nagybetűvel kezdi a szöveg belseji megszólításokat, megnevezéseket egyaránt. Nyilvánvalónak látszik: az emberek tudatában az lappang, hogy ezek a szavak köznévi jellegűek ugyan, azonban betölthetnek tulajdonnévi funkciót is. Szinte minden családban van rá példa, hogy némelyik családtagnak az otthon, rokoni környezetben vagy barátai, ismerősök által is használt beceneve nem *Ferkó, Ági* vagy *Tinka*, hanem *Öcsi, Húgi, Dédi* stb., tehát tulajdonnevesült rokonságjelölő név. Még inkább így vagyunk a szülők megnevezésével. A gyermek nemigen nevezheti anyját *Erzsébet*-nek, *Katalin*-nak, apját *Zoltán*-nak, *Mihály*-nak, családi nevén sem szólíthatja szüleit, sőt még a kettős, *Katalin anyám, Zoltán apám*-féle megnevezések is merőben szokatlanok volnának. A *Laci apu* típusú megszólítás szórványosan előfordul a mostoha- vagy nevelőszülők megszólításaként, megnevezéseként; de ez is inkább a rádió műsorából jól ismert Szabó család révén terjedt, illetve terjed. Az meg, hogy Éva anyánkról vagy Árpád apánkról beszélgetünk bibliai vagy honfoglaló ősröket emlegetve, természetesen egészen más dolog. Így hát nem csodálkozhatunk azon, hogy tömérdek *Anyuka, Anyuci, Apuka, Apa*-féle tulajdonnévi értékű köznévi van forgalomban.

De mikor tekinthető tulajdonnévi értékűnek a rokonságjelölő név? Ennek eldöntése eléggé körülményes. Első szempontunk az lehetne, hogy nyilván mindenki tudja, hogyan nevezi, szólítja meg szüleit, testvéreit, rokonait. Ezt azonban a kívülről nem mindig tudhatja egy-egy családról vagy a család egyes tagjairól. Ha valaki a szüleit *Édesanyám*-nak, *Anyám*-nak, *Mamá*-nak, *Édesapám*-nak, *Apá*-nak, *Apu*-nak stb., testvéreit *Ilona* és *József* helyett *Húgi*-nak, ill. *Öcsi*-nek, *Öcsém*-nek stb., rokonát *Sógor*-nak, *Sógorom*-nak stb. (de névvel együtt nem megszólításként pl. *Balogh sógor*) nevezi, ill. szólítja, joggal tekinti ezeket a kifejezéseket tulajdonnévnek, s ennek megfelelően nagy kezdőbetűvel kell írnia, akár emlegeti, akár megszólítja őket. Ami azonban pl. Bélának tulajdonnév, ha pl. az apját *Édesapá*-nak nevezi, így szólítja, az egy

másik embernek csak köznévi, mert vezeték- és utónevén is szólíthatja, emlegetheti az illetőt, pl. Varga Dénes. Sőt azon a családon belül is előfordulhat, hogy a másik gyerek az apját *Apu*-nak nevezi, így szólítja rendszeresen. Ennek a családtagnak nem az *édesapa* szó lesz tulajdonnévi, hanem az *Apu*. A tulajdonnévi és a köznévi jelleg tehát ilyen esetekben relatív.

Az ismeretlen édesanyák, édesapák, nagyszülők stb. éppúgy lehetnek köznevek, mint tulajdonnevek, mivel nem tudhatjuk, hogy megjelölések-e vagy megnevezések. A megjelölés a köznévi, a megnevezés pedig a tulajdonnévi állapotot mutatja. Ilyen esetekben némi segítséget adhatnak a következők:

- a) „Hívtam *Édesapát* is.” Ez nyilván név, megnevezés. Az első és a második személyű rokonságnevek távolabb állnak egy, ill. két fokkal a tulajdonnevesüléstől, mint a harmadik személyűek.
- b) „Hívtam *édesapámat* is.” Ez még köznévi is lehet. De az első személy feltétlenül tudja, miként nevezi, szólítja apját, s ettől függően írja nagy vagy kis kezdőbetűvel.
- c) „Hívtad *édesapádat* is”, ill. „Hívta *édesapját* is.” A birtokos személyragos alakok a névelős alakokhoz hasonlóan inkább köznevek.

6. Mit tanácsolhatunk ezek után a belső megszólítások és a rokonságjelölő nevek írásával kapcsolatban?

a) A belső megszólításokat a szöveg eleji megszólításokhoz hasonlóan írjuk nagy kezdőbetűvel még akkor is, ha a mondat belsejébe vagy a mondat végére kerülnek; akár személyfelhívó, akár személyemlítő formájúak. De a mondat belseji megszólítás-szószerkezet főnévnek, főneveinek első minőségjelzőjét, egyáltalán az egész szerkezet első szavát ne írjuk nagy kezdőbetűvel, csak a főnevet, főneveket, tehát így: „Örömmel tudatom, kedves *Apám* és *Anyám*, hogy . . .”; „Hálásan gondolok arra, drága jó *Szüleim*, hogy . . .”; „Értesítem igen tisztelt *Igazgató Úrat*, hogy . . .”

b) A rokonságjelölő köznevek nagy kezdőbetűs írásában nagy szerepe van — a tulajdonnevesülés mellett — a tiszteletadásnak, udvariasságnak, tehát a régi szakrális nagybetűsítési írásmód él bennük tovább. A rokonságjelölő közneveket tulajdonnévi szerepben használva — de csak akkor! — szintén írhatjuk nagy kezdőbetűvel, mivel a tulajdonnevesülés éppen olyan természetes folyamata nyelvünknek, mint a köznevesülés. Miért ne tükrözhetné helyesírásunk ezt a fordított irányú fejlődést is?

Plaszkony László

József Attila-kommentárok*

XI.

(Az önrímek vizsgálatához)

Szegényember balladája

-- Szegényember, hogy adod a *bölcsőt*?¹
-- Csöpp a gyerek, hogy adnám a *bölcsőt*?
-- Király vagyok, bírok nagy *erővel*,
ha nem adod, elveszem *erővel*.

5 Szegényember, hejh, csak egyet *szólna* —
a király már katonákért *szólna*.
De a bölcsőt a tóba *hajítja*,
csöpp gyereket utána *hajítja*.

Szegényember sír-rí a *börtönben*.
10 Szegényember nevet a *börtönben*.
Nincs a gyerek már a rossz *világban*,
jobb sora lesz, hajh, vízi-*világban!*

(1924. ÖM. 1: 171)

1. Hogyan rímel itt József Attila? Önrímekkel. Csalódik, aki azt várja, hogy most mindjárt nagy garral bebizonyítom, milyen jó rímek ezek. Előbb van némi elintézni valóm a funkcionális verstanall, illetve a funkcionális verstan vulgarizálásával. Az a véleményem, hogy ha ez a diszciplína nem a leíró (formális) verstan mellett, hanem helyette akar érvényesülni, teljesen hamis úton jár.

Csak olyan lírai eszközöknek kereshetjük sikerrel a funkcióját, amelyeknek a jelenségi oldalát már jól ismerjük: jól ismerni pedig nem lehet másként, mint a hasonló jelenségekben rejlő közös-általános feltárásával. Az önrím jelenségét ilyen mélységben még nem ismerjük. Horváth János elintézi azzal, hogy az önrím nem más, mint a szónak önmagával való rímeltetése, és verselésünk kezdetlegesebb korszakában divatozott (Rendszeres magyar verstan² 57–8). Véleményében némi lebecsülés is rejlik. Ez a lebecsülés már hiányzik Gáldi László megjegyzéseiből (Ismerjük meg a versformákat 122, 125, 132), de az önrímmel bővebben ő sem foglalkozik.

A rím funkciójának vizsgálói azt hirdetik, hogy mivel a rím végleges értéke a vers egészének a függvénye, az önrím is rendkívül hatásos lehet (Kardos László: Közel és távol 345; Péczely László: Tartalom és versforma.

* Vö. Nyr. 91: 398–405; 92: 188–94, 301–7, 423–6; 93: 74–83, 451–5; 94: 176–80, 432–42.

¹ Itt is, a továbbiakban is az én kiemeléseim. — T. G.

Irodalomtörténeti Füzetek 49. sz. 192). Erre kanyarodva azonban nem lehet föltárni a hasonló rímjelenségekben rejlő általánost. Az eddigi verstani irodalomban Hegedüs Géza fejtegetéseit tartom a legtermékenyebbeknek: „Nemegyszer találkozunk a legigazibb költészetben olyan rimpárral, ahol ugyanegy szó áll a sorvégeken, de mégsem a szó megismétlésének érezzük, hanem rímnek, mert a különböző helyen különböző az értelmük. Arany János Török Bálint című balladájából ismerjük ezt a két sort:

Összegyűjti a budai tanácsot:
„Jóemberek, adjatok tanácsot . . .”

A *tanács* szó az első sorban a testületet jelenti, a másodikban a szellemi tevékenységet. Szójáték ez? Persze, hogy szójáték. Rím ez? — Persze, hogy rím” (A költői mesterség 24). Fölveti tehát, hogy az önrímeket meg kell, meg lehet vizsgálnunk aszerint, hogy nincs-e bennük poliszémia, nem többjelentésűek-e.

Hegedüs Géza a verstan felől jut el idézett ötletéhez. De az egyes versek elemzői is látják, hogy feltáratlan, rendszerezetlen jelenségekbe ütköztek. Fövény Lászlóné az önrímek előzményeire, ezeknek az előzményeknek esetleges ellentétességére hívta fel a figyelmet: „A népi verselés paralellizmusokat kedvelő, ismétléseket alkalmazó sajátosságát érdekesen használja fel [József Attila] arra, hogy többet mondjon és erőteljesebben, mint általában a népdalok. Többször előfordul például ezekben a versekben [a szegényember-versekről van szó] a sorvégeken az azonos szavak összecsendülése, az úgynevezett önrím, de oly módon, hogy az egymással rímelő azonos szavak a mondat összefüggése folytán ellentétes tartalmat hordoznak:

*Szegényember sose kér kalácsot,
Szegényember sose kap kalácsot.”*

Az azonos szavak ily módon létrejött tartalmi dialektikája különös feszültséget ad a versnek” (Fövényné: József Attila 41). Balogh László — szintén ezeknek a verseknek a kapcsán — föleleveníti Fövényné gondolatait (sajnos anélkül, hogy idézné vagy akár csak záradékban megemlítené forrását), és kiegészíti azzal, hogy az önrím azáltal is más-más súlyúvá, jelentésűvé válhat, hogy a vers szereplői közül kinek a szájába adja a költő (Balogh: József Attila 36—7).

Csakhogy azokat, akik egy-egy vagy néhány József Attila-vers alapján próbálnák rendszerezni az önrím sajátosságait, alaptalan általánosítások buktatói fenyegetik, megrekedhetnek a megismerésnek azon a fokán, amelyet Karel Kosík jellemzett: az álkonkrétságban (A konkrét dialektikája 9—19 stb.). Mi a József Attilaé az önrímek különféle jelenségeiből, és mi van meg már a mintában, a népköltészetben? Önként adódó, de megválaszolatlan kérdés. Főiskolai hallgatóm, Heltai Bálint igen érdekes és közlésre méltó eredményekre jutott a folklór ilyen szempontú vizsgálatában. A József Attila lírájában teljes kifejtettségükben tanulmányozható jelenségek mindegyike megvan már népdalaink, népballadáink önrímeiben is.

2. Az önrímek poliszémiája. — Ismeretes, hogy a sokszorosán elágazó jelentésű szók különféle jelentései nem azonos távolságban vannak egymástól.

Az ÉrtSz. használói jól tudják, hogy a szemantikai ágrajzon közelebb vagy távolabb állhatnak egymáshoz; akár egy főág mellékágai is lehetnek. A poli-szémikus önrímek leírásakor meg kell adni a jelentések egymástól való távolságát is. Induljunk ki a legkönnyebben észlelhető esetekből: azokból, amelyekben a rímhívó és a rímelő önrím jelentése aránylag távol van!

„Dühödne meg okosan *egyszerre*,
mindakettőt ledobná *egyszerre*.”

(Szegényember szeretője. 1924. ÖM. 1: 176)

Rímhívó: 'hirtelen, váratlanul, észrevehető előkészület nélkül, átmenet nélkül' (ÉrtSz.: a továbbiakban külön nem idézem); rímelő szó: 'egyidejűleg, ugyanakkor'.

„Szólok, hiába, Szodoma rám se *hallgat*.
Szólok, de annak, aki majd *meghallgat*.”

(Lázadó szentek. 1924. ÖM. 1: 140)

Rímhívó: '(oda)figyel'; felelő rím: 'hajlik vkinek a szavára, vmely szóra, táncsra, és aszerint cselekszik'. Az igekötő megléte nem módosítja különösebben ezt a jelentéskülönbséget - a befejezettségen kívül.

Az önrímpár egyik tagja kötött szókapcsolat része is lehet:

„Aztán egyszer nagy ünnepkor,
10 mikor keresik *halálra*,
visszajön még harangozni,
harangozni, de *halálra*.”

(A világ ha elbujdotat. 1926. 1: 271)

A *halálra keres* az ÉrtSz. 7.b. jelentése szerint: (*túlzó*) 'izgatottan, sürgősen mindenütt keresi', a 7.a.: 'vkit keres, hogy megölje'. Az ige + határozó szórend kissé megbontja a kötött szókapcsolatot, a költeményben így inkább a 7.a. jelzésű eredetibb értelmet érezhetjük. A felelő rímben levő *halálra* a *harangozni* vonzata, állandó határozója (vö. *harangoznak vmire* 'vmire harangszóval hívnak, szólítanak, figyelmeztetnek', pl. *levesre, misére, vecseryére, délre*). A strófa utolsó sorának az értelme tehát: 'harangozni, de azért, hogy -- valakinek, valakiknek, egy elavult társadalmi rendnek -- a halálát jelezze harangszóval, az illető(k), az eddigi rend temetésére figyelmeztessen'.

Az előzőeknél finomabb jelentésszonzonancia van a „Jut most elég virág” (1926. ÖM. 1: 289) következő rímpárjában:

„Csúf halottak sírja kivirágzik *szépen*,
10 csúf halottak sírja csak besüpped *szépen*.”

A *szépen*-re az ÉrtSz. -- talán kissé túlságosan is tagolva a szóalak jelentését -- hét fő-, huszonegy aljelentést és vagy negyven jelentésárnyalatot ad meg. A rímhívóban én -- ha nem is kizárólagosan -- leginkább az I.1.a. jelentésárnyalatot érzem: '<Jelenség a benne rejlő adottságokkal> esztétikai gyönyört, tetszést keltve, gyönyörködtetve'; a felelő rímre viszont leginkább az V.1. illik: 'Úgy, ahogy szokás; annak rendje és módja szerint, feltűnés nélkül'.

Tudjuk, hogy az *íztelen* melléknevet ma már csak konkrét jelentésben használjuk, de az *ízetlen* még őrzi az átvittén kívül eredeti jelenését is (vö.

Grétsy László: A szóhasadás 196—200). E kettősséggel játszik a „Szegényember szeretője” (1924. ÖM. 1: 176) rímpárja:

„Szegényember sója is *izetlen*,
10 szegényember kedve is *izetlen*.”

A lírai szövegösszefüggésnek persze van olyan hatása, hogy ilyen esetekben az átvitt jelentések is „visszakonkrétesednek” kissé.

A jelentésbeli egybeeséshez még inkább közelít a következő rímpár — ugyanabból a költeményből:

„de akármely gyönyörű lány *lennék*,
szegényember szeretője *lennék*.”

A *lennék* a rímhívóban inkább létigei, a felelő rímbe inkább ’vmivé válik’ értelemben szerepel.

„A csengetyűcsinálást
felfedezni csak az *tudta*,
aki kedvese kék szemét
elfeledni sohasem *tudta*.”

(Csengő. 1926. ÖM. 1: 290)

Mindkét rím az ÉrtSz. II. ts ’képes vmit megtenni v. elviselni’ jelentéskörén belül van. De a második *tudta* valami passzívabb képességre vonatkozik (*elfeledni*), közelebb áll a II.4. aljelentéshez: ’lehetősége, módja van <vmit tenni>’.

Lassacskán eljutunk a már nem szótározható jelentésárnyalatokig:

„Világ van a szegényember *vállán*,
istent emelt mindig másik *vállán*.”

(Szegényember szeretője. 1924. ÖM. 1: 176)

Az ÉrtSz. a *váll*-at átvitt értelemben csakis nominativusi, sub-, illetve delativusi alakban közli. József Attila versében az átvitt értelmű *váll* főnévnek superessivusragos alakja jelenik meg. Lazítása ez a szókapcsolatnak, hogy a konkrét értelem is megőrződjék? Lehet. Csakhogy a *sok van a vállán* szókapcsolat nem egészen egyéni! Ha nem is írásban, de szóban hallottam is, használtam magam is így. A felelő rím viszont az *emelt* ige bővítménye. Ehhez a köznyelv inkább sublativust kívánna. Ezért a rímpár tagjai okvetlenül különböznek abból a szempontból, hogy melyik mennyire őrzi konkrét jelentését, és mennyire fordult teljesen átvitt értelművé. (Az átvitt értelem szótározási kérdéseire l. Lengyel Lajos: Szótártani tanulmányok 168—80.)

Kívül áll a szótárba és nyelvtanba foglalható információk „nyelvészeti stilisztikáján” (vö. Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan 184, 201) a következő eset is:

„Kis kenyérrel, nagyon *feketével*,
fehér lelkét őrzi *feketével*.”

(Szegényember szeretője. 1924. ÖM. 1: 176)

A rímhívó *feketével* értelmező minőségjelzője a *kenyérrel*-nek; a kenyér anyagára utal. Nyelvtanilag a felelő rímet is elemezhetnénk úgy, mint megismételt értelmező jelzót. De mivel messze szakadt föltehető értelmezettjétől, önállósulhatott is: a lírai kontextusban sokkal erősebbé vált jelképes értelme (*bánat, szenvedés, gyász*).

Milyen különleges hatása van ezeknek a poliszémikus önrímeknek? Látszatprimitívségük a népköltészet archaikusabb, ősbibb rétegét idézi föl körük tágabb szövegösszefüggésül, hangulatkeltő kontextusképpen. A húszas években divatossá vált egzotikus-primitív afrikai népművészet, illetve a múlt-korú dicsőségű nyugat-európai neoprimitív líra is felidéződik (Francis Jammes). Közben pedig — ha a költeményben eléggé rendszeresen tűnnek föl — rafináltan újszerű és modern hatásuk is van: a rímzavak finom belső ellentmondásainak, azonosságuknak és egyben különbözőségüknek átélése értelmet és érzelmet együtt mozgat meg. A rímélmény kezdettől fogva része, fajtája volt az „azonosság a különbözőségben, különbözőség az azonosságban” dialektikájára való ősi rádöbbenésnek. A poliszémikus önrímelés ezt a „dialektikus élménykört” finomítja, bővíti.

3. A toldalékrímek. — Bár a „Szegényember balladája”-nak a rímleírását nem érinti, e témakörben ki kell térni a rímek toldalékaiban megnyilvánuló poliszémiára. A verstan eddig is számon tartotta a homonimikus toldalékrímeket (példa: *-nek* dativusra *-nek* többes harmadik személyű igerag rím). Itt az ideje, hogy felfigyeljünk az *a z o n o s* alakotani rangú toldalékok többjelentésűségére is.

A toldalékrímeket — jogosulatlan szűkítéssel — igen sokan ragrímnek nevezik. Annyi alapja mégis van e leszűkítésnek, hogy mivel a rag a zárómorféma, e rímfajta túlnyomó hányada valóban ragrím. A ragrímek közt találni a legtöbb példát a poliszémiára is. Erre nyilván az ad lehetőséget, hogy a magyar esetrendszer nem kapcsolódik mereven az esetragos névszók mondat-tani funkciójához: van némi — nagyon korlátozott — relatív önállósága. Mivel alábbi idézeteinkben a rímek nem csupán egy szótagosak, a toldalék viszont csak egy szótag, a leírásnak ki kellene terjednie a ragot megelőző szó-részre is. Azonban a mi célunkra most erre nincs szükség (l. később!).

A *-ben* inessivusrag. Egymástól aránylag távoli határozókat jelöl „A paradicsom életté lesz” (1925. ÖM. 1: 215) e strófájában:

- 5 „Egy hatyú énekelt és úszott
hullámos, karcsú lebegőben,
énekelt, úszott s hirtelen csak
meghalt ott fön a levegőben.”

A rímhívó ragja: állapothatározóé; a felelőé: belső helyviszonyú helyhatározóé. Éppígy a „Regös ének”-ben:

- 5 „Hét csöböröm jó vasában,
rege, róka, rejtem,
lobot vetött habosában . . .” [ti. a bikatej]
(1930. ÖM. 2: 27)

Itt a rímhívó ragja jelöl hely- és a felelőé állapothatározót. A „József Attila” (1927. ÖM. 1: 306) négy *-ban* ríme mind más-más határozót jelöl:

„Vidám és jó volt s tán konok,
ha bántották vélt igazában. [Állapothatározó]
Szeretett enni s egyben-másban [tekintethatározó]
istenhez is hasonlított . . .”

...
A görög-keleti vallásban [állapot-körülmény]
nyugalmat nem lelt, csak papot —
országos volt a pusztulásban . . .” [állapot-tekintet]

Rímelhét a „felszínibb” helyhatározó magyarosan belső helyviszony esetragjával jelölő határozó „belsőbb” helyhatározó ilyen azonos hangzású ragjával is: erre példa a tizenegyedik Medália (1928. ÖM. 1: 354) második-negyedik, illetve hatodik-nyolcadik sorának a végződése.

Lássunk néhány más ragot!

„Vonítsatok, de ne nagyon, [fok-]
meghallja az árny a fagyon.” [hely- és állapothatározó]
(Ordas. 1932. ÖM. 2: 54)

A Ringató (1928. ÖM. 1: 325) második versszakában némi eredethatározói árnyalatú társhatározót jelöl először, módhatározót másodszer a *-val* instrumentálisrag:

5 „Lehet, hogy szerelme
földerül majd *mással*,
de az is ringassa
ilyen *ringatással*.”

Az „Áldalak búval, vigalommal” című versében még inkább dúskál József Attila a *-val*, *-vel* instrumentális-comitativusi rag mondattani lehetőségeiben:

Áldalak *búval*, *vigalommal*,
féltelek *szeretnivalómmal*,
őrízlek kérő *tenyerekkel*,
búzaföldekkel, *fellegekkel*.”

A játék itt már a rímpárok előtt megkezdődik: az első két kiemelt alak az *áldalak* ige állapot- (vagy mód-) határozója; a *szeretnivalómmal* a *féltelek*nek nem eszköz-, hanem társhatározója: minden *szeretnivalómmal* együtt! A 3–4. sor kiemelt határozói az *őrízlek* módhatározó árnyalatú eszközhatározói.

Néhány példa a véghatározói esetragokra: a dativusragos rím előbb birtokos jelzői, majd részeshatározói szerepben:

„Csüngője voltam én *Lucámnak*
s ő rázott férfi s nő előtt.
Fogyó kincsemül én-*mátkámnak*
nem lettem nagyobb szeretőt.”
(Csüngője voltam . . .) 1928. ÖM. 1: 316)

A rím sublativusragja különféle mondattani szerepekben:

„Csak a szegények jutnak a pokolra. [Helyhatározó]
Én nem vigyázok többet a pokolra.” [Állandó határozó]
(Lázadó szentek. 1924. ÖM. 1: 140)

- 5 „Mindnyájan alusztok időre, [időhatározó]
enélkül én sem élhetek.
Hogyan kapok így új erőre, [állandó és eredményhatározó]
hogyan dolgozhatok veletek?”
(Néhány éjjelre, padra, kőre. 1928. ÖM. 1: 319)

- „S ünőszóra fülelek.
Hunyom szemem álomra, [állapot- vagy eredményhatározó]
15 setét eperlevelek
hullanak a vállamra.” [Helyhatározó]
(Bánat. 1930. ÖM. 2: 28)

Egy példa az allativusrag rímbeli polyszemiájára:

„Jut az ember két virághoz, [állandó]
egyik jön a kalapjához . . .” [helyhatározó]
(Jut az ember. 1926. ÖM. 1: 294)

Véleményem szerint nem tartozik a ragpoliszémia körébe a modalis-
essivusi *-en* és a superessivusi *-én* alaki egybeesése a zárt *ē*-t nem használó
magyarság nyelvében. (Még akkor sem, ha mindkét ragot azonos ősre, a
locativusi *-n*-re vezethetjük vissza.) Az ilyen rímpárokat tehát másként kell
megítélnünk, mint a megelőzőket:

„A világrészek csöndesen
úsznak a hűvös vizeken . . .”
(Proletárdal. 1927. ÖM. 1: 300)

A képzőrímekben sokkal ritkább a polyszémia. Ismeretes, hogy a *-ság*
gyűjtőnevet és elvont tulajdonságnevet egyaránt képezhet:

- 50 „Éljen a munkásság, parasztság,
nem fogja polgári ravaszság . . .”
(Tömeg. 1930. ÖM. 2: 30)

A képzőpoliszémia a következő példánkban a három szótagos rím
második szótagjában bukkan elő:

„S pénzzel — míg mennyégre tanítanak —
minden szép lányt elkaparítanak.”
(Mindig jótanácsot sziszegnek . . .) 1926. ÖM. 1: 275)

Az első *-ít*: tágabb értelemben vett műveltető (kauzatív-tranzitív), a második
mozzanatos igeképző.

A polyszémikus toldalékrímek funkciója, általános teljesítőképessége
nem különbözik lényegesen a polyszémikus önrímekétől. Előbb is megemlít-
hettük volna, de ehhez a paragrafushoz még jobban illik: az ilyen rímpárokból
többnyire konkrétabb és elvontabb, elsődlegesebb és átvittebb viszonylatok

találkoznak. A különféle síkok ilyen egymásba játszása a költői hatás értékes forrása (vö. Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig 18—40; Uő.: Az irodalmi kifejezésformák lélektana 177—83).

4. Az önrímek, toldalékrímek és a rímhosszúság. — Régi felismerés, hogy a hosszabb rím másként hat, mint a rövidebb. Ez a probléma jóval szélesebb, mint a nyugat-európai verselésből jól ismert hímrím-nórirím hatáskülönbsége. A hangsúlyos nemzeti verselésben az egy szótagos rím előfordul, de korántsem hímrímként, nyomatékos szótagként: hímrímnek csak akkor minősülne, ha a verssor utolsó üteme egészen csonka, egy szótagos volna, vagyis azonos magával a rímmel. Ez ugyan előfordul, de meglehetősen ritkán.

József Attila költészetében eléggé gyakori az egy- vagy többjelentésű önrím. Ezek közt azonban nem találtam egy szótagosat. Véletlen-e? Nem találtam egy másik népi költőnek Sértő Kálmánnak abban a kötetében (Falusi pillanat. 1933) sem, amelyben aránylag szintén gyakori az önrím. (A folklórról: várjuk Heltai Bálint eredményeit!) Ha az önrím József Attilánál egy szótagos, akkor előzménye is rímel, a rímhez tartozik:

„Csomagodat *ne bontsd ki*,
ha végínségre jutsz.
Azért a *véredet ontsd ki*,
amiért sírni tudsz.”

(Biztató. 1936. ÖM. 2: 154)

A toldalékrím maga ritkán több szótagos:

30 „ó köttető, oldoztató,
most e verset megirató,
nevettető, zokogtató,
életem, te választató!”

(Ülni, állni, ölni, halni. 1926. ÖM. 1: 263)

„A késő *fordulású*
 eget míg nézheted,
te lassú *jajdulású*,
alkosd meg *végzeted*.”

(Biztató. 1936. ÖM. 2: 154)

József Attila toldalékrímeinek túlnyomó többsége csak egy szótagra terjed ki, de e toldalékok az egész rímnek csak részei: a rímhez tartozik még a szövegelőzmény egy része (egy morféma része vagy egésze, több morféma). — A rímpár egészének végén levő azonos alaktani elem — akár tő, akár tő + toldalék, akár csak toldalék — tompítja a rímet, egységbe békélteti a különbözőséget:

kés — büntetés; 10 „Ölelj meg, ne bámulj vakon
a kifent roham*késtől* —
nincs halhatatlan Oltalom,
akinek panaszolhatom
félek a büntet*éstől*.”

(Kiáltozás. 1936. ÖM. 2: 182)

vár — tár;
 10 „Amit szemeddel sejtess,
 sziveddel *várd ki azt*,
 amit szivedbe rejtesz,
 szemednek *tárd ki azt.*”
 (Biztató. 1936. ÖM. 2: 154)

Csak látszólagos ellenpélda e tompításra a szójátékként ható következő rím-pár — épp a *kés* a rímhívó itt is:

„Mikor születtem, a kezemben *kés volt* —
 azt mondják, ez költemény.
 Bíz tollat fogtam, mert a *kés kevés volt*:
 embernek születtem én.”
 (Azt mondják. 1936. ÖM. 2: 185)

Ez a strófa bonyolult rímelési sajátágaival szinte iskolapéldája lehetne a László Zsigmond föltárta asszonáncjátékoknak, a rím kisugárzásának, a rím-illúzióknak, az alliteráció és rím összeszővődésének stb. (mindezekre: Ritmus és dallam 133—70). A szójátékszerű hatás legfőbb tényezője, hogy a válaszoló rím előtt megismétlődik a rímhívó szó (*kés*); a strófát összefogja a *k-s* alliteráció is, a *születtem* más-más helyen és hangsúllyal való megjelenése is. A különös hatás tényezője a ritmikai „ellenkezés”: a vers páratlan sorai jambikusak, a párosok trocheusokban lejtnek.

5. Az önrímek mondatelőzményei. — Ősi költészetünk párhuzamkedvelése megteremti előbb az önrímet, majd a hasonló mondattani funkciójú, alaktanilag is hasonló szerkezetű toldalékrímet. A XX. század műköltészetében felélesztett önrím az ősi hatásmechanizmust használja föl.

a) Hasonló mondatelőzmény. — Utána fölerősödik a monoton ismétlésnek a lélektanban jól ismert szuggesztív hatása (vö. Zolnai Béla: Nyelv és hangulat 93). Az egy vagy több jelentésű önrímek szolgálhatják a nyomatékosítást, megerősíthetik azonosságukkal a párhuzamot, fölhívhatják a figyelmet a fokozásra, illetve a fokozott mondandó azonosságálemére:

„Virágos fák közt *ballagok*,
 feleségemhez *ballagok . . .*” stb.
 (Virágos. 1926. ÖM. 1: 273)

„De ki győzésig élt, följobb jut *virága*,
 szabad szeretőknek eljut a *virága.*” stb.
 (Jut most elég virág. 1926. ÖM. 1: 289)

15 „Akkor is csak *szegényebb szegény lesz.*
 S míg lesz szegény, mindig több *szegény lesz.*”
 (Szegényember szeretője. 1924. ÖM. 1: 176)

„Inkább akarok csúf, tapodott holt *lenni*,
 méginkább új rendben sorsom ura *lenni.*”
 (Jut most elég virág. 1926. ÖM. 1: 289)

E legutóbbi idézetünk már átvezet az ellentétes mondatelőzményhez.

b) Ellentétes mondatelőzmény. — József Attila némely verse következetesen önrímes, de az önrímelő sorok versmondat-előzményében erősebb-

gyengébb ellentmondás vonul végig. Ilyen költemény a Lázadó szentek (1924. ÖM. 1: 140):

„Ülök én újfent dögrovást a porban.
De gonoszok csontjából örölt porban.

Uram, én is keresztelek újra.
De fejemet oda nem adom újra.” Stb.

A „Lázadó szentek” párosait mondattani ellentét jellemzi; a „Mégis elveszem” (1926. ÖM. 1: 268) sorpárjaiban jelentéstani ellentét, kizáró ellentét érvényesül:

„Nem volt énnékem feleségem.
Vár rám a feleségem.

- 5 *Elébe* jön, szemével mondja,
elfut tőlem s zendítve mondja:
Simogassál meg, édes uram.
Tüzeddel *verj meg*, uram.” Stb.

(Hasonlók, de nem ennyire következetesen: Szegényember szeretője, A világ ha elbujdostat, Jut most elég virág.)

Ezek a versek a dialektika ellentmondásról szóló tételeinek a képeskönyvei is: szemléletesen mutatják, hogy mit értünk az ellentét két oldalának az egységén. Az önrímek ezt az egységet hangsúlyozzák például a szándék szubjektivitása és a valóság-lehetőség objektivitása közt (Lázadó szentek), a *nem volt* és a van ellentéte közt (Mégis elveszem); leleplezik a csábítgatás és ingerkedés belső ellentmondását, az ingadozást a vonzódás (*elébe fut*) és visszarettenés (*elfut tőlem*) közt. Ez a költői módszer tudja igen nagy tömörséggel összekötni a szerelem olyan pólusait, mint a gyengédség és a zabolátlan indulat, illetve ezeknek egyidejű elfogadása (*simogassál meg — verj meg; uo.*). — Itt vagyunk a „különbözőség az egységben, egység a különbözőségben”, a Discordia Concors országában, az esztétikai hatáskeltés ősi területén (vö. Hankiss Elemér: Az irodalmi kifejezésformák lélektana 108, 136–7)!

6. A „Szegényember balladája” rímei. — Megvannak a kategóriáink: fölvezölhatjuk a bevezetőben idézett költemény önrímeinek a sajátosságait.

Az első rímpár egyjelentésű önrím. Előzményük ellentétes: az első sorban kívánságot is kifejező állító kiegészítendő kérdés; a másodikban elutasítást tartalmazó, kérdés alakú tagadó kijelentés. Ebben az előzményben van némi poliszémikus játék is: az első *hogy* eszközhatározó (vö. MMNyR. 2: 207–8), a második módhatározó. Az önrímek mondatelőzményébe tartozik az is, hogy a ballada más-más szereplője mondja ki őket: „Hangtanilag és fogalmilag egyformák, de a verssor értelmébe beillesztve kiderül, hogy más érzelem tapad mindkettőhöz. Először, amikor a király kérdi: »Szegényember, hogy adod a bölcsőt?« — rideg tárgyilagosságot érzünk. Amikor a szegényember bölcsőt mond, e szóhoz olyan érzelmi-lelki motívumok tapadnak, amelyek a királynál hiányoznak. A király a bölcsőre, a leendő szolgára gondol, a szegényember pedig gyermeke bölcsőjére, abban ringó kisfiára” (Balogh László i. m. 37). A harmadik-negyedik sor egyaránt a király beszéde. Önrímei jellegzetesen poliszémikusak. Előbb 'hatalommal', majd 'erőszakkal, erőszak árán is, erőszakoskodva' a jelentésük.

A ballada ötödik-hatodik sora az elbeszélő szava. A rím szintén több jelentésű, de a jelentések az előbbi rímpárénál távolabb állanak egymástól. Az „egyet szólna”: 'megmukkanna', 'egyetlen hangot kiejtene'; a felelő rím jelentéséről az ÉrtSz. a következőket írja: „4.||c. tn (*ritk*) ~ vkiért: . . segítségül hív v. odarendel vkit”. Utána éppen a mi rímpárunkat idézi. A többjelentésű rímpár mondatelőzményeiben értelmi ellentét is van. A hetedik-nyolcadik sor önrímei egyjelentésűek: mondatelőzményeik párhuzamosak. Az önrímek e fokozó párhuzamot emelik ki. A parányi tragédia csúcspontján vagyunk: ilyen nyomatékosító, párhuzamerősítő önrímpár nincs is máshol a költeményben.

A megoldás kilencedik-tizedik sorának önrímei egyjelentésűek. Előzményük: ellentétes. Ismét Balogh Lászlót idézem: „Az azonos sorkezdő és sorvégző szavak közé ékelt igék ellentétesége figyelmeztet, hogy súlyos változás történt . . . A szegényember belső konfliktusa: a királyi önkénytől ugyan meg tudta menteni a gyermekét, de nem tudta megmenteni az életnek. Inkább a tóba hajította, s tettebe beleőrült. Ez a bűnhődése” (i. m. 36; e két sor szép, jóval korábbi elemzése: Németh Andor: József Attila 25—6). A záró sorpár önrímei majdnem azonos jelentésűek: az elsőre az ÉrtSz. 5. jelentése illik rá: 'az emberi társadalom és élete, küzdelme'; a másodikra — azzal a kiigazítással, hogy képzeleti vagy lehetséges életszféráról van szó — a harmadikul adott értelmezés: 'a valóságnak érzékelésünk körébe eső jelenségei, az, ami az embert körülveszi'. A mondatelőzményekben van ellentét is: *nincs* — *lesz*. E két sor a szegényember gondolatainak az idézése, de nem függő, nem is egyenes beszéddel, hanem „style indirecte libre”, megelevenítő függő beszéd formájában (vö. MMNyR. 2: 363—4). A versben eddig meglevő sorkezdő gondolatjel elhagyása jelzi, hogy az elbeszélő-lírai én azonosult a szegényemberrel. — József Attilának ez a költeménye nem csupán jó rímelésű vers, hanem máig is kihasználatlan eszközökre, hatáslehetőségekre hívja fel lírikusaink figyelmét.

Török Gábor

A nyelvésztől a nyelvoktatásig*

A magyar nyelvészeti kultúrának óriási hiánya, hogy a külföldi általános nyelvészeti munkákat — lefordításukat elmulasztva — nem építette be szervesen saját rendszerébe (l. erről Tamás Lajos: Általános nyelvészet és magyar nyelvtudomány. In: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Bp. 1956: 9—12.). E vonatkozásban újabb kori nyelvészetünk történetében az első és utolsó — az Akadémia által is támogatott — kezdeményezés Müller Miksa Felolvasásainak a pályakezdő Simonyi Zsigmondtól vállalt fordítása (Müller Miksa felolvasásai a nyelvtudományról. Pest. 1873., 2. kiadás: Budapest. 1878. — Müller Miksa újabb felolvasásai a nyelvtudományról. Budapest. 1876.) A Gondolat Kiadó ezért igen nagy szolgálatot tett a magyar nyelvtudománynak (és persze az egész hazai művelődésnek), amikor az utóbbi években olyan művek magyar kiadására vállalkozott, mint a Saussure- és Jakobson-kötetek (F. de Saussure: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Ford. B. Lőrinczy Éva. Bp., 1967. — R. Jakobson: Hang — jel — vers. A kötetet összeállította Fónagy Iván és Szépe György. Fordították többen. Bp., 1969.). Valljuk azonban be, hogy e kötetek — erősen elméleti, bonyolultan elvont jellegüknél fogva — csak igen kevesek olvasmányául szolgálnak, s szélesebb körben nem válhatnak még ismeretterjesztővé sem, nemhogy eleve-nen ható tényezővé. A kései Saussure-fordításból — kritikái jegyzetek és történeti magyarázatok híján — például egy nyelvtanító középiskolai tanár is alig látja e könyv jelentőségét, főképpen pedig azt, hogy gyakorlati munkájában mit jelentenek és hogyan élnek ma is a svájci mester megállapításai. Hogy e művek (és sokat emlegetett olyan társaiké, mint Bally, Bloomfield, Chomsky, Martinet, Saphir, Ullmann stb. munkái) elméleti alapvetése milyen gyakorlati megoldásokra vezethet: ezt az általános nyelvészet mellé az utóbbi évtizedekben felnövő alkalmazott nyelvészeti munkák mutatják meg.

E. Arcaini könyve ilyen munka.

Nehéz lenne felsorolni, hogy ma már mi mindent számítanak az alkalmazott nyelvészet körébe (s a besorolás országok, ill. nyelvészeti iskolák szerint is különböző). Abban azonban világszerte megegyeznek, hogy az alkalmazott nyelvészet egyik legfontosabb területe, egyben legfejlettebb és legtermékenyebb ága: a nyelvoktatás. Arcaini könyve elsősorban ezzel az alkalmazott nyelvészeti diszciplínával foglalkozik.

A szerző több mint két évtizedes gyakorlati és elméleti munkásságra tekinthet vissza. Képzettsége szerint francia szakos nyelvtanár. Rómában él

* E. Arcaini: Dalla linguistica alla glottodidattica (könyvről. Megjelent az „I Rubini” c. didaktikai ismeretterjesztő sorozatban (szerk. R. Titone). Società Editrice Internazionale. Torino. 1968. 248 l.

és dolgozik (egyebek közt mint az olasz rádió és televízió francia adásainak, nyelvleckéinek tanára), több nyelvkönyv szerzője, így a kitűnő *Le français parlé en images* (Loescher, Torino, 1968.) címűnek. A gyakorlati munkával párhuzamosan foglalkozik az oktatás nyelvelméleti kérdéseivel; ennek eredményeit az olasz és külföldi szakfolyóiratokban megjelent számos cikke mellett egy vaskos könyv jelzi: *Principi di linguistica applicata*, Il Mulino, Bologna, 1967. 453 lap. Az olaszországi modern nyelvészeti iskolához tartozik, s az iskola megalapítójának, L. Heilmann-nak bolognai tanszékén magántanár, valamint a *Lingua e Stile* című nyelvészeti folyóiratnak egyik szerkesztője. Az Olasz Alkalmazott Nyelvészeti Társaság (CILA, Roma) alapító tagja.

Szóban forgó könyve — az „Il Mulino”-nál megjelentnek rövidített, elsősorban nyelvtanároknak szóló változata — két nagy részre oszlik. Az első rész a nyelvidaktika nyelvészeti alapjairól szól, a második rész pedig az általános nyelvészeti alapvetésből levonható módszertani elveket tárgyalja. A két részt bevezetés előzi meg, és függelék, majd bibliográfia követi. Az első rész tíz, a második öt fejezetre oszlik. Az egyes fejezeteken belül újabb — világosan áttekinthető — alfejezetekre osztja a szerző tanulmánya tárgyát.

*

I. Első rész: A nyelvidaktika nyelvészeti alapjai

1. „A tudományosan megalapozott nyelvidaktikáért” című első fejezetben (3—15) a szerző annak hangsúlyozásával kezdi témájának tárgyalását, hogy a nyelvtanításnak ki kell jutnia végre empirikus szakaszából, túl kell tekintenie az iskola szűk határain, értékesítenie kell a tudomány adalékait. Mindenekelőtt az alproblémával kell szembenéznie: milyen a nyelvnek (az oktatás tárgyának) természete. A nyelv komplex jelenség, mint maga az emberi személyiség, és annak alapvető jellegzetességeit tükrözi: a sokrétűséget és a történetiséget. Társadalmi vonatkozásai miatt, behatolni a nyelv mivoltába, egyúttal azt jelenti: megérteni és szituációjába helyezni az embert. A nyelvészet a nyelv tudománya, mert: megvan a maga tárgya, a megvalósulás aktusában megfigyelt nyelv; és megvan sajátos módszere: a nyelv leírása, amelyben minden állítás a tények és a működés megfigyelésén alapszik. A nyelvreírás két módszertani fázisa: a nyelvi egységek leírása; az egységek közti kölcsönös és állandó összefüggések vizsgálata. Ezáltal a mai nyelvészet véglegesen szakított a hagyományos grammatikák eljárásával, amelyek a nyelvi tényeket nem valódi szerepük alapján, hanem többé-kevésbé kényelmes vagy hagyományos sémák szerint osztályozták. A mai nyelvfelfogásban a legnagyobb újdonság azonban: a legkülönbözőbb tudományágak kapcsolata a nyelvészettel. A nyelvészet e kiteljesedését a nyelvidaktikának is tudomásul kell vennie.

2. A nyelv mozgás és egyensúly — e nyelvszemlélet jegyében vizsgálja felül a diakrónia és szinkrónia kérdését a második fejezetben (17—23). A hagyományos grammatika összekeverte a különböző nyelvi szinteket, s egy statikus nyelvet állított elő. Ezzel szemben a nyelv állandó mozgásban van, s nem tűri el a grammatikák által megszabott merev normákat. Egyensúlyát — Martinet-vel szólva — úgy alakítja ki, hogy egyrészt következetesen megszabadulni igyekszik attól, ami fölösleges, másrészt következetesen kidomborítani igyekszik azt, ami szükséges. Saussure volt az első, aki a jelzett problémát világosan látta, élesen elkülönítve a nyelvreírás két szintjét. A valóságban azonban nincs a kettő között éles határ: mindig van kölcsönös összefüggés a rendszer és a változás között. Ma inkább így érvényes a tétel:

„A nyelv diakronikusan jön létre, de szinkronikusan működik.” A nyelvoktatónak nap mint nap gyakorlatilag kell döntenie ezekben a kérdésekben. — A probléma másik vetülete: elsősorban a beszélt nyelvet kell tanítani, mert ez a fő kommunikációs eszköze egy nyelvközösségnek. Az írott nyelv bizonyos szempontból anakronisztikus. Oktatási célokra meghatározott szinkrón anyagot kell kiválasztani, mégpedig az oktatásra szánt idő és az iskola céljainak megfelelő, egy bizonyos típusú nyelvet.

3. A hagyományos nyelvtanok korlátaival foglalkozva a harmadik fejezetben (25–33) megállapítja, hogy a normatív grammatikának, az említettekén kívül, egyik fő hibája a meghatározásokban rejlik: vagy oly bonyolultak, hogy próbára teszik a felfogóképességet, vagy oly általánosak, hogy mindenre érvényesek. Hiányzik a meghatározásokból az egyes nyelvtani elemek beszédben betöltött szerepének leírása; ezért a hagyományos grammatikai fogalmak és kategóriák alkalmazhatatlanok. A szerző itt rövid történeti áttekintést nyújt arról — az ókortól a középkoron át a Port-Royal Grammatikájáig és a XIX. századig —, hogyan jutottunk ehhez a grammatikai koncepcióhoz. Új perspektíva századunk elején nyílt, amióta a nyelvészet azon fáradozik, hogy megállapítsa a nyelv alapját alkotó belső mechanizmust. Mint normatív tudománynak a nyelvtannak a nyelvhasználat egy meghatározott időszakára kell leszűkítenie a jelenségek kodifikálását.

4. Minthogy a nyelv elsődleges formája a beszéd, a hang, az oktatásban ebből kell kiindulni. A hangok egy-egy nyelven belül sajátosan eltérő törvényszerűségek szerint rendeződnek, kapcsolódnak. A probléma így vetődik fel: mindenki képes hangokat adni, de nem mindenki képes egy meghatározott nyelv szabályai szerint jelentést kifejezve kapcsolni a hangokat. Ennek kapcsán a nyelvi jel természetét fejtegeti a szerző a negyedik fejezetben (35–42). A különböző nyelvekben az azonos fogalmakra szolgáló jelek nagyjából azonos képzeteket keltenek; mégis — a sajátos tapasztalatok vagy az eltérő szokások alapján — némileg más értékkel, árnyalati különbséggel jelennek meg a képzetben. Ugyanazon fogalom jelentéstani köre tehát két nyelvben nem fedt egymást tökéletesen. Az ebből levonandó didaktikai következmény: a jeleket azon elemek segítségével kell működtetnünk, amelyek által mondatot képesek létrehozni.

5. Az emberi nyelvnek mint hangokban megvalósuló jelrendszernek alapvető vonása a tagoltság, mégpedig a kettős tagoltság. Ezzel a kérdéssel foglalkozik az első rész ötödik fejezete (43–51), megismertetve bennünket Martinet nyelvelméletének egyik sarkpontjával, a híres, de nálunk elhanyagolt (illetőleg a kutatásokban nem gyümölcsöztetett) módszertani elvével. A kettős artikuláció teszi lehetővé a nyelv gazdaságosságát (ökonómiáját), s a kettős tagoltság szerinti elemzés különösen a fonológiában vezet jelentős eredményekre. A koncepció alkalmazása igen fontos a nyelvoktatásban is, főként a fonémák disztinktív és demarkatív (megkülönböztető és elhatároló) szerepének megtanításában.¹

¹ A kettős tagoltság (artikuláció) elve a nyelv funkcionális szemléletén alapul. Lényege, hogy a nyelv tagoltsága két síkon valósul meg. Az első artikuláció azt jelenti, hogy minden nyelvi megnyilatkozást felbontunk olyan elemek sorára, amelyeknek hangalakjuk és értelmük van; ezek a monémák v. morfémák (szavak és szóelemek). A hangalak tovább bontható egymás után következő egységekre, amelyeknek mindegyike hozzájárul ahhoz, hogy megkülönböztesse az első artikuláció révén létrejött egységeket egymástól; ez a nyelv második artikulációja. Az első tagoltság a kifejezésre

6. Minden nyelv megegyezik abban, hogy kettős tagoltságú, de eltér egymástól a valóság tapasztalatainak elemzése és a kombinációs lehetőségek felhasználása szerint. A hatodik fejezetben (53–60) a szerző azt fejtegeti, hogy a nyelvet a tagoltság típusa határozza meg. A kombinációs lehetőségek felhasználásának eltérése megnyilatkozik a paradigmaticus szinten is. Az igazán tipikus azonban egy-egy nyelvre a szintagmatikus tagoltság jellege. Ezért az idegen nyelvet nem lehet és nem szabad az oktatásban az anyanyelv szűrőjén át közvetíteni, hanem az idegen nyelv belső mivoltából (sajátos tagoltságából) kell kiindulni. A tipikus különbségek megállapítására a két nyelvet összevető, ún. kontrasztív elemzéssel juthatunk.

7. A hetedik fejezetben (61–75), röviden és mégis teljes képet adva, vezet be a szerző a modern nyelvészeti elemzés és a modern nyelvtanítás nélkülözhetetlen diszciplínáiba, a fonetikába és a fonológiába. Kiindulva a hang és betű különbségéből, ismertette az egyes hangok fiziológiai és akusztikai elemzésének, a fonetikának területét, tér rá a funkcionális hangtanra, a fonológiára. Néhány jól megválasztott (francia, olasz, angol, német) nyelvi példával megismertet a fonológia alapkérdéseivel és fogalmaival, főbb törvényeivel, valamint ezek didaktikai szerepével és fontosságával.

8. A beszélt nyelv és az írott nyelv — az elsődleges beszélt forma és a másodlagos írott forma — valójában két önálló rendszer. Ezek összefüggéseit és egymástól eltérő jellegzetességeit tárgyalja a nyolcadik fejezet (77–91). Az élőbeszédnek teljesen külön struktúrája van, amelynek kialakításában egyfelől maga a beszélő személyisége vesz részt, másrészt nyelven kívüli (extralingvisztikai) tényezők játszanak közre. Az élőbeszédet kialakító tényezők: *a*) a mondat struktúrája; *b*) a lelkiállapotot kifejező érzelmi jellegű szavak alkalmazása; *c*) a nyelvi szöveg mellett a közlés szerves kiegészítői: az arcjáték és a taglejtés; *d*) a fonológiai szintű (prozódiai) eszközök: hangsúly, dallam, ritmus, szünetek; *e*) a társadalmi tényezők. Az írott nyelv nem él a nyelven kívüli tényezőkkel és a prozódiai eszközökkel; ez jelentős információvesztést jelent. A leglényegesebb különbség a kettő közt mégis az, hogy az írott nyelv esetében a dekódolás kizárólag az olvasóra tartozik, a beszélt

és a tartalomra (jelölőre és jelöltre) egyaránt, a második tagoltság csak a kifejezésre (a jelölőre) vonatkozik. A kettős artikuláció előnye a gazdaságosság. Az első tagoltság azért gazdaságos, mert néhány ezer monémával formát adhatunk a különböző közlések végtelen számának. A második tagoltság síkján pedig néhány tucat megkülönböztető hang (fonéma) kombinációja által nyerhetjük el a monémák hangalakját. Minden nyelvi megnyilatkozás tehát egy monémákban realizálódó első tagoltság és egy fonémákban megvalósuló második artikuláció eredménye. Ebből következik, hogy a nyelv az érintkezésnek olyan eszköze, amely kétszeresen tagolt, és amelynek külső megnyilvánulása a hang (a vokalizás). Ezért az emberi nyelvnek alapvető vonása — amely minden más „nyelv”-től megkülönbözteti — a kettős tagoltság. (L. A. Martinet: *La double articulation linguistique*, in: *Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague*, V. 1949. 30–37.; valamint uő.: *Arbitraire linguistique et double articulation*, in: *Cahiers Ferdinand de Saussure*, XV. 1957. 105–16. Mindkét cikk újra: uő.: *La linguistique synchronique*. Paris, 1965. 11–21, ill. 21–35. Az utóbbi cikk olaszul: *Arbitrarietà linguistica e doppia articolazione*, in: *Il Verri*, 1967. no. 24. 75–86.)

Megjegyezzük még, hogy a nyelvtudomány a legutóbbi időkig a fonémát a nyelv legkisebb, már oszthatatlan egységének tekintette. Jakobson és társai új fonológiai elmélete óta a fonémát is további részekre, fónikus egységekre bontják az elemzésekben (l. erre nézve az idézett magyar Jakobson-válogatást a 11–65. lapokon). Ezt az újabb sfkú elemzést Ž. Muljačić a nyelv harmadik artikulációjának nevezi (in: *Fonologia generale e fonologia italiana*. Bologna, 1969. 18.).

nyelvben viszont — a dialógus során — maga a beszélő is állandóan befolyásolhatja, módosíthatja a dekódolást. Egyes nyelvekben — pl. a franciában és az angolban — oly nagy az írás és a beszéd közti különbség, hogy a beszélt nyelv struktúrájának már szinte semmi közös eleme nincs az írott nyelvével. Ilyen esetben a nyelvleírásnak két külön részt kell alkotnia. A beszélt nyelv és az írott nyelv két külön rendszerének tanulmányozása és összevetése nagy haszonnal jár az oktatásban is.

9. A Saussure által felállított, egymást kizáró *langue-parole* kettősségnek megvan a maga történeti érdeme — mondja Arcaini —, de igyekeznünk kell megszabadulni e felfogástól; világos ugyanis, hogy a két jelenség kölcsönösen összefügg és hat egymásra. A kivezető utat egy közbeeső fogalom, a norma bevezetésében látja. A norma meghatározásával foglalkozik a könyv egyik legfontosabb és legérdekesebb része, a kilencedik fejezet (93–101). Előbb Coseriu (l. alább) jelentős — nálunk azonban figyelembe alig vett — normaelméletével ismertet meg. A normának ebből a meghatározásából („a rendszer lehetőségeinek konkrét, tényleges megvalósulása”) alapvető következtetéseket lehet levonni a modern nyelvoktatás számára is. Hozzátehetjük még: nemcsak az idegen nyelvek oktatására alkalmazható Coseriu meghatározása és elvi rendszere, hanem az anyanyelvire is, továbbá a belőle vont következtetések természetesen hathatnak a magyar nyelvhelyességi elméletre és a stilisztikai kutatásokra is. (Erre való tekintettel — s egyben mutatványul — csatoltuk cikkünkhöz e fejezet teljes magyar fordítását.)

10. A struktúra, funkció, reláció összefüggéseiről szól a könyv első részének tizedik, záró fejezete (103–113). A mai nyelvészet alapfogalma a struktúra: az egyes nyelvek strukturáltságuknál fogva különböznek egymástól. De a nyelvészetben nem a fónikus vagy szemantikus azonosság a fontos, hanem az a mód, ahogy felhasználja őket a nyelv. Végső fokon tehát minden nyelvi rendszer a másiktól a nyelvi egységek belső kombinációinak viszonya (relációja) által különbözik. S minthogy a nyelvi valóság szintaktikai, morfológiai és fonológiai tényekben jelenik meg, a struktúra az alsóbbrendű elemeknek a hierarchikusan magasabbrendű elemekkel (monéma, szintagma, mondat) való kombinációiból adódik. Emellett minden nyelv minden elemét összességében funkciója határozza meg. Így tehát a struktúra, funkció, reláció olyan közös vonások minden nyelvben, amelyek alkalmasak arra, hogy egyik nyelvet a másikkal szemben jellemezzenek.

II. Második rész: Módszertani elvek. ¶

1. A könyv második részének elvi megalapozásaként az első fejezetben (117–125) Arcaini a nyelv és civilizáció összefüggéseiről értekezik. A nyelv globalitás, vagyis egybetartozó jelenségek összessége, mégpedig társadalmi magatartás. Egyben a kultúra értékeinek, a kulturális gyakorlatnak szintézise. Emberi tény, tehát ilyenként kell kezelni. Hogy a nyelv hitelességét biztosítsuk az oktatásban: ebből a háttérből, mögöttes területről kell kiindulni. A nyelvi jelet nem lehet elszakítani azoktól a társadalmi-kulturális jelenségektől, amelyeknek az szimbolikus ábrázolása. A nyelvet ezért a környezetet felidézve, szituációkban kell tanítani. Az oktatásban az egyik legnagyobb veszedelmét a hamis megfelelések jelentik. Valójában az egyes szavak közt (két nyelvben) soha sincs teljes megfelelés, mert a látszólag hasonló szavak más valóságot fed-

nek, más területekre terjednek ki. A civilizáció mindig benne van a nyelvben, mert a nyelv sohasem szakad el a szituációtól. Az oktatás módja tehát: a szót vagy kifejezést a legszélesebb és legtermészetesebb környezetben kell bemutatni, ahol a szituációs összefüggésben világgossá válnak a jelentések.

2. Mindezek előrebocsátása után a további négy fejezet a nyelvoktatás egy-egy kulcskérdésének módszertani elveit tárgyalja. Minthogy a nyelv elsődlegesen beszéd, elsőként a második fejezet (127–150) a kiejtés oktatásával foglalkozik. A beszéd alapmodellje a dialógus, ezért a kiejtés oktatásának is ez a fő formája. Illusztrációként a szerző — említett — nyelvkönyvből mutat be részletet: egy dialógust és annak fonológiai szempontú feldolgozását. A kiejtés oktatásában elsőrendű szerep jut a kontrasztív nyelvészet eredményeinek. Arcaini ezért egyfelől az olasz és a francia magánhangzórendszer, másfelől az olasz és a francia mássalhangzórendszer összevető leírását adja, és levonja az ebből adódó módszertani eljárásokat az oktatás számára. Végül az élőbeszédet olyannyira jellemző ritmus és intonáció oktatásának problémáit érinti.

3. A nyelvtan oktatásának elveire térve át a harmadik fejezetben (151–171) a szerző mindenekelőtt ismerteti a taxonomikus jellegű strukturalista, a funkcionális és a generatív-transzformációs grammatikai felfogást. Mérlegeli előnyeiket és hátrányaikat. Majd megállapítja, hogy a három elemzési szempont egymást kiegészítve jól felhasználható nyelvi modellek bemutatására és gyakorlására. A struktúra fogalma meggyőzően mutatja a nyelv dinamikus jellegét. A struktúrák lehetővé teszik a nyelv működésének, a grammatikai szabályszerűségeknek a megfigyelését. A gyakorlatok tipológiája a nyelv-elméleti nézetek szerint alakul, tér el egymástól, vannak azonban közös alapjaik és követelményeik (így pl. ezek: a szót nem szabad önmagában tekinteni; a legkisebb közlési egység a mondat; a nyelvi anyag adagolásának menete: az egyszerűről az összetettre, a konkrétól az elvontra stb.). Ezután leírja a nyelvi anyag megközelítésének, elsajátításának és automatizációjának, majd a nyelvtani rendszerezésnek a menetét. Példákon mutatja be a különböző strukturális gyakorlatokat, mégpedig az alábbiakat: 1. ismétlés, 2. helyettesítés, 3. transzformáció, 4. transzformáció módosításokkal, 5. kérdésalkotás, 6. fordítás, 7. gyakorlatok helyettesítési táblázatokkal. Külön szól a nyelvtani tényekre való rávezetés módszereiről. Végül az összefoglalás és feladatkitűzés kérdéseivel, ezek különböző típusaival és eljárásaival foglalkozik.

4. A nyelvi kifejezésben — és ezért az oktatásban is — különleges helyet foglal el a szókincs, mert ablakot nyit az idegen nyelvi világra, az illető népnek és civilizációjának valóságos helyzetére. Szerepének megfelelően a szerző ennek a kérdésnek szenteli a legterjedelmesebb, negyedik fejezetet (173–205). A szókincs szövegösszefüggést (kontextust) jelent: a jelentés csakis nyelvi és nyelven kívüli kapcsolati összefüggésben fogható föl. A nyelvi kontextus a nyelv mechanizmusát és a jelentést egyszerre világítja meg. A szituációs kontextus pedig azért fontos, mert szoros kapcsolat van a külső világ és a nyelvi kifejezés között. Minthogy a szókincs bele van szőve a nyelv struktúrájába, a szókincs elsajátítása feltételezi a struktúrák együttesének birtoklását, annál is inkább, mert a szókincs egy meghatározott elemének más elhelyezkedése lehet az idegen nyelvben, mint az anyanyelvekben. E téren is új szokások és automatizmusok kialakítása szükséges tehát. A szókincs szintjén

az egyes nyelvek között előre várható interferenciák vannak; leírja ezek típusait, majd arról szól, hogyan lehet felkészülni az oktatásban ezek kiküszöbölésére. Igen fontos fogalom a szemantikai mező, mert az oktatásban a szókinccstanítás gyakorlati megvalósítására nyújt lehetőségeket. Példákat hoz a polyszemiára, szinonimiára, homonimiára és paronimiára. A jelentés a szintagmatikus kapcsolatokban, vagyis a lexikai struktúrákban valósul meg. Felhívja a szerző a figyelmet arra is, hogy a szókinccs strukturáltsága nem zárja ki a szavak listaszerű, tehát kontextusból kiragadott emlékezetbe vésését a szavak egy-egy speciális csoportja (így pl. a hónapok, a hét napjai, a számnevek stb.) esetében. A szókinccs ilyen jellegű bővítésére szolgáló eljárások: a szócsaládok, a származékok, a szóösszetételek memorizációja. A memorizációra ugyanis szükség van, a megértés még nem biztosítja egyúttal a nyelvi tény birtoklását is. Igen fontos még két alapelv a szókinccs terjedelmét illetően: *a)* az oktatásban szükséges a szókinccs határait megszabni; *b)* ugyanakkor azonban fontos az is, hogy a tanuló birtokában legyen a szókinccs olyan — egyébként periferikus és esetleg ritkán előforduló — elemeinek is, amelyeknek használata az anyanyelvi beszélő számára szokványos, magától értetődő (ilyen szavak pl.: *cipőfűző, dugó, spárga, folttisztító, mosópor, lakat, szipka, könyvjelző, betét* ['alkatrész'], *csomagolópapír* stb.). Végül az ún. bázisszókinccsek problematikáját elemzi. Áttekinti kialakulásuk történetét (a húszas években kezdtek ilyenekkel foglalkozni), majd az egyik legfejlettebb fajtából, a CREDIF français fundamentáljának elemzéséből von le általánosítható tanulságokat. Megállapítja, hogy a kvantitatív-statisztikai nyelvészeti munka, a szelekció befejezése után — az oktatásban — a fokozatosság és a funkcionalitás elvét kell érvényesíteni, más szóval a tisztán kvantitatív eljárásokat kvalitatív elvekkel kell kiegészíteni.

5. A könyv egész mondandójának konklúziójaként is tekinthető a fordítás kérdéseiről szóló s egyben utolsó fejezet (207—221). Mindaz ugyanis, amit eddig elmondott, a fordítás problematikájában sűrűsödik. A szerző a fordítást 'drámá'-nak nevezi, a szó szoros értelmében vett 'fordítás' ugyanis nem valósítható meg. Nyelvi akadálya az a szinte kiküszöbölhetetlen ellentmondás, hogy a nyelvi kifejezés nem azonos módon ábrázolja a nyelven kívüli tapasztalatokat. A nyelven kívüli akadály: a nyelvi kifejezés értéke a mögötte rejlő társadalmi-kulturális háttértől, sőt attól a nézőponttól is függ, amely szerint a tapasztalatot, a valóságot tekintjük. Ennélfogva a fordításhoz nélkülözhetetlen mindazon nyelven kívüli érték ismerete is, amely együttesen jellemzi az illető nyelvközösséget. Tehát a fordítást meg kell hogy előzze a megismerés (vagyis éppen fordítva, mint olykor egy-egy tanár mondja a diáknak: „Ha nem érted, fordítsd le!”). A fordítás ezen súlyos nehézségei miatt számos nyelvész és nyelvidaktikus kiiktatja a fordítást a nyelvoktatásból, mint olyan feladatot, ami felülmúlja a tanulók készségeit és felkészültségét. A szerző mérlegelve a fordítás különböző fokait és lehetőségeit, megjelöli az oktatásban megvalósítható módját. Felhívja a fordítás dolgában is a kontrasztív nyelv-elemzés jelentőségére a figyelmet.

Végezetül a könyv függeléke (223—44) három értékelő felmérés eredményeinek leírását tartalmazza francia nyelven. Az első a szerzőé, a nyelv és civilizáció viszonyának megnyilvánulását vizsgálja az európai nyelvkönyvekben. Ugyancsak a nyelv és civilizáció összefüggéseiről szól Guy Michaud írása. A harmadik pedig középiskolai tanulók nyelvi készségeit elemzi utolsó vizsgá-

jukon végzett felmérések alapján. A munkát a témára vonatkozó bibliográfia (245—48) zárja.

*

Az eddig elmondottak összegezésül megállapíthatjuk: kitűnő könyvvel van dolgunk. E ténynek több összetevője van.

A szerző ún. strukturalista — vagy inkább: leíró, illetőleg szinkronikus — nyelvészeti alapon áll, de a modern nyelvészeti elemzés eredményeit kritikailag dolgozza föl és mutatja be, s a gyakorlati megvalósítás próbakövén méri le. Így elkerüli — sőt tudatosan is ellensúlyozza — a strukturalizmus korábbi túlzásait és gyermekbetegségeit. Ennek legfőbb jele, hogy tárgyalása középpontjában a nyelv mint emberi tevékenység áll, a nyelvet annak mögöttes területével (a társadalmi, kulturális összefüggéseivel, az extralingvisztikai tényezőkkel) szoros kapcsolatban vizsgálja, a nyelvi jel felhasználásában a szemantikai tényezőket domborítja ki. Módszerében azért kitűnő, mert a nyelv különböző megnyilvánulási formáiból indulva ki, mindig a központi maghoz tér vissza: a sokrétű, társadalmilag meghatározott emberhez.

A könyv szakszerű, mégis világos és közérthető. A modern nyelvészeti elemzésbe, a modern nyelvoktatási módszerekbe és ezek szakmai nyelvébe is úgy sikerül bevezetnie az olvasót, hogy ebben az új világban és új értékrendszerben és új kifejezőképességben jól el tud igazodni, megérti a fogalmakat, és hozzászokik a terminológiához. Ennek egyik titka egyébként az, hogy a szóban forgó kötet korábbi nagyobb munkájának (*I principi di linguistica applicata*) mintegy felére rövidített, a fölösleges tudományos apparátustól megszabadított, leegyszerűsített és kikristályosított változata.

Arcaini munkája Olaszországban az első, amely az alkalmazott nyelvészet kérdéseit összegezi és kritikailag elemzi. Ezt azért kell külön is kiemelnünk, mert az ottani és a hazai viszonyok közt a nyelvészet és nyelvoktatás terén igen hasonló a helyzet. Mindkét országban csak az utolsó évtizedben kapott teret a modern nyelvészeti elemzés és a modern nyelvoktatás (s a nyelvészek és nyelvoktatók java része még a történeti nyelvészetten nőtt fel, a nyelvoktatás pedig még a grammatizálás emlékével és gyakorlatával terhes). Így tehát e könyv helyzetében is közelebb áll hozzánk, mint ha például egy amerikai vagy akár egy francia szerző írta volna.

Az alkalmazott nyelvészet kérdése nálunk — az általános nyelvészet ügye mellett — éppen nemrégiben került az érdeklődés homlokterébe (l. erre: *Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. A debreceni nyelvészaktíva ülésének előadásai és felszólalásai. Kézirat gyanánt. Szerk. Imre Samu. [Bp. 1969.] 197 lap*). Véleményünk szerint égetően szükség van egy olyan összefoglaló műre, amely a nyelvoktatás nyelvészeti alapjait modern szempontok szerint és közérthetően tárgyalja. Kívánatos volna tehát, hogy E. Arcaini könyve megjelenjék magyarul (annál is inkább, mert nem mutatkoznak jelei annak, hogy hasonló igényű munka hazai szerző tollából születőben volna).

Éder Zoltán

Beszéd, nyelv, norma

Részlet E. Arcaini könyvéből

(I. rész 9. fejezet 93–101)

1. A nyelv és beszéd saussure-i szembeállítása

Saussure határozottan leszögezi: „Egészen véve a nyelvezet sokoldalú és heterogén; több szférához kapcsolódik, egyidejűleg fizikai, fiziológiai és pszichikai jellegű, s még emellett az egyéni meg a társadalmi területhez is tartozik. [. . .] A nyelv viszont önmagában egész és osztályozási elv” (Bevezetés az általános nyelvészetbe. 27). A beszédaktus konkrét, akaratlagos, egyéni realizációja tehát tényleges megnyilvánulása egy olyan virtuális 'valami'-nek, ami a 'nyelv'-ben eleve és az egyéntől függetlenül benne van. Saussure azért tulajdonít jelentős elsőbbséget a rendszernek (a *langue*-nak) a beszédnek (a *parole*-l) szemben, mert az utóbbi csak másodlagos lehet ahhoz az általános sémához képest, amely valamennyi egyéni beszédet létrehozni képes. A svájci nyelvész kijelenti, hogy a két jelenség teljesen független egymástól, és ezért élesen elkülöníti őket: „A nyelvet a beszédétől elválasztva egyúttal elválasztjuk: 1. a társadalmi az egyéntől, 2. a lényegest a járulékostól és többé-kevésbé véletlentől is. [. . .] A nyelv nem a beszélő funkciója, hanem termék, amelyet az egyén passzíve regisztrál. [. . .] A beszéd viszont egyéni, akaratlan és értelmi aktus, amelyben meg kell különböztetni: 1. a kombinációkat, amelyek által a beszélő a nyelv kódját a maga egyéni gondolatának a kifejezésére használja; 2. a pszichofizikai mechanizmust, amely lehetővé teszi számára, hogy ezeket a kombinációkat kivetítse” (i. m. 31). A nyelvnek és a beszédnek ezt a merev saussure-i szembeállítását valójában csak történeti helyére téve és polemikus jellegét értékelve érthetjük meg. Egészen világos ugyanis, hogy a két jelenség kölcsönösen hat egymásra. Mint ahogy a beszélő csakis azáltal változtathatja saját kifejezési eszközeit, és vezethet be újakat, ha felhasználja a 'nyelv'-et; éppúgy a 'beszéd' az a tényleges mozgató erő, amely munkálja a rendszert, befolyásolja, minden pillanatban módosíthatja, tartós egyenlenségeket hoz létre benne, egyszóval: biztosítja az életet annak az élő szervezetnek, ami maga a nyelv.

Saussure polemikus megállapításának az volt az érdeme, hogy megszabadított bennünket a nyelv objektivitása hagyományos tételétől, és hogy pontosan körvonalazta a rendszerszerűség és a formalizmus elvét; nekünk viszont arra kell törekednünk, hogy megszabaduljunk a *nyelv/beszéd* dualizmusától. Luigi Heilmann szerint ennek egyik útja „az egyéni nyelv” közbeeső fogalmának bevezetése: „Az egyén, a beszélő vagy a hallgató, nem egy általános s ezért személytelen és elvont kollektív nyelvi rendszert hoz működésbe, hanem azt a jól körülhatárolt és ezért személyes és konkrét rendszert, amely kialakította tudatában életének egyetlen és össze nem téveszthető tapasztalatát” (Origini, prospettive e limiti dello strutturalismo [A strukturalizmus eredete, perspektívája és határai]. In: *Convivium* 5 [1958]: 517.)

Ez a nyelv és beszéd közé eső kategória meg kell hogy haladjon az egyes beszélő nyelvi tapasztalatát. A nyelvközösség által elfogadott, tehát a társadalmi egyezségen alapuló 'használat' ('szokás') egy fajtája ez: a norma.

Eugenio Coseriu *Sistema, norma y habla* [Rendszer, norma és beszéd] című tanulmányában (in: *Teoría del lenguaje y lingüística general. Cinco estudios. Editorial Gredos. Madrid. 1962.*) pontosan körülhatárolta ennek fogalmát. Szerinte a norma az absztrakció első fokát képviseli, és az egyéni változatoktól mentes beszédet foglalja magában. Ezzel szemben a nyelv az absztrakció magasabb fokát képviseli, és a rendszer működésének nélkülözhetetlen törvényeit hordozza, vagyis a rendszert a szerepköri oppozíciók szintjén, számításán kívül hagyva azt, ami nem szorosan véve pertinens vagy disztinktív. Lássunk mindjárt egy példát is! Fonológiai síkon a spanyolban nincs disztinktív oppozíció a nyílt és a zárt magánhangzók között, ezért a fonológiai rendszerben az [e]-t és az [ɛ]-t ugyanazon [e] fonéma két különböző realizációjának tekintik. De a dolog egészen máshogy áll a normában, minthogy a norma szerinti realizáció zárt a *queso, cabeza* és nyílt a *papel, afecto* szavakban. Ez azt jelenti, hogy a különböző realizációk nem érintik, nem befolyásolják a rendszert; a normával ellenkező realizáció viszont mint szokatlan „feltűnik”.

Nem szabad elfelejtkezni a norma szociális-kulturális jellegéről sem, egyes jellegzetes hibák majdnem mindig a rendszer szerepköri oppozícióinak alkalmazásából erednek: az e fajta alkalmazás ellenkezhetik az illető nyelvközösségben a norma által szentesített szokással. Más szóval: a rendszernek megvan a maga 'törvénye', amely 'normá'-vá válik, de az egész rendszer nem realizálódik 'normák'-ba, és a 'norma' adott esetben ellentétbe kerülhet a rendszerrel.

Foglaljuk össze lényeges vonásaiban ezt az igen termékenynek ígérkező nyelvábrázolást:

beszéd: a konkrétan, létrehozásuk pillanatában regisztrált nyelvtények;

norma: az absztrakció első foka, és csak azt tartalmazza, ami a konkrét beszédben korábbi modellek ismétlése. Egy ilyenfajta absztraháló eljárás kiküszöböli mindazt, ami a 'beszéd'-ben teljesen egyszeri, egyéni változat;

rendszer: az absztrakció második foka, és csak azt tartalmazza, ami a normában nélkülözhetetlen forma, szerepköri oppozíció.

2. A norma és a rendszer megkülönböztetése lehetővé teszi a nyelvi változások belső mechanizmusának megértését

A norma és a rendszer közti különbségtétel alapvető fontosságú: lehetővé teszi ugyanis, hogy megértsük a nyelvi változások belső mechanizmusát, a szinkronia-diakronia kölcsönhatását. Fény derül a rendszer generatív lehetőségeire, a hagyomány és a realizáció között létrejön a szintézis a normában, pontosan megállapítható a dialektikus mozgás az alkotás és ismétlés, a szabadság és kötöttség közt a konkrét beszédben (l. Coseriu i. m. 113). Az egyén kifejezésbeli eredetisége mintául szolgálhat egy másik egyénnek, utánozható és következésképp normává emelhető. De az egyén csak a rendszer figyelembevételével változtathatja a normát; a norma ezért a rendszer egyensúlyát tükrözi egy adott történeti pillanatban. Valójában nincs tehát ellentmondás rendszer, norma és beszéd közt, mint ahogy nincs diakronia és szinkronia közt sem. A különböző mozzanatok közti viszony **k o n t i n u u m k é n t** valósul meg, a megkülönböztetésnek pusztán — az elemzés céljait szolgáló — módszertani jelentősége van.

Ám éppen módszertani -- mondhatnánk taktikai -- okokból elengedhetetlen, hogy annak, aki idegen nyelvet tanít (de az alapvetően azonos problémák miatt annak is, aki anyanyelvet oktat): legyenek világos fogalmai arról, milyen típusú nyelvet kell közvetítenie. Ezen a ponton elkerülhetetlen a választás rendszer, norma és beszéd között.

Az elmondottakból egyértelműen következik, hogy a norma (a rendszer lehetőségeinek konkrét, tényleges realizációja) szintjén kell megtanítanunk a nyelvet, egy meghatározott történeti állapotában, az egyöntetűségnek és a rendszerszerűségnek megállapított biztosítékaival. Ezért a nyelvoktató nem engedheti meg magának azt az önkényességet, hogy mint modellt mutasson be olyan szélsőségesen jellegzetes, egyéni realizációkat, amelyeket nem szentesített a beszédet használó nyelvközösség.

3. A nyelv a norma szintjén az egyöntetűség és a rendszerszerűség biztosítékát nyújtja

Az említetteken felül a normát állandónak kell tekinteni egy adott időben. Vagyis a nyelvnek csak azt a részét szabad tanítani (legalábbis egy bizonyos fokon), amely az állandóság minden biztosítékát megadja, mégpedig minden — fonetikai, mondattani és stilisztikai — síkon egyaránt. Miért nem szabad tehát a rendszer grammatikáját, vagyis a nyelv általános felépítését tanítani? Azért, mert a rendszert tanítva sok esetben nem volna meg a biztosítékunk arra, hogy a rendszer lehetőségeinek konkrét realizációi ténylegesen egybeesnek a normával. Más szóval, ha a grammatika kategóriái nem biztosítják a nyelv működésének tényleges, valóságos leírását, akkor a tanár — a szabályok bilincseinek rabja — kénytelen érvényesnek minősíteni azt, amit normán kívülinek „érez”. A rendszer oktatása azzal a veszéllyel jár, hogy merőben metalingvisztikai okoskodásokra vezet. A rendszer tanulmányozása különben is szintkérdés; az oktatásban pedig — ahol a nyelvnek elsajátítása a fontos, nem pedig a róla való eszmefuttatás — csak sokkal később következhetik. Akkor, amikor a tanuló képes már — egy bizonyos önálló, magának a nyelvnek hosszas gyakorlása révén kialakult kifejezőkészség birtokában — maga megalkotni az elsajátított modellek alapján a „saját” normáját. A szabadság azonban ezen a fokon mindig ellenőrzött szabadság, minthogy egyébként minden, a rendszer ismeretéből kiinduló realizáció azzal a kockázattal jár, hogy nem esik egybe az illető nyelvközösség által használt beszélt nyelvi formákkal.

4. A norma pozitív meghatározása: egy meghatározott nyelvi szint megválasztása

Megállapítottuk tehát, hogy a normát kell tanítanunk. De ismétellen fel kell tennünk a kérdést: mi a norma? Az a meghatározás ugyanis, amit Coseriu nyomán adtunk, lényegében negatív, mert főként azt emeli ki: minek nem szabad a normának lennie, és mik a határai. Ennél sokkal összetettebb a pozitív meghatározás. Az oktatásban ugyanis a norma — az iskola különböző céljai, a tanulók érdeklődése, környezeti adottságai, életkori sajátosságai stb. szerint — az árnyaltan szétválasztott szintek kérdésévé válik. Ezért a normát az iskola céljaihoz mérten mintegy „mikronormákra” vagy alnormákra kell felosztani, de mindig elegendő érvénnyel ahhoz, hogy a mikronormák összege megfeleljen a valóságos normának.

Még egyszer hangsúlyozzuk tehát, hogy — különösen kezdetben — elengedhetetlen a szigorú választás. Nem *a* nyelvet, hanem egy bizonyos nyelvet kell tanítanunk. És ha egyszer kiválasztottuk a modellt, következetesen kell haladnunk a megkezdett úton, nehogy a szintek összekeverésének hibájába essünk, ami elkerülhetetlenül meghökkenést kelt — ha mást nem — az illető nyelvet beszélőben. Tehát szint, tónus, moduláció kérdése a norma: mégpedig a legszélesebb értelemben, mind stilisztikai, mind fonetikai síkon. A szintek osztályozásában J. P. Vinay és J. Darbelnet (*Stylistique comparée du français et de l'anglais* [Francia—angol összehasonlító stilisztika]. Didier. Paris, 1963. 34) két csoportot különböztet meg a nyelvben: a vulgáris és a helyes használatot. Az előbbihez tartozik az argot és a népnyelv, az utóbbihoz a familiáris nyelvhasználat, az írott nyelv (sajátos elágazásaival: az adminisztratív, tudományos, jogi stb. nyelvhasználat), az irodalmi nyelv és a költői nyelv. Ez az osztályozás már felhívja figyelmünket a zavarok elkerülésére. Hogy még pontosabban elhelyezzük a jelenségeket, a Martin Joos által javasolt szintfelosztás alapján bemutatunk egy példát. Ő az alábbi szinteket különbözteti meg, amelyeknek francia és olasz megfelelőit is adjuk, és minden szintre olasz nyelvű példamondatokat hozunk.¹

1. Frozen	guindé	sostenuto	<i>Mi faccia la cortesia di tacere.</i>
2. Formal	soigné	accurato	<i>La prego di tacere.</i>
3. Consultative	neutre	neutro	<i>Vuole star zitto?</i>
4. Casual	familier	familiare	<i>Stà' zitto!</i>
5. Intimate	vulgaire	volgare	<i>Piantala!</i>

Változatokban persze nincs hiány ... Ám mindössze csak illusztrálni akartuk a kérdést.

Fordította: Éder Zoltán

¹ A szintek elnevezését és a példamondatokat nem ültettük át magyarra. Meggyőződésünk, hogy ahányan kísérletet tennének rá, annyiféle változat születnék eleven bizonyítékul arra, amit a szerző a fordítás megoldhatatlan nehézségeiről kifejtett.

A metaforikus alakmeghatározás módjai határneveinkben

A határnevek (mint általában a földrajzi nevek) eredetileg leginkább a táj köznévi megnevezései voltak, és az individualizáció a tájegység valamely tulajdonságának, birtoклásának stb. megnevezése útján történt, de nem kevés azoknak a neveknek a száma sem, amelyek kötött vagy szabad asszociáció útján lokalizálódnak. **K ö t t a s s z o c i á c i ó k** az alapjai például az eseménynevek névadásának (leginkább lokalizált események), **s z a b a d a s s z o c i á c i ó k** esetében viszont a táj objektív sajátosságaitól független, nem lokalizált egyedi jelentéstartalmat (pl. *Vaskapu*, *Ebherélő*) kapcsol az ember a tájrészhez individualizálás céljából. Gyűjteményeink alapján sok esetben igen nehéz megállapítani, hogy valamely név jelentéstartalma valóságvonatkozású-e, tehát kötött asszociáción alapul, azaz tartalma lokalizált (pl. az említett *Ebherélő* nem eseménynév-e). Mégis biztosan állíthatjuk, hogy határneveink között szabad asszociáción alapuló nevek is nagy számban vannak. Határneveink fejlődésük során jelentés nélkülivé válhatnak, és akkor csak egyéni hangalakjuk és az egyedi tájra vonatkozó „tapasztalatok összege” (Martinkó: Pais-mlk. 191; Incefi: SzTF.Évk. 1962. 33—6) a lokalizáció hatóerői. De nagy a száma azoknak a köznévi értelemben jelentéssel bíró határneveknek, amelyek a tájrész sokoldalú (mai vagy régebbi) információját tartalmazzák. A tájrész nagyságának, fekvésének, alakjának, a talaj, a víz valamely jellegzetességének, színének, fekvésének, felszínének (alakulatainak, élő világának) a megnevezése azok a fogalmi körök, amelyek a tájrész lokalizálását segítik. Mindezek nyelvi realizációja határneveinkben igen változatos és részletes, sok gyűjtemény névanyagára kiterjedő vizsgálatuk határneveink jobb megismerését segítheti. Ez alkalommal több gyűjtemény alapján az alakmeghatározás egyik fontos módját kívánom bemutatni határneveinkben.

Alakmeghatározó neveink igen közel állnak a térszinformákat jelölőkhöz, amelyeknek gazdag gyűjteményét ismerjük Hefty Gyula munkájából (*A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben*. Bp. 1911. NyF. 66). De dolgozatomban mindenféle földrajzi alakulati forma metaforikus nyelvi megjelölésének elemzését tűztem ki célul. Az alakmeghatározást neveink egy részében közhasználatú szavakkal, fejezik ki, de nagy azoknak a neveknek a száma és differenciált a névadás alapja, amelyek metaforával nevezik meg a táj alakját. Hefty (i. m.) ezeket figyelmen kívül hagyja, éppen ez késztetett ezek részletesebb elemzésére.

A köznévi metaforák értelmezése általában egyszerű, mert az azonosítás és az azonosított közötti jelentéstartalmi összefüggés nyilvánvaló a társadalom egésze számára. Például a „*Szíve égő kailan*” teljes metaforában az izgatott ember szíve az égő katlannal azonosítható (vö. Zlinszky: *Stilisztika és verstan* 195), mert közöttük tartalmi hasonlóságot érzünk, ezért asszimilációs névátvitel. Ehhez csupán a *szív* szó (költői) fogalmi tartalmának (az érzelem, az indulatok székhelye) ismerete szükséges, amely az azonosítást lehetővé teszi. De már bonyolultabb és egyedibb Mikszáth metaforája: „*a nézetek bugyborékolnak*” (Fábián—Szatmári—Terestyéni: *Stil.* 95), mégsem gátolja az információt. A metaforikus földrajzi nevekben az azonosítást a névadók végzik az azonosítotttól megfigyelés útján szerzett tapasztalataik, benyomásaik alapján, vagy az azonosítás pillanatnyi benyomás folytán keletkezik a névalkotókban. Az azonosítottnak a metafora alkotását lehetővé tevő tulajdonságai nem ismertek széles körben, nem is okvetlenül a legjel-

lemzőbbek. A névadás alapját tevő terepalakulatok nem örök életűek: kis halmokat elszántanak, épületek eltűnnek, vizek kiszáradnak, ezért a jelentéstartalmi összefüggést nem lehet már megállapítani. A metaforikus határnevek nyelvi elemeinek gyakran csak egy kis közösségben van jelölő értékük (tájszavak). Gyűjteményeink csak ritkán adnak pontosabb, részletezőbb leírást a megnevezett terepalakulatokról, ezért valamely név metaforikus volta gyakran bizonytalan marad. A *Pupporos* metaforikus névről (Bl. 82) például közli a gyűjtő, hogy alakjáról nevezték el („olyan alakú, mint a katonazubbonyon lévő, a középben kiemelkedő pupporos gomb”), de sok gyűjteményünkben e megjegyzések hiányoznak.¹ Csak utalok itt néhány olyan névre, amelynél azonosításra gondolhatunk, de ehhez a gyűjtemény nem nyújt bátorítást. Ilyenek például a nagy számban előforduló állatnevek határnévként: *Csíkó* (Nyr. 25: 381), *Harcsa* (Nyr. 6: 285), *Kakas* (Nyr. 4: 186); ezzel szemben a *Kakastaré* gyakori név magaslat metaforikus nevéként fogható fel a gyűjtőnek a névvel jelölt táj részletesebb leírása nélkül is. Az említetteket (vagy hasonlókat) — mint *Gerenda* (Nyr. 26: 286), *Gólyafészek* (Nyr. 31: 117), *Húrka* (Ny. 5) — a részletesebb leírások hiánya miatt csak szabad asszociáción alapuló neveknek értékelem.

A metaforikus határnevek tárgyköre természetesen a névadók ismeretén és életkörülményein alapul. A falusi lakosság ismeretköre, a települések körüli táj állat- és növényvilága stb. fogalmi tartalmuk meghatározója. Például a tekervényes terepalakzat neve *Csiga*, *Csigadomb* (Nyr. 29: 542; 37: 95), a kerek mélyedés *Csöbör* (Szeg. 23), de gyakran valamely munkafolyamat, eszköz részletes ismerete alapján lehet csak a metaforával kifejezett alakot meghatározni. Például háromszög alakot jelölnek a *Túrószacskó*, *Túrószsák* nevek (Bl. 133; Nyr. 10: 236; Nyr. 2: 93; 2: 565), mert ilyen alakú zacskóban függesztik fel a túrót, hogy az alsó csücskén a savó lecsorogjon.

A köznévi metaforákat alaki sajátosságai alapján két csoportra különítjük el. A teljes metaforában az azonosított és az azonosítás is ki van téve („Kikelet a *lyány*, virág a *szerelem*”), az egyszerű metafora viszont csak azonosításból áll: „Hé fiúk! Amott ül egy *túzó* magában” (Zlinszky: *Stilisztika és verstan*. Bp. 1914. 195; Fábrián—Szathmári—Terestyéni i. m. 94). Határneveink állományában levő metaforák is hasonló természetű két csoportra különülnek, mégis jobbnak tartanám az *egyszerű metafora* mellett (pl. *Húrkák*, Ny. 5) a *részleges metafora* megjelölést arra a csoportra, amelyben a metaforát olyan alapelem követi, amely a terület valóságvonatkozású megnevezése. Ilyen például a félkör alakú területet jelölő *Gyűrűvölgy* (Nyr. 3: 45) vagy a szintén félkör alakú területet jelölő *Patkó-föld* (Bl. 150), bár egyesek alapelemének csak szürke a jelentéstartalma, és ezért valóságvonatkozása nem erőteljes (az említett példában a *föld*). Az egyszerű metaforák ezzel szemben a földrajzi alakulat megjelölését nem tartalmazzák: *Szőcske* (kis kiemelkedések, RR. 216). E hiányzó elem miatt ezek értékelése különösen sok nehézséggel jár. Az egyszerű metaforikus nevek bővíthetnek meghatározó elemmel, mint minden földrajzi név (*Nagysátor*, Nyr. 8: 96), de e meghatározó elem nem a metafora

¹ Itt jegyzem meg, hogy a Nyr. régebbi köteteinek névgyűjteményeiben sok példát találtam e dolgozathoz. A szakirodalomban szokásos rövidítéseken kívül az alábbiakat használom:

A. = Kázmér Miklós: *Alsó-Szigetköz földrajzinevei*. Bp., 1957.

Abony = Györe Pál: *Abony földrajzi nevei*. Az abonyi falumúzeum sokszorosított példánya. 1968.

Bl. = Mező András: *A baktalórántházi járás földrajzi nevei*. Nyregyháza, 1967.

Dés = Dr. Szabó T. Attila: *Dés helynevei*. Turda, 1937.

H. = H. Fekete Péter: *Hajdúböszörmény helyneveinek adattára*. Bp., 1959.

Kal. = Szabó T. Attila: *Kalotaszeg helynevei*. Kolozsvár, 1942.

Ny. = Benkő Loránd: *A Nyárádmente földrajzinevei*. Debrecen, 1950.

RR. = Kiss Lajos: *Régi Rétköz*. Bp., 1961.

Szeg. = Incefi Géza: *Szeged környékének földrajzi nevei*. Bp., 1960.

Z. = Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964.

jelentéstartalmára utal, hanem a földrajzi alakulat meg nem nevezett alapelemére, pl. Nagy(-sátor) (*dűlő, szántó, erdő, lapos* stb.) Az egyszerű és részleges metaforákat a következő fejezetben nem tárgyalom külön.

Metaforikus alakmeghatározó határneveinket legáltalában aszerint mutathatjuk be, hogy milyen alakjelölő értékük van, hiszen egyenes, kerek, téglalap, félkör, hullámos stb. földfelszín-alakulatok jelölői lehetnek. Metaforával jelölhetünk vonalalakokat és idomokat egyaránt.

Az egyenes formák azonosítására a következő szóképek szolgálnak: *vonat, zsinór*: *Vonalárok*, A. 62; *Sinor út*, Nyr. 29: 533; *Zsinor utca*, Nyr. 16: 246; 42: 95; 11:95; ez utóbbi Bács megyei adat névadási alapjáról a gyűjtő megjegyzi: „egyenes, mint a zsinor”.

A derékszögben hajló vonal jelölőjeként hozza fel egy szerző (RR. 287, 349) a *Kutyaszorító* nevet, de ugyanő másutt egy keskeny köz jelölőjeként közölte (RR. 307). A metaforának ez utóbbi jelentése országosan ismert (vö. *Kutyaszorító köz*, Nyr. 2: 186), de az első fogalom jelölésére is megfelelő, hiszen ez a szókép bármilyen olyan alakú utca, köz stb. jelölésére alkalmas, amelyben nehéz a közlekedés, tehát képes beszéddel a kutyá is megszorul.

Több egyenes földrajzi alakulat neve *Ágas tó* (Nyr. 6: 384), *Kétágú patak* (Nyr. 5: 480), de gyakrabban aszerint nevezik meg, hogy milyen az egyeneseknek egymáshoz való helyzete. A T alakú hegy neve *Szénvonó* („alakjáról elnevezve”, Nyr. 2: 383), az egymást derékszögben metsző egyenes alakulatok megnevezésére a kereszt gyakori meghatározó elemként országszerte: *Kereszt-út* (pl. RR. 42, 423; H. 73). Olykor a terepalakulatok helyzetének megnevezésére használják: *Kereszt halom* (NéNy. 1: 236), a szentesi gyűjtő megjegyzése: „keresztbe véve fele a szentesi, fele a szegvári határba esik”; más példán csak alakhatározó értékű: *Kereszt-ér* (NéNy. 1: 232).

Az Y alakban elhelyezkedő egyenesek metaforikus neve országosan *gatyá* (*Gatyá*, Nyr. 2: 238). A leggyakoribb a *Gatyaszár* összetételben utcák, falurészek, határrészek neveként: *Gatyaszár-u.* (Nyr. 27: 384), *Gatyaszár utca* (Nyr. 16: 240; Bl. 153; Ds 28; sok példa ezeken kívül is); *Gatyaszár dűllő* (Nyr. 29: 533). Azonos alakot jelölnek a *Gatyá-ülep* (*Gatyáüllet*), *Gatyáfenék* (Szeg. 33; Ny. 17), *Gatyáhegy* (Nyr. 11: 288), *Gatyaközi* (Nyr. 11: 288) nevek. Talán ide sorolható a különös szemléleten alapuló *Karjas fal* név is, amely a gyűjtő megjegyzése szerint „két kiterjesztett kart képező hely” neve (Nyr. 26: 432).

A kis dombok gyakori metaforikus neve *pad*, *padka*; ebből alakult határneveink változatosak: *Pad* (Nyr. 12: 432 stb.), *Medvepad* (Kal. 166 stb.), *Kereknyirespad* (Kal. 167), a gyűjtő megjegyzése: „a Nyirespad kerek dombja”; *Cseke padja* (Nyr. 26: 286), *Kisföld padja* (Nyr. 26: 286), *Kútpatka* (Nyr. 2: 238 stb.).

A kerek terepalakulatok megnevezésére a parasztember környezetében önként adódik néhány metaforára alkalmas eszköz: *csöbör, katlan, koszorú, kosár, kalap, karika, kerék, korong, öv, üst*. E sokféle tárgy alaki sajátosságánál fogva természetesen a kerek alapfogalmon kívül számos árnyalati különbség képszerű kifejezését teszi lehetővé. A *csöbör* (*Csőbörhegy* [Szeg. 23], *Csőbrösi alé* [Nyr. 39: 188] kerek mélyedés megelevenítésére alkalmas (vö. Szeg. 23 jegyzetét). A *katlan* (*Katlanok*, Nyr. 39: 233) ezzel szemben nagyobb kiterjedésű kerek mélyedést szimbolizál a tárgy természetéből következően. A meghatározó elem módosíthatja a metafora tartalmát, hangulatát: az *Ördögkatlan* (Bl. 141) névhez a feljegyző hozzáfűzi, hogy ördögvájta mélyedés, amelyet dombok öveznek, peremén sűrű bozót található, azért a helyet „sejtelmes”-nek tartják. Az *üst* jelentéstartalmában is benne van a kerek fogalmán kívül a nagy mélyedés tartalom, mégis csak domborzat jelölésére van példám a Bakony vidékéről: *Üsti hegy* (Nyr. 26: 47), ha jegyzetre nem nyugtató feltevésem helyes. De a név lehet jelölésátvitel is azért, hogy egy fel nem jegyzett, szomszédos *Üst* nevű mélyedés nevét vitték át a domborzat megjelölésére. Az enyhébb, kerek mélyedés megnevezésére a *kosár* metafora nagyon alkalmas. Az ide tartozó példák

értékelésekor figyelembe kell azonban venni, hogy *kosár* szavunknak 'Korb' jelentésén kívül 'juh (más állat)- karám' jelentése is van (vö. Györffy István: Magyar falu, magyar ház 182—3, 223; Ethn. 65: 295), és így határnévként olyan helyet is jelölhet, ahol ilyen állatszárnyék áll (illetőleg állott). Ezért ide csak azokat a neveket sorolhatom, amelyekről a gyűjtők megjegyzik, hogy kerek mélyedést jelölnek: *Kosár-gödör* (Bl. 81), *Ördögkosara* (Kal. 326). Természetesen más, magyarázat nélküli nevek is jelölhetnek mélyedést: *Kosár* (Kal. 287), *Kosárdomb* (Nyr. 37: 94), *Kúkosár* (Kal. 202, 204). Ha azonban ezekhez az alapelemekhez állatot jelölő meghatározó elem járul, akkor jogosan gondolhatunk arra, hogy az állattartók szokincsből való (*Disznókosár* (Ethn. 2: 272), *Lókosár* (Kal. 61, 62, 64), de alakmeghatározó metafora a *Borjú-kosár* név is (Bl. 119) a gyűjtő megjegyzése alapján. Neveink más csoportja olyan metaforából áll, amely csak a kereket jelképezi a mélyedés fogalma nélkül. Ennek jó metaforája a *Kalap* név (Nyr. 9: 288); összetételeinek viselettörténeti értéke van: *Németkalap* (Dálnok, Nyr. 43: 239; Nyitra, Nyr. 29: 279; Fűzesgyarmat, Nyr. 31: 117; Ny. 6). A német kalap magas, felül szegletes, széles vagy keskeny karimájú (Zur Geschichte der Costüme. München, 466). Más nevünk *Tótkalap dűlő* (Nyr. 31: 119. Ekecs, Csallóköz). Az ún. tót kalap legömbölyített hegyű kúp alakú, karimája a kúp folytatása lefelé, vagy cipő alakú kis pörge karimával. Valószínűleg ez utóbbi a névadó (Kresz Mária: Magyar parasztviselet 1820—1867. 29—30. Magyarország vármegyéi és városai. Gömör-Kishont vármegye 178). Az alapelemnek vannak -s képzős példái is: *Kalapos* („erdős homokbuckáktól kalapformára körített sík”, Nyr. 9: 381; 46: 246). Kerek földrajzi alakulat metaforikus jelölésére alkalmas a *karika* (*Karika völgy*, Nyr. 46: 69) és a *kerék* köznév (*Kerékmocsár*, Ethn. 10: 101), amely sokfelé az országban a tavak jelölője (*Keréktó*, Nyr. 2: 94; 5: 287; A. 25, 62). De itt arra is kell gondolni, hogy a *kerék* a *kerek* melléknév nyelvjárási változata többfelé (vö. MTSz.), és ebben nem is metafora.

A félkör alakú terület metaforikus megnevezésére a *félhold* (*Félhold*, Nyr. 25: 333) és a *patkó* kínálkozik a névadók ismeretköréből; ez utóbbi igen gyakori, többfelé feljegyezték, és jelölhet patkó alakú mélyedést (*Patkó*, Abony 66) és út, ösvény kanyara által felkör alakúvá formált sík területet (*Patkó-föld*, Bl. 150) jelöl. Az alapelemek néha meghatározó elemmel is bővíthetnek (*Aranypatkó*, Nyr. 2: 238; *Lópatkó*, Ny. 16). *Gyűrű-völgy* nevünket (Nyr. 3: 45) a gyűjtő megjegyzése alapján („félkör alakja miatt”) soroljuk ide, de elfogadhatónak is véljük, hogy a félkör alakot teljes kör jelképével nevezzék meg. Ezzel szemben kizárjuk innen e név -s képzős származékát (pl. *Gyűrűs*, Nyr. 45: 421; *Gyűrűs-völgy*, Nyr. 41: 437), amely sokfelé az országban jávorkafajta cserjét (Acer tataricum) termő hely neve (Gombocz: NyK. 31: 243—6; BTLw. 83; CzF.). A talaj kisebb, félkör alakú kidomborodó részét többfelé az országban a madár begyének jelképével nevezik meg (vö. Árvay: A térszíni formák nevei Kalotaszegen 17): *Bögyös* (Szeg. 75), *Tyűk-begy* (Szeg. 94), *Rókabögyös*, *Bögyös* (Szeg. 75). Ilyen lehet az *Egerbegy* név is (Kal. 168). *Kerekded* forma metaforikus megnevezése lehet a *Böndő* is (Nyr. 29: 542).

A hajlatok gyakori neve *Horgas* (pl. Bl. 72), ez azonban nem metaforikus név, mert már köznévként ilyen szerepben használjuk (pl. *horgas bot*). Metaforának tekintem viszont a *horog* közszóból álló neveket (*Horog u[tcá]* Nyr. 2: 566). Összetételei közül néhány név meghatározó eleme a föld hajlatát pontosabban jelzi (*Pásztorhorog*, Nyr. 35: 437; *Horogvíg*, uo.), másoknál a meghatározó elem nincsen értelmi kapcsolatban az alapelemmel (*Sági horog*, Nyr. 35: 437). Itt mutatok be egy különleges metaforát, amely szintén hajlatot jelöl: *Hegedűnyak* (RR. 185), amely a gyűjtő megjegyzése szerint „északi végén elhajló hosszú domb” neve.

A derékszögű idomok közül csak a *téglaalap* megnevezésére van metaforikus példánk: *Tepszihegy* (Szeg. 92). Az elliptikus alakot csak mélyedés formájában észlelik a névadók, és ezek metaforikus megnevezése *teknő*: *Teknyő* (MNYj. 85), *Tekenyő*

(Nyr. 46: 197), *Tekenyős* (Nyr. 2: 428; 29: 480; 31: 117 stb.). E tárgy alakjának jellemző ereje olyan nagy, hogy jelölésátvitellel szomszédos, más jellegű területek megnevezésére is felhasználják: *Teknőshegy* (RR. 194); ezenkívül ilyen alakú, kiemelkedő domborzatot is jelölnek vele: *Teknőshalma* (RR. 45). Ilyen módon ellentétes jelentéstartalmú tagok is alkothatnak nevet: egy mélyedést jelentő metafora és egy domborzatot jelentő közhasználatú jelentésű szó.

A hullámos vonalú domborzatok metaforikus megnevezésére a *bajusz* és a *nyereg* fogalmát idézték fel a névadók az alaki hasonlóság alapján: *Nagy-* és *Kisbajusz* (Nyr. 3: 431); de sokkal gyakoribb a *nyereg* metaforaként, a nyelvterület különböző vidékeiről vannak rá adatok (Zemplén, Baranya, Somogy, Csík, Nógrád, Heves régi megyékből): *Nyerges* (pl. Nyr. 4: 95; 28: 190, 191; 39: 40, 186; 41: 436; 46: 197), összetételei *Nagynyereg* (Nyr. 2: 281), *Nyergeshegy* (Nyr. 41: 390).

A hosszú, keskeny földet ilyen alakú tárggyal, állattal jelölték: *Lapicka* (K. 132, 135), *Pántlika* (Szeg. 70); *Kukacdülő* (Nyr. 44: 189).

A metaforák megalkotása természetesen megfigyelés útján észlelt hasonlóságon alapul, de ebben nagy része van a képzeteknek is, hiszen a hasonlított és a hasonló között mégiscsak elég nagy az alaki különbség (keskeny föld — *Pántlika*). A képes beszéd azonban alapvető megnyilatkozásbeli készségünk, ezért a hasonlított és a hasonló közti kisebb különbségek nem teszik elfogadhatatlanná az azonosítást. Több metaforikus nevünk jelentéstartalma és a jelölt táj közötti azonosság megalkotásában több szerepe volt a képzeteknek, mint a szemléletnek. Ez a gondolatunk támad például az elég gyakori *Csillagos* (pl. Nyr. 12: 383), *Csillakhegy* (Ny. 9), *Csillaktető* (Ny. 15) vagy a *Félciszmasor* (Nyr. 39: 439), *Gólyafészek* (Nyr. 31: 117) és más nevek jelentésének azonosításával kapcsolatban. Ha ilyen szempontból tekintjük metaforikus neveinket, akkor közszavakként értékeljük őket, nem tulajdonnevekként. Metaforikus neveink jelentéstartalma is (mint más nevéké) a nevek legfőbb funkciója, az azonosítás szempontjából majdnem közömbös, ezért a határnevek (és általában a földrajzi nevek) metaforái a legegényibbek, és csak csekély valóságvonatkozásúak is lehetnek, hiszen identifikáló funkciójuk így is teljes értékű marad. Ilyen egyéni metaforikus névnek értékelem például a *Citëra-rét*: *Citëra-rét* (Z. 391) nevet, mert a jelölt táj a gyűjtő feljegyzése szerint „Éppen olyan fekvésű, mint egy citëra. Az árkok a húrjai, a bokrok a lyukak, és a tücskök folyton muzsikálnak benne”. Ez azonban tudálékos magyarázat, „névféjtés” is lehet. A kis, 1/2–1 holdas kiemelkedések *Szöcske* neve (RR. 216) talán inkább egyéni metaforán, pillanatnyi megfigyelésen alapulhat.

Az alakmeghatározó metaforákon kívül természetesen sok más sajátsgot is jelölnek határneveink szóképpel. Ezzel nem foglalkozom itt, hanem csak utalok arra, hogy a magaslatról övezett, védett helyet a metaforikus *Melegszo*ba névvel illetik Szeged környékén (Szeg. 61) és az Udvarhely megyei Rava községben (Nyr. 3: 143); egy kis terület neve a Rétközben *Pulykaól* (RR. 398), Makó határában pedig *Tyúkól* neve volt egy kis víztől övezett területnek (Incefi: Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata 227). A metaforikus névadás alapjainak közös (szociális) voltát igazolja a jelölt területeknek egymástól való távolsága. Ez utóbbi példakkal arra kívántam rámutatni, hogy más természetű metaforikus nevek számbavétele sem fölösleges.

Incefi Géza

Hogy készül ma a határjárás?

A magyar történeti földrajz, a magyar névtudomány egyik sarkalatos kérdése a középkori oklevelek határleírásainak hitelessége. Sajnálatos, hogy — minden tüzetes igazolás nélkül — a külföldi kutatók egy része a múltban politikai befolyásoltságból

szubjektív megállapításokkal igyekeztek, a jelenben sokszor tájékozatlanságból, magyar névtudományi ismeretek nélkül igyekeznek határjáró okleveleink magyar névanyagának hitelességét kétségbe vonni.

Nem tudták elfogadni azt a többektől tett — megnyugtató — megállapítást sem, hogy a határjárásokat tartalmazó oklevelek jogügyleteket tartalmaznak, és fiktív (vagy másként magyarra fordított) helynevek az egész okmány hitelességét megingathatják.

Tudom, hogy ma már nincs szokásban a birtokjognak, tulajdonjognak hasonló módon való biztosítása. A telekkönyv (betétszerkesztés után a kataszter) bevezetése óta ez idejét múltá.

Éppen ezért érdemel figyelmet, hogy a régi határleírások eljárási módjával újból találkozunk. Az ország vadászati jogát vadászterületek kialakításával hasznosítják, jó részt bérbeadás útján. A területi elhatárolás nagyobb méretű térképen rajzzal és tüzetes határleírással történik, amelyet a megyei tanácsok vb mezőgazdasági és élelmezésügyi osztályának erdészeti és vadászati előadója köteles volt az Erdészeti Hivatal vadászati igazgatási osztályának megküldeni. Ezekből idézek:

„2. sz. apróvadas vadászterület. Kiterjedése 9500 hektár. Határleírása: Északon a Sió, keleten a Kapos, délen a tamási—pincehelyi műút. Nyugaton a Siótól indulva a Külfürgedre vezető dűlőút. Külfürgedtől[!] Pusztadorogig a fürgedi völgyben vezető patak. Innen a Pincehely, tamási műútra vezető dűlőút határolja.”

„4. sz. apróvadas vadászterület. 7700 hektár. Északon és keleten a Sió Sárszentlőrinc községig. Innen az Úzdra vezető műút, majd a Donát patak a báni[!] völgyig. A bányi[!] völgyön Miszla községig, innen Nagyszékelybe, majd Kisszékelybe vezető földút. Kisszékelyből a Pálfa felé vezető földúton Simontornya — rácegresi földútig, ezen felfelé Simontornya és Pálfa községek közötti határvonalig, majd a határvonalon ki a Sióig.”

A határleírásokat a bérlő vadásztársaságok területüket jól ismerő, legtöbbször helybeli tagjai állították össze. Mit mond például az előző *Donát* patakról a 18. sz. terület határleírása?

„18. sz. apróvadas terület. Kiterjedése 7500 hektár. Határleírása: Dúzs községtől észak felé a Kapos — Keszőhidegkút—Visolya árokig, innen a Visolya árok a gyönki műútig. A műúton Gyönk és Varsád községeken át a Varsád község keleti részén a murgai tetőn át a siófoki műútra átvezető földút. Innen Pusztakalaznó mellett elvezető árok a Kalaznó—Hőgyész közötti műút mellett folyó *Donáld*[!] patakig, a patakon ki a siófoki műútra és ezen be Hőgyészre, onnan Dúzsig a műúton.”

Nem kívánom tölteni tovább a helyet a felsorolásokkal, de néhány jellegzetes — szinte archaikus színezetű — részletet mutatok be. Pedig nem archaikus... Csak a tulajdonjog biztosításának kívánalma évszázadok alatt sem változott, ma is ugyanazon igények jelentkeznek. Egyértelműség, közismertség, az érdekelt felek megegyezése, a megnevezések félre nem érthető volta. Lássuk csak:

„20. sz. apróvadas terület határleírásából: ... A Kölesd—paksi műútig. A műúton megtörik Kölesd irányában, majd az iskolánál, a Dunaszentgyörgy felé vezető [műút — törölve] földúton a 6-os műútig. Innen a 6-os műúton haladva délfelé a Magyalospusztá alatt a Tolna—Júliamajor felé vezető földúton át, továbbá nyugat felé a tolnai szőlők északi szélén vezető földút, a szedresi vasútállomásig. Onnan Szedresbe vezető műút a Székesfehérvárra vezető műútig ... .. Jánosmajorig ... ..”

És mit írtak 1055-ben? „... .. ac postea nogu azah feho rea. Inde ad Castelic & Feheruuaru rea meneh hodu utu rea post hec Petre zenaia hel rea. Cum his est alias uilla que uocatur Fotudi [Fadd]. ... ..”

Más részletek: „[14. sz. nagyvadas terület] ... .. innen a földúton Szakcsig, Szakcsától az Öreghegyre vezető földút az állami erdőig ... ..”

„[34. sz. nagyvadas terület] A vadászterület határa a Tolna—Baranya megyei határon az erdőgazdaság által a Magyar Televízió Vadásztársasága részére bérbeadott bátaapáti vadászterület a Mecseki erdőgazdaság vémméi vadászterülete és a vadásztársaság hármass találkozási pontjánál a 277-es magassági pontnál kezdődik, innen északra halad a Malomárokig, azon keresztül a 209-es számú magassági ponton . . . . Itt rátér a határvonal a Rák patakra és azon halad északra Kakasd községig. . . . Innen a határ déli irányba fordul a hidasi völgyben levő úton át a csötönyi völgyben és innen a völgyben levő úton át a csatári völgyig halad. . . . a Bátapáti községbe vezető műútig, azon Bátapáti községen át a döggútig, illetőleg döggúti útig. Ezen a hegygerincen tér rá a 277-es magassági pontig a kiindulási helyre.”

A bemutatott részlet Tolna megyére vonatkozik (43.829—4/1967. sz. ügyirat), s ma is ez az alapja a vadászterületek elhatárolásának és a felmerülő viták, kérelmek elintézésének. A másolatokon az írógép nyelvünktől idegen billentyűzete okozta és egyéb helyesírási hibákat ejtettem ki. A földrajzi nevek betűhíven szerepelnek.

Jól látjuk a *Donát ~ Donáld, Külfürged ~ Külförged, báni ~ bányi* völgy — nyilvánvalóan — ejtéskülönbözönségen alapuló írásváltozatokon, hogy csakis helyben feljegyzett adatok lehetnek. Nem említve azokat a neveket, amelyeket csak a helyszínen ismerhetnek: *Visolya árok, murgai tető, Pusztakalaznó, Magyalospusztá, Júliamajor, Jánosmajor, Öreghegy, Malomárok, Rák patak, hidasi völgy, csötönyi völgy, csatári völgy*. Megjelennek a közismert tereptárgyak: iskola, döggút, hegygerinc stb.

Vagyis az évszázados gyakorlat mása. De nem a folyamatosság nyújtja ezt, hanem az azonos igény és az elhatárolás azonos lehetősége. Természetesen megjelennek az új műszaki létesítmények: műút, laktanya, villamosvezeték, bakterház, vasútállomás, vasútvonal, erdősáv [= szélvédő erdőcsík], hajóállomás, dohánybevéltő, 277-es magassági pont [= a térképen 277 m magas domb], 6-os számú főközlekedési út, őrház stb. stb.

Megtaláljuk benne ugyanazon jellegzetességeket, mint a régi határleírásokban. A felek által nyilvánvaló tények, szomszédok, birtokjogi dolgok olyan tömörítettek, hogy kívülálló nem is érti, de a bennfentes felek előtt fel sem tűnik ez az érthetőséget, sőt a célt veszélyeztető szövegrövidítés.

Így a 7. sz. apróvadas terület határleírásában ez áll: „. . . ezen halad észak felé a volt megyehatárig. A régi megyehatáron kelet felé . . .”. Vajon melyik megye határáról lehet szó?

A 13. sz. apróvadas terület határleírásában: „. . . itt dél felé a volt régi uradalmi határig és ezen be Iregszemcsére . . .”. Csak a hellyel ismerősök, a helybeliek értik meg ezt az in statu nascendi — kiforratlan — földrajzi nevet: „a volt régi uradalmi határig”.

A 20. sz. apróvadas terület: „. . . majd Kölesd felé vezető műúton az ÁG. [= állami gazdaság] területének határáig . . .”. Itt nemcsak az állami gazdaság neve hiányzik, hanem megjelenik a betűszó, az ÁG. használata is. Hogy írták 1055-ben? „Et in eodem lacu locu qui uocatur p&ra . . . hinc uero adcaput p&re . . .”

A 34. sz. nagyvadas terület: „. . . a Tolna—Baranya megyei határon az erdőgazdaság által . . . bérbeadott”. Itt a helyben ismert és félre nem érthető „erdőgazdaság” a „gemenci állami erdő- és vadgazdaság”-ot jelenti.

És ha határmódosításra kerül a sor, mit ír a felsőbb hatóság? Ugyanazt, amit sok száz évvel ezelőtt! A helyi adatok, a helyszínelés alapján megismert neveket felhasználva írja le a határozatát. Lássunk egy ilyet.

A vadászvilágban jól ismert gemenci állami vadászterület határának módosításáról volt szó. Az érdekelt gemenci és a szomszédos bérelt vadászterületek közötti határmódosítást a főhatóság illetékes, jogi képzettséggel rendelkező előadója határozatban állapította meg (80.506/1969. MFM. sz.). Ebből idézek:

„A gemenci vadászterület határát a 30, 33 és 36. számú vadászterületekkel érintkező területen ... a következőképpen állapítom meg:

Sió töltésről a ságaljai gátórházról kiindulva egyenes vonalban D—DK-i irányban ... .. innen a Szekszárd—Bogyiszlóra vezető földútig, majd onnan a Bogyiszló felé vezető földúton az út mellett levő négyszögletes betonkútig. Innen kezdve pedig a Józsefpusztára bevezető dűlőút. ... .. a köves úton ki, Szekszárd — keselyúsi bitumenes útig, s onnan az út középvonalán a keselyúsi fogatistállóhoz lejáró rampáig. ... .. majd annak K-i felén levő úton a bogarai[!] útig, onnét pedig ezen Bográig, a Bogra—szomfovai út kereszteződéséig.

A Bogra — szomfovai út kereszteződésétől a D-i irányban vezető csatorna közepén le, a gyöngyösoldali gátórházról É-ra ... .. a gyöngyösoldali kerítésen kívül elhúzódozó erdőnyúlvány Ny-i végéig. ... .. K-felé vezető úton Kiss János tanyájáig ... .. E földúton a Tsz. major Nyra történő megkerülésével a Pörböly felé vezető földút ... .. A decsi vadásztársaság területének határától Pörböly felé vezető úton a pörbölyi kocsmáig ... .. a Vituska-féle tanyához bevezető földútig. A földúton le, az ú. n. határárokig ... .. a legelső D-re vezető dűlőútig és azon le a Bátára vezető 12 öles útig és ezen be Bába községbe.”

Nyilvánvaló, hogy e kiadott határozat közösen ismert, sőt elismert neveket tartalmaz. Vegyük vizsgálat alá őket. Ugyanúgy, mint legtöbb középkori oklevél, ez is átiratban, azaz másolatban állt rendelkezésemre. Ezért nem tudom, hogy a „bogarai útig” kifejezés az eredetiben is már így fordult-e elő, vagy a leíró másoló gépíró által alkotása. De egy biztos, magyar nyelvérzék hatására alakult a *bograi bogarai*-vá!

„A Bogra—szomfovai útig” kifejezésben levő „*Szomfova*” helynév az Árpád-kori Bodrog megyei *Asszonyfalva* (1307: villa *Azunfalua*, in C-u de Budrug Györfly I², 707—8) nevéből alakult; 1740 körül *Szomfa*, 1926-ban *Szomfova* (uo.) néven ismert. Kázmér Miklós (A „falu” a m. hn.-ekben. Bp., 1970. 267) szerint *Szomfova* egy népi *Szomf^aóva*-ból ered. (Megjegyzem, hogy egy helyi rétegnyelvből — erdszék — csakis *Szomfova* (rövid o-val) alakban ismerem.)

Felvetem, hogy talán a m. *Szomfa* szlavizált *Szomfa + *ova* képzős alakon át keletkezett a *Szomfova*. Hasonlóan más helységnevekhez, pl. [*Herceg*]szántó > *Szantova*, *Dávod* > *Dautova* stb.

S itt a lényeges. Bár ismert az átalakult név eredete (*Asszonyfalva*), magyar nyelvi módosulata (*Szomfa*), az okmány a mai helyi népi nevet használja, mert az ügyfelek ezt (*Szomfova*) ismerik és használják annak ellenére, hogy esetleg idegen nyelvi változat.

Az összevetés — a sokszázados múltbeli iratok, a jelenkori hasonló célt szolgáló határjárások — ugyanazon eredményt nyújtják, igazságot szolgáltatva régi ügyintézőknek; csak a valóságot tükröző neveket, közismert terepalakulatokat, tereptárgyakat volt szabad a múltban — és ma a jelenben is — leírni. A jogügyletet tartalmazó okirat minden értékét, jogi erejét elveszíti kitalált, csinált helynevekkel — nem ismert létesítményekkel tüzdelve.

Ebből következik, hogy még a hamis okleveleknek is a helynevekkel kapcsolatban a valóságot kellett tükröznie, mert ez volt bennük elsősorban az, ami a hamisítványt igyekezett a valóság mezébe burkolni.

Csak a XVIII—XIX. században készült, túlfűtött nemzeti érzéstől származó, archaizáló hamisítványok azok, amelyek erről megfélekedtek. De ez is lett a vesztük, s elsősorban a csinált nevek leplezték le őket a helytelen — korba nem illő — nyelvhasználat mellett. De ezen buktak el például a Literáti Nemes Sámuel gyártotta — inkább üzleti szellemet tükröző — hamisítványok is.

Reuter Camillo

Szó- és szólásmagyarázatok

Forradalom. 1. Nyelvtudományi irodalmunk úgy tudja, hogy *forradalom* szavunk elterjedésének lehetőségét csak 1848 teremtette meg. Gáldi László szerint a 48-i események középpontjában a *revolutio* áll. „A nagy népmozgalom neve azonban már *forradalom*: végre — némi ingadozás után — elterjedt, sőt Petőfi híres verse révén költői csengést kapott Kazinczy pregnáns szóalkotása” (Nyr. 72: 154). A gondolatot Terestyéni Ferenc így fogalmazza meg: „A 48-as sajtó lapjain — ebben Petőfi 1848 augusztusában írt Forradalom című versének is része lehetett — egyre inkább általánosul [a *forradalom*], bár még gyakori a *revolutio* is” (RefNyelv. 113).

A valóság más képet vetít elénk. Ha kiemeljük szavunkat adatbeli elszigeteltségéből, és részben fróink nyelvhasználatában mutatunk rá előfordulásának gyakoriságára, részben az írott köznyelv legelevenebb vetületében, újságjaink hasábjain kutatjuk jelentkezésének folytonosságát, ellenőrizhetővé válik az a kijelentésünk, hogy a *forradalom* és a *revolúció* küzdelme már a múlt század harmincas-negyvenes éveinek fordulóján eldőlt a magyar kifejezés javára.

2. 1834-ben indul harcba mai, politikai jelentésű *forradalom* szavunk az idegen szó ellen. A Mutatvány a Petőfi-szótárból című közlemény (Ak.I.OK.22 [1965.]: 408, vö. TESz. 1: 955) korábbi időpontot közöl. „Mai jelentésben 1829-ben Bajzánál (Munkái. 1862, 3: 106)”. Ezt az adatot azonban törölnünk kell szavunk történetéből. Az idézet ugyanis Bajza Józsefnek Néhány vonás Lord Chatam karakteréből című, 1829-ben készült s a Tudományos Gyűjtemény 1830. évi 1. számában megjelent értekezésére utal, de a szó nem fordul elő a cikkben. Bajza a maga kompilációját utólag teljesen átdolgozta, idézetekkel, szövegrészekkel kiegészítette, egyes bekezdéseket elhagyott, s ezt a módosított dolgozatot tétette közzé összegyűjtött munkáinak 1851. évi kiadásában. Itt olvassuk Choiscul francia miniszter levélbeli kijelentését: „Mi nem vagyunk húsz milliót előteremteni képesek, anélkül, hogy a kamatfizetést felfüggeszjük, ebből pedig *forradalom* törne ki” (2: 12). Toldy Bajza-kiadása (1862. 3: 106) és Badics Ferenc kritikai kiadása (1901. 3: 143) minden megjegyzés nélkül az 1851. évi változatot nyomtatja újra. Badics alapján idézi a *forradalom* szót Bajza József, a Bajza József mint nyelvújító című cikk írója (MNy. 4: 254), de Szily Kálmán szerkesztői megjegyzésében már figyelmeztet arra — többek között a *forradalom* szót is idézve —, hogy Badics kiadása, mivel a szöveget gyakran az 1851. évi és a Toldy-féle kiadás nyomán közli, nyelvtörténeti szempontból nem mindig megbízható (MNy. 4: 256; l. még Muresanu Szabin: Nyr. 40: 217). Jelen pillanatban tehát továbbra is csak Simai Ödön közlésére támaszkodhatunk (MNy. 9: 451), azzal a jelentéktelen megjegyzéssel, hogy a *forradalom* szó nem a Tudománytár 1834. 4: 125. lapján fordul elő először, hanem néhány lappal előbb. Az 1829-es dátum elhullása nem érinti Bajza kezdeményező szerepét. A *forradalom* szó használatának bevezetése irodalmunkba így is az ő nevéhez kötődik.

3. Szavunk történetének nyitányát Bajza Franciaország 1833-ban politikai és értelmi tekintetben című dolgozata jelzi. Az angol forrás nyomán írt tanulmányban olyan természetes könnyedséggel alkalmazza Bajza a *forradalom* szót, mint aki elhatározólag leszámolt az idegen kifejezéssel, s akinek tudatában világosan él 'a társadalmi rend megdöntésére irányuló fegyveres felkelés' fogalmi tartalma: „A mi »júliusi forradalomnak« neveztetik, nem érdemli ezen címet. Az, az első országos *forradalomnak* szükségképi következménye. Midőn az aristocratia megbukott, midőn a telekvagyon egész rendszere összeomlott, az valódi *forradalom* volt, mert akkor az egész társasági állapot más alakot nyert” (Tudománytár 1834. 4: 121). Bajza tizennégy ízben használja a szót a nagy francia forradalom és a júliusi forradalom jelölésére. Szövegében egyszer sem fordul elő más megnevezés. Bajza kezdeményét Szontágh Gusztáv folytatja, jóllehet szóhasználat nem mutat hasonló egységes eljárásra. Napóleon emlékiratait ismertető cikkében a *revolúció* javára tolódik el a statisztikai mérleg. De a latin megjelöléssel közölt gondolatok mellett feltűnnek a *forradalom* szóval felépített kijelentések is: „A francia *forradalom* nagy s felhevült maszszakat hozza . . . mozgásba” (uo. 1835. 7: 130; l. Simai i. h.); „Lépcsőnként . . . fejlődött ki a *forradalom* korában az újabb hadművészség is” (uo. 131) stb.

A Bajza szerkesztette Athenaeumban is egymás mellett él a latin szó és a magyar kifejezés, de itt, már a folyóirat kezdeti szakaszában két lényeges mozzanat a *forradalom* használatának fokozatos erősödését jelzi. Egyrészt a dolgozótársak írásaiban nem egyszer még akkor sem jelentkezik a *revolúció*, amikor a német vagy francia szöveg alapján készült ismertetések, átdolgozások, fordítások íróját az eredeti szöveg szinte ellenállhatatlanul csábíthatta a latin szó alkalmazására (Ath. 1837. 1: 20, 235; 2: 119), másrészt a neves író-munkatársak szókinésének aktív elemévé lesz a *forradalom*. Így sorjázik a magyar szó Fábrián Gábor Tocqueville-fordításában (1838. 2: 382), kerül Vajda Péter tollára történetelméleti (2: 515), irodalomtörténeti (2: 570), lélekrajzi (1840. 1: 426) gondolatok kapcsán, s tűnik fel Kazinczy Gábornak egy franciából átültetett novellájában (1838. 2: 833). A Figyelmezőben azonos jelleg érvényesül. Történeti művek ismertetésében (1837. 1: 14) s irodalmi alkotások bírálatában (2: 59–60) egyaránt találkozunk *forradalom* szavunkkal. E két, számjegyes aláírású közlemény szerzőjét Bajza Józsefben sejtjük, aki feltevésünk szerint nemcsak a *forradalom* szót, hanem annak -i képzős melléknévi származékát is elsőnek használta nyelvünkben. Eddig ismert legkorábbi adatunk 1838-ból való (Nyr. 86: 223). De abban Az Éjszakamerikai egyesült országok' történetei című munkában, amelyet részben Bajza fordított magyarra (Szinyeyi: Ml. 1: 351), már 1836-ban elének bukkan a kifejezés: „A *forradalmi* háborúk . . . azon szempillantásban kezdődtek Európában, midőn a kormány . . . először lépett cselekvésbe” (2: 350). Érdemes itt megemlítenünk, hogy Sasku Károly e műnek ugyancsak 1836-ban készült fordításában az idézett helyen a „*felkelési-háborúk*” (3: 315) szókapcsolatot használja.

4. A harmincas-negyvenes évek fordulóján említett folyóiratainknál sajátos rendeltetésük okán hatékonyabb szerepet vállaltak szavunk szétáramlásának folyamatában politikai hírlapjaink. A Hazai s Külföldi Tudósítások 1839. évi évfolyamában 38 alkalommal fordul elő a *forradalom*; ezzel szemben a *revolúció* használatának száma: 15. A két szó viszonya (1 : 2,5) meggyőzően mutatja a magyar kifejezés előretörését. A Pesti Hírlapban 1841-ben ismételtelen felbukkan a szó, de az 1842. évi évfolyam már ellenőrizhető bizonyítékát adja a térhódító tendenciának. Itt a *forradalom* és a *revolúció* aránya már szinte semmivé csökken. A lap rovatvezetői, tudósítói, cikkírói 69 esetben alkalmazták a *forradalom* szót, s csak ketten fogalmazzák meg mondanivalójukat a *revolúció*-val. A Világban hasonlóképp alakul a helyzet. 1842-ben itt is végtelenen oszlik meg a két szó előfordulásának száma: a *forradalom* 58 szövegrészben tűnik fel, a *revolúció* csak két közleményben háromszor.

Ha számadatainkat megközelítő pontossággal végzett felmérésnek tekintjük is, mindenképpen feltűnőnek látszhat a *forradalom* viszonylagos ritka előfordulása. E jelenség magyarázata abban rejlik, hogy ez időben még nem differenciálódott a *zendülés*-nek, *lázadás*-nak, *forradalom*-nak ma is finom megkülönböztető fogalmi jegyeket követelő jelentése (l. az ÉrtSz. megfelelő címszavait), s így hírlapjainkban a *revolúció* jelentés-tartalmát tükröző *forradalom* helyett gyakran a *zendülés* vagy a *lázadás* közvetíti a fogalmat. Ezt az ingadozást jól szemléltetik az 1842. évi szerb trónvillongásokról szóló tudósítások. A Pesti Hírlap és a Világ következetesen *forradalom*-nak nevezi a porta által szított viszályt: „Szerbiában . . . új *forradalom* ment végbe” (PH. 659); „a szerb *forradalom* általános elégedetlenségnek volt szülője” (Vil. 692). Többi politikai hírlapunk más-más kifejezéssel jelöli a szerb trónváltozás mozzanatsorát: a Nemzeti Ujság túlnyomórészt a *lázadás*, *forradalom*, a Jelenkor, a Hírnök, az Erdélyi Híradó a *lázadás*, a Mult és Jelen a *revolúció*, *zendülés* szót használja. E számbavétel már jelzi, hogy a negyvenes évek második felében első sorban a Nemzeti Ujság népesül be *forradalom* szavunkkal, az 1846. és 1847. évi évfolyamban például csak a *forradalom* szót találjuk, s a Mult és Jelen mutatkozik a legkonzervatívabbnak.

Forradalom szavunk előfordulását tekintve folyóirataink és hírlapjaink névaláírásos közleményeinek szerzői között nemcsak tudománytörténeti rangra emelkedett személyekre akadunk, hanem ma már ismeretlen egyénekre is. Pulszky Ferenc a *forradalom* szót következetesen használja (Themis 1839. 19; PH. 1841. 845, 1842. 93 stb.) Szalay László sokat jelentő kitartással vesz részt szavunk köznyelvi megszilárdításában, főképp a Pesti Hírlapban közölt cikkei igazolják elgérkezését a *forradalom* szó kizárólagos használata mellett (Bud. Szemle 1840. 244; Publicisztikai dolgozatok. I—II. 1847). Lukács Móric nyelvében is él a *forradalom* (Tudománytár 1842. 11: 207). Szavunk általánossá válását a jelentéktelen tollforgatók cikkein mérhetjük le. Raksányi Imre „cs. k. bombász” (Századunk 1840. 688), Jámbor megyei tisztviselő (PH. 1842. 812), Andrassy József megyei követ (Vil. 1842. 189), Sztáray Albert újságíró (uo. 213), Bárányi János statisztikus (Száz. 1842. 752), Ligetfi Andor [= Futó Bertalan] evang. lelkész (Társal. kód. 1842. 241) szóhasználata mellett a *forradalom* korai sikerét mindenekelőtt Podhorszky Lajos zenetanító levélmondatai illusztrálják: Huszonkétéves korában tudatja Erdélyi Jánossal, hogy tanítványának anyja „a francia *forradalom* egyes részeivel . . . ösmeretes” és „öszveköttetése útolsó lengyel *forradalmokban* részt vett több főembereivel, fájdalmassan érinté” (1837.—E. J. levelezése 1: 25).

5. A divatlapolvasó közönség is szembesíthette magát *forradalom* szavunkkal. Gondolunk itt az Életképek 1845-i évfolyamának néhány tanulmányserű írására. Irinyi József Páris és a francziák óimű szemelvénycikke hat folytatásban közli az író párizsi élményeit (A teljes mű csak 1846-ban jelenhetett meg Hálában Német-, francia- és angolországi úti jegyzetek címmel). Irinyi a lelkesültség pátoaszával idézi „a nagy *forradalom* idejét” s Párizsnak, „a *forradalmak* classicus hazájának” forradalmi színhelyeit (Életk. 1845. 1: 622, 687). S miközben tart Irinyi cikkeinek folytatólagos közlése, megjelenik Pulszky Ferencnek a magyar ifjúsághoz intézett felhívása, benne ilyen megállapításokkal: „azon *forradalom*, melly Franciaországból fél Európán átvonult . . . diadalmenetében megakasztott” (uo. 602), „azon ujítások is, mellyeket a *forradalom* behozott, nagyobb rész a historia jogbélyegével megszenteltettek” (uo.) stb. Röviddel Irinyi cikksorozatának befejezése után Bajza közzététeti Világtörténetének bevezető tanulmányát. A mutatóványtöredék egyik gondolata szerint: „nemesak népigázó háboruk, trón-felforgató *forradalmak* hordoznak magukban nagy következmények magvait[!] . . . Magok a legzajosabb *forradalmak* sokszor csendes, alig észrevehető erkölcsi okok munkálatainak voltak eredményei” (uo. 2: 20).

6. Könyvtermésünk területén is számba kell vennünk azokat a kiadványokat, amelyek vagy közvetlen tárgyuknál fogva vagy problémájuk részjelenségeként érintkeznek forradalmi mozzanatokkal, s így szóhasználatuk hozzájárul a *forradalom* elterjedéséhez. Szemle Bertalan 1837-ben jár Párizsban. Úti jegyzeteiben szót ejt a forradalomról is (Utazás külföldön 1840. 1: 211, 257). Művének második kiadásában (1845.) némileg kibővül a forradalmakról szóló szövegrész. A cenzori akadályok elhárítása után (vö. Simonfi János: Nyr. 42: 99–100) részletesebb gondolatok jelenhettek meg az 1789-i és a júliusi forradalomról. Az első kiadásban előforduló kitétel: „a *forradalom* szerencsétlen szelleme” (1: 211) a második kiadásban elmaradt (a szöveggörnyezet: 2: 205). Fábíán Gábor Tocqueville művének fordításában (A demokracia Amerikában. I–II. 1841., III–IV. 1843.) a *forradalom* szónak hol szórványosabban szemelhető, hol sűrűbben jelentkező előfordulására találunk. (Részletei már az Athenaeum 1838–1840. és 1842. köteteiben megjelentek.) A fordítót például az a hosszú szövegrész többször kötelezi szavunk használatára, mely választ keres erre a kérdésre: „Miért lesznek ritkábbak a nagy *forradalmak*?” (4: 127).

1841-ben adja ki Széchenyi István A kelet népe című Kossuth-ellenes röpiratát, s benne forradalomra ingerlő modorral vádolja a Pesti Hírlap szerkesztőjét. A könyvben célja és eszmeköre szerint a *forradalom* és *forradalmi* szó alkalmazása szükségszerűen jelentkezik. Hasonlóképpen az 1847-ben kiadott Politikai program-töredékekben is. Ott a 11 : 1 (*revolutionarius*), itt a 12 : 3 arány (a *revolutionarius*-on kívül a kétszer előforduló *revolutio* egyike időzőjelek között) biztosítja a magyar kifejezések előnyét. Széchenyi Kelet népe széles visszhangot vált ki. Kossuth a maga válaszában felváltva használja a *forradalom*, *forradalmi* és a *revolutio*, *revolutionarius* szót (Gr. Sz. I. összes munkái V. Bp., 1925.). Eötvös József csak a magyar kifejezéseket szövi írásába (Kelet népe és Pesti Hírlap. Pest, 1841.), mint ahogy előzőleg az 1840-ben közreadott Szegénység Irlandban című tanulmányában is. Itt fogalmazza meg e haladó gondolatát: „Egy nép *forradalmaiban* is nagy lehet” (Büd. Szemle 1: 148). Vörösmarty Literatura címen folytatásos közleményben ismerteti, bírálja Széchenyi művét (Ath. 1841. 2: 609, Hazay Gábor álnéven), benne a magyar kifejezéseket használja, álláspontját kifejező utolsó mondatában is: „nem hiszem, hogy a 'Pesti Hírlap' idézett számai' egyikét botlásából *forradalmi* irányt . . . lehessen következtetni” (uo. 710).

Szontágh Gusztáv is azok közé az íróink közé tartozik, akik ez idő tájt kizárólag a *forradalom* szóval fejezték ki a 'revolúció' fogalmát. Cikkeiben is (például PH. 1842. 399, 441), könyveiben is sűrűn használja. A Propylaeumok a társasági philosophiához tekintettel hazánk viszonyaira című munkájában (1843.) ilyen fejezetcímeket találunk: „A politikai rendszerek: az állandóság, a *forradalom* s reform rendszerei”, (74). „A *forradalom* rendszere” (System der Revolution) (78). Természetes, hogy a könyv lapjain ismételtelen megjelenik *forradalom* szavunk. Kemény Zsigmondot is számottevő hely illeti meg a *forradalom* szó népszerűsítőinek sorában. Korteszékes és ellenszerei című művében (I. 1843., II. 1844.) tizenöt esetben fordul elő a *forradalom*, hétszer a *forradalmi*, *ellenforradalmi*, egyszer-egyszer a *forradalmas* és az *ellenrevolutio*. Sárváry Antal ügyvéd List-fordításában is felbukkan a *forradalom* szó (A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere. Kőszeg, 1843.)

Bajza József programszerű szándékát a forradalmi gondolat tudatosításában, s ami ezzel együttjárt, a *forradalom* szó terjesztésében az Athenaeum megszűnése után mint fordító és mint könyvsorozat-szerkesztő igyekszik megvalósítani. 1844-ben jelent meg Friedrich Christoph Dahlmann műve: „Az angol *forradalom* története. Fordította Bajza”. Főleg az események végkifejlését tárgyaló szövegrészben akadunk *forradalom* szót tartalmazó mondatokra. A mű mint a Bajzától szerkesztett Történeti Könyvtár 6–9. füzeté jelent meg. A füzetek hátsó belső fedőlapján olvasható Bajza-ajánlásban is a *forradalom*

szó villan a könyvforgatók szeme elé. Gaal József Bajza szerkesztői ajánlatára fordítja le a Történeti Könyvtár számára Mignet művét: „A francia *forradalom* története. (Fordította Gaal. Pesten, 1845.) Tehát tíz évvel azután, hogy Bajza 1834-ben írt cikke hódító útjára lendítette politikai-társadalmi jelentésben *forradalom* szavunkat, haladó szemléletének jóvoltából olyan történeti munka kerül az olvasóközönség kezébe, amely tárgyából folyó természetességgel gyakori szövegelemként használja a *forradalom* szót, s olyan újszerű szókapcsolatok megismerését kínálja, mint a *republicanus forradalom* (1 : 75) és a *gyarmati forradalom* (1 : 249).

7. A *forradalom* gyors elterjedésére vall a szó korai jelentésváltozata. Átvitt értelmű: „Gyökeres fordulat, átalakulás a gazdasági életben, a technikában, a tudományban, az irodalomban vagy művészetben” (ÉrtSz. 2: 899). A TESz. 1869-ből említ példát a szó átvitt jelentésű használatára. Csató Pál mint a Tudománytár francia irodalmi szemleírója a *forradalom* és a *revolúció* egy idejű használata mellett már 1835-ben irodalmi területre viszi át a *forradalom* szót. Egymás közelében találkozunk ezzel a két mondattal: „Ne kellett volna Franciaországnak az utolsó huszonöt évben annyi *politikai forradalom* átmenni (Tudtár 1835. 7: 189) és „tetemes *forradalom* keletkezett az írni vágyó ifjúság között” (uo. 193). Csató cikkének abban a szakaszában céloz az idézett irodalmi megmozdulásra, amely elítéli a neoklasszicizmus követését a költészetben: „Az ifjú *revolúció* is tehát annak utánzásában kereste poésisát . . . Ez nagy szerencsétlenség és tetemes hiba volt, melly az olly szépen kezdődő *forradalmat* egészen kivetkőzteté tekintetéből” (uo. 190). Csengery Imre megyei tisztviseelőnek, Csengery Antal bátyjának egyik, 1840-ben írt irodalmi tárgyú levelében is helyet kap az átvitt értelmű szóhasználat: „egy szinmű [Vörösmarty Marót bánja] mintha minden szóban szellem ozslanék el a népbe, szerencsés *forradalmat* idéze elő” (Erdélyi János levelezése 1: 95). Szalay László és Dessewffy Emil politikai ellentéte irodalmi síkon is formát ölt. Szalay szerint: „Dessewffy Emil valódi *forradalomnak* kíván szerzője lenni a magyar időszaki sajtóban” (PH. 1844. 859). E kijelentés Dessewffynek arra a nyílt levelére vonatkozik, amelyben felkéri Jósika Miklóst, engedje át a Budapesti Híradóban való közlésre Akarat és hajlam című regényét. Szerinte ezzel megismétlődnek irodalmunkban a francia példa: „Gerardin Emil valódi *forradalomnak* lőn szerzője a francia időszaki sajtóban. Ő vitte be az irodalmat a journalismusba” (BudHir. 1844. 407).

8. A reformkor légköri viszonyaira jellemző, hogy *forradalom* szavunk első ismert összetétele a *nép-* előtaggal párosult: „a *népforradalom* félelme . . . aggodalmat szül” (Hazai s Külf. Tud. 1839. 1: 72). Szavunk nem egyszeri olvasat. Más lelőhelyeit is ismerjük (Jelenkor 1840. 367; VasUjs. 1841.624; Kőváry László: Székelyhonról 1842. 6). Emellett természetesen él a *néprevolúció* is (Közh.Esm. Tára 1834. 10: 140; PH. 1843. 102). Korai összetételnek minősül az *ellenforradalom*. Pulszky Ferenc írja: „Fél század óta sok *forradalmat* és *ellenforradalmat* látott Európa” (PH. 1842. 94). Erőszakolt összetétel: a *szeptember-forradalom* (Vil. 1842. 661).

Az évtized második felében néhány új, szerencsés összetétel születik: *belforradalom* (Mignet—Gaal: A fr. forr. tört. 1845. 2: 238), *reform-forradalom* (NemzUjs. 1845. 474), *kormány-forradalom* (PH. 1846. 2: 288), *palota-forradalom* (NemzUjs. 1847. 245). (A *palota-lázadás* már korábról kimutatható: PH. 1842.625.) Megjelenik a *világforradalom* is. Szavunk a lengyel felkeléssel kapcsolatban alakult ki. Francia újságok nyomán közlik lapjaink a tudósítást: „a Courier Français nem átalja a' legoktalanabb módon a' *világforradalmi trombitáját* harsogtatni” (Mult és Jelen 1846. 145). Az azonos forrásból átvett hírt a konzervatív reformerek lapja már így közvetíti: „A Courier français . . . meg nem szünik a legképtelenebb módon fúni a *világforradalom* tárogatóját (BudHir. 1846. 1: 185).

A márciusi forradalom első napjaiban (márc. 21.) találkozunk csak ismét a kifejezéssel. Vahot Imre írhatta: „A zsidók elleni alaptalan gyűlölködés a mostani *világforradalom* szellemével merőben ellenkezőleg még folyvást ingerült állapotban tartja itt némelyek kedélyét” (Pesti Divatlap 1848. 376).

A *forradalom* előtagú összetételek általában kevéssé időálló alakulatok. De arra mindenképpen alkalmasak, hogy belőlük *forradalom* szavunk gyakori használatára következtessünk. Vörösmarty tolla alól kerülnek ki 1841-ben e szavak: *forradalom-készítő* lapdacs (Ath. 2: 676), „az illy beszédek . . . nem *forradalom-szerzők*” (uo. 2: 706). Erdélyi János kifejezése: *forradalom-elvek* (PH. 1844. 871). Újságjainkban tűnnek fel: *forradalom-harc* (Hazai s Külf. Tud. 1839. 1: 233), *forradalom pártiak* (PH. 1841. 12), *forradalomszülő* (Vil. 1842. 213), *forradalomkitörés* (uo. 724), *forradalomfi* (Jelenkor 1846. 131), *forradalomteljes* (NemzUjs. 1847. 218), Tocqueville—Fábián könyvében: *forradalomszerető* (1843. 4: 154).

9. Mint ismeretes, *forradalom* szavunkat Kazinczy Ferenc alkotta 1815-ben (Si-mai Ödön: MNy. 9: 450). Goethe Egmontjának fordításában talál rá szerencsés nyelv-újító ösztönnel a német *Gährung* tartalmát tükröző magyar kifejezésre. A szó jelentése: 'pezsgés, forrás, buzgalom, forrongás, háborgás'. Ő maga a Pályám emlékezetében a nagy francia forradalom idézésekor a *revolúció*-t használja: „A francia *revoluzio* hosszas pezsgései után . . . kilobban” (TudGyűjt. 1828. 12: 81). A *forradalom* szó a Kazinczy használta értelemben másfél évi lappangás után Pázmándi Horváth Endrének 1831-ben megjelent Árpádjában bukkan fel újra (Király Károly: Nyr. 26: 359). Jelentéstartalma még később sem vész ki, amikor a szó már mai értelmében megtörte a *revolúció* ellenállását: Thiers „tulajdon szemeivel látja a rendetlenség s lázadás elemeit maga körül születni s *forradalomban* lenni” (NemzUjs. 1840. 310); „A francia királyfiak ellen elkövetett gyilkos merénnyt a napszámosok közt már régebben észrevett mozgás és *forradalom* előzé meg” (PH. 1841. 642). Kuthy Lajos szívesen él ezzel a jelentéssel: „a *forradalom* felszínén ébredő szerelem gyöngyözete buzog fel” (Kuthy Munkái 1842. 3: 10); „keblem ifju *forradalma* nyilást keresett” (uo. 122) stb. Nagy Ignác, aki a *forralom* szót mai értelemben is használja (Magyar Titkok. 1844. 4: 63), a kifejezés régi jelentését érezteti ebben a mondatban: „az említett boldog családban saját szerű titkos *forradalom* mozgalmait lehet észrevenni” (Torzképek 1844. 2: 198).

A tárgyalt jelentésmaradvány éppúgy nem érintette a politikai-társadalmi tartalmú *forradalom* szó területhódítását, mint ahogy a szó *forralom* alakváltozata is csak szűk körben hátráltatta a *forradalom* érvényesülésének lehetőségét: „[Guizot] a monarchiai eszméket törekvők a *forralom* szülte új érdekekkel kiengesztelni” (Nemzeti Társalkodó 1844. 103) stb. Szavunk szokatlan betűképét rögzíti Táncsics Mihály: „A francia *forrodalom* kiüt” (Általános világtört. 1843. 56).

10. A negyvenes évek közepére megérett a *forradalom* szótári számbavételének igénye is. Adataink tanúsága szerint tudományos irodalmunkban, publicisztikai írásainkban, hírlapi cikkeinkben politikai-társadalmi műveltségünk kifejezésállományának szerves tartozékként jelentkezik a magyar kifejezés. Erről a nyelvállapotról elsőnek Fogarasi vesz tudomást 1845-ben: „*Forradalom*, die Revolution”; Revolution, die, lázadás, zendülés, *forradalom*”. Utána Királyföldi Endre iktatja a legújabb magyar szavak közé: „*Forradalom*, die Revolution” (Ujdon-uj magyar szavak tára 1846). Ballagi is szótározza 1846-ban: Revolution, die; lázadás, zendülés, *forradalom*; „*Forradalom*, fn. die Revolution”. Enyhül tehát az a megállapítás, „hogy Ballagi 1847-ben német—magyar szótárában még a *Revolution*-t 'lázasadás'-sal fordítja, viszont 1848-ban magyar—német szótárában már *Forradalom* 'die Revolution' adatot közöl” (Nyr. 72 : 154; RefNyelv. 113).

A revolúció 'lázas' jelentése szótári örökség. A Tzs. 1835. adatai (*lázas, zendülés*), valamint Kunoss értelmezései (*lázas, zendülés, lázasítás, zendítés*: Gyalulat 1835.) egy évtizedre meghatározzák a reformkori szótárak nyelvi tájékozódását: Richter: *lázas, zendülés, rendfelfordulás* (Zsebszótár 1836.); *lázas, zendülés* (Törvénykezési s tisztii Szótár. Debrecen 1837.); R. W.: *zendülés* (Nemzeti Iskolai Szótár 1838.); Bloch 1843.: *lázas*. De nyilvánvaló az is, hogy Ballagi már 1846-ban használja a *forradalom* kifejezést, csak ingadozó szerkesztői eljárása 1847-ben a szótár új kiadásából kihullatja a szót, hogy aztán 1848-ban ismét vállalja. Ekkorára azonban már tovább szaporodott a szótározott *forradalom* száma: Farkas Elek szókönyvében is megjelent (Legújabb és legtömtebb . . . Szókönyv 1848).

II. Úgy véljük, sikerült érzékeltetnünk állításunk valóságtartalmát: A negyvenes évek közepére *forradalom* szavunk közkeletűvé lett. Útrairdítója, Bajza József tudatos szerepet vállalt elterjesztésében. Mellette Fábian Gábor, Pulszky Ferenc, Szalay László nyelvi gyakorlata erősítette a térhódító szándékot, Gaal József, Irinyi József, Kemény Zsigmond, Széchenyi István, Szontágh Gusztáv, Vajda Péter, Vörösmarty Mihály tolla támogatta a meggyökereztetés folyamatát, amelyben részt vettek Csató Pál, Eötvös József, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan és mások. A szó használata az értelmiségiek körében általános jellegűnek látszik. Alkalmazói között vannak politikusok, publicisták, írók, hírlapírók, de akad köztük ügyvéd, katona, tisztviselő, zenetanító, pap, statisztikus is. A szó ott él a harmincas évek végén s a negyvenes években újságjaink, folyóirataink hasábjain, könyvek, ismeretterjesztő munkák lapjain, eredeti és fordított művekben, magyarországi és erdélyi kiadványokban, a reformkor haladó és konzervatív személységeinek szókinésében. Nyen előzmények jogán fogalmazhatjuk meg tételünket: *forradalom* szavunk közel másfél évtizedes, fokozatosan gazdagodó múlttal fogadta 1848-at.

Zsoldos Jenő

A Sirius csillag Pita nevérol. Beke Ödön — Berze Nagy János gyűjtése alapján — több helyen is ír arról, hogy a Sirius csillagot a Baranya megyei Bánfán *Pilá*-nak hívják (Dunántúli Szemle 8: 269—70; Nyr. 73: 391, 77: 103). Felsorolja a csillag egyéb népi neveit is, ezek a következők: *Sánta Kata, Sánta Kati, Sántalány, Sántalánycsillag* (vö.: i. h., továbbá: Nyr. 68: 78, 72: 260; e helyeken nem szereplő adatok is találhatóak rájuk az ÚMTsz. cédulaanyagában). Az efféle elnevezéseknek — mint Beke kifejti — az az alapjuk, hogy a nép a csillagban egy olyan lány képét látja, aki ételt, innivalót visz a *Kaszás(ok)* (az Orion) után, illetőleg teregeti a lekaszált füvet, vagy markot szelnekik, tojást gyűjt utánuk stb. A sántaság képzele onnan fűződik a lányalakhhoz, hogy a csillag változó fényű, pislog, villog.

A *kata*, a *kati* és a *Katalin*-nak egyéb köznevesült becézői a népnyelvben valóban gyakran használatosak a lány, a nőszemély fogalmának megjelölésére, mégpedig rendszerint pejoratív értelemben, valamilyen testi hibával, rendetlen külsővel, megrovandó jellemvonással, viselkedéssel kapcsolatban. Szendrey Zsigmond „Személynevek mint köznevek” című cikkében a következő jelzős összetételeit, szerkezeteit gyűjtötte egybe: *bócér-kata, borzas-kata, falufarka-kata, falu-kata, falu-kati, f.sz-kati, futri-kati, kalamajka-kata, lusta-kati, monyas-kati, satra-kata, sedre-kata, széli-kati, szél-kata, utca-kati* (MNy. 32: 252—5). Sőt maga a jelző nélküli becenév is szerepelhet köznévként: *kata* 'kikapós nő'; *katica, katuska* 'férfias természetű nő, hermafrodita' (uo. 255). Egyébként a *Katalin* becézői nemcsak férfias természetű nőt, hanem nőies természetű, kuktáskodó férfit is jelölhetnek; ilyenek: *katóka, katus, katuska* (uo.).

Szendrey adatait még szaporítani is lehetne. Ezek után teljesen érthető a Sirius csillagnak *Sánta Kata, Sánta Kati* elnevezése 'sánta lány' jelentésben.

Pila nevét azonban Beke másképpen, közvetlen szemléletből magyarázza, nem lát benne antropomorfizmust. Úgy gondolja, hogy azonos a *pila* 'pislogó' tájszóval. Ezt a MTsz. az 1.-gyel jelzett *pila* címszó alatt adatozza a Kemenesaljáról és a Somogy megyei Visnyéről.

Ám nem föltétlenül ez a helyes megfejtése a csillagnévnek. A valamiféle lányt, nőszemélyt jelentő, némileg pejoratív értelmű köznévvé vált tulajdonnevek sorában a *katá*-nak méltó párja a *pila*. Ez tudvalevőleg az *Iloná*-nak ikerítésből való kiválással keletkezett beceneve (a származtatásával, becenevi használatával kapcsolatos kérdések összefoglaló tárgyalását l. Varga Katalin: Becéző keresztnéveink 11–2, 54; Rác: NéprNyttud. 2: 46; O. Nagy: Nyr. 86: 91; Kelemen: NyttudÉrt. 40. sz. 181). Szendrey a következő összetételeit, jelzős szerkezeteit idézi: *ducifaros-pila* (vö. *faros-ilona*), *hetre-pila*, *kancsi-pila*, *kósa-pila*, *részeges-pila*, *sanda-pila*, *sánta-pila*, *szösz-pila*, *vak-pila*, *vaksi-pila* (MNy. 32: 252–5). Jelző nélküli, önálló használatát is említi Szendrey (uo. 254, 255), de a későbbiek kedvéért ezt inkább a MTsz.-ból idézzük. Itt a 2.-vel jelzett *pila* címszó alatt a következő jelentéseket találjuk: 1. 'ügyetlen, félszű nőszemély'; 2. 'ronda, kócos, vaksi nőszemély'; 3. 'nőies természetű, nőies dolgokba avatkozó, női munkát végezni szerető fiú v. férfi'. E harmadik jelentése azonos az imént idézett *katóka*, *katus*, *katuska* szóéval, sőt a két köznevesült becenevő összetétele — a *katapila*, *katipila* — is ugyanezt jelenti (l. legutoljára: O. Nagy: i. h.). A köznevesült *pilá*-ra vonatkozó adatok egyébként szintén szaporíthatók, a MTsz.-ban a Szendreytől fölveteken kívül *álmos-pila* és *durca-pila* is van.

Ha ezek után meggondoljuk, hogy a Siriusnak a *Sánta Kata*, *Sánta Kati* mellett *Kata* elnevezése is ismeretes (Beke: Dunántúli Szemle: 8: 269; Nyr. 68: 78, 73: 391, 77: 108), továbbá hogy a *Pila* köznevesülve előfordul a *sánta-pila* összetételben is, s ráadásul maga a becenevő valamikor nagyon ismert, használatos lehetett Baranyában, mert Kassai egyenesen „baranyai név”-nek mondja a 'Helena' jelentésű *Pilá*-t (Magyar—Diák Szó-könyv 4: 115), akkor óhatatlanul felötlik egy másik, a Bekéétől eltérő magyarázat lehetősége: a Sirius csillagnak *Pila* neve is lányt jelentő, köznevesült személynévből, becenevből keletkezhetett.

Sőt gondolni lehet a két magyarázat összeegyeztetésére is. Beke (Dunántúli Szemle 8: 269–70; Nyr. 58: 15–6, 63: 24, 73: 391–2) nem veszi észre, hogy a MTsz. két *pila* szava más-más eredetű. Fölfigyelt azonban különbségekre és esetleges összefüggésekre O. Nagy Gábor. A MTsz.-ból idézett adatokkal kapcsolatban a következőket írja: „Érdemes *pila* tájszavunk eredetéről is egy-két szótólni. Mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy nyelvünkben tulajdonképpen két *pila* szó van, két teljesen különböző eredetű homonima, amely azonban idők folyamán egyetlen szóvá olvadt, és ma már szétválaszthatatlan egységet alkot. Az egyik személynévből lett közszóvá: az *Ilona* név (becéző alakja: *Ila*) *Ila-Pila* ikerített változatának utótagjából önállósult becenevvé, és ez a becenevő vált közszóvá. . . A második jelentés [ti. a MTsz.-ban megadott második jelentés: 'ronda, kócos, vaksi nőszemély'] 'vaksi' szava azonban már arra utal, hogy a (*Pila* >) *pila* jelentésfejlődésére erősen hatott az a másik *pila* szavunk, amely a *pilla*, *pillant*, *pillanat*, *pillog*, *pislant* stb., továbbá a *pile*, *pillangó* szavaink *pill*- ~ *pil*- hangfestő tövéből származik, és ennek az igetőnek olyan *-a*, *-e* képzős igeneve, mint amilyen például a *szül*-ből a *szüle*, a *hül*-ből a *hülye* stb. (Beke: Nyr. 58: 16; vö. SzófSz.). A MTsz. ezt a *pilá*-t csupán 'pislogó' jelentésben közli, és a másik *pila* címszava alatt utal ezekre az összetételekre: *álmos-pila*, *kancsi-pila*, *sanda-pila*, *vaksi-pila* stb., amelyeknek a látással kapcsolatos jelentése pedig — ha egyáltalán lehetséges a két *pila* megkülönböztetése — sokkal inkább az igenévi eredetű *pilá*-ra utal. De hogy mennyire egymásba olvadt a két különböző eredetű *pila* szavunk, azt jól mutatja az az adat, amelyet joggal tarthatnánk az igenévi jellegű *pila* első előfordulásának, ha nem írná az adat feljegyzője — ismerve nyilván az *Ila-Pilá*-ból lett *Pilá*-t is — nagy kezdőbetűvel szavunkat: »Te vak *Pila* nem

látod» (Kresznerics 1791-ben kezdett kéziratos szólásgyűjtése az MTA kézirattárában, 4. r. 12. sz. 28a). Még szembetűnőbben mutatja a két szó összeolvadását ez a szegedi adat: »*illa-pilla* 'szöm' t[alálós] m[ese]« (NyF. 49: 14), amelyben szavunk jelentését tekintve az igenévi *pilá*-hoz, alakját tekintve azonban világosan az *Ila-Pilá*-hoz kapcsolódik.” (Nyr. 86: 91.)¹

O. Nagy Gábor okfejtésével nagyjából egyet lehet érteni. Azért csak nagyjából, mert ő hajlik arra, hogy a *vak-pila*-féle összetételekben az igenévi eredetű *pila* szónak tulajdonítson elsőbbséget. Én inkább fordítva gondolnám: szerintem a tulajdonnévi eredetű *pila* 'lány' köznévre rakódhattak rá utólag a látással kapcsolatos jelentésárnyalatok. Erre a föltevésre elsősorban nem Kresznericsnek az O. Nagytól idézett *vak Pila* adata készlet (a szólás egyébként Kresznericsnek a szótárában is előfordul, a 2. kötet 305. lapján, s itt a *pila* kis kezdőbetűvel van írva: *Vak pila nem látod?*), hanem sokkal inkább két másik körülmény. Egyrészt a *pila* nemcsak a látásra vonatkozó, hanem egyéb — pejoratív értelmű — jelzőket is maga mellé vesz, akárcsak a vele rokon *kata*, *kati*; pl.: *ducifaros-pila*, *durca-pila*, *hetre-pila*, *kósza-pila*, *részeges-pila*, *sánta-pila*, *szösz-pila* (l. előbb). Ezekben — akárcsak az 'ügyetlen, féleszű nőszemély' jelentésű magányos *pilá*-ban — kétségtelenül ugyanaz az *Iloná*-ból lett *pila* szerepel, mint a *katipilá*-ban és a *katapilá*-ban; s így a másik *pila* szavunk hatása inkább csak abban mutatkozik meg, hogy a jelzők között elszaporodtak a látásra, a szemre utalók, mint a *kancsi*, *sanda*, *vak*, *vaksi* s talán az *álmos* (bár ezt nem kell föltétlenül ide vonni). Másrészt — persze a *katipila*, *katapila* és a nőies férfit jelölő *pila* kivételével — a *pila* főnévnek szinte valamennyi önálló és jelzővel bővített előfordulása egyaránt n ő t, l á n y t jelent, még a látással kapcsolatos jelzőjú összetételek túlnyomó része is, így az *álmos-pila* 'álmos nőszemély' (MTsz.), a *kancsi-pila* 'kancsal nőszemély' (uo.), a *sanda-pila* 'gondatlan, rendetlen, aluszékony nőszemély' (uo.), a *vak-pila* 'olyan nőszemély, a ki nem lát meg semmit, nem vesz észre semmit, a ki jó szemmel is rosszul lát' (uo.), a *vaksi-pila* 'olyan nőszemély, a ki nem lát meg semmit, nem vesz észre semmit, a ki jó szemmel is rosszul lát, a ki se lát, se hall' (uo.). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *vak-pila* és a *vaksi-pila* esetében a MTsz. által idézett források nem utalnak egyértelműen nőre; ám ha férfiról van szó, akkor inkább a *vak-laci*, *vak-péter*, *vak-vilmos* s — a *vak-pilá*-tól talán nem független — *vak-pali* járja (vö. Szendrey: MNy. 32: 253). S ne feledjük el, hogy a MTsz. 2. jelzésű *pila* szava még az O. Nagy Gábor által legkritikusabbnak tartott második jelentésében is nőre vonatkozik, mégpedig nemcsak a szótár meghatározása, hanem az idézett forrás szerint is: „*pila*: ronda, kócos, pislogó, vaksi nőnek mondatik: te *pila*” (MNyszet. 3: 244; Fertő-mellék).

A látással kapcsolatos jelentésű, de nőre vonatkozó *pila* szavunkkal és *pila* utótagú összetételeinkkel tehát olyasvalami esett meg — de csak részlegesen —, amit Gomboz a nevek hasonlóságán alapuló jelentésátvitelnek mond (Jelt. 100).

Ami mármost a Sirius csillag *Pila* nevének a magyarázatát illeti, itt is jóval tanácsosabb a *Pila* személynévből kiindulni, nem csupán azért, mivel a *pila* 'pislogó' szó jelentése a köznevesült *Pilá*-k esetében is — mint a fentiek igazolják — úgy rakódott rá ezekére, hanem főleg amiatt, hogy a személynévi eredeztetés felel meg a Sirius és a vele kapcsolatos Orion egyéb népi elnevezéseinek, amelyek arra vallanak, hogy ezekben a csillagokban, illetőleg csillagképekben a nép emberalakot lát.

¹ Az ÚMTsz. cédulaanyagából kiderül, hogy ezeken kívül két másik *pila* köznévkünk is van. Az egyik egy tésztafélenek a neve, tájanként változó jelentésben. A másik — a Zselicégben — a svábbogárnak egy kisebb fajtáját jelöli, ez alkalmasint összefügg a tulajdonnévi *Pilá*-val.

Rundó. Német eredetű *rund* szavunk második — bizalmas használatúnak minősített — jelentését így adja meg Bakos Ferenc az Idegen szavak kéziszótárában: „kör, körforgás; idő, sorozat, amelynek folyamán minden résztvevőre sor kerül (pl. kártyában, ivásban)”. Első jelentése a szótár szerint sportnyelvi: 'menet, forduló'. Mindamellett a másodikként feltüntetett jelentés jóval ismertebb, mégpedig elsősorban az ivásra vonatkoztatva, azzal a kiegészítéssel, hogy a sorra kerülő fizeti az ital árát.

Szavunknak ebben a jelentésében *rundó* változata is van. Először baráti körben ütötte meg a fületem ez a forma. Azután a rádióban hallottam, egy kuplé szövegében, Szendrő József előadásában: „Itt egy *rundó*, ott egy *rundó*” (Kossuth Rádió 1969. nov. 16. 16 óra 20 perc). Végül írásban is találkoztam vele. Egyebek között az argóízű kifejezések avatott ismerője, Kolozsvári Grandpierre Emil is használja Nászéjszaka című rövid elbeszélésében: „A boldogságra ittak, több *rundóban*, kóvályogva csatangoltak az utcán . . .” (Népszabadság 1970. dec. 25. 19).

Hogyan alakulhatott ki ez a különös variáns? A változás minden bizonnyal a szó tárgyesetében indult meg. A dolog természetéből következnek, hogy a *rund* szó legtöbbször tárgyragos alakban fordul elő, a *fizet*, *rendel*, *iszik* stb. ige bővítményeként. A -t tárgyrag előhangzója (az úgynevezett kötőhangzó) ebben a szóalakban a rövid *o* (*rundot*); pl.: „Sok helyen uralkodik az a törvény, hogy annyi *rundot* kell inni, ahányan részt vesznek az ivászatban” (Élet és Tudomány 25: 1469). Nos, a kötőhangzó megnyúlásával a *rundot* szóalakból *rundót* változat keletkezik. Több írásos adatom is van rá: „N. hálásan fogadta az invitálást és ő rendelte a következő *rundót*” (Népszabadság 1970. máj. 30. 9); „Egy-két hörpintés után már néhány latin szót használ, a csapos ezt jelzésnek veszi, tudja a kötelességét, készíti a második *rundót*, amit az idegen nyelvű kifejezéseket méltányol, az öreget sajnál, hallgatóság fizet ismét: ingyen szöveg nincs ezen a tájon” (uo. 1970. júl. 22. 9); „A kollégám már beállt a sorba, blokkért. Úgy illik, hogy ő is hozzon egy *rundót*” (uo. 1970. aug. 30. Vasárnapi melléklet 9).

Ebből a *rundót* tárgyesetből vonódott el azután alanyeseti formaként a *rundó*. A tárgyrag előtti *o* megnyúlásába azonban valószínűleg már előzetesen belejátszott az a téves hiedelem, hogy ez a magánhangzó a szótári tőhöz tartozik, a szó végén pedig hosszú *ó* szokott állni.

A hosszú *ó*-n végződő szavak közül valamelyik esetleg közvetlen mintaként is számításba jöhet. Erről beszélgetve Fábrián Pál a *rundó*-ra gyanakodott. Gyanúját megerősíteni látszik az a körülmény, hogy — mint Fehértói Katalin felhívta rá a figyelmemet — Fekete Gyula „Egy korty tenger” című rádióbeli felolvasásában (Kossuth Rádió 1971. jan. 10. 13 óra) a *rundó* szót használta 'rund' jelentésben. Minthogy azonban az italboltok látogatói a *rundó*-t kevésbé ismerik, Lőrincze Lajos inkább a sörivás fogalomkörébe (is) tartozó *korsó*, *pikoló*, *kancsó*, *hordó* szó hatására gondol.

Itt jegyzem meg, hogy ugyancsak téves elvonással jött létre a *véce* szó népies alakváltozata: a *véce*. A *vécét*, *vécében* stb.: > *véce* folyamat azonban mintegy fordítottja a *rundó*-val kapcsolatosnak, ugyanis benne nem nyúlás, hanem rövidülés történt, s nem is a kötőhangzónak, hanem az eredetileg is a szótári tőhöz tartozó magánhangzónak az időtartama változott meg, mégpedig az *epe*: *epét* tőtípusba tartozó szavak analógiájára. Nem szükséges hát a *véce* kialakulását a *réce* szó föltehető közvetlen hatásának tulajdonítani (mint Z. S. gondolja: Nyr. 92: 351—2), s az *ábecé* is csak annyiban érdemel itt említést, hogy ez is hasonló elvonás eredménye.

Rácz Endre

Viszki. Ezt az italt jóval régebből ismerjük névről, mint a valóságos fogyasztásból. Hübnér János lexikona 1816-ban többször is említi. Edinburgh skót főváros kapcsán ezt írta: „A' keresmény fő ágai . . . az elterjedtebb Whysky (ital neve) égetés” (2: 116),

hasonlóképpen Newry írországi kisvárosról szóló cikkében Whisky alakban (3: 619). Dublin, az ír főváros leírásában jellemzőjeként említi a „legszegényebb és legfaragatlannabb pórságnak [hogy] mindég bódult az úgy nevezett Whisky italtól” (2: 93). Nem más a helyzet szerinte Londonban sem, ahol „az alábbvalók 's munkások osztálja 742 csapházakban és 7995 serházakban igyekszik Ale és Visk ser italja mellett széleszteni gondjait” (3: 305). Ez utóbbi passzus magyarázatára meg kell említeni, hogy a *viszki* ugyan nem sör, azonban árpából is főzik, és ezért hazájában sok helyütt árpalének, árpafőzetnek is nevezik (*barley bree*), amit a lexikon fordítója összetévesztetett a sörrel.

A XIX. század eleji forrásainkban, Nagy-Britanniáról szóló művekben gyakran találkozunk ez itál nevével. Többnyire *whisky* betűképpel jelentkezik, s az idegen szó magyarázataul rendszerint hozzáfűzik a *pálinka* vagy *szesz* értelmező szót is. Néha megjegyzik, hogy a skótok és írek nemzeti itala. Előfordul más betűképpel is, mint *viskey* (1859, Térey: Angol-skóthoni napló, 134), s az Egyesült Államokban mindmáig használatos *whiskey* alakban (1861, Wass: Kilencz év, 30 és 1865; Belányi: Vadonban, 157, 158), valamint Kecskeméthy Aurelnál 1877-ben ilyenformán: „Különben gabonapálinka, wisky, Amerikában a nemzeti itál, melynek . . . minden osztály, szegény, míveletlen, gazdag és mívelt, többé kevésbé hódol” (270).

Kecskeméthy más helyütt (324) *búzapálinká*-nak, Xántus János egy 1855-ben írott levelében *fenyű pálinká*-nak magyarázza (50). Különösképpen ez Amerika-járók egyike sem említette, hogy ott többnyire kukoricából főzik. Térey elsőnek szolt arról, hogy fogyasztásakor vízzel szokás „felereszteni” (50 és 134).

Nálunk ez az itál mindig importáru volt, s luxuscikknek számított. Harsányi Zsolt 1941-ben megjelent Whisky szódával c. regénye jellemezte azt a világot, melynek életében ez az itál jelentőséggel bírt. Ma is, amikor — legalábbis az utolsó három évben — élelmiszerboltjaink egy része méregdrága áron skót és angol viszkít árusít, azok, akiknek nem telik erre, sznobos fényűzési cikknek, a nagy jövedelem jelének vagy divatos angol tükörszóval „státusszimbólumnak” tekintik.

Nevét a köztudat nálunk angol szónak tartja, pedig nem az. Az angol nyelvnek csak közvetítő szerepe volt az ír-skót gél nyelvi *uisge beatha* ('víz, élet', azaz: 'az élet vize') szókapcsolat átvételében, majd *usquebaugh*, később *whiskybae*, végül *whisky* alakra való továbbformálásában. Ez a rövidült alak a gélben egyszerűen annyit tesz, mint 'víz', akárcsak a *vodka* oroszban. Szembetűnő, hogy az angolban más itálnevek mint a *brandy*, *gin* és *rum* is rövidült alakok.

A magyarban a *viszki* ejtésű alak korántsem egyeduralkodó. Az idősebb nemzedék jó egynéhány tagja *viski* hangalakban ejti. Erre a sajtóban is számos példát lehet találni.

Pingpong. Nálunk manapság *asztalitenisz* néven ismeretes. A *pingpong* elnevezés szó szerinti átvétel az angoltól, újabb keletű magyarított alakja pedig a *table tennis* tükörfordítása. Az oxfordi nagyszótár az 1900. évet adja a kötőjellel írott *ping-pong* szó első előfordulási adataként. E megnevezés hangutánzó jellegű játssi ikerítésű fantáziánév. Alighanem a játék feltalálójának, James Gibb sportembernek a leleménye, aki az akkor még fakeretre feszített pergamen lapú ütőnek a celluloid labda megütésekor keletkezett hangját az angol nyelvben régóta meglevő *ping* hangutánzó szóval jelölte. De a második tag, a *pong* elem is hangutánzó szó az angolban, a csattanó ütés hangjéé.

A szó nagyon korán megjelent nyelvünkben. A Sportkedvelő c. folyóirat 1901. július 28-i számában ezt írta: „A játék *ping-pong*, *szoba-tennis*, *whiff-whaff* stb. nevek alatt ismeretes” (139. lap, Csapó József szíves közlése). Ettől kezdve egyre gyakrabban volt olvasható. A Sport-Világ folyóirat 1903. évi 10. számában: „Külföldön nagy a divatja a

ping-pongnaak'' (80. lap) — írta, s ugyanazon évben a Magyar Athletikai Club már az első versenyt is megrendezte. A játék igazi virágkora a húszas évekre esett. Ekkor már tréfás hangulatú származékokat is képeztek. A Nemzeti Sport nevű zöld színű szakújság 1929-ben a *pingés-pongás* alakot használta, s 1933-ban a játékosait *pongós*-oknak titulálta. A *ping-pongoz* ige is megjelent a húszas években. Amikor a játék sporttá, komolyan veendő időtöltéssé, sőt hírnevet is biztosítani tudó elfoglaltsággá lépett elő, akkor háttérbe szorult a játszi eredetű idegenszerű elnevezés, s bekövetkezett a tekintélyesebb hangzású *asztalitenisz* név elterjesztése egy kis látszatmagyarosítás formájában.

Országih László

Debreceni szeme van. Ezzel a szólással már többen foglalkoztak (Szívós: MNy. 2: 380, Somlódy: MNy. 3: 91, Lehr: MNy. 3: 229, Túri Mészáros: MNy. 26: 216, Gulyás: MNy. 26: 336), s nagyjából azzal a jelentéssel jegyezték fel, amit O. Nagy Gábor is közöl a Magyar szólások és közmondásokban: „gőgösen elnéz mások feje fölött, nem akarja megismerni az embert (táj)”. Lehr szerint a szólás szitkozódásként is előfordul (i. h.). Szitkozódásszerű használatára Jókaitól is van példánk: „folyjon ki az a *debreceni szemed*” (Egetvívó asszonyosív. HhM. 9. k. 106.).

Jókainak Eppur si muove című regényében e szólás egy, az említettektől kissé eltérő jelentésben olvasható. Az egyik részben arról van szó, hogy a kollégiumi diákokkal rokonszenvező kocsmáros úgy tesz, mintha nem venné észre, hogy a diákok a tiltott Csittvári krónikát ülik körül. „A kocsmáros jött mindjárt a másik gyertyával, s egészen *debreceni szemet* csinált a láttottakhoz, mikor a diákok szövétnekét meggyújtotta. Tudniillik, hogy »debreceni szem«-nek nevezik azt, mikor valaki nem akar valamit meglátni, amit láthatna.” (Kritikai kiad. Bp., 1965. 20.). A Jókai-féle magyarázat annyiban tér el az előzőektől, hogy a szándékos észre nem vevést nemcsak személyekre, hanem tárgyra, eseményre is vonatkoztatja. Ehhez a jelentéshez a „*debreceni szemű*” részéről általában nem kapcsolódik góg, mások lenézése. E jelentésre más példánk nincs, kérdés hogy nem csupán írói újítással állunk-e szemben.

Ami az eredetét illeti, úgy látszik a szólást a Debrecen környékiek alkalmazhatták a nezehen barátkozó, gőgös debreceni cívisekre, városbeliekre (Lehr: i. h., Túri Mészáros: i. h., O. Nagy: MNy. 50: 399). Magyarázatukat Jókai is megerősíti, amikor a debreceni cívis polgárról szól: „Nem egykönnyen ismerkedik; amiért azt szokták mondani az olyan emberre, aki nem látja meg, akit nem akar, hogy *debreceni szeme van*” (Magyarhon szépségei. Bp., 1956. 141).

Imsik. Ez a szó, amely különben semmilyen szótárunkban nincs meg, Jókainál fordul elő, A köszívű ember fiaiban. A Pétervárról utazó Ödön és Leonin kocsisát nevezi *imsik*-nek. A szót nem magyarázza, első előfordulásakor („az *imsik* kurta nyelfű hosszú ostorával a lovak előtt állt”); kritikai kiad. Bp., 1964. 49.) idézőjelbe teszi, a következő lapokon azonban e nélkül használja. A szóra a kritikai kiadás jegyzeteiben sem találunk utalást, az idézőjelet, egyelőre ugyancsak idézőjelbe tett és megmagyarázott orosz szót, valamint a cselekmény helyszínét tekintve azonban világos, hogy Jókai egy orosz szót magyarított. Ez a szó a ямщик 'postakocsis, bérkocsis, fuvaros', amit Jókai megközelítően helyesen írt át magyarra. Közvetlenül a hangsúly előtti szótagban a я magyar é és i közötti hang. A щ magyar átírása *scs* volna, azonban a щ az oroszban is helyenként ш-nek, azaz magyar s-nek hangzik. Azt, hogy a szót pontosan vagy csak hallomásból is-

merete-e, vagy orosz témájú műben átírásban olvasta, nem tudjuk. A ямщик-ot valószínűleg stilisztikai okokból nem fordította le, ezenkívül pontos magyar megfelelőt is nehéz találni.

A. Molnár Ferenc

Medvét fog (*Medvéjt fog*). A nyomtatáshoz kapcsolódó szólás. A cséplőgép általános elterjedéséig a gabonaszemek elválasztásának fő módja a nyomtatás volt. Nálunk a múlt század közepén jelennek meg a gőzlokomobil hajtotta cséplőgépek, s ettől kezdve a gépi cséplés fokozatosan háttérbe szorította, a második világháború utáni évtizedben pedig teljességgel ki is szorította a nyomtatást.

A nyomtatás fő ideje július utolja és augusztus volt. Csak a nagygazdáknál húzódtott át szeptemberre.

Vígan, könnyen, szaporán ment a munka, ha sütött a nap, ha száraz idő járt, és száraz volt a „gaz”: tört az *ület* 'gabona', bomlott a feje, hullott belőle a szem. A baj akkor következett be, ha hirtelen zivatar támadt. „Mer úty szokot lenni, hogy ety tenyéryni felleg megett — észre se veszi az ember — elbúvik a nap. Ettől még nem számít semmire se az ember, vígzi tovább a dógát. Eccer csak hirtelen azo veszi észre, megzendüill az ég, csattog, villámlik, oszt má zuhog is. Ezír bízstattya mindíg a lúhajtó az ágyásba a lovat: kíjjob bejeb, jön a felleg.”

Ha ágyásban érte valami hirtelen eső a félnyomtatásban levő életet, nem volt más mit tenni, mint hamarjában a *szűrű* közepére csomóba összenyomni az ágyást, és a szemet alá seperni, hogy mentse a teljes elázástól. Aki így járt, *medvét fogott*. A szűrű közepére rögtönzött csomó volt a *medve*.

Nagy bosszúság volt medvét fogni. Ráadásul még a mások csúfolódását és kárörömét is tűrni kellett. Aki medvét fogott, ilyesmit hallhatott az arra járóktól és a szomszédoktól: „*Jóy megláncójátok aszt am medvéjt, el ne szalaggyík!*”

Amikor azután az eső elmúltával a szűrű felszikkadt, és az ázott gatz tovább nyomtatták, *medvét táncoltattak*. A nyomtatók így bízatták egymást a munkára: „*Na, táncoltassuk meg aszt am medvéjt!*”

A *medvét fog* szólással nyelvészeti szakirodalmunk már régóta foglalkozik, eredetét azonban a mai napig se tisztázta teljes bizonyossággal. A szólásnak két jelentésével is találkozunk: 1. *Medvét fog* a nyomtató gazda, „mikor a szérún az eső közeledtére hirtelen összetaszítják a szétrakott búzát, az u. n. ágyást, s szalmával befedik.”. „Éppen jókor végeztem, még nem fogtam medvét” (Nyr. 15: 39). 2. „*Medvét fog* a szalma, a szem, ha eső éri” (Nyr. 24: 96).

Itt a Hajdúságban mindig a gazda fogja a medvét. Ez utóbbi jelentés belemagyarázásnak látszik.

A szólás jelentése bővült is. Egyes helyeken, például Balmazújvároson már az is *medvét fogott*, akinek az „*ületjít*” ott a tallón markon vagy kérében, asztagját derékban érte az eső.

Hogyan és milyen asszociáció alapján keletkezett a szólás?

Hegedűs Lajos a *medvét fog* szókapcsolatunk *medve* szavát a *nedv* szóval azonosítja (MNY. 50: 61—2) egy hosszúpályi hangfelvétel alapján, amelyből azonban csak annyit derül ki, hogy *medvét az fog*, akinek a gabonáját markon éri az eső.

Papp László (MNY. 51: 98—9) vitába száll ezzel a felfogással, amelyet korábban Kassai (3: 340) és Erdélyi János (Magyar közmondások könyve Pest 1851.) képviselt, és a szólás *medve* szavát az 'ursus, Bär' szóval azonosítja.

Megemlíti, hogy a kohászok is *medvének* nevezik az alakatlan, nem csapolható tömeget. Felveti a kérdést, a kohászati *medve* nem tükörszó-e. Azt sem tartja lehetetlen-

nek Papp László, hogy a kérdés megoldásához a finnugor népek medvekultuszának ismerői segítenek bennünket.

Én azt hiszem, nem kell ilyen messze menni, mert Papp László igencsak megtalálta az igazságot, amikor a szólás eredetét illetően azt írja: „Metaforikus alapja, hogy az összeázott szalmacsomó alakatlan tömeg.”

Kerülhetett-e kapcsolatba az ázott gaz csomója a medvével? Egyáltalán az alföldi embernek lehetett-e fogalma a múlt és megelőző századokban a medvéről?

Hegedűs Lajos szerint nem: „... földművelő népünk szemléleti körében a *medve* 'Bár' állat nem olyan általános, hogy szemléleti elemek átvitelére lehetne gondolni. A cikk megjelenése után úgy látom, hogy Pais Dezső hasonló kételyének ad kifejezést (MNy. 51: 487–8): „... az alföldi tájakról adatolt — nedvességgel kapcsolatos — *medvét fog* kifejezés keletkezése idején volt-e azokon a vidékeken állati medve (persze a medvetáncoltatóktól mutogatott példányokat kivéve)?” (51: 100).

A tapasztalatok, valamint a szóláshoz kapcsolódó más állandósult szókapcsolatok arra intenek, hogy a *medvetáncoltatóktól mutogatott medvéket* nem lehet kivenni, mert ők látszanak a szólás metaforikus alapjának.

A húszas években én magam is láttam medvetáncoltató románokat. Utcasarokról utcasarokra járva valami furulyaféle hangszer dallamára láncon tartott medvéjük időlenül topogott. Ez volt a medvetáncnak nevezett mutatvány, amelyért a nézők aprópénzzel vagy étellemmel fizettek.

Az öregek elbeszélése szerint az első világháború előtt megszokott dolog volt, hogy a medvetáncoltatók láncos medvéjükkel az Alföld városaiban és falvaiban időről időre megjelentek, a nagyvásároknak pedig olyan tartozékai voltak, mint a mézeskalácsos, a kötélverő, a fazekas és más vásároló iparosok. Ahogy ezek az öregek mondták, nagyapáik idejében is megszokott dolog volt a táncoló láncos medve.

Ez a nagy állat, az alföldi nép által ismert legnagyobb vadállat küllemével, mozgásával a vaskosság, nehézkesség, ormótlanság, robusztusság képzetét keltette. A szűrű közepére hirtelenében összenyomott csomó is azért *medve*, mert ormótlán, formátlan, s az ázott gaz is nehéz, mint a medve. Hogy a valóságos láncos, táncos medve képe van a szólás mögött, bizonyítja a medvefogást kísérő stereotip csúfolódás: *Jól láncoljátok meg azt a medvét, el ne szaladjon!* Amikor az ázott gatz, azaz a medvét továbbnyomtatták: *medvét táncoltattak*. Másutt *medvét nyúzott*, aki ezt a munkát végezte (Nyr. 24: 96).

A medvetáncoltatás keserves, nehéz, szaporátlan munka volt. Az ázott gaz feje nem bomlott, a szem bennszorult. Hiába tapostatta az ember, a gaz nem tört, hanem rátekerődött a lónak meg lóhajtónak a lábára, hogy az is, meg ez is bukdácsolt. A gaz nem csúszott, hanem tapadt. Ha beleöltött az ember, egybemozgott az egész ágyás.

Így beszélt el nekem a medvefogást és -táncoltatást idős Péntek Ferenc, aki maga jó ötven nyáron át nyomtatott, sok medvét fogott és táncoltatott. Így hallottam édesapámtól, aki legalább harminc évig csinálta ugyanezt, és így láttam magam is gyermekkoromban.

És még egy adalék: A gubás ember — míg volt ilyen — ha megázott, azt mondta magáról: *medvét fogtam*. A szegény emberek, szolgálégyenyek gúnyája a rackagyapjúból csomózott guba — ha megázott — rengeteg vizet magába szedett, s viselője olyan nehéz és nehézkes mozgású lett, mint a medve, még küllemre is hasonlított hozzá.

Pais D. felteszi a kérdést (i. h. 100): volt-e a medvetáncoltatók medvéin kívül állati medve a szólás keletkezése idején. A szólás keletkezésének idejére nézve semmiféle megbízható adatom nincs, de hogy a táncos-láncos medvén kívül is lehetett állati medve az Alföldön, arra nézve egy közvetett adatom van. A hajdúhadházi Nagyerdő délnyugati területének egy részét *Mackó*-nak nevezik. Élő, viruló, minden helybeli által jól ismert név. A reá vonatkozó és általam ismert legrégebbi írásos adat ugyan még 100 éves sincs,

Debrecenben egy 1882. november 24-én kelt irat: 234/1882. (DAL) Mackó-beli tisztát említ. A nép körében azonban századok óta élhetett ez a név anélkül, hogy feljegyezték volna.

Meg kell jegyeznem, hogy a *nedv* szót és a *nedvet fog* kifejezést a hajdúhadházi parasztság is ismeri, de ez csak a passzív szókincsében van meg. Nemigen használják a mindennapi életben sem a *nedves* melléknévet, sem a *nedvesít* igét. A hadházi szóhasználatban: ami elázott, az *tiszta egy gané, csupa víz, csupa lucskok, merő egy latyak*, s ami nedvet tartalmaz, az *megszitta magát, vonult, lucskos, csatakos, kastos, vizes*, s ha valamit megnedvesítenek, azt *megvizezik, belucskolják, áztatják, leöntik, meglocsolják* stb.

É. Kiss Sándor

Munkásmozgalom. Az összetett szó előtagja ősi szláv kölcsönszó; már előfordul a Halotti Beszédben is, ha nem is személyi értelemben. A második tag — a *mozgalom* — nyelvújítási szóalkotás. Szily Kálmán: „A magyar nyelvújítás szótára” szerint Kunoss Endre használja először 1835-ben Gyalulat című művében. De magával a *munkásmozgalom* kifejezéssel Jókai Mór „A jövő század regénye” című művében találkozunk először 1872-ben. S még nem egészen a mai jelentésben. „Az Otthon államban pedig megindult a *munkásmozgalom* . . . Pár nap alatt óriási méreteket öltött Otthonban a *munkásmozgalom* . . . (Jubileumi kiadás 125: 129). Ám ez a „munkásmozgalom” itt még nem jelent mást, mint Tatrangi Dávid utópisztikus állama részvényes munkásainak az iránt való követelését, hogy a rájuk eső osztalék mielőbb fizetessék ki. Itt tehát a szónak még nincsen tágabb — történelemformáló erőt jelentő — értelmezése. — Nálunk ebben a korban még általában nem tulajdonítottak jelentőséget az akkoriban már Európa-szerte kibontakozó munkásmozgalomnak. Bizonyosság erre a Vasárnapi Újság 1870-i évfolyamában Egyveleg címmel megjelent névtelen elmefuttatás „A most lezajlott szedő-strike”-ről (148). Ebben egyebek közt ez olvasható: „A munkáscsíny avagy 'strike' csak Angolországban valódi 'strike', nálunk pedig, sőt az európai kontinensnek bármily helyén pedig nem egyéb gyenge kísérletnél.” E helyütt nem térhetünk ki ennek a téves nézetnek társadalmi okaira, de érdemes megállnunk egy pillanatra a *munkáscsíny* kifejezés mellett. Mert bármennyire lebecsülte is a névtelen cikkíró a hazai nyomdászsztrájk jelentőségét, azért — úgy látszik — annyira mégis fontosnak tartotta, hogy megkísérlelje a *sztrájk* szó magyarítását. Nyilvánvalóan az *államcsíny* mintájára, amely maga is korábbi nyelvújítási szó, valószínűleg Ballagi Mór csinálománya (Német—magyar szótár, 1854.).

Kunszery Gyula

Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia. Budapest 1969.
Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. Nyelvtudományi Értekezések
70. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1970. 404 lap

1. A magyar névtan utolsó negyedszázadából eddig két évszámot tartottunk különös jelentőségűnek. A földrajzi nevek kutatásáról 1947-ben két olyan mű is megjelent, amely korszakot zárt és korszakot nyitott: Benkő Loránd (A Nyáradmente földrajzi nevei. MNyTK. 74. sz.) és Lőrincze Lajos (Földrajzi neveink élete. A magyar táj- és népismeret könyvtára 9. sz.) dolgozata az első (párosban tett) lépés volt a névtan önálló tudományággá emelkedésének útján. E munkákban történt meg a névtan tárgyának kijelölése, a névfizsgálat komplex módszerének követelése és a gyakorlatban való bemutatása, a legfontosabb kategóriák megtalálása és tartalmuk kifejtése, e dolgozatok vetették meg a leíró névtan alapjait.

1947 után a névtudományra kedvezőtlen körülmények miatt nem következett be a méltán várt föllendülés, így aztán az 1958-ban összehívott I. névtudományi konferencia nem a megelőző időszak eredményei szemléjének és összegezésének, hanem a tervekészítésnek és a tudományág fejlesztésére való mozgósításnak volt a konferenciája. Az előadásokból és hozzászólásokból összeállított kötet (Névtudományi vizsgálatok. Pais Dezső közreműködésével szerk.: Mikesy Sándor. Budapest, 1960.) kézikönyvvé, ötlettárrá vált a fiatal névészkutatók számára. A konferencia — Sebestyén Árpád (MNyj. 13: 37) találó szavaival élve — a „fordulat évének”, 1958-nak legrangosabb és legfontosabb névtudományi eseménye volt, s a névtani cikkek és tanulmányok napjainkig tartó, már-már áttekinthetetlen és ellenőrizhetetlen áramlásának nyitott zsilipeket.

Úgy látszik, tudományágunk történetének utolsó szakaszára a tizenegy éves ciklusok jellemzők. Ennyi idő telt el 1947-től 1958-ig, s újabb tizenegy év elmúltával, 1969 szeptemberében került sor a II. névtudományi konferenciára. Hiábavaló dolog volna azt találgatni, hogy ez a rendezvény milyen helyet foglal majd el a névtan történetében. Most nem hangzott el annyi „kell” és „kellene”, mint 1958-ban, nem választottak bizottságot a feladatok kitzűzésére és a munkálatok irányítására, mégis valamiképpen a konferencia hatásának tulajdonítható, hogy az azóta eltelt rövid idő alatt sok régi szép terv megvalósulásáról vagy legalább újra napirendre kerüléséről hallhattunk (pl. névtudományi szakosztály a Nyelvtudományi Társaságban, „A Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára”-nak készítése, vö. Kiss Lajos: Nyr. 94: 334—44). A tanácskozás anyaga szokatlan gyorsasággal, alig egy évvel a konferencia után nyomtatásban is megjelent, s ez a kötet — úgy látjuk — jól tükrözi tudományágunk mai helyzetét, de külön megszövegezett határozatok nélkül is mutatja feladatainkat, hogy mire nem ügyeltünk eddig, milyen témákkal kell egyebek mellett többet foglalkoznunk. Az ismertetendő kötetben Benkő Loránd előadása tartalmazza a helyzetfelmérést és a feladatok kitzűzését — a konferenciát megelőző eredmények alapján. Megállapításait nem cáfolja meg a tanácskozás előadásait tartalmazó kötet sem.

2. Előbb arra gondoltam, hogy a kötet ismertetése során külön kellene választani a mennyiségi és minőségi jellemzőket. Ez azonban lehetetlen. Beláttam, hogy alább minden mennyiségi megállapításom a mi esetünkben egyúttal minőséget is kifejez. Kezdjük mindjárt a legfontosabbal! A konferencián 72 előadás hangzott el (nem számítva az elnöki megnyitót és zárósót), a hozzájuk csatlakozó számos fölszólásnak pedig már nem jutott hely a kötetben. A szerkesztők csak Végh Józsefnek a földrajzinév-gyűjtők tanácskozásán elhangzott előadásához tartozó hozzászólások közlésével tettek kivételt, igen helyesen. A felszólalók ugyanis az országban folyó földrajzinév-gyűjtés helyzetéről számoltak be, vagy a gyűjtőmunka technikájáról, problémáiról és ezek megoldásáról mondták el véleményüket. S mivel a neveknek az egész országban való összegyűjtését továbbra is a legfontosabb feladatunknak tartjuk (mert ez a névtudomány továbbfejlődésének egyik feltétele), a hozzászólások mindannyiúnk érdeklődésére számot tartanak. A konferencia 72 előadása, a nagyszámú hallgatóság, a napilapok és a rádió figyelme azt bizonyítja, hogy t á r s a d a l m a s o d o t t a névkutatás: nemcsak a földrajzi nevek gyűjtése, hanem tulajdonneveink vizsgálata is igen sok ember ügyévé vált, eredményeinkre pedig a társadalom számottevő rétege kíváncsi.

A szerzői gárda összetétele ugyancsak tanulságos. A nyelvtudomány és a névtan szerves kapcsolatát mutatja művelőik személyében való összefonódottságuk. A nyelvészet igen sok ismert képviselője tartott most névtani előadást, még ha ez jó néhány esetben csak alkalmoszerű kiruccanás volt is, és a másik oldalról: ma már számolni lehet egy önmagát is névtanosnak valló kis csoporttal (Benkő Loránd előadásából, vö. 9), amelynek munkásságában azonban szükségszerűen a nyelvészeti aspektusok és módszerek dominálnak. A társtudományok közül a történet-, néprajz- és földrajztudomány kért nagyobb szerepet a konferencián, vagyis azok a diszciplínák, amelyeknek hagyományos kapcsolataik vannak a névtannal, illetőleg a nyelvészettel. Szembetűnő az irodalmárok tartózkodása: az írói névadás köréből mindössze két előadást hallgathattunk, ráadásul az egyiket nyelvésztől. A tulajdonnevek kutatói eddig is nagyon jól tudták, hogy a névtannak igen sok irányba nyílnak kapui, de a kapcsolatokat így együtt a magyar tudományban most először a konferencia és kötete mutatja be.

3. A szerkesztők nyolc témakörbe csoportosították az előadásokat. Nem ragaszkodtak a konferencia szekcióbeosztásához, hiszen az jobbra a címek alapján történt, hanem a már megismert tartalmakat illesztették a megfelelő helyre. Természetesen aprólékosabb tagolást is végezhettek volna (sőt másféle csoportosítás is elképzelhető), úgy azonban a kötet nem lenne a konferencia hű krónikája, no meg a célszerűség szempontjai sem helyeselnék a szétdarabolást. A témakörök: I. Magyar helynevek (17 előadás: 36—124); II. Magyar személynevek (14 előadás: 125—92); III. Névtudományunk és a társtudományok: A) Történettudomány (3 előadás: 193—208); IV. Névtudományunk és a társtudományok: B) Néprajztudomány (4 előadás: 209—28); V. A névtudomány finnugrisztikai, orientalisztikai, szlavisztikai, romanisztikai és germanisztikai vonatkozásai (14 előadás: 229—93); VI. Általános névtudományi kérdések (6 előadás: 295—324); VII. Alkalmazott névtudomány (9 előadás: 325—71); VIII. A földrajzinév-gyűjtők országos tanácskozása (1 előadás + 9 hozzászólás: 373—92). A megnyitó ülés három előadása nem szerepel a fentiek között. Benkő Loránd (Névtudományunk helyzete és feladatai: 7—16), Kiss Lajos (Az európai névtudomány fontosabb eredményei: 16—26) és Papp László (Névtudomány és nyelvtudomány 26—32) fejtegetései azonban igen sok általános névtani kérdést is tartalmaznak, az olvasó tehát bátran sorolhatja őket a VI. témakör előadásai elé vagy közé.

Az előbbiekből a névtudományi konferencia témagazdagsága tűnik leginkább szemünkbe.

A magyar nyelvstudomány történetében a köznévi etimológia fejlődésével párhuzamosan haladva mindig nagy tere és sok kimagasló művelője volt a tulajdonnév-magyarázatoknak. Kötetünkben elég kevés szerző vállalkozott erre, ami természetesen nem az etimologizáló kedv lanyhulását bizonyítja, sokkal inkább annak a következménye, hogy a konferencia „műfaja” kevésbé alkalmas a névfejtések megértetésére és megértésére.

Pais Dezső (36–41) a tihanyi alapítólevél *huluoodi* szórványa kapcsán a köznévi etimológia és a tulajdonnév-magyarázat összefüggéseit mutatta be. Rokon- és magyar nyelvi párhuzamokkal, jelentéstani, összehasonlító hangtani és alaktani érvekkel támogatva azt a véleményét, hogy a szórvány és a közszói hull, halad, halaszt, halogat „egyazon finnugor nyelvi ősnék a leszármazottai” (37), illetve hogy a *huluoodi*: „a hull igére visszamenő melléknévi igenév *-di* kicsinyítő képzővel megtoldva” (39). — A Pais nyomdokain halad Reuter Camillo (104–11), aki a TESz. és MSzFE. után is megpróbál és tud újat mondani a szerteágazó jelentésű *fok* (és a Heves megyei *Fokorú* puszta nevének) eredetéről: megállapítása szerint „a *fakad* igéből és korán szétágazott finnugor családjából — figyelembe véve a finnugor és magyar néprajzi jelentéseket is — valamennyi köznévi, személy- és földrajzinév változat megfejthető” (109). Ezzel szemben mindjárt itt hadd hívjam fel a figyelmet egy másik előadásra, mert a *fok*, ez az érdekes vízrajzi köznév még további mondanivalókat is tartogat. Andrásfalvy Bertalan eddig számon tartott jelentéseit is megtoldja, s 'hasadék, bevágás' jelentésből vezeti le a többbit, továbbá bemutatja szerepét a *fok*-nak mint vízgazdálkodási és halászati létesítménynek. — Szabó Dénes (111–6) a *Bánom*-elemű földrajzi neveinket (*Bánom-kert*, *Bánom-tag*, *Bánom-hegy* stb.) emelte ki abból a típusból, ahová névmagyarázóink immár csaknem száz éve sorolják: a „néphunor-adta” nevek közül, és helyezte el a gazdaságtörténeti vonatkozásúak közé. Bebizonyítja, hogy a *Bánom*-elem a latin *bannum*~*bānum* közszóval azonos, és valószínűleg olyan földterületet jelentett, amelyet a jobbágyok földesuruktól bizonyos szolgáltatások fejében egy tagban kaptak. — Sípos István (277–81) négy településnevet magyarázott előadásában: a *Regéc* és *Regete* nevet egyformán a szláv *rogъ 'szarv, ág, bog, sarok, kanyar, görbület' származékából fejti meg, a *Radvány* és *Regmec* pedig egyazon *rad-alaptövű ige személynévi származékaiból való. Számomra egyetlen mondata nem világos: „Pusztaszemélynévi *Radvan* ill. *Radvány* (szláv *-jъ* birtokos képzős alak magyar *n*~*ny*) alakjában csak magyar vagy egykori magyar területen ismert . . .” (280). Ezek alapján nem tudom a *Radvány*-okról, hogy magyar, szláv vagy párhuzamos névadás útján keletkeztek-e. — Etimológiai megjegyzéseket, magyarázatokot más előadásokban is találunk, felsorolásuk azonban nem e recenzió feladata.

A tulajdonnevek nyelvtörténeti értékesítésére, nyelvtani sajátyságaik kiderítésére is több szerző vállalkozott. Kázmér Miklós a *-si* képző XIV–XVIII. századi nyelvföldrajzát, tulajdonnévi adatait, kronológiáját és a képző kialakulását tárgyalja (60–9). Megállapítja, hogy a *-si* keletkezéséhez nemcsak a nagyszámú *-s* + *-i* képzős helynév (*meggyesi*, *almási*), hanem minden *-s* végű helynév *-i* képzős alakja is hozzájárulhatott (*máramarosi*, *szentmiklósi*, *szepesi*). A képző mai nyelvföldrajzához adalék: megfigyeltem, hogy a földrajzi nevek melléknévi formáiban a Rétközön és a Nyírségben rendkívül gyakori. Nyírbogdányból efféle példákat idézhetek: *csomasi* (Csoma), *dzsungeresi* (Dzsungel), *alviyesi*, *felviyesi*, *böndösi* (Böndi; vö. Csermely–Mező–Németh: Nyírbogdány. Tanulmányok a község történetéből. Nyírbogdány, 1969. 27), *poroshegyesi legelői*, *Orosztagosi kanális* ~ *Naty-kanális* stb. — Hasonló problémákat fejteget Rácz Endre a becéző nevek képzőivel kapcsolatban (125–9): „az adaptációnak arra a . . . nem teljesen tiszta — típusára” irányítja a figyelmet, „amelynek során a szóvég (illetőleg a tövég) valamely képző részévé, mégpedig rendszerint kezdő elemévé vált”. A köznevek köréből már ismert *-zat*, *-zet* (*z*), *-si* (*s*), *-ndi* (*n*), *-ri* (*r*) példákhoz hasonlóan ilyen módon keletkeztek a

következő becéző képzők: *-nka, -inka* (~ *-inke*), *-onka, -nci, -nyi*, de a régi nyelvből számos más példa is idézhető az eredeti szóvégnék képzővé való átcsapására. — A nyelvben nemcsak a képző (ill. a szóvéggel bővült képző) „cserélhet gazdát”, hanem megtörténik ez a becéző nevekkel is. Ördög Ferenc (176—83) gazdag hetési és göcseji gyűjtéséből mutatja be azokat a beceneveket, amelyek több alapnévhez tartoznak. Anyaga alapján három fő típus különíthető el: 1. valóban gazdát cserélt becéző nevek (*Gyula, Gyuszi*: György; *Gyura, Gyuri, Gyurka*: Gyula; *Jutka*: Julianna stb.); 2. egymástól függetlenül kialakult homonim becézők (*Emi*: Emília, Emma, Emerencia, Emil); 3. nem állapítható meg az előző két csoportba tartozás, „valószínűleg valamely becealak analógiás hatásával kell számolnunk” (*Ella*: Elvira, Elza, Kamilla, Kornélia; *Inci*: Ilona, Irén; utóbbiit vö. Rácz Endre előadásával). — Szabó Géza (116—21) a helységnevek helyhatározói alakjaihoz fűzött alaktani, szemantikai és szintaktikai megjegyzéseket. Előadásában egy nagyobb dolgozathoz emelt ki néhány kérdést, amelyhez az irodalom nyelvből és publicisztikai forrásokból gyűjtött adatokat (117). Ezek azonban csak a köznyelvi és regionális köznyelvi raghasználat felől igazítanak el bennünket. A szerző is mondja, hogy „A helységneveknek a »szabályostól« eltérő ragozása mögött általában különböző nyelv-változati normák érvényesülését kell látnunk”, s mivel minden magasabb norma a nyelvjárási normákból nőtt ki, az utóbbiak ragozási normáinak kiderítése nem mellőzhető. Ehhez elég nagy mennyiségű adatot, szórványokat tartalmaznak a már rendelkezésünkre álló nyelvjárási monográfiák, adat- és szöveggözlések.

Igen sok azoknak az előadásoknak a száma, amelyekben valamely tudományág egy-egy kérdésének megvilágításához a tulajdonnevek nyújtanak bizonyítékokat. Moór Elemér (45—50) a törzsi helynevek és a lócsontos sírok előfordulása alapján kívánja meg-rajzolni a magyar törzseknek a Kárpát-medencében történt elhelyezkedését: a törzs szálláshelyét ott kell keresni, ahol neve helynévként nem fordul elő, lócsontos lelőhelyek viszont vannak. A neveknek a történettudományban való hasznosítására mutat még példát Benda Kálmán (193—6), aki a hajdúk eredetét a vezetéknevek segítségével deríti ki, továbbá a személynévek sokféle hasznosításáról szól Székely György (201—8), a földrajzi nevekéről Györffy György (196—200). A magyarság története és névtanunk számára is van mondanivalója Németh Gyula (A török—magyar törzsnévadás korszakai: 229—35), Hadrovics László (A magyar—délszláv együttélés onomasztikai kérdéseiből: 235—9) és Czeglédy Károly (Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről: 254—9) előadásának. Kötetünkben még számos írás bizonyítja Gáldi László (281) egyik megállapításának igazát, hogy „a névtudomány a nyelvészet legnemzetközibb diszciplínái közé tartozik”, s úgy látszik, hazánkban megvannak a személyi feltételek különféle nyelvek tulajdonneveinek és az idegen eredetű magyar neveknek magas színvonalú kutatásához.

4. A konferencia legjellemzőbb tulajdonságának tartom, hogy az előadások nagyobb hányadát a névtan sajátos kérdéseit fölvető és azokra választ kereső dolgozatok adják.

A tulajdonnevek jelentésbeli sajátosságainak, általános nyelvészeti vonatkozásainak kutatása hosszú stagnálás után figyelemre méltó lendületet vett. Az utóbbi évek irodalmából elég utalni Martinkó András (Pais-empl. 189—95), Balázs János (ÁNyT. 1: 41—52) és Sebestyén Árpád (NyTFTK 2: 256—61) tanulmányaira, s megtoldani még azzal, hogy az utóbbi két szerző újabb kutatásai eredményét ismét e témából mutatta be. Sőt csatlakozott hozzájuk Szépe György is (307—11), aki a nevet a nyelv kommunikációs funkcióinak rendszerében és a generatív grammatikában próbálja meg elhelyezni. Balázs János (295—301) tulajdonnév-meghatározása egységbe foglalja mindazokat az ismereteket, amelyeket a tudomány e nyelvi kategóriának „névi” természetéről eddig feltárt: a tulajdonnevek „Oly nyelvi jelek, amelyek a nyelvi jelrendszerben mint egészen belül kialakult

sajátos részrendszer kölcsönösen meghatározott elemeiként mind potenciálisan, azaz statikus állapotukban, mind pedig aktualizálódva, tehát dinamikus mivoltukban meghatározott értékekkel rendelkeznek." Ezek a nyelvi értékek pedig a nevek statikus állapotában: alaki (hangalaki és szóalaki) és helyi érték, dinamikus állapotában: használati értékek (jelölési, szintaktikai, kifejező és terhelési érték) és csereérték (helyettesítési érték). Sebestyén Árpád (302—7) a denotátumok oldaláról közelít a névhez: mivel a jelszituációban az egyedi valóságot általános jelentésű nyelvi eszközökkel kell kifejeznünk, e „követelmény kifformálja a nyelvben a mondanivaló egyedi valóságra vonatkoztatásának módozatait és eszközeit". A két legfontosabb mód, a ráértéses és a szintaktikai egyedítés lehet alkalmi (köznévi) és állandó (tulajdonnévi), „amikor a valóság különösen fontosnak minősülő egyedeire szinte ráragasztjuk a megfelelő egyedítő nyelvi képletet".

A névtan elméletével foglalkozó munkák nagy száma, a feldolgozások egyre magasabb színvonalra, a megfigyelések finomodása és a tanulmányok meglátása azt bizonyítja, hogy tudományágunk ismét előbbre jutott néhány lépéssel. Különösen a személynevek vizsgálói vonultak fel nagy számban. Igen sokan foglalkoztak a keresztnévvel és becéző változataikkal (Rácz Endre, Berényi Zsuzsanna Ágnes, Büky Béla, Csalog Zsolt, Grétsy László és mások), közülük többen a névdivat jelenségeit vizsgálták. Hajdú Mihály (164—7) a becéző nevek rendszerbe foglalásának problémáiról szolt, Szűts László (189—92) pedig az 1967. évi utónévváltoztatások nyelvészeti tanulságait vonta le. Több dolgozattal szaporodott a ragadványnevek irodalma. Bachát László (130—4) terminológiai problémákat tett szóvá, valamint összevetette a felnőttek és a gyermekek névadását és névhasználatát. Megállapítja, hogy közöttük „elég sok különbség található. Ezek a különbségek azonban nem érintik a lényegét, így mindenfajta felosztási rendszerben csak a típusok számát szaporíthatják." Fülöp Lajos (156—60) a Heves megyei Visontáról készített személynév-monográfiájából közöl töredékeket, Pelle Béláné (183—9) pedig Egerbocs, Hevesaranyos és Mátraballa ragadványneveit rendszerezi. A vezetéknevek kutatásában úttörő feladatra vállalkozik Fehértói Katalin (153—6): eddig is több szép dolgozatban foglalkozott a XIV—XV. század névadásával, a megkülönböztető nevek kialakulásával, főbb típusaikkal, most pedig azokat a társadalmi és gazdasági tényezőket veszi sorra, amelyek szerepet játszottak a vizsgált időszakban a jobbgáység kételemű neveinek keletkezésében.

A földrajzi nevek vizsgálata a Lőrincze és Benkő kijelölte önelvű névtani úton halad. Inczeffi Géza (56—60) a határnevek névkövületté válásának fokozatait állapítja meg, É. Kiss Sándor (74—8) Debrecen régi utcaneveit, Kuczy Károly (78—85) Foktő, Penavin Olga (93—9) Észak-Bácska neveit vallatja. Pesti János (99—104) figyelemre méltó észrevételeket tesz a Bikalárok völgye neveinek alakulásmódjáról, különös tekintettel a névadás lélektani tényezőire. A konferencián jelentőségüknek megfelelő helyet kaptak végre a mesterséges névadás termékei, valamint a hivatalos nevek. Jórészt ezzel foglalkoznak az alkalmazott névtudományi szekció előadásai, sőt Lőrincze Lajos (Névtudomány és államigazgatás: 325—37) összefoglalja és bemutatja a hivatal szerepét a tulajdonnevek legfontosabb típusainak keletkezésében, valamint programot ad a téma kutatói számára. Kissé szűkszavúan bánik a földrajzi nevekkal, aminek nyilván az az oka, hogy a korábbi szegényes irodalomban viszonylag jobban megművelt ez a terület (legáltalán ami az utcaneveket illeti), mint a személyneveké. A személynevek változtatásának kérdéseivel foglalkozott Mikesy Sándor is (363—8), aki sokkal kevesebb vaskalaposágot, de jóval több nyelvészeti tájékozottságot kért a vezetéknev-változtatások engedélyezésében. Szerinte különösen azoknak a neveknek kellene védelmet nyújtani, amelyek idegen eredetűek ugyan, de bennük a Kárpát-medence több népének emléke, múltja ötvöződik (*Olajkár, Földvárszky, Ölveczky, Szegedinác* stb.). Ila Bálint a település-

nevek körüli tennivalókra hívta fel a figyelmet, Király Lajos pedig a határ mesterséges neveinek számontartásáról és névtani hasznosításáról szólt. Nemcsak érdekes véletlen, hanem a kérdés fontosságát is bizonyítja, hogy előadásomban magam is jórészt ezzel foglalkozom, s hogy Király Lajossal megegyező eredményekre jutok.

5. A II. névtudományi konferencia a magyar névtan mai helyzetének tükrö volt, de görbe tükör, amely felnagyított bizonyos eredményeket, széles sávokat pedig keskeny vonallá zsugorított. A szerteágazó kérdések, a bemutatott és még feltáratlan, csak sejtetett kapcsolatok a névtani kutatásoknak szinte végtelen lehetőségeit mutatják. Éppen ezért féltő, hogy e programadó cikkek tartalma továbbra is ki nem használt lehetőség marad, hiszen nem kívánhatjuk azt, hogy a nyelvészet más területeinek művelői saját gazdaságuk elhanyagolásával a névtan „szántóföldjeire” szegődjenek. Ugyanakkor több is ma a névtudomány, mint amennyit a konferencia mutatott. Sajnálatos, hogy több, névészkiént is számon tartott szakember nem kért szót rendezvényünkön. Balogh László nem sokkal a konferencia után állt elő egy gondolatébresztő, vitára készítő tanulmánnyal, de amelynek alapkonceptiója igen jó: a földrajzi nevek új vizsgálati lehetőségét veti föl (A földrajzi nevek struktúrája. NyK. 72: 95—123). Szívesen hallgattuk volna a történész Heckenast Gusztávot is: nemrégiben megjelent könyve (Fejedelmi [királyi] szolgálonépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köreből 53. sz. Budapest, 1970.) igen szép példáját adja a névtudomány és a történettudomány összefogásának a történelem adatokkal kevésbé megvilágított kérdéseinek megoldásában.

A konferencia jól megmutatta azokat az aránytalanságokat is, amelyek a magyar névtan szerkezetében, a kutatók számának a témák számához és súlyához való viszonyában ma még megvannak. Az előadások egyetlen kivétellel vagy a személynevekkel, vagy a földrajzi nevekkal foglalkoztak. Csak J. Soltész Katalin (320—4), aki már korábban is többször vállalkozott névtanunk fehér foltjainak földterítésére, hogy csak az irodalmi helynévadásról, a nevek lefordíthatóságáról és a tulajdonnév—köznév határterületéről szóló írásait említsem, csak ő választott most is olyan témát, ahol utat kellett törnie. Az állatnevek és tárgynevek vizsgálatából pedig oly sok, a névéletten számára is becses megállapításhoz jutott, hogy a példa nyomán bizonyára mások is nagyobb bátorságot vesznek majd a témaválasztásban. Azt hiszem, az ellenkező végre nem kell példát mondanom: aki a kötetnek legalább a tartalomjegyzékét megnézi, nyilván észreveszi, hogy vannak olyan témák, amelyekben szinte fölös számú kutató bűvárkodik. Ha pedig e megállapítás mások által is igaznak találhatik, az ebből fakadó következtetés is csak egyféle lehet: ideje volna egy olyan fórumot találni (nem föltétlenül: szervezni), amely vállalkozna a kutatók és témák számontartására, és ha irányításra nem is, legalább a feladatok jegyzésére, kutatási témák ajánlására.

A földrajzi nevek kutatói a nevek csoportosításában, a tipizálásban rendszerint követik Lőrinczét és Benkőt. Legfeljebb másként neveznek meg egyes típusokat, vagy ott még nem szereplő alcsoportokat állapítanak meg, esetleg új vizsgálati szempontokra bukkanva végzik el a csoportosítást. Ezzel azonban nem fosztanak meg bennünket (önmagukat sem) az összevetés lehetőségétől. Sajnos a ragadványnév-vizsgálatban nem ilyen a helyzet. Meg kell ismételnem azt, amit a konferencián Ördög Ferenc mondott el az egyik előadáshoz kapcsolódva, korábban pedig Hajdú Mihály tett szóvá a személynévkutatásról írt szemléjében (MNy. 65: 245): valósággal burjánzanak a ragadványnév-tipizálási kísérletek, amelyek nem ritkán szempontkeveredéssel hoznak össze egy új csoportosítást, s ezzel megfosztják az olvasót is attól, hogy összevessen, általánosításokhoz jusson. Féltő, hogy a rendszeralkotás dühe vakvágányra vezeti, öncélúvá teszi a ragadványnév-kutatást. Mi lenne a megoldás? Paradoxonnak tűnik, de nem az: egy újabb rendszer. Egy

összefoglalás, amely elemeire szedi az eddigi dolgozatokat, szerzője jó szakemberként felismeri használható alkatrészeit, legyártja a hiányzókat, s lehetőleg több szempontot következetesen végigvisz az új rendszer megalkotásában.

Szóvá kell tenni néhány terminológiai problémát is. Két évtizedes szunnyadás után felébredt a *helynév* műszó, a *földrajzi név* terminus ellenlábasa. Györffy György előadásának csaknem a felét (196–8) a *helynév* védelmében és visszaállításáért mondta el, s úgy látszik, e szónak a híve Kálmán Béla (Amerikai magyar *helynevek*: 42–5), valamint a konferencia kötetének szerkesztői (az I. szekció címe: Magyar *helynevek*; vö. Kázmér Miklós nemrég megjelent könyvének címében is: A „falu” a magyar *helynevekben*), a többi szerző a *földrajzi név* műszót használja. Nem tudom, érdemes-e most megbontani a 22 év alatt szinte tökéletes egységet a *földrajzi név* műszó használatában. Igaz, hogy a *helynév* rövidebb, de a *földrajzi név* általánosabb jelentésű, s megalkotójának, Lőrinczének éppen az volt a célja, hogy az összes földrajzinév-fajtára illő általános elnevezést találjon. 22 év gyakorlata bizonyítja, hogy sikerült a választás.

Hasonló a helyzet a *ragadványnév*-vel. Nem látom értelmét annak, hogy az e fogalomra használt tájszavakat bevezessük a bevett tudományos műszó helyett. Bachát László írja (130), egy időben hajlamos volt arra, hogy a fogalmat a *melléknév* szóval jelölje, mert Szabolcs megye ragadványneves falvaiban így nevezik a „harmadik” névelemet. Szerencsére lemondott erről (a nyelvtani kategóriával való összetéveszthetőség csak zavart okozott volna), de Pelle Bóláné nem volt ilyen óvatos: ő következetesen a nyelvjárási *ragadéknév* szót használja előadásában (a címben — nyilván a szerkesztők tollából — még *ragadványnév* van).

Még a kifejtetlen, csak odavetett etimológiai megjegyzésekben követendő óvatosságra figyelmeztetnék. Idézem Fülöp Lajos megállapítását (157) a *Visonta* helységnévéről: „Etimológiai szempontból a *Vyšeta személynévre, azaz a *Vyšeslav* kicsinyített alakjára vezethető vissza (Kniezsa: AECO. IV, 251). Szláv eredetű névnek számít, s a honfoglaló magyarság által itt talált gyér számú északi szlávtság maradványát mutatja.” Közhely tudományunkban, hogy pusztá személynévből Közép-Európában csak magyarok adtak földrajzi nevet, s ebben indifferens a személynév eredete. A pusztá személynévi földrajzi név pedig — számunkra negatíve — semmit sem mondhat a település lakóinak etnikumáról (vö. Melich: HonfMg. 401; Kniezsa: MR. 1: 126. és NévtVizsg. 19; Bárczi, Szók.² 146). Bizonyítandó lenne É. Kiss Sándornak (75–6) az a nézete is, hogy a debreceni *Cegléd utca* neve nem *Cegléd* város nevéből ered, hanem a *cigle* ~ *cegle* fűzfélé nevéből. Ismét egy közhelyre hivatkozom: a névmagyarozatok sarkpontjai az analógiák. A debreceni analógiák pedig inkább a városnévből való magyarozatot támogatják, ráadásul a szerző szerint a fűznek Debrecenben és vidékén *aranyfűzfa* (*arajficfa*) a neve.

6. Az előző pontban tett kritikai megjegyzések csak kevésbé ronthatják le azt a rokonszenves képet, amelyet a magyar névtanról és tudományosságunkban elfoglalt helyéről a konferencia alapján alkothatunk. A névtani kutatások közönségének megnövekedése, a nagy munkák végzésére és továbbfejlődésre képez alkotó gárda szervezőlése, a névtan problematikájának kibomlása, a célok körvonalazása és a kutatási módszerek csiszolódása jellemezte konferenciánkat. Névészeink figyelemmel kísérik a külföld eredményeit, számos előadó éppen arról tájékoztatta a hallgatóságot (Kiss Lajos, Viljo Nissilä, Király Péter, Lizanec Petro), de gondot fordítanak a határainkon kívüli élő magyarság neveinek vizsgálatára is (Kálmán Béla, Penavin Olga, Virág Gábor). A nyelvtudomány intézményeinek felelőseit ma már senki sem vádolhatja azzal, hogy fenntartásaik lennének a névtannal szemben. Elég arra utalni, hogy az utóbbi öt évben három ösztönös aspiránsi helyet juttattak névtanosoknak, továbbá hogy aligha akad olyan szerző, aki megfelelő színvonalú névtani írásai számára ne kapott volna helyet nyelvészeti folyó-

iratainkban vagy egyebütt. Megvannak tehát mind a külső, mind pedig a belső feltételek ahhoz, hogy a magyar tulajdonnév-kutatás a fejlődés egyre magasabb fokaira lépjen.

Mező András

Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza. Budapest, 1970. Tankönyvkiadó, 85 lap

Örömmel üdvözöljük Molnár József könyvét, amely — úgy véljük — már nagyon hiányzott a szaktudósok, a tanárok és az érdeklődők könyvtárából.

A magyar beszédhangok atlasza két jól elhatárolható részből áll. Az első rész szöveges (7—49), a második pedig ábrákkal teli (49—84). A felépítés azon az elven nyugszik, amelyet külön érdemként kell kiemelnünk, tudniillik a fiziológiai és akusztikai fonetika szembeállítására helyett e kettő egymás mellé rendelésén.

Az első részt a szerző hat alfejezetre bontja. Rövid, de jellemző reprezentatív történeti áttekintés (7—13) után a második alfejezetben az olvasó megismerkedhet a hangképző mechanizmus összetevőivel, működésével és szerepével a hangok képzésében. A harmadik alfejezetben Molnár József a beszédhangok osztályozását végzi el a hagyományos szempontok alapján, tehát a képzés helye és a képzésben résztvevő szervek tevékenysége szerint. Nagyon világos és áttekinthető táblázatban foglalja össze a magyar beszédhangokat. Ebben a táblázatban a lehetőség szerint minden felosztási szempontot szerepeltet a fonéma minél tökéletesebb meghatározása érdekében. Ugyancsak ebben a részben kapunk két rendkívül komplex táblázatot (21—5). Az első az alábbi szempontok szerint jellemzi a magyar magánhangzórendszer minden tagját: írásmód, hangrend, képzés helye, ajakműködés, állkapocs nyitáásszöge, nyelvhát helyzete, nyelvhegy helyzete, két fogsor közötti távolság, a hang fonetikus jele a magyarban használt kétféle átírásnak megfelelően (Setälä, APhI).

A mássalhangzókat összefoglaló táblázatban a szempontok az alábbi módon változnak meg: írásmód, a hang általános meghatározása, a képzés módja és helye, az artikuláció módja, a nyelvcsap állása, a hangszalagok működése, a hang fonetikus jele a kétféle átírásban. Itt megjegyezném, hogy a képzés módja és az artikuláció módja a megfogalmazást tekintve ugyanazt a dolgot jelenti. Az „artikuláló szerv” megfogalmazás sem egyértelmű. Pontosabban úgy mondhatnánk, hogy az „elsődleges artikuláló szerv”, mert hiszen a többi hangképző szerv sincs nyugalomban egy adott hang képzésekor. Továbbá ebben a táblázatban ellentmondásos a (p) és zöngés párja, a (b) meghatározása. Ugyanis a szerző a képzés szervéül az alsó ajkat jelöli meg, ugyanakkor az artikuláció módját tekintve már két ajakkal képzett zárat említ. Ugyanez az ellentmondás fedezhető fel az (m) hangnál is. Véleményem szerint e hangok képzésében mindkét ajak egyformán aktív.

A negyedik alfejezetben ismerteti a szerző a fonetikus átírás (a hang kiejtését híven tükröző írás) keletkezését, fejlődésének rövid történetét és a magyar nyelvre érvényben levő, illetőleg érvényben volt átírási rendszereket. Részletesen leírja Setälä hangjelölési rendszerét, amely a finnugor nyelvészetben használatos. Ebből egyszerűsödött le az a rendszer, amelyet a magyar egyezményes hangjelölés képvisel. Szembeállításként közli a szerző a nyelvek többségére kidolgozott egyezményes hangjelölési rendszert, az APhI (Association Phonétique Internationale) átírást. Ez különösen az összehasonlító nyelvészeti kutatásokban és a modern nyelvtanításban nélkülözhetetlen.

Az ötödik alfejezetben Molnár József a beszédhangokat másik oldalukról, akusztikai jelenségként ragadja meg, és elemzi a hang akusztikai összetevőit. Az elmondottak-

hoz illusztrációként szonagramokat közöl. A szonagram a szonográf elnevezésű elektroakusztikai eszköz segítségével a hangról nyert feljegyzés, amelyen a beszédhang láthatóvá válik. Egyszerűsödően részletesen leírja a hangok akusztikai vizsgálatának menetét, lehetőségeit és korlátait. Táblázatos formában foglalja össze a magyar magánhangzók akusztikai képét hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, férfiak és nők kiejtésében.

A beszédhangok vizsgálatának eszközeivel és módszereivel ismerkedhet meg az olvasó az utolsó alfejezetben. Ebben a részben a szerző azt a sorrendet követi, amely a látható és könnyen regisztrálható mozgásoktól a láthatatlan mozgások vizsgálata felé halad. Így elsőként tárgyalja az ajakmozgás, nyelvmozgás és a szájpaddás vizsgálatának eszközeit és módszereit. Ezt követi a nehezebben vizsgálható képzési helyek és szervek — mint a gégefő, a hangszalagok, a hangképző szervek — mozgását végző izmok működését és a hangképzéskor felhasznált levegőáram mérését lehetővé tevő eszközök leírása. A hangfiziológiai vizsgálatok eszközei és módszerei után a hanghullámok regisztrálásáról, méréséről és elemzéséről kapunk ismertetést.

A második, tulajdonképpeni atlaszrész 34 hangtáblát foglal magában, s ez a műnek az a része, ahol igazán újat kapunk. A hangtáblákban a szerző az általa ismertetett módszerekkel és eszközökkel készített fényképek, szonagramok és palatogramok közül mutatja be azokat, amelyek a magyar hangok legfontosabb képzési és akusztikai mozzanatait tükrözik. Tudvalevő, hogy a hangokat nem lehet a beszéd folyamatból néhány jellemzőjük elvesztése nélkül kiragadni. Ezt a szerző komplex bemutatással igyekszik helyrehozni. Így ugyanarról a hangról a hang egymást követő ejtési fázisait ábrázoló, mozgófilm segítségével készített képsorozatot, szájpaddás- és ajakfényképeket láthatunk. Ezeket az egyértelműség és szemléletesség kedvéért még sematikus rajzok is kiegészítik. Megkapjuk továbbá a röntgen rétegfelvételt, amely a kívülről nem látható szervek állását mutatja be a szóban forgó hang képzése közben. Mindezt kiegészíti a szonagram, a hang analízált képe, a „látható” hang, amely jól szemléltet néhány akusztikai összetevőt. Sajnálatos módon a szerző figyelmen kívül hagyja az atlaszrészben a zöngés/zöngétlen oppozíciót, számára azonos hang pl. az [f] és [v], az [s] és [z]. Pedig a zöngés/zöngétlen oppozíció egyéb változásokat is eredményez a hang képzésében (pl. labialitás). Azt lehet mondani, hogy inkább a képzés helyére koncentrál, mint a képzett hangra.

Az elmondottak ellenére ennek a második résznek különösen nagy az érdeme. Ugyanis valóban — ahogy a szerző említi is a szöveges részben — rengeteg elszigetelt kéréslet történt már a magyar fonetikában, amelyek jobbára a hangképzésnek csak egy, legfeljebb néhány aspektusát vizsgálták egyszerre. Mivel azonban a kutatók különböző módszereket, eszközöket és kísérleti személyeket vontak be, nyilvánvaló, hogy az eredményeik egymás között nem hasonlíthatók össze, nem lehet belőlük összeállítani a magyar nyelv rendszeres hangtanát. Molnár József közelítette meg leginkább a hangok képzésének és akusztikai vonatkozásainak egyidőben több szempont szerinti bemutatását. És így, a könyve révén már képet kaphatunk — mégpedig igen szemléletes képet — a magyar hangállományról. A könyv legfőbb érdeme ez a szintetizáló jelleg. Az eddig részleteiben ismertetett jelenségeket egy műben foglalja össze, kiegészíti és kommentálja közhírhelyű nyelven, úgyhogy bárki, aki kézbe veszi ezt a művet, nehézség nélkül megismerheti a fonetikai kutatás történetét, módszereit és tendenciáit. Ilyen jellegű összefoglaló, szintetizáló, tudományos és ugyanakkor ismeretterjesztő műre már régóta szükség volt. A magyar beszédhangok atlaszát különösen nagy haszonnal forgathatják a magyar tanárok, a színészek, a gyógy pedagógusok, de a szaktudósok is. Sőt bátran ajánlanám minden olyan ember könyvtárába, akik a nyilvánosság előtt beszélni szoktak, akik számára tehát fontos szempont az érthetőség, amely a hangképzés függvénye.

Nagy segítséget nyújt az atlasz az egységes magyar köznyelvi kiejtési norma felállításában is, amelyet napirendre tűztek a magyar nyelvészek és fonetikusok. S végül, de

nem utolsósorban nagy jelentőségű tény, hogy ezzel a könyvvel mi magyarok is beléptünk azon országok sorába, amelyek nyelvüknek a hangképzését és hangállományát sokoldalúan bemutató kézikönyvvel rendelkeznek.

Kassai Ilona

Deme László: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Pozsony, 1970. Madách Kiadó, 296 lap

1. A címbeli „gondjainkról” szóalak birtokos személyragjához kell először magyarózó megjegyzést fűznünk — ahogyan a szerző is tesz könyvének első soraiban. Ötéves pozsonyi vendégtanárság nyelv művelő munkájának terméke ez a kötet, tehát magyarországi szakember szlovákiai magyar nyelvi problémákkal foglalkozik benne. A birtokos személyrag annak az azonosulási folyamatnak az eredményéről tájékoztatja az olvasót, amely a „vendégség” kezdete és vége között folyt le, s szépen fejezi ki a szerző szlovákiai „belföldiesedését”.

Joggal igényelheti magának a szerző ezt — az ő szavával — domesztikációs illetékességet. Olyan figyelemmel kísérte ugyanis a szlovákiai magyar nyelv alakulását, annyi szakértelemmel elemezte a magyar nemzetiség nyelvhasználatának problémáit, s annyi gonddal egyengette a magyar nyelvi nevelés iskolai útját, hogy méltán tarthatjuk működését — nemzetiségi méreteken — serkentőnek, segítőnek mind *n y e l v i*, mind pedig *n y e l v h a s z n á l a t i* kérdésekben. Ezt a megkülönböztetést is okkal jelzi a szerző a címben. Az ő értelmezésében ugyanis a *n y e l v b e n* halmozódnak föl azok a lehetőségek, amelyeket a *b e s z é d t e v é k e n y s é g b e n* felhasználunk a kölcsönös érintkezés lebonyolítására. Tehát a beszéd: nyelvhasználat. A nyelv a beszédben működik és fejlődik, tehát a beszédnek elsődleges a szerepe (65).

2. Az említett megkülönböztetésnek nemcsak nyelvelméleti jelentősége van, hanem gyakorlati is: azok az eltérések ugyanis, amelyeket a nemzeti szintű társadalmi lét kereteiben élő magyarság és a nemzetiségi körülmények között élő magyarság között tapasztal, nem „nyelvi”, hanem „nyelvhasználati”. Értsd: a nyelv tekintetében nincsen lényeges különbség a nemzeti és a nemzetiségi csoportok között, annál inkább azonban a nyelvhasználatban. Erre — többek között — a következő példát említi a szerző: az *anya* és a *szabadság* egyaránt magyar szó, de ezt a szabályos összetételt: *anya-szabadság* már a szlovákiai magyarság alkotta — eltérve ezáltal ugyanazon fogalomnak magyarországi megnevezésétől (50). Az ilyenformán keletkező nyelvhasználati tények egyelőre nem veszélyeztetik ugyan a nyelvi egységet, de az információt mégis zavarják.

A kötetnek egyik lényegesként kezelt problémája ebbe a jelenségkörbe vág: milyen a nemzeti területen élő magyarság „nyelvi standardjához” viszonyítva a nemzetiségi viszonyok között élő (elsősorban a szlovákiai) magyarság nyelvi képe. Deme László gondosan állapítja meg a tényeket, hogy ennek alapján vizsgálja a feladatokat. Diagnózis és terápiái javallatai sokoldalúan megalapozott elvi állásfoglaláson nyugszanak.

Milyen diagnosztikai megállapításokat tesz a szerző a nemzetiségi magyarság nyelvhasználatáról? Úgy látja, hogy a nemzetiségi magyar vidékeken a magyar nyelvhasználat az élet különböző szintjein különböző aktivitású. Egyfelől a családi élet és a falusi igazgatás szintjén, másfelől a szépirodalom és a publicisztika szintjén a legaktívabb a nyelvhasználat; a közbeeső szinteken jórészt idegen, mivel a közélet és a szakmai élet mindennapi gyakorlata kevésbé ad módot az anyanyelv gyakorlására. Az államigazgatás, a jogi élet, a termelés ugyanis — az állami létkeret természetes következményeképpen — idegen nyelvi szférában bonyolódik le. Márpedig ilyen körülmények között éppen az a

„középréteg” — amit a szerző a *l a p r é t e g n e k* nevez — marad fejletlen állapotban. Ez a helyzet két szempontból hátrányos. Egyrészt nagy akadályokba ütközik a tömegméretű informálás, amit elsősorban a publicisztikának kell vállalnia. Nehéz feladatot kell megoldania a sajtónak és a rádióknak: meg kell teremtenie azoknak a tárgyköröknek a magyar nyelvű anyagát, amelyekről mindennapi információit közölni szándékozik. Másrészt zavarok támadnak az egyén gondolkodásában, akinek a számára a nyelv elsődlegesen az anyanyelv: az az eszköz, amely az emberben elsősorban tárolja közvetlenül a fogalmakat, s hordozza a gondolkodási és gondolatközlési folyamatokat és formákat (42).

A nyelvi organizmus egészséges működésének feltétele tehát olyan alapréteg kimunkálása, amely mind társadalmi, mind lélektani szempontból hézagtalanná, illetőleg normálissá teszi a kommunikációt. Mert — idézem a szerzőt —: „csak a teljes nyelv nevel teljes embert” (46). Három lehetőség kínálkozik ebben a tekintetben: 1. a mindennapok nyelvhasználatából meríteni (ez a nyelvhasználat azonban meglehetősen keverék jellegű), 2. az államot szervező nemzet nyelvéből lefordítani a középréteg anyagát, és 3. a magyarországi magyar nyelvhasználatból általánossá tenni a megfelelő kifejezéseket. A szerző — számba véve a tényeket és lehetőségeket — a harmadik megoldást javasolja elsősorban attól a megfontolástól vezetve, hogy ez az út akadályozza meg a nemzetiségi magyar csoportok nyelvének a provinciálódását vagy legalábbis regionalizálódását. Ha ugyanis ez a tendencia érvényesülne, akkor — nagy távlatban — önálló nemzetiségi magyar nyelvek kialakulásától kellene tartani. Ezen az úton haladva a nemzetiségi magyar csoportok nyelve lemondana a magyar nemzeti nyelv legfőbb s egyben a legkifejtettebb típusának mintájaként az érvényesítéséről, csorbát ejtve azon a szép egységen is, amely az egyaránt szocialista társadalmi rendet építő államokban az egyazon kultúrájú népcsoportokat rokonságban tartja.

Ami pedig a dolog egyéni oldalát illeti: az ember csak anyanyelvének kiművelt használata révén juthat a kiművelt emberségre — ami egyúttal képességeinek maximális kifejtésére teszi alkalmassá, s ezáltal válik hazájának teljes értékű polgárává.

3. Az egyén anyanyelvi nevelésében legtöbbit természetesen az iskola tehet. A kötetnek egy tekintélyes fejezete foglalkozik az iskola nevelő munkájával (127—97).

A szerző nemcsak a nyelv tudós ismerőjeként foglal állást az iskolai nyelvművelés dolgában, hanem vérbeli tanárként is. Elgondolásában — amely voltaképpen egy korszerű metodika körvonalazása — kölcsönhatásos egységben látja az iskola egész nevelő tevékenységét és az anyanyelvi nevelést. Azáltal ugyanis, hogy az iskola a világ jelenségeinek gondolati megragadására teszi képessé a fiatal embert, egyúttal nyelvi nevelést is végez, mivel a gondolkodás eredményeiről a beszédbeli megnyilatkozás ad tájékoztatást, s árulja el a növendék gondolkodásának színvonalát. Igen korszerű az a kíváncsiság, hogy az iskola lépje túl az enciklopédikus jellegű ismeretátadás szintjét, s váljék a nyelvi értékek, összefüggések és törvények tudatosítójává, s minden további anyanyelvi stúdium megalapozójává. Mi ezt — az aktivitásra alapozó pedagógiai álláspontot — továbbgondolva még azt tehetnének hozzá, hogy a tudatosodáson és élményszerűsödésen túl a nyelvi „alkotóképesség” serkentése tetőzhetné be a nevelést. A beszédbeli produkció ugyanis alighanem több, mint a követe; s ebben a tekintetben némileg módosítanánk a szerzőnek azt a megállapítását, hogy a gyermek elsősorban utánzással elsajátított szóanyaggal, fordulatokkal és egész mondatok tömegével (16) közli mondanivalóját. A gyermek az elsajátított nyelvi anyaggal együtt azt a képességet is magáévé teszi, hogy még nem hallott mondatokat is produkáljon. Az iskolai elemzéssel — amelynek komplexitására a szerző igen tanulságos példákat ad — voltaképpen tehát ezt a nyelvi-kifejezésbeli képességet neveljük a tanulóban, azt tartván alapvető fontosságú lényegnek, hogy a nyelvi analízis képességének szintje a beszédproduktivitás szintjét határozza meg.

A nemzetiségi körülmények között az iskolai anyanyelvi nevelés nem lehet olyan teljes, mint a nemzeti körülmények között folyó anyanyelvi nevelés. Ahogyan Deme László találóan mondja: az anyanyelvi nevelés nem mindig eshet egybe az anyanyelvű neveléssel, mivel középfokon a szakművelődésnek a tartalmi oldala domborodik ki, s ez nagyjából idegen nyelvű. Így az a feladat hárul az iskolára, hogy a számára lehetséges keretek között erősítse meg az anyanyelvi nevelést, s így megbízható bázist adjunk a nem anyanyelvű folytatás számára" (135). Ez a törekvés akkor lesz igazán eredményes, ha az anyanyelvi nevelést nemcsak a magyartanár vállalja, hanem valamennyien, akik az anyanyelvű nevelést végzik. Hazai viszonyok között is időszerű kíváncságot! (Vö. Magyartanítás 1970. 3—7.)

4. A sajtó nyelvével foglalkozva Deme László itt is azt a helyzetet veszi alapul, ami a szlovákiai magyar nyelvhasználatot alapvetően jellemzi, azt tudniillik, hogy a familiáris szintű és a művészi szintű nyelvhasználat szélsőségei között a közbülső réteg viszonylag kiműveletlen. A publicisztika az élet minden területéről tájékoztatja az olvasót, s ezért mindenről érthetően kell írnia. Arra a kérdésre, hogy az újság mennyiben tükrözze az olvasó nyelvhasználatát, ezt válaszolja: „használjuk a mindennapok nyelvét, amíg ez nem jelent lesüllyedést hozzá, és példaadóan, nevelő módon emelkedjünk fölébe, amíg ez nem eredményez elszakadást tőle" (116). Ennek a felfogásnak a jegyében ad gyakorlati tanácsokat az újságnyelv problémáinak megoldására, valamint a lektori munkának etikailag is megnyugtató végzésére.

Szövegvizsgálatai ebben a részben is igen tanulságosak és — ami lényeges — konkrét segítséget nyújtanak cikkíróknak és szerkesztőknek egyaránt.

5. A szlovákiai magyarság nyelvi problémáinak a vizsgálatát a szerző a szépirodalom nyelvi stílusáról írott fejezetével teszi teljessé (201—67). Ebben a fejezetben is elvi alapon állva teszi meg elemző és kritikai megjegyzéseit a kiszemelt írói alkotásokról, szövegekről. Abból kiindulva, hogy az irodalom a kor társadalmi tudatának alakító szándékú tükrözése, a stílust akkor tartja jónak, ha ezt a tükrözést adekvát nyelvi formájával teljesíti: „az író felől nézve a tökéletes kifejezés, olvasó számára a rezdületnyi pontosságú megértés eszköze" (212).

Több írói alkotás szakszerű és finom stílusvizsgálatával mutatja be a szlovákiai magyar irodalom mai stílustörekvéseit.

6. Deme László keresi és ki is fejt azokat a szélesebb és mélyebb társadalmi-politikai összefüggéseket, amelyek meghatározzák a nemzetiségi viszonyok között élő magyarság nyelvi-nyelvhasználati problémáit. Eszerint a nemzetiségi magyarság — mint minden nemzetiségi állapotban élő népcsoport — sajátos mikrokultúra viszonyai között él és tevékenykedik. Ez viszonylagos önállóságában külső és belső forrásokból táplálkozik — a maga érdekeinek megfelelően válogatva baráti és nem baráti kortárs kultúrákból. Egy mikrokultúra azáltal és akkor válik önállóvá, ha elkezd sajátjává ötvözni a belső produkciójú és a külső forrásokból választott anyagot.

Deme a nemzetiségi mikrokultúrákat viszonylag önállóknak tartja, amelyeknek előnye az, hogy külső forrásaikból bőven meríthetnek, hátrányuk pedig az, hogy saját produkciójuk számára kedvezőtlenebbek a feltételek, mint a szervezett kulturális élettel és minden kulturális intézménnyel rendelkező nemzetek számára. Úgy érezzük, hogy a szerző gondolatrendszerében a nemzetiségi mikrokultúráknak — ebben az esetben természetesen a szomszéd szocialista államokban élő magyarságok mikrokultúráinak — elhatároltsága vagy még inkább zártsága nagyobb hangsúlyt kap a kellesénél. Legalábbis azokra a megállapításokra áll ez a véleményünk, amelyeket a romániai magyar irodalomra nézve tesz

(33). Sok jele van ugyanis annak, hogy az erdélyi irodalom, de a nyelvvel és irodalommal foglalkozó tudomány is több szállal kapcsolódik a magyar szellemi élet múltjához — de jelenéhez is, anélkül, hogy ezzel ellentmondana a saját államához való tartozás tényének.

Mint hogy a politikai-gazdasági életre nyíló kilátás feltárásával a szerző a szakmai határokon túlra mutat, tág perspektívákat tár föl a várható fejlődést illetőleg is. Mi is meglepődéssel értesülünk az ő tapasztalatai és sikeres „vendégműködése” információiból arról, hogy a nyelvművelés milyen fontos szerepet játszik a magyar nemzetiségek fejlődésében. A kötet — amely mindössze 800 példányban jelent meg — fontos és tudományos dokumentuma a határainkon túl élő magyarság élénkülő szellemi életének.

Szende Aladár

Александра Васильевна Суперанская: Структура имени собственного (фонология и морфология). [A tulajdonnév szerkezete (fonológia és morfológia)]. Издательство «Наука». Москва, 1969. 207 lap

Az utóbbi években a Szovjetunióban is örömdetesen megszorodott a névtudományi kiadványok száma. Szuperanszkaja maga is több munkájában foglalkozott már a személynevek és földrajzi nevek sajátosságaival. 1964-ben összefoglaló, népszerűsítő könyve jelent meg »Как вас зовут? Где вы живёте?« címmel. Mostani munkája azért hívja fel magára a figyelmet, mert általános nyelvészeti vizsgálódásnak veti alá a tulajdonneveket, fonológiai és morfológiai aspektusból. Jogosan hiányolja e kérdés tanulmányozását a névtudományi munkákban éppúgy, mint az általános nyelvészet területén.

Könyve bevezetésre, öt fejezetre és befejezésre oszlik. Az első fejezetben arról olvashatunk, milyen szerepe van a fonológiának és a morfológiának a névtudományban. A köznevekkel összehasonlítva a tulajdonneveknek a beszédben másodlagos szerep jut, mivel a tulajdonnév mindig valamely köznévi megnevezést egészít ki, tesz pontosabbá, „egyénít”. A tulajdonneveknek nincs meg az a szoros kapcsolatuk a jelentéssel, mint a közneveknek. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a köznevek fonémaállománya határozottabb, markánsabb, mint a tulajdonneveké. A közneveknél egyetlen fonéma különbsége már két szót eredményez: *тиф* 'tífusz' és *тип* 'típus', a tulajdonnevek esetében azonban ez csak variánsokat hoz létre: *Трумен—Трумэн* (= *Truman*). Általánosságban is elmondhatjuk, hogy a tulajdonnévi fonémaérték kisebb a köznévinél, de a fonémák nagyjából azonosak.

A morfológiában már nagyobb az eltérés; gondoljunk a csak a tulajdonnevekre jellemző képzőkre, ragokra. A morfológia a fonológiánál nagyobb szerephez jut a tulajdonnevek életében, mivel ez „vezeti be” őket a mondatba.

A tulajdonnevek vizsgálata szorosan összefügg a jövevényszavakéval. Egy-két kivételtől eltekintve a nevek nem fordíthatók le egyik nyelvről a másikra, így egy-egy név egyidejűleg több nyelvbe is beletartozik. Úgy is mondhatnánk, hogy a tulajdonnév a nemzetközi szókészlet része, jöllehet egy nyelv alapján születik.

A II. fejezet a tulajdonnevek tövét vizsgálja, külön a személyneveket (антропонимы) és külön a földrajzi neveket (топонимы).

A tömorféma vizsgálatakor Szuperanszkaja a szláv és a germán nyelvek egyező vonásait is bemutatja, sok-sok példával. A természetes úton létrejött és a mesterségesen alkotott nevekről a személyneveknél és a földrajzi neveknél egyaránt említést tesz. A tömorféma jellemző az egyes nyelvekre, jelentése általában elhomályosult. A sok azonos tö homonimákat hoz létre.

A III. fejezetben a szerző a tulajdonnévi modellekről ír. Vizsgálja a névalkotás módjait, az összetételei tagok kapcsolatát, az előtag szófajiságát. Részletesen elemzi a szuffixumok útján való szóalkotást, amely az orosz nyelvre igen jellemző. Itt említeném meg, hogy Szuperanszkaja főleg orosz példaanyaggal dolgozik, de figyelemmel van egyéb indoeurópai nyelveknek, valamint azoknak a nyelveknek (pl. az oszmán-törököknek) a neveire, amelyekkel a Szovjetunió népei érintkeztek. Felfogása szerint a névmodell tulajdonképpen azonos a különböző népeknél, de a kifejezési forma már egyedi. Az orosz *Бычий Лоб* (tkp. 'bikahomlok') pl. melléknévvel fejezi ki azt, amit a francia *Front de Boeuf* főnévvel és előljárószóval, a német *Stirn des Oxen* pedig a főnév birtokos esetével.

A személynevek és a földrajzi nevek kapcsolatát végig szem előtt tartva tárgyalja a szerző a földrajzi nevekből keletkezett személyneveket és a személynevekből keletkezett földrajzi nevet. Felvázolja a fejlődés útját, amelyben mindig a köznévv az elsődleges. (Pl. *глинка* 'finom agyag' → *Глинка* 'családnév' → *Глинка* 'földrajzi név'. Mivel a tő és a képző mindhárom esetben azonos, nemcsak a morfémáknak, hanem a három lexémának a homonimiájáról van szó.)

Még magyar példát is találunk a könyvben, éspedig *Budapest*-et (*Быда-Пеум*), a szóösszetétellel keletkezett földrajzi nevek egyik mintájaként.

Ebben a fejezetben foglalkozik a szerző a tulajdonnevek nyelvtani nemével és nyelvtani számával, valamint a névelő használatával, különös súlyt helyezve az idegen nevek átvételére.

A IV. fejezetet a szóképzésnek szenteli a szerző. Hogyan, milyen szabályok alapján képezhetünk tulajdonneveket a köznevekből, s hogyan, mi módon közneveket a tulajdonnevekből. Idegen nyelvi példa itt csak akkor szerepel, amikor azt vizsgálja, hogyan lesz idegen tulajdonnévből orosz köznévv.

A földrajzi nevekből képzett melléknévvel külön és részletesen foglalkozik, táblázatban adja meg a lehetséges változatokat. (Mindenkinek, aki oroszul tanul, nagyon hasznos lenne tanulmányoznia!)

Az V. fejezet a már eddig is szóba hozott tulajdonnévi variánsokat mutatja be, éspedig a helyesírási, fonetikai, fonológiai, morfológiai, szintaktikai és lexikai variánsok különféle fajtáit. A nyelvjárások és az átvételek adják a példák zömét. A helyesírás és az átírás nagy szerepet játszik ebben a kérdésben. Egy példa a morfológiai variánsokra. Az *Izvesztyija szerkesztőségének* címe hivatalosan *Пушкинская площадь*, de a trolibuszvezetőktől így hallani: *площадь Пушкина*. A lexikai variánsok körébe tartoznak a földrajzi objektumok népi elnevezései és a felvett nevek (művésznevek, álnevek). Az eredeti névhez képest ezeket voltaképpen szinonimáknak lehetne nevezni, de a szerző nem tartja célszerűnek, hogy a tulajdonnevekkel kapcsolatban szinonimákról beszéljünk. Megfelelőbbnek véli a **n é v v á l t o z a t** megjelölést.

A befejezésben Szuperanszkaja önmagának is felteszi a kérdést: létezik-e a tulajdonneveknek külön fonológiájuk és morfológiájuk? A válasz: nem, a nyelvben egyetlen fonológiai és morfológiai rendszer van, a közneveké, és a tulajdonnevek ennek vannak alárendelve. A különböző morfológiai változatok is a neveknek arról a tendenciájáról tanúskodnak, hogy bejussanak a nyelv morfológiai rendszerébe.

Posgay Ildikó

Стефан Илчев: Речник на личните и фамилни имена у българите [A bolgár kereszt- és családnevek szótára]. София 1969. Издателство на Българската академия на науките. 628 lap

Néhány évvel N. A. Constantinescu román személynévtárának (Dicționar onomastic românesc. București, 1963.) megjelenése után máris egy másik balkáni nyelvnek, és pedig a bolgárnak az igényes személynévtárát sorolhatjuk be munkaeszközeink közé. Szerzője, Stefan Ilčev a bolgár antroponomasztika legérdemesebb és legeredményesebb művelői közé tartozik. Nála hivatottabb kutató aligha vállalkozhatott volna arra a bonyolult feladatra, hogy könnyen kezelhető szótári formában rendszerezze az egész bolgár nyelvterület tarkán változatos személynévanyagát. A kereszt- és családneveken kívül Ilčev névtárában helyet kaptak a ragadvány- és becenevek is. Megtudható a névtárból az egyes nevek etimológiája és földrajzi elterjedtsége, sőt olykor az is, melyik korban volt vagy lett valamelyik név eleven, s mekkora mai gyakoriságának a foka. A személynevek eredetmagyarázatában Ilčev nagy hasznát vehette gazdag etimológiai tapasztalatainak, amelyekre az új bolgár etimológiai szótár (Вл. Георгиев—Ив. Гълъбов—Й. Заимов—Ст. Илчев: Български етимологичен речник. София, 1962—) egyik megalkotójaként tett szert.

Ilčev névtára három részre tagozódik: az előszót, forrásjegyzéket és bevezetést magában foglaló elméleti részre (3—37), a betűrendes névtárra (39—572) és a végződésmutató (a tergo) névjegyzékre (573—626).

Az első, elméleti részben az olvasó bőséges és nem ritkán lebilincselően érdekes felvilágosítást kap a bolgár személynevek alaki, jelentésbeli és néprajzi-szociológiai vonatkozásairól. Csupán néhány különlegesen figyelmet keltő részletet ragadok ki. A babonás óvónevek — mint ismeretes — a szó mágikus erejébe vetett hitben gyökereznek, s főleg arra szolgálnak, hogy elhárítsák a gyermekkori halált. A bolgár óvónevek egyik csoportja a gyermekkitétellel kapcsolatos. Két-három nemzedékkel ezelőtt még szél-tében gyakorolták a gyermekkitételben megnyilvánuló jelképes áldozatot azok a szülők, akiknek már több gyermekük meghalt vagy akiknek satnya, esenevész gyermekük született, s azon aggódtak, vajon életben marad-e. Az ilyen szülők az újszülöttet kora reggel kitették az utcára vagy a kúthoz, s elrejtőzve figyelték, ki jár elsőnek arra, ki talál rá a gyerekre. Aki a gyerekre rátalált, az lett a keresztapja, s vagy saját nevét — s azzal együtt szimbolikusan saját egészségét és szinte életét is — adta neki, vagy pedig *Háüден* (tkp. 'az, akire rátaláltak, akit megeltek'), *Обрѣтен* (tkp. 'ua.')-féle névre kereszteltette. Ha ember helyett elsőnek valamilyen háziállat — tehát, kutya, malac — találta meg és szagolta körül a kitett gyermeket, akkor a szülők gyakran a *Крѣва*, *Кучкѣн*, *Прѣво* nevek valamelyikét választották a gyermek számára, s azt hitték, hogy a végzetet elhárították, s a gyermek hosszú öregkort ér majd meg. Óvónévként azonban szerepelhet vadállatnak a neve is. Bulgáriában a farkas (bolgárul *вѣлк*) a legrettegettebb, legfélelmetesebb vadállat. Ha mármost egy gyermek a *Вѣлко*, *Вѣлко*, *Вѣлкѣн* nevet viseli, akkor ez — a névmágia értelmében — azt jelenti, hogy ő maga is farkas, akinék tehát a farkasok nem árthatnak. Efféle névmágia alapján kapta a XIX. század legnagyobb hatású szerb írója, a nyugat-szerbiai Tršić faluban született, de hercegovinai családból származott Vuk Stefanović Karadžić (1787—1864) is a *Vúk* 'Farkas' nevet: „Ha valamelyik asszonynak elhalnak a gyermekei, akkor gyermekének a *Vuk* nevet adja, mert azt gondolja, hogy gyermekeit a boszorkányok emésztik el, de a f a r k a s r a nem mernek majd rátámadni (azért adták nekem is ezt a nevet)” (Vuk³ 81 *вѣк а.*, szerbül).

A bolgár népi névadásban szinte általánosnak tekinthető az a szabály, hogy az elsőszülött fiúgyermeket az apai nagyapa nevére, az elsőszülött leánygyermeket pedig az apai nagyanya nevére keresztelik. Azt tartják róluk, hogy kész névvel jönnek a világra

az öregek felváltására. A második gyerek az anyai nagyapának vagy nagyanyának, a következő gyerek pedig valamelyik közeli rokonnak, esetleg a keresztszülőnek a nevét szokta kapni. A névadásnak ettől a rendjétől csak akkor térnek el, ha a gyerek valamilyen nagy ünnepen születik. Pyenkor annak nevét kapja a gyerek, akinek éppen ünnepét ülik. Például a bolgárok Petőfijét, Botevet (1849–1876), noha elsőszülött fiú volt, nem apai nagyapjának *Петко* nevére, hanem a 'Krisztus' jelentésű *Христѣ* ~ *Христѣ* névre keresztelték, mert karácsonykor látta meg a napvilágot. A második fiú lett *Петко*.

A bolgár családnevek igen fiatalok; zömük a XIX. század folyamán alakult ki. A legfőbb családnévképző formánsok (-*ов*, -*ев*, -*ин*) éppoly régiek ugyan, mint a bolgár nyelv maga, de korábban más volt a funkciójuk: birtoklást kifejező melléneveknek s azok egyik sajátos fajtájának: atyai neveknek (patronymikonoknak) képzésére voltak használatosak. Az öröklődő családnevek rendszere csupán 1878 után, az ötszáz éves török hódoltság alóli felszabadulást követően szilárdult meg Bulgáriában; a megelőző időket rendszertelenség és idegen divatok utánzása jellemezte. A családnevek alapszava többnyire férfikeresztnev (például az *Ивѣнов*, *Стојанов*, *Васѣлев* esetében), ritkábban női keresztnev (például a *Гѣнин*, *Марин*, *Радин* esetében), de lehet tulajdonság- és foglalkozásmegjelölés, népnév, helynév és sok más is. A leggyakrabban előforduló, legtipikusabb bolgár családnevek a következők: *Ивѣнов*, *Димитров*, *Георгиев*, *Петров*, *Попов*, *Николов*.

Az érvényes hatósági rendelkezések szerint ma minden bolgár állampolgárnak háromelemű neve van, amely keresztnevből (лично име), atyai névből (бащино име) és családnévből (фамилно име) tevődik össze. Példa: *Иван Стојанов Петков*. Ha a harmadik helyen álló családnév voltaképpen nagyatyai név (és gyakran valóban ez a helyzet!), akkor az idézett háromelemű nevet a következőképpen fordíthatjuk le magyarra: 'Petko fiának, Sztojánnak Iván nevű fia'. Háromelemű bolgár névvel azonban inkább csak hivatalos iratokban találkozhatunk. A napi sajtóban, szakirodalomban, névtáblákon stb. vagy el szokott maradni az atyai név, vagy legfeljebb kezdőbetűivel szerepel: *Иван Петков* vagy *Иван Ст. Петков*.

A mű törzsanyagát kitevő betűrendes névtár elsősorban természetesen a sajátosan bolgár személynevek megértéséhez adja meg a kulcsot. A már említett nagy bolgár költőnek, Botevnek a családneve (*Боте*) például a bolgár nyelvterület nyugati részén járatos *Боте* férfikeresztnevből képződött. *Боте* — akárcsak *Бото* vagy *Ботѣ* — a teljesebb alakú *Богдан* (tkp. 'az, akit Isten adott, Isten ajándéka', vö. görög *θεοδότης*) megcsönkulásával jött létre. A bolgár irodalom másik klasszikusának, a Rabigában című, korszakos jelentőségű regény szerzőjének, Ivan Vazovnak (1850–1921) családneve (*Вазов*) vagy az *Аѣвѣзов* (<: oszmán-török *ayvaz* 'konyhai szolgál') családnévből, vagy pedig az *Аѣвѣза* ragadványnévből keletkezett. Az *Аѣвѣза* nem más, mint a bolgár postpositív artikulussal ellátott oszmán-török *ayvaz*. A sok tekintetben József Attilára emlékeztető Nikola Vapcarov (1909–1942) családneve (*Ванѣаров*) a bolgár nyelvjárási *ванѣар* 'fonal- és kelmefestő' foglalkozásnévből való; ez utóbbinak töve az újgörög *βάφα* 'fest' igének aoristos *ѣβαφα* alakjára megy vissza. (L. Български етимологичен речник 118 is.)

Magától értetődik, hogy egy bolgár személynévtárból nemcsak a bolgár személyneveknek, hanem más nyelvek névanyagának kutatói is hasznos ösztönzéseket, megvilágosító útmutatásokat meríthetnek. A modern horvát irodalom legerőteljesebb hatású, legsokoldalúbb alakjának, Miroslav Krležának (1893–) családnevét például — Пѣв névtárának tanulmányozása alapján — meglehetősen nagy valószínűséggel macedóniai eredetűnek kell tartanom. A bolgárban ugyanis él egy *Кѣрлежов* hangtestű családnév, amely a *Кѣрлежа* ragadványnévnek a származéka. A *Кѣрлежа* ragadványnév a bolgár *кѣрлеж* 'kullancs; emberryúzó' (ВКЕ. 1: 677) főnévnek postpositív artikulussal ellátott két alakja, a *кѣрлежѣт* és a *кѣрлежа* közül a másodikkal, a rövidebbikkel azonos. (Alakulásmódjához I. Любомир Д. Андрейчин: Основна българска граматика. София, 1942.

151. A *Крлеж* etimológiájához l. Mladenov: EtR. 265.) Minthogy az emberen és állaton élőszködő kullancs bokrokra, fáknak ágairól ejti rá magát áldozatára, arra gondolok, hogy a *Крлежа* nevet elsősorban bokros helyen, erdei tisztásokon legeltető pásztor-emberekre ragaszthatták rá. A macedónban a bolgár *Крлеж*-nek *крлеж*, a *Крлежа* ragadványnévnek pedig *Крлежа* felel meg. Ez utóbbi lehet Miroslav Krleža családnevének közvetlen előzménye. A kérdés végleges tisztázásához azonban családtörténeti vizsgálatra van szükség.

Mi, magyarok is haszonnal forgathatjuk Ilčev bolgár személynévtárát, mégpedig nem csupán személynéveinknek, hanem földrajzi neveinknek a kutatása során is. Például a magyar *Brassó* ~ román *Braşov* városnév eredete körüli vitát (l. Papp—Kiss: StudSl. 7: 250) — Ilčev névtárának adatai folytán — azzal zárhatjuk le, hogy Gombocz és Melich (EtSz. 1: 534) véleményéhez térünk vissza, s azt tökéletesítjük, fejlesztjük tovább. Gombocz és Melich (i. h.) a következőket írta: „Legvalószínűbb, hogy a *Brassó* név egy szláv személynévből való *-ov* (~ *-ev*) melléknévképzővel (bár a megfelelő személynévet nem tudjuk kimutatni)”. Nos, a megfelelő szláv személynév Ilčev névtárából most előkerült. E személynév a bolgár *Брашо*; a belőle képzett családnév a Duna menti Ruszében feljegyzett *Брашос*. A *Брашо* személynév a *Брашо*-ból keletkezett végződéseserével; ugyanúgy, mint a *Пáдо*-ból a *Пашо*, a *Тóмо*-ból a *Тóшо* stb. A *Брашо* személynév a 'fiútestvér, fivér' jelentésű *брам* köznévből származik; etimológiailag tehát szoros kapcsolatban van a szláv eredetű magyar *barát*-tal (l. TESz.). A sorsalakulás irányítását célzó, ún. predestinációs nevek közé tartozik; azzal a kívánsággal adták a gyerekeknek, hogy maradjon életben, és legyenek testvérei. A mondottak alapján aligha utasíthatjuk el azt a feltevést, hogy a *Brassó* városnév forrása egy óbolgár *Брашооъ (ti. *градъ*) 'Braşo városa' lehetett.

Waltraud Werner monográfiája (Die männlichen Personennamen in den bulgarischen Volksliedern. Ein Beitrag zur bulgarischen Anthroponymie. Berlin—Wiesbaden, 1965.) után nem kellett sokáig várunk, hogy újabb kiemelkedő eseménye legyen a bolgár személynévtannak. Ilčev névtára elismerésre méltó nagy mű, amelyet minden névtani kutatónak ismernie és használnia kell.

Kiss Lajos

Magyarországi boszorkányperek 1529—1768. Közreadja Schram Ferenc. I—II. Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó, 572 + 780 lap

1910-ben jelent meg egy kötetben Komáromy Andor műve, a „Magyarországi boszorkányperek oklevéltára”, mely összesen 461 perszöveget tartalmaz leginkább a Tisza vidékéről, Erdélyből és Tiszántúlról. Komáromy — érezve munkájának hiányosságát — könyve bevezetőjében a következőket hagyta meg: „... nagyon kívánatosnak tartom, hogy azon megyék és városok levéltárai, melyekhez hozzá nem juthattam, alaposan átkutattassanak, hogy így ez oklevéltár hézagai kipótoltatván, mentül életteljesebb vonásokban álljon előttünk a múlt századok ezen sötét, de a szellemi fejlődés történetére nagyon tanulságos jelensége” (I. m. XXIII).

Már Komáromy teljességre nem törekvő munkája is bebizonyította, hogy a boszorkányperek összegyűjtése mily nagy haszonnal jár nemcsak a néprajz, a művelődéstörténet és a jogtörténet kutatói számára, hanem a nyelvtudomány ismeretanyagának bővítése szempontjából is. Elég, ha Kertész Manónek Szokásmondások című könyvére és O. Nagy Gábornak „A boszorkányhit nyelvi emlékei” című cikkére (Nyr. 76: 35—42) gondolunk.

A gyűjtőmunka nehézségére és áldozatos voltára eléggé utal pusztán az a körülmény is, hogy Komáromy oklevéltárának kiegészítéseként most megjelent munka hatvan év elteltével látott napvilágot.

Schram művének — nyelvészeti felhasználás tekintetében — nagy előnye az, hogy a közreadó a bőséges anyagnak (37 megyéből 466 per) területi (megyék szerinti) és ezen belül időrendi bemutatása mellett az oklevelek publikálásakor a lehetőségekhez mérten teljes betűhűsre törekedett. Ezért a nyelvtudomány számára Schram gyűjtését értékesebbnek tarthatjuk Komáromyénál. A XVI—XVIII. század nyelvének, nyelv-járásainak, helyesírásának kutatói a továbbiakban nem hagyhatják figyelmen kívül Schram munkáját.

Az ismertetés keretében csak néhány — mintegy taláalomra kiragadott — példával kívánom felhívni a figyelmet a munka nyelvészeti használhatóságára.

Az eddig ismerteknél korábbi nyelvtörténeti adatok: 1739: *bankó* 'mankó' (2: 589); 1735: *hecticaban* (2: 585); 1739: *hasogatás* 'fájdalom' (2: 589); 1743: *hasován* (2: 616); 1769: *Habsi* ['falánk'] Anna (1: 223); 1759: *Maszath* Örzse (2: 519—20). Nyelvjárási alakváltozat: 1730: „nagy *lustossan* jött haza” (1: 234); 1740: „. . . midőn az erdőre bizonyos talált *mihének* le vágására hitta volna . . .” (2: 592). Némely szó eddig ismeretlen jelentése: 1648: „Azt uallotta hogy mikor *ho harmattot* csinálnak, Nagy Pénteken egy agarat égettnek megh, s annak hamuauaal csinályak, az *ho harmattot*” (2: 711). Eddig ismeretlen szólás: 1648: [Szabó Pálnét paráznság miatt vonták felelősségre. Az egyik tanú többek között ezt mondja a bűnösnek]: „mint vagion az ti dolgotok, hogy *sem sipostok sem hegedüstök* megis edgiüt háltok” (1: 134).

Az oklevelek olvasásakor „szebbnél szebb” nevek ragadják meg figyelmünket. Néhány példa: *Csutora* Ferencné, *Dógos* Jutka, *Foghagymás* Miklósné, *Fingo* Pere, *Fürjész* Ilona, *Hajgató* Ilona, *Harcás* Istvánné, *Huczi Pipáné*, *Husztá Pila*, *Istenattalelkű* Judit, Kele másképp *Billege* Kata, *Lúdverő* Mihályné, *Panasz* Katalin, *Putypulotzky* Zsófia, *Sajtos Pila*, *Semmi* Miklósné stb.

Általában mindenütt, tehát a legkorábbi oklevelekben is a kételemű név — családnév (vagy ragadványnév) és keresztnév — az uralkodó, nagyon ritka az egyelemű név. Előfordul azonban egy olyan egyelemű név, melyre eddig biztos keresztnévi adat nem állt rendelkezésünkre (vö. EtSz., TESz.): 1634: *Fruska* (1: 29). Tekintettel arra, hogy az oklevél Bars megyéből származik, és Kniezsa is közöl „A magyar és szlovák családnévek rendszere” című munkájában (97) *Froska* alakot, feltehető, hogy a magyar *Fruska* keresztnév talán szlovák hatásra alakult ki.

A boszorkányperekben a *néző*-ket nem büntették, holott már 1435-ben is a levelesített gonosztevők közé sorolnak egy Zemplén megyei asszonyt: „domina coniunx Thome dicti weegh, Jobagio ladislai de paloch in possessione Chamonya commorans *Incantatrix* seu *ffitonissa* wlgo *Nezew*” (Ol. Dl. 48256; MNy. 19 : 96). Egyébként a XV. században a levelesítettek között tucatnál is több az olyan személy, kiket hasonló tetteikért a későbbi századokban boszorkányként üldöztek, sőt kivégeztek.

Schram a II. kötet végéhez jól használható személynév-, helynév- és tárgymutatót csatolt. Egyetlen — de nyelvészeti szempontból nem lényegtelen — megjegyzésünk a mutatókkal kapcsolatosan az, hogy ha már nagy fáradsággal összeállította az említett mutatókat, akkor — éppen a könnyebb és gyorsabb nyelvészeti felhasználhatóság érdekében — miért nem közölt lapszámot a Szómagyarázatokban, ahol mintegy száz — Schram szerint — a mai nyelvben nem használatos szót lát el értelmezéssel.

Az olasz helyesírás és helyes ejtés új szótára

Talán időszerű felhívnom a figyelmet az Olasz Rádió és Televízió kiadásában megjelent helyesírási és helyes ejtési szótárra,¹ annak szerkesztési elveire, módszerére, s arra a tényre, hogy ebben a szótárban egyetlen, jól kezelhető kézikönyvben található meg mindazok az információk, amelyeket nálunk részterületenként külön kötetek szándékoznak szolgáltatni.

Olaszország állami egységének egy évszázada alatt (1861—1961.) a nyelvi egységülés irányában ható erők (iskola, rádió, televízió stb.) jelentős eredményekre vezettek egy sok és nagyon eltérő nyelvjárással rendelkező országban. Míg 1861-ben körülbelül a lakosság 2,5 százaléka használta szóban és írásban a toszkán (firenzei) alapú olasz irodalmi nyelvet, 1961-ben már a közben megnőtt lakosságnak körülbelül 61 százaléka teszi azt rendszeresen. És még egy-két adat a sajátos olasz nyelvi helyzet megértéséhez: 1958-ban a napi sajtót a felnőtt lakosságnak körülbelül a fele olvasta rendszeresen, ugyanakkor viszont 71 százaléka hallgatta a rádiót vagy a televíziót vagy mind a kettőt (vö. Tullio De Mauro: *Storia linguistica dell'Italia unita*. Laterza, Bari 1963. 101—12, 348—56 stb.). Emellett nem volt hivatalosan vagy a társadalomtól egységesen elismert helyesírási szótár, s a forgalomban levő legkiválóbb olasz értelmező szótárak kisebb-nagyobb eltéréseket tartalmaztak mind a szavak írásmódja, mind ejtése tekintetében.

A rádió és televízió tehát elsőrendű fontosságú nyelvi, kiejtést egységesítő tényezővé vált, amely társadalmi hatásával felülmúlja még az iskola és a legelterjedtebb olvasmány, a napi sajtó hatását is. E néhány ténnyel már előjáróban indokolni szándékoztam, miért tartom olyan nagy horderejű vállalkozásnak a szótárt: ez lett ugyanis a fenti két intézmény munkatársainak kötelező segédkönyve.

A szótár vállalkozásának nagyságát a munkatársak és a munka apparátusának számadatai is érzékeltetik. A szerzőként szereplő három főmunkatárson kívül, illetve velük együtt egy — Olaszország legkiválóbb nyelvészeiből álló — nyolctagú bizottság irányította húsz szaktanácsadó,² több mint 2700 adatgyűjtő és szakmai információkat nyújtó külső munkatárs tevékenységét. A munka tíz éven át tartott. A szótár körülbelül százezer címszót tartalmaz a mindennapi szókinész, az egyes szakágak szakszókinése, a személynevek, családnevek, intézménynevek és földrajzi nevek köréből. E szavak nagy része az olasz nyelvből való, kisebb része körülbelül negyven más nyelvből, de olyan idegen szók, amelyek több-kevesebb gyakorisággal előfordulnak vagy előfordulhatnak olasz szövegekben. Az olasz részben szerepelnek egyedi szavak meg úgynevezett „mintaszavak”, amelyeknek analógiájára sok más szót lehet helyesen írni és ejteni, vagy amelyeknek jellegzetes morfémaít a nyelvészeti bevezető (I—CVII. lap) paradigmákban sorolja fel; ezek a paradigmák tartalmazzák a képzőket (XLI), a nyelvtani funkciójú végződéseket (XLIII) és az alakváltozatokat képviselő szövegvégződéseket (XLVIII). A hellyel való takarékoság szükséges elve szerint tehát például a jellemző és termékeny *-abile* képző ott szerepel a fenti paradigmában egy példával (*venerabile*), míg a szótárban — úgy látszik — ezzel a képzővel több szó nincs.

Ily módon válik lehetségessé, hogy a százezer címszó és a nyelvészeti bevezető együttes használata közel egymillió szó helyes kiejtését határozza meg. A szavak írásképek

¹ Bruno Migliorini—Carlo Tagliavini—Piero Fiorelli: *Dizionario d'ortografia e di pronunzia*. ERI — Edizioni RAI Radiotelevisione Italiana. Torino, 1969, CVII + 1343 lap. — Rövidítése már a címlapon: DOP. Mellékelve egy hanglemez és ennek szövege nyomtatásban, a megfelelő olasz, illetve idegen helyesírással és alatta ugyanaz fonetikai átírásban, az egyes fonémák tipikus artikulációjának bemutatására.

² Köztük a minket különösen érdeklő magyar nyelvi információkat Fábián Pál adta, aki a szótár keletkezésének idején magyar és finnugor nyelvészeti és irodalmi vendégprofesszorként működött a padovai egyetemen.

szerinti betűrendben szerepelnek, mellettük szögletes zárójelben a fonetikai átírásuk. A 107 lap terjedelmű bevezető rész tartalmazza a RAI előszavát, a szerkesztő bizottság tagjainak névsorát, a rövidítéseket, a szótár szerkezeti felépítését, a fonetikai átírási táblázatokat, az olasz szavak ejtési szabályait, az említett paradigmákat, a transzliterációs táblázatokat, a nem olasz szavak ejtési szabályait (nyelvenként), olvasási gyakorlatokat (példákat) és a bibliográfiát.

A szótárnak ez a felszerelése a központi gondolat szolgálatában áll: hogy ugyanis helyesírási és helyes ejtési szabályokat adjon tájékoztatás és tanácsadás céljából. A közzölt nyelvtani adatok, bár rendszerezsek, mégis alárendeltek, a fő cél szolgálatában állnak. Gyors tájékoztatást adnak a szavak és kifejezések nyelvtani minősítéséhez (szófaj, nem, szám stb.). A szótár nagy gonddal és bőséggel közli mindazt, ami az olasz nyelv értelmező szótáraiban többnyire hiányzik vagy hiányos: a személynéveket, a patronimikont, a családneveket, földrajzi neveket, csillagok és csillagzatok nevét, történelmi események és korszakok elnevezését, ünnepek és évfordulók nevét, intézmények nevét rövidítés és betűszó formájában is stb. Az értelmezés, a szavak jelentése közneveknél általában hiányzik, vagy csak általános (pl. gyümölcs; családnév; állatnév; növénynév stb.); következetesen szerepel azonban a lexikai és stilisztikai minősítés (költői szó, népies alak; családias, bizalmas; argotikus; jogi, ásványtani, zenei, tudományos, technikai stb.).

Biztos tájékoztatást kapunk az olasz köznevek és tulajdonnevek nem könnyű hangsúlyozási kérdéseiben. Megtudjuk például, hogy a *Quasimodo* tulajdonnevet háromféleképpen ejtjük, illetve hangsúlyozzuk attól függően, hogy milyen jelentésben használjuk: [*kʷafimodo*], ha az olasz költőről van szó, [*kʷafimodo*] kizárólag a *domenica Quasimodo* 'fehérvasárnap' jelentésű kifejezésben, és [*kafimodó*], ha Victor Hugo regényalakját emlegetjük. Megtudhatjuk, hogy a kiváló olasz irodalomtörténész, kritikus és filozófus, Eugenio Garin vezetéknevét franciásan kell ejteni [*garé*']. Tájékoztat a szótár például arról, hogy [*tokài*] és [*tókâi*] között mi a különbség: az elsőt az olaszok a magyarból vették át s ma egy friuli szőlőfajtát és borfajtát jelöl (*tocai*), a második pedig a magyar *Tokaj* szó ejtéséről ad felvilágosítást. Megtudjuk, hogy *Ferguson* és *Fergusson* angol családnevek, de a második óceániai helynév is. Más, hozzánk közeli példák: a DOP megmondja, hogy *Ferencváros* Budapest egyik kerületének elnevezése, hogy *Ferenczi* magyar családnév hagyományos magyar helyesírással (erről az eltérésről külön is tájékoztat a nyelvészeti részben; a XCVI. lapon), meg hogy *Ferenc* magyar személynév, olaszul „Francesco”. Az alkalmazott fonetikai átírási rendszer a funkcionalitás elvén alapszik, az olaszoknak és a többi nyelveknek fonémarendszerén, de elsősorban a releváns fonémák megkülönböztetésén fáradozik. Az olasz irodalmi nyelvre vonatkozóan a variánsokat is megkülönbözteti (ha nem is mindet), meghatározott célből egyes olasz nyelvjárási variánsokat is, különösen ha ezek más nyelvekben önálló fonémaként szerepelnek. Például a szicíliai *figghiu*-ban és a magyar szavunkban elhanyagolható határokon belül ugyanaz a *d'* fonéma szerepel amely „a *dʒ* és *gʒ* között áll [*fɛd'd'u*],[*mã'd'ãr*]” (XIX. lap).

Mind ez a fonetikai átírásról, mind az olasz szavak ejtéséről szóló következő fejezet értékes az általános, a kontrasztív és az olasz fonológia vonatkozásában. A bennük foglalt tudományosan megalapozott ismereteket a szerzők mesterien alkalmazzák mind „a mikrofon előtt hivatásból szereplők”, mind „egy szélesebb körű közönség” igényeihez, olyan személyekéhez tehát, akik többségükben nyelvészeti felkészületlenek. Úgy alkalmazzák, hogy közben hűek és következetesek maradnak tudományos elveikhez, s ily módon kulturális küldetést is teljesítenek, mert tömör, egyszerű és világos meghatározásaikkal tudatosítják a nagyközönségben is ezeket az elveket.

A kötelező normatív szabályok, a tájékoztató és sugalmazó jellegű közlések túlnyomó többségükben kifogástalanul kielégítők.¹

¹ Néhány fenntartásomat ebben a vonatkozásban az Acta Linguisticában fejtem ki.

Az „Olasz szavak kiejtési szabályai”-ban a szerzők határozottan állást foglalnak a nyílt és zárt *e* és *o* fonológiai oppozíciójának megőrzése mellett. Ez örvendetes, mert ha lemondanának az olasz irodalmi nyelv egyik legjellegzetesebb fonológiai sajátosságáról, beleegyeznének az olasz irodalmi nyelv elszegényítésébe. Ez is, akár az *s* betűvel jelölt dentálveoláris réshangok zöngés vagy zöngétlen ejtése, az olasz hangállomány „*vexata quaestio*”-ja. A tudományos igazságuk mellett határozottan kiálló szerzőknek most módjuk van arra, hogy ezt az igazságot — országos méretű terjesztés céljából — rábizzák a RAI munkatársaira. A rádió és televízió nyelvi egységesítő szerepe, mint már az említett adatokból is kitűnt, Olaszországban minden kétségen felül áll, és állandósága miatt még az iskoláét is felülmúlja. Nem lehet kiszámítani, mennyi időre van szükség, amíg ezek az irodalmi ejtési normák országosan általánossá válnak, de kétségtelen, hogy egy alkalmas helyesírási módosítás és a pedagógusok egyöntetű segítsége ezt az időt nagyon lerövidíthetné. Ezek azonban az olasz társadalmi életnek és nyelvi problémáknak olyan köréhez tartoznak, amelybe nem helyes egy idegennek beavatkoznia, habár véleménye lehet róla.

A szótár, mint a RAI bevezetője mondja (VII), „a nagyközönségnek is szól, elsősorban ami a helyesírást illeti. Számos még a bizonytalanság, amelyen fennakadhatnak időnként nemcsak tanárok és tanulók, gépfőrők és nyomdászok, hanem mindazok, akik olvasnak és írnak”.

A már említettek kivül ilyen bizonytalanságok a nagyszámú formavariánsok, amelyeknek felsorolásában a szótár az első helyre teszi azt, amelyiknek a használatát javasolja, a többit pedig esetleg alkalmas fokozatú helytelenítő megjegyzéssel kíséri. Pl. „*tè* (kevésbé helyesen *the* és *thè*)”; avagy: „*farraginoso* . . . — helytelenül *faragginoso*”.

A transliterációs táblázatok (LIII—LVII), a latintól eltérő betűrendszerű nyelvekre alkalmazott szokásos nemzetközi transliterációs megoldásokon kívül, különös figyelmet fordítanak két nem latin alfabetumra: a görögre (antik és modern változataira) és a cirillre, különös tekintettel az orosz, bolgár, szerb-horvát, makedón változataira s a fontosabb írásreformokra. Ezek ugyanis „az olasz olvasó számára sokkal fontosabbak a többinél, mert szoros kapcsolatban állnak olyan nemzeti hagyományokkal, amelyek mélyen gyökereznek az európai kultúrában”.

Ez az európai kultúra és civilizáció egységességét valló „europeizmus” jelen van az egész nyelvészeti részben, amelynek száz lapjából negyvenhetet szenteltek a szerzők (a transliterációs rendszerek ismertetésén kívül) annak, hogy ismertessék harminchárom nem olasz nyelv legfontosabb ortofónikus szabályait; de jelen van magában a szótárban is. A 33 nyelv között természetesen szerepelnek nem európai nyelvek is (pl. kínai, japán, hindi stb.), hiszen a rádió és televízió programjai változatos információkat kell hogy nyújtsanak az egész világról a hírektől a legkülönbözőbb politikai, gazdasági, műszaki és kulturális előadásokig. Többségükben azonban ezek a nyelvek (a számszerűen kis és nagy népeké egyaránt) európaiak, illetve mediterránok. Ez érthetően tükrözi — mind a jelen, mind a múlt viszonylatában — Olaszország földrajzi, gazdasági, politikai és kulturális helyzetét. Minden egyes nyelvre vonatkozóan tömör bevezető tájékoztat az adott nyelv történeti és nyelvészeti adatairól, majd az olvasási szabályok következnek a legfontosabb helyesírási és helyes ejtési ismeretek közlésével. Ezeknek a bevezetéseknek közös jellemvonásuk, hogy általános nyelvészeti értékük van. Tömör és lényegre törő formájukban is érdekes körképet nyújtanak Európa és a Mediterráneum főbb nyelveinek földrajzi elterjedéséről, tipológiai sajátosságairól s ezeknek viszonyáról a történeti-összehasonlító módszer nyelvcsaládjaihoz. Az adott nyelv helyesírási és ejtési rendszerének összefüggései után utalnak még olyan összefüggésekre is, amelyek az olasz nyelvnek, valamint az ógörögnek, a franciának, az angolnak s természetesen és elsősorban a latinnak szoros történeti kapcsolatai körébe tartoznak.

Fogarasi Miklós

Bonyodalmak a kőolaj „származékai” körül. A bonyodalmak ezúttal természetesen nem a kémiai úton nyert kőolajszármazékokra vonatkoznak, hanem azoknak a szavaknak és kifejezéseknek a helyesírására, amelyek a kőolaj fogalmához tapadva található az általános iskolai tankönyvekben (és más nyomdai termékekben).

A kérdés tanulmányozására a véletlen felfedezés sarkallt. Feltűnt ugyanis, hogy a 7. osztályos kémiakönyvben (Kémia az általános iskolák 7. osztálya számára. Bp., 1970.) ugyanaz a szó, ill. tulajdonnév kétféle helyesírással szerepel. Így: *kőolajfinomító* (73. lap), *kőolaj-finomító* (76. l.); *Barátság Kőolajvezeték* (76. l.), *Barátság-kőolajvezeték* (77. l.).

Először azt kellett eldöntenem, hogy a kétféle írásmód közül melyik a helyes. A Helyesírási tanácsadó szótár (HTSz.) álláspontja az összetételre vonatkozóan ez:

A három alkotóelemből álló összetételt (kő + olaj + finomító) hét vagy annál több szótag esetén mindig kötőjellel tagoljuk a két fő összetételi tag határán (10. l.). Mivel az említett háromelemű összetett szó 7 szótagú, a helyes írásmód: *kőolaj-finomító*. A HTSz. szótári részében ez az összetétel nem szerepel ugyan, de a vele szerkezetileg azonos *kőolaj-finomítás* több helyen is (221., 407. l.) megtalálható.

Nehezebb a kétségtelenül tulajdonnévi „Barátság” elnevezésű kőolajvezeték helyesírásának tisztázása. Az akadémiai szabályzat ilyen típusú tulajdonnév helyesírására nem ad egyértelmű szabályt, de a szabályzat szellemét és a kialakult gyakorlatot tekintve nem lehet kétséges, hogy földrajzi névről van szó. Ennek írásmódja pedig: *Barátság-kőolajvezeték*.

Vannak némelyek, akik inkább a *Keleti pályaudvar*, *Duna folyó*, *Budapest főváros* (HTSz. 7. l.) példát tekintik mérvadónak. E felfogás hívei azonban elfelejtik, hogy a *Keleti*, *Duna*, *Budapest* szavakkal szemben a *Barátság* szó — mint földrajzi tulajdonnév — nem él önállóan, egymagában.

Megint mások a *Barátság Kőolajvezeték* írásformát az intézménynév jelleggel magyarázzák. Ennek az álláspontnak ugyancsak ellentmond az, hogy 1. speciálisan földrajzi objektumról van szó, 2. e nemzetközi olajvezeték nincs valamely nemzetközi intézmény kezelésében, 3. az olajvezeték tulajdonképpeni gazdája a Kőolajvezeték Vállalat (Siófok), amelyhez még számos kőolajvezeték és egyéb objektum tartozik.

Az 1961 előtt összeállított HTSz.-ban a *Barátság-kőolajvezeték* összetétel nem szerepel, de a sok tekintetben hasonló *Panama-csatorna* (558. l.), *Szabadság-szobor* (647. l.) helyesírása útmutatásul szolgálhat. Hasonlóképpen a Képes politikai és gazdasági világtalaszban (1966.) Mongólia legmagasabb hegycsúcsának, a Pik Hujtunnak magyar neve: *Barátság-csúcs*. A *Barátság-kőolajvezeték* építéséről különben 1961-ben adtak hírt először a napilapok. Az Esti Hírlap 1961. ápr. 29-i számában ezek a szóalakok fordulnak elő: *Barátság-kőolajvezeték*, *Barátság-olajvezeték*, *Barátság-csővezeték*. Az első híradások óta alig egy évtized telt el. S a kezdetben hibátlanul leírt szóalakoknak számos hibásan írt

változata kelt életre. Általános iskolai tankönyveinkben a következők fordulnak elő:

1. Olvasókönyv az általános iskolák 4. osztálya számára. Bp., 1970.: *Barátság kőolajvezetékek* (224. lap)
2. Környezetismereti munkafüzet a budapesti ált. isk. 4. osztálya számára. Bp., 1970.: *kőolajfinomító* (42. l.)
3. Földrajz az ált. isk. 5. oszt. számára. Bp., 1970.: *kőolajfinomító* (70., 71. l.), *kőolajfinomítás* (70., 149. l.), *kőolajfúrótorony* (149. l.)
4. Földrajz az ált. isk. 6. oszt. számára. Bp., 1970.: *Barátság Kőolajvezetékek* (147. l.)
5. A 7. osztályos kémiakönyv említett példái mellett még: *kőolajfeldolgozó* (77. l.)
6. Földrajz az ált. isk. 8. oszt. számára. Bp., 1970.: *kőolajfinomító* (133., 145., 158., 174., 175. l.), *kőolajfinomítás* (175. l.), *Barátság kőolajvezetékek* (162., 241. l.), „BARÁTSÁG” KŐOLAJVEZETÉK (162. l.)
7. Földrajzi munkafüzet az ált. isk. 8. oszt. számára. Bp., 1969.: *Barátság kőolajvezetékek* (44. l.)

A felsorolt helytelen írásmódokkal — mint említettem — nemcsak általános iskolai tankönyveinkben találkozhatunk. Ilyen típusú hiba szinte valamennyi „olajos” témával foglalkozó nyomdai kiadványba „becsúszik”. Jó volna, ha nem lenne így!

Szabó Kálmán

Néhány hétköznapi beszéddallam. Helyesen mutatnak rá Fónagy Iván és Magdics Klára az Ural-altaische Jahrbücher 35. kötetében (1964.) közölt német cikkükben (Paradoxon der Sprachmelodie) arra, hogy a férfi és a nő beszéddallama elütő. (Bár kottapéldáikat kevésbé sikerültnek tartom.)

Mikor egynéhány mindennapi hangjelentésformát lejegyzek, erre is keresek példát. A zsúfolt autóbuszban a fiatal leány így kérdezett (1. k.):

Szerény, szinte félénk hangzású kérdés. A két utolsó szótag alulról emelkedő. Az ilyent kutató kérdésnek nevezhetnénk. A férfínál megkülönböztethetjük a tapogatózó hangú kutató kérdést (2. k.) a határozott, sürgetőbb hangzású kérdéstől (3. k.). Ennél már az eldöntendő kérdésnél szabályosnak tartott végső fölesapást és esést halljuk.

Rövidebb kérdésnél, kéttagúnál, nem lehetséges az emelkedésre következő esés. A háromszótagúnál már igen (4. k.).

A kétszótagú kérdésnél (5., 6., 7. k.) csak emelkedés van. A hangköz nem tiszta kvart vagy tiszta kvint, ahogy a régebbi kottázók képzeltek, hanem szűkített (esetleg bővített) hangközök. Ha nyugodtabb a kérdés, akkor kisebb hangköz (szűkített kvint, 5. k.; kisterc 4. k.), ha feszültebb vagy türelmetlenebb, akkor nagyobb a hangköz (szűkített szept, 6. k.; bővített szept — ami szűkített oktáv is lehetne —, 7. k.). Gyakori a beszédben a szűkített kvint; talán ezt nevezi Bartók János bővített kvartnak (Dolgozatok a hangtan köréből. 1969. 92). Én a (bár enharmonikus) szűkített kvintet tartom helyesebbnek (1. uo. 80, 3. szakasz).

Ha a közlő beszédet nézzük, leggyakoribb a 4–8 szótagos ereszkedő dallamú szólamok egymásutánja. Kényelmes lélegzésekör a magasabb, hangsúlyosabb szótag után hangunk önként ereszkedik. Az egy hangon való recitálás már az ének körébe vág. Avatatlan beszédkottázók sokszor írták, de a valóságban ilyen alig hallunk. A beszédkottázók nyilván a színpadi recitativo hatása alatt álltak. Debussy sem tükrözi híven a Pelléas és Mélisande operában a valóságos beszédet az ő „pszalmodizáló” parlandóival, de bizonyára nem is a hűség volt a célja, hanem a költői szöveg tökéletes érvényesítése. A gregorián énekben előfordul egy hangon való recitálás sem a beszédet utánozza, hanem máris — ünnepélyes hangú — ének. „A melódia történeté”-nek elején Szabolcsi Bence egyhangon recitál primitív dallamot közöl („Bokororo aroe . . .”); ez már nem beszéd, hanem dallam. (A nók szólama más, sokkal dallamosabb.)

Ellenben az operai ariózók, áriák jó részét ereszkedő menetek alkotják (Szabolcsi Bence írja Verdiről). Ez a jelenség is a lélegzetvétel fiziológiáján alapszik.

Visszatérve a megszokott mindennapi ereszkedő dallamokhoz: ha valamit erősebben kiemelünk, felcspajuk a hangunkat. Legyen szabad egy szórendileg hibás példát közölnöm (erdélyi származású feleségemtől):

A kérdőszócskát a tagadószóhoz esapva a beszélő kényelmesebb lélegzetvétellel tudja magát az állítmányt kiemelni. Példánkban a mellékmondat állítmányát emelte ki, dallamilag is. (Lehetett volna a főmondat állítmányát is kiemelni.)

Hibás volt ellenben a kiemelés és beszéddallam a Petőfi-adóban 1970. márc. 10-én du. 16 órakor:

Indokolatlan a birtokos jelző dallami kiemelése, a minőségjelzőt (következő) kellett volna kiemelni.

Élénk beszédben szívesen kiemelünk egy-egy állítmányt. Ismerősünk felsorolja barátjának három leányát:

Ellenben éneklő, „pesties” hanghordozás az, amely az utolsó 2–4 szótagnál indokolatlanul fölcsapja a hangot, és nagy lépéssel ereszkedik le. A rádió piaci jelentéséből (1970. márc. 25-én):

Igaz, ha a *hat forint* és *hatvan* szavakat egy magasságban intonáljuk, álmosítóan egyhangú lesz az árjegyzéki felsorolás.

Két éve hallottam egy újabb helytelen hanglejtést. A doktornő fiatalosnak találta külsőmet, s mikor megmondtam előrehaladt koromat, fölkiáltott (12. k.):

Közlöm a szabályos magyaros beszéddallamot (13. k., feleségem). Természetesen az állítmány elé tartozó tagadószó hangsúlyos. Értelme: erős tagadás. A 12. kotta értelme ellenben: 'hihetetlen!', beszéddallama németes:

Boros Rezső

Jubileumok — fogalmazási hibák. Egy úttörő-vetélkedőn hallottam, hogy az iskolás gyerekek is megemlékeztek városuk „huszonöt éves felszabadulásáról”.

Olyan szóhasználati hibával állunk itt szemben, amely felnőttek körében is gyakran előfordul. Mi a baj az idézett *huszonöt éves felszabadulás* kifejezésben? Az, hogy a *huszonöt éves fennállás* nyelvi kaptafájára készült. Egy huszonöt év óta meglévő személyről, intézményről, állapotról, folyamatról, stb. nyugodtan mondhatjuk, hogy *huszonöt éves* (pl. *Jóska huszonöt éves, szabadságunk huszonöt éves*), de egy huszonöt évvel ezelőtti eseményről, időpontról nem mondható ugyanez. Úgy lett volna helyes a mondat, ha a város *felszabadulásának huszonötödik évfordulójáról* emlékeznek meg.

Sajnos, ünnepi előadásokban is nemegyszer tapasztalunk ilyen lomposságokat, logikátlanságokat. „Április 22-én századszor tér vissza az a nap, amelyen Lenin megszületett” — így kezdődött egy készülődő megemlékezés szövege, melynek nyelvi átfésülésére a Lenin-ünnepségek előtt megkértek. Elmondtam a szerzőnek, hogy egy száz évvel ezelőtti nap — a jelen esetben 1870. április 22-e — nem térhet vissza százszor, sőt egyetlenyszer sem, mert az a nap végérvényesen elmúlt, és semmiféle nap nem ismétlődhet meg. Azt javasoltam a szerzőnek, hogy így alakítsa át az első mon-

datot: *Április 22-én ünnepeljük Lenin születésének századik évfordulóját.* (Ünnepi szónokok, vigyázzunk a szórendre is: nem századik születésének évfordulóját!)

Az ilyen nyelvi „élményeim” juttatják most eszembe, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötvenedik évfordulója is sok érdekes nyelvi (szóhasználati stb.) problémát vetett föl. Egy több kötetes mű ismertetésében olvastam annak idején a következő mondatot: „A szöveggyűjtemény záró kötete 1967-ben hagyta el a sajtót az *ötvenéves jubileumsorozat előestéjén.*” Miért rossz ez a mondat? Megpróbálom sorra venni hibáit:

1. Helytelen volt azt írni, hogy *jubileumsorozat*, hiszen nem egymást követő jubileumok összefüggő *sorozatáról* volt szó, hanem egyetlen *jubileumról*: a forradalom ötvenedik évfordulójáról, ennek megünnepléséről. Ez az egy nevezetes jubileum az ünnepek egész s o r á b ó l tevődött össze, de mégiscsak e g y jubileum volt.

2. Nem értjük, miért lett volna ez a „ *jubileumsorozat*” *ötvenéves*. A szerző nyilván nem a *sorozat-nak*, hanem a *jubileum-nak* szánta ezt a jelzőt, de mást írt, mint amit gondolt.

3. Egy *sorozatnak*, de még egy *jubileumnak* sem szoktunk beszélni az *előestéjéről*. Petőfi helyes értelemben használta az utóbbi szót, amikor ezt írta: „*Én hiszem, hogy egy roppant forradalom előestéjén vagyunk.*” M a g á n a k a f o r r a d a l o m n a k lehet *előestéje* (= a forradalmat közvetlenül megelőző idő vagy korszak), de a róla való e m l é k e z é s n e k az *előestéjéről* beszélni — a jubileumhoz nem illő nagyképszerűség!

Vagyis a szerzőnek azt kellett volna írnia, hogy az említett kötet *nem sokkal az ötvenedik évforduló ünnepségei előtt* jelent meg.

A fenti hibás mondatok arra figyelmeztetnek bennünket, hogy amikor fogalmazzunk, jobban ügyeljünk a szavak értelmére, helyes használatára. Az ünnepi szónokoktól mindenki el is várhatja, hogy szóhasználatukban igényesek, pontosak legyenek.

Pásztor Emil

Egy időben és egyidőben. Úgy hiszem, reálisnak és helyénvalónak lehet tekinteni, hogy a regények és az újságok túlnyomó többségében az *egy időben* és *egyidőben* különböző értelmi jelentésének megfelelő gyakorlat honosodik meg. Két szó, amikor az *egy időben* jelentése 'valamikor', egy szó, ha egyidejűsége fejez ki. Ez logikusan következik a Helyesírási tanácsadó szótárból is, amely a különírt *egy időben* mellett zárójelben megjegyzi, hogy 'valamikor'. Ha a különírás kivétel nélkül minden esetre vonatkozna, a *valamikor* feltüntetése felesleges volna.

Deme László szerint (Nyr. 93 : 242) megvan a kétféle *egy időben* összetévesztésének elvi lehetősége, mégis a minden körülmények közötti különírás mellett áll ki. Ám mind okfejtése, mind következtetése, különösen pedig a bizonyításra szánt példái mesterségesek, elvontak. A probléma olyan oldalról való megközelítése Deme László részéről, hogy ha elfogadnánk a kétféle írásmódot, akkor az *egy követ fájnak, egy tálból cseresznyéznek, egy építkezésen dolgoznak* közül melyiket íránk egybe — nem hiszem, hogy bárkinek is gondot okozna. Példáiban nem hasonlót hasonlóval állít párhuzamba. Véleményem szerint az *egyidőben* határozószó az egybeírandó *egyidejűleg* határozószóval teljesen azonos jelentésű, összetételét, tartalmát, szófaját és mondatbeli szerepét illetően pedig az ugyancsak egybeírandó *egyhuzamban, egyfolytában* stb. határozószókhöz hasonló.

Úgy gondolom, természetlen vita lenne azon elmélkedni, hogy a kétféle *egy időben* összetévesztésének vajon csak elvi lehetősége van-e, hiszen az elvi lehetőség az életben igencsak gyakorlattá válhat. Helyesebb a tényleges szükségletekből kiindulva minél pontosabban tükrözni mondanivalónkat, különösen, ha — mint ezúttal — értelmi-tartalmi különbségről van szó.

Mert más az *egy időben* (tehát 'valamikor') alkalmazott beruházások, hatékonysága, és másról van szó, ha az egyidejűséget hangsúlyozom, az 'egyidőben' alkalmazott beruházások hatékonyságáról beszélék. Nem azonos, ha *egy időben* ('valamikor') vagy ha *egyidőben* ('egyidejűleg') jártak a gimnáziumba, hiszen a két, ugyanabban a gimnáziumban tanult ember egyidejűleg és más-más években is járhatott oda. Nem azonos, ha azt mondom: *egy időben* Andrassy Gyula volt a miniszterelnök és honvédelmi miniszter, és más, ha azt emelem ki, hogy Andrassy Gyula *egyidőben* volt miniszterelnök és honvédelmi miniszter. Vagy közelebb a mához: Strauss nyugatnémet ellenzéki politikus *egy időben* hadügyminiszter volt, az előző libanoni kormányban Karami miniszterelnökségével *egyidőben* a külügyminiszteri tisztséget is betöltötte.

A szépirodalmat érintve — tapasztalataim szerint — az értelmi jelentésnek megfelelően érvényesül az egybe- és a különírt változat. Többek között Déry Tibor regényeiben, Illyés Gyula drámáiban, publicisztikájában is. Hadd idézzek egy, Balzacnak az *Elvesztett illúziók* című regényében is megtalálható Chénier-versrészletet is:

Oh, őrizzétek, meg ne lássa hát
A szeráfot, ki mennybe visszazárnyal
Korán megtudná búbajos szavát
Mely egyidőben cseng az esti árnyal.

A szépirodalmat illetően az egybe- és különírt változatok célszerűsége teljesen nyilvánvaló. Hiszen a lírai és drámai szövegekben — eltérően az epikától — a műfaji sajátosságokból adódóan esetleg az előzményből és a továbbiakból ki sem derülne, hogy a 'valamikor' vagy az egyidejűség, a múlt idő vagy a jelen idő vonatkozik-e ide. Nemcsak arról van szó tehát, hogy teljesebben és pontosabban fejezzük ki mondanivalónkat, hogy a stílus gördülékenysége követelményének eleget teszünk, hanem adott esetben az *egy időben* és *egyidőben* megfelelő alkalmazásával a tartalmi megértést biztosítjuk.

Befejezésül: a tartalmi különbség figyelmen kívül hagyása zavarokat okozna a fordításban is. A *gleichzeitig* és az *odnovremenno* nem lehet 'egy időben (valamikor)', az *irgendeinmal* és a *kogdanibugy* pedig nem lehet 'egyidőben'.

Gémes Miklós

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Áram, áramlás áramlat. Váróczy László mátyásföldi levelezőnk azt kéri, tegyük szóvá, hogy a „Golf-áramlat — nem áram”. Az Esti Hírlap ugyanis ilyen címmel közölt egy írást: *Utazás — a Golf-áram alatt*.

Áram, áramlás, áramlat szavainknak, úgy látszik, még napjainkban is ingadozik a használatuk, bár idestova több mint száz éve élnek nyelvünkben. Mindhárom — igéjükkel, az *áramlik*-kal együtt — nyelvújítási, mesterséges alkotás, az ősi *ár* ('áramló víztömeg') tőszó továbbképzése, mindegyiket ilyenféle értelemben használták: 'árképpen terjedés, folyás', illetőleg 'úgy terjed, mint az ár, a folyóvíz'.

Csak napjainkban kezd az *áram* főnév kizárólagosan 'elektronok áramlása' vagy 'az ezáltal kifejtett energia' jelentésben elkülönülni a többitől. (Érdemes megjegyezni, hogy 1833-ban az 'elektromos áram' fogalomra a Honművész c. folyóirat-melléklet ezt az elnevezést ajánlotta: *electromos folyamat*.) Harminc évvel ezelőtt is még azonos értelemben volt szokásos a köznyelvben mind a három szó; ennek bemutatására álljon itt ez a pár soros idézet az Új idők lexikonából: „Golf-áram; meleg áramlat az Atlanti óceánban. Az É.-atlanti áramkör [tengeráramláskör, cirkuláció] része, az É.-atlanti-

egyenlítői áramlás folytatása. Ennek az áramnak É.-i ága mint Guayanai áramlás hatol be az Antilla-tengerbe". A továbbiakban is ugyanilyen összevisszaságban használja ezeket a szavakat a kora nyelvhasználatát tükröző lexikon. Néha ugyanazt ugyanabban a cikkben is kétféleképpen: *Labrador-áramlás* — *Labrador-áram*. Igaz, a *Golf-áram* mindig csak így van írva ebben a műben. A sokkal régebbi (1897.) Pallas-féle lexikonban viszont egységesen *Golf-áramlat* szerepel.

Mai szakmunkákban a *Golf-áramlás* írásmódot találjuk. Azért éppen az *áramlás-t*, nem pedig az eredetileg ugyanazt jelentő *áramlat-ot*, mert ez utóbbi, az Értelmező Szótár tanúsága szerint is, leginkább csak az átvitt értelemben való használatra korlátozódott (pl. költészetünk újabb *áramlatai*), az *áramlás* pedig a konkrét folyamat kifejezése maradt.

R. L. G.

Emberről emberre megy. Erdős János levele szerint valaki egy értekezleten elmondotta, hogy egy ügyben több emberrel kellett beszélnie. Azt a kifejezést használta, hogy „emberről emberre ment” tájékozódás végett. Kinevették szóhasználata miatt. Jogos volt ez a helytelenítés?

Első hallásra valóban egy kissé szokatlan az *emberről emberre ment* kifejezés, azért, mert nemigen fordul elő, ritkán szorulunk rá. Helytelennek azonban nem mondhatjuk, sőt nagyon jó nyelvérzéke van annak, aki így használta. Az *embertől emberhez ment* indoeurópai nyelvek szemléletmódjára vall. Az *embertől emberig* pedig mást jelent; konkrét értelme van (mettől meddig? kérdésre felel). Hogyan is illik bele az *emberről emberre ment* hasonló kifejezéseink rendszerébe? Akik „logikusan”, okoskodva szeretnek nyelvészkedni, azon is fönnakadtak már, hogy az emberek a Balatonra, a Velencei-tóra mennek nyaralni (mert hát „nem mennek rá a tóra”!). Eszerint helytelen volna ez is: „vízért megy a kútra” (nem azért, hogy „ráüljön a kút kávájára”!); „házról házra járt a gyűjtőívvel” (ez sem azt jelenti, hogy 'egyik ház tetejéről a másikéra lépkedve járt'!). Egy idevaló példát idézhetünk a régi magyar nyelvből (M. Nyelvtört. Szótár 2. köt. 1450. hasáb; némiképp mai formára átírva): „Városokról városokra, falukról falukra, utcákról utcákra, szegletekről szegletekre járt-kelt.” Petőfi is így írta Szülőföldemen című versében: „Helyről helyre röpköd gondolatom”, nem „helytől helyhez; von Ort zu Ort”, mint például a németek mondják. Ők nem is tudják mindig pontosan lefordítani a mi *-ról, -ről* helyragunkat, csak bonyolult körülírással. „Pontosan véve” hibáztathatnánk közmondásunkat is: „Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik”. Hiszen németül „logikusan” így mondják: „Der Krug geht so lange zum Brunnen [a kúthoz], bis er bricht”; franciául már valamelyest „bizonytalanabb” irányulással: „Tant va la cruche à l'eau [a vízhez, a víz iránt stb.] qu'à la fin elle se brise”; stb.

Egy érdekes régi példát idézhetünk a régi magyar nyelvből (egy kissé korszerűsítve): „Tűszúrásért nem szoktunk mindjárt borbélyra futni” (Klemm Antal idézi: M. történeti nyelvtan 187. lap; ma így mondanánk: borbélyhoz, azaz 'sebészhez'). A boszorkányokat hajdanában „sóra vasra” hívták (ugyanott), bizonyos próbára, avégre, hogy kiderüljön az „igazság”.

Láthatjuk ezekből a példákból, hogy a *-ra, -re* nemcsak térbeli, mozgásbeli irányulást jelentett és jelent, hanem sokszor beleértődött, beleértődik a *c é l b a é r é s n e k* a mozzanata is. No persze még sokféle szerepe, jelentése lehet a *-ról, -ről, -ra, -re* ragnak (idő-, többféle mód-, ok-, cél- stb. határozó), de ennek tárgyalása már nem tartozik ide.

Elég az hozzá, újra meg kell dicsérnünk annak a nyelvérzékét, aki *emberről emberre ment*, hogy értekezzen velük. Ha azután jegyzékbe foglalta volna a neveket, smét elővette volna őket, akkor *emberről emberre haladva* vizsgálta volna meg az ügyet.

Lám, *halad* igével már egyáltalán nem szokatlan az *emberről emberre*; ebből is látszik, hogy a *megy* igével való összekapcsolása volt az oka némelyek megütközésének. Már tudjuk, nem egészen jogosan.

F. G.

Burhanyó. Szent-Györgyi László az iránt érdeklődik levelében, hogy mit jelent a *burhanyó* szó a Kalevala következő sorában: „Bolygó *burhanyók* bírāja”.

Az idézett sort mi is megtaláltuk az 1935-ben megjelent magyar nyelvű Kalevalában, melyet Vikár Béla fordított. A Földanya megművelése című ének 320. sora ez, és a teljes mondat így hangzik: „Oh Ukkó, te fölső isten, Avagy agg apó a mennyben, Futó föllegek királya, Bolygó *burhanyók* bírája!” A *burhanyó* szó ezenkívül előfordul másutt is az eposzban, így például a második ének 86. sorában is, ahol a szerző a fiatal tölgyfáról a következőket mondja: „Terebélye tornyosodik, Már teteje tör az égre, Messzi terjed terebélye, Futó felhőt feltartóztat, *Burhanyókat*, bolyongókat.” A *burhanyó* régi magyar és népnyelvi szó, jelentése: 'felhő'. Nyelvtörténeti kutatásaink alapján eredetéről azt írhatjuk, hogy töve azonos a mai *ború*, *borul* szavakéval, de képzésmódja számunkra már elhomályosult. Mai nyelvünkön talán így képezhetnénk: *borulat*. A *burhanyó*, illetve *borhanyó* szó a mai köznyelvben egyáltalán nem használatos, ezért szótáraink nem tartalmazzák. Régi irodalmi művekben viszont előfordul, ezt bizonyítja Nyelvtörténeti Szótárunk is, mely 1565-ből idézi a szót Melius Péter A szent Job könyvének fordításából a következő frott alakban: *burhonio*. A régi nyelvben élt továbbképzése is, mégpedig a *burhonyagos*, jelentése: 'borús'; ennek előfordulására 1651-ből idéz egy példát a Nyelvtörténeti Szótár. A fentiek ismeretében még megjegyezhetjük, hogy a kitűnő fordító, Vikár Béla stílusosan s talán a szép alliteráció kedvéért használta ezt a régies hangulatú szót, és a kérdéses sor („Bolygó *burhanyók* bírája”) mai nyelvre átköltve így hangzana: bolygó (vándor)felhők bírája (kormányzója, irányítója).

Sz. L.

Emőke. Több ilyen nevű levélírónk is panaszolja, hogy az *Emőkét* megcsonkítva, így szólítják: *Emő*. Mintha létezne egy *Emő* utónév, s ennek volna becéző alakja az *Emőke*. Sokan úgy vélik továbbá, hogy nem is elég „komoly” az *Emőke*. Például hivatalos iratban.

Az *Emőke* név utolsó *-ke* szótagja valóban a kicsinyítő-becéző *-ke* képzővel azonos. Ezt azonban nem helyes leválasztani, mert ez a név a *-ke* elem nélkül nem név, ugyanúgy, mint az *Ildikó*, bár ennek *-kó* eleme is kicsinyítő eredetű. Sem *Emő*, sem *Ildi* nevünk eddig nem volt. Mostanában hallani itt-ott, hogy az *Erzsike*-, *Ilíke*-, *Anikó*-félék hatására az *Emőké*-ről és *Ildikó*-ról is elhagyogatják az utolsó szótagot, mintha annak ezekben is csak kicsinyítés-becézés volna a rendeltetése, és nem volna egyszersmind alkotóeleme is a névnek.

R. L. G.

Indiai tulajdonnevek írása. Veres Péter azt kérdezi levelében, nem kellene-e már megszüntetni a rég függetlenné vált India földrajzi és személyneveinek angolos írását?

Igazat kell adnunk Veres Péternek: ideje már megszüntetni azt az összevisszaságot, amelyet főképp az ázsiai szavak, nevek átírásában tapasztalhatunk. Akadémiánk is fölfigyelt erre a helyzetre, s 1963 tavaszán külön bizottságot alakított a nem latin betűs írású nyelvek magyar átírásának kidolgozására. Ennek a bizottságnak a feladata, hogy az indiai nevek átírását is szabályozza. Nemcsak nálunk, hanem más nyelvekben is megvan a zűrzavar az ilyen nevek írásában. Igaz, India és Pakisztán már 1947. augusztus óta független állam, de érthető módon még ma is tart ott az angol nyelv uralma. Mint

tudjuk, Indiának hárommillió négyzetkilométernél is nagyobb területén roppant nyelvi sokféleség tarkállik. E nyelvek között még ma is jó közvetítő az angol nyelv. (Hasonló szerepe van például sok önállóult afrikai államban a gyarmatosítók nyelvének.) Emlékezhetünk rá, hogy törvényes rendelkezés szerint épp az idén, 1965 folyamán vált volna a hindi India egyetlen hivatalos nyelvévé (az angol helyett), de arra is emlékezhetünk, milyen véres zavargások voltak emiatt. Pakisztánnak az urdu lett a hivatalos nyelve. Indiában a hindin kívül még sok más újind nyelv él; vidékek szerint: a bengáli keleten, de főként Kelet-Pakisztánban (ezen a nyelven írt Tagore), az oriya vagy urija Kelet-Indiában, a maráthi és a gudzsaráti Nyugat-Indiában, a pandzsábi Észak-Indiában, a rádzsasztáni Északnyugat-Indiában, a bihari Északkelet-Indiában, a szingaléz Ceylon szigetén stb. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy India népei körülbelül kétszázféle ábécét használnak, elképzelhetjük azt a nehézséget, amely a nyelvi megértést akadályozza. Így aztán nem könnyű dolog a személy- és földrajzi neveknek egységes helyesírása és átírása sem. Azért bukkan föl még ma is az angolos írásmód. A Gangesz leghosszabb mellékfolyójának nevét például így írja kitűnő Politikai és gazdasági világtalaszunk (1961-ben jelent meg): *Jumna*. Az Új Magyar Lexikonban is *Jumna* a főcímszó, de már ott van mellette a fonetikus írású alak is: *Dzsamna*. Külföldi művekben így is látjuk: *Jumuna*; a megfelelő szanszkrit formát így írhatjuk át ábécénk szerint: *Dzsamuna*.

A Veres Péter említette XVII. századi indiai uralkodónak a nevét szintén írják angolosan is, kiejtés szerint is: *Shah Jahan* (vagy *Shah Djahan*), magyar szövegekben így látjuk: *Sáh Dzsehán* vagy kötőjellel: *Sáh-Dzsehán* (olykor el is hagyják az ékezetet). Régi helyesírásunk szerint így is lehetett látni: *Sah Dsehan*, sőt — igaz a van Veres Péternek — így is írták nálunk: *Dsehan sah* vagy *Dsihan sah* vagy *Dzsehán sah*. Újabban ilyen alakban rögződött: *Sáh-Dzsehán*. Külföldi művekben kötőjel nélkül egybe is írják, vagyis a mi ábécénk szerint ekképpen: *Sáhdzsehán* vagy *Sáhdzsahán*. Azt jelenti perzsául ez a név: 'a világ ura'. (A *Sáh-* azonos a köznyelvi *sah* szóval, jelentése: 'uralkodó, király'.) Ez az uralkodó építtette Agrában a gyönyörű mauzóleumot korán elhunyt felesége számára; ennek a síremléknek a nevét valóban szintén angolosan is látjuk még: *Taj-Mahal*, meg körülbelüli kiejtés szerint is: *Tádzs-Mahal* (régii helyesírásunkkal: *Tads-Mahal*).

A készülök átírási szabályzat bizonyára rendet teremt majd az indiai szavak, nevek helyesírásában, mégpedig nem az angol helyesíráshoz, hanem lehetőleg a szók kiejtéséhez, a mi ábécénkhez alkalmazkodva.

F. G.

Az S vegyjel ejtése. Azokban a vegyjelképletekben — kérdezi Simon László — melyekben kén (S) van, *ess*-nek vagy *essz*-nek ejtjük-e az S vegyjelet? (Csehszlovákiai, magyar iskolákban sokszor *essz*-nek mondják.)

Minthogy a kérdésnek tudomásunk szerint nincs irodalma, célszerű lesz egy kissé részletesebben foglalkoznunk vele. A magunk ellenőrzésére megbeszéltük a dolgot három vegyészmezővel, külön-külön.

Magyar beszédben így kell ejtenünk az S vegyjelet: *ess*, mivel az S betűnek magyar neve *ess*; e tekintetben minden nyelv a maga szokásához, hagyományához alkalmazkodik. Igaz, a kén latin nevének, a *sulphur*-nak (a klasszikus latinban így is járta: *sulpur*, *sulfur*) kezdőhangja *sz* volt, a belőle származó S rövidítést magyar hangértéke szerint ejtjük. Ugyancsak magyarosan mondjuk a képletekben előforduló többi betűt is. Tehát H_2SO_4 (kénsav): *háketű-essónéggy*; $H_2S_2O_7$ (pirokénsav): *háketű-essketű-óhét*; H_2SO_3 (kénessav): *háketű-essóhárom*; H_2S (hidrogén-szulfid; a hivatalos kémiai helyesírási szabályzat szerint elavult, helytelen, de még széltségében-hosszában használatos másik neve: kén-hidrogén): *háketű-ess*.

Említsük meg példának néhány elem vegyjelét, amelynek magyar kiejtése kétséges lehet: Sb (antimon, stibium), kiejtése: *essbé*; As (arzen, arsenium): *áess* vagy a ke-

vésbé latinos műveltségük ejtésében: *āess* (az *ā* betű hosszú magyar *a* hangot jelöl); Cs (cézium, caesium): *céess*; Es (einsteinium): *éess* vagy a kevésbé latinos iskolázottságúak ejtésében: *ēess* (az *ē* betű hosszú nyílt magyar *e* hangot jelöl); Zn (cink, zincum): *zéenn*; Zr (cirkónium, zirconium): *zéerr*; Dy (diszprózium, dysprosium): *déipszilon*; Y (ittrium, yttrium): *ipszilon*; Yb (itterbium, ytterbium): *ipszilonbé*; Na (nátrium): *enná* vagy *ennā*; Ne (neon): *enné* vagy *ennē*; Sn (ón, stannum): *essenn*; Os (ozmium, osmium): *óess*; Sr (stroncium, strontium): *esserr*; Sm (szamárium, samarium): *essem*; Se (szelén, selenium): *essé* vagy *essē*; C (szén, carboneum): *cé*; Sc (szkandium, scandium): *esscé*; Fe (vas, ferrum): *effé* vagy *effē*; W (volfrám, wolfram): *dupla vé* vagy *kettős vé*; Xe (xenon): *ikszé* vagy *ikszē*; stb.

F. G.

Az összetett vegyületnevek írása. Simon László az iránt érdeklődik, hogyan írjuk helyesen az összetett vegyületneveket, kötőjellel tagolva vagy a nélkül egybeírva.

Erre nézve ezt olvashatjuk A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályaiban (A Magyar Tudományos Akadémia Kémiai Tudományok Osztályának Közleményei 17. köt. 1–4. szám [1962]): „A *vegyületneveket* — a szótagszámtól függetlenül — a kémiai összetételnek megfelelően, kötőjelek alkalmazásával *ta go l ni* kell. A tagolás úgy történik, hogy a különböző atomok, ill. atomcsoportok nevét kötőjellel választjuk el egymástól.” (33.1. pont, 149. lap.) Ez a fő szabály. A részletkérdésekre nem térhetünk ki; ezeket is tüzetesen tárgyalja a szabályzat. Annyit megemlíthetünk, hogy például az „*orto-, meta-, para-* előtagot szeretlen vegyületekben egybeírjuk a csoport nevével”: *metafoszforosav, paravolfrámsav, trikalcium-diortofoszfát* (33.7. szabály, 152. lap). Ugyanezek a „szerkezetre utaló jelzők” azonban szerves vegyületekben „kötőjellel kapcsolódnak a vegyület nevéhez, képletéhez, ill. az előttiük és utánuk álló csoport nevéhez” (42. szabály, 156. lap).

A kért néhány szóösszetételt tehát így kell írunk: *magnézium-hidroxid* (nem pedig: *magnéziumhidroxid*), *nátrium-szulfít* (nem pedig: *nátriumsulfít*), ugyanígy természetesen: *nátrium-szulfid, nátrium-szulfát* stb., *kén-hidrogén* (nem pedig: *kénhidrogén*). (Mint fentebb említettük, a hivatalos kémiai helyesírási szabályzat szerint ez a megnevezés (*kén-hidrogén*) elavult és helytelen, bár még gyakran olvashatjuk. A Csűrös Zoltán szerkesztette, még 1961-ben megjelent kémiai értelmező szótárban a *kénhidrogén* a főcímszó, a *hidrogénszulfid* csak utaló címszó.)

Megjegyezzük, hogy — úgy látszik — lassan vesznek nálunk tudomást a hivatalos kémiai helyesírási szabályzatról; már 1962-ben megjelent ez a szabályzat a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában, mégis gyakran látunk attól eltérő írásmódot a legújabb szakcikkekben, -könyvekben is. Például most 1964 nyarán jelent meg egy német mű magyar fordításának 2. kiadása, de nyomát sem látjuk benne a hivatalos szabályzat követésének; ez a kötet: Laboránsok kézikönyve, Bp., 1964. Műszaki Könyvkiadó. Példának okáért ilyesmiket találunk ott: *nátriumsulfít, nátriumsulfid, nátriumsulfát, nátriumhidrogénkarbonát* (e helyett: *nátrium-hidrogén-karbonát*), *széndioxid* (e helyett: *szén-dioxid*), *nátriumhidrogénszulfát* (szabályszerűen: *nátrium-hidrogén-szulfát*), *ammónium-klorid* (helyesen: *ammónium-klorid*) stb. (190. lap).

Egyáltalán nem csodálkozhatunk hát, ha országunk határain túl még kevésbé tudnak erről a szabályzatról.

F. G.

Bülów, Flotow. Miért ejtik a Rádió és a Televízió bemondói a *Bülów* és a *Flotow* nevet így: *büöló, flotó?* — kérdi Kóss Jenő.

Az igaz, hogy az oroszban, a bolgárban az *-ov, -ev* végű nevekben kiejtik a mássalhangzót is, sőt keményen, zöngétlenítve hangoztatják (például: *Popov*: orosz kiejtése;

papof, bolgárul: *popaf*; *Georgiev*: bolgárul: *georgief*; ez persze csak körülbelüli jelölése a kiejtésnek). Az is igaz, hogy a *Bülow*, *Flotow* név szláv származású, a legtöbb *-ow* végű porosz névvel együtt (*Gutzkow*, *Lützow*; földrajzi nevek: *Bützow*, *Warnow*; stb.), a németek azonban ezeket a neveiket rendszerint *ó* vagy *o* véghanggal ejtik; a *w*-nek itt nincs hangértéke. A Duden-féle *Aussprachewörterbuch* (Mannheim, 1962.) ki is mondja: „a *w* néma a legtöbb *-ow* végű német névben és származékaiban . . .” (78. lap). — Ebbe bele kell nyugodnunk. Minden nyelvnek megvan a maga kiejtэшagyományja, megvannak a maga hangtörvényei, s mindez általában eltér az átadó nyelvtől.

Rádióink és Televízióink bemondói tehát helyesen ejtik a *Bülow* nevet így: *büló*, a *Flotow* nevet pedig így: *flótó*. Abban már a magunk nyelvének hangtörvényeit, szokásait követjük, hogy ezeket a neveket meg a többi hasonlóót hosszú *ó*-val ejtjük a végén (nyelvünkben néhány indulatszón kívül nincsen egy szavunk sem, amely rövid *o*-n végződné). A Duden-féle kiejtési szótár rövid *o*-s kiejtést kíván, más források hosszú *ó*-val jelölik kiejtésüket. Mi persze nem törődünk a német szabályokkal, s abban is eltérünk a német ejtésmódtól, hogy a *Bülow* névben nem mondunk hosszú *ü*-t, s a *Flotow* névben sem hosszú *ó*-t az *l* után. Nálunk így véglegesedett kiejtésük, mi ehhez a hagyományos formához igazodunk: *büló*, *flótó*. F. G.

Újra a húsvéti *bejgli*. Özv. Maros Imréné elmondja, hogy „már évek óta futkároz a hideg” a hátán, mikor karácsony és húsvét körül a *bejgli*-t emlegetik. Kéri, hogy tisztítsuk meg nyelvünket „ettől a korcs szótól”.

Bizony nem szép szó ez a *bejgli*, *bájjli*, a német *Beugel* átvétele, az a *Der Sprach-Brockhaus* szerint 'gefülltes Kipfel', vagyis 'töltött kifli', magyarán 'töltött patkó'. Mi csak itt Pesten ismerkedtünk meg vele, magyar vidéken *mákos*, *diós*, *lekváros kalács*-nak hívják. Igen, az a furcsa, hogy éppen ezt a rúd alakú süteményt nevezik Pesten *bejgli*-nek, holott ez a német szó 'hajlított'-at, 'patkó'-t jelent. Igazság szerint tehát a helyes németességgel értett *Beugel*, *bejgli*, *bájjli* 'patkó' volna (*diós*, *mákos*, *lekváros*, *túrós patkó*), nem pedig a rúd alakú sütemény. Már évtizedekkel ezelőtt iparkodtak megmagyarosítani a *bejgli*-t. Több szótárunk *diós*, *mákos patkó*-nak tette meg, holott ez — mint már tudjuk — egészen más formájú. Újabb szótáraink (például A magyar nyelv értelmező szótára is) így nevezik ezt a 'rúd alakú, omlós (vagy kelt) tésztából készült, dióval, mákkal vagy lekvárral töltött és gyakran reszelt citromhéjjal, mazsolával ízesített, rendszerint nagyobb ünnepeken fogyasztott sült tésztá'-t: *tekercs*; *diós*, *mákos*, *lekváros tekercs*. Ez kitűnő szó; jó volna, ha elterjedne (persze parancsszóval nem lehet általánossá tenni), és kiszorítaná a nem szép *bejgli*-t.

Miért nem a *diós*, *mákos*, *lekváros kalács* kifejezéssel akarjuk helyettesíteni? Azért, mert a *kalács* mindig kelt tésztából készül, és többnyire jóval vastagabb a tésztája, mint dió-, mák-, lekvártöltelke; a *bejgli*-t, vagyis a *tekercs*-et pedig rendszerint zsiradékos, omlós tésztából sütik (sütőporral), és töltelékérege legalább olyan vastag, ha nem vastagabb, mint a tésztája. Ezek után — azt hisszük — megegyezhetünk: legyen *diós*, *mákos*, *lekváros*, *túrós patkó*, legyen *diós*, *mákos*, *lekváros tekercs*, legyen *diós*, *mákos*, *lekváros kalács*. Így nemcsak ínyünknek, hanem nyelvérzékünknek is kedvére lesz.

F. G.

Rekonstrukció, adkonstrukció, szuperrekonstrukció. E szavakat pécézte ki Torma Károly mátészalkai levélírónk.

Teljesen igaza van, egy vadonatúj gyár építése nem *rekonstrukció*. Már bővebben szóltunk ennek az idegen főnévnek használatáról (Magyar Nyelvőr 90 [1966]: 224—5).

Mivel úgyis fölöttébb visszaélnék a *rekonstrukció* szóval, kár volna még *adkonstrukció* ('az üzem kibővítése'), *szuperrekonstrukció* ('régí gyárnak új üzemszerekkel való kiegészítése és újból fölépítése') szót faragni, ilyenekkel szaporítani a fölösleges idegen szavakat; válogathatunk a magyarok között: *újjáépítés, újraépítés, újrafelépítés, helyreállítás, felújítás, átalakítás, újjáalakítás, kibővítés, korszerűsítés, újjászervezés* stb.

A *rekonstrukció* példájából is jól láthatjuk, mennyivel világosabb, egyértelműbb a magyar szó, mennyire elmossa a sokértelmű idegen a jelentések határát, s ezzel elhomályosodik tartalma (hír-, információértéke). Azért is terjed a sok fölösleges idegen szó (a „műveltség”-fitogtatás okán kívül), mert nem kell keresgélni a sok között a legmegfelelőbb magyart, nem kell gondosan mérlegelni a rokon értelmű szokat, kifejezéseket, hanem hirtelenében odaránthatjuk a sokféle jó idegent, az „megfelel”, mert nincs olyan pontosan körülhatárolt jelentéstartalma. Tehát kényelemszeretetből, a gondolkodásra való restségből is rászokunk az idegen szavak használatára.

F. G.

Felülbélyegzett vagy felbélyegzett a boríték? Balassa Sándor azt írja, hogy a tv-újságban olvasta: *felülbélyegzett* borítékba tegyük a jelzett adatlapot. Valóban szó-tévesztés itt a *felülbélyegzett, felbélyegzett* helyett. A kettő nem ugyanaz. Az Értelmező Szótár szerint a következő a jelentésük: *felbélyegez*: <Okiratot, postai küldeményt> megszabott értékű bélyeggel vagy bélyegekkel ellát. *Felülbélyegez*: 1. bélyegnek rányomással magasabb értéket ad. Pl. *A pénzhígulás idejében a posta felülbélyegezte a levélbélyegeket.* 2. (régén) <Utóállam az előző államtól kibocsátott bankjegyet, kötvényt> lebélyegzi, és ezzel saját területén rendszerint csökkentett értékben érvényesnek ismeri el. 3. <Valamely okiratot> úgy érvényesít, ill. érvényét úgy módosítja, hosszabbítja meg, hogy újabb pecsétet tesz rá. Pl. *A munkáltatói igazolványt negyedévenként bélyegzik felül.*

R. L. G.

Váltakozó időjárás. Fehér András levélíróknak nem tetszik a *váltakozó időjárás* szókapcsolat. Érvelését nem értjük egészen világosan, de véleményében nem osztozhatunk. Abban persze igaza van, hogy ha az időjárás valamilyené válik, alakul, akkor csakis *változás-ról* beszélhetünk, nem pedig *váltakozás-ról*, ámde a rövid időn belül bekövetkező időjárási, hőmérsékleti ingadozások jelölésére mindkettő jó, sőt a *váltakozás* szó a kifejezőbb.

Ezen a ponton érzünk levelében némi bizonytalanságot, egyéni túlzást. Szó sincs ugyanis arról, hogy *váltakozás* csak „pillanatnyi időegységben belül” képzelhető el. Ez nagyon szűk értelmezése volna *váltakozik* igénknek. Mivel bizonyára nem áll rendelkezésére a hétkötetes új értelmező szótár, engedje meg, hogy a szótár példáival együtt idézzük a *váltakozó* szónak két idevágó jelentését:

A) Bizonyos határok közt ingadozó. *Tíz és húsz fok között váltakozó hőmérséklet.*

B) Egyenetlen, változékony, szeszélyes; változó. *Váltakozó időjárás; váltakozó siker, szerencse. A színtársulat váltakozó sikerrel szerepelt.*

Ebből az értelmezésből egyébként mindjárt az is látszik, hogy a mai nyelvhasználatban a *váltakozó* nem áll olyan távol a *változó*-tól, mint levélírónk véli, hiszen például éppen az időjárásnak mindkettő lehet jelzője. És hadd utaljunk még arra is, hogy az értelmezésben egy olyan szó is szerepel, amely a bizonyos határok közt ingadozó időjárás jelzőjeként mind a *váltakozó*-nál, mind a *változó*-nál alkalmasabb: a *változékony*. Itt még a belemagyarázás vagy a félreértés veszélye sem forog fenn.

G. L.

Határozmány, növekmény. Az elsőről egy nagybátonyi levelezőnk értesít bennünket. Furcsának találja, hogy a MÁV még ma is ilyen „magyartalan” kifejezéseket használ. Nem illik ez a szó a mai nyelvbe. Még különösebb a második. E felől Takács Mihályné tudakozódik. A következőket válaszoltuk nekik:

Teljes mértékben egyetértünk Önnel; az utazási igazolványon olvasható *Határozmányok* elavult kifejezés. Magyartalannak nem nevezhetjük, hisz sok *-mány, -mény* képzős szót teljes joggal használunk ma is (sőt még termékenynek is tekinthetjük ezt a közepes gyakoriságú képzőt, mert új szavak alakulhatnak segítségével). Nemigen lehetnénk meg a *találmány, esemény, hagyomány, sütemény, eredmény, következmény* stb. szavak nélkül, a *határozmány* helyett azonban mégis sokkal jobb, főleg mert egyszerűbb, kevésbé „cikornyás” a *határozat* vagy ha más ígétövet veszünk, a *rendelkezések, esetleg utazási szabályzat, utazási feltételek*.

R. L. G.

Egy. Egy levélíró, Sz. Szecső Judit, az Élet és Tudomány 1965. évi 34. számának „Egyszer volt ember?” című cikkében (Nyelv és élet 1615. lap) helyteleníti az *egy* határozatlan névelőnek ezt a szórendű használatát: *Remek egy alkotás!* Még elfogadhatónak tartaná ezzel a kiegészítéssel: *Mondhatom remek egy alkotás!* Mi erről a véleményünk? — kérdi.

Akár odatesszük a *remek egy alkotás* elé a *mondhatom*-ot, akár elvesszük onnan, a *remek egy alkotás* jelzős szerkezet nem változik meg, csupán az egésznek a mondatban való elhelyezkedése lesz más. Ha odatesszük a *mondhatom*-ot, akkor ez lesz a főmondat, *remek egy alkotás* pedig tárgyi mellékmondat. Ez tehát semmit sem módosít a *remek egy alkotás* szerkezetnek helyességén vagy helytelenségén. Ez is mutatja, mennyire bizonytalaná vált a nyelvérzék az *egy* határozatlan névelő használatában.

A *remek egy alkotás*-féle szerkezet helytelenítésének cáfolatául elég volna hivatkozni egy-két nagy költőnknek, íróknak hasonló kifejezéseire. Arany János írja Nyalka huszár című költeményében, a huszár lovára értve: „Engem uccse’, gyönyörű *egy* állat: Adok érte jó forintot százat.” A magyar nyelv értelmező szótára a következő példákat idézi költőinktől, íróinktól az *egy*-nek ilyen használatára: „Tréfa, ami tréfa, de ez Kriminális *egy* idő, Összeesküött ellenem ma Szél, hidegség, hó, eső” (Petőfi); „Ütés ütésre, botra bot: Veszedelmes *egy* állapot!” (Arany); „No hallja, szolgabíró úr, maga mégis gonosz *egy* ember” (Mikszáth); „Csak most lehetett megállapítani, milyen ronda *egy* kutya” (Kosztolányi). Még többes számú jelzett szó előtt is előfordulhat (a régi magyar nyelvben is megvolt): „Finom *egy* sülték! hah, mi pompás!” (Tolnai Lajos); „Szerbusztok édes *egy* jó lelkeim!” (Móricz Zsigmond).

Hogy mennyire él az *egy*-nek ez a fajta használata a magyar nép nyelvében, arra hadd idézzem Csűry Bálint Szamosháti szótárából annak a tősgyökeres magyar vidéknek következő kifejezéseit (a könnyebb érthetőség kedvéért köznyelvi formára írom át a hangokat): „Csúnya *egy* dizmadt [= duzzogó] ember ez az Anti. Huncutféle *egy* kölyök még az is. Édes *egy* fiam! Csupa *egy* kast [= lucsök] vagyok. Csupa *egy* eleven seb a háta. Olyan *egy* katona lett belőle, mint *egy* virágszál” (1 : 190).

Nyelvtani és nyelvművelő irodalmunk nemesak helyeselte és helyesli az *egy*-nek ilyen használatát, hanem mindmáig hangsúlyozza, hogy ez a fajta szerkezet nagyon magyaros, hiszen az egész magyar nyelvterületen él népünk mindennapi nyelvében, a magyar népdalokban, népmesékben. A Magyar Tudós Társaságnak (az Akadémiának) A’ magyar nyelv’ rendszere című nyelvtanában (az 1. kiad. 1846-ban, a 2. 1847-ben jelent meg) ezt olvashatjuk: „Használtatik [az *egy*] a’ főnév és annak jelzője közé téve, melly esetben nyomósítói erővel bír, p. o. *derék egy ember; ez gonosz egy csapás;* ’s az illy mondat

egészen más értelmű, mint ha az *egy* a' melléknév elé tétetik, p. o. *egy derék ember többet ér száz rosnál; egy gonosz csapás egészen tönkre tett'* (290.).

Kiváló nyelvészünk és nyelvművelőnk, Simonyi Zsigmond ezt írja Helyes magyarságában (3. kiad. 1914.): „Nagyon magyaros, de az irodalomban mostanában nem eléggé járatos a határozatlan névelőnek ilyen kiemelő használata: *derék egy ember, helyes egy leány, okos egy gyerek ez!*” (95). — Egy másik nyelvtudósunk és nyelvművelőnk, Szinnyei József ezt hirdette évtizedeken át használt tankönyvében, Rendszeres magyar nyelvtanában: „. . . ha a szónak jelzője van, közbe tesszük a névelőt, pl. *Gyönyörű egy állat. Veszedelemes egy állapot* (16. kiad. 1926. 96. lap; mind a két idézet Aranytól való).

Klemm Antalnak nagy tudományos apparátussal készült Magyar történeti mondatában olvashatjuk: „Ha a tulajdonságjelzőt erős nyomatékkal ki akarjuk emelni, akkor a határozatlan névelőt néha a tulajdonságjelző és a jelzett szó közé tesszük, miként a számnévi jelzőt is . . .” (294). Igen, miként a számnévi jelzőt is! Ez a titka az *egy* ilyen szörendű kiemelő használatának. Az *egy* határozatlan névelő ugyanis az *egy* számnévből keletkezett oly módon, hogy elvesztette hangsúlyát, átadta jelzett szavának. S ahogy más számnévi jelző is állhat ilyen körülmények között a minőségjelző és a jelzett főnév között, így áll oda a számnévből lett határozatlan névelő is. Joggal örökölte ezt a helyét, ne akarjuk kitérni onnan! Érdekes színtöltja nyelvünknek ez a fajta nyomósítás. Klemm Antal példája közül idézünk néhányat (megadja ott a lelőhelyet is): „*Derék egy ember*” (Vörösmarty); „*Áldott egy teremtes! Kutya egy idő*” (Nyelvőr 18 : 373); „*Kis-Komárom, Nagy-Komárom, De szép egy lány ez a három*” (népdal). Stb. (294—5. lap.)

Dengl János Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus (1937.) című összefoglaló művében ezeket a példákat említi az *egy*-nek kiemelt jelzős szerkezetben való használatára: „*kiváló egy mezőgazda, nagyszerű egy gép*” (211).

A Lőrincze Lajos szerkesztette Nyelvművelő című kötetben (1956. 247) Farkas Vilmos az *egy*-nek „érdekes, magyaros” használatáról szólva Aranynak egy ismert példáján kívül ezt idézi Déry Tibortól: „*Rég láttalak, édes egy pajtásom*” (Felelet 1 : 352).

A Magyar Tudományos Akadémiának (1961—62-ben megjelent) leíró nyelvtana is tárgyalja természetesen az *egy*-nek szóban levő használatát; többek közt ezt idézi: „*[Zsarátnok] Különös egy város (Móricz: Rokonok 77)*” (1: 280). Ezt a mondatot teszi hozzá a példákhoz: „(Ennek a szörendnek erősebb e m f a t i k u s h a n g u l a t a v a n.)”
F. G.

Meghonosodott idegen szavak helytelen használata. Kenessey Mária Svájcból írta az Élet és Tudománynak: Egy idő óta azt tapasztalja, hogy éppen a leggyakoribb és már régen meghonosodott idegen szavak és kifejezések okozzák a legtöbb zavart. Talán azért, mert sokan csak úgy hozzátétőlegesen, mintegy találmóra, dobják be — oda nem illően — beszédjükbe.

Mi a pontos jelentése a ma oly gyakori *intellektuális* szónak? Lehet például egy művész nem intellektuális? Minden nyelvben ugyanaz az értelme ennek a szónak?

Hogy pontosan megmagyarázhassuk az *intellektuális* szó jelentését, meg kell egy kissé néznünk az egész szócsaládot. A klasszikus latinban ezt jelentette az *intellego* (későbbi alakjában: *intelligo*) ige: 'megkülönböztetek; észreveszek, értek, megismerek; megértek, felfogok'. Az *intellegens* (későbbi és ma is használatos változata: *intelligens*) értelme tehát: 'olyan, aki különbséget tud tenni a dolgok között; értelmes, okos'. Az *intellegentia* (később, ma is: *intelligentia*, mai helyesírásunk szerint: *intelligencia*): 'értelem, belátás, felfogóképesség; valamihez való érzék, szakértelem; fogalom, képzelet'. Az *intellectus* (mai

helyesírásunk és kiejtésünk szerint: *intellektus*): 'megértés, értelem; ész, felfogóképesség; fogalom'; a mai lélektanban ezt jelenti: 'megismerő képesség; a gondolkodásnak és a megértésnek képessége; a gondolkodásban jártas, iskolázott személynek megkülönböztető képessége'. Az *intellektualizmus* szót gyakran más-más értelemben használták a különféle bölcséleti irányzatok.

Az *intellektuális* szó mai köznyelvi jelentésében: 'az ésszel, értelemmel kapcsolatos; észbeli, értelmi' (voltaképpen szintén az értelemmel és az akarattal szembeállítva). Tágabb értelemben ezt is jelenti: 'szellemi' (a 'testi'-vel szemben). Az ilyen értelmű *intellektuális* szónak felel meg a francia *intellectuel* melléknév és főnév (körülbelüli kiejtése: *entelektüel*): jelentése szerint 'észbeli, értelmi', 'szellemi munkás, értelmiségi személy'. Ezt a szót vettük át a németek közvetítésével *intellektuel* alakban, s ez nálunk csak főnév lehet; van, aki franciásan ejti, írja: *entellektüel*. Olaszul az *intellettuale* főnév és melléknév megfelel a franciának. Az angol *intellectual* melléknév szintén 'észbeli, értelmi, szellemi'; a többes főnév *the intellectuals*: 'értelmiség, értelmiségiek'. A németben elavult az *intellektuell*: főnévi alakja *der* vagy *die Intellektuelle*. Sok más nyelvben hasonlóképpen.

Egy művész is, akárcsak az érzelm ember, természetesen *intellektuális* lény, de általában az átlagosnál fejlettebb az érzelmi élete is. Azoknak az újabb művészeti irányzatoknak a képviselői, amelyekben természetesen nagy szerepe van az értelemnek, az elvont gondolkodásnak, nagyobb mértékben *intellektuális, intellektualista* természetűek; ilyen irányzatok: a kubizmus, a konstruktivizmus, a szimultanizmus, különféle absztrakt, formalista irányzatok.

Az *intellektuális* szót igen sokszor fölöslegesen használják az *értelmi, észbeli, szellemi* stb. szó helyett, s ezzel elhomályosítják mondanivalójuk értelmét. Emlegetik például a nyugati *intellektuális fiatalság*-ot, s ez pusztán ennyit jelent — így mondjuk magyarul —: a nyugati *értelmiségi fiatalság*. Aki *intellektuális* munkát végez, az semmivel sem végez többet, mint szellemi munkát. Az *intellektuális* szónak használata tehát sokszor értelmetlen nagyzolásból ered.

F. G.

Abnormális és társai. Miért nem teremtenek már végre rendet a latin jövevény-szók mai használatában — kérdi Barna Andor veszprémi nyugdíjas.

Nemcsak a mi nyelvünkben, hanem más nyelvekben is élnek úgynevezett állatin szavak és eltorzult latin szók. A levélírónk megróttá *globális, agresszor* valóban nem volt meg a klasszikus latinban, ahogy sok száz meg ezer görög, latin meg görög-latin műszavunk sem volt meg az antik korban. A mai tudományos nyelvben a görög és latin szókból gyakran alkotnak új szavakat, nemegyszer olyanokat, amelyeken bizony megütköznenek az ókor görög és latin klasszikusai. A *globális* és az *agresszor* azonban olyan szó, amelyet még ők is elfogadhatnának, a *globális* (*globalis*) olyan szabályszerű továbbképzése a *globus*-nak ('gömb', mai értelemben 'földgömb'), mint teszem a *socialis* (*szociális*) a *socius*-nak ('társ'); az *agresszor* (mai helyesírásunk szerint: *agresszor*) is olyanféle származék az *aggredior* (*aggredi, aggressus sum*) igéből (ennek a klasszikus latinban is volt ilyen jelentése: 'megtámad'), mint például a *rector* (*rektor*) a *rego* (*regere, rexi, rectus*) igéből. A mai nyelvekben is működnek, hatnak hasonló analógiák.

Annyi bizonyos, hogy a klasszikus latin nyelvben is meglevő szavakat lehetőleg ne torzítsuk el; használjuk őket (ha éppen használni kell) eredeti formájukban. Tehát csakugyan jól tesszük, ha *abnormis*-t mondunk (persze magyar *s*-sel) és írunk, nem pedig *abnormális*-t (ahogy nem volt meg a klasszikus latinban). Még azt is helyesebben tesszük, ha az ógörög *obolosz*-nak ('kis értékű pénz') megfelelően *obolus*-t mondunk, írunk, jöllehet

már az eltorzult *obulus* is nagyon meggyökeresedett műveltjeink nyelvében. Legyünk résen, hogy épségben megmaradjon a *robustus* ('erős, tagbaszakadt') szó (olykor hallani már a *b* után *o*-val *robosztus*-sá ficamítva, mintha az *obulus* elveszett *o* hangja tévedt volna ide).

F. G.

Úgy tűnik, olyannak tűnik — tükröz. Helytelenek ezek a kifejezések — írja ugyan csak Barna Andor. Ezt válaszoltuk neki:

Bár akad védője, az *úgy tűnik* vagy *ilyennek, olyannak tűnik* valóban a német *es scheint* (mir etc.) kifejezésnek az utánzata. Helyteleníti A magyar nyelv értelmező szótára is. Azért sem célszerű pártolnunk a *tűnik* igének ezt a divatos jelentését, mert még jó frók gyakorlatában is azt tapasztaljuk, hogy a *tűnik* kedvéért megfelelkeznek a *látszik, tetszik, rémlik* stb. szavunkról. Az ilyen divatos szó mindig árt a nyelvnek azzal, hogy életére tör hasonló értelmű társainak.

A *tükröz* ige helyett azonban szükségtelen volna a *visszatükröz* erőltetése. Nagy íróink, költőink is használták már a *tükröz*-t a maihoz hasonló értelemben. Természetesen a *visszatükröz* is jó a maga helyén.

F. G.

Mi a major és a majorság jelentése? Erre a kérdésre — ismét Barna Andornak — a következő választ adtuk:

Mi a *major* és a *majorság* jelentése?

A *major*-nak csak egy jelentése van: 'kint a határban levő gazdasági épületek, lakóházak csoportja; tanya'; a *majorság*-nak szintén megvan ez a 'tanya' jelentése, azonkívül (az Értelmező Szótár „tájnyelvi”-nek minősíti, habár meglehetősen nagy területen él így) ezt is jelenti: 'baromfi(ak), aprójószág'.

F. G.

Alvós hajasbaba. Id. Schalkház Lipót (Újmassa) szavá teszi, hogy a Népszavában *alvós hajasbabá*-t hirdetnek. Nemcsak ez nem tetszik neki, hanem a *végzős* (diák), ennyi meg ennyi *fős* (csoport)-féle kifejezés sem. Általában nem helyesli, hogy ha főnévi előtagú összetétel (*népművészet*) stb.) helyett ilyen melléknévi jelzős szókapcsolatokat használnak: *népi művészet* stb. Kérdezi, mit szólunk hozzá.

Köznyelvünkben csakugyan szokatlan az *alvós hajasbaba*, hiszen röviden *alvóbabá*-ról szoktunk beszélni; A magyar nyelv értelmező szótárában is csak ezt a címszót találjuk: *alvóbaba* ('játék-baba, amelynek lecsukódik a szeme, ha lefektetik'). Van azonban olyan vidékünk, ahol *alvós-baba* járja. A Szegedi Szótárban nemcsak az *alvós* melléknév van meg ('jó alvó, aluszékony' jelentésben), hanem ez is: *alvós-baba* ('olyan játék-baba, amely le tudja csukni a szemét'). Eszerint ugyan az *alvóbaba* és az *alvó hajasbaba* az elterjedtebb kifejezés, de az *alvós hajasbaba* sem helytelen, csak ritkább. Fővárosunk nyelvében megfigyelhetjük, hogy gyakrabban előfordulnak benne olyan *-s* képzővel megtöltött folyamatos történésű melléknévi igenevek, amelyek a köznyelvben inkább *-s* képző nélkül járatosak; ilyeneket hallunk Budapesten: *bizakodós, töprengős természet*. A köznyelvben inkább így mondjuk: *bizakodó, töprengő természet*. Ha mégis ezt használjuk: *bizakodós, töprengős* (természet), akkor már ezt értjük rajta köz- és irodalmi nyelvünkben: 'bizakodóféle', 'töprengőféle' (vö. *fekete: feketés, barna: barnás* stb.).

A *végzős* melléknévet és főnevet meg éppenséggel nem hibáztathatjuk; megvan már az Értelmező Szótárban is ezzel a jelentéssel: 'középiskola, főiskola, egyetem utolsó évét végző (diák)'; igaz, hogy még „bizalmas” minősítéssel (vagyis „famiális” stílus-

ban). Ámde az utóbbi években annyira általánossá vált, hogy hovatovább bátran törölhetjük mellőle a „bizalmas” stílusminősítést. Más a *végző*, más a *végzős*; például: az általános iskola első osztályát *végző* tanuló; a *végző* 'akármelyik osztályt végző' lehet, a *végzős* azonban csakis 'az utolsó, befejező osztályt, évfolyamot végző'. Már régi nyelvünkben is voltak ilyen szavaink: *tudós*, *adós*, *ragadós*; ma is megvannak, számos társukkal együtt.

Van olykor különbség a *népművészet* és a *népi művészet*, a *népköltő* és a *népi költő* között; a *népművészet* (az Értelmező Szótár szerint) 'a nép művészi alkotóképeségének megnyilvánulása a művészetek valamelyik ágában', a *népköltő* 'a népből származó és a nép körében élő, gyakran személyében ismeretlen költő' vagy pedig 'a nép számára, a nép ízlése szerint író, a nép életével foglalkozó költő'. A *népi művészet* már nem okvetlenül pontosan azt jelenti, mint a *népművészet*, hanem egy kicsit már e felé hajlik: 'a népművészetből merítő, attól ihletett művészet', vagyis közeledik ebben a kifejezésben a *népi* a *népies* szó jelentéséhez. A *népi* költő pedig inkább csak 'a népből eredő költő'-t jelent. Sokszor persze egybemosódik a kétféle kifejezés értelme; Arany Petőfinek írt első költeményében *népi sarjadék*-nak nevezi magát, de ha esetleg a vers ritmusa úgy kívánja, könnyen a *népsarjadék* szót is használhatta volna (vö. *paraszt*származású vagy *paraszi* származású). Ugyanígy a *népnyelv* helyett bátran használhatjuk néha a *népi nyelv* kifejezést is. Sokszor csak a *népi* jelzővel alkalmazunk egy-egy kifejezést: *népi dallam* (de: *népdal*), *népi faragás* (nem mondhatjuk helyette: *népfaragás*), *népi ruha* (nem: *népruha*). Ma csakis így használjuk: *államvasutak*, de: *állami iskolák*. Már többen kifogásolták, hogy a Fővárosi Villamosvasút igazgatósága *kalauzi munká*-ra, nem pedig *kalauzmunká*-ra keres embereket, holott a *paraszi munka* kifejezésen nem ütözkönnék meg.

Mindez a nyelvszokástól van; vagy így, vagy úgy terjedt el inkább, azért az egyik fajtát szokásosabbnak érezzük a másiknál.

F. G.

Lírai búcsú Prohászka Jánostól (1887. febr. 2. — 1970. szept. 22.)

Negyedik esztendeje köszöntöttük 80. születésnapja alkalmából, és azt kívántuk neki tiszta szívből, szeretettel, hogy folytassa munkáját mindnyájunk okulására, a magyar nyelvtudomány gyarapodására. Jókívánságaink elhangzása nélkül is így cselekedett volna: az utóbbi években megjelent írásai tanúskodnak erről (Szent Mihály meg a ló, Nyr. 90 [1966]: 306—10, Ételnevekről, Nyr. 90: 413—5, a Nyelvőr 1969-i évfolyamának a tartalomjegyzéke, szó- és tárgymutatója, A disznósajt és a gömböc MNy. 63 [1967]: 207—8, Simonyi Zsigmond halálának félszázados évfordulójára MNy. 65 [1969]: 376—82, Simonyi Zsigmond halála a korabeli sajtóban, Nyr. 93 [1969]: 340—6).

Amint látjuk, ebben a rövid időszakban két alkalommal emlékezett meg professzoráról, mesteréről, Simonyi Zsigmondról, mintha az életből való távozta előtt nyomtatásban is rögzíteni akarná emlékeit. A Magyar Nyelvőrnek Prohászka János hűséges és buzgó munkatársa volt: szeretetét a folyóirat iránt élete végéig megőrizte. Röviddel halála előtt felolvasott nekem néhány levélmásolatot, a Harrer-család irattárában másolta le az eredetiről, és arra kért, írjak hozzá bevezető sorokat (Simonyi felesége, Paula Harrer lány volt). Jókedvűen következő találkozásunkra halasztottuk a közlemény megformálását, ámde erre a találkozáásra már nem került sor, közbeszólt az elmúlás: a levélmások Prohászka János íróasztalában pihennek. Talán egyszer sort kerítünk posztumusz közreadásukra.

Prohászka János kis szobájában, a Dózsa György út 16. számú ház első emeletén éppen a halála előtti napokban mondta el, miként nyomta kezébe professzora, Simonyi Zsigmond a Magyar Nyelvőr egyik számának korrigálásra váró levonatait: végezze el a javítás munkáját. Az egyetemi hallgató Prohászka János nagy kitüntetésnek érezte ezt a megbízatást (az is volt!), elvégezte a munkát, és ezzel eljegyezte magát meg munkásságát a Nyelvőrrel: gondozta a folyóiratot, benne jelent meg cikkeinek java része, ő készítette a Nyelvőr-kalauz II. és III. kötetét, ezt a számunkra oly fontos eligazító eszközt. És éppen erről az ügyről is esett szó két-három, szokásos, keddi napokra eső találkozásunkon. Sűrűn aggasztotta az a gondolat, ki gondolzza majd az új Nyelvőr-kalauzt. Mert ő állította ugyan össze ennek második és harmadik kötetét, de idős kora akadályozza a következő rész szerkesztésében. Lőrincze Lajos is felkereste János bátyánkat és Prohászka János aggódással hangoztatott óhaja nemesak tudomásul szolgált számunkra, hanem elhatározásra ösztökölt: neki kell látnunk a munkának, s mire a 100. évfolyam elhagyja majd a nyomdát, addigra az előző évfolyamok anyaga feldolgozva, sorban-rendben álljon cédulákon, hogy a jubileumi kötet után hamarosan megjelenhessen — Prohászka szellemében — a Nyelvőr kalauzának negyedik kötete. De Prohászka János gondolata újabb ötletet serkentett ki belőlünk: ezen mutató és társai (a Magyar Nyelv, a Nyelvtudományi Közlemények mutatója) anyagából egy nagy, központi bibliográfiát kellene készíteni, igénybe véve korunk technikájából a gépesítés adta előnyöket. Ebből olyan mutató születne, amely diszünkre válnék a világ nyelvészeti irodalmában, s amely fel-

becsülhetetlen eligazítója lehetne a tudományos dolgozóknak, nyelvészeknek, irodalom-
roknak és történészeknek egyaránt.

Sok szó esett közöttünk beszélgetéseink során János bátyánk könyvekkel díszített
kis szobájában a nyelvtudományról és művelőiről. A magyar nyelvészek fiataljai és ifjú
művelői számára talán elképzelhetetlen az az önfeláldozó munka, amelyet Prohászka
János barátja, Beke Ödön javára végzett. Magára vállalta, hogy a Beke Ödön gyűjtötte
és az általam sajtó alá rendezett mari nyelvjárási szótár kéziratát legépele, a diakritikus
jelek tömegét — nekünk segítve — beírja, sőt később még a kézirat és az írógépelelt irat
egy kis részének az egybevetésében is közreműködött. Hatalmas teljesítmény volt:
háromszáz ívnyi anyagot kellett az apró cédulákról, Beke Ödön takarékosan apró betűivel
írt szövegekből, az én kevésbé olvasható magyar és német szövegem, valamint jelzéseim
alapján tisztába tennie. Ebben a munkában némelyek már kidőltek, amikor Prohászka
János vállalta a teendőt: vállalta és végbevitte. Ez a teljesítmény nem szerepel Prohászka
műveinek a jegyzékében, de ha egyszer (végre!) Beke Ödön mari szótára megjelenik
majd, a bevezetés méltó módon említse a nyelvészbarát önzetlen segítségét. Még hozzá-
fűzném az utókor okulására és megőrzésére méltó tényként: Beke Ödön úgy tíz évvel volt
idősebb barátjánál, érthető tehát, hogy látása hamarabb megromlott. Prohászka János
naponta ellátogatott Bekéhez, felolvasott neki a tudományos irodalomból, kapocsá vált
számára, amellyel az örökbuzgó Beke Ödön egybefűződhetett a kor nyelvészeti alko-
tásaival.

Megemlékezést írtam Ernst Lewyról halála alkalmából. Sajnos, csak későn tud-
tam meg — ez is bizonyítja az elhunyt szerénységét —, hogy Prohászka János volt
E. Lewy magyar nyelvi tanítómestere annak budapesti tartózkodása idején. Jó tanítója
volt, erről Lewy magyar nyelvismerete tanúskodik. A jó tanítómester kifejezést úgy
értem, hogy nemcsak nyelvre tanította, hanem a nyelvre is: a magyar nyelv szerkezeti
megismerésére, nyelvünk számos finomságára. Jót kacagtunk azon, hogy Lewy olvasva
majd mindent megértett, de amikor színházba ment, például a Király Színházba a János
vitézt megnézni, füle felmondta a szolgálatot. Lewy bosszankodott és tűnődött, mi lehet
a csőd oka. A német nyelvész útja Budapestről Kolozsvárra vitt, majd vissza Németor-
szágba, onnan Prohászkanak küldött levelei — kettő őrződött meg belőlük — hírvivői
ennek az egészséges tudományos kapcsolatnak. Híradója még az a dedikáció, amelyet
Lewy tanítómesterének, Prohászkanak küldött könyvébe írt. (A leveleket és a könyvet
nekem ajándékozta.) Ha hinnék a tudományos láncszemek egybekapcsolódásában, akkor
bátrabban írnám le: legtehetségesebb tanítványom, Hartmut Katz Lewynél tanult rö-
viddel a tudós elhunyt előtt. A Prohászka közvetítette tudásanyagból Lewyn keresztül
átáradt tehát valamennyi a harmadik nyelvésznemzedékbe.

Egy másik momentum visszakanyarít bennünket a Magyar Nyelvörhöz. Már
Szarvas Gáborban megfogant 1870 táján annak gondolata, hogy a hazai nyelvészeknek
tudományos társaságban kellene tömörülniök (l. Nyelvőr-émlék 16.). Az elgondolás év-
tizedek múltán testesült meg a Nyelvtudományi Társaságban, 1905-ben. Ezekben az
években már két fontos folyóirata volt a magyar nyelvésznek: a Simonyi szerkesz-
tette Magyar Nyelvőr és a Szily alapította Magyar Nyelv. A hazai nyelvészeti élet-
ben ekkoriban egy bizonyos polarizálódás ment végbe. Két csoport alakult ki, for-
málódott évtizedeken át. Érdeemes volna egyszer tüzetesebben szólni e csoportok for-
málódásáról, megvizsgálni, milyen nyelvészeti és társadalmi alapelvek vallása külön-
böztette meg őket. A két csoport összefüggéseket is tartott rendszeresen, de elkü-
lönülten. Az egyik folytatta a budenzi „kruzsok” hagyományos keddi összefüggéseit,
mellette élt-éldegélt kénytelen-kelletlen, kevésbé virágzóan a Nyelvőr munkatársainak
a köre: Vikár Béla, Balassa József, Beke Ödön, Prohászka János, Kertész Manó, Turóczy-
Trostler József, Schmidt József és mások, kiknek neve most nem ötlik eszembe. Az egyik

csoport, a kruzsok a második világháború után a Centrál kávéházban jött össze, az egyetem közelében; a másik a Parlament közelében, nem messze Balassa lakásától, az Országház kávéházban rendezte összejöveteleit csütörtökönként. Voltak, akik „ingáztak” a két csoport között, akik mindkét csoportot megtisztelték látogatásukkal, de ezek majd mind a vidékiek sorából kerültek ki: Csefkó Gyula, Mészöly Gedeon, Moór Elemér, Zolnai Béla, hogy csak a szegediekről szóljak, mert személyes emlékeim csak eddig terjednek. A finn nyelvészek: E. N. Setälä, Lauri Kettunen és mások viszont megtisztelték látogatásukkal a Nyelvőr munkatársainak a körét! Prohászka János Simonyi Zsigmond nyomdokában haladva, önnön felfogásának engedelmességgel a Nyelvőr köréhez szegődött, noha ezzel sok nehézséget zúdított önmagára. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság történetét már megírtuk, illenék ezen kör történetét is megörökíteni.) Mint mondtam: Prohászka János vállalta a baloldali emberre, a baloldallal tartó tudósra zúduló nehézségeket. Mindez 1919 után üldözést, állásának elvesztését, kenyéértelenséget (a szó teljes értelmében!) jelentett. De ez nem törte meg sem munkaerejét, sem lelki szilárdságát. Évtizedeken át ismertem: panaszszó el nem hagyta ajkát. Még a felszabadulás után sem, amikor pedig élhetett volna némely megérdemelt kiváltsággal. Oly csekély nyugdíjat kapott, hogy abból a legszükségesebbre se futotta. Dolgozott, gépelt, ameddig bírta, és amikor felesége megbetegedése miatt még súlyosabb gondok szakadtak rá, antikváriumba hurcolta eladásra sok-sok könyvét, de felsőbb fórumokhoz kéréssel nem fordult, sőt azt sem engedte, hogy mi forduljunk azokhoz érdekében. Mindezek ellenére halála órájáig derűs kedvű egyéniség maradt: megértően megmosolyogta világunk alakulásának némely fonákságát, rendületlenül hitt marxista eszményeiben, soha igaztalan szót nem mondott nyelvésztársairól, tisztelte az embert hibáival is. Még halálának módja is derűs volt, egybevágott léletszeretével: „De jót vacsoráztam — mondotta — kapcsoljátok ki a rádiót!” — Felállt, s holtan a földre omlott.

Tiszta egyénisége sokunknak példaképpül szolgálhat. Megértése nem a gyengeség jele volt, hanem a humanizmusa. Termete alacsony: mégis fel kell néznünk rá.

Erdődi József

A magyar nyelv hete

Nagyképűség volna, ha az öt évvel ezelőtt megindult kezdeményezésnek máris valami fél-jubileumát ülnénk, de 1971. mégis jelentős év a mozgalom eddigi rövid történetében. Tavaly vetődött fel ugyanis a javaslat: tegyük országossá a magyar nyelv hetét, amely mint a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat budapesti Kossuth Klubjának rendezvénye vált ismertté és népszerűvé. Hogy hatókörét szélesítsük és hatékonyságát növeljük, első próbaként az idén két központban, Budapesten és a 700 éves fennállását ünneplő Győrben párhuzamosan zajlottak az előadások és rendezvények, április 18—25. közt. Győrből pedig előadók szálltak ki Magyaróvárra, Sopronba és Halászi községbe. Ha nem is ilyen sorozat-terjedelmű szervezetszervezésben, de egy-két előadás erejéig más városok is — főként azok, ahol egyetem vagy főiskola működik — részt kértek a nyelvhet eszméltető-tudatosító munkájából, így pl. Debrecen, Eger, Nyíregyháza, Pécs, Szeged, Szombathely. S ami bizonyos tekintetben örvendetes: a vidék érdeklődése — talán a kezdeményezés újdonsága miatt — versenyzett a budapesti közönségével, sőt néhol túlszárnyalta.

A sajtó kitűnő segítséget nyújtott a magyar nyelv hetének előkészítéséhez, folyóiratbeli ankétsorozattal a nyelv jelenéről és jövőjéről, több oldalas nyelvművelő melléklettel, vezércikkkel és lelkes méltatással. A hét előadásairól és eseményeiről az országos

lapok és a vidéki sajtó egyaránt hírt adtak a napi program rendszeres közlésével, beszámolókkal, riportokkal. A rádióban pedig az Édes anyanyelvünk naponta elhangzó ötpercein kívül négy hosszabb előadás is sorra került.

A magyar nyelv hetét április 18-án nyitotta meg Budapesten K ö p e c z i B é l a, az Akadémia főtítkárhelyettese. Az első előadás D e m e L á s z l ó é volt, korszerű témáról: Nyelv és nyelvészet a tudományos-technikai forradalom idején. A következő napok változatos programot kínáltak. „Nyelv, sugárzó anyanyelvem” címmel költők és írók vallomását adta elő L u k á c s M a r g i t, B á n f f y G y ö r g y és C s í k o s G á b o r színművész, L e n g y e l D é n e s bevezetője után. — Pedagógiai hasznosságú témáról, a tanári beszéd retorikájáról beszélt B a k o s J ó z s e f. — G r é t s y L á s z l ó a jugoszláviai magyarság nyelvi helyzetéről számolt be tanulmányútjainak tapasztalatai nyomán. — A hagyományos nyelvhelyességi ankét nyomatékos jelentőséget kapott A c z é l G y ö r g y nek, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága titkárának felszólalásával. Sorra véve nyelvhasználatunk visszásságait — a kiejtési sznobizmusban és szükségtelen divatszók terjedésében megnyilvánuló idegenmajmolást, a tudományos tolvajnyelvbe zárkózást, a közéleti-hivatalos nyelv nyakatekertégeit, a „szókimondó” természetességnek vagy éppen művészi korszerűségnek értelmezett nyelvi durvaság elharapódzását, az ifjúság nyelvének kérdését — határozottan állást foglalt a nemzeti nyelv, az anyanyelvi műveltség ápolásának szüksége és fontossága mellett, éppen a szocialista kultúra kibontakoztatása, fejlesztése és általánossá tétele érdekében. Ennek alapja csak a világos, közérthető, a nyelv kommunikációs szerepének legjobban megfelelő, tehát valóban „demokratikus” nyelvhasználat lehet. (A hozzászólás szövege megjelent az Élet és Irodalomban.) — S z é p e G y ö r g y a nyelvtudományi irányzatok történetéről adott korszerű áttekintést. — Végül érdekes alkalmat kínált a program: csoportos látogatást a Kerepesi temetőben nyugvó nagy nyelvészek sírjánál.

Összegezve az idei nyelvhét eredményeit és tanulságait, először is megállapíthatjuk, hogy a kezdeményezésnek a vidékre való kiterjesztése igen hasznos volt: új, friss rétegek érdeklődését keltette föl a nyelv ügye iránt, ezt az utat tehát tovább kell szélesítenünk. Az előadások témáinak és a tárgyalt kérdéseknek megújuló és korszerű változottságában állandósuló tárgykörként jelentkezik a határainkon túl és a világban szétosztóan élő magyarok anyanyelvének védelme és ápolása, amely a magyarságtudatnak és a népi összetartozásnak legelső, szinte egyedüli biztosítója. A külföldi magyarság múlt évi debreceni „világkonferenciája” szervezetj alapot, támogatást és hatalmas lendületet adott ennek a törekvésnek. S az anyanyelvi műveltség nemcsak egyéni, szenvedélyes gond vagy társadalmi igény, még kevésbé magyarkodó jelszó, hanem a közösségi összetartozás felelősségtudatától sarkallt lelkiismereti ügyünk és a szocialista fejlődés alapja is. A magyar nyelv hetére vonatkozóan pedig — amely természetesen inkább csak visszatérő emlékeztető, egy állandó és eleven, egész életünket átható törekvés jelképe — legközelebbi, fontos lépésként munkánkhoz az iskolára, az anyanyelvi nevelés és oktatás körére való kiterjesztése következik mindebből.

K. M.

A magyar nyelv hete Győr-Sopron megyében. A 700 éves városi múltját ünneplő Győr sokszínű rendezvénysorozatának kiemelkedő eseményei voltak „A magyar nyelv hete” Győr-Sopron megyei előadásai. Teljesítették azt a rendeltetésüket, amelyet L ó r i n c z e L a j o s így fogalmazott meg ünnepi megnyitójában: „A magyar nyelv hete előadásai jó alkalmak az olvasókkal való személyes találkozásra, s kényszerítő lehetőség a számvetésre és a jövőbe nézésre.”

A győri 4 előadást 596-an hallgatták meg, Sopronban 87 érdeklődő volt, Mosonmagyaróvárott 38 és Halászi községben 147. Kommentár nélkül ideiktatom a Kisalföld

c. napilapunk ismertetésének utolsó bekezdését: „Halászi az első falu volt, ahol a magyar nyelv hetének egyik ünnepi eseménye megjelent, s nem csupán az előadás, hanem a hallgatóság szereplése avatta valóban ünneppé az estét. Az az érdeklődés, amely a tájszólásról, a gyermekek és a könyvek, a szónokok nyelvéről való kérdésekben és válaszokban megfogalmazódott.”

Mert kérdések is voltak. És nem is kevés. A „személyes találkozás” ugyanis — nem túlzás, amit mondok — éppen a kérdések és a kialakult beszélgetések révén lett életszerű, és lett több, mint 7 előadó és 868 hallgató száraz, kapcsolat nélküli viszonya. Megint csak a Halásziiban megtartott előadásra utalok, ahol — idézem a Kisalföldet — „Wacha Imre és Kompis Gézáné halászi asszony egymással versengve elevenítették fel régi szigetek tájszavakat, s nyelvünk szépsége, gazdagsága, játékosága ily módon is feltárult a hallgatók előtt . . .” De ugyanez a meleg, közvetlen hangulat és érdeklődés volt tapasztalható a többi előadáson is. Közülük mint érdekességet említem meg Szépe György általános nyelvészeti előadását, amely után 8–10 „fogas” kérdést tettek fel, okosakat, amelyek között például még a kompjuter és a vázolt nyelvi jelenségek összefüggése is szerepelt!

Az előadások témái felölelték nyelvünk múlt, jelen és jövő életének egy-egy érdekes problémáját. A nyitó előadásban Demelászló azokra a már meglevő és még várható nyelvi jelenségekre mutatott rá, amelyek a tudományos-technikai forradalom következtében szükségszerűen megnyilvánulnak („Nyelv és nyelvészet a tudományos-technikai forradalom idején”). Éder Zoltán a múltba kalauzolta el hallgatóit („Régi nyelvészetünk dunántúli fellegvárai” — „Régi nyelvészetünk egyik fellegvára: Győr”). Gazdag és sok új ismeretanyaggal bizonyította be, hogy milyen fontos szerepet játszottak nyugat-magyarországi városaink Ausztria szomszédságában „édes anyanyelvünk” érdekében-védelmében. Győri előadása pedig az ünneplő város nagyszerű tisztelgése lett Révai Miklós, Rát Mátyás, Fábchich József és a többiek életműve előtt. A jelen nyelvtudományi problémáit, törekvéseit Szépe György ismertette meg hallgatóival („Nyelvtudományi irányzatok régen és ma”), s ezt a laikusoktól távolieső témát megfogható közelségbe tudta hozni. Lőrincze Lajosra és témájára 300-an voltak kíváncsiak („Utazás anyanyelvünk körül Amerikában”). A téma önmagában is rendkívül érdekes, mert olyan terület feltérképezésére vállalkozott — részeként egy átfogó nyelvészeti programnak —, amelyre eleddig nem nagyon terjedt ki figyelmünk: a határainkon kívül élő magyarság nyelvi sajátosságaira, törvényszerűségeire. Egyben képet kaptunk az ottani életformákról, magyarjaink rétegződéséről is. — „Nyelvünk muzsikája” címmel Wacha Imre tartott előadást Halásziiban. A község lakóinak érdeklődése meglepetés és öröm volt egyszerre, hiszen „érdeklődésük annak az egyszerű ténynek szólt, hogy anyanyelvünkről hallhatnak, beszélhetnek . . .”

Pernesz Gyula

Az első szegedi „magyar nyelv hete”. Régebbi tapasztalatok alapján és a helyi adottságok ismeretében a magyar nyelvi hét előkészítésének fő szempontja az volt, hogy hagyományos formájú előadások helyett új típusú rendezvényekre van szükség, amelyek — főleg az ifjúság körében — kedvet, érdeklődést keltenek. Így lett a napjainkban annyira elterjedt versenyzés, vetélkedés a magyar nyelv hetének is fő műsorává.

Az első kísérlethez a rádió mindennapos zenei műsora a „Ki nyer ma?” adta az ötletet és mintát. A versenyre jelentkező, kisorsolt személynek négy kérdésre kellett megfelelő választ adnia (öt kérdés közül). A zenés kísérő műsort a verseny előtt és után a magyar nyelvről szóló vers, illetőleg prózarészlet pótolta. Igen eredményes volt a másik versenyforma, a csapatok közti vetélkedő. Előzetes szelektálás után itt két négy-négy

tagból álló diákcsoport küzdött az elsőségért úgy, hogy öt-öt kérdésre kellett válaszolnia. A feleleteket zsüri pontozta. Résztint kiegészítésül, résztint a megnyilvánuló érdeklődés láttán versenyen kívül is számos kiegészítő, kitérő kérdésre került sor, s a nagy termet betöltő tanulók igen ügyes, talpraesett válaszokat adtak. A megfelelő keretet itt is az anyanyelvről szóló vers és próza bemutatása adta. A versenyt végignéző tanárok és tanárjelöltek bizonyára hasznosan továbbgyűrűztetik majd tapasztalatukat.

Jól járhatóknak mutatkoztak azok a képzeletbeli „nyelvészeti séták” is, amelyeknek keretében néhány utcanév, helynév megfejtése, cégtáblák, feliratok nyelvhelyességi, stilisztikai sajátosságai adták a beszélgetés témáját. Majd negyedik rendezvényként Szeged régi nyelvtudósait és nyelvművészeit (Dugonics András, Kálmány Lajos, Csefkó Gyula, illetőleg Tömörkény, Móra, Juhász Gyula) „látogattuk meg” néhány életrajzi adaléknak, műveik egy-egy részletének felelevenítésével. (Ide kívánkozik majd a nevezettek szobrának, emléktáblájának megkoszorúzása, a képzeletbeli sétáknak — pl. mikrobusz bekapcsolásával — valóságossá alakítása.)

Valamennyi rendezvényt a magyar nyelv hetének jelentőségéről, lényegéről szóló rövid tájékoztató vezette be.

A versenyeken, sétákon sikeresen szereplők könyvjutalmat kaptak.

Szerencsés kiegészítése volt a szegedi magyar nyelv hetének a már hagyományos makói József Attila ünnepségsorozat. A városi tanács gondos szervezésében itt már megvan a törzsközönsége — leginkább makói és környéki magyar szakos tanárok, Szegedről autóbusszal jövő tanárjelöltek és más érdeklődők — azoknak a gondosan összeállított előadásoknak, amelyek egy-egy fontos, időszertí nyelvi és irodalmi vonatkozású témakörrel foglalkoznak. (Ez évben a műelemzéssel kapcsolatos három előadás hangzott el.)

Még nem eléggé erőteljesen ugyan, de a helyi sajtó is bekapcsolódott a magyar nyelv hetébe. A Csongrádi Hírlapban jelent meg Deme László beköszöntője, a szegedi egyetem munkatársa pedig részt vett több rendezvényen, és részletes, értékelő beszámolót készített.

A rendezvények sorát bővítette a tanárképző főiskolán minden évben ilyen tájt megrendezésre kerülő szavaló és kiejtési verseny; végül a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának ide csatlakozó felolvasó ülése.

B. L.

A magyar nyelv hete Szabolcs-Szatmár megyében. A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszéke, a megyei TIT irodalmi és nyelvi szakosztálya és a Megyei Művelődési Központ március első hetében rendezte meg A magyar nyelv hete c. előadássorozatot.

Az 1-én megtartott előadás, amelyet Szathmári István „A magyar irodalmi nyelv kialakulása és mai problémái” címmel tartott meg, az irodalom és a magyar nyelvészet iránt érdeklődő hallgatókat még ma is foglalkoztatja.

Másodikán Sebestyén Árpád „A tájszók mint a stílusművészet eszközei Móricz Zsigmond műveiben” című előadása hangzott el, melyben a statisztikai módszerek felhasználásának lehetőségeit mutatta be a Boldog ember egy részletén.

Az előadássorozat harmadik napján Hernádi Sándor „Kosztolányi, a magyar nyelv művésze” címmel tartotta meg hangulatos, élményt nyújtó előadását.

Csütörtökön került sor az „Ananyelvünk komplex szerkezetei” című előadásra, amelyet Temesi Mihály tartott meg. Az előadó a gyakran alkalmazott, mondat-szerkesztési szempontból kifogásolható példákkal illusztrálta mondanivalóját. A hallga-

tókat meggyőzte arról, hogy a helytelenül megszerkesztett mondat félreértésekre adhat lehetőséget.

Nyíregyházán a sorozat utolsó előadását K á l m á n B é l a tartotta „Nyelvész szemmel a világ térképe előtt” címmel. Az előadáson megemlített földrajzi nevekről sok újat tudtunk meg.

Március 3-án S z e n d e A l a d á r Mátészalkán „A magyar nyelvtanítás korszerű eszközei és módszerei” címmel tartott előadást a téma iránt érdeklődő gyakorló pedagógusoknak.

Másnap a III. éves magyar szakos főiskolai hallgatók és a gyakorlóiskolai nevelők részére hangzott el az előadás. A szemléltetőeszközök és programok alkalmazását az előadó egy tanítási órán be is mutatta.

Vaján 4-én M e z ő A n d r á s „A Szabolcs-Szatmár megyei településnevek” címmel tartott előadást.

A hét programját a Magyar Rádió Nyíregyházi Stúdiója két ismeretterjesztő jellegű előadás közlésével segítette: harmadikán B u d a S á n d o r n é „A világ nyelvei”, 5-én pedig B a c h á t L á s z l ó „Hol is keressük?” című előadását közölte.

E hét programja jól szolgálta édes anyanyelvünk ápolásának ügyét.

Orosz Béla

A Nyelvőr postája

<i>Szabó Kálmán</i> : Bonyodalmak a kőolaj „származékai” körül	233
<i>Boros Rezső</i> : Néhány hétköznapi beszéddallam	234
<i>Pásztor Emil</i> : Jubileumok és fogalmazási hibák	236
<i>Gémes Miklós</i> : Egy időben és egyidőben	237

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

<i>R. L. G.</i> : Áram, áramlás, áramlat — <i>F. G.</i> : Emberről emberre megy — <i>Sz. L.</i> : Burhanyó — <i>R. L. G.</i> : Emőke — <i>F. G.</i> : Indiai tulajdonnevek írása — <i>F. G.</i> : Az <i>S</i> vegyjel ejtése — <i>F. G.</i> : Az összetett vegyületnevek írása — <i>F. G.</i> : Bülow, Flotow — <i>F. G.</i> : Újra a húsvéti bejgli — <i>F. G.</i> : Rekonstrukció, adkonstrukció, szuperrekonstrukció — <i>R. L. G.</i> : Felülbélyegzett vagy fel- bélyegzett a levélboríték? — <i>G. L.</i> : Váltakozó időjárás <i>R. L. G.</i> : Határozvány, növekmény — <i>F. G.</i> : Egy — <i>F. G.</i> : Meghonosodott idegen szavak helytelen használata — <i>F. G.</i> : Abnormális — <i>F. G.</i> : Úgy tűnic, olyannak tűnik — tükör — <i>F. G.</i> : Mi a major és a majorság jelenléte? — <i>F. G.</i> : Alvós hajasbaba	238
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Erdődi József</i> : Lírai búcsú Prohászka Jánostól	250
<i>K. M.</i> : A magyar nyelv hete	252
<i>Pernes Gyula</i> : A magyar nyelv hete Győr-Sopron megyében	253
<i>B. L.</i> : Az első szegedi „magyar nyelv hete”	254
<i>Orosz Béla</i> : A magyar nyelv hete Szabolcs-Szatmár megyében	255

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI. 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 „
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszéhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	44 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	40 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, kilencedik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László: A magyar szótáriradalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban</i>	100 „
<i>Imre Samu: A Szabács Viadala</i>	58 „
<i>Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe</i> ...	15 „
<i>Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből</i>	12 „
<i>Hexendorj Edűt: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből</i>	15 „
<i>Károly Sándor: Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban</i>	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)</i>	200 „
<i>Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása</i>	14 „
<i>Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez</i>	15 „
<i>Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák</i>	12 „
<i>Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz</i>	100 „
<i>Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában</i>	130 „
<i>Névtudományi vizsgálatok</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában</i>	28 „
<i>Büky Béla: A fővárosi keresztnevéadás hatóerői</i>	10 „
<i>Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet</i>	5 „
<i>A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. Tompa József)</i>	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig</i>	15 „
<i>Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan</i>	6 „
<i>Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai</i>	8 „
<i>Pais Dezső: Szer</i>	12 „
<i>Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz</i>	16 „
<i>Rác Endre: A magyar nyelv következményes mondatai</i>	14 „
<i>Moór Elemér: Anyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya</i>	35 „
<i>Ligeti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből</i>	62 „
<i>Grétsy László: A szóhasadás</i>	65 „
<i>Bartha Katalin: Tövégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig</i>	18 „
<i>Imre Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése</i>	10 „
<i>Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században</i>	14 „
<i>Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere</i>	12 „
<i>Alak- és mondattani gyűjtélék</i> (Szerk. <i>Pais D.—Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igekepző-rendszere</i>	18 „
<i>Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete</i>	15 „
<i>Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok</i>	18 „
<i>Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében</i> ...	12 „
<i>J. Perrot: Adalékok a meg igeekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben</i>	9,50
<i>Zsilká J.: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer</i>	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere</i>	9 „
<i>Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben</i>	16 „
<i>Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében</i>	19 „
<i>Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt</i>	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században</i>	35 „
<i>A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—II.</i>	250 „
<i>H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben</i>	15 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Hexendorj Edít: Gondolatok Pais Dezső születésnapján

Kiss Lajos: A Magyar Nyelvjárások Atlasza, II.

Jakab László: Az ikes ragozás a mai magyar nyelvben

Orosz Béla: Nyíregyházi keresztnévek a XVIII. század második felében

Bakos József: Gárdonyi nyelvi eszközeinek néhány kontextusbeli sajátosságáról

Török Gábor: József Attila-kommentárok, XII.

Hoffmann Ottó—Temesi Mihály: Anyanyelvi nevelésünk egységéért és korszerűsítéséért

Nagy Ferenc: Korrelációs számítás a nyelvészetben

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÉVFOLYAM 1971. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Hexendorj Edit</i> : Gondolatok Pais Dezső születésnapján	257
<i>Kiss Lajos</i> : A Magyar Nyelvjárások Atlasza, II.	262
<i>Jakab László</i> : Az ikes ragozás a mai magyar nyelvben	270
<i>Hunyadi László</i> : Az Értelmező Szótár „új” stílusminősítésű szavairól	281
<i>Orosz Béla</i> : Nyíregyházi keresztnevek a XVIII. század második felében	287

Íróink nyelve

<i>Bakos József</i> : Gárdonyi nyelvi eszközeinek néhány kontextusbeli sajátosságáról ..	301
<i>Török Gábor</i> : József Attila-kommentárok, XII.	308

Nyelv és iskola

<i>Hoffmann Ottó—Temesi Mihály</i> : Anyanyelvi nevelésünk egységéért és korszerűsítéséért	323
Feladatok az általános iskola nyelvtani anyagához	331

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Nagy Ferenc</i> : Korrelációs számítás a nyelvészetben	342
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Varga Gábor</i> : Tájszavak Lak községből	350
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Mező András</i> : Máriapócs	360
<i>Reuter Camillo</i> : Nyakvágó — Fenyő, fenyőmag — Erdő csillaga	361
<i>Zsoldos Jenő</i> : Tótumfaktum	363
<i>Ország László</i> : Viadukt — Spencer — Pingvin	365
<i>P. L.</i> : Nincsetlen	367
<i>Bernáth Béla</i> : Hévvél-lével	368

Imre Samu

(1017 1000)

MAGYAR NYELVŐR

95. ÉVF.

1971. JÚLIUS – SZEPTEMBER

3. SZÁM

Gondolatok Pais Dezső születésnapján

Ez év márciusában töltötte be Pais Dezső nyolcvanötödik életévét. A Magyar Nyelvőr munkatársai és olvasói meleg szeretettel fordulnak felé, hogy ebből az alkalomból köszönetüket és jókívánságaikat kifejezzék. Szoros kötelék fűz bennünket hozzá. Csalóka látszateredményre vezetne, ha valaki egy tudomány gazdag munkásságú művelőjének és egy – a szélesebb körű közönség érdekeit is szolgáló – folyóiratnak a kapcsolatára csupán látható jegyek alapján próbálna következtetni. Pais Dezső neve ritkán szerepel a Nyelvőr-évfolyamok szerzőinek felsorolásában. A Nyelvőrben megjelent írásainál sokszorosan többet jelent a nyelvtörténeti vizsgálatok tanulságaira építő, tudományos alapokon megújuló mai magyar nyelv művelés számára az ő teljes munkássága. A szerkesztők és többen a szerzők közül mesterüknek vallhatják őt, akinek fontos szerepe volt nyelvtudományi ismereteik és szemléletmódjuk megalapozásában és továbbfejlesztésében. Sok közleményünk tanúskodik az ő személyes nevelői munkájának eredményéről vagy írásainak termékenyítő hatásáról. Olvasóink között is számos volt tanítványa gondol rá hálával.

Szokatlan számomra az ő nyilvános köszöntése. Nehéz úgy szólni valakihez, hogy ugyanakkor mások számára tanulságosat is mondhassunk róla. Tudom, hogy életútjának ismertetését, gazdag és sokoldalú munkásságának értékelését e helyen nem is várja az olvasó. Az elmúlt időkben egy-egy örvendésszerű megérett kerekébb évforduló alkalmából többször is adódott lehetőség arra, hogy tudományos pályáját, tanári és nevelői szerepét, szerkesztői tevékenységét közeli munkatársai jellemezni próbálják távolabbi tisztelőinek szélesebb köre előtt is. Ha most több tér és idő állna rendelkezésünkre, e folyóiratban az lehetne leginkább helyénvaló, ha arányaiban nem nagy, de jelentőségében fontos nyelv művelő ténykedéséről, munkásságának a nyelvőrségen járók számára hasznosítható tanulságairól próbálnánk összefoglalást nyújtani. Az adott keretek között azonban inkább csak arra találhatunk alkalmat, hogy emlékeinket felidézve és mai gondjainkon eltűnődve elsősorban mégis magához kedves tanárunkhoz szóljunk, hogy neki mondjuk el azt, ami az ünnepélyes pillanatoktól való idegenkedés, érzéseink szavakba foglalásának nehézsége, meghatottságunk zavara vagy ennek tréfás elhessentése miatt személyes találkozáskor elmondhatatlan marad.

E kis megemlékezés szerzője előre bocsánatot kér az ünnepeltől és az olvasóktól, hogy túlságosan is lírai alkatú és elmélkedő hajlandóságú lévén talán többet fog önmagáról, saját élményeiről és gondolatairól beszélni, mint arról, akinek munkáját ha mégoly szerény lehetőségek mellett is, de

méltatnia kellene valamiképpen. A személyes kapcsolatokban azonban a sajátos vonások mellett sok hasonló is van, így a legegényibb hangú vallomásban is sok tanítvány, munkatárs, barát lelke tárulhat fel. E sorokban természetesen leginkább azoké, akiknek életét Pais professzor úr nevelői hatása állította a magyar nyelv tanulmányozásának és az anyanyelvi műveltség fejlesztésének szolgálatába, akiket először ő hívott el „Hosszú útra, rengetegre”.

Nyolcvanöt év! Milyen hosszú időnek látjuk, ha meggondoljuk, hányat fordult ezalatt a világ kereke. Milyen nagy lehetőségeket kereshet benne egy fiatal ember, aki még csak tervezeti azt az ezerféle tartalmat, amivel szeretné megtölteni az előtte álló évtizedeket. A kívülálló józan hűvösséggel állapíthatja meg: szép életkor. A folyton tevékeny ember kevésnek érzi ahhoz, hogy elgondolásait mind valóra váltsa. Az alkotó tudós e korban tudja már, hogy sok marad munkájából bevégezetlen. S nyolcvanöt év megérése milyen örömet jelent, de elmúlása milyen titkolhatóan fájdalmat is kelt bennünk, ha szeretjük azt, akinek a nyolcvanöt évről van szó. Így igaz. Ha egy-egy születésnap alkalmából örülünk is annak, hogy Pais professzor úr változatlan fiatalosságáról, alkotóerejének töretlenségéről, érdeklődésének frissességéről számolhatunk be a folyóiratok lapjain, mégsem feledhetjük az idő múlását. Nem feledhetjük, mert elsősorban magunkon érezzük ezt. Azon például, ahogyan fiatalkori élményeinkre visszagondolva mindig egy kicsit másképpen ítéljük meg az egykori tanár és tanítvány kapcsolatát, másképpen látjuk szerepét saját életünkben, jelentőségét a tőlünk is művelt tudomány fejlődésének útján.

A fiatal ember, akinek lehetősége nyílik arra, hogy egy nagy tudós közvetlen közelébe kerüljön, maga is tudja, hogy mesterének értékelésére még méltatlan, hogy a róla alkotott egyéni kép még nem tükrözheti megfelelő arányokban a tudományos kutatásban, a tanári és nevelői tevékenységben elért eredményeknek valóságos értékét. De valahogy úgy képzeli, hogy a helyes ítéletalkotást az ismeretek birodalmának területén való járatlansága akadályozza, mintegy túlbecsüli a maga esetében még hiányos szakmai tudás jelentőségét. Bizonyos élettapasztalat kell ahhoz, hogy megértsük: a tudóst nem ismeretanyagának, nem is nyomtatott ívekben mérhető alkotásainak mennyisége, hanem a látásmódja, vizsgálódási szempontjainak eredetisége, a fel-tárandó jelenségek életszerű ábrázolásának képessége teszi nagygyá, a tanárt pedig nem a tanítási szándék, nem az átadott vagy megkövetelt tudásanyag, hanem a tanítvány iránti bizalom, a kibontakozás lehetőségeit és vágyát magában hordozó embernek a tisztelete.

Emlékeim a huszonöt évvel ezelőtti Pais-órákkal kezdődnek. Nem könnyen hódított meg a nyelvészet. Az elsőéveseknek szóló előadását talán a harmadik óra után otthagytam. Később más tanárok és olvasmányok irányították lépteimet egyre gyakrabban a híres „C épület felé”. A második évben egy félreértett cím alapján felvett előadás (az irodalmi nyelvről), a félév végén pedig egy számomra újfajta örömet nyújtó kollokvium avatott Pais Dezső tanítványává. — Előadásainak szövegét mindenki mástól eltérő módon szinte tollba mondta, így kevés, de a gyakorlatlan kezdők jegyzetkészítése során el nem torzított anyag szolgált alapul a tanuláshoz. Közben pedig a bekezdések jelentőségével, az írásjelek alkalmazásának legfinomabb részletkérdéseivel, a különféle aláhúzások szerepével is megismerkedtünk, — egy jó jegyzet nyomtatásra kész állapotban levő kézirat lehetett volna. Az előadások tárgya rendszerint alapvető bevezetés és egy-két részletesen kidolgozott fejezet volt

valamely tárgykörből. A részletek a tudományos kutatás, problémalátás és megoldási kísérletezés legfelsőbb szintjére vezettek: a kezdő hallgató nyomában egy tudós műhelyébe pillanthatott. Tanárunk mindenki számára érthetően szövegezte meg előadásait, a mondanivaló tartalmán azonban az oktatás kedvéért semmit nem egyszerűsített. Nem beszélt vázlatokban, nem hallgatta el a megoldatlan problémákat, a vizsgálódás nehézségeit, saját kétségeit sem. A jelenségeket a maguk életszerűségében, sokoldalúságukban, bonyolult összefüggéseikben próbálta bemutatni. (Hogy ez a budapesti tudományegyetemen a magyar nyelvészeti oktatásban az ő kinevezésével megvalósuló új dolog volt, azt csak jóval később tudtuk meg.) Egy-egy definíció helyett többféle jellemzési kísérlettel, a dolgoknak különböző irányból való megközelítésével, „másképpen” is, eltérő módon formált, egymást finomító megfogalmazásokkal, kategorikus megállapítások, egyoldalú állásfoglalások helyett a többféle megoldás lehetőségeinek mérlegelésével találkoztunk. Valóban egy rengetegbe vezetett be bennünket, ahol nélküle egyelőre egy-egy lépést is alig tehattünk volna. Eleinte persze úgy képzeltük, azt szerettük volna és talán vártuk is, hogy egyszer majd teljes egészébe kerekedve jelenik meg az a „tananyag”, amelynek csupán sokat sejtető részleteivel ismerkedhettünk meg a rövid szemeszterek folyamán. Ma már elképzelhetetlennek tartanánk egy ilyen „tankönyv”-et, nemcsak azért, mert tudjuk, hogy egy emberélet is kevés idő volna elkészítéséhez, hanem mert később megértettük, hogy neki soha nem is volt ez a célja, hogy egyéniségével összeférhetetlen a tankönyvírás szándéka, hogy neki a könyvről, az írásról, de főként a tanításról mások a fogalmai, mint a tankönyvszerző típusú szakembereknek. Hogy milyenek, annak megismeréséhez személyes élmény szükséges: a szemináriumi megbeszéléseké és a kollokviumoké. Mert aki csak előadásait látogatta, nem alkothatott igazán képet tanári munkájáról. Akár egy régi nyelvemlék elemzése, egy szótári összefüggő, egy folyóiratbeli közlemény megtárgyalása, akár egy szervesen összefüggő tulajdonnévescsoport vizsgálata volt soron a szemináriumi foglalkozások óráin, az utak megint csak kalandos rengeteg sűrűjébe és ingoványai közé vezettek, ahol lassan mertünk, tudtunk már egy kicsit magunkra hagyva is barangolni. A tanártól elkezdett mondatoknak vagy szavaknak a tanítványoktól megkívánt befejezése volt a jele az első önálló lépések sikerének. A Pais professzor úrnál tett vizsgák a szó valódi értelmében kollokviumok, beszélgetések voltak. Senkinek sem kellett attól tartania, hogy valami bal szerencse, zavar vagy félreértés folytán nem sikerül megfelelően bizonyítania felkészültségét. A szobájában töltött időt csak a kint várakozók érezték hosszúnak. Egy-egy kérdése csupán kis részben szolgált a tananyag elsajátításának ellenőrzésére. Ezekből kiindulva ekkor is kalandozásra hívott minket, új területek meghódítására, nem annyira az ismereteket, mint a készséget vizsgálva és fejlesztve. A sikeres vizsga után egy új világrész felfedezésének örömeivel léphettünk ki ajtaján. (Valójában persze dehogyan volt még az minden rejtelmével felfedezve! De akkor jó volt, kellett ez az érzés.) Ő pedig gondosan feljegyeztetett rólunk egyet és mást, az évek során egyéni borítékokban gyűlték a cédluk.

Megvallom -- hiszen melyik rajongó fiatalt nem kísértette kedves szerzőjét olvasva hasonló elbizakodottság --, egy-egy tanulmányába belemerülve, minden mondatának minden kis ízcsekéjét külön fontolgatva és élvezve gyakran úgy képzeltem, senki nem hatolhat nálam mélyebbre mondanivalójának értelmében. Ma már tudom, hogy e mélyrehatolás jelentőségét,

az egyéninek vélt felismerések örömét, a nyomtatás révén közkinccsé vált ajándék értékét nem csökkentei, hogy sokan éltünk át ehhez hasonlót, bizonyára sokféle egyéni mellékárnyalattal színezve az ő mondanivalóját, sajátos érdeklődésünknek és ismereteinknek megfelelően értelmezve az olvasottakat. Mégis el-elragad e diákos élmény visszatérő varázsa, főképpen ha olyan dolgot veszem kezembe, amelynek anyagából a mi egyetemi éveinkben adott elő, vagy amelynek egy példányát tőle kaptam valamikor. Abban sem voltam egyedüli, hogy az ilyen ajándék példányokba bekerült, jellegzetes szöcskebetűvel beírt ajánló sorok rendszerint a tanítványtól kapott és tőle várt dolgozatokra, „múlt és jövőendő jelességek”-re utaltak. Akkor semmi sem jelenthetett volna nagyobb örömet számunkra, mint az ezekben kifejeződő megbecsülés és biztatás, most pedig nem tudjuk, hogy kedves tanárunk vagy önmagunk egykori várakozásához képest maradtak-e el inkább eredményeink. Hiszen minden valamirevaló fiatal sokat tervez, s általános emberi tünet, hogy egy bizonyos életkorba elérkezve mindenki úgy érzi, ifjúkori terveiből nagyon keveset sikerül valóra váltania. Kedves tanárunk ezt már akkor is tudta, amikor mi még tapasztalatlanul, sem tehetségünk korlátaival, sem az évek rohanásával, erőnk fogyásával, kedvünk lankadásával számot vetni nem tudva túl merész álmokat szőttünk. Mégis tudott velünk együtt fiatalos hittel bízni a jövőnkben, sokra hivatottságunkban.

Támogatását, munkára ösztönző érdeklődését nem csupán elindulásunkkor érezhettük. Akiknek módjukban volt dolgozó éveket tölteni közelében, azoknak a számára az egyetemi tanulmányok kereteihez, korlátaikhoz nem igazodó tanítások hatása megsokszorozódhatott. A mester és a tanítvány személyes kapcsolata alig módosult. Az élet velejárója azonban az is, hogy nincs két olyan valaki, aki között munkatársak, körülmények, emberi helyzetek megítélésében ne akadnának időnként véleménykülönbségek. Nem tagadhatjuk, hogy olykor ilyesminek az emléke is felidéződik bennünk kissé fájdalommal, hiszen nehezen bocsátjuk meg magunknak, hogy néha akaratlanul is csalódást okozhattunk neki. Ő könnyebben feledve ezeket – talán azért is, mert az őszinteséget még túlzásaival együtt is rokonszenvesebbnek ítélte a bizalmatlanságnál vagy szerepjátszásnál – hamar megenyhült irányunkban, s egy újra vállalt vagy választott szakmai feladat teljesítésének, tudományos törekvéseink támogatásának és eredményeink értékelésének során minden más szempontot félretéve állt ismét mellettünk.

Azt ugyanis a fiatalos illúziók szertefoszlása után, érettebb korunk tapasztalatai alapján is elmondhatjuk, hogy senki soha olyan várakozó érdeklődéssel nem hajolt írásaink fölé, mint Pais professzor úr. A legnagyobb közös élmény mégiscsak az volt, ha már mi is tudtunk neki mutatni valamit, amit magunk láttunk meg a rengeteg sűrűjében. Kettős öröm volt ez, két ember munkájának eredménye. Tanár és tanítvány között egymás írásainak részletekbe hatoló megismerése révén jött létre a munkatársi kapcsolat, ez volt és marad a kölcsönös megbecsülés alapja. E kapcsolatban a két fél egyenrangú ember. E gondolatnál érdemes megállnunk, hogy egy kicsit többet szóljunk a tanárnak a tanítvány iránt megnyilatkozó tiszteletéről. Egy egyetemi hallgató vagy kezdő kutató kérdése, állásfoglalása, ötlete, kritikája Pais professzor úr szemében egyenrangú lehetett „beérkezett” tudósokéval. Észrevételeinket, bírálatunkat várta, nemegyszer a magáétól eltérő értelmezés vagy vélemény kifejtésére buzdította egy-egy tanítványát. Nyelvhasználati kérdésekben pedig azt vallotta, hogy a nyelvvel való foglalkozás bizonyos értelemben min-

den embernek joga és kötelessége. Nem emlékszem rá, hogy valaha is érdekeltennek vagy fölöslegesnek minősítette volna bárkinek bármily szerény igényű megjegyzését. A saját fejlődéséből, véleményének alakulásából, állásfoglalásának néha szükséges megváltoztatásából is tudta, hogy ugyanazt a dolgot más szemszögből nézve – vagy új mozzanatokat is figyelembe véve – egy kicsit mindig másképpen látjuk, s ezért érdekelt az is, amit egy más szem egy kicsit másképpen lát. Tapasztalatok alapján kialakult véleménye volt és marad, hogy ez a „más” közelebből megvizsgálva sok esetben talán csak a tévedésekből is levonható tanulságokkal szolgálja a tudományt, de néha előrehaladást is jelenthet a valóság megközelítésében. – Ezekre az élményeinkre, a kezdő korunkban tapasztalt érdeklődésre és megbecsülésre ezért is gondolunk vissza különösen hálással, mert a későbbiek során pályánkon többször éreztük mások részéről ennek a hiányát. Nem egy-két ember személyes sérelméről beszélünk, hanem arról, hogy bizonyos szervezeti keretekhez túlságosan is kötődő tudományos életünkben ma szinte általános szokás, hogy címek, hivatali beosztások, osztályok, munkacsoportok kategóriáinak keretében szemlélünk és értékelünk embereket, tulajdonképpen munkájuk ismerete nélkül. Előfordul az is, hogy hasonló gondolat, kezdemény vagy bírálat más-más személytől kiindulva nem egyenlő megítélésben részesül. Azt hiszem, munkatársaink szakmai és emberi értékeinek felmérésében, főként az írásaik beható tanulmányozásán alapuló megbecsülésben valamennyiünknek sokat kellene tanulnia Pais professzor úrtól.

Szeretnék foglalkozni még Pais Dezsőnek egyik fontos, többféle változatban megismert alapgondolatával, amelyet élete is példáz, s amely kikristályosult megfogalmazásában már szállóigévé is vált. E jelmondat, amely szerint „A tudomány az életért van, – és a mi életünk legyen a tudományért”, első felében egy olyan állítás formájába öntött követelményt tartalmaz, amely többre kötelez és nagyobb egyéni felelősségre figyelmeztet bennünket, mint a második felében elénk állított célkitűzés. Az ugyanis, hogy a tudományos munkára alkalmas emberek közül kinek milyen mértékben áll módjában a tudománynak szentelni életét, a társadalom által nyújtott lehetőségektől, a tudományos munka megszervezésétől és egyéni körülményektől függ, olyan tényezőktől, amelyek fölött csak többé-kevésbé van hatalmunk. A tudományos vizsgálódások terén lehetőségeink ma összehasonlíthatatlanul jobbak, mint voltak valamikor. A tudomány fejlesztésének megnövekedett lehetősége azonban, amint tapasztaljuk, fejlődési zavarokkal is jár. Átmenetinek remélt nehézségekkel küzdünk, s ezeknek az előidézéséért mi magunk talán csak részben vagyunk felelősek, de hogy leküzdésükben sokszor nem segítjük, hanem akadályozzuk egymást, az teljességgel rajtunk áll. Vizsgálni a mi tudományunk területén sok mindent és sokféleképpen lehet, de hogy mit milyen arányban érdemes és hogyan célszerű, annak kérdéseiben csak a tudományt az életnek alárendelve lehet helyesen dönteni. Nagy veszély a tudománynak az élettől való elszakadása. Szolgálhatja-e az életet az a tudomány, amelynek egyes részterületein belül a túlságos szakszerűségbe való elzárkózás olyan méreteket ölt, hogy az egyik tudományág problémái még a másik kutatási ágban dolgozó szakemberek számára is nehezen megközelíthetőnek bizonyulnak? Megtalálhatja-e az étellel való kapcsolatot egy-egy olyan kutatási ág, amely a vizsgálatra érdemes jelenségek kiválasztásában szinte szem elől téveszti a nyelv társadalmi szerepét? És megtalálhatja-e egyéni élete értelmét, érezheti-e a fejlődéshez való hozzájárulás örömét minden egyes kutató,

ha a tudomány haladását nem a reális lehetőségekkel számolva próbáljuk elősegíteni? Ha például aránytalan munkamegosztásunk olyan helyzetet teremt, hogy alig van időnk, módunk elmélyedni egymás munkájának megismerésében. Az egészséges fejlődést a társadalmi jelenségek körében, nemcsak a nyelvben, a tudományban is csupán a kölcsönhatások révén kibontakozó kiegyenlítődés lehetősége biztosítja.

E gondolatok elmondásával nem kívántuk a születésnap ünnepeltjéről a magunk gondjaira terelni a figyelmet. Nem tartottuk ezeket ide nem illőnek azért sem, mert tudjuk, hogy szaktudományunk jövőjének ügye az ő gondja is. Szerettünk volna alkalmat találni arra, hogy elmondhassuk neki: nem felejtjük el, hogy a tanítványokba és munkatársakba helyezett bizalom sokra kötelez bennünket a magyar nyelvészet jövőjének alakulása szempontjából is. Főképpen azonban ezek közlésével is szerettünk volna megokoltabbá tenni vallomásunkat arról, hogy milyen emberi élmények, tapasztalatok, küzdelmek, eredmények és csalódások során alakult tovább az iránta egykor érzett szeretetünk, hogy a volt tanítványok csodálattal teli tisztelete, lelkesedő rajongása miatt és hogyan érlelődött egyre mélyebb tartalmú megbecsüléssé. Az ember életútjának felén túljutva egy kicsit már saját tapasztalataink alapján is tudjuk, hogy egy nehéz időszakokat átívelő hosszú életpálya során nem volt könnyű megőrizni Pais professzor úrnak a frissességet, a töretlenséget. Ezért gondolunk fokozódó nagyrabecsüléssel emberi helytállására, ez magyarázza, hogy törékeny alakját megpillantva vagy gondolatban magunk elé idézve nagyobb elfogódottság markol szívünkbe, mint amilyenről fiatal korunkban fogalmunk lehetett.

Munkánk szeretete, elvégzendő feladataink fontosságának tudata lehet legfőbb eszköz gondjainknak, bajainknak, az idő múlásának legyőzésében, lelki fiatalságunk megőrzésében — ez Pais professzor úr életének mindannyiunk számára biztatást sugalló tanítása. Mikor nyolevanötödik születésnapjához érkezve szeretettel köszöntjük őt, pályakezdésünkre, a tőle kapott indításokra visszagondolva úgy érezzük, legfőképpen talán mégis ezt az akkor teljességében meg sem értett tanítást kell megköszönnünk. Tudjuk — s e hasonlatot ő érti legjobban —, hogy ama nagy rengeteg útjain járva sokszor, nála sokkalta gyakrabban eltévedünk, ingoványainból néha csak nehezen tudunk szilárdabb talajra vergődni. De körülvesz az erdők csodálatos világa, s reméljük, hogy minket is vár néhol a rengetegben rejtőző források fiatalító varázsitala.

Hexendorf Edit

A Magyar Nyelvjárások Atlasza, II.*

I. A kiadási ütemtervvel pontosan egyezően a NyatI. I. részének megjelenése után két évvel napvilágot látott a százkilenevenhat térképlapot tartalmazó II. rész. A teljes mű egyharmada tehát már közkincs. Ott van,

* A Magyar Nyelvjárások Atlasza II. rész (193—388. térkép). A Magyar Nyelv-
atlasz munkaközösségének közreműködésével szerkesztette Deme László és Imre Samu.
Akadémiai Kiadó. Budapest, 1970. (A Magyar Nyelvjárások Atlasza. Készült a Magyar
Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Anyagát gyűjtötte a Magyar
Nyelv-
atlasz munkaközössége: Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla,
Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Végh József. A munkaközösség
elnöke: Bárczi Géza. A munkálatok során közreműködtek: Balogh Lajos, Farkas Vilmos.
S. Meggyes Klára, Szépe György.)

ahol lennie kell: a magyar nyelvészek és más tudományos kutatók keze ügyében, a legértékesebb munkaeszközökkel egy sorban.

A Nyatl. II. része sem a szerkesztés elveit, sem pedig az adatok közlésének módját illetően nem különbözik a Nyatl. I. részétől. A két rész teljesen egységes, homogén. Ezért mindaz, amit a Nyatl. I. részének ismertetésekor (l. Nyr. 93: 169–76) e tárgyról írtam, maradéktalanul érvényes a Nyatl. II. részére is. Ugyancsak azonos a két rész nyomdatechnikai kiállítása. Csupán azt sajnálom, hogy a II. rész dobozából hiányzik az a többszínnyomású áttekintő térkép, amelynek felirata „A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kutatópontjai”. Erre a jól sikerült térképre a II. — és valamennyi ezután következő — rész használatakor éppúgy szükség van, mint az I. rész használatakor. Kár, hogy csak az I. kötet dobozában található meg, s onnan kell esetenként előbányászni.

2. Tárgyköri hovatarozásukat, vizsgálati körüket tekintve a Nyatl. II. részének térképlapjai a következőképpen oszlanak meg: a ház és berendezése ('épít', 'malter', 'tégla', 'ollófa', 'koszorúgerenda', 'kakasülő', 'házpadlás', 'tető', 'teteje', 'zsindey', 'küszöb', 'ajtófélfá', 'kilincs', 'elsőszoza', 'hátsőszoza', '<falba vajt> fülke', 'zsámoly', 'kisszék', 'pad', 'függöny', 'szalmazsák', 'dunyha', 'dunyhahuzat', 'párna', 'párnatok', 'lepedő', 'pokróc', 'tükör', 'fésű', 'borotva', 'gyertya', 'lámpaüveg', 'petróleum', 'gyufa' stb.), a házi és a ház körüli munkák ('megveti <az ágyat>', 'öblögeti <a ruhát>', 'kicsavarja <a ruhát>', 'mángorol', 'fejőedény', 'teknő', 'sulyok', 'nagyfejsze', 'kisfejsze', 'fúró', 'véső', 'colstok', 'kasza', 'kaszakarika', 'kaszaék', 'nyél <a kaszác>', 'kiskacs', 'nagykacs', 'üllő', 'kaszakó', 'fenőtök', 'sarló', 'csép', 'targonca', 'talicska', 'kiszedjük <a krumplit>', 'tallóz' stb.), a konyhai berendezési tárgyak, konyhaeszközök ('takaréktűzhely', 'kemence', 'tévő', 'piszkavas', 'csípővas', 'szénvonó', 'pemet', 'sütőlapát', 'szakajtó', 'zsirosbödön', 'tál', 'tányér', 'bögre', 'kancsó', 'tepsi', 'kanál', 'villa', 'kés', 'késsel', 'fanyelű bicska' stb.), a házi környezet (léckerítés', 'deszka-kerítés', 'kútágas', 'kútgém', 'kútostor', 'kútkáva', 'kukoricagóré', 'szerű', 'ágyás', 'irtás', 'határ' stb.), a háziállatok és életmegtartásuk ('bal oldali ökör', 'jobb oldali ökör', 'bivaly', 'lebernyeg <a tehén nyakán>', 'kérődzik', 'bög', 'üzekedik <tehén>', 'megellik', 'kiherélik', 'meddő', 'juh', 'bárány', 'ürü', 'béget', 'juhász', 'bak', 'gida', 'mekeg', 'disznócsorda', 'kanász', 'baromfi', 'kotlós', 'csirke', 'kukorékol', 'kotkodácsol', 'cicerél', 'kendermagos', 'gúnár', 'kisliba', 'pehely', 'gágog', 'sziszeg', 'gúnárzik', 'kacsa', 'gácsér', 'hápog', 'pulyka', 'szuka', 'vonít', 'harap', 'kölykezik', 'dorombol', 'méh', 'méhkas', 'lép <a kasban>', 'viasz' stb.).

A térképlapok túlnyomó többsége, összesen százhatvanhét térkép szóföldrajzi természetű: azt ábrázolja, hogy a térkép fejlécében szereplő fogalmat (például az 'épít', 'malter', 'ollófa' stb. fogalmát) az egyes kutatópontokon milyen szóval fejezik ki. Huszonnégy térkép anyagát hangtani céllal gyűjtötték össze: a tégla, tető, zsindey, küszöb, lepedő, tükör, fésű, borotva, gyertya, sarló stb. helyi ejtÉsváltozatát keresték. Őt térképlap alaktani jellegű. Ezekben a rag, jel vagy képző a fontos, az tehát, hogy a szóban forgó viszonyításnak (teteje, szemet, késsel, sarlík, kérődzik) mi a kifejezési módja. A szóföld-

rajzi céllal végzett gyűjtés során néhány esetben valamennyi kutatóponton ugyanaz a szó — például *kanál*, *kanca*, *csikó*, *pokróc* (itt-ott: *lópokróc*) — jelentkezett, természetesen hangtani változatokban. A Nyatl. szerkesztői ilyenkor — helyesen — úgy döntöttek, hogy a megfelelő térképlapnak *lex.* (= szóföldrajzi) jelölést adnak, aminthogy — felfogásuk szerint — a térképlapok besorolását mindenkor a gyűjtési szándéknak, az adatközlők kikérdezési módjának kell meghatározni, s nem a gyűjtés eredményétől, a feljegyzett anyag szóföldrajzilag homogén vagy heterogén voltától kell függővé tenni. Megtörtént az is, hogy a hangtani céllal végzett gyűjtés folyamán — például a *lepedő* ejtésváltozatának kérdézesekor — szóföldrajzi értékű adat, más lexéma bukkant elő. Az ilyen adatokat a megfelelő térképlaphoz fűzött megjegyzésekben lehet megtalálni.

3. Nyelvészeti érdeklődésem előterében az etimológia áll. Az alábbiakban konkrét példákon fogom bemutatni, milyen megállapításokat, észrevételeket tehet az etimológus a Nyatl. II. részének tanulmányozása alapján. Mindenekelőtt kiemelek a gazdag anyagból, és kissé részletesebben megtárgyalok két olyan szót, amelyek különösen figyelemre méltó művelődéstörténeti vonatkozásai vannak. E két szó a *jenei* és a *zirzon*.

A bácskai Péterrévén feljegyzett *jenei*-nek 'göndör szőrű zsírsertés, mangalica' a jelentése (351. sz. térkép); temerini adatközlők szerint viszont a *jenei* a keresztezett, nagyobb szőrű disznófajtának a neve. Honnan került ez a megjelölés a Bácskába? Kérdésünkre a mangalicatenyésztés magyarországi története ad választ. Gaál László monográfiájából (A magyar állattenyésztés múltja. Bp., 1966. 316) idézek: „A régi soproni és győri sertéskereskedők, ha a Bakonyban rossz volt a makktermés és így nem tudtak jobb kondícióba került sertéseket ezen a vidéken felvásárolni, mindinkább délebbre kényszerültek. A drávántúli fekete sertések azonban nem nyerték meg tetszésüket, annál inkább a szávántúli szerb sertések. Ezekkel a sertésekkel űzött kereskedelem azonban a szerb fejedelmi család monopóliuma lévén, a kereskedők csak selejtesebb állatokhoz juthattak, amelyeket egyrészt Sopronban sovány sertésként, másrészt a Duna mellett 2–3 hónapig hajtva és útközben följavítva Győrbe szállítottak... A Győr felé irányított sertéseket Bicske–Alcsút vidékén már följavult — tehát tetszetős — állapotban látta J ó z s e f n á d o r [1776–1847] és nagy kedvet kapott ilyen állatok tenyésztéséhez. Elhatározta, hogy [az Arad megyében levő] kisjenői birtokán létesíttet egy ilyen »sumadia« tenyészetet. Elküldte tehát [1833-ban] Szerbiába Pfeiffer Mátyás sertéskereskedőt, akitől Milos [Obrenović, 1780–1860] megtudta, hogy ki is a megbízója. Erre az udvarias és gavallér fejedelem 9 kocát válogattatott ki és hozzá 2 »prima« kant ajándékozott a nádornak. Ez a kis törzs lett a kisjenői tenyészet alapja... Ez a tenyészet a későbbi idők során a magyar mangalicatenyésztők nagyobb részének adott tenyészanyagot. A század végéig 6014 kocát és 2774 kant vittek innen tenyésztésre az ország legkülönbözőbb vidékeire... Úgy látszik, ez a -- topcsideri tenyészetből származó -- »fejedelmi« ajándék tényleg elit tenyészállatokból állott, más magyarázatot különben az említett rohamos és eredményes elterjedésére nemigen lehet találni.” Az idézetből minden kétséget kizárólag tűnik ki, hogy a 'mangalica'-nak *jenei* neve nem más, mint az Arad megyei *Jenő* (= Kisjenő) község nevéből képzett melléknév, illetőleg annak főnevesülése, s végső soron azzal a mangalica tenyésztőrzssel függ össze, amelyet Milos szerb feje-

delem ajándékozott 1833-ban József nádornak. Mangalicák természetesen már 1833 előtt is voltak Magyarországon, hiszen egy Veszprém megyei „bitang-jegyzőkönyv” már 1791-ből említi őket (l. Gaál i.m. 317). Intenzív hazai tenyésztésük, egységes jellegűvé fejlesztésük azonban a kisjenői uradalomnak köszönhető, s a 'mangalica' jelentésű *jenei* sem más, mint a kisjenői uradalom mangalicatenyésztésének nyelvi nyoma.

A 'deszkából készült méhlikás' neveként nyelvjárásaink túlnyomó többsége a *kaptár*-t használja (386. sz. térkép). Ez emelkedett köznyelvi szintre is. Néhol azonban a *kaptár* helyett más szó járatos, éspedig a *kas*, *köpű*, *méhesláda* és *zirzon*. Mi lehet ez a különös hangalakú *zirzon*? Vegyük számba alakváltozatait, és lokalizáljuk őket: *érzonkas* (Jászládány), *irzom* (Nagykörű, Tószeg, Mélykút), *irzomkaptár*, (Nagykörű, Kiskunhalas), *irzon* (Ivád, Tószeg, Orosháza), *irzon* (Dunapataj), *irzonkaptár* (Tószeg), *irzonkas* és *irzonkas* (Dunapataj), *izrom* (Tószeg), *izromkaptár* (Kiskunhalas), *izron* és *izronkas* (Dunapataj), *izrony* (Tószeg), *zirzon* (Hernádszurdok, Tószeg, Öcsöd, Orosháza, Szeremle, Alsónyék), *zirzonkas* (Somogyacsa), *zirzonkás* (Bolyk). Fel-tűnő a változatoknak viszonylagos magas száma, továbbá az, hogy az adatok szétszórtan, földrajzilag egymástól távol eső kutatópontokon jelentkeznek. Ha ehhez a két körülményhez harmadikként hozzávessük, hogy a kaptár alkalmazása a kezdetleges köpűhöz és a méhkaushoz képest jóval fejlettebb fokon álló méhészkedést jelent, önként kínálkozik a feltevés, hogy a *zirzon* előzményét egy korábbi korszak legképzettebb méhészmestereinek szókészletében kell keresnünk, azokéban, akik nem elégedtek meg a hagyományos méhészeti ismeretanyaggal, hanem haladni kívántak, s ennek érdekében szakelőadásokat is hallgattak, szakirodalmat is olvastak. Rajtuk keresztül szivároghatott be nyelvjárásainkba ez az idegenül csengő szó. Nos, e feltevést teljes mértékben igazolja a magyarországi méhészet története. A XIX. század második felében a legkorszerűbb, legtökéletesebb kaptárnak a „*Dzierzon-féle kaptár*” (1883: *MagyLex.* 12: 197) vagy - rövidebben - a „*Dzierzonkaptár*” (1893: *PallasLex.* 5: 646) számított. E kaptárfajta a lengyel nemzeti-ségű Jan Dzierżon (1811 – 1906) sziléziai római katolikus lelkészről, a XIX. századnak talán legkiemelkedőbb, legnagyobb hatású gyakorlati és elméleti méhészeréről kapta nevét. (A jellegzetesen sziléziai *Dzierżon* [ejtsd: *dzerzsony*] családnév a lengyel régi és nyelvjárási *dzierżac*, *dzierżec* 'tart' ige tövéből képződött a *Bartoń*, *Bystroń*, *Siwoń* stb. családnevekhez hasonló módon. L. Stanisław Rospond: *Słownik nazwisk śląskich*. I. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1967. 231.) Dzierżon valósággal forradalmasította a méhészkedést azáltal, hogy a méhlikást mozgathatóvá, szétszedhetővé tette: előbb a lép vastagságának megfelelő lépkezetekkel ellátott lécecskéket helyezett bele, majd áttért a keretrendszerre. Több könyvet írt; legnevezetesebb a „*Theorie und Praxis des neuen Bienenfreundes*” (Brieg, 1847.) című. (Dzierżon nevének német írásváltozatáról – Johann *Dzierzon* – hiányzanak a lengyel diakritikus jelek.) Nézeteit élőszóval is népszerűsítette; Magyarországon is tartott előadásokat. (Életrajzára, működésére l.: *PallasLex.* 5: 646, 10: 137; *ÚjIdőkLex.* 8: 1767; *WEP.* 3: 253.) A legjobb magyar méhészeknek tehát bőségesen volt alkalmuk arra, hogy megismerkedjenek Dzierżon nevével. A magyar nyelvű méhészeti szakirodalomban szokásos *Dzierzon* névalak és a *zirzon* köznévi tanúsága szerint e megismerkedés legfőképpen a németes *Dzierzon* névváltozat írásképe alapján történt. A köznevesült *zirzon* szókezdő z-je a határozott névelős *a zirzon* → *az irzon* kapcsolatban támadó szóhatár-eltolódás

folytán a nyelvterület több helyén is elmaradt. E jelenséghez l. nyelvjárásai *ab* 'zab', *ablá* 'zabola', *acskó* 'zacskó', *ajda* 'zajda', *áp* 'záp', *ápor* 'zápor', *ászló* 'zászló', *dvár* 'zavár' stb. — Elbúcsúzva most a hatvanöt éve halott Dzierzoń nevének magyar köznévi utódjától, emlékezzünk meg még arról, hogy Dzierzoń érdemeiről saját hazája, Lengyelország sem feledkezett meg. 1946-ban az addig német néven *Reichenbach*-nak hívott sziléziai város a *Dzierzoniów* nevet nyerte. Ilyen rokoni kapcsolata van tehát a magyar nyelvjárások szerény *zirzon* szavának.

4. További példáimban arra szorítkozom, hogy a térképlapok sorrendjében tömören felvázoljak egy-egy etimológiai gondolatot, megoldást.

A 196. sz. térképlapról, amely több joggal viselhetné feliratként a szinte általánosan ismert *szarufá*-t, mint a szűk területen használt *ollófá*-t, leolvasható, hogy az 1546 óta adatolt *rag* 'szarufa' (Oklsz.) még mindig elő-előfordul Délnyugat-Dunántúl nyelvjárásaiban. E *rag* forrása egy szláv *rogz* 'ua.' (tkp. 'szarv') volt (l. Kniezsa: SzJJSz. 454). Korábban a *rag* nagyobb területen – Fejér megyében, Tolnában, Kiskunhalason is – élt (l. MTsz. *rag-aly* a.). Minthogy a *szarufa* onomasziológiailag szembe ötlően közel áll a szláv *rogz* 'szarufa' szóhoz (l. még szerb-horvát *różnik* 'ua.'), szlovén *rožnik* 'ua.', vend *rozsenica* 'ua.' is), nem lehetetlen, hogy a magyar *szarufa* szláv mintára, tükörszóként keletkezett.

A Rétén feljegyzett *hambalka*, *hambalka* 'kakasülő' (198. sz. térképlap) a szlovákból származik. Vö. szlovák *hambalok*, *hambálok* 'ua.' (SlSJ. 1: 457). A szlovák szó a német *Hahnenbalken* 'ua.' átvétele (l. Machek: EtSlČ.² 158).

A Barslécecen gyűjtött *ajtófutrá* 'ajtófélfá' (204. sz. térkép) *-futrá* utótagja a szlovákból való, vö. szlovák *futro* 'ajtófélfá' < német *Futter* 'ua.' (Machek: EtSlČ.² 148). Ugyancsak szlovák közvetítéssel került már át hozzánk korábban is e német szó 'bélés' jelentésben (MTsz.).

A Szárászon és néhol másutt feljegyzett *kuptor* 'kemence' (137. sz. térkép) a románból származik; vö. román *cuptór* 'ua.' (Cioranescu: DiceEtRum. 264).

A Kóton gyűjtött *stiblec* 'sut' (239. sz. térkép) a szlovénből való; vö. szlovén nyelvjárás *štibelc* 'szobácska' (Striedter-Temps: DLwSlv. 229). A szlovén szó forrása a bajor-osztrák *Stüblein*, középfelnémet *stübel* 'ua.'

A Becsehelyen feljegyzett *gerebice*, *gerebice*, *gerebice* 'szénvonó' (242. sz. térkép) a szerb-horvátból származik. Vö. szerb-horvát *grěblica*, *grěbljica* 'ua.' (SKŃJ. 3: 605). L. még szlovén *grěbljica* 'ua.' (Pleteršnik 2: 249).

A 'kétfülű kosár' (247. sz. térkép) jelölésére Nyugat-Dunántúl számos kutatópontján a dallamos *silinga* (l. MTsz. is) használatos, amely a bajor-osztrák *Schwinge* 'lapos, tojásdad alakú, kétfülű kosár' (Jakob Ebner: *Wie sagt man in Österreich? Wörterbuch der österreichischen Besonderheiten*. Duden-Taschenbücher. Band 8. Mannheim—Wien—Zürich, 1969. 204) átvétele. A bajor-osztrák szó tkp. jelentése 'az, amit lóbálnak, lengetnek'. (Etimológiájához, jelentésfejlődéséhez l. Grimm: DtWb. 9: 2683; TrübnersDtWb. 6: 287.) A magyar szó alakja azt sejteti, hogy nem legújabb kori, hanem régebbi jövevénnyel van dolgunk. Hangtani szempontból figyelmet érdemel a bajor-osztrák szóvégi *ə* (írva: *e*) > magyar *a* megfelelés. Ehhez vö. *cérna*, *cíha*, *péllda* stb. Azt, hogy a kétfülű kosár bizonyos fajtáját a dunántúli magyarság a németektől ismerte meg, a Kisherenden feljegyzett *némötkosár* 'kétfülű kosár' is bizonyítja. — A barsléceci *grábica* 'ua.' a szlovákból való; vö. szlovák

krabica 'doboz, skatulya' (SISJ. 1: 760; l. még Machek: EtSlČ.² 287 *krabice* a.). Ez utóbbi minden bizonnyal származásbeli kapcsolatban van a magyar *garaboly* (l. TESz. 1: 1026) idegen nyelvi előzményével.

A Nagyhinden és Zsitvabesenyőn gyűjtött *csépāk* 'kancsó' (252. sz. térkép), valamint a barslédeci *čepāk* 'ua.' forrása a szlovák nyelvjárási *čepāk* 'korsó' (Kálal 71; SSpJS. 251), amely etimológiailag összetartozik a magyar *cserpāk* 'merítőedény' (TESz. 1: 512) szláv eredetijével (l. Machek: EtSlČ.² 98 *čerpaci* a.).

A barslédeci *pěkács* 'tepsi' (253. sz. térkép) a szlovák *pěkáč* 'ua.' (SISJ. 3: 51) átvétele. A bolyki *drótvány*, deregnyői *brótvány* 'tepsi' (l. MTsz. *brótván* a. is) forrása a keletiszlovák *brotván* 'ua.' (Kálal 42) < német *Bratpfanne* 'serpenyő' (Machek: EtSlČ.² 70 *brutvan* a.).

A Barslédecen gyűjtött *věllicská* 'villa mint evőeszköz' (256. sz. térkép) a kicsinyítő képzős szlovák *vidlička* 'ua.' (SISJ. 5: 93) átvétele.

A Velika Pisanicán feljegyzett *šklóca* 'fanyelű bicska' (259. sz. térkép) a szerb-horvátból való. Vö. szerb-l. orvát *šklóca* 'ua.' (Vuk³ 870). E főnév a zseb-kés pengéjének becsattantásával kapcsolatos hangjelenségre utal, és a *šklòcati* 'elcsetten, nem sül el <lőfegyver>; vacog' ige postverbaléjaként keletkezett. Onomasziológiai szempontból vö. német *Klappmesser* és *Schnappmesser* 'bicska' (tkp. 'csapódva csukódó kés').

A Magyarbődön és másutt gyűjtött, 'szálka' jelentésű *stipāk*-hoz (273. sz. térkép), valamint a Pusztafalun gyűjtött, 'nagyobb, vastagabb faszilánk' jelentésű *csěpkā*-hoz vö. szlovák *štiepka* 'szilánk, szálka' (SISJ. 4: 455). A szlovák szó etimológiájához l. Machek: EtSlČ.² 626 *štípaci* a.

A bolyki *bārbulā* 'nagyereblye' (277. sz. térkép) etimológiailag ugyanaz a szó, mint a palóc és a dunántúli nyelvjárásokban feljegyzett *barbora* 'nagybögő' (EtSz. 1: 287; Kniezsa: SzlJsz. 594). Forrása a szlovák nyelvjárási *barbora* 'nagybögő', *barbory* [többes szám] 'nagyereblye' (EtSz. 1: 288). A szlovák szó személynévi eredetű: a *Barbora* 'Borbála' női névből keletkezett (Machek: EtSlČ.² 46). Arra, hogy egy 'nagybögő' jelentésű szónak 'nagyereblye' jelentése fejlődhetik, vö. magyar nyelvjárási *bögő*, *brúgó* 'nagyereblye' (277. sz. térkép). A Tornagörgőn feljegyzett *sāndor* 'nagyereblye' (uo.) viszont azt bizonyítja, hogy a gyakori keresztnevek köznevesülése a mai magyar nyelvjárásokban is meglévő folyamat.

A Nagyhinden gyűjtött *bāpkā*, *bāpkā* 'kaszakalapáláshoz használt üllő vasrésze' és a magyarbődi *bāpkā*, *bāpkā* 'ua.' (284. sz. térkép) a szlovák *bapka* 'kaszakalapáláshoz való üllő' (SISJ. 1: 61) átvétele. Etimológiailag összetartozik a magyar *bāba* és *batka* szláv eredetijével. (L.: TESz. 1: 209, 258; Machek: EtSlČ.² 39.)

A Velika Pisanicán élő *tōr* 'ól előtti kifutó' (303. sz. térkép) a szerb-horvát *tōr* 'karám, cserény, akol' (Vuk³ 767; Dayre-Deanović-Maixner² 793) átvétele.

A szárazsi *almaszār*, *hārmaszār* stb. 'csödör' (315. sz. térkép) a románból való; vö. román *armăsār* 'ua.' (Cioranescu: DiceEtRum. 38).

Az Oltszakadátan gyűjtött *brěāzu* 'hóka' (320. sz. térkép) és a csernátfalvi *brīāz*, *brěāz* 'ua.' a románból való; vö. román *breāz* 'ua.' < bolgár *браз* 'ua.' (BEtReč. 85).

Az oltszakadátai *pintēnog* 'kesely' (321. sz. térkép) és a csernátfalvi *pintīnuog*, *pintīnok* 'ua.' szintén a románból származik. Vö. román *pintēnog* 'ua.'. A román szó forrása a szerb-horvát *putōnog* 'ua.' alapján rekonstruál-

ható régi déli szláv *petonogъ (tkp. 'foltos lábú'; vö. Miklosich: EtWb. 239 *pentino* a.: Cioranescu: DiceEtRum. 625) lehetett. A *petonogъ szabályos szerb-horvát folytatása *petonog volna, de ezt 'ötlábú'-nak lehetne érteni. Ezért alakult ki a *putonog*, amit viszont 'béklyós lábú'-nak fognak fel.

A jánoki *fántás* 'csökönnyös' (327. sz. térkép), magyarbódi *fántás* 'ua.', nagyszalánci *fántás* 'ua.' alapszavának forrása a szlovák *fanta* 'bolondság, hóbort' (SSpJS. 575). Ezt alighanem a szlovák *fantast* 'fantaszta' alapján következtették ki. A szárászai *narábos*, *nărăvos* 'csökönnyös', torockó-szentgyörgyi *naráváš* 'ua.', csernátfalvi *nărăväs* 'ua.' a románból való. Vö. román *nărăväs* 'ua.'. Ennek alapszava, a román *nărăv* 'szokás; csökönnyösség' szláv eredetű; vö. bolgár *нараб* 'szokás', orosz *напов* 'szokás; csökönnyösség'.

A '〈tehén〉 üzekedik' (337. sz. térkép) fogalmának nyelvjárási kifejezései közül számosnak van onomasziológiai megfelelője a közelebbi vagy távolabbi nyelvekben. Például: *fojat* ~ szerb-horvát *těci se* '〈kecske〉 pázrik' (Dayre -Deanović -Maixner² 782), orosz *мечка* 'pározási időszak' (SIRLJ. 15: 424); *üzekedik* ~ bolgár *гônia ce* 'üzekedik, pázrasi időszakban van' (BKE. 1: 192), szerb-horvát *göniti se* 'ua.' (SzbhvMSz. 1: 391), szlovén *goniti se* 'ua.' (Tom. 1966. 127), szlovák *honit' sa* 'ua.' (SISJ. 1: 504); *futoshatnék* ~ német *läufig* 'tüzelő <zuka>' (Wahrig: Wb. 2239), szlovák *behat' sa* '〈tehén〉 folytat' (SISJ. 1: 78); *párolhatnék* ~ német *sich paaren* 'pározik' (Wahrig: Wb. 2648), orosz *снапуться* 'ua.' (SIRLJ. 14: 470); *bikászhatnék* ~ német *stieren* '〈tehén〉 folytat' (Wahrig: Wb. 3426), *rindern* 'ua.' (Wahrig: Wb. 2948). A Vajdakamaráson feljegyzett „*mikor gonyica*” szerkezet második tagja a románból való. Vö. román *góniță* 'folyató tehén; folytatás, hágatás' <: román *goni* 'üzekedik, hág' < déli szláv *goniti* 'hajt, üz, kerget' (Cioranescu: DiceEtRum. 374).

A 'kiherél' fogalmát (339. sz. térkép) bizonyos nyelvjárásaink – főleg Nyugat-Dunántúlon – a *kimeccik*, *kivágják* igével fejezik ki. Vö. német *aus-schneiden* 'herél' (Halász: NMSz.² 233), szlovák *vyrezat'* 'ua.' (SISJ. 5: 282).

A Lozsádon gyűjtött *sztärpa* 'meddő' (340. sz. térkép) forrása a román *sterp* 'ua.' melléknév nőnemű *stärpä* alakja. Ehhez l. Cioranescu: DiceEtRum. 791.

A barslédeci és nagyszalánci *skop* 'ürü' (344. sz. térkép) a szlovák *škop* 'ua.' (SISJ. 4: 418) átvétele. A vajdakamarási *zsugány* 'ua.' a románból származik; vö. román nyelvjárási *jugán* 'herélt ló' (DLRM. 438), 'ökör' (Cioranescu: DiceEtRum. 456 *jug* a.).

A 'mangalica' (351. sz. térkép) egyik megnevezése, a *gica* (Viszák, Szentgyörgyvölgy, Bödeháza, Kót) és *gice* (Felsőőr) olyan területen él, amely szerb-horvát nyelvjárásokkal szomszédos. Éppen ezért a magyar *gica* és a szerb-horvát *gica* 'coca, mancsi, disznó' (SKNJ. 3: 270) nem lehet független egymástól. A szerb-horvát *gica* a disznóhívogató *gic*, *gica*, *gici*, *gico* (SKNJ. 3: 270, 271) szókból keletkezett. Ugyanebből a disznóhívogató szócsoporthoz származik a szerb-horvát *gican*, *gicän* 'coca, mancsi, disznó', *gickati* '〈disznókat〉 hívogat <gic! gic! kiáltással>', *gicko* 'kandisznó', *gicnuti* '〈disznót〉 hív <gic! kiáltással>' (SKNJ. 3: 271). Szófeldrajzi és művelődéstörténeti megfontolások, továbbá a szerb-horvát *gica*-nak a magyar *gicá*-énál terebélyesebb családja alapján úgy vélem, hogy a 'mangalica' jelentésű magyar *gica* szerb-horvát jövevényszó. Nem tartom megnyugtatónak azt az eddigi magyarázatot (TESz. 1: 1058 *gica*² a.; Kelemen József: A mondatzók a magyar nyelvben. Bp., 1970: 250, 353), amely -- tekintet nélkül a sertésenyésztésükről híres szerbek és horvátok *gica*-jára, valamint a magyar *gica* szófeldrajzi helyzeté-

re a magyar nyelvjárási *gidz-gidz-gidz-gic* és *gicci-gicci* disznóhívogató szóból indul ki, s a *gicá*-t belső keletkezésű szavaink közé sorolja. – A 'mangalica' jelentésű nyitragerecséri *kucsorá*, barslédeci *kucsér*, nagyhindi *kucséra* a szlovákból való. Vö. szlovák *kučera* 'göndör fürt' (SISJ. 1: 787). A név a mangalicák göndör szőrére utal. Vö. nyelvjárási *göndör*, *kondor*, *bongyor* 'mangalica' (351. sz. térkép).

A 'baromfi' jelentésű *aprójóság* és *aprómarha* (257. sz. térkép) szavakhoz vö. német *Kleinvieh* 'kisállat, baromfi' (Wahrig: Wb. 2050), *Kleintier* 'ua.' (Sprach-Brockhaus⁷ 344), az ugyancsak 'baromfi' jelentésű *aprólék*-hoz pedig vö. cseh *drůbež* 'ua.' (Machek: EtSlČ.² 128 *drob* 1° a.), ukrán nyelvjárási *дpіо* 'ua.' (URSl. 1: 461), *дpібуна* 'ua.' (URSl. 1: 464), kárpátukrán *дpібля* 'ua.' (Csoppei 80), Az összevetett szavaknak hasonló a szemléleteti hátterük.

A domokosi *kęcâvo*, *kácâvo* 'szuka' (376. sz. térkép) és a lozsádi *kęcâva* 'ua.' forrása a román *câtea* 'ua.' (Cioranescu: DiccEtRum. 148).

A kóti *gerpe* 'lép a kasban' (387. sz. térkép) eredetéhez vö. szlovén nyelvjárási (vend) *gyarpa*, *járpa* 'ua.' (Fliszár 34, 38), *kerpe*, *gyiérpa*, *gyarpe* (Ethn. 82: 71.). A szlovén szó etimológiájához l. Vasmer: RussEtWb. 2: 337 *неpзá* a. A barslédeci *pálást*, *pálásty* 'ua.', nagyszalánci *pálást*, *pálást* 'ua.' a szlovák *plást* 'ua.' (SISJ. 3: 81; Machek: EtSlČ.² 455) átvétele. A magyar szó hangalakja a *pálást* 'felső ruhadarab' hatására módosult.

5. Ezek az inkább csak ízelítőnek szánt példák is bizonyára eléggé érzékeltetik azt a kivételes bőségu anyagot, amelyet a Nyatl. II. részének térképlapjai a magyar szókincs kutatója számára nyújtanak. De már most, a Nyatl. I. és II. részének birtokában is határozottan állíthatom, hogy a Nyatl. teljes szókészleteti anyaga csupán akkor válhat igazán hozzáférhetővé, s akkor kerülhet be a magyar nyelvészeti szakirodalom vérkeringésébe, ha a Nyatl. VI. részének közzététele után, vagy – még inkább – a VI. résszel egy időben megjelenik az egész mű együttes szómutatója, amely a térképeken szereplő valamennyi lexémát magában foglalja a fontosabb alakváltozatokkal együtt. A legcélszerűbbnek azt vélem, hogy a szómutató külön kötetet alkosson. Ezt a kötetet minden bizonnal nem csupán a Nyatl. vásárlói szereznék be, hanem mások is, azok, akik a magánkönyvtárukban is könnyen elhelyezhető kötetből előre ki akarják keresni a Nyatl. őket érdeklő térképlapjának számát. s a Nyatl.-t magát valamelyik közkönyvtárunkból kölcsönzik ki, és ott használják. A Nyatl. mutatója – a folyóiratok mutatóihoz hasonlóan – rengeteg munkától tudja majd megkímélni a kutatót. Bizom benne, hogy összeállítására és megjelentetésére módot fog találni a Nyatl. szerkesztősége és az Akadémiai Kiadó.

Ismertetésem végére érve megelégedéssel hangsúlyozom, hogy a Nyatl. II. része éppúgy rászolgál a nyelvészek, néprajzosok, gazdaságtörténészek stb. osztatlan elismerésére, mint a két évvel korábban megjelent I. rész. Nem csökkenő érdeklődéssel várjuk a soron következő III. részt, amelynek a tervek szerint a legközelebbi páros számú esztendőben, 1972-ben kell napvilágot látnia.

Kiss Lajos

Az ikes ragozás a mai magyar nyelvben

I. Nyelvtanaink az alanyi ragozást általában két részre osztják, ikes és iktelen ragozásra (vö. MMNyR. 1: 500–7). De milyen szerepe van mai köznyelvünkben az ikes ragozásnak? Beszélhetünk-e ma ikes ragozásról? Kétségtelen, hogy az *ikes ige* elnevezést meg kell tartanunk; azokat az igéket nevezzük így, amelyek szótári alakjukban, azaz jelentő mód jelen idő egyes harmadik személyében *-ik* ragot kapnak. Az ikes ragozásról azonban már sokan megállapították, hogy kihalóban levő nyelvi forma (vö. Balassa József: Nyr. 54: 67, Nagy J. Béla: Msn. 4: 7; uo. 85). De ugyanakkor az ikes ragozás pusztulását a nyelv más, fontosabbnak érzett funkciók kifejezésére használja fel (vö. Nagy J. Béla: Msn. 4: 11; Lőrincze Lajos: Nyr. 77: 210–2; Ferenczy Géza: Nyr. 85: 493–5). Az eredetileg szenvedő és visszaható értékű ragozás elvesztette eredeti funkcióját, előbb az intranzitív tulajdonság jelölőjévé változott, és később csupán ragozási változattá lett (vö. Simonyi: Az ikes ragozás története. NyF. 28: 7–16; Horger: A magyar igeragozás története 36–41; Mészöly- NyK. 51: 1–13). Simonyi arra is rámutat, hogy az ikes ragozást Révai élesztette újjá a nyelvújítók segítségével (i. m. 3; Nyr. 47: 195). A XIX. század második felében azután az iskolák igyekeztek elterjeszteni több-kevesebb sikerrel.

Az ikes ragozás, amint tudjuk, csak egyes számban tért el az iktelentől jelentő és feltételes mód jelen időben, a régi futurumban és elbeszélő múltban, valamint felszólító módban. Valamikor — úgy látszik — következetes rendszert alkotott. De mi maradt ebből a rendszerből? A futurum és az elbeszélő múlt már teljesen eltűnt a köznyelvből, és velük együtt pusztultak természetesen az ikes alakok is. Lőrincze Lajos 1953-ban azt írja: „jelentő módban — néhány szórványos kivételt nem tekintve — szabályosan megkülönböztetjük az ikes és iktelen igéket”; de már feltételes és felszólító módban ő is megengedi mind a két ragozásmódot (Nyr. 77: 212).

Tudjuk azonban, hogy jelentő mód egyes szám második személy ma már más törvényszerűségeknek engedelmeskedik, az *-sz* vagy az *-l* rag nem az ige ikes vagy iktelen volta szerint járul a tőhöz. A MMNyR. megállapítja, hogy az „ikes ragozás 2. személyben a beszélt nyelv *s*, *sz*, *z* szóvégen kívül eléggé ritkán *s* csak irodalmias hangulattal használ *l*-es ragot” (1: 502). De nemcsak az *s*, *sz*, *z* végű ikes igék, hanem az iktelenek is *-l* raggal alkotják ezt a személyt: *olvasol*, *viszel*, *nézel*. És a kérdés másik oldalát tekintve — úgy hiszem — még írónk nyelvben sem találhatunk az *l* tövű ikes igék második személyében *l* ragot, pedig az volna a szabályos. De melyik írónk merne ilyen formákat leírni: *válol*, *döglöl*, *hajlol*, *siklol*, *züllöl* stb. Ezek ma már mosolyt keltenének (vö. Msn. 4: 5). — Mi a helyzet az első személyben? Ismét az MMNyR.-t idézhetjük; a nyelvtan szerint az *eszek*, *iszok* stb. alakokat a köznyelv kerüli, de „gyökeresen nem irtotta ki a használatból, s így irodalmunk is jól ismeri” (1: 502). Ez természetes is, mert van jó néhány ikes ige, amelyet semmiképp sem lehet ikesen ragozni első személyben. Ki mondaná így: *cukrot szopom*. Nyilván senki; helyesen: *cukrot szopok*. — De nemcsak az első, második személyben, hanem még a harmadikban is van ingadozás; így például némely ige ikes, de igékötös származékainak egy része nem az; *dolgozik* ~ *feldolgoz* stb. Gyakran ikes és iktelen változat egymás mellett él, például *sikoltoz* ~ *sikoltozik*. Sokszor a két változat között jelentéskülönbség is van: *golyóz* ~ *golyózik* (vö. ÉrtSz.). A fentiekből tehát megállapíthatjuk, hogy még jelentő

módban sem olyan egyértelmű az ikes ragozás mai helyzete. Így célszerű megvizsgálunk az értelmező szótárban található valamennyi ikes igét, hogy az ikes ragozás mai állapotáról képet kapjunk. Munkánkat a VégSz. nagymértékben megkönnyíti, mert benne együtt találunk „A magyar nyelv értelmező szótárában előforduló minden ikes igét.”¹

2. Simonyi „Az ikes ragozás története” című tanulmányában számba veszi, hogy a nyelvtörténet során hol voltak nagyobb ingadozások, változások, és rámutat arra is, hogy az ikes és iktelen alakok között jelentéskülönülés fejlődhetett ki (NyF. 28: 8–9). Először azt vizsgáljuk meg, hogy mai köznyelvünkben hogyan jelentkezik a jelentéskülönülésnek ez a módja.

Megállapíthatjuk, hogy sok igében történt szóhasadás. Az Értelmező Szótárban számos ige fordul elő ikes és iktelen címszóval, tehát külön-külön szócikk foglalkozik velük, mert közöttük már kisebb-nagyobb jelentéseltérés mutatkozik. Itt csupán felsorolunk néhányat, a köztük levő jelentéskülönbséget az Értelmező Szótárban tanulmányozhatjuk. Ezek a szópárok a következők: *ágaz ~ ágazik, alányúl ~ alányúlik, átdolgoz ~ átdolgozik, áthajol ~ áthajlik, átnyúl ~ átnyúlik, bán ~ bánik, behajol ~ behajlik, behajóz ~ behajózik, búj ~ bújik, cukroz ~ cukrozik, csikland ~ csiklandik, ettel ~ ettelik, ér ~ érik, érez ~ érzik, felesz ~ feleszik, fogaz ~ fogzik, golyóz ~ golyózik, gyűrűz ~ gyűrűzik, hajol ~ hajlik, hall ~ hallik, harangoz ~ harangozik, karamboloz ~ karambolozik, karikáz ~ karikázik, kihajóz ~ kihajózik, kockáz ~ kockázik, le-, hajol ~ lehajlik, megold ~ megoldik, megszeg ~ megszegik, nyúl ~ nyúlik, ötol (-hatol) ~ ötlük, párol ~ párluk, pitykéz ~ pitykézik, porol ~ porlik, poroz ~ porzik, rugóz ~ rugózik, sarkall ~ sarkallik, sugároz ~ sugárzik, szagol ~ szaglik, szeg ~ szegik, szop ~ szopik, tetőz ~ tetőzik, torol ~ torlik, tör ~ török, vérez ~ vérzik, viharoz ~ viharzik, világol ~ világlik.* Néhol a szavak jelentése között alig észlelhető eltérés mutatkozik, de számos szópárnál már nagyfokú jelentéskülönbség van. — A ragozás szempontjából vizsgálva őket, megállapíthatjuk, hogy nemigen találunk magyar embert, aki a fenti ikes igéket a harmadik személyen kívül ikesen ragozná.

3. Számításunk szerint mintegy 3400 ikes ige van az Értelmező Szótárban. Ezek nem viselkednek egyöntetűen, számos címszó mellett megtalálható a szócikkfejen a címszó iktelen változata, és sok iktelen címszó mellett is ott áll a szótárban az ikes variáns. Ezért célszerű megvizsgálni az ikes igék típusait, össze kell gyűjtenünk azokat, amelyeknek iktelen változatát említik a szócikkben, és végül figyelembe kell vennünk azt is, hogy az ÉrtSz. szerzői mit mondanak az egyes igék ragozásáról. A szótár ugyanis nem ragaszkodik a „szabályos” ikes ragozáshoz, hanem az élő nyelvhasználatot veszi alapul (1: XXV). Forrásunk közli azt is, hogy a címszó ikes vagy iktelen változatát régiesnek, tájnyelvinek, irodalminak stb. kell értékelnünk (1: XXII – XXIII). Minthogy az ÉrtSz. csak a tőigék ragozására nézve ad útbaigazítást, az igekötősek közül pedig csak azokra, amelyek igekötő nélkül nem szerepelnek címszóként a szótárban (1: XIV, XXII), a különböző összetett igék ragozá-

¹ Sajnos dolgozatom elkészülte után értesültem arról, hogy az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének kézisztári osztályán található kéziratban Ferenczy Géza „Az ikes igék ragozott alakjai” (Bp., 1954. 231 l.) c. összeállítása, amely az Értelmező Szótár számára készült. Ebben a műben vizsgált anyagunkat készebb állapotban kaphattuk volna, mint a VégSz.-ből.

sára vonatkozólag a VégSz. munkatársainak a véleményét vesszük figyelembe (vö. Papp Ferenc - Jánoska Sándor: MNy. 63: 138).

a) A legtöbb ikes ige töve *d* hanggal végződik. A 3400-ból mintegy 1850 tartozik ide. Nagy részük *-od/-ed/-öd*, *-öd/-őd* és *-kod/-ked/-kőd* képzős. Ebben a típusban ingadozás nemigen található, bár ma is van néhány *-od/-ed/-öd* vagy *-kod/-ked/-kőd* képzős iktelen ige, de ezek, úgy látszik, már meg is maradnak iktelennek. Ezek a következők: *csapkod*, *elkapkod*, *húzkod*, *kapkod*, *lenyomkod*, *lopkod*, *megnyomkod*, *nyomkod*, *összekapkod*, *szétkapkod*; *csipked*, *lépked*, *repked*; *döfköd*, *köpköd*, *tömköd*, *tűzköd*; *letapod*, *tapod*; *csügged*, *elcsügged*; *bököd*. Ezek gyakorító igék, de nem állíthatjuk, hogy ezért nem váltak ikessé, ugyanis sok gyakorító és folyamatos cselekvést kifejező ige ikessé lett, például: *rakodik*; *büvarkodik*, *tanárokodik* stb. A *d* tövű ikes igék közül a *hazudik* és a *lehazudik* címszavak mellett hozzájuk az iktelen formát az ÉrtSz. szerzői, de a *hazud* alakot elavultnak, a *lehazud*-ot pedig ritkának minősítik. A *megvénhedik* mellett stílusminősítés nélkül szerepel a *megvénhed*, viszont az *elvénhed* szintén a „ritka” jelzést kapja. A több mint 1800 *d* tövű ikes ige közül tehát csupán négy mellett tartják szükségesnek az ÉrtSz. szerzői megemlíteni az iktelen változatot, itt a kérdés már eldőlt, a fejlődés, legalábbis egyelőre, megállapodott. Az ÉrtSz. az ilyen „állandó ikes igék” esetében a felszólító mód egyes harmadik személyben az iktelen változatot is megadja zárójelben, az ikes alakot irodalminak és választékosnak, az iktelent köznyelvinek és népiesnek tartja (vö. I: XXII—XXIII). A VégSz. ezt úgy értelmezte, hogy az ilyeneket főképpen ikesen kell ragozni (MNy. 63: 143). Az összetett (igekötős stb.) igékre vonatkozó ragozási útmutatást a VégSz. munkatársai adták meg saját elgondolásuk, nyelvértékük szerint. Itt a *d* tövűeknél a két szótár véleménye nagyon jól egybevágh. Ezeket általában ikesen ragoztatják. Közülük csupán a következőket kell a szótárak szerint iktelenül ragozni: *alkonyodik*, *átforrósodik*, *átkínlódik*, *baszakodik*, *devalválódik*, *elbürokratizálódik*, *gabalyodik*, *hazudik*, *iperedik*, *megfürdik*, *megvénhedik*, *okádik*, *összehazudik*, *sulányodik*, *takarékoskodik*, *tanúskodik*. Amint látjuk, nincsenek túlsúlyban az igekötősek. Ezeken kívül van néhány olyan ige is, amelynek mindkét ragozási formáját elfogadják forrásaink: *anyáskodik*, *álmodik*, *áporodik*, *csontosodik*, *egybekapcsolódik*, *egybeszövődik*, *egybeverődik*, *ékelődik*, *elvénhedik*, *fürődik*, *fürdik*, *fűződik*, *gazosodik*, *házasodik*, *jótekonysodik*, *nyakaskodik*, *nyughatatlanokodik*, *panaszokodik*, *pöröskodik*, *sűrűdik*, *sűrűsödik*, *törődik*.

b) Az ikes igék következő csoportját nagyságrendben a z tövűek alkotják, tehát azok, amelyekben az *-ik* előtt z hang áll. Ezek *-z*, *-doz/-dez/-döz*, *-koz/-kez/-köz* és *-kóz/-kőz* képzős származékok. Ebben a típusban nagyobb a változatlanság. Simonyi megállapította, hogy a *-z* képzős tárgyatlan igék már a kódexek korában ingadoztak az ikes és iktelen ragozás között. Azután a legtöbb *-z* képzős tárgyatlan ige ikessé változott. Végül kialakulóban volt egy olyan szokás, hogy a tárgyaz *z* végűek iktelenek, a tárgyatlanok ikések. A folyamat azonban lassú volt, „s az ingadozás úgyszólván napjainkig tart, még a 3. személyben is” — írja Simonyi 1906-ban (NyF. 28: 18). De az ingadozás még ma is tart, 1971-ben, még harmadik személyben is! Az ÉrtSz.-ban kb. 890 z tövű ikes ige van, és mintegy 330 mellett szerepel a szócikkfejlében az iktelen változat, és természetesen az is gyakran előfordul, hogy iktelen *z* végű címszó mellett találunk ikes variánst.

Először vizsgáljuk meg az ikéseket! Túlnyomó részben a *-z* képzős származékoknál tapasztalhatunk ingadozást. Az ÉrtSz. munkatársai a következő

címszavak mellett stílusérték nélkül szerepeltetik az iktelen változatot: *áradozik, áthajózik, átcikázik, bagózik, bálozik, batyuzik, biciklizik, bigézik, borjazik, botorkázik, bratyizik, bridzsezik, cimbalmozik, csellózik, csemegézik, csibukozik, dáridózik, darvadozik, dermedezik, dohányzik, dominózik, ebédezik, egykézik, elábrándozik, elcsemegézik, elidőzik, előszobázik, elrévedezik, érettségizik, falatozik, ferblizik, flótázik, főzőcskézik, furulyázik, gatyázik, gordonkázik, gyakorlatozik, gyümölcsözik, hancúzik, harmóniumozik, hengerbuckázik, hugyozik, ijedezik, italozik, kárörvendezik, képesítőzik, kikocsizik, kommissiózik, kornyadozik, krikettezik, kulizik, kúrázik, lábadozik, lúzadozik, leáldozik, leérettségizik, leszakadozik, levegőzik, levizsgázik, megáldozik, melózik, misézik, motorozik, murizik, mutyizik, óhajtozik, ordítózik, öklendezik, örvendezik, paklizik, párbajozik, petézik, piacozik, pikulázik, pingpongozik, potyázik, rápuskázik, révedezik, sápitózik, sikolyázik, sikonkázik, szaladozik, szánkózik, szundizik, szunnyadozik, tivornyázik, üzletezik. Ezek -z képzősek, és többnyire denominális származékok. De van itt néhány -doz/-dez/-döz és egy -koz képzős ingadozó ige is: *fickándozik, foszladozik, letöredezik, oszladozik, rémüldözik, sokadozik; megtanácsozik.**

Az alábbi igék iktelen változatát választékosnak, irodalminak tartják az ÉrtSz. szerzői: *ábrándozik, áhítózik, állomásozik, álmodozik, alsózik, amerikázik, autózik, babázik, bokázik, bolondozik, bukfencezik, ceremóniázik, cicázik, cikkezik, csónakázik, dámázik, diétázik, dikciózik, divatozik, ébredezik, éjszakázik, éledezik, elkalandozik, esküdőzik, fakutyázik, fáradozik, feketézik, felbukfencezik, felburjánzik, fogyókúrázik, fonnyadozik, fulladozik, futballozik, fuvolázik, gombázik, gombozik, gondolázik, görnyedezik, gyöngyözik, háborúzik, habozik, hahotázik, hajladozik, hajókázik, hajózik, halandzsázik, hancúrozik, handabandázik, hárfázik, harmonikázik, harmonázik, hasadozik, hejehujázik, hervadozik, hibázik, hógolyózik, hokizik, hólabdázik, hurrázik, huszonegyezik, időzik, instanciázik, kacsázik, kajakozik, kalandozik, kamatozik, kerékpározik, keringőzik, kézimunkázik, kocsikázik, komédiázik, konferenciázik, korzózik, kosarazik, könnyezik, kvaterkázik, lakmározik, lankadozik, lebukfencezik, lovacskazik, málladozik, megvacsorázik, métázik, napfürdőzik, napozik, nótázik, olvadozik, pályázik, panamázik, papizik, parádézik, pásztázik, pezsgőzik, pipázik, pletykázik, polkázik, polózik, porladozik, pukkadozik, puskazik, repedezik, rikkolozik, roskadozik, sakkozik, sápadozik, skálázik, sóhajtozik, süllýedezik, sűtkérezik, szánkázik, szénázik, sziporkázik, taktikázik, tanyázik, tárogatózik, teázik, této-vázik, tízórai-*zik, trillázik, túlórázik, túrázik, ülésezik, vacsorázik, vágta-
zi-
ci-
ó-
zi-
k, valutázik, verejtékezik, vitázik, vizsgázik, zsidózik. Itt is találunk néhány -doz/-dez/-döz képzős származékot: *ájuldozik, ámuldozik, bojladozik, esedezik, hajladozik, hulladozik, hűledezik, ingadozik, játszadozik, ömledezik, rogyadozik, romladozik, töredezik, tünedezik, ugrándozik.***

Az alábbi igék iktelen változatát az ÉrtSz. „ritkának” minősíti: *anekdotázik, átázik, bögőzik, burjánzik, bűnözik, cikázik, citerázik, éhezik, elvérzik, elvitorlázik, epedezik, hozsannázik, kiegyezik, korcsolyázik, kozmetikázik, külön-
ó-
rá-
zi-
k, labdázik, ladikázik, lakomázik, leszigorlatozik, létezik, malacozik, megbor-
ja-
zi-
k, megmalacozik, mókázik, pilinckéz-
i-
k, rádiózik, razziázik, reggelizik, ródlizik, rügyezik, szízik, sorvadozik, szigorlatozik, szikrázik, tallózik, tekézik, tempózik, teniszez-
i-
k, tornázik, tósztozik, totózik, tőzsdéz-
i-
k, trémázik, uzsonnázik, vitorlázik, vonatozik, zónázik, zongorázik, zsu-
ga-
zi-
k, zsűr-
i-
k.*

Vannak olyan igék is, amelyeknek iktelen variánsát az ÉrtSz. „régiesnek” tartja: *adomázik, adózik, akadozik, ásítózik, átutazik, biliárdozik, cigarettázik, egyezik, elpályázik, fagylyaltozik, felutazik, gyulladozik, gyűlésezik, habozik, haj-*

csizik, havazik, hazudozik, illatozik, kártyázik, kávézik, kocszik, körülutazik, megegyezik, megreggelizik, összeegyezik, pálinkázik, párázik, pompázik, rókázik, rugódozik, száguldozik, szakadozik, szivarozik, tilinkózik, utazik, vigadozik, virágzik. És -doz/-dez képzősök: bomladozik, düledszik.

Két ige a *bagzik* és a *vickándozik* iktelen megfelelője pedig a „tájnyelvi” megjelölést kapta, minthogy a címszavak maguk is tájnyelvek.

A következőkben bemutatjuk azokat a z végű igéket, amelyek iktelenül szerepelnek címszóként az értelmező szótárban, de a szócikkfejlében van ikes változatuk. Az alábbiak ikes párját nem minősítik a szótár szerzői, tehát a címszóval csaknem azonos stílusértékűnek tekintik: *bankettez, cucliz, csatáz, dagadoz, danáz, dekáz, elméláz, fabuláz, fakadoz, gingallóz, gitároz, golfoz, gornyadoz, gurguláz, gurigáz, gyertyáz, hajráz, hallóz, írásbeliz, kenyerez, kísérletez, koncertez, kontráz, légóz, lelkendez, löversenyez, méház, meredez, packáz, paroláz, pecáz, pitiz, pofáz, próbáz, riposztóz, sikítóz, sikoltoz, sipítóz, süppedez, szalonáz, széledez, szilveszterez, szirénáz, táboroz, taligáz, tanúz, tomboláz, vándliz, zenebonáz*. Van néhány tőige, amely ikes változatban szerepel címszóként, de némely igekötős származékának iktelen a fővariánsa: *elkártyáz, körülhajóz, végigzongoráz*. S vannak olyan igék is, amelyek csak igekötővel fordulnak elő a szótárban: *bedaciz, elmaradoz, lemaradoz*. Ezek ikes formája is csak a szócikkfejlében kerül elő.

A következők igék ikes párja az Értelmező Szótár szerint „ritka”: *boroz, börséz, céduláz, ciciz, cigányoz, digóz, éjjelez, figuráz, futkároz, galoppoz, géppuskáz, inspekcióz, palántáz, randalíroz, ricsajoz, sátoroz, szalonkáz, szedtevetéz, zsibbadoz, zsúroz*. A *faluz* és a *serkedez* igék ikes változata pedig népnyelvinek minősül.

A fentiekben együtt láttuk azokat a z tövű ikes igéket, amelyeknek van iktelen változatuk, és azokat az ikteleneket, amelyeknek él ikes variánsuk. Az adatok bizonyítják, hogy a -z képzős igék ma még nem állapodtak meg 3. személyben sem, de néhány -doz/-dez/-döz és egy -koz képzős ikes ígének is él még iktelen formája. Az ímént felsorolt iktelenek közül néhánynak mi már az ikes változatát vennénk címszónak, pedig az ÉrtSz. utolsó kötetének megjelenésétől még tíz év sem telt el. Ennek nemcsak az lehet a magyarázata, hogy szótárunk főleg múlt századi és századunk elején élő írók nyelvét vette alapul, hiszen a szerzők figyelembe vették a legújabb nyelvi állapotot is. Ezek az adatok azt is bizonyíthatják, hogy az elmúlt évtizedben is észrevehető változás történt, egyre több z tövű ige vette fel az -ik ragot.

Hogyan kell ragoznunk a z tövű igéket? Az iktelen címszóval szereplőket természetesen iktelenül. De mit mond az Értelmező Szótár az ikesek ragozásáról? Azokat, amelyeknek a szócikkfejlében van iktelen változatuk, főképp iktelenül kell ragozni, és csupán néhányszor engedi meg a szótár mindkét ragozási lehetőséget. Ez jól egybevág a VégSz. munkatársainak véleményével, akik csak az *átcikáz, útutazik, elvitorlázik, leszakadozik, megreggelizik* igekötős változatokat ragoznák főképp ikesen. A többi z tövű ún. állandó ikes ige ragozása — érthető módon — nem egyöntetű, de abban szinte következetes mindkét szótár, hogy a -koz/-kez/-köz és a -kóz/-kőz képzős igék ragozását ikesen kívánják. Ez az álláspont érthető, hisz ezek nagy része visszaható ige. A többi z tövű állandó ikes ígét fölösleges volna felsorolnunk, mert a ragozásukra vonatkozó utalások a valóságnak megfelelően nagy tarkaságot mutatnak. De ez is érthető, mert a típusba tartozó igék nagy része — amint láttuk — változóban van, így tehát ragozásuk sem lehet egységes, és ez a ragozásbeli

egyenetlenség kihat azokra is, amelyeknek már nincs 3. személyben iktelen alakjuk.

c) Külön kell szólnunk a *dz* tövű igékről. Ezek főleg *-dz* vagy *-ódz/-ődz* képzős származékok. Itt ingadozás nincs. Mindössze három iktelen van: *edz*, *megedz*, *pedz*, ezek meg is maradnak iktelennek. Az ikéseknek pedig nem él iktelen változatuk a köznyelvben. Így ragozásuk is egyöntetű, az Értelmező Szótár szerint főleg ikésen kell ragozni őket. Csupán a *villószik* igét ragoznák inkább iktelenül, az ÉrtSz. munkatársai, és ehhez a VégSz. hozzáveszi még a *beburkolódik*, *odalopódik* igekötős igéket.

d) Az ikés igék következő nagy csoportja az *l* tövű, amelyekben tehát az *-ik* rag előtt *l* ~ *ll* mássalhangzó áll. Ingadozás itt is van. Egyes tárgyatlan *l* végű igék ragozása már a kódexek nyelvében is ingadozott (vö. Simonyi i. m. 21). Ma is számos *l* tövű, köztük némely *-l* ~ *-ll* képzős ikés igének is él iktelen változata.

Az Értelmező Szótárban stílusminősítés nélkül fordulnak elő az alábbiak iktelen variánsai: *alányúlik*, *átnyilallik*, *belenyilallik*, *egybegyűlik*, *eldöglük*, *elfoszlik*, *előmlük*, *feltündöklük*, *gyűlik*, *kibánik*, *kidöglük*, *kigyűlik*, *kiötlük*, *ködlik*, *langallik*, *sárgállik*, *tündöklük*. — Az alábbiak iktelen párja választékosnak, illetőleg irodalminak minősül: *átfülik*, *elomlik*, *elromlik*, *felbomlik*, *fuldoklik*, *haldoklik*, *háramlik*, *kiömlük*, *összesereglik*, *özönlik*, *visszaözönlik*. — Legtöbbször régiesnek minősítik az iktelen alakot: *átömlük*, *begyűlik*, *beleömlük*, *beomlik*, *bomlik*, *botlik*, *elbomlik*, *elbotlik*, *ellük*, *elműlik*, *elnyúlik*, *elnyúlik*, *eloszlik*, *felgyűlik*, *felnyúlik*, *feloszlik*, *foszlik*, *fűlik*, *kettéoszlik*, *kibomlik*, *kiműlik*, *kiomlik*, *leomlik*, *leömlük*, *leözönlik*, *leromlik*, *megbomlik*, *megbotlik*, *megnyúlik*, *megoszlik*, *megvállik*, *műlik*, *nyúlik*, *omlik*, *oszlik*, *ömlük*, *összegyűlik*, *összeomlik*, *parázslük*, *romlik*, *sereglik*, *szétomlik*, *szétoszlik*, *szétömlük*, *szétvállik*, *végignyúlik*, *végigömlük*.

— A következők iktelen változatát az ÉrtSz. szerzői ritkának tartják: *betorkollük*, *betorkollük*, *bevállük*, *döglük*, *kéllük*, *kifoszlik*, *kifűlik*, *kiszögellük*, *levállük*, *megdöglük*, *meggyűlik*, *összetorkollük*, *széjjelnyúlik*, *széjbomlik*, *széjnyúlik*, *tarkállük*, *torkollük*, *vállük*, *zajlik*. — Végül néhány ige iktelen variánsa „tájnyelvi” minősítést kap: *elvállük*, *feslik*, *kinyúlik*, *kivállük*, *kotlik*, *megkotlik*, *nyilallük*, *telük*, *végignyilallük*.

Az *l* ~ *ll* végű iktelen igék között alig találunk olyat, amelynek van ikés variánsa. A *hull* és némely igekötős származéka (*elhull*, *kihull*, *széthull*, *visszahull*) mellett minősítés nélkül találjuk az ikés változatot. De már az *aláhull* és a *lehull* ikés megfelelője ritkának minősül, és ugyancsak ritkának tartja az ÉrtSz. a *vezekel* és a *zöldell* ikés alakját. Az *áthull* ikés párja népies, a *szökell* szóé pedig régies az ÉrtSz. szerint.

Szótárunkban valamivel több mint 300 *l* ~ *ll* tövű ikés ige van, ebből — amint fentebb bemutattuk — 104 esetben az iktelen variánst is megtaláljuk a szócikkfejen. Ez az idetartozó igéknek egyharmada. Ezeket a változó ikés igéket főképp iktelenül vagy mindkét módon ragozzuk a szótár szerint. Ebből következik azonban, hogy az állandó ikéseknél sincs egység a ragozásban. Az ÉrtSz. jobbára iktelenül ragozza őket.

e) A következő csoportot azok az igék alkotják, amelyekben az *-ik* végződés előtt *sz* hang áll. Ezek egy része *-ász/-ész* képzővel alkotott ige. Ebbe a típusba 165 szó tartozik, ebből negyvenhétnek van iktelen változata is.

Nincs minősítve, tehát csaknem a címszóval azonos értékűnek tartja az ÉrtSz. a következők iktelen variánsát: *bányászik*, *bóklászik*, *csenevészük*, *dudorászik*, *egerészük*, *elhalászik*, *eprészük*, *fogyászik*, *fürjészük*, *galambászik*, *heverészük*, *kieszik*, *kotorászik*, *lepkészük*, *megmászik*, *rákászik*. Választékos-

nak, illetőleg irodalminak minősülnek az alábbiak iktelen párjai: *enyészik, halászik, horgászik, nyargalászik, rókászik, solymászik, tornászik*. — Az iktelen változatot régiesnek, elavultnak ítéli a szótár a következő esetekben: *becsúszik, bogarászik, csúszik, elenyészik, kúszik, lecsúszik, madarászik, mászik, megúszik, nyulászik, rámászik, vadászik, visszacsúszik*. — Az alábbiak iktelen változata „ritka”: *agarászik, cserkészik, csikászik, eleszik, hadonászik, kicsúszik, lemászik, összeeszik, tenyészik, tyúkászik*. — Az *úszik* ige iktelen formája pedig a „tájnyelvi” jelzót kapta.

A fentiekkel szemben van néhány iktelen ige, amelynek él ikés variánsa. Stílusminősítés nélkül szerepel az ikés alak a következő szavak mellett: *belevész, csempész, danolász, előhalász, gombász, kacarász, kaparász, körülszaglász, legelész, odavesz², ottvesz, tosz, vihorász*. — A *fürkész, füttyörész, kivesz², szaglász* és *vakarász* ikés változata ritka, a *csész, elvesz², hajhász, markolász, megvesz²* és *összevesz* ikés párja pedig népies a szótár véleménye szerint.

Az ingadozás aránya itt is nagyfokú. Simonyi megállapította, hogy az *-ász/-ész* képzős denominális (*vadász, halász*) és gyakorító (*legelész* stb.) származékok iktelenek voltak, az *enyészik, tenyészik* típusúak pedig ikések. Véleménye szerint talán ez utóbbiak hatására vagy az intranszitiv jelentés kifejezésére az előbbieket is „sok vidéken ikessé váltak” (i.m. 24). Tehát Simonyi még nem tartotta ezek ikés változatát köznyelvinek, ma viszont az Értelmező Szótárba legtöbbszörük ikés címszóval került be. És mi már a fenti iktelenek közül is többet ikés címszóval szótároznánk, például: *csempészik, kacarászik, legelészik, fürkészik, füttyörészik, szaglászik*. Az ikés változat terjedését kétségkívül elősegítette, hogy a *vadász, halász* stb. nomenverbumokat olykor félre lehetett érteni. Ő *vadász* jelenthette azt, hogy 'vadászat a foglalkozása', de jelenthette azt is, hogy 'vadászik'. Amikor az ikés ragozásnak már nem volt funkciója, a nyelv az *-ik* ragot ilyen egyszerű különbségtételre is felhasználhatta. A továbbiakban látni fogjuk, hogy nemcsak az *-ász/-ész* képzős igeéknél fordul elő ez a törekvés.

Az *sz* tövűek ragozására vonatkozó utalásokban némi következetességet tapasztalhatunk. Az ÉrtSz. az *-ász/-ész* képzősöket főképp iktelenül ragozza, az *alkuszik, alszik, esküszik, eszik, iszik, jekszik, hallatszik, hallszik, nőszik, játszik, látszik* stb. igét pedig főleg ikésen. Egyeseknél mindkét lehetőséget elfogadja: *aszik, csúszik, úszik*. Az igeekötős származékok ragozására vonatkozó utalások többször eltérnek a tőigétől a VégSz.-ban.

f) Az eddig tárgyalt *d, z, l, sz* tövű szavak alkotják az ikés igeek zömét. A további típusok egyikéhez-másikához már csak néhány ige tartozik. A *szegik, megszegik* és a *fingerik* szavakban *g* áll a rag előtt. A számos *g* tövű ige között csupán három ikés található. Miért ikések éppen ezek? A *szegik, megszegik* a *szeg* és a *megszeg* szavakkal szemben visszaható jellegűek. Viszont *ng* végű ige több száz van nyelvünkben, és csak egy ikés van köztük: *fingerik*. Nyilván a nyelv itt is csupán az igét akarta elkülöníteni a névszótól. Ez utóbbit iktelenül ragozza az Értelmező Szótár, a *szegik*-nek mindkét ragozását elfogadja.

g) Egyetlen *gy* tövű ikés ige van az Értelmező Szótárban: *vágyik* és ennek négy igeekötős összetétele. Az *-ik* elem itt is nyilván csak a főnévtől különíti el az igét. A *vágyik* és a *visszavágyik* címszavak mellett megtaláljuk az iktelen változatot „régies” jelzéssel. — Ugyanígy előfordul a *gy* végű iktelen címszavak közül a *rogy* és a *lerogy* mellett ikés variáns (*rogyik, lerogyik*), ezeket az ÉrtSz. népnyelvinek minősíti. A *vágyik* ragozását mindkét módon elfogadja az Értelmező Szótár, de a VégSz. ennek igeekötős változatait ikésen ragozza.

h) A *bújik* és a *tojik*, valamint ezek igekötős változataiban *j*-t találunk a végződés előtt. Mindkettőnek iktelen alakját is megadja az ÉrtSz., a *bújik* iktelen párját tájnyelvinek, a *tojik*-ét pedig ritkának tartja. A *bújik* igének 12 igekötős összetétele szerepel a szótárban, mindegyik mellett ott van az iktelen variáns is „ritka” jelzővel. A másik szónak csak két igekötős származéka fordul elő forrásunkban, és csak a *megtojik* mellett említik az iktelen párt szintén „ritka” minősítéssel. A *bújik* ragozható az ÉrtSz. szerint ikesen is, iktelenül is, a *tojik* főképp iktelenül. Az igekötős származékokat a legkülönbözőbb módon ragozzák a VégSz. munkatársai. – Írásban *ly* töve van a *fojlik* igének, de a kiejtésben ennek a töve is *j* hanggal végződik. Mellette és 12 igekötős összetétele mellett egyaránt megtaláljuk az iktelen változatokat. Egy kivételével mindegyiket „régies” jelzővel látta el az ÉrtSz., az *átfoly* pedig „ritka” minősítést kapott. Az ige egy igekötős származéka, a *körülfoly* iktelenül szerepel címszóként, az ikes változat csak a szócikkfejlében fordul elő stílusminősítés nélkül. Az itt tárgyalt igéket főképp iktelenül ragozzák vizsgált szótáraink.

i) A következő igékben *k* hang áll az *-ik* előtt: *bukik*, *csökik*, *lakik*¹, *lakik*², *szokik*, *szökik*. A *szokik* és a *szökik* iktelenül is szerepel a fejlében „népies” megszorítással. A *bukik* igét főleg ikesen ragozza az ÉrtSz., a *csökik*-et főleg iktelenül, a többit ikesen is, iktelenül is. Az említett 6 igének 36 összetett változata van, de iktelen párjuk nem szerepel a szócikkfejlében. Ezek nagy többségét a VégSz. főképp ikesen ragozza.

j) Néhány ige *-ik* végződése előtt *n* hang áll: *bánik*, *gyónik*, *megjelenik* (csak igekötővel szerepel a szótárban), *szűnik*, *történik*, *tűnik*. A *bánik* és *történik* mellett nincs iktelen variáns. A *gyónik* iktelen változata ritkának, a *szűnik*-é régiesnek, a *tűnik*-é pedig népiesnek minősül. Található iktelen változat az igekötős címszavak mellett is. Az *elbánik* iktelen párja mellett nincs minősítés, de a *kibánik* párja népies. Az *eltűnik*, *letűnik*, *megjelenik*, *megszűnik* iktelen variánsa pedig régies az Értelmező Szótár szerint. A többi összetétel mellett nincs iktelen változat feltüntetve. – Néhány *n* végű iktelen igének is van ikes formája a szócikkfejlében. A *kiviggyan* ~ *kiviggyanik* azonos stílusértékűek. A *csattan*, *durran*, *előbukkan*, *kivillan*, *megkoccan*, *nyikkan* és *villan* címszavak ikes változata „ritka”, a *pottyán*, *lepottyán* párja „népies”, a *fogan*-é pedig „régies” az ÉrtSz. minősítésében. – Amint látjuk, ez a típus is változóban van, és ez a ragozásban is megmutatkozik. A *bánik*, *gyónik*, *megjelenik*, *szűnik* iktelenül ragozódik (vö. ÉrtSz.), a *történik* és a *tűnik* harmadik személyű alakjai pedig mindkét ragozásban elfogadhatók. De ezeknek az igekötős származékait is iktelenül ragozza a VégSz. a *megtörténik* kivételével.

k) Az Értelmező Szótárban egy *ny* tövű ikes ige szerepel, az is tájnyelvi, a köznyelv nemigen használja: *szunyik*. A szócikkfejlében ott áll az iktelen variáns is. A szótár iktelenül ragozza.

l) Két ige *-ik* ragja előtt *p* hang van: *kopik*, *szopik*. Mindkettőt iktelenül ragozza az ÉrtSz. és a VégSz. is igekötős származékaikat, a *megkopik* kivételével.

m) Négy ikes igét találunk, amelyekben *r* áll a tő végén: *érik*, *szarik*, *török*, *ugrik*. Az Értelmező Szótár szerint az *érik*, *szarik* és a *török* szavakat iktelenül kell ragozni, az *ugrik*-at lehet mind a két módon. Érdekes azonban, hogy az *érik* és az *ugrik* igekötős összetételei közül többet ikesen ragoz a VégSz., a *török* származékainak nagy részét viszont iktelenül. A *beszarik* igének iktelen változata is szerepel a szócikkfejlében stílusminősítés nélkül.

n) Néhány igében az *-ik* rag előtt *s* mássalhangzó van: *bujdosik*, *bukdosik*, *esik*, *fosik*, *késik*, *vásik*. A *bujdosik*, *bukdosik* és *fosik* címszavak mellett szerepel az iktelen variáns. Az utóbbié a „ritka”, az előbbieké a „választékos” jelzőt kapta. Az iktelen változattal rendelkező igéket főképp iktelenül, a többit ikésen ragoztatja az Értelmező Szótár. De az előzőek igekötős származékai közül is többet ikésen ragoznak a VégSz. munkatársai.

o) Néhányszor *t* hangot találunk az *-ik* végződés előtt. Régi nyelvünkben az ikés igék ható és szenvedő származékai alkották ezt a típust. Ma már azonban a MMNyR. megállapítása szerint „Az ikés igék ható igei származékait csak régies, választékos stílusármnyalattal ragozzuk olykor ikésen, egyébként az irodalmi nyelv is inkább iktelenül használja őket” (I: 501–2). Ezek feltételes módjában megmaradt az ikés alak az ó h a j t á s kifejezésére: *ehetnék* 'enni kíván'. Sőt ez áterjedt az iktelen igékre is: *mehetnék* 'menni szeretne' (vö. NyF. 28: 51; Horger i. m. 40–1). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek az alakok is régiesnek vagy nyelvjárásiának látszanak. Néhány ilyen szóalak azonban főnevesült, és az Értelmező Szótárba is belekerült „bizalmas, tréfás” stílusminősítéssel, például: *ehetnék*, *ihatnék*, *mehetnék*.

A szenvedő igék lassan eltűnnek nyelvünkéből, az Értelmező Szótár is csak az alábbiakat tárgyalja: *adatik*, *foglaltatik*, *kelletik*, *kénytetik*, *kívánatik*, *megadatik*, *megszületik*, *méltóztatik*, *születik*, *újjászületik*, *viseltetik*. A *méltóztatik* mellett ott áll a szócikkfejben az iktelen variáns „ritka” minősítéssel. — A *születik* és a *megszületik* szavakat főleg iktelenül ragozzák a vizsgált szótárak, a többit ikésen.

4. A fentiekben bemutattuk valamennyi ikés igét. Amint láttuk, az alapformában, vagyis egyes harmadik személyben a *z*, *l* és *sz* tövűek csoportjában van nagyméretű ingadozás. A *d* tövű igék után ezek adják az ikés igék nagy többségét. De a többi, számra kisebb típusokban is tapasztalható bizonyos mértékű ingadozás egyes harmadik személyben is. Így érthető, hogy ezekben a csoportokban nem is lehet egység a szavak ragozásában. — A *d* tövű igék azok, amelyeket az ÉrtSz. megállapításai szerint — néhány kivétellel — ikésen, esetleg mindkét módon ragozhatunk. De a *d* tövű igék nem is változnak harmadik személyben sem. A *d* tövűek mellett a *-koz/kez/-köz* és *-kóz/-kőz* képzős, valamint a *-dz* és *-ódz/-ődz* képzős ikés igéknek nincs iktelen variánsuk, és ragozásuk is csaknem egységesen ikés formában történik szótáraink véleménye szerint. Az ikés alakok továbbélése ezekben a típusokban érthető, hisz mind a *d* végűek, mind pedig a *-koz/-kez/-köz,-kóz/-kőz* és *-dz*, *-ódz/-ődz* képzősök nagy része már régen ikésé vált, és emellett még a visszaható jelleg is elősegíti az ikés formák megőrzését. Ezekén kívül a még élő *t* tövű szenvedő igék őrzik ikés alakjaikat.

A továbbiakban felvetődik a kérdés, mit ért az Értelmező Szótár és mit értünk mi azon, hogy egy-egy típus főképp ikésen vagy iktelenül ragozódik. Ebben a kérdésben nem értünk egyet az Értelmező Szótár álláspontjával. A szótár szerzői ugyanis úgy gondolják, hogy az állandó ikés igék feltételes mód harmadik személyben (*ő aggódnék*) is felveszik az ikés végződést (vö. I: XXII). Amint láttuk, Lőrincze is azt állította még az ötvenes évek elején, hogy feltételes módban mindkét ragozási mód elfogadható (Nyr. 77: 212). Mi úgy gondoljuk, hogy a feltételes mód harmadik személyében már csak egy alak él a köznyelvben, az iktelen: *aggódna*, *birkózna* stb. Helyes ez a megállapítás még akkor is, ha figyelembe vesszük azt, hogy lehet hallani iskolázott

emberek szájából olykor (*ő*) *aggódnék*-féle formákat, amikor például a televízióban vagy a rádióban igyekeznek „választékosan” beszélni. Ezek azonban nem élő, hanem nagyon is könyvívíz kifejezések. – Ferenczy Géza volt szíves felhívni a figyelmemet arra, hogy az *illenék* alak „nem ritka műveltebbjeink beszédében, írásában, jóllehet ők sem használják ennek az igének kijelentő mód jelen idő egyes első személyében (persze a másodikban sem) az íkes formát”. Egy egészen friss írott adatot is ismer Béley Pál Tévénaplójából: „... *illenék* tudni, hogy a korszerű állatlélektan éppen ez ellen az antropomorfizálás ellen küzd elsősorban” (Magyar Hírlap 1971. febr. 15. 6.). Valóban úgy látszik, hogy igénk bizonyos kapcsolataiban, személytelen kifejezéseiben egyelőre őrzi a feltételes 3. személyű íkes formát, de természetesen, az *illene* is használatos. Ilyen kifejezések még: *illenék ismerni*, *illenék számításba venni* stb. Hasonló ez az *ihatnék*, *ehetnék*, *mehetnék* elszigetelt alakok megőrzéséhez (1. fentebb). De ha az *illenék* 3. személyű funkcióban lép fel, akkor már egybeesik az első személlyel. Első személyben ugyanis senki sem használja ikesen igénket: ki mondaná így: *illeném hozzád?* Tehát az *illenék* alak nem indokolja, hogy a feltételes mód harmadik személyében továbbra is fenntartsuk általában a kettős alakot.

Most vizsgáljuk meg, a hajdani íkes ragozástól milyen alakok maradtak meg. Kezdjük talán a felszólító móddal. Itt az első és a harmadik személyben él még íkes forma (*aggódom*, *aggódjék*), de mellettük használjuk az iktelen változatot is (*aggódjak*, *aggódjon*). A kettő között stiláris különbség van, az íkes változatok választékosabbak. Egyes nyelvjárásokban harmadik személyben az iktelen igéknek is van íkes alakjuk, például: „*aggójk* ety kis kenyeret.” Ezt az íkes változatot a beszélők udvariasabbnak érzik (vö. NyF. 28: 49; MNy. 15: 17). – A felszólító mód második személyében is két változat él (*várj* ~ *várjál*, *gondolkozz* ~ *gondolkozzál*), a rövidebb alak általában parancsot. A hosszabb kérést fejez ki, és használatuk egy cseppet sem függ az ige íkes vagy iktelen voltától (vö. Lőrincze: Nyr. 77: 211).

Feltételes módban csak egy személyben van kettős alak, ez az első személy: *aggódnám* ~ *aggódnék*. A kettő között ugyancsak stiláris különbség érezhető, az íkes régies, választékos. Mostanában egyre gyakrabban halljuk a kót alak összekeveredéséből keletkező *aggódnák*, *birkozódnák* változatot. Bár ezt a magánhangzó-illeszkedés törvénye is támogatja, mégis ma még helytelennek kell minősítenünk. A jelenség az iktelen igékkel kapcsolatban is észlelhető.

Végül jelentő módban a harmadik személy az állandó íkes igéknél világos. Az első személyben két alak él: *aggódom* ~ *aggódok*. Az íkes változat itt is választékosabb. A második személy, amint láttuk, ma már más törvényszerűségeknek engedelmessékedik: az *s*, *sz*, *z* tövű íkes és iktelen igékben *-l* raggal módosul, az *l* tövű íkesek és iktelenek pedig egyaránt *-sz* ragot vesznek fel. De mi a helyzet akkor, ha semleges hang áll a *tő* végén? Vizsgáljuk meg ezeket a típusokat is!

A *d* tövűek második személyében még mindkét változat él: *aggódsz* ~ *aggódotl*, *törődsz* ~ *törődöl*. Az *-sz* ragos az általánosabb, a másik választékosabbnak, régiesebbnek látszik. Az *-sz* ragos formák terjedését az is elősegíti, hogy a szóalak így egy szótaggal rövidebb. A szóvégi *dsz* *cc*-vé olvad össze, így kiejtése nem okoz nehézséget. Az íkes igékben mutatkozó kettősség miatt egyes nyelvjárásokban a *d* végű iktelenek is kaphatnak *-l* ragot: *adol*, *tudol*.

Ugyancsak mindkét változatuk él a *gy*, *k*, *p* és *t* végűeknek, az *-l* ragos forma azonban régies vagy nyelvjárásias. Például: *vágyysz* ~ *vágyol*, *szöksz* ~

szököl, szopsz ~ szopol, méltóztatsz ~ méltóztatol stb. Az analógia következtében némely *gy, k, p* és *t* végű iktelen ige is kaphat a nyelvjárásokban *-l* járulékot: *hagysz ~ hagyol, löksz ~ lököl, kapsz ~ kapol, látsz ~ látol* stb.

A *g, j ~ ly, n* és *r* tövű igék második személye a köznyelvben ma már *-sz* raggal alakul: *figasz; bújpsz, tojpsz; bánpsz, gyónpsz; törpsz, ugrasz*.

Az adatokból kiderül, hogy egyetlen típus sincs, amelyben az *-l* rag használata kizárólagos volna. Sőt a legtöbb típusban ma már csak az *-sz* ragos változat eleven. Az *-l* rag azonban már ezekben a csoportokban sem az ikes igék kizárólagos járuléka, mert — legalábbis a nyelvjárásokban — az iktelenek is megkaphatják.

Mi maradt meg tehát az eredeti ikes rendszerből? Elsősorban az alapforma, a szótári alak, a jelentő mód 3. személy az ún. állandó ikes igékben. Ezenkívül jelentő módban az 1. személy, feltételes módban az 1. személy és felszólító módban az 1. és a 3. személy. Összesen tehát öt alak él még az ikes ragozásból. De ezek közül négyben minden ikes igének lehetnek párhuzamos alakjai, és a párhuzamos formák között stiláris eltérés fejlődött ki. A jelentő mód harmadik személyben is vannak párhuzamos formák, de — amint láttuk — vannak szép számmal úgynevezett állandó ikes igék is mai nyelvünkben. A fentiekből következik tehát, hogy az *ikes ragozás mint rendszer megszűnt, csak ikes igék vannak*, amelyeknek szótári alakja *-ik* raggal végződik. Ezen igék nagy részének az említett négy személyben (némelyeknek még a jelentő mód 2. személyében is) kettős alakjaik vannak. De ilyen kettős alakok nemcsak az ikes igékkel kapcsolatban találhatók, hanem szinte azt mondhatjuk, az egész magyar igeragozási rendszerben, például: *állsz ~ állasz, küldtök ~ küldötök, hordnak ~ hordanak, tanítalak ~ tanítalak, szállt ~ szállott, vidd ~ vigyed* stb. (vö. MNyj. 15: 79–98; 16: 37–54).

Ikes alakokat tehát az ikes igék fent említett személyeiben használhatunk mai köznyelvünkben. A 3. fejezetben többször emlegetett „főképp ikesen ragozzuk” kifejezés — felfogásunk szerint — ezt jelenti. És idézzük fel még egyszer, hogy melyek azok az igék, amelyek az ÉrtSz. és a VégSz. szerint „főleg ikesen ragozódnak”, tehát amelyeket a kérdéses személyekben igényesebb beszédünkben vagy írásunkban ikes változatban kell használnunk: a *d* tövűek túlnyomó része, a *-koz/-kez/-köz* és *-kóz/-kőz* képzős igék, a *dz*, valamint a *t* tövűek nagy része. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy éppen az idetartozó igék nagy részét a nyelvben analitikus szerkezetek váltják fel, például a *vetődik* helyett azt mondjuk *veti magát*, a *védekezik* helyett *védi magát* stb. (vö. Bárczi: Nyr. 80: 13–4). A *t* tövű szenvedő igék használati köre pedig egyre kisebb körre zsugorodik. — Az ikes alakok háttérbe szorulását megakadályozni nem lehet, és nem is szükséges. Az iktelen alakok használata nem nyelvi hiba, hanem az élő, az eleven, fejlődésben levő nyelv tükörképe. Az ikes ragozás pusztulásával a nyelvet kár nem éri, sőt bizonyos értelemben pontosabbá, egyértelműbbé válik beszédünk, írásunk, amint erre már többen is rámutattak (vö. Nagy J. Béla: Msn. 4: 11; Lőrincze Lajos: Nyr. 77: 210–2; Ferenczy Géza: Nyr. 85: 493–5).

5. Végül megemlítjük, hogy hasonló képet nyújtanak nyelvjárásaink is. Temesi Mihály megállapítása szerint nyelvjárásaink nagy részében csaknem teljesen kipusztult az ikes ragozás, és talán csak a moldvai csángóban él még következetesen (vö. MNyj. 15; 16). A legtöbb nyelvjárásban azonban

csak a jelentő mód jelen idő egyes 3. személyű ikes alak él, de vannak olyan vidékek is, ahol sokkal kevesebb az ikes ige, mint a köznyelvben (uo. 16–7).

Jakab László

Az Értelmező Szótár „új” stílusminősítésű szavairól

Az új földalatti megnyitásával kapcsolatban érdekes vitának lehettünk tanúi. A tv-ben és több napilapunkban is ugyanazt a kérdést vetették fel: *metró* vagy *földalatti*? Nyelvünkek egy új, meghonosodás előtt álló szava harcol létéért, de megküzdve a nem olyan fényes és modern „kis földalatti” jelenlétével is. Felszabadulásunk óta igen sok szó került nyelvünkbe teljesen új — vagy új értelmezésű — fogalmak kifejezésére. Minden szavunk megvívta a maga harcát, igyekezett megtalálni a maga helyét a szavak változó tengerében. Ha megnézzük a VégSz. utolsó lapját, az ott felsorolt „új” stílusminősítésű szavak között találjuk pl. a *békeharc*, *édességbolt*, *élmunkás*, *kismama* stb. szavakat. Mindegyiküknek megvan a saját érdekessége, ugyanakkor összességükben vizsgálva őket, sok közös és különböző tulajdonságukat figyelhetjük meg. Mindegyikre jellemző, hogy 1945 után keletkezett, 1945 utáni társadalmi-politikai fejlődésünket követi és tükrözi. Milyen jellegzetes vonásokat lehet még felfedezni bennük?

A jelen dolgozatban több kérdésre próbálunk választ adni, hogy körülhatárolhassuk „új” stílusminősítésű szavainkat mind formai, mind jelentés-tani szempontból: megállapítjuk a szófajiságra jellemzőket (1.), az „új” stílusjegyeket más stílusjegyekkel való kombinációját (2.), a szófaj és a stílus kapcsolatát (3.), a szóösszetétel sajátosságait (4.), ezenkívül szemantikai csoportosításokat végzünk (5.).

A dolgozat alapjául az ÉrtSz. anyagát feldolgozó VégSz., valamint a gépi rendezések több más anyaga szolgál. Szótárunkban 326 szó szerepel. Ezek 1945 óta képződtek, bejutottak a nyelvi tudatba, a közhasználatba, és ott bizonyították be életképességüket. Sok új szavunk éppen azért nem jelenhetett meg az ÉrtSz.-ban, mert még nem biztos a meghonosodásuk. Kettős feladatot kellett így megoldani a szótárkészítőknek: tartózkodni a korszerűsködéstől, de ugyanakkor friss, eleven szótárt alkotni.¹

A vizsgált anyag 59%-ában az első jelzés „új” volt, ezeket tartalmazza a gépi feldolgozás is. A fennmaradó 41%-ot olyan listákról gyűjtöttem össze, ahol az első helyen nem „új” állt, és így ezekben az esetekben igénybe kellett vennem magát az ÉrtSz.-t is.

Szeretném megjegyezni, hogy — mint ismeretes — a gépi, elektromechanikus úton való feldolgozás során csak az önálló szócikkkel rendelkező címszavainkat kódolták. Így sokan kevesellhetik ugyan az „új” minősítésű szavak számát, de tudniuk kell azt is, hogy ennek sokszorosát adják az aljelentésben módosult, új értelmezésben használt szavaink. A jelen vizsgálat során ezekre a szavakra, illetőleg csupán egyes jelentésekre nem térünk ki, hiszen ezek nem új képzésű szavak, csak jelentésváltozáson mentek át. Ugyancsak nem kerül-

¹ Vö. Kovalovszky Miklós: Nyelvi elemek stílárius értéke a szótárakban. — Szótártani tanulmányok (szerk. Ország László) Bp. 1966. 123–47 l., kül.: 125–6.

tek a dolgozat szótárába azok az új szaknyelvi kifejezések (és számuk igen nagy!), amelyek nem köznyelvi jellegüknél fogva az Ért.Sz. anyagában sem szerepelnek.

1. A 326 szó szófaj szerinti eloszlása a következő: főnév 289 (87,8%), ige 11 (3,4%), melléknév 17 (5,2%), melléknév-főnév 7 (2,2%), főnév-melléknév 1 (0,3%), módosítószó 1 (0,3%).

A gépi feldolgozás a teljes anyagra támaszkodva megállapítja, hogy a szótár egészében a következő arányok mutathatók ki: főnév 52%, ige 26%, melléknév 10%, főnév-melléknév 1%, melléknév-főnév 6%.¹ Az „új” minősítésűek között tehát, az össz-szókincshez képest a r á n y e l t o l ó d á s t tapasztalunk a főnév javára. Ezt az magyarázza, hogy 1945 után nagyrészt olyan új, tárgyi jellegű fogalmakkal ismerkedtünk meg, amelyek leggyakrabban főnévvel fejeződnek ki. Ugyanakkor az ige alacsony százalékaránya arra utal, hogy a cselekvések, állapotok a gyakorlati szinten nem változtak lényegesen, hiszen igeink jelentős része történelmi időhöz kevésbé kötött tartalmat fejez ki.

Néhány példa a főnevekre: *agronómus, békebizottság, italbolt, mozgókönyvtár, pártház, totó, tömegdal, ürrepülő* stb.

Újonnan alkotott igeink (teljes lista): *beütemez, kiértékel, fusizik, káderez, kollektivizál, megagítál, profilíroz, profiloz, romtanulít, röplabdázik, totózik.*

Új melléknéveink (teljes lista): *államvédelmi, békevédelmi, egyszemélyi, élenjáró, előregyártott, földhözjuttatott, harmadikutas, kampányszerű, középutas, mélyhűtött, mikrobarázdás, mozgalmi, ostornyeles, pártyszerű, pártyszerűtlen, politechnikai, termelőszövetkezeti.*

Melléknév-főnév szófajiságú szavaink a *bércsaló, indonéz, napközi, önkiszolgáló, osztályidegen, tanszékvezető, társbérlet.*

Egyetlen főnév-melléknév szófajiságú új szavunk a *sztahanovista*, módosító szavunk pedig a *szia*.

2. Új szavaink 50%-a (162 szó) csupán egy stílusjeggyel („új”) minősített. Érdekes megvizsgálnunk, milyen jeggyel vagy jegyekkel párosul az „új” jelzés a szavak másik felében, tehát a stílus milyen más területeibe (stílusnem, nyelvi réteg stb.) nyúlik át egy szó. Az alábbi táblázatban a függőleges oszlopok a stílusminősítések számát adják, azt, hogy hányszor fordult elő valamely stílusjegy az „új” stílusminősítés mellett. A vizsgált szómennyiség, azaz a több minősítésű új szavaink száma 164.

A leggyakoribb szaknyelvi minősítések és ezeknek százalékos megoszlása az összes szaknyelvi minősítés (130) között: *politika* 54 (41,5%), *üzlet* 19 (14,6%), *iskola* 12 (9,2%), *közigazgatás* 8 (6,1%), *mezőgazdaság* 6 (4,6%). Az adatok alapján igen szembevetendő a *politika* minősítés döntő aránya. De az „új”-hoz járuló stílusjegyek között is az első helyet foglalja el csaknem egynegyed (24,3%) arányával. Hogy ez a számadat mennyire lényeges, látni fogjuk a szemantikai elemzésben (5.).

Vizsgáljuk meg szavainkat abból a szempontból, melyek azok a stíluskombinációk, amelyekben az „új” minősítéssel nem fordult elő szó. Más stílusjegyekkel való kapcsolat hiányát két okra vezethetjük vissza:

¹ Papp Ferenc: Néhány fontosabb adat szókincsünk szófaj (ezen belül hosszúság és jelentésszám) szerinti megoszlásáról. — OMKDK Bp. 1967. „Nyelvfeldolgozás és dokumentáció” (A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata 11. sz.) 104–16.

a) Néhány stílusjegy elvi, kizáró ok miatt nem kapcsolódhat az „új”-hoz: régi, elavult, elavulóban, szocializmus előtti.¹ b) Elvben lehetséges, de a gyakorlatban mégsem találtunk kapcsolatot az „új” és néhány más minősítés között: nyelvi réteg (népies, tájnyelvi; de argó van!), stílusnem (gyermeknyelvi; de van hivatalos, sajtó), stílusárnyalat (durva, finomkodó, hangfestő, hangutánzó, irodalmi, kedveskedő, költői, tréfás, túlzó, választékos).

Az „új”-hoz járuló stílusjegy	„új” + 1 stílusjegy	„új” + 2 v. több stílusjegy	Összesen:	%
szaknyelvi	110	20	130	71,8.
sajtónyelvi	11	5	16	8,9
bizalmas	8	2	10	5,5
helytelen	6	4	10	5,5
hivatalos	8	2	10	5,5
rosszalló	2	1	3	1,7
argó	—	1	1	0,3
elavulóban	1	—	1	0,3
gúnyos	1	—	1	0,3
	147	35	182	100,0
	(147 szó)	(17 szó)	(164 szó)	

3. A szavak stilisztikai besorolása, egyszeres vagy többszörös stílusminősítése attól is függ, milyen nyelvtani kategóriába tartozik a szó. Igen érdekes, bár ritkán vizsgált kérdés: melyek azon szófajaink, amelyek a legtöbb stiláris értéket hordozzák magukban. A jelen dolgozat szótárának összetétele ebből a szempontból a következő:

	főnév	%	ige	%	melléknév	%
„új” + 0	152	52,9	4	36,4	5	29,5
„új” + 1	123	42,3	5	45,4	10	58,9
„új” + több	14	4,8	2	18,2	2	11,6
Összesen:	289	100,0	11	100,0	17	100,0

(A táblázat vízszintes soraiban külön-külön is leolvashatók 1. egyedül „új” stílusjegyű, 2. „új” + 1 stílusjegyű, 3. „új” + több stílusjegyű szavainknak az adott szófajon belüli értékei.)

A 289 főnévi címszóhoz 440 minősítés tartozik, 11 igéhez 20 és 17 melléknévhez 31. Ezek szerint a szavak számának a minősítések számához viszonyí-

¹ Kovalovszky Miklós utal arra, hogy az „új” és az „elavulóban” stílusminősítések egymást kizárják (vö. i. m. 131). Ugyanakkor dolgozatunk anyagában találunk egy szót, a *típusebéd*-et, amelynek az ÉrtSz. az új, elavulóban stílusminősítést adta. Kéziratunk elolvasásakor Papp Ferenc ezzel kapcsolatban megjegyezte: kis túlzással azt állíthatjuk, éppen az „új” stílusjegyhez kapcsolódhat az „elavulóban”, ugyanis csak az avulhat el, ami új. Így pl. az *infamis* szó „elavulóban” minősítésű, valamikor új volt, széles körben használták, majd lassan eltűnik nyelvünkéből. Ellenben olyan szavaink, amelyek sohasem voltak újak, nem is avulhatnak el. Ezek szókincsünk legősibb elemei, pl. *arc, kéz, szem* stb.

tott aránya a következő: főnév 1 : 1,5, ige 1 : 1,8 és melléknév 1 : 1,8. Ebből az aránylag nem nagy szömmennyiségből megállapítható, hogy a szófajok között nem túlzottan nagy az eltérés a minősítés gazdagsága szempontjából, bár az ige és a melléknév stilisztikuma bővebb. Ez az eredmény alátámasztja más, hasonló vizsgálatok eredményét,¹ ugyanakkor mutatja azt a tendenciát is, hogy a főnév is többszörösen minősíthető, nemcsak a melléknév, amelynek árnyaló, változatos funkciója ezt eleve kívánja. Valószínű, hogy a politikai-társadalmi életben bekövetkezett változásokat tükröző főneveknél (és ezeknek száma — később látni fogjuk — igen jelentős) szükségszerű volt a szűkebb területeknek első vagy második helyen való jelzése, és ez magyarázza a főneveknél az 1 : 1,5 arányt.

4. A szóösszetétel vizsgálata során a gépi feldolgozás elveit vettem alapul. Elsősorban különbséget kell tenni a tőszavak és az összetett szavak között.² Elvben mindenesetre azon szavak tartoznak a tőszók csoportjába, melyek egy tövet tartalmaznak. Látszólag a kérdés tehát egyszerű, vannak azonban a nyelvnek olyan jelenségei, amelyek az egyértelmű meghatározást megnehezítik. Ilyenek az analógiás képzések, álképzések, idegen eredetű praefixumok, illetőleg képzők sokszor nagyszámú köleszönzése stb. A gépi feldolgozás négy tőszótípust különböztet meg: 1. tiszta tőszó (0 képző); 2. idegen előtag, 3. idegen szóvég, 4. nem képzőszerű elem található a szóban. Tőszavaink 60,42%-a tiszta tőszó, tőszavaink 25,31%-a tartalmaz idegen elő- vagy utótagot, nem képzőszerű elem található tőszavaink 14,27%-ában. Az egész anyagra támaszkodó gépi vizsgálat szerint szókincsünknek 1/6-a bizonyult tőszónak ebben a négyes értelmezésben. Nézzük meg, milyen arányok mutathatók ki 1945 után meghonosodott szavainknál.

Új szavaink 7,6%-a, azaz 25 szó tartozik a tőszavak közé. A magyar nyelv tőszavainak 10 159 szavas mennyiségéből a 25 szóra 0,04% jut. Azonban, ha figyelembe vesszük, hogy általános szókincsünk 62,82%-a „semleges”,³ nincs stílusosan minősítve; valamint tőszavainknak is csak mintegy a fele minősített, akkor azt mondhatjuk, hogy a minősített tőszavaknak 0,08%-a keletkezett felszabadulásunk után.

Világosan látszik tehát az a tendencia, hogy új fogalmak kifejezésére nagy többségben s z ó ö s s z e t t é l szolgál. Kettő kivételével ilyen tőszavaink idegen eredetűek. Ez természetes is, hiszen nem valószínű, hogy mai köznyelvünkbe finnugor vagy eredeti magyar tőszavak kerülnek be. A két magyar eredetű új tőszavunk, a *maszek* és a *meó* is rövidítéssel és összevonással, illetőleg betűszóként keletkezett.

A fentebb ismertetett csoportosítás szerint új tőszavaink eloszlása a következő: 1. 15 szó (60%), 2. 0 szó (0%); 3. 8 szó (32%); 4. 2 szó (8%). Az egész szótári feldolgozással való összehasonlítástól kiderül, hogy a tiszta tőszavak aránya a többi tőszótípusával nagyjából megegyezik.

¹ Kovalovszky i. m. 128.

² Papp Ferenc: A magyar szókincs gépi feldolgozásának egyes eredményei és további problémái. — A magyar nyelv története és rendszere (szerk. Imre Samu és Szathmári István) Bp. 1967. — 518—22.

³ Papp Ferenc: A *buli* és társai az Értelmező Szótárban. Nyr. 91: 330—7.

Az alábbiakban vizsgáljuk meg a szavak összetétel szerinti eloszlását:

1 tövű szavaink: 38 szó	11,7%
(ebből 25 tiszta tőszó)	
2 tövű szavaink: 234 szó	71,8%
(ebből 55 tiszta összetétel)	
3 tövű szavaink: 26 szó	7,9%
4 tövű szavaink: 1 szó	0,3%
1 ígekötő 1 tő: 6 szó	1,9%
1 ígekötő 2 tő: 13 szó	3,9%
1 ígekötő 3 tő: 2 szó	0,6%
kétes, egyéb: 6 szó	1,9%
Összesen: 326 szó	100,0%

Szótó végén képzett szavaink száma 131, azaz a teljes szómennyiség 40%-a. Ugyanakkor a képzés legnagyobb számban a kettős tövű szavainknál figyelhető meg, 93 szónál (39,5%). Őt vagy annál több tövű új szavunk nincs; egyetlen 4 tövű szavunk az *úttörővasút*.

Az összetétel egy másik problémája érdekes, jelentéstani szempontból meglepő következtetésekre vezet: melyek összetett szavaink leggyakoribb összetevői? Vizsgáljuk meg külön-külön az elő- és utótagok gyakoriságát.

Az első helyen álló leggyakoribb összetevők és százalékos arányuk a vizsgált szómennyiséghez viszonyítva (az első szám az összes előfordulást, a második a százalékos értéket jelenti): *párt*- (31, 9,5%); *munkás*-, *terv*- (11 – 11, 3,3 – 3,3%); *béke*- (10, 3,0%); *él*-, *káder*-, *kultúr*- (8 – 8, 2,4 – 2,4%); *nép*-, *úr*- (7 – 7, 2,0 – 2,0%); *munka*-, *verseny*- (6 – 6, 1,8 – 1,8%). Ezekkel az összetevőkkel 113 szavunk (33,9%) szerepel, a többi „új” stílusminősítésű szónál a szóródás már sokkal nagyobb, az előtagok kevésbé jellemzőek. Adatainkból az az érdekes tény látszik, hogy 1945 után képzett, a köznyelvben meggyökeresedett szavaink egyharmada a fenti 11 előtag valamelyikével kezdődik, csaknem minden tizedik új szavunk pedig *párt*- kezdetű.

Ami az utótagot illeti, itt már sokkal szélesebb változatossággal találkozunk, ezért kisebb egy-egy tagnak a teljes szómennyiséghez viszonyított százalékaránya. A gyakorisági sorrend a következő: *-munka*-, *-vezető* (5 – 5, 1,5 – 1,5%); *-bolt*-, *-ház*-, *-mozgalom* (4 – 4, 1,2 – 1,2%); *-bizalmi*-, *-brigád*-, *-föld*-, *-gyűlés*-, *-káder*-, *-tábla* -*terv* (3 – 3, 0,9 – 0,9%). 43 szóban (12,9%) találkozunk ezekkel az utótagokkal, a továbbiakban a szóródás újra jelentős.

Az elő- és az utótag között az általános és az egyes viszonya figyelhető meg. Az előtag jelzi a viszonylag általánosabb tárgykört, a jelenséget magába foglaló szférát, míg a jóval változatosabb utótagok specifikálják az adott fogalom pontos helyét az egyes tárgykörökön belül. E differenciáló szerep miatt van szükség nagyszámú, egymástól különböző utótagra. Az utótagok egyes jellegét mutatja az is, hogy szabadabban vándorolhatnak egyik tárgykörből a másikba.

5. Az eddig ismertett eredmények már valamilyen módon megközelítést adtak a jelentéstani vizsgálat számára. E dolgozat egyik feladata meghatározni azon területeket, amelyekhez tartozó új jelenségeket, fogalmakat fejeznek ki a vizsgált szavak. A szemantikai csoportok megalakításában lényegében azt a módot követtem, amelynek alapján az ÉrtSz. készítői a stílusbeli

hovatartozást megállapították. Vannak csoportok, amelyek egyik vagy másik ponton egymás metszéspontjába esnek, de egy-egy szóra lényegében vagy csak az egyik, vagy csak a másik csoport szemantikája jellemző.

Az adatok után itt az ideje, hogy bemutassuk a dolgozatunk tárgyát tevő „új” stílusjegyű szavakat is, a következő tárgycsoportokban:

Párt, ideológia: *elvtársnő, élcsapat, élharcos, káderez, káderjelentés, káderképzés, káderlap, kádermunka, káderosztály, káderpolitika, közép-káder, munkáskáder, osztályellenség, osztályéberség, osztályidegen, osztálykorlátok, pártaktíva, pártbizalmi, pártbizottság, pártbüntetés, pártcsoportbizalmi, párt-demokrácia, pártépítés, pártfeladat, pártfőiskola, pártfunkció, pártfunkcionárius, párthatározat, párt ház, párt helyiség, pártiroda, pártiskola, pártkáder, pártkritika, pártmegbízatal, pártmunka, pártmunkás, pártnap, pártoktatás, pártoktató, pártszeminárium, pártserű, pártserűtlen, pártserű, pártstítás, párttörténet, pártválasztmány, szemináriumvezető, szociálsovinizmus, taggyűlés, tagrevízió, tömegagítáció.*

Szocialista gazdálkodás: *béralap, bércsalás, bércsaló, bérezés, bérfejlesztés, előregyártott, élüzem, érdemábla, fuszik, kombinát, meő, meős, munkabrigád, munkafelajánlás, munkamódszerátadás, munkaverseny, munkásbrigád, néptulajdon, népvagyon, normacsálás, normalizálás, önköltségsökkentés, profilíroz, profiloz, szakfelelős, szegységábla, teljesítménynorma, tervelőirányzat, tervév, tervfegyelem, tervfelbontás, tervfelelős, tervgazdaság, tervgazdálkodás, tervidőszak, tervjelentés, tervmunka, tervosztály, újítómozgalom, üzemszervezés, üzletkötő, versenyfelhívás, versenykihívás, versenymozgalom, versenypont, versenyszerződés, versenytábla.*

Kultúra, művelődés, sport: *adjunktus, agráregyetem, aspirantúra, diplomamunka, diplomaterv, egészségház, élsportoló, fesztivál, jégbalett, könyvhét, könyvtáratan, kultúrautó, kultúracsoprt, kultúrfelelős, kultúrforradalom, kultúrfront, kultúrgárda, kultúrterem, kultúrvezető, mozgókönyvtár, olvasómozgalom, politechnika, politechnikai, pótmérkőzés, röplabda, röplabdázik, spartakiád, szakbarbár, szakérettiségi, szakközépiszkola, színészotthon, szűrőállomás, tanszékvezető, tanulópar, totószelvény, tapasztalatcsere, technikum, totó, totózik, tudománynépszerűsítés, tudósképzés.*

Szolgáltatás, lakosság: *édességbolt, fenyőfaünnep, gyermekváros, gyorsmosás, habzóbor, házkezelőség, házmegbízott, hiánycikk, italbolt, készétel, közéletkésztetés, közönségszervezés, közönségszolgálat, lakásleválasztás, lakásmegosztás, lakbérkönyv, lakóbizottság, lakógyűlés, mélyhűtés, mélyhűtött, mintabolt, motel, napközi, népbolt, nőnap, önkiszolgáló, talponálló, társbérlet, társbérlet, tejszárdá, típusáru, típuscikk, típusébéd, típusház, tömbbizalmi, tömbmegbízott, trolis, trolibusz, vándorkelengye, vízibusz.*

Politika: *államapparátus, államvédelem, államvédelmi, békebizottság, békedíj, békeharc, békeharcos, békeív, békekölcson, béketábor, béketalálkozó, béke-tüntetés, békevédelmi, egyenlődsdi, egységfront, egyszemélyi, élenjáró, harmadikutas, idegháború, középutas, léghíd, megagítal, munkásállam, néphadsereg, népköztársaság, proletárhatalom, rohammunka, romtalanít, röpggyűlés, sajtófelelős, széncsata, szovjetdemokrácia, szovjethatalom, szovjetköztársaság, szovjetrendszer, szovjeturalom, tanács hatalom, tanácsrendszer, tömegdal.*

Munkások, dolgozók: *brigád, brigádtag, brigádvezető, élmunkás-ház, élmunkás, élmunkás-kitüntetés, kollektíva, magánszektor, maszek, mozgalmi, munkásbíró, munkásfiatal, munkáshallgató, munkásigazgató, munkáslevelező, munkásőr, munkásőrség, munkásújító, népbíró, népügysz, sztahanovista.*

Tudomány, technika: agrártudomány, golyóstoll, hangrobbanás, kuka, magfizika, mikrobarázdás, mikrofilm, műhold, nylon, ostornyeles, rakéta-hajtómű, rakétalépcső, szputnyik, természetátalakítás, űrállomás, űrhajó, űrhajós, űrhajózás, űrrakéta, űrrepülés, űrrepülő.

Mezőgazdaság: agronómus, csereföld, falurádió, földalap, földhözjuttatott, gépdőlép, kolhozföld, kollektivizál, középparaszt, kulák, kulákföld, kulákság, kultivátor, mintaszövetkezet, munkaegység, szovhoz, termelőszövetkezeti, traktorállomás, traktorista, újgazda.

Hivatal: átképzés, beütemez, diszpécser, földadó, földhivatal, hivatalosság, kampányszerű, kiértékel, kollektivizmus, miniszterhelyettes, munkaérend, tanácsbíró, tanácsközhatalom, tanácsválasztás, típusúterv, ütemterv, vállalatvezető.

Vegyes: faluújság, határsáv, indonéz, kardigán, kismama, könyvjóváírás, kulcselhelyzet, kulikabát, nyereséghetékönyv, nyereséghetékönyv, nyereséghetékönyv, őspark, pufajka, rendezvény, utcabál.

Ifjúság: csapatgyűlés, ifibrigád, pajtáscsalád, parasztfiatal, rajvezető, szia, tanulókör, úttörőcsapat, úttörőőr, úttörőraj, úttörőruha, úttörőtábor, úttörővasút.

A 11 szemantikai csoport mennyiségi és százalékos megoszlása a következő: párt, ideológia 52 szó (15,9%); szocialista gazdaság 47 szó (14,5%); kultúra, művelődés, sport 41 szó (12,3%); szolgáltatás, lakosság 40 szó (12,2%); politika 39 szó (12,1%); munkások, dolgozók 21 szó (6,5%); tudomány, technika 21 szó (6,5%); mezőgazdaság 20 szó (6,2%); hivatal 17 szó (5,3%); vegyes 15 szó (4,6%); ifjúság 13 szó (3,9%).

A fenti pontokban elemeztük teljes szókincsünk 0,6%-át, stílusjeggyel minősített elemeinek 0,11%-át. A jelentéstani vizsgálatunk első négy csoportjába tartozó szók „új” stílusjeggyel szavainknak több mint felét (55%) teszik ki. Ebből az tűnik ki, hogy napjaink szóalkotásában ezek a társadalmi fogalmakörök a legelevenebbek. Szavak százai jelennek meg nyelvünkben, de egy részük nem gyökeresedik meg. Nyelvünk szóalkotó tevékenységében termékeny mozgást tapasztalunk; s mivel a jelzett fogalmakörök a legmozgékonyabbak, lehet, hogy — mivel az új szavak könnyen elavulhatnak (vö. egy korábbi megjegyzésünkkel) — éppen ezeken a területeken hullt ki a legnagyobb szó mennyiség az idő rostáján, illetőleg innen várható a legtöbb új szavunk a „meghonosodási” idő leteltével is.

Hunyadi László

Nyíregyházi keresztnevek a XVIII. század második felében

I. A XVIII. század első felére az Alföld csaknem teljesen elnéptelenedett. Az 1753-ban készült conscriptio szerint Nyíregyházán ekkor mindössze 95 régi család élt (vö. Nyíregyházi Állami Levéltár conscr. 1754. No. 435.). Szohor Pál egy 1754-ben készült összeírásra hivatkozva csak 50 régi családot említ (vö. Szohor Pál: Nyíregyháza története: Nyíregyháza az örökválság századik évében. Nyíregyháza, 1924. Szerk.: Szohor Pál. 190), ez az összeírás azonban nincs meg a levéltárban. A föld megművelésére a terület egyik felének akkori birtokosa, gr. Károlyi Ferenc többségükben szlovák anyanyelvű tele-

peseket hozott az ország sűrűbben lakott területeiről (vö. i. m. 194). E telepítéssel egy nyelvjárásziget keletkezett, hiszen a környező településhelyeken magyar anyanyelvűek éltek. Természetes, hogy a letelepültek új szokásokat hoztak magukkal. Feltehető az is, hogy a nyelvjárásziget és a nyelvjárássterület a névadásban is hatással volt egymásra. E tényező magyarázatot adhat egyes keresztnevek elterjedésének okára, esetleg alaki változásaira.

Minthogy a XVIII. században az Alföldön több helyen is történt ilyen telepítés, e század névanyagának összegyűjtését és feldolgozását fontosnak tartjuk.

E dolgozatban arról számolunk be, hogy milyen keresztnevek voltak divatosak a letelepült nyíregyházi közösségben, milyen névadási tényezőkre következtethetünk az adott nevekből.

A vizsgálat során figyelembe vesszük, hogy a magyar–szlovák együttélésnek több évszázados múltja van (vö. Kniezsa: Magyar–szláv nyelvi érintkezések. A magyarság és a szlávok. Szerk.: Szekfű Gyula. Bp., 1942. 184), és az Alföldre is el-ellátogattak a felvidéki szlovákok (vö. Gunda Béla: Magyar–szláv néprajzi kapcsolatok. A magyarság és a szlávok. 20), de az Alföld lakosságára a legerősebb szlovák hatás a XVIII. században kezdődött.

II. A neveket az evangélikus egyházközség matriculumából gyűjtöttem össze az 1757–64-ig terjedő időből. Ezért a ma már szokásossá váló *utónév* elnevezést, annak használatát mellőzhetőnek tartom.

E feldolgozásban tehát csak 5 év névanyaga szerepel. Nem gyűjtöttem össze az 1754–56. és az 1758–60. évi keresztneveket, mert nincs meg az anyakönyv. Arra vonatkozóan sem találtam feljegyzést, hogy egyáltalán készítettek-e ezekben az években anyakönyvet. A telepítő gróf szabad vallásgyakorlatot ígért ugyan a letelepedőknek, de a katolikus klérus ebben nem tudott megnyugodni, ezért több esetben érte zaklatás az evangélikus vallású lakosokat és lelkészüket (vö. Szohor Pál i. m. 201). Ez lehet az oka annak, hogy a fent említett évekre nincs anyakönyve az egyháznak. Így csak az 1757. évi, valamint az 1760–63. évi anyakönyvek adatait gyűjtöttem össze.

Bár csak 5 év névanyaga szerepel e feldolgozásban, a tendenciát mégis megbízhatóan állapíthatjuk meg, mert a letelepedést követő 3. évben, 1757-ben még csak 33 fiú és 31 leány született. Nyilván az ezt megelőző években kevesebb volt a születések száma, s még új szokások sem alakulhattak ki.

1760-tól az anyakönyvekben szereplő neveket évenként gyűjtöttem ki. Megismételjük, hogy a fenti hiányosságok ellenére is a tendenciára szinte tévedés nélkül lehet következtetni. A kimaradt 2 év közbeesik (1758., 1759.), így hét évről kapunk megbízható képet. A letelepedés első három éve (1754., 1755., 1756.) a mozgalmassága miatt (elköltözők, új települők) meghatározó tényezőként nem játszhat szerepet.

Az adatokat kimutatásba vettem, s előbb e kimutatás alapján teszek megállapításokat, majd összehasonlítom a debreceni 1770–1780 közötti adatokkal, amelyeket Kálmán Béla megszövegezésében olvashatunk (Kálmán Takács–Balogh: Debreceni keresztnevek a XVIII–XX. században. MNy. 13: 92–3). Az elemzésben utalok Karácsony S. Zsigmond Személyneveink 1500-tól 1800-ig (NyÉ. 28. sz.) című (a továbbiakban: Személyneveink) dolgozatában szereplő adatokra, az itt található előfordulási százalékokat is feltüntettem. Ezek az adatok olvashatók még Kálmán Bélának A nevek világa című könyvében is (Gondolat Kiadó. Bp., 1967. 50–1). A Karácsony S. Zs.

dolgozatának adataival a részletes összehasonlítást nem végeztem el, mert túlzottan növelte volna a terjedelmet, s abban a vallásra vonatkozó adatok nem szerepelnek. Célszerű lehetne az összehasonlítás a Nyíregyháza környéki települések névanyagával, de ilyen feldolgozás még nem jelent meg. Ez a későbbi kutatás feladata lesz.

Az összehasonlítás megkönnyítésére összesítő kimutatást készítettem. Bár Nyíregyházán csak evangélikus adatok vannak, az összehasonlítást a debreceni református és katolikus adatokkal egyaránt elvégeztem. Az anyakönyvi adatokat a keresztnevek után nem tüntettem fel, mert a névadási tendencia megállapításához nem szükséges tudnunk. Ahol szükséges, ott a szülők társadalmi állására is utalok. Ez kevésszer fordul elő, mert az anyakönyvbe a foglalkozást nem jegyezték be, illetve egy-két esetben utaltak a társadalmi rangra, beosztásra.

Megemlítem azokat a neveket is, amelyeket a szülők még viselnek, de újszülöttek a vizsgált időszak alatt nem adtak.

I. Férfi nevek. A táblázatból megállapítható, hogy a vizsgált időszakban, 1757-ben 10, 1760-ban 13, 1761-ben 14, 1762-ben 11, 1763-ban 14 név között válogathattak az újszülött fiúk szülei, s az öt év alatt 18 férfi keresztnev fordul elő.

Feltűnik, hogy 1761-ben négy olyan név is szerepel, amelyeket az előző években újszülöttek nem adtak. Lényegében mégsem új nevek ezek, hiszen a felnőttek, a szülők között több ilyen keresztnevű van. Valószínű, ez a régi nevekhez való visszatérés összefüggésben van az elköltözéssel, illetve az elhagyott rokonság emlékének őrzésével. Hasonló feltételezéssel találkozunk Karácsony S. Zs. idézett dolgozatában is (107), amikor megemlíti, hogy a névadás „oka elhalt személyekre való szeretetteljes emlékezés is lehet”. Akik e neveket kapták, azoknak sem a szülei, sem a keresztszülei nem ezt a nevet viselték. A nagyszülők neveit nem állapíthattam meg, ezért csak feltételezhettem az előbbi megállapítást. E neveket egyrészt nem nagy százalékban adták, másrészt a későbbi években nem is adták.

A családi nevek között sok a szlovák személynévből lett családi név (pl. *Melich* az 1760. évi anyakönyv márc. 4-i bejegyzés, *Mattye* az 1761. évi anyakönyv febr. 13-i bejegyzés stb.). Ezek pusztá és képzett formában egyaránt előfordulnak. Ennek ellenére a keresztnevek között egyetlen *Mikulaš*, *Ondrej*, *Jan*, *František* stb. sem szerepel. Az anyakönyvet ugyan latin nyelven írták, azonban a szlovák nyelvű összeírásban (vö. Nyíregyházi Állami Levéltár, Néposzeírások 1. cs. 6. lap. 1754.) a felnőttek keresztnevei is nagyrészt magyar formában fordulnak elő. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a magyar környezet hatására a keresztneveket sokszor nem az anyanyelvüknek megfelelő formában adták. (A magyar környezet hatására következtethetünk abból is, hogy a szlovák nyelvű összeírásban a családnév megelőzi a keresztnevet.)

Újszülöttek adott kettős keresztnevet csak egyetlen esetben találtam. Szülei a község vezetőrétegéhez tartoztak. A keresztapának is ugyanaz a kettős keresztneve volt: Illustrissimo Josepho Johanne Revutzky. (A debreceni katolikusoknál néhány évvel később már gyakori a kettős keresztnev. Vö. MNyj. 13: 94.) A névadási szokások általában a felső társadalmi rétegből kerülnek az alsóbbakhoz (Bárzsi: Szók.² 126). A letelepültek az alsó társadalmi réteghez tartoztak. Ez az oka annak, hogy csak egy keresztnevet adtak.

Férfi-

Nevék	1757					1760					1761	
	E nevet kapta		A szülő is e nevet viselte		Sorrend	E nevet kapta		A szülő is e nevet viselte		Sorrend	E nevet kapta	
	db	%	db	%		db	%	db	%		db	%
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
<i>János</i>	10	30,3	4	25,00	1.	22	20,95	9	40,9	1.	19	20,87
<i>György</i>	3	9,09	3	100,00	3.	22	20,95	8	36,3	1.	17	18,68
<i>András</i>	3	9,09	3	100,00	3.	15	14,28	3	20,00	2.	13	14,28
<i>Mihály</i>	5	15,15	—	—	2.	9	8,47	1	11,1	4.	12	13,18
<i>Pál</i>	3	9,09	—	—	3.	12	11,42	2	16,6	3.	8	8,79
<i>Márton</i>	3	9,09	—	—	3.	4	3,8	—	—	7.	7	7,69
<i>Mátyás</i>	2	6,06	1	50,00	4.	6	5,71	—	—	6.	2	2,19
<i>Ádám</i>	—	—	—	—	—	7	6,66	—	—	5.	1	1,09
<i>István</i>	1	3,03	—	—	5.	4	3,8	3	75,00	7.	4	4,39
<i>Tamás</i>	1	3,03	—	—	5.	1	0,95	—	—	8.	—	—
<i>Sámuel</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	4,39
<i>Jakab</i>	2	6,06	—	—	4.	1	0,95	—	—	8.	—	—
<i>József</i>	—	—	—	—	—	1	0,95	—	—	8.	1	1,09
<i>Dániel</i>	—	—	—	—	—	1	0,95	—	—	8.	—	—
<i>János József</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Absolon</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,09
<i>Gábor</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,09
<i>Simon</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,09
Összesen:	33	99,99	11	33,33	—	105	99,84	26	24,71	—	91	99,91

Legkedveltebb név a *János*, mert a vizsgált időszakban csak az utolsó évben, 1763-ban került a második helyre, ezt megelőzően mindig az első helyen állt. Országosan is a leggyakrabban adott keresztnév (vö.: Bárczi: MNy. 52: 146 – 53; Személyneveink 35: 19,02%; első¹). A kedvelt nevek közé tartozik a *György* is, sőt egyre inkább előtérbe kerül. Az 1757. évi harmadik helyről a második, illetve az első helyre jut. (Személyneveink 28: 7,03%; ötödik.) Viszont a *Mihály* név a második helyről a harmadikra, sőt egymást követő három évben a negyedik helyre kerül. (Személyneveink 46: 9,5%; harmadik.) Ugyanígy az *András*, a harmadik helyről a negyedik helyre csúszik. (Személyneveink 10: 6,11%; hetedik.) Még nagyobb csökkenést mutat a *Márton* név adása. 1763-ban már a hatodik helyen találjuk, pedig 1757-ben a harmadik helyet töltötte be. (Személyneveink 44: 1,72%; tizenharmadik.) Ingadozik

¹ A sorrendet Kálmán Béla i. m. 50. lapjáról közlöm.

nevek

1761			1762					1763					A vizsgált időszak alatt összesen	
A szülő is e nevet viselte		Sorrend	E nevet kapta		A szülő is e nevet viselte		Sorrend	E nevet kapta		A szülő is e nevet viselte		Sorrend	db	%
db	%		db	%	db	%		db	%	db	%		db	%
14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28.
8	42,1	1.	26	27,08	19	73,0	1.	16	15,53	8	50,00	2.	93	21,72
5	29,11	2.	17	17,70	5	29,41	2.	18	17,47	7	38,88	1.	77	17,99
4	30,07	3.	14	14,58	3	21,42	3.	13	12,62	3	23,07	4.	58	13,55
2	16,66	4.	11	11,46	3	27,27	4.	14	13,59	3	21,42	3.	51	11,91
4	50,00	5.	8	8,33	1	12,5	5.	9	8,74	2	22,22	5.	40	9,43
3	42,85	6.	7	7,29	3	42,85	6.	8	7,76	4	50,00	6.	29	6,77
—	—	8.	5	5,20	3	60,00	7.	8	7,76	1	12,5	6.	23	5,37
—	—	9.	4	4,17	—	—	8.	9	8,74	5	55,55	5.	21	4,90
—	—	7.	1	1,04	—	—	10.	1	0,97	—	—	8.	11	2,57
—	—	—	1	1,04	—	—	10.	3	2,91	1	33,33	7.	6	1,40
—	—	7.	2	2,08	—	—	9.	—	—	—	—	—	6	1,40
—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,97	—	—	8.	4	0,92
—	—	9.	—	—	—	—	—	1	0,97	—	—	8.	3	0,70
—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,97	—	—	8.	2	0,46
—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,97	1	100,00	8.	1	0,22
—	—	9.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,22
—	—	9.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,22
—	—	9.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,22
26	28,57	—	96	99,97	37	38,54	—	103	99,97	35	33,00	—	428	99,97

az *Ádám* és a *Mátyás* nevek adása is. (*Ádám*: Személyneveink 7: 1,32%; tizenötödik. *Mátyás*: Személyneveink 45: 1,16%; nincs az első tizenöt között.) Elég ritkán adják a *József* és az *István* nevet is. *József* nincs is minden évben. A szülők között is csak két *József* van. Ebből arra következtethetünk, hogy e név most kezd tért hódítani e közösségben is, mint országosan, sőt Európá-szerte (vö.: Kálmán B. i. m. 50). (*József*: Személyneveink 36: 9,05%; negyedik. *István*: Személyneveink 32: 14,92%; második.) Minthogy az ország más területén is a XVIII. században hódít a *József* név, arra következtethetünk, hogy a letelepültek most is a magyar névadás, névdivat szerint keresztelték gyermekeiket. Más a helyzet az *István* név adásában. Ilyen nevű szülő igen sok van, mégis a 7. helyről a 8., 10. helyre kerül. Még amikor az *István* nevű szülők 75%-a kapja a szülőktől az apa (keresztapa) nevét (1760-ban 3 gyermek), akkor is csak a hetedik helyen áll. Máskor ha adják is, nem a szülők nevének „örökléseként”. Ebből arra következtethetünk, hogy a név divatja múltban

van, helyét bizonyosan új nevek fogják átvenni. Ugyanez vonatkozik a *Dániel*, *Jakab*, *Tamás*, *Pál* nevekre is. A *Pál* még néha-néha, mint pl. 1761-ben, a szülői név „öröklésében” eléri az 50%-ot is, mégis 1761 után csak az ötödik helyet tudja megtartani. A *Dániel*, *Jakab* neveket már egyáltalán nem a szülői név „örökléseként” adják. A *Tamás* nevet is csak 1763-ban találjuk egy esetben a szülői név „örökléseként”. (*Dániel*: Személyneveink 16: 0,74%; nincs az első tizenöt között. *Jakab*: Személyneveink 33: 0,23%; nincs az első tizenöt között. *Pál*: Személyneveink 50: 2,46%; a tizenegyedik. *Tamás*: Személyneveink 56: 0,52% nincs az első tizenöt között.)

A táblázatból megállapítható az is, hogy a keresztnévek adásában a szülői keresztnévek milyen mértékben kaphattak szerepet. A *János* név adásában 30,3%-tól fokozatosan emelkedik az 1762. évi 73%-ig, majd 1763-ban 50%-ra esik vissza az „öröklési” arány. Ekkor azonban már a sorrendben is a 2. helyre kerül. (Karácsony e név elterjedésének okát az Apokalipszis szerzője nevének tulajdonítja. Vö. MNy. 50: 382.) Az *István* névvel kapcsolatban már fentebb szóltunk. A *György* név 1763-ra az első helyre kerül, mégis csak 38,88%-át számíthatjuk az „örökölt” nevek közé. Korábban pedig csak 20–30% között volt. A név nem új, hiszen igen sok ilyen nevű van a szülők között is. Mi lehet az oka, hogy a György névre kereszteltek többsége nem a szülő nevét kapta? Ismét csak azt kell látnunk, hogy a régi lakhelyen maradt rokonság szeretetteljes emlékének megőrzése is szerepet játszhatott a keresztnévek megválasztásában. Ezt a feltevésünket csak erősíti az a tény, hogy a név a XVIII. században országosan is az ötödik helyen áll (vö. Kálmán B. i. m. 50), tehát csak az áttelepülteknél került az első helyre.

A *János* 50%-kal került a második helyre az 1762. évi 73%-os tetőpont után. Feltételezhető, hogy a későbbiek során ez a név egyre kevesebbszer kap helyet a névadásban. (A XIX. század végén a fővárosban 4,19%-kal a 4. helyen van. Vö. Büky B.: A fővárosi keresztnévadás hatóerei. NyÉ. 26. sz. 22.)

Az *Absolon*, *Gábor*, *Simon*, *Dániel*, *Jakab*, *Sámuel* neveket már egyáltalán nem a szülőktől „örökölték”, az *Ádám*, *István* és *Tamás* neveket is ritkán.

Teljesen új nevet nem is találunk. Több-kevesebb esetben minden név előfordul a szülők neveiben is. Azt mondhatjuk tehát, hogy az 1757–64-ig terjedő időszakban még nincs teljesen kialakult új névdivat, a régi nevek adásában erős ingadozás tapasztalható.

Van azonban néhány név, amelyet a vizsgált időszak alatt újszülöttnek nem adtak, pedig a szülők között sok ilyen nevű van. Ilyen nevek (előfordulási adatok nélkül): a *Luca*, *Sándor*, *Tóbiás*, *László*, *Ferenc*, *Miklós*, *Péter*, *Imre*, *Zsigmond*, *Getzi* (*Gergely*) és az *Ambrus*.

Az első öt név gyakorisága az egész névanyag 74,53%-át teszi ki, vagyis a vizsgált időszak alatt született 428 fiú közül 319 kapta az első öt név valamelyikét. A 6–18 közötti neveket mindössze 109 gyerek, vagyis az összes születettnek a 25,47%-a kapta. Ez azt jelenti, hogy a vizsgált időszakban ugyan 18 név él keresztnévként a közösségben, azonban a születettek mintegy háromnegyed részének csak 5 név közül választottak. Ennek oka az, hogy az első tíz év alatt a régi emlékek még fel-felújulnak (pl. *György*), ugyanakkor az országosan is első helyen álló neveket (*János*, *Mihály*) megtartják, de az országosan előtérbe kerülő *József* nevet is átveszi az új közösség.

Debrecen mintegy 50 kilométerre van Nyíregyházához, egy alföldi város. Más a gazdasági és szociális helyzete, mint az akkor telepített Nyíregyházának. Éppen ezért érdemes összehasonlítani a két névanyagot.

A debreceni statisztikát a MNyj. 13: 91–94. lapjairól vettem, a Debreceni keresztnévek a XVIII–XX. században című dolgozathoz, amelyet Balogh Éva–Takács Ibolya–Kálmán Béla tettek közzé.

Nyíregyházi		keresztnévek		Debreceni	
1757–64.		Reformátusok		1770–80.	
Evangélikusok		Név		Katolikusok	
Név	%	Név	%	Név	%
1. <i>János</i>	21,72	<i>István</i>	23,29	<i>József</i>	20,5
2. <i>György</i>	17,99	<i>János</i>	20,96	<i>János</i>	20,0
3. <i>András</i>	13,55	<i>Mihály</i>	17,20	<i>Ferenc</i>	12,0
4. <i>Mihály</i>	11,91	<i>József</i>	6,57	<i>Mihály</i>	6,5
5. <i>Pál</i>	9,43	<i>András</i>	6,37	<i>György</i>	5,5
6. <i>Márton</i>	6,77	<i>Ferenc</i>	5,16	<i>István</i>	5,0
7. <i>Mátyás</i>	5,37	<i>György</i>	5,11	<i>Antal</i>	4,0
8. <i>Ádám</i>	4,90	<i>Sámuel</i>	3,01	<i>András</i>	3,5
9. <i>István</i>	2,57	<i>Péter</i>	2,79	<i>Imre</i>	2,0
10. <i>Tamás</i>					
<i>Sámuel</i>	1,40	<i>Sándor</i>	1,77	<i>Miklós</i>	2,0
11. <i>Jakab</i>	0,92	<i>Gábor</i>	1,77		
12. <i>József</i>	0,70	<i>Bálint</i>	1,29		
13. <i>Dániel</i>	0,46	<i>Pál</i>	1,17		
14. <i>Absolon</i>					
<i>Gábor</i>					
<i>Simon</i>					
<i>János József</i>	0,88				

Debrecenben még a következő nevek szerepelnek:

A reformátusoknál: *Miklós, Dániel, Márton, Gergely, Imre, László, Dávid, Benjamin, Gáspár, Zsigmond, Lajos, Mátyás, Antal, Jónás, Ádám, Benedek, Demeter, Máté.*

A katolikusoknál: *Leopold, Márton, Péter, Adalbert, Deodátus, Gábor, Jakab, Kalaszcianus, Károly, Lőrincz, Zsigmond, Ádám, Albert, Bernát, Dávid, Gáspár, Lajos, László, Menyhért, Pál, Prosper, Rókus, Sámuel, Sándor.*

Az összehasonlítás során figyelembe kell vennünk, hogy:

a) Debrecenben 13 583 református (6965 férfi), 333 katolikus (201 férfi) adatot gyűjtöttek össze, illetve vizsgáltak meg, ezzel szemben Nyíregyházán csak 862 adat áll rendelkezésünkre (428 férfi, 434 nő).

b) A nyíregyházi anyag a letelepedést követő első évtizedből való, a debreceniek többségükben őslakosok.

c) A nyíregyháziak evangélikus vallásúak, a debreceniek reformátusok és katolikusok.

d) A debreceni adatok néhány évvel későbbi időből valók, bár a nyíregyházi utolsó és a debreceni első év között csak 6 év van.

E szempontok figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy:

1. Nyíregyházán mindössze 18 férfinév szerepel, míg Debrecenben a reformátusok 31, a katolikusok 34 név között válogathattak. Az természetes-

nek látszik, hogy nagyobb lélekszám esetén más a szóródási lehetőség, ezért nyilvánvaló, hogy a reformátusok több név között válogathattak. Amde a katolikus 201 személy adatához közelebb kellene állnia a 428 evangélikus személy adatának, annál is inkább, mert a debreceni katolikusok egy része német és szláv eredetű (vö.: MNyj. 13: 93). Ha a csak egyszer előforduló neveket nem számítjuk, még akkor is 13 : 21 az arány a debreceni katolikusok javára. A nyíregyháziaknak tehát kisebb volt a választási lehetőségük.

Ennek okát abban látom, hogy a debreceni katolikusok egy nagyobb közösségben éltek, s ez, mint külső tényező (vegyes házasságok kötése, esetleg a keresztszülők is más vallásúak voltak stb.), hatással volt a névadásra is. Oka lehet továbbá az is, hogy a letelepültek általában kis létszámú település-helyről jöttek, sőt a letelepedésig több helyen is megpróbálkoztak az új otthon építésével. Nem elhanyagolható tényező az sem, hogy Debrecen lakói iparosok, kereskedők, Nyíregyháza népe pedig földművelésből élt. Végül, a nyíregyháziak alig egy évtizede élnek együtt.

2. Nyíregyházán a *János* név az első, Debrecenben mindkét felekezetnél a második helyet foglalja el. (Országosan az első helyen áll.) Mind az ősi Debrecen, mind az új telepítésű Nyíregyháza lakói gyakran adták e nevet az újszülött fiúnak.

Más a helyzet a Debrecenben első helyen álló *István*, illetve *József* nevek nyíregyházi sorrendjét illetően. Ezek Nyíregyházán a 9., 12. helyen vannak. Amint már fentebb is említettem, az *István* név a nyíregyházi közösségben is gyakori lehetett, mert a szülők között igen sok az ilyen nevű. Ezért tehát arra kell következtetnünk, hogy e név lassan elveszti divatos jellegét.

A *József* név Nyíregyházán a szülők között igen ritka. A név adásának gyakorisága emelkedő tendenciát mutat, tehát most kezd divatos névvé válni. Debrecenben a reformátusoknál a 4. helyen áll. A katolikusoknál is bizonyosan megelőzte egy felfutási időszak, amíg az első helyre került. A debreceni és nyíregyházi protestánsoknál még ez a felfutási időszak tart, hogy később itt is az első helyre kerüljön.

Igen feltűnő a *György* név helye a sorrendben. Nyíregyházán a második, Debrecenben a 7., illetve az ötödik helyen van. Ennek okát — amint már említettem — az otthagytott rokonság emlékének őrzésében kell keresnünk. Az *András* is kedveltebb név volt Nyíregyházán, mint Debrecenben. Nyíregyházán a 3., Debrecenben az 5., illetve a 8. helyen van.

A *Mihály* név nagyjából mindhárom felekezetnél egyenlő gyakorisággal fordul elő.

3. Nyíregyházán az első három név (*János*, *György*, *András*) az egész névanyagnak az 53,2%-át adja, míg Debrecenben a reformátusoknál (*István*, *Mihály*, *János*) 61,40, a katolikusoknál (*József*, *János*, *Ferenc*) 52,2%. Ilyen vonatkozásban megállapíthatjuk, hogy a legkedveltebb nevek eloszlása, terheltsége a nyíregyházi evangélikusok, valamint a debreceni katolikusok esetén egyenletesebb, mint a reformátusoknál, de túl nagy eltérés nincs közöttük.

4. A nyíregyházi adatokban szereplő *Jakab*, *Tamás*, *Absolon*, *Simon* nevek a debreceni reformátusoknál nem szerepelnek, a katolikusoknál is csak a *Jakab* található meg (1%). Nyíregyházán is a kevésbé terhelt nevek közé tartoznak ezek. Ez bizonyosan a névdivatban való elmaradással magyarázható, vagyis Debrecenben ezek már teljesen az elfelejtett nevek közé tartoznak. (A név gyakorisága csökkenő tendenciát mutat Karácsony S. Zs. adatai szerint is: *Absolon*: Személyneveink 6: csak 1797-ben 1 személy, 0,003%;

Jakab: 33: XVI. sz.: 1,15%, XVII. sz.: 1,14%, XVIII. sz.: 0,23%; *Simon*: 55: XVI. sz.: 0,582%, XVII. sz.: 0,5%, XVIII. sz.: 0,17%; *Tamás*: 56: XVI. sz.: 3,587%, XVII. sz.: 3,38%, XVIII. sz.: 0,52%.)

A debreceni reformátusoknál szereplő *Ferenc, Péter, Sándor, Bálint, Miklós, Gergely, Imre, László, Dávid, Benjamin, Gáspár, Zsigmond, Lajos, Antal, Jónás, Benedek, Demeter, Máté*; valamint a katolikusoknál szereplő *Ferenc, Antal, Imre, Miklós, Leopold, Péter, Adalbert, Deodátus, Kalaszentius, Károly, Lőrincz, Zsigmond, Albert, Bernát, Dávid, Gáspár, Lajos, László, Menyhért, Prosper, Rókus, Sándor* Nyíregyházán egyáltalán nem szerepel.

Korábban a *Sándor, László, Ferenc, Miklós, Péter, Imre* és *Zsigmond* neveket a letelepedők is adták, mert a szülők között számos ilyen nevű van. A többi neveket még a szülők neveiben sem találjuk meg.

Ennek a névszegénységnek az okát a társadalmi különbségben kell keresnünk. Debrecenben a XVIII. században főleg iparral és kereskedelemmel foglalkozott a lakosság, a letelepültek pedig földművesek, akik még most építik új otthonukat. Természetesen más tényezők is (mint pl. a lélekszám, a vallás stb.) segítették az említett névszegénység kialakulását.

5. A debreceni katolikusoknál gyakran alkalmazott kettős név adása Nyíregyházán nem divatos, csak a felsőbb társadalmi osztályhoz tartozó szülők körében fordul elő, az egész időszak alatt egy gyermek kapta: Ennek okát is a társadalmi különbségben kell keresnünk, mert „a XVIII. században főleg nemesi körökben elég divatos volt, hogy egy személynek két vagy több keresztnévet adtak” (Kálmán B: A nevek világa. Gondolat Kiadó, 1967. 51).

6. Csak az összehasonlítás miatt ismétljük meg, hogy a szülők neveinek adása Nyíregyházán is a névadási okok közé tartozik. A szülőkhöz számítva a keresztszülőket is, a születetteknek 25,93%-a kapta a szülők nevét a vizsgált időszak alatt.

2. Női nevek. Amint az összesítő táblázatból látható, 1757-ben 9, 1760-ban 10, 1761-ben 13, 1762-ben 12, 1763-ban 10 női keresztnév fordul elő. Míg a 428 fiú részére 18 név közül választhatták ki a keresztnévet, addig a 434 leány részére csak 15 név állt rendelkezésre. Ebből következik, hogy a női keresztnévek terheltebbek voltak, mint a férfinevek.

Az 1761-ben és 1762-ben szereplő utolsó két-két név (*Julianna, Rebeka*, illetve *Eszter, Borbála*) éppen úgy kiugrik a sorból, mint a fiúknál az ugyancsak 1761-ben szereplő *Absolon, Gábor* és *Simon*.

E női nevek sem újak, hiszen a szülők keresztnévei között mind megtalálhatók. Abból a tényből azonban, hogy a vizsgált időszak alatt e nevek csak egy-egy évben szerepelnek, s akkor is csak egy-egy gyerek kapta, arra következtetünk, hogy az újszülött az otthagytott rokonság valamely tagjának a nevét „örökölte”. (E gondolatot már a fiúnevek vizsgálatakor is megemlítettem.)

A leggyakrabban adott női keresztnév a *Mária*. Minden évben az első helyet foglalja el. Az utolsó évben ugyan némi csökkenés már tapasztalható, mert az előző években született lányoknak több mint 50%-a kapta e nevet, 1763-ban azonban már csak 17,82%-a, ennek is 50%-a szülői nevet „örökölte”. Korábban ez az arány 30–40% között mozgott. A században e név a tizedik helyen áll hazánkban (vö. Személyneveink 71: 2,74%; tizedik¹).

¹ A sorrendet Kálmán B. i. m. 51. lapjáról közlöm.

Valamivel ingadozóbb, de még szilárdnak nevezhető az *Erzsébet*. Sorrendben a második helyen van. (Személyneveink 63: 13,89%; első.) Egyenletes csökkenés tapasztalható az *Anna* név előfordulásában. A vizsgált időszak elején a második helyen áll, 1761-ben és 1762-ben a harmadik, 1764-ben pedig már a negyedik helyre kerül. Ezt a negyedik helyet is csak úgy tudja megtartani, hogy a korábbi évekhez viszonyítva növekszik a szülőktől „örökölt” nevek aránya, vagyis 1763-ban a 12 *Mária* közül 4 (33,33%) a szülői nevet kapja. Az 1757-i évet nem tekintve, korábban ez az arány 30% körül mozgott. (Személyneveink 60: 13,06%; második.)

Ilyenféle tendencia tapasztalható az ugyancsak egyenletesen csökkenő *Zsuzsanna* név adásában is. A második helyről a hatodik helyre kerül. (Személyneveink 75: 10,93%; negyedik.) A többi név adásában igen nagy az ingadozás.

Amint a fiúk neveinek adásában tapasztaltuk — hogy tudniillik a szülők neveiben több olyan keresztnév van, amelyet újszülött gyerekek már nem adtak —, ugyanúgy tapasztalható ez a lányok esetében is. A szülők között még van *Orsolya*, *Rozina*, *Magdolna*, *Kreta*, *Sára*, *Rachel*, *Krisztina*, de e neveket már egy gyermek sem kapta.

N ő i

Nevék	1757					1760					1761	
	E nevet kapta		A szülő is e nevet viselte		Sorrend	E nevet kapta		A szülő is e nevet viselte		Sorrend	E nevet kapta	
	db	%	db	%		db	%	db	%		db	%
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
<i>Mária</i>	7	22,58	2	28,57	1.	35	29,9	13	37,1	11.	21	21,87
<i>Erzsébet</i>	7	22,58	2	28,57	1.	18	15,4	5	27,77	3.	18	18,75
<i>Anna</i>	5	16,12	2	40,0	2.	20	17,00	6	30,00	2.	15	15,62
<i>Ilona</i>	1	3,22	—	—	4.	8	6,83	6	75,00	5.	3	3,12
<i>Éva</i>	1	3,22	—	—	4.	4	3,58	—	—	6.	2	2,08
<i>Zsuzsanna</i>	5	16,12	2	40,00	2.	12	10,25	6	50,00	4.	8	8,33
<i>Katalin</i>	1	3,22	1	100,00	4.	8	6,83	4	50,00	5.	14	14,58
<i>Dorotya</i>	2	6,45	—	—	3.	2	1,7	—	—	7.	4	4,16
<i>Judit</i>	2	6,45	—	—	3.	8	6,83	1	12,5	5.	7	7,29
<i>Zsófia</i>	—	—	—	—	—	2	1,70	—	—	7.	1	1,04
<i>Klára</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,04
<i>Eszter</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Borbála</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Julianna</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,04
<i>Rebeka</i>	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,04
Összesen	31	99,96	9	29,35	—	117	99,9	41	36,75	—	96	99,96

Olyan nevet, amely csak az újszülöttek neve között szerepelne, nem találtam. Ebből következik, hogy teljesen új név nem szerepelt a névadásban.

A *Julianna*, *Rebeka*, illetve *Eszter* és *Borbála* nevek „felújítását” nem vehetjük számításba, mert nem új nevek, s nem is mutatnak emelkedő tendenciát.

A fiúknál a *József* név adásával kapcsolatban emelkedő tendenciát tételeztünk fel, mert a szülők között is kevés volt a *József* nevű. A lányoknál ehhez hasonló terheltségű nevet nem találtam.

Meg kell még említenünk, hogy a *Klára* nevet 1761-ben és 1762-ben feltehetően a felső társadalmi réteghez tartozó szülők gyermeke kapta. 1761-ben a szülők foglalkozását nem tüntették fel, a compater azonban „*Doctora Johannes Sigismundo Kreysel*” volt. 1762-ben a szülő (az apa) foglalkozását is megjelölték: „*Schkola nostra Rectore*”. A név azonban az alsóbb társadalmi réteghez tartozók között sem ismeretlen, mert a szülők neveiben néhány esetben megtalálható. Leánygyermek kettős keresztnévet egyetlen esetben sem kapott.

nevek

1761			1762						1763						A vizsgált időszak alatt összesen	
A szülő is e nevet viselte		Sorrend	E nevet kapta		A szülő is e nevet viselte		Sorrend	E nevet kapta		A szülő is e nevet viselte		Sorrend	db	%		
db	%		db	%	db	%		db	%	db	%		db	%		
14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28.		
6	28,57	1.	21	23,59	9	42,85	1.	18	17,82	9	50,0	1.	102	23,5		
—	—	2.	17	19,10	2	11,76	2.	17	16,83	3	17,64	2.	77	17,74		
4	26,66	3.	10	11,23	3	30,00	3.	12	11,88	4	33,33	4.	62	14,28		
1	33,33	8.	6	6,74	—	—	5.	14	13,86	3	21,42	3.	32	7,37		
—	—	9.	4	4,49	—	—	7.	10	9,90	1	10,00	5.	21	4,83		
3	37,50	5.	5	5,62	—	—	6.	9	8,91	4	44,44	6.	39	8,98		
5	35,71	4.	10	11,23	5	50,00	3.	8	7,92	2	25,00	7.	41	9,44		
—	—	7.	9	10,11	2	22,22	4.	6	5,94	—	—	8.	23	5,29		
—	—	6.	4	4,49	—	—	7.	6	5,94	—	—	8.	27	6,22		
—	—	10.	—	—	—	—	—	1	0,99	1	100,00	9.	4	0,92		
—	—	10.	1	1,12	—	—	8.	—	—	—	—	—	2	0,46		
—	—	—	1	1,12	—	—	8.	—	—	—	—	—	1	0,23		
—	—	—	1	1,12	—	—	8.	—	—	—	—	—	1	0,23		
—	—	10.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,23		
—	—	10.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,23		
19	19,79	—	89	99,96	21	23,58	—	101	99,99	27	26,73	—	434	99,95		

A Debrecenben 1770—80 között használatos női nevekkal összehasonlítva az alábbi képet kapjuk:

Nyíregyházi		keresztnevek		Debreceni	
1757—64.		1770—80.			
Evangelikusok		Reformátusok		Katolikusok	
Név	%	Név	%	Név	%
1. <i>Mária</i>	23,50	<i>Sára</i>	32,61	<i>Anna</i>	22,67
2. <i>Erzsébet</i>	17,74	<i>Erzsébet</i>	23,37	<i>Mária</i>	13,33
3. <i>Anna</i>	14,28	<i>Mária</i>	20,27	<i>Klára</i>	6,67
4. <i>Katalin</i>	9,44	<i>Zsuzsanna</i>	10,82	<i>Borbála</i>	6,67
5. <i>Zsuzsanna</i>	8,98	<i>Kata</i>	7,71	<i>Katalin</i>	6,00
6. <i>Ilona</i>	7,37	<i>Anna</i>	2,19	<i>Julianna</i>	5,33
7. <i>Judit</i>	6,22	<i>Julianna</i>	0,63	<i>Terézia</i>	5,33
8. <i>Dorottya</i>	5,29	<i>Judit</i>	0,58	<i>Zsuzsanna</i>	4,67
9. <i>Éva</i>	4,83	<i>Klára</i>	0,50	<i>Regina</i>	4,0
10. <i>Zsófia</i>	0,92	<i>Éva</i>	0,33	<i>Sára</i>	3,33
11. <i>Klára</i>	0,46	<i>Ilona</i>	0,30	<i>Éva</i>	2,67
12. <i>Eszter</i>	0,23	<i>Zsófia</i>	0,18	<i>Antónia</i>	1,33
13. <i>Rebeka</i>	0,23	<i>Rebeka</i>	0,15	<i>Franciska</i>	1,33
14. <i>Julianna</i>	0,23	<i>Borbála</i>	0,11	<i>Jozefa</i>	1,33
15. <i>Borbála</i>	0,23	<i>Krisztina</i>	0,08	<i>Karolina</i>	1,33

Debrecenben még a következő nevek szerepelnek:

A reformátusoknál: *Lídia, Erzsók, Katalin, Rozália, Rébék, Ágnes, Eszter, Ráchel, Rozina, Terézia* és *Zsuzsa*.

A nyíregyházi 15 keresztnévvel szemben Debrecenben (a becézett alakokat nem számítva) a reformátusoknál 21, a katolikusoknál 29 keresztnévet találtunk.

E nevek között több olyan van, amelyet a nyíregyháziak is ismertek, hiszen a szülők neveiben megtalálhatók. Ilyenek: *Magdolna, Sára, Rozina, Ráchel, Krisztina*.

Ha ezeket is hozzászámíthatnánk a most divatos nevekhez, nem nagy különbséget tapasztalhatnánk.

A sorrendben sincs olyan nagy különbség, mint azt a férfineveknél tapasztaltuk.

A Nyíregyházán első helyen szereplő *Mária* Debrecenben a második, illetve a harmadik helyen van. A *Sára*, amely a debreceni reformátusoknál az első helyre került, Nyíregyházán csak a szülők neveiben található meg. Vagy nem vált divatos névvé, vagy már divatját múlta. E név a debreceni katolikusoknál is a tizedik helyen van. Az *Erzsébet* csak a katolikusoknál hiányzik, a másik két felekezetenél a második helyet foglalja el. Az *Anna* viszont a katolikusoknál és az evangélikusoknál divatosabb, mint a református vallásúaknál. A *Katalin (Kata)* mindhárom felekezetenél a 4., illetve az 5. helyet foglalja el.

A debreceni katolikusok nem adták a *Judit*, *Eszter*, *Zsófia* neveket, pedig ezekre a debreceni reformátusok is kereszteltek. A *Dorottya* nevet viszont csak a nyíregyháziak adták, de itt is csak a nyolcadik helyen áll.

Az első három név terheltsége Nyíregyházán 55,52%, Debrecenben a reformátusoknál 76,03%, a katolikusoknál 50,75%. Ebből következik, hogy a női nevek elosztása, terheltsége a katolikusoknál egyenletesebb, mint a református, illetve az evangélikus vallásúaknál. Ha e terheltséget mutató százalékokat összehasonlítjuk a férfinevek terheltségét mutató százalékokkal, azt tapasztaljuk, hogy az evangélikusoknál és a katolikusoknál az első három név terheltsége megközelítően azonos, a reformátusoknál azonban a női nevek mintegy 15%-kal terheltebbek. Ez a katolikusok esetében érthető is, hiszen 201 férfi között 34 férfinév; 132 leány között 29 női név oszlott meg. Ezzel szemben a reformátusoknál 6965 férfi részére 31 név közül választottak nevet, s 6618 leány részére 26 név állt rendelkezésre. Minthogy a Nyíregyházán született fiúk és lányok száma igen közel áll egymáshoz, a névmennyiség is nagyjából azonos, így itt sincs nagy különbség a terheltséget illetően.

Nyíregyházán a lányoknak a 26,32%-a kapta valamelyik szülő nevét.

Hány gyermek kapta valamelyik szülőnek a keresztnevét?

Évek	A születések száma		A szülők nevét kapta			
	fiú	leány	fiú	%	leány	%
1757.	33	31	11	33,33	9	29,35
1760.	105	117	26	24,71	41	36,75
1761.	91	96	26	28,57	19	19,79
1762.	96	89	37	38,54	21	23,58
1763.	103	101	11	33,00	27	26,73
Összesen:	428	434	111	25,93	117	26,32

A születések itt feltüntetett száma nem egyezik meg az anyakönyvbe bejegyzett születések számával, mert a halva születetteket nem vettem figyelembe. Ha az anyakönyvi bejegyzés valamelyik szülő nevét nem tüntette fel, úgy vettem, hogy a gyermek nem a szülő nevét kapta. A bejegyzésben előforduló egyéb hiányosságra nem voltam tekintettel.

A táblázatból kitűnik, hogy a fiúk nagyobb százalékban kapták a szülők nevét, mint a leányok. Ez azonban 1760-ra nem vonatkozik, s így a vizsgált időszak átlaga sem tükrözi az egyes évek átlagát. (Egyébként általános jelenség, hogy a fiúk nagyobb százalékban kapják az apjuk nevét. Vö. Kálmán B. i. m. 57.)

III. Összefoglalás. 1. A nyíregyházi új telepések az első évtizedben a már korábban is ismert keresztneveket adták. Mind a fiúk, mind a lányok névadásában az első helyen álló nevek Debrecenben is az eléggé kedvelt nevek között vannak. *János* a második helyen áll, *Mária* a reformátusoknál a 3., a katolikusoknál a 2. a sorrendben.

Olyan nevet, amely a nyíregyházi közösségben e rövid időszak alatt vált volna divatossá, nem találtunk. A férfiaknál ilyennek tetszik a *József* név.

Kettős keresztnévet csak fiúknak adtak, ez is csak egy évben és egy esetben fordult elő.

2. A debreceni keresztnévekhez viszonyítva a nyíregyházi névanyag szegényebb. Néhány név csak a szülők neveiben él. E nevek nagy részét tehát ismerték, de újszülöttnak már nem adták.

3. A névadás okaként a szülők nevének „öröklését” éppúgy megtaláljuk, mint Debrecenben.

Mind a fiúknál, mind a lányoknál egy-két esetben előfordult, hogy olyan nevet adtak, amely sem az előző, sem a következő években nem szerepelt, s a szülők sem ezt a nevet viselték. Ebből arra következtettünk, hogy ezzel az otthagyt rokonság valamelyikének a nevét akarták „átörökíteni”.

Orosz Béla

Gárdonyi nyelvi eszközeinek néhány kontextusbeli sajátosságáról

1. Gárdonyi alkotó módszerének jellemző sajátása, hogy tárgyyszerű nyelven fogalmaz. A nyelvi realizmusra törekvés folyamatában azonban nagyobb figyelmet fordít a nyelvi hitelességet megteremtő nyelvi eszközökre, mint a témában megragadott valóság belső törvényeinek művészi hitelű ábrázolására. A korhűség, illetőleg az ábrázolt valóság hitelessége követelményeinek elég gyakran csak azzal tesz eleget az író, hogy nagyon is a kor ismeretanyagához, a kortudatban elevenen benne élő élményvilághoz, sőt egy-egy napi aktualitáshoz szabja nyelvi eszköztárát. Ebből következik, hogy a mai olvasója az író nyelvének közlő értékét, kifejező, atmoszférateremtő erejét csak akkor és úgy képes érzékelni, ha nemcsak a nyelvi forma jelentés-tartalmát, hanem a mögötte meghúzódó s a kortudatban elevenen benne élt, de a mai olvasó tudatából már kiszorult valóságbeli háttérrel is jól ismeri.

Vizsgálataink azt igazolják, hogy már Gárdonyi olvasói is inkább csak a témára, a történésekre figyelnek, s az író nyelvének csak a tartalomra vonatkozó informatív oldalát s csak nagyobb „halmazokban” fogják fel. A nyelvi képletek egy részét nem az írói szándéknak megfelelő értékben érzékelik. Ennek magyarázó oka elsősorban az, hogy a túlaktualizált valóságháttérből kibontott nyelvi formák, stíluselemek sajátos szerepét nem képesek értékelni. A mai olvasók számára ezeknek a nyelvi formáknak sajátos kontextusbeli szerepe csak akkor érthető, ha az olvasók jól ismerik e nyelvi képletek mögötti valóságot, ismeretanyagot, tudati világot.

Dolgozatunkban elsősorban ezeket a nyelvi formákat állítjuk előtérbe, kiemelve azt is, hogy ezek a nyelvi képletek és stíluselemek jellegükben és nyelvi szerepükben eltérőek. Célunk ezeknek a típusformáknak bemutatása, elemzése.

2. Gárdonyi gyakran él olyan nyelvi formákkal, szókapcsolatokkal, szólásokkal, amelyekben nem a szavak fogalmi jelentése, hanem inkább hangulati töltése teszi elevenné a mondatok vérkeringését, és hozza érzéki közelségbe a történést, a szereplők viselkedésformáit. Az olvasó nem is keres értelmet ezekben a kifejezésekben, inkább csak beleérzi a jelentés- és valóságtartalmat, anélkül hogy a nyelvi forma alapjául szolgáló valóságtényezőket tekintetbe venné. Az „El voltam keseredve, mint a *baróti juhtúró*” (Hosszúhajú veszedelem), „Csaba nézett, mint az *iglódi farkas*” (Ida regénye), „Úgy eszek, mint a *csikvándi farkas*” (A múlt velünk él) nyelvi formák alapjául szolgáló történések, valóságelemek, illetőleg a jelzős szerkezetekben szereplő szavak fogalmi értékei csak a tudományos kutatás révén tárulhatnak fel. Az idézetek szólamhasonlatok alapjául szolgáló ilyen filológiai ismeretanyag sem módo-

sítáná azonban e szóláshasonlatok sajátos nyelvi szerepét, szinte feldúsított motivációs erejét. A szövegkörnyezet, a beszédhelyzet elegendő e nyelvi formák sajátos hangulati értékének érzékeléséhez.

Ugyancsak nem szükséges az íróéval közös tudati tartalomnak, a nyelvi elemek jelentésének s a szavakban kifejezett fogalmak mögötti valóságelemeknek pontos ismerete ahhoz, hogy az alábbi nyelvi formák sajátos szerepét jól megértsük. A *Vén, mint a szebeni kapu* (Hosszúhajú veszedelem) szóláshasonlat például az Erdélyben játszódó történet keretében funkcionál, s így igen alkalmas eszköz a környezet festésére, a megfelelő atmoszféra megteremtésére. Az 1650-es években, a török világban játszódó események leírásában érzékletes és kifejező erővel teljesíti nyelvi szerepét az *Ugy elhallgatott, mint a töröklátó gyerekek* (Dávidkáné) nyelvi forma. Történetileg is hitelesítő erejű Gárdonyi e mondata is: *A nap már két kopjányira állt az égen.* (Láthatatlan ember) — Gárdonyi Kürt című regényében olvasható *Nem ló az asszony, hogy feledje vemhét* régi közmondásunkba is beleérzi a szövegösszefüggéshez és az elbeszélés teljességéhez jól illő jelentést az olvasó, bár a *vemhe* szó fogalmi jelentése ('emlős állatnak, elsősorban lónak világra hozott magzata, csikója') nem egészen világos előtte. Bár elavult a *poroszka* ('apró, gyors lépésű ló, apró lépésben, sebesen járó ló') szó jelentéstartalma is a mai nyelvtudat számára, mégis „érthető” ez a közmondás a jól megszerkesztett szituációban. Az öreg Kevi nem engedi, hogy lefessék, s ezzel a közmondással ad súlyt elhatározásának: „Ott a fiatalja — *vén lóból nem való poroszkát csinálni*” (Festő a falun).

3. Gárdonyi nagyon sok tájszót, szólást használt fel írásaiban. Tudatos gonddal s valóban filológiai pontossággal válogatja ezeket a nyelvi formákat. Csak kontextusbeli sajátos szerepükben s nem fogalmi tartalmukban kapnak nyelvi szerepet ezek a valódi tájszavak. Az olvasó nem tud fogalmi jelentést hozzájuk kapcsolni, mégis megérzi, hogy ezeknek a tájszavaknak a használata a megfelelő szövegösszefüggésben és beszédhelyzetben nagyon is indokolt. Ezekre a tájnyelvi igealakokra gondolunk itt elsősorban: „A kutya *iklat* már visszafelé . . .”. — „Csak a macska *irrant* el” (Messze van odáig). — „A keze kicsi volt és *pátyolt*” (Szúnyoghy miatyánkja). — „Az asszonyka *züpögve* folytatja” (Ne halj meg, Fábián!). — „Minek *zalámboljak* (‘cél nélkül jár-kelek, csatangol, bolyong’) tovább?” (uo.). — „Branko *lebelgett* (‘enyeleg, legyeskedik, hiábavalóskodik’) egyikkel-másikkal” (Megérkezett). — „Csak *elbitolyodik* (‘félredül’) alólam a bal lábam”. — „A kis gyermek *nyörvögött* (‘dühnyögve sír’), *megsiramlott* (‘erősen sír’) (Megérkezett).

Kísérleti vizsgálódásaim azonban arról is meggyőztek, hogy egy-egy olvasót zavar a megértésben, ha olyan valódi tájszavakkal találkozik a szövegben, amelyeknek nem érti jelentéstartalmát, s még a szövegösszefüggésben sem érzékeli sajátos nyelvi szerepét. Gárdonyi is ír arról, hogy lektorai, szerkesztői — mivel nem értették egy-egy tájszavának fogalmi jelentését, használatai értékét — a tájszavakat köznyelvi szinonimával cserélték fel. Tábori Róbert, az Új Idők szerkesztője is ezt tette. Gárdonyi „A kutyanék” című írásának (Új Idők, 1897. 48. sz.) „A kutya jött velünk, hol elől, hol hátul *gentetett* a koci körül” mondatában szereplő *gentet* valódi tájszót a *settenkedett* igealakkal cserélte fel.

4. A továbbiakban elsősorban azokról a nyelvi formákról szólunk, amelyekben a jelentéstartalom, a fogalmi érték valóban elsődleges szerepet kap. Az olvasó nyelvilag csak úgy képes megteremteti az egybehangoaltságot az

íróval, ha a felhasznált szavak fogalmi jelentését is ismeri, s a szavak mögötti valóság tartalomról is vannak ismeretei. A *berzseny*, *berzsenyes* szavak fogalmi jelentése ('alkörmösből készített piros festék, húsvéti tojáshoz') teszi teljesebbé és reálisabbá a nyelvi valóságot a következő hasonlatban: „Úgy elpirosodik, mint *berzsenyes vízben* a tojás” (Az a hatalmas harmadik). Az Aggyisten, Biri egyik részletének nyelvi formáját csak az az olvasó képes „megérteni”, aki ismeri a *gereben* szó jelentését, illetőleg látta már a tárgyat magát is. Erdélyi János közli a következő szót: „Mintha gerebenen ülne”. A szólás értelme: 'nagyon rosszul érzi magát, mint akit a kiálló vas-, illetőleg acélfogakra ültettek.' Gárdonyinál az udvarolni akaró csendőrt már „nem ültették gerebenre”, tehát szívesen fogadták. A nyomdászati szaknyelveknek, illetőleg néhány szakszavának ismerete nélkül nem világos, nem érthető a mondanivalót nyelvi burokba öltöztető nyelvi részlet, s nem fogható fel a nyelvi forma aktuális jelentése sem Gárdonyi „Öngyilkosság öngyilkos nélkül” című írásában (Figurák. Bp., 1890.): „Mintha beszélni is csak »ciceró«-ban szokott volna . . . Ah, én nyomorult »petit«-nek éreztem magamat e nagy zseni mellett.” A *cicero* nagyobb, tizenkét pont magasságú nyomdai betű; ennél sokkal kisebb, csak nyolc pontnyi betűtípus a *petit*. E nagyságrendi különbségen alapszik e szakszavak aktuális jelentés tartalma s használati értéke az idézett szövegben.

Gárdonyi igen sok hasonlatának, szóképének kifejező és szemléletes képkincese csak akkor teljesíti az írói szándéknak megfelelő funkcióját, ha az olvasó a nyelvi képlet alkotó részeként jelentkező szavak, kifejezések k o n k r é t t á r g y h o z való kapcsolását is el tudja végezni. Bár az olvasó nagy egységekben figyel a nyelvi formálásra, s igen nagy „halmazokat” fog át a nyelvi képletekből, s bár az összefüggő szöveg segíti a megértést, mégis vannak esetek, amikor a nyelvi képlet kifejező értékét feltétlenül rontja, ha egyes szavak, szó szerkezeti egységek, szólások bizonyos tárgyakhoz való kapcsolását az olvasó nem képes elvégezni, mert nincs birtokában a nyelvi forma alapjául szolgáló ismeretanyagának.

A kortárs olvasó számára még reális nyelvi valóságot jelentettek meg azok a nyelvi képletek, amelyeknek megalkotásához mindennapi életük ismert, aktuális valóságelemei szolgáltak alapul. Jellemző és kifejező erővel teli volt számukra e nyelvi forma is: „Nem szabad összeeseni, mint a *hült szufflé*” (Mi erősebb a halálnál), mert fogyasztották is azt a „francia” ételt (soufflé), aminek nevével is olyan érzéki erőt kapott a hasonlat.

A mai olvasó a szövegben megjelenő ételnevek jó részét már nem „érti”. E nevek mögötti fogalom is elmosódott: „Vacsora végén az ünnep tiszteletére *krampampulit* csinált, az öreg. Mazsolát, fahéjat és mandulát is szórt bele” (Hosszúhajú veszedelem). „Csinálunk *krampampulit* . . . rumból. Van mazsolám is” (A kürt).

Azoknak a korabeli tárgyaknak a nevei, amelyek a megfelelő beszédhelyzetben szinte „kulcsszerepet” játszanak, a kortárs olvasók számára nem okoztak nehézséget, mert jól ismerték magukat a tárgyakat is. A t á r g y és a n é v összefüggését tekintve Gárdonyi írásaiban mind a kettőnek e g y ü t t van sajátos szerepe. „Az a hatalmas harmadik” rövid szövegrészletében szereplő *fiumei keményítő* jelzős szerkezet mögötti tárgy ismerete nélkül nem világosodik meg a következő mondat sor igazi jelentés tartalma s önálló beszédhelyzetbeli és kommunikációs funkciója: „Nincs szükségem arra . . . , hogy napokon át prédikációkat hallgassak a *fiumei keményítőről* . . . Nekem fehérebb . . . a fogalmam a női becsületről.”

Az alábbi szövegrészek azért annyira egyénítő erejűek, mert mind a nyelvi mezőben, mind a szituációban a történés, az ismeretközlés kapcsán a megfelelő kor és társadalom reális rajzához és hangulatához értékes „adatok”, „kellékeket” szolgáltatnak. Az olvasónak illik és hasznos ismerni ezeket a tárgyakat és megnevezéseket: „Ez különben igazi *havannai*, nem afféle *tarkababbal* pácolt” (Tengeren járók csillaga); „... Te a szegfüillattal élsz? Hiszen az kiment a divatból. Most az *ilang-ilang* (= 'a camanga jó illatú virágából nyert olaj') járja...” (Ábel és Eszter); „Velence már nem komilfo. Már csak *szenzálók* (= 'alkuszok, adásvételt közvetítők') és *krajzlerosok* ('szatócsok') nászutaznak oda...” (Ida regénye); „Dehiszen Önnek már van gyémántja (= menyasszonya!)!, az csak *prágai gyémánt* ('nem természetes') volt...” stb. stb.

5. Sokszor alkot Gárdonyi olyan nyelvi képleteket, amelyekben a nyelvi forma alapjául szolgáló tárgy, társadalmi jelenség már nemcsak illusztráció, hanem *s z e r v e s a l k o t ó* elem. Ezeknek a nyelvi elemeknek nagy az általánosító erejük, éppen az adott kor ismeretanyagához, napi aktualitásához és a különböző társadalmi szituációkhoz társítható kötöttségük folytán: „Huszonötéves koromban elvégeztem a jogot, és csakhamar tapasztaltam, hogy *Körmöcbánya* nekem is dolgozik” (Hosszúhajú veszedelem). A mondat kulcsszava: *Körmöcbánya*. A nyelvi mezőben, a mikrokontextusban reá szabott nyelvi szerepének teljesebb értékű megértését segítik elő a következő szövegrészek: „A tüzoltó altiszt csinos barna legény, lakkcsizma volt a lábán, és olyan hegyesen lépegetett benne, mintha minden lépésre egy *körmöci arany* pendülne ki a csizmája sarkán” (Ki-ki a párjával). — „Én az igazságot mög a hamisságot úgy ösmerem, mint a botosunk a piszt: csak rápillantok, mingyár tudom, hogy *Körmöcbányáru*l való-e vagy *Miskócrul*” (A bor).

„Az öreg tekintetes” szövegének egyik részletében azt olvashatjuk, hogy az elveszett pipája miatt kesergő öreg tekintetes egy szállítómunkást, a díványost gyanúsítja meg, s gyanúját ezzel a mondatral erősíti: „Annak az embernek (a meggyanúsított díványosnak) olyan *illavai pofája* volt.” Ennek a nyelvi formának aktuális jelentéspulzusát csak az az olvasó tudja igazán érzékelni, aki az *illavai* jelzőhöz társítani képes a korabeli *illavai fegyház* képét, illetőleg fogalmát, s azt az ismeretanyagot, hogy ebben a börtönben a tíz évnél hosszabb fogságra ítélt fegyenceket tartották. De e nyelvi formából az öreg gyanúsításának társadalompolitikai szemléletéről is találó információt kapunk. Az Ida regényének szövegében is sajátos társadalmi, szemléletbeli funkciót teljesít ez a nyelvi forma: „Tisztességes *úriember ön*... — Ezt a kérdést még senki sem merte hozzám intézni... Mondtam, hogy *nem ültem Illaván*.” Gárdonyi alkotó módszerének egyik jellemző sajátossága, hogy ugyanazt a nyelvi képletet többször felhasználja, de a megfelelő szövegben és szituációban a nyelvi formának kommunikációs szerepe mindig más és más. Összehasonlító példának idézhetjük a „Szúnyoghy miatyánkja” alábbi mondat-sorát: „Két évi jogot végeztem, aztán nagy kanyarodás történt az életem pályáján. De nehogy azt gondold, hogy *Illaván ültem*...”

Általában azt szoktuk mondani, hogy a megfelelő szöveggörnyezetben egyik szó megvilágítja a másikat, s együttes fényük teljes világosságot biztosít a mondatnak. Igen, de csak akkor, ha a szavak alap- és aktuális jelentése közötti összefüggéssorból a legmegfelelőbbek vállalják a beszékhelyzethez, a nyelvi valósághoz, illetőleg a szituációhoz is jól illő kommunikációs szerepet.

Gárdonyi egyik, ma is nagyon kedvelt regényében a következő mondatsort olvashatjuk: Adolf, ez a „korán szakállas szőke ficsúr”, aki „két évet töltött Párizsban” — s aki a szokványos „hogyan van, nevelő úr, hogy?” kérdésből kifolyóan szinte ontotta a kérdéseket . . . „kérdést kérdésre, mintha valami *miniatűr mitrajöz* volna a nyelve alatt . . . , kérdőjeleknek a sortüzére berendezve . . .” (Szúnyoghy miatyánkja).

A beszédhelyzethez és az írói szándékhoz egyképpen simuló *miniatűr mitrajöz* szókapcsolat mind a szövegösszefüggésben (a nyelvi képlet francia, s alapjelentésén túl — ’szórólöveg’ — sajátos aktuális jelentésben is funkcionál), mind a situációban igen kifejező erőt képvisel. A mai olvasók közül többen nem „értik” e nyelvi formát, s a nyelvi mező sem segít a megértésben, mert nem ismerik azt a nyelvi vetületen túli valóságéletemet, azt a tárgyat, illetőleg azt az idegen szópárt s a mögöttük meghúzódó fogalmat, ami alapot adott Gárdonyinak nagyon jellemző nyelvi képlete megalkotásához. De akinek van ismerete arról, hogy a franciák találmánya, a *mitraille* (’szórólöveg’) milyen gyorsan szórta vas- és ólomdarabokból álló töltését, tudja értékelni azt az írói találékonytságot, amelynek segítségével ez a nagyon kifejező nyelvi képlet megvalósult, megteremtődött. Kísérleti vizsgálódásaink folyamán többször tapasztaltuk, hogy a mai olvasó egy-egy szövegrészletben nem minden szót „ért”, illetőleg nem tudja a mondatban szereplő nyelvi képletnek egy részét értelmezni. Az így támadt „hézagok” olykor annyira megsaporodnak, elmélyülnek (nemcsak szavakat, hanem mondatsorokat sem képesek értelmezni), hogy a szövegrészlet nyelvi formája teljesen kiesik az olvasó befogadóképességének köréből. „Egy hírlapíró emlékirataiból” (Tükörképeim 251) című Gárdonyi-írásnak hősét, a hírlapírót egy kilencéves szerkesztő fogadja munkatársául: Mind a kilenc lány „óriás-magas”, erős és férfias, valamennyi úgy megszorította hősünk kezét, hogy alig volt képes „szétrázni” összeragadt ujjait. A lányok mindegyike „izmos udvariassággal” foglalkozott vendégünkkel, külön-külön kiereszkolták a szerencsétlen fiatalember szerelmi vallomását. Nem tehetett egyebet, ahogyan ő maga vallja elkeseredetten a „szemöldöktelen Deborával” való találkozásáról: „Nem lehetett ellenkezni . . . mert ha azt mondom neki, hogy nem szeretem, hát úgy a falhoz ken, hogy *Liebig-féle extraktummá* válok egyszerre . . .” A mai olvasók (köztük több főiskolai hallgató!) számára mind a szövegösszefüggésben, mind a történéssituációban szerepét jól teljesítő nyelvi képlet fény és értelem nélküli szókonglomerátum volt csupán, s a teljes mondat megvilágosításához semmi fényt nem szolgáltatott. A szövegrészlet nyelvi valóságába pedig nagyon beleillik az idézett mondat. A korabeli olvasók természetesen eleven és reális nyelvi formának értékelhették, hiszen a napisajtó hirdetésrovatai nap mint nap felhívták figyelmüket arra, hogy a „Liebig-Társaság hús-peptona egy életrendi táplálmány és erősítőszer . . . ez a húskivonat (extraktum) szolgál pillanatnyi húslé előállításához . . . mindenféle leves, főzelék mártalék és húsétek javításához . . .” (Budapesti Hírlap, 1896. 25. sz., 174. sz.). Ezt a valóságéletemet ismét csak többször használja fel Gárdonyi érzékletes képi erővel ható nyelvi formálásának eszközéül. „Mi erősebb a halálnál?” című írásában (Mi erősebb a halálnál. Bp., 1909.) Miszlay Gábor, a megözvegyült férfi vonaton köt ismeretséget egy fiatal, ugyancsak özvegy nővel. A megszokott beszélgetéspróbálkozás, megismerkedés után közös ebédelés a vonat étkezőkocsijában. A bús özvegyek ismét jól érzik magukat, annyira, hogy „még a *Liebig-sűrűlékkel* levessé bolondított sós meleg víz is ízlett nekik . . .” Ez a nyelvi képlet, illetőleg valóság-

elem sem csak „kellék”, a szövegben. Az adott szituációban arra is kitűnő eszköz, hogy segítségével azt is érzékelhessük, hogyan alakult át a két özvegy hangulata, s hogyan válnak aktív szereplőivé maguk is annak a folyamatnak, amiben lassan az „élet áttör a halálon”.

6. A Gárdonyi-filológia egyik legnehezebb problémája a Gárdonyinál elég gyakran előforduló szövegmódosítások kérdésköre. Ismeretes, hogy maga Gárdonyi állandóan javítgatta, módosította szövegeit. Ezek elsősorban stiláris jellegű módosítások voltak, s ritkán került arra sor, hogy egy-egy zártabb nyelvi képletnek (pl. szóláshasonlatainak) módosítását vagy éppen kicserélését kívánta volna. De arra is van példa, hogy Gárdonyi azért módosít egy-egy nyelvi formáján vagy hagy el egy-egy nyelvi képletet, mert maga is érezte, az olvasó már nem ismeri azt a valósághátteret, amely alapot nyújtott a nyelvi forma megalkotásához. „Az én falum” (I–II. k. 1898., 1900.) elbeszéléskötetének Büntérgyalás című novellájában olvasható például a következő mondat: Jancsi és Marci összezördülésük „tárgyalására” hivattnak be a tanító szobájába: „Bekocognak . . . A két gyerek egy intésemre elem áll. Állanak előttem olyan arccal, mint *Spanga* és *Pitéli* állhatott az akasztófa alatt . . .” Így olvasható ez még a második kiadás szövegében is (2: 49). Mind Gárdonyinak, mind a kortárs olvasóknak tudatában nagyon érzékletes és egyéni képsor jelent meg e hasonlat megalkotásakor és olvasásakor. Gárdonyi az 1890-es évek közepén írta „Az én falum” novelláit, s még életközelségben képzett fel előtte Spanga Béla és Pitéli Mihály, akiket Majláth országbíró meggyilkolása miatt fogtak perbe. A korabeli magyar újságok hosszú ideig cikkeztek az eseményről. A Budapest című lap még képet is közöl „Spanga vallatása” aláírással (1883. 15. sz.). Bagó Márton és Fia sajtóján készült ponyva-füzet is foglalkozott velük (vö. Békés: Magyar ponyva pitáva. Bp., 1966. 370–7). A társadalom széles körét évtizedeket át foglalkoztatta tehát a gyilkosság, s a Spanga és Pitéli név nagyon ismerősen csengett még akkor, amikor a Büntérgyalás szövegének hasonlatában találkozott vele az olvasó. Később feledésbe ment a történet, s a Spanga és Pitéli név sem „mondott” semmit azoknak, akik nem tudtak a velük kapcsolatos eseményekről. A hasonlat nyelvi formájában olyan sötét folt volt, ami nem kapott fényt a szövegösszefüggésben sem. A későbbi kiadásokban ezért változott meg a hasonlat nyelvi formája: „Állanak előttem olyan arccal, mint a latrok szoktak az akasztófa alatt . . .” (Az én falum: Büntérgyalás: Szegényember jó órája. 1. k. Bp., 1964. 443), s ezzel a hasonlatnak az egyénítésben leledzett megjelenítő ereje is módosult az általánosabbá vált képsor és nyelvi formában.

A mai s főleg a fiatal olvasók alig képesek azonos használati értékben és információs tartalommal megérteni azokat a nyelvi formákat, amelyeket Gárdonyi egy-egy bibliai történet alapján, illetőleg abból kibontva formált kifejező, közlő eszközzé. Gárdonyi elsősorban falusi szereplőnek szájába adja az ilyen típusú nyelvi formákat. A szövegösszefüggésben és a beszédhelyzetben hiteles kommunikációs szerepet nyernek ezek a „bibliai alapú” jelsorok, jelentéskapcsolatok. A nép fiai, leányai egészen természetes módon veszik ajkukra ezeket a nyelvi képleteket, hiszen a templomban és az iskolában gyakran hallottak azokról a bibliai eseményekről, amelyeknek alapján Gárdonyi e nyelvi formákat megalkotta. Az „Aggyisten Biri! férfi szereplője ajkán is természetesnek tetszik ez a mondat: „Óstoba voltam, *Saul voltam én* akkor, mint ahogyan a bibliában tanultuk . . .” A Bor egyik jelenetében Baracs Imre

szájából a következő hasonlatot halljuk: „Úgy vagyok most, mint Illés próféta a pataknál”. Milyen nyelven túli tényezőkre, beszédhelyzetre utal ez a hasonlat? Baracs asszony nélkül, vacsorátlanul, s megjelenik Eszter, a szomszédasszony. Vacsorával kedveskedik. Baracs eszeget, s ekkor hangzik fel az idézett szóláshasonlat. A konkrét beszédhelyzetben teljesen megvilágosodik a nyelvi képlet sajátos kontextusbeli szerepe. Hiteles és kifejező stíluseszköz tehát a hasonlat ebben a nyelvi mezőben. Eszter asszony még teljesebbé teszi a nyelvi forma szituációs szerepét: „*Csakhogynem holló táplálja kendőt . . .*” Az ótestamentum lapjain (Királyok könyve I. XVII. 2. 3–5.) olvasható történetet is gyakran hallhatták a Baracsok és Eszterek, s jól megjegyzezhették, s tanulták az Úr utasítását a prófétának, menjen el a Kerith patakja mellé, s táplálni fogják a hollókat: „*Visznek neki vala kenyeret és húst mind reggel, mind estve . . .*”. A „Hosszúhajú veszedelem” egyik alakjának szájában is jól teljesíti szerepét az ugyanerre a bibliai történetre épült szóláshasonlat. „*Várom (a reggelit), mint Illés a hollót a Karit patak mellett . . .*” Különösen gyakran jelentkeznek az ilyen nyelvi formák akkor, amikor egy-egy viselkedésforma, beszédhelyzet humoros jellegét is érzékeltetni kívánja Gárdonyi: A részeges kőműves Kvabka mestert elhagyó felesége és leánya „*úgy borult rá sírva a két kabátra, mint ahogy Rachel síratta a két gyermekét*” (Ki-ki a párjával).

„Az a hatalmas harmadik” szövegében is feltűnően sok „a bibliai fogantatású” nyelvi képlet. „*És hát kiléptem a sírból, mint a bibliai Lázár, mikor Jézus szavára megmozdult benne újra az élet . . .*” „*Állok, nézek, mint Lóth felesége a sodomár dombon.*” — „*Én eddig azt véltem, hogy a legkönnyebben elfoglalható vár a leányi szív: nem kell hozzá gedeoni trombita harsogás . . .*” (vö. Bírak Könyve, VI. r. 7.1.). — „*Ah mit árthatsz a láthatatlan kéznek, amely hol egyik, hol másik faladra veti a Boldizsár király jegyeit* (vö. Dániel könyve. 5. r.).

A szövegekörnyezethen a konkrét bibliai eseménysorozat ismerete révén hathatósabban teljesítik a nekik szánt szerepet a következő gunyoros humorral is telített nyelvi formák: „*Az apád teremtésit, miért nézel olyan keservesen, mint rostélyoson sült Szent Lőrinc?*” (A tej) — „*A fejemet emelgetem, mint fához kötött Szent Sebestyén.*” — „*Olyan jótétemény volt lelkemnek ez a szava, mint a pokolbeli dúsnak lehetett a hús csepp, amelyet Lázár bizonyára mégiscsak csöppentett neki.*” — „*A fiú a szemét úgy forgatta (a lányra), mint a bibliai Lázár szemét festik a gazdag tornáca előtt* (Szűnyoghy Miatyánkja). — „*Úgy ült a széken, mint Szent Péter apostol, mikor azt mondták neki, hogy: Te is ama Galileusszal voltál!*” — „*Elfordítottam a szemem az ablaktól, s ültem kókadtt fejjel, mint Jób a szemétdombján . . .*” (A lámpás). — A „Fekete nap” Lencsijének ajkán az osztrák katonák féktelen sarcolásának láttán nagyon jellemző ez a kiáltás is: „*Pukkadnának meg, mint a Dániel sárkánya.*” Az eseménysorozat figyelemmel kísérésében nem meghökkentő, hanem nagyon is találó az Egri csillagokban az a nyelvi forma, amelynek kifejező ereje csak úgy érzékelhető igazán, ha ismerjük a megfelelő bibliai történetet is: „*Paksy lovashadnagy száz katonát kért Dobótól, hogy »hadd üssön ki« a kiáltozó törökökre, majd »lefelé licitált, mint Ábrahám a sodomai úton: csak ötvenet, csak huszat . . .*» (vö. Mózes I. könyve 26. 1–3.).

*

Szerény cikkünkkel elsősorban azt a célt szerettük volna szolgálni, hogy Gárdonyi alkotó módszerének legjellemzőbb sajátosságaira hívjuk fel a

figyelmet. Az is kitűnik ebből a tanulmányból, hogy maga az író kora aktuális ismeretanyagára, emlék- és élményvilágára épített nyelvi formáit filológiai alázattal gyűjtötte össze. Olykor szinte didaktikus céllal emeli írásaiba azokat a nyelvi képleteket, amelyek megfelelő tárgyi, filológiai ismeretek nélkül nem képesek az író és az olvasó között a sikeres kapcsolatot megteremteni. Hogy ezt az író is érezte, mutatják azok a rövid megjegyzések is, amelyeket szervesen illeszt be írásai nyelvi formálásába értelmezésül, magyarázatul. Erről külön is szóltam „Gárdonyi és a magyar nyelv” című tanulmányomban (Nyr. 1963. 399–411, 1964. 115–27). Az is kétségtelen, hogy Gárdonyi sok nyelvi képlete szinte ingerel bennünket a vele kapcsolatos filológiai igényű kutatásra. Hogy az olvasó számára az ilyen jellegű vizsgálódás is csak haszonnal járhat, próbáltuk megbizonyítani a szerény cikkünkben felsorakoztatott ismeretanyag értelmezésével.

Bakos József

József Attila-kommentárok*

XII.

Klárisok

Klárisok a nyakadon,
békafejek a tavon.
Báránygané,
bárányganéj a havon.

5 Rózsa a holdudvaron,
aranyöv derekadon.
Kenderkötél,
kenderkötél nyakamon.

Szoknyás lábad mozgása
10 harangnyelvek ingása,
folyóvízben
két jegenye hajlása.

Szoknyás lábad mozgása
harangnyelvek kongása,
15 folyóvízben
néma lombok hullása.

(1928. ÖM. 1: 329)

Egyre népszerűbb költőnek egyre népszerűbb verse! Legalábbis az elemzők körében. Az olvasó csak a legutóbbi öt évben is jó néhány értelmezés közt válogathat. Elsőnek Horgas Béláé kínálkozik (Valóság 9 [1966]: 3. sz.

* Vö. Nyr. 91: 398–405; 92: 188–94, 301–7, 423–6; 93: 74–83, 451–5; 94: 176–80; 95: 166–76.

29—37, majd az enyém („A líra: logika” 66—70, 248—59; ősformája 1965-ből: Alak- és mondattani gyűjték. NytudÉrt. 46. sz. 132—4), Timár György (Jelenkor 11 [1968]: 1022—32; csírája: Jelenkor 3 [1960]: 3. sz. 101—2), Tornai József (Irodalomtörténet 51 [1969]: 803—10), a Horgas—Levendel szerzőpáré (A szellem és a szerelem 116—8), végül Szabolcsi Miklósa (It 52. 902—10)¹ — hogy mások futólagos megjegyzéseit ne is említsem. A különféle elemzések halmozódása sejteti, hogy az elemzők nemigen értenek egyet. A vers nem könnyű: vitára tehát szükség van, ehhez pedig közös alap is kell. Ez az alap lehet a versmagyarázatokkal szemben támasztott módszertani követelmények megfogalmazása. Mások elemzését bírálva, a magamét felülvizsgálva, néhány ilyen követelményt kívánok először kifejteni.

I. Valóságismeret. — Az elemzésre vállalkozónak kielégítően kell ismernie a vers keletkezési korának külső és belső (tudati) valóságát, e valóságnak azokat az elemeit és viszonyait, amelyek a költeményben esetleg maguk is jellé válnak, mintegy belső formát alkotnak. (A belső forma kategóriáját én csakis ebben az értelemben tartom elfogadhatónak; ilyesféleképpen Szabédi László: Kép és forma 16—7, 24, 31—2 stb.; másként pl. Szigeti József: Bevezetés a marxista—leninista esztétikába 1 : 226—30, 2: 49—50). E követelmény ellen vétének többen is a Klárisok magyarázatában. Tornai József (i. h.) a „Kláriskok a nyakadon” sorban fekete-fehér színkontrasztot lát: „a kláris egy nyakon nagyon finom fekete-fehér kép”. Aligha! A *kláris* ’korall, korallfüzér, ebből készült nyaklánc’, piros, esetleg fehér színű (ÉrtSz.). Kis tévedés? Lehet. De helyesbítésével megdől Tornainak az az állítása, hogy az első három képet a fekete-fehér színellentét ismétlődése fogja össze. Timár szerint az ötödik sor rózsája nem más, mint „a holdudvar aranyos szegélyének rózsaszíne” (i. h. 1029). Az én tapasztalatom szerint a hold udvara vagy annak a szegélye nem szokott rózsaszínű lenni (l. később, József Attila lírai hiteleségigényénél is!). Ennél sokkal súlyosabb botlás a vers harangmotívumának félreértése. „Külön aláhúznám — hangsúlyozza Timár — a harang és a szoknya közti összefüggést, amelynek alapjául minden bizonyos a csak parasztlányok hordta [az én kiemelésem. T. G.], egy tömbben ingó, aljának vonalával kétségkívül harangot idéző szoknya szolgált” (i. h. 1031). „Ezt olvastam” — plagizálom én tőle a Ludas Matyi rovateimét. Timár indokolatlan fölényében észre sem veszi, hogy ezt a képet én már Jules Renard naplójából idéztem, és ott korántsem magyar s aligha csak parasztlányokról van szó: „Harang: zengő szoknya” (Naplója. Auróra 33. Bp., 1967. 226). Véletlen egyezés? Lássunk még egy véletlent! Renard: „Az a fa féllábon áll a domboldalon” (i. m. 157). József Attila: „Tolláskodnak a sárga lombu fák, | féllábon állván a hunyorgó napban.” (Balatonszárszó. I. 1936. ÖM. 2: 163). No de nem kell visszamennünk Jules Renard naplójának 1904. évi bejegyzéséig! Kinek ne rémlene föl az idősebbek közül az 1920-as évek végén, a 30-asok elején dívó *gloknis* szoknya? A puristák még fel is vették a *gloknis* szó ellen a harcot. A Szécsi Ferepc szerkesztette „Új magyar szavak szótára”-nak egyik tétele „gloknis . . . harangos” (Tkp. csak egy kis szójegyzék az egész. 2. kiadás. Antiqua. Bp. É. n. 9). Ez a csipkelődés nem érdemelne nyomdafestéket, ha Timár nem sorolná hangsúlyozottan a harang alakú szoknyát a „természetben élő ember élményvilágát” bizonyító elemek és távolabbról a Klárisok népballadaszerűségét, helyzetdalszerű voltát bizonyító érvek közé!].

¹ Szabolcsi cikkét már nem hasznosíthattam.

De a külső valóság ismerete nem elegendő. Ismernie kell az elemzőnek azt is, hogy milyen volt a kor emberének a tudata, élményvilága. Timár szerint a vers lírai énje egy halálra ítélt szegénylegény. Ennek tudatában olvassuk, mit ír Timár az első versszakról: „a látszólag szabad képzettársítások — véletlen-e? — tökéletes összhangban vannak a halálra ítélt legény élményvilágával. Valamennyi az elveszett élet, a természet, a szépség és a szabadság jelképe, még a finnyás városi fül számára frivol — s ezért ironikusnak tetsző — bárányganéj is!” (i. h. 1028). Bárányganéj mint az elveszett élet, szépség és szabadság jelképe — akár békafejekkel kombinálva is . . . Kell-e egyáltalán ezzel a felfogással vitatkozni? E föltett — de kellőképpen egyáltalán nem igazolt — szegénylegény élményvilágában benne lehet a kláris éppúgy, mint a bárányganéj: de ez az együttlétezés egyáltalán nem szünteti meg különműködésüket.¹ Nem a városi fülek „finnyásak”, hanem Timár népelképzelése irreális, romantikus: „a mindenséget egybefogó látású néphi . . .” Egy városi proletár élményvilágának is lehetnek piszkos és tiszta, aljas és magasrendű elemei: hogy szüntetné meg együttlétük ellentmondó voltukat? Erről is kell még beszélnünk.

2. Kategóriák. — Az elemző ne higgyen az elődök közhelyeinek! Például annak, amely mélységes megvetéssel szól a költemény prózai parafrázisáról. A költemény ilyen — némely bölcssek szerint bűnösen primitív prózára fordításának igenis van funkciója! Sőt: annál jobbnak tartom a verselemzést, minél többet sikerül benne a kimeríthetetlen, teljes lírai üzenetből fogalmi szintre fordítani! Timár ebben a vonatkozásban ítéli el legeléesebben az én magyarázatomat — az efféle gáncsoskodások legszokványosabb formájában, úgy, mintha én teljesen azonosítanám a képek fogalmi „csontvázát” a vers kiapadhatatlan gazdagságával. Ideje, hogy ő is, mások is észrevegyék: akár nyíltan, akár rendkívül burkoltan minden valamire való verselemzés elköveti ezt a vétkes prózára fordítást. Elköveti Horgas, Tornai vagy Timár éppúgy, mint én. Legföljebb én nem takargatom, mert tudom, hogy szükséges dolgot cselekszem! Ha ilyen prózai parafrázis teljesen hiányozna az elemzések-ből, azok nem szorítkozhatnának másra, mint formai fejtegetésekre. (A prózai parafrázis elméleti kérdéseivel bővebben is foglalkozom majd második József Attila-könyvem bevezetésében.)

De óvatosan kell bánnunk bizonytalan tartalmú kategóriákkal is. Tornai József úgy próbálja megoldani a vers rejtélyét, hogy varázsnékeknek minősíti. Mi a varázsnékek — szerinte? „Képileg, ritmikailag, érzelmileg és gondolatilag végsőkig telített vers” (i. h.). Bár nem értem, hogy a varázslathoz miért van szükség gondolati telítettségre is, hadd kérdezzem meg: Adynak vagy Babitsnak melyik igazán nagy verse nincs éppígy „telítve”? A varázsnékek hófokán „nincs szükség intellektuális átmenetekre, közvetlen gondolati részekre, megfogalmazásokra” — hirdeti Tornai. Melyik igazán szép népdalunk vagy népballadánk marad ki akkor ebből az új kategóriából? „A varázsnékek nem elmondja, ábrázolja a világot, hanem fölidézi, megnevezi a létezés dolgait”. Üres lelkendezés! Földézni ábrázolás nélkül nem lehet: ezt Bühler óta jól tudjuk. (Fordítva persze már nem áll a tétel: a legelméletibb

¹ Talán nem érdektelen, ha megemlítem: Tamás Attila éppen engem bírál, hogy nem hangsúlyozom eléggé ezt az ellentmondást a klárisos nyak és a bárányganéjos hó, békafejes tó közt (Tiszatáj 22 [1968. 3. sz.]: 276).

értekező próza bizony ábrázol, de alig idéz föl valamit a képzelet számára.) Tanulság: a „varázsének” kategóriája annyira tág, hogy semmit sem mond! A Klárisok elemzésében használhatatlan.

Mit tehetett volna elképzelése igazolására Tornai? Először is tisztázzuk: nem egészen az ő elképzelése ez, csak a szerző nem szeret idézni. Németh Andor írja: „1927-ben vagyunk, a Medáliák korában. József Attila művészi eszménye ezidőben a ráolvasás s a népdalok együgyű bája. Ezt a két eszményt olvasztotta össze Medáliáiban. Lejtésük a népdalé, elvarázsolt tartalmuk a varázsigéké” (Németh Andor: József Attila. Bp., 1944. 77). De ha már igazolni akarta volna ezt az elképzelést, összegyűjthetett volna Tornai megfelelő számú ráolvasást, bájoló és varázsló szöveget. Azután megvizsgálhatta volna nyelvi fölépítésüket, föltárhathott volna bennük egy vagy több típust, „modellt”, s a Klárisokhoz legközelebb állóval vethette volna egybe József Attila költeményét (az eljárásra 1. Modellálás a folklorisztikában. Összeállította Voigt Vilmos. *Studia Ethnographica* 5. sz.). Én nem foglalkoztam ezzel a kérdéssel behatóbban, de már első elemzésemben is megállapítottam, hogy a Klárisok igétlen vers. Az ilyen ráolvasó, bájoló, varázsló szövegek viszont nemigen nélkülözhetik az igei jelleget, sőt igéik jelentős hányada — főleg a szövegek zárásában — felszólító-óhajtó módban áll. A nagyközönségnek szóló legújabb kiadványban (Magyar népdalok. Bp., 1970. 1., 2.) tizennégy ráolvasást találhatunk: mind igés, egy kivételével mindben van felszólító módú igealak is. Fónagy Iván lefordította különféle „primitív” népek hasonló műfajú szövegeit (Wawiri. Bp., 1942.). Bár itt veszélyes azonosítani a fordítást az eredetivel, igétlent ezek közt sem találtam.

Vannak olyan kategóriák, amelyeket elődeink már megfelelően körvonalaztak. Ha ezeket mégis bírálni akarjuk, jól kell ismernünk az eddigi nézeteket. A Klárisok elemzői közül Timár nem ismeri a *metaforát*! Így ír József Attila 1928 körül keletkezett alkotásairól: „az ebben az időszakban írott versekben már a metaforák legszuggesztívabbját, az *identifikációt* is föllelhetjük. Az *identifikáció* már nem pusztá hasonlóságot tételez a dolgok közt (nem azt mondja, hogy *A olyan, mint B*), hanem azonosságot (*A = B*)”. Lenyűgözve állok e szellemi teljesítmény előtt. Timár tehát ismer hasonlító és azonosító metaforát, és az utóbbit József Attila találmányának véli... Timár szarvashibáját egyáltalán nem menti, hogy nemrég napvilágot láttak olyan fejtegetések is, amelyek szerint a költői metafora azonosító jellege *mindig* hasonlat értékű (Károly Sándor: Általános és magyar jelentésán 171, 173, 163–4 stb.). Károly véleményét nem fogadom el¹: de ha elfogadnám is, még mindig ellentétben maradnék a Timáréval. A költői nyelv metaforáit nem lehet a hasonlítás vagy az azonosítás funkciója szerint szétszortírozni.

Nem bánhat az elemző — még akkor sem, ha irodalmár — önkényesen a nyelvtani kategóriákkal sem. Ismét idézem Timárt: „az első szakaszban [ti. a Klárisokéban] semmiféle, a második kettőben pedig igei állítmány nem szerepel, vagyis a tartalmat nyelvtanilag szabályos mondatok helyett képek montázsa, képi logika fejezi ki” (i. h. 1022). Egy mondat, három tévedés! A legkisebb: az állítmánytalan mondat (pl. „Nyitva az ajtó”, „Nyakatokon vad úri tatá-

¹ „A líra: logika” egyik helyén (122–3) kifejtettem, hogy — épp fordítva! — még a hasonlatnak is van azonosító lélektani hatása a lírában. Egy költemény metaforáiban aztán nemhogy kétségbe lehetne vonni az azonosítást, hanem ez a folyamat még erősebb. „A bánat? egy nagy óceán”: nemesak a bánat válik óceánná, hanem az óceán is bánattá! (Petőfinek ezt a versét elemzi Károly Sándor).

rok”) szabálytalannak minősítése. Ennél sokkal nagyobb tévedés, hogy a névszói állítmányú mondat bármiképpen is „szabálytalan” volna a magyarban: pedig ilyen teljes mondatok alkotják a harmadik és negyedik versszakot. Végül: akár teljes, akár hiányos versmondatokból épül fel a költemény, a képi logika nem rajtuk kívül, nem helyettük, hanem bennük és általuk érvényesül. A szintaktikai vezetéseken szabálytalanul átütő asszociációs „rövidzárlat” legföljebb kiegészíti a hatást (nem szólok most a calligramme-ról, a képversről és az ún. „konkrét” költészet tipográfiai játékaírói).

3. Kontextus és szituáció. — Ma már senki sem állítja, hogy a vers jelentése teljesen zárt, abszolút önálló volna. A lírai alkotásnak ezt a csak a köznapi beszédhez képest meglevő független jelentését a szűkebb-tágabb szövegösszefüggés (az életmű szakasza és egésze, a kortárs magyar líra, a világirodalom) és a szűkebb-tágabb szituáció (a költő élete, a társadalmi viszonyok stb.) többé-kevésbé befolyásolja, módosítja, esetleg némely egyébként lehetséges értelmezést kizár. Most még gyakran igaza lehet George Steinernek: „Sem a nyelvész, sem a fonetikus nincs birtokában annak a történeti tudatnak, a formai és életrajzi kontextusnak, a szinte tapintható és trenírozott érzékenységeknek, mely a hozzáértő kritikust jellemzi” (Egyre távolabb a szótól. Modern Könyvtár 183. sz. 140). Ez azonban tarthatatlan állapot. A nyelvész verselemző nem mondhat le feladatának erről a részéről, átutalva az itt elvégzendőket az irodalomkutató hatáskörébe. Ha az irodalmártól-megkívánható, hogy az elemzésében felhasznált nyelvi kategóriákat pontosan ismerje, a nyelvésznek is teljesítenie kell, amit az osztatlan filológia tőle is megkövetel. George Steiner azonban kissé túl sötét képet fest. Olvassuk el a nyelvész Roman Jakobson — sokaktól formalistának minősített — verselemzéseit! Számos olyan részletet találhatunk bennük, amelyek nyelvtudományi terminológiával ugyan, de irodalomtörténeti témáról szólnak. A Klárisok különféle értelmezéseit is szembesítenünk kell a vers kontextusával és szituációjával. Néhány ilyen vonatkozás:

a) **Más költők hatása.** — Tulajdonképpen lényegtelen tényező. Nem ragaszkodom Jules Renard hatásának az igazolásához sem, mert ez véleményem szerint nem befolyásolja a vers jelentését. Alighanem telitalálat Tornai József (i. h.) megfigyelése: ő Oscar Wilde Chansonjának elemeit fedezi föl az egészen más jellegű Klárisokban. Azonban Tornai sem kíván ezzel az összevetéssel kulcsot adni a József Attila-vers zárjához. Egészen más a súlya a költői hatásnak Timár cikkében. Timár éppen abból meríti legfőbb érveit a Klárisok balladisztikus helyzetdallá minősítéséhez, hogy benne Illyés Gyula „Szegénylegények”-ét hallja visszhangozni. Timár érvei azonban igen gyengék. A „Patkó Bandi . . . Nyakában a kötél” és a „Szoknyájuk alá rejtenek a lányok, | Ha szuronyaival keresgél a nap” — szerintem nem bizonyítja, hogy József Attilára ekkor hatott volna Illyés verse; még kevésbé bizonyítja, ha tekintetbe vesszük, hogy a harangszoknya tárgyában az elemző mekkorát tévedett.

b) **Az azonos ritmikájú versek csoportja.** — Timár a következőképpen gyötri a Klárisok versformáját, hogy felfogásába beilleszthesse: „túl a szakaszkezdő két sorok hetesein [Csekélység! Az egész vers terjedelmének 56%-án! T. G.] két sorba tördelt harmadoló tizenegyesekben íródott, olyan — jellegzetesen népi — versformában, amely, mint ahogyan Gáldi László kimutatja, 1848-ban keletkezett (N e m-

z e t i d a l l). Az 1849-es bukás utáni betyárvilág ritmikai-érzelmi kapcsolódása a 48-as stílushoz közismert, következőképp aligha tekinthető pusztá véletlennek a vers ütemezése és tárgya közti összefüggés” (Jelenkor i. h. 1031). Megkérdezhetném, hogy mennyire jellemző egy vers e g é s z é n e k a ritmikájára a sorok felének (Timár szerint: egyharmadának) az ütemezése, de Timár különben is sokszorosan torzít, hamisít. Először is: maga a 4/4/3 tagolású tizenegyes már a XVI. században felbukkan (Tinódi, Pesti Gábor), 1848 e l ő t t is használja a műköltészet (l. Vörösmarty: Fóti dal, 1842 Czuczor Gergely: A megcsalt leány 1837, továbbá Petőfinck a Nemzeti dalon kívül sok más verse stb.). Másodsor: a népköltészetben ugyan lehet a formája népbaladának is (Kormos Pistát Simontornyán megfogták . . . , Jaj de szennyes a kend inge, gatyája . . .), de lehet népdaloké, keserveké is (A citrusfa levelestől, ágastól . . . , Megyen már a hajnalcsillag lefelé; mindezekre l. Horváth János: Rendszeres magyar verstan² 31–2, Hegedűs Géza: A költői mesterség 67–8, Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat 38–9). Horváth János külön kiemeli, hogy „a múlt században leginkább a nóta-költők kapták fel”, és a klasszikusokon kívül idézi Bernáth Gáspár, Losonczy László, Tóth Kálmán, E. Kovács Gyula, valamint Thaly Kálmán dalait. Harmadsor: a Klárisokról Horváth János külön is szól: nem tartja tizenegyesnek, hanem szerinte „hetesek sorozata egy négyessel felfüggesztve” (i. m. 198). Háromütemű tizenegyest Horváth nem is talál József Attila életművében. Timár György megállapítását mérlegelve, én is átnéztem József Attila balladisztikus szegényemberverseit: többnyire 4/4/2 vagy 4/3/3 osztású tízesek (1924: Szegényember balladája, Szegényember szeretője, Aki szegény, az a legszegényebb), akad egy rímtelen négyütemű, felező tizenkettes is (Szelkiáltó madár: vö. „A líra: logika” 278). Furcsa, hogy Timár, aki máskülönben segítségül hívja saját nézetei támogatására a Gyöngy című József Attila-verset, elfeledkezik róla, hogy ez éppen szabályos, kétütemű hetesekből áll. (Hiába: ez nem illett bele az építménybe . . .)

c) A m ű f a j i s z ö v e g k ö r n y e z e t. — Vannak-e az életműben 1928 körül balladisztikus helyzetdalok? Előző könyvemben röviden már foglalkoztam ezzel a kérdéssel („A líra: logika” 189–91). Az ún. allegorikus-megszemélyesítéses szerepverseket (1928: A tüzek éneke, 1931: Beszél a tej, 1932: A cipő) nem sorolhatjuk ebbe a keresett csoportba. Távol állanak a Timár megrajzolta műfaji sajátságoktól a valamilyen közösséggel, embercsoporttal azonosult énű többes számú szerepversek (1926: Fiatal asszonyok éneke, 1928: Munkások kórusa) is. Azonban 1932-ből mégis van egy valódi helyzetdalunk: „A kanász”. Igaz, ez sem balladisztikus. Ez a vizsgálat nem ad olyan érvet a kezünkbe, amely hathatósan cáfolhatná Timárt, ámbar olyat sem, amely erősebben támogatná őt. Súlyosabb ellenérv, hogy ezek a helyzetdalok m i n d í g é s versek, a Klárisok pedig — említettem! — teljesen ígétlen. Miféle öncélú virtuozitásból kényszerítené a költő egy „balladisztikus helyzetdal” cselekményét a műfajnak ellentmondó ígétlen megfogalmazásba? Timárnak erre okvetlenül ki kellett volna térnie, és meggyőző választ kellett volna keresnie!

Eddig a nyílt, a leplezetlen szerepvekről beszéltünk. De vannak a József Attila-i szerepversnek rejtettebb, leplezettebb változatai is. Többek közt Komlós Aladár figyelte meg, hogy József Attila lírai énje gyakran lép elénk gyermek vagy serdülő fiú képében (József Attila Emlékkönyv 208). Ilyen gyermeki énje van az 1926-ban írt Dalocskának (ÖM. 1: 276), kissé nagyobb fiúcska naivitását imitálja „A nagy városokat” (1925. ÖM. 1: 238).

A szerep és az igazi én közti távolság ebben a költeményben már csökkent. Ha ennél is kisebb, akkor szinte elválaszthatatlanul összeolvadhat a kettő:

„Éji dal

Néhány éjjelre, padra, kőre
adatok nékem fekhelyet.
Én nem vagyok jó gazda ökre,
se lány, se bolha, se beteg.

5 Jusson a néniknek nagy bögre,
szerető mindnek, ki szeret
áldott, mert élek én örökre,
aki egy éjre eltemet.”

(ÖM. 1: 321)

Erről a versről bocsánat az önidézetért — ezt írtam „A líra: logiká-”ban (189): „gondolatmenete, a kérdés, megokolás és a hála vagy köszönet jókiván-ság formájában való kifejezése arra utal, hogy a verset vándorlegény vagy koldus dalának is felfoghatjuk, s alanya a vándor vagy kéregető. Az utolsó két sorból viszont a költő énjének a szava hallatszik ki”. Ezen a fokon viszont alig lehet megkülönböztetni az álcázott szerepverset a lírai ént erősebben stilizáló vallomásoktól. Meglétük nem segít Timáron: ha a felhozottaknál súlyosabb érvei volnának, valóban eltűnődhetnénk, hogy a népi költő nyakán van az a bizonyos kenderkötél? Vagy valaki másnak, egy szegénylegénynek a nyakán is, aki az azonosság és egyben különbözőség viszonyában van vele? De még ebben az esetben is el kellene némulnia a találgatásnak ott, ahol az vetődik fel, hogy mások akasztják-e föl, vagy öngyilkos lesz ez a kétarcú én. A kenderkötél motívumából ugyanis a vers egészét segítségül hívva sem lehet ezt eldönteni. Ha a Klárisokból „ennyire határozott epikus történést olvasunk ki — nemcsak a közvetlenül lehetséges jelképi, asszociációs, metaforikus jelentést —, akkor olyan önkényességnek szolgáltatjuk ki a verset, ahol a leírt szövegnek már semmi meghatározó ereje nincs, mindenki azt olvas ki belőle, amit éppen akar” figyelmezteti Tornai teljes joggal Timárt (i. h. 807).

d) A lírai hitel. — A József Attila lírájával foglalkozók jól tudják, hogy bár részleteire nézve irreális alkotás egésze is lehet valós, hiteles, a költő igen nagyra értékelte azt is, hogy költeményeinek részletei tárgyilag hitelesek. Méltán mondja búcsúztatójában Ignótus Pál: „Hogy hazugság szép lehet, ezt egyszerűen nem hitte el. Dogmatikusan ragaszkodott a való tényekhez, egészen addig a fókig, ahol a tények látszata is megszűnik, s kezdődik a sejtélem . . . Kóklernek tartotta az olyan költőt, ki a kedvesét a hanglejtés vagy a rím kedvéért szókének dalolja, holott a valóságban barna. Ó, bármilyen vadul száguldott képzelete, úgy ragaszkodott a valóság minden porcikájához, mint leltári tárgyhoz, melyről fejvesztés terhe mellett kell számot adnia. Ha életírói azt olvassák versében, hogy édesanyjának a háború vége felé csirkét szerzett, de mire elvitte neki, holtan találta őt, akkor fogadják el nyugodtan a leghitelesebb adatnak. Ha valahol azt írja, hogy hazafelé menet

nézte a jázminokat, akkor mérget vehetnek rá, hogy nem orgonák voltak. Nem lényeges? Lényeges, hogy ő lényegesnek érezte” (Szép Szó 6: 1. sz. 61=1938. jan.–febr.; vö. még Németh Andor i. m. 77). Mi a tanulsága annak, hogy tudjuk: a Klárisok az ilyen lírai részlethitelesség kontextusában él? Például az, ha a vers azt mondja, hogy „aranyöv derekadon”, akkor erről feltehetjük, hogy nem csak kép, metafora, hanem egyúttal földidézi az akkoriban is divatos aranyozott bőröveket, és hogy a vers „címtettje” – valószínűleg Vágó Márta – is hordott efféle divatcikket. Ha Timár azt mondja, hogy az első versszak békafejei és bárányganéja önálló létezőként is, megvilágítóként, szemléltetőként, jelképként is léteznek, akkor jó volna, ha az aranyöv esetében is következetes maradna.

Éppen e részletekre irányuló lírai hitelességigényt ismerve láttam már első elemzésemben is szükségét annak, hogy a „Rózsa a holdudvaron” rózsájának a valóságosságát mérlegeljem, nem pedig „eljátszadoztam a gondolat-tal”, mint ahogy Timár lekicsinylően megjegyzi. Eppen ezen az alapon vontam kétségbe az ő magyarázatát (l. előbb, a „valóságismeret” kapcsán). A „Szoknyás lábad mozgása | . . . | folyóvízben | két jegenye hajlása” is olyan versmondattal, amelyet a legalsó jelentésszinteken a költő részletmegfigyeléseinek lírai hitelességével is magyarázhatunk.

e) A tömörség és tartalma. Akik csak elemezték a Klárisokat, mind egyetértettek, hogy rendkívül tömör, sűrített vers. A nézeteltérés akörül alakult ki, hogy e sűrítettséget hogyan kell feloldani. Akármennyire nem tetszik is Timárnak, ez a „felfogás”, immár metaforák nélkül szólva, az elemzésben azt jelenti, hogy a képi közvetítésű lírai mondanivaló lényegét hogyan lehet a fogalmi ítéletek szintjén megfogalmazni. Nyilvánvalóan úgy, olyasféleképpen, mint a környező, de könnyebben elemezhető versek sűrűségét, tömörségét! válaszolom én. Úgy vélem, azzal, hogy részletesen elemeztem már az 1928-as Ringatót („A líra: logika” 193, 238–48, 263, 283 4), a Medáliák ciklusának kéziratban teljes elemzéséből is megjelentettem már a Tizenegyes magyarázatát (Palócföld 3 [1969]: 3. sz. 46–50), némi előnyöm van vitatársaimmal szemben. A Klárisokat annak idején nem merítettem ki, hiszen a műalkotás kimeríthetetlen. A műelemzés minden más megismeréssel egyetemben csak relatív igazságokig juthat el, és ez arra késztet, hogy ne csak vitatársaimat bíráljam, hanem a magam régebbi versmagyarázatát is újrafogalmazzam, kiegészítve mindazokkal a felismerésekkel, amelyeket akár saját vizsgálataimból, akár a bírált tanulmányokból meríthettem.

4. Jelenlegi magyarázatom. – Immár mindnyájan egyetértünk abban, hogy a Klárisok szerelmes vers. Attitűdje: a kedveshez forduló vallomás lírai „mimezise”¹ (l. a második személyű nyelvi elemeket: *nyakadon, derekadon, lábad*). Azon már lehetne vitatkozni, hogy a jelenlevőhöz közvetlenül szóló vallomás utánzása-e, vagy a távollevőhöz küldött üzenet-vallomás; de a döntés egyrészt az elemzésem további menetét nem befolyásolja, másrészt könnyen olyasmit akarnánk meghatározni, ami az alkotás meghatározottságában szükségszerűen jelenlevő meghatározatlanság része (vö. Lukács György: Az esztétikum sajátossága. Rövk. kiad. 416–32;

¹ A szerelmes versnek korántsem csak ez az egyetlen attitűdje (lehet emlékezés-szerű, látomásszerű, monológ formájú is).

Henryk Markiewicz: Az irodalomtudomány fő kérdései 59–60). Éppilyen meghatározatlan a versbeli objektív idő. Nyárra és egyben télre, majd tavaszra és őszre utaló képek követik egymást. De van a költeményben valami szubjektív időrend: bók – dicséret; elragadtatott vágy – kétségbeesés; a pusztulás átélése – búcsúzás (az egyes pontokat később fejtem ki).

Többféle térbeli rendet is fölfedezhetni a Klárisokban. A gyűrűzés-körözés rendje, amelyet főleg Horgas hangsúlyoz (Valóság 9 [1966]: 3. sz. 29–37; Horgas–Levendel i. m. 116–8), nem vonul végig, illetve a harmadik és negyedik strófából csak kissé mesterkélten lehet kimutatni (így Timár is: i. h. 1024). Viszont egy másik térbeli rendre már első elemzésemben is fölhívtam a figyelmet: „a Klárisok lírai énje mélységes – de korántsem plátói szerelemmel néz végig a kedvesen, illetve korántsem ilyen hangulatban képzelet magá elé. A nyílt indulatmenettel titkon ellenkezve, a nyak – derék – lábak képsorrendben ott parázslék a visszafojtott testi vágy is” (i. m. 257). Ezt keresztezi a képek térvonatkozásának egy másfajta rendje: a f ö n t – l e n t váltakozása (*nyakad* = föltekintés: a *tó* és *hó* lefelé, a holdudvar = fönt: ehhez képest az aranyöv és kenderkötél = lent; *lábad* : harangnyelvek; folyóvíz: jegenyék = a fönt-lent többszörös váltakozása; éppígy a záró versszakban). Túl merésznek, indokolatlannak tartom Tornai nézetét, amely szerint, a „békafejek a tavon” a testi gyönyör megfoghatatlan (?) és mégis kényszerítő hatalmáról tanúskodnak (?), a „bárányganéj a havon” viszont „szenvédélyesen, sötéten leütött hang, mégpedig kihívóan megismételve, a nemiség, a férfi–nő harc kegyetlen, veszedelmes kiszolgáltatottságát vallja be”, „itt az ősi ösztön és az erkölcs ütközik össze” (i. h. 805–6). Mondom, az ilyen megállapításokat már szinte a versmagyarázat karikatúrájának tartom, ösztön és tudat összeütközéséről, feszültségéről mégis hírt adhat valami a Klárisokban. A nyelvileg megjelölt valóságselemeknek ez a föl-le váltakoztatása például. A fönt és lent hatáslélektani értelmezésére főleg a képzőművészet kutatói és modern alkotói törekedtek (vö. Fövény Lászlóné: Tükör és prizma 63; Heinrich Lützeler: Absztrakt festészet 82–92, 182 stb.).

A tér- és időbeliség vizsgálatához hasonlóan, általános szerkezeti jellemzőt tárhat fel a ritmikai elemzés is. A strófák ütemeinek a szótagszáma változatlan, mégis teljesen helytálló Tornainak az a megfigyelése, hogy a költemény első felében pattogó sorokat a másodikban „állomszerűen ringatózó ütemek” váltják föl (i. h. 807). Tornai kissé metaforikus fogalmazását könnyű a tények nyelvére lefordítanunk. A lassulás egyik oka a vers tagmondatainak megnyúlása (az 1.–2. versszak 3–3 tagmondat; a 3.–4. egy-egy, vagy más elemzéssel kettő-kettő). A másik ok: a szótagok időtartamának megnyúlása. Az első versszakban a hosszú és a rövid (= rövid + rövid-kétértékű) szótagok aránya 8 : 17, a másodikban 10 : 15, a harmadikban 17 : 8 (!), a negyedikben 19 : 6 (!!).

Az általános szerkezeti sajátságokat megismerve, rátérhetünk a részletekre. Versszakonként elemezni egy költeményt – véleményem szerint – csak akkor szabad, ha ezek nemcsak formális egységek, mint például Szabó Lőrinc igen sok alkotásában, hanem tartalmilag is viszonylag zártak. A Klárisok versszakai ilyen relatíve önálló versdarabok.

a) A z e l s ő v e r s s z a k . — Említettük már: más kérdés, hogy egy-egy korban milyen szók kerülhetnek bele egy szerelmes versbe, és más, hogy a költemény részévé vált szó elveszti-e a versen kívüli hangulati velejáróit. Abból, hogy a *bárányganéj* szerelmes versbe került, még nem lehet

arra következtetni, hogy valamely gusztusos dologgá lényegült át (a szépség, szerelem és szabadság Timár György-i jelképévé még kevésbé!). Legföljebb része, összetevője lehet a teljes vers művészi hatásának. A kontextus ugyan tompíthatná a szó természetes negatív hatását; csakhogy a szövegkörnyezet sem hat ebben az irányban: önmaga is megismétlődik, előtte meg éppen a békafejes kép áll. Érdeemes összevetni ezt a képegyüttest a Falu (1934. ÖM. 2: 117) békaképével:

25 „Örök boldogság forrása mos
egy repedt, csorba téglát.
Smaragd Buddha-szobrok harmatos
gyepben a békák.

A vadzab, ki kardot vont elő,
30 fejét mélyen lehajtja.
Most a dicsőség és az erő
a repedt pajta . . .”

A Falu (részletes elemzését l. Szabolcsi Miklós: Költészet és korszerűség 95–107) holdfényben ragyogó, smaragd Buddha-szobor békáit a költő úgy ábrázolta, hogy ne csak verbeli helyén érezzem szépeknek, hanem higgyem el, hogy a versen k í v ü l is szépek! (És én — Timár szerint „finyás” városi lélek — el is hiszem ezt.) A Klárisok békafejei két adag bárányganéj szomszéd-ságában n e m szépülnek meg. Még egy csak szemléleti érték szerint ítélő f e s t ő sem önmagukban ítélné szépnek a békafejeket vagy a bárányganajt, hanem az ezer változatú — éji? — víztükörrel, illetve a hóval alkotott kont-rasztjukban.

Szükség volt erre a szóhangulati fejtegetésre, mert ez a kulcs részben a csonka tagmondatok alanyai és helyhatározói között levő, részben a tagmondatok egymás közti viszonyának a föltárásához. Az összetett mondat tagjai, bármilyen lazán, de valamilyen módon — esetleg többféleképpen is — összefüggnek egymással. Ha e viszonyt (viszonyokat) kötőszó nem jelöli, a verselemző megoldandó feladat előtt áll. Én a második-negyedik sor alanyainak és helyhatározóinak jelentésellentétéből indultam ki. Ez az ellentét: az (önmagában) taszító és a vonzó-szép összeütközése. E sorok először is egymással párhuzamosak, majd mondattanilag az elsővel is (főnévi alany + szuperesszívuszi raggal ellátott főnévi helyhatározó; közös jelentések: kör alakú füzérek nagyobb sima, világos felületen). Az azonosság-elemek olyan erők az első és a második-negyedik sor közt, hogy ez utóbbiak belső ellentéte mintegy átvivődik az első verstagmondatra is. A *klárisok* és a szeretett nő *nyaka* tehát olyan fogalmi-hangulati viszonyba tevődik át, mint amilyen az utóbbi párokban van. Mi sem könnyebb most már, mint kifejteni e párhuzamok és ellentétek lényegét. A tó szép, a békafejek csúnyák önmagukban, a hó valami szép, a bárányürülék nem: a nyakad szép, a klárisok h o z z á képezt nem szépek, hanem szinte csúnyák. Tehát: mérhetetlenül szebb vagy diszeidnél. Erre a végeredményre jutottam első elemzésemben is, most legföljebb kiegészíthetem annyival, hogy ez a lírai gondolatmenet így folytatható: ha pedig a békafejes tó mégis szép, akkor a tó teszi széppé még a békafejeket is: Te teszed széppé díszeidet is. A jelöletlen mondattani viszony e tagmondatok közt: azonosító-kifejtő magyarázat, mely az *azaz, vagyis* kötőszóval jelölhető. Ez a mellérendelés, ez az azonosító magyarázat a mondattani

burka a jelöletlen hasonlatnak (erre „A líra: logika” 66–70), amely természetesen nem lehet metafora — hiszen akkor szószaporítás, ködösítés, fontoskodás volna ilyen fölösleges új kategóriát összeeskábálni —, önállóbb tagjai vannak, mint akár a kötőszóval, akár határozóraggal, akár más módon jelölt szokványos hasonlatnak, viszont szorosabb a tagok hasonlóságon alapuló azonosulása az egyszerű paralelizmusnál. Kétségtelen, hogy a megvilágítandó és a megvilágító nem egyenrangúak a jelöletlen hasonlatban sem, de a megvilágító kép sokkal jobban megőrzi „tárgyi” önállóságát, mint a hasonlatban. Erre annak idején már Péter László figyelmeztetett. Hangsúlyozza ezt Timár cikke is (i. h. 1028): azon ritka pontok egyike ez, amelyeken közeledtem az ő nézeteihez. Lássunk egy félreérthetetlen példát a jelöletlen hasonlat kategóriájára!

„Nyirkos, görbedő atyáim,
 édes, sovány leánykáim
 35 a tömeg.
 Körötte füstölgő csövek.
 Folyót piszkál a szalmaszál . . .”

(Tömeg. 1930. ÖM. 2: 30)

Tehát: a tömeg körül füstölnék még — a rendőrök, katonák puska- — -csövei: azaz folyót mer — még — piszkálni a szalmaszál = ilyen gyengék az elnyomó szervek a tömeg árjához képest, mint a szalmaszál a folyóhoz mérve (további példák előző könyvemben).

Csak a rosszindulat mondhatja — volt benne részem —, hogy én az első strófabeli jelöletlen hasonlat föloldását teljesen azonosítom a vers szövegével, s a föloldással mintegy elintézettnek tekintem az elemzést. Azt azonban nem tagadom, hogy valóban a legfontosabb mozzanatnak tekintem itt, a Klárisok magyarázatában!

b) A második versszak. — Az ötödik-hatodik sor a költemény leghomályosabb, leginkább többértelmű helye. Pillanatnyilag nem hinném, hogy szabad volna egyetlen megoldáshoz ragaszkodnunk. Fő jelentésnek — Bori Imrével egyetértésben — a mesebeli elérhetetlenséget tartottam, a két sor közt itt is valamilyen jelöletlen hasonlatot sejtve (i. m. 251–4). Akkor is óvatosan igyekeztem fogalmazni, azóta még bizonytalanabb vagyok, de korántsem azért, mintha Timár vagy Tornai ennél jobb magyarázatot adtak volna.

Szabolcsi Miklós viszont megpendített egy érdekes ötletet (1969. ápr. 10-én, Makón tartott előadásában). Szerinte az is elképzelhető, hogy a „rózsa a holdudvaron” az általam feltárt nyak—derék—láb sorba tartozó rejtett kép: a kedves mellére utal. Az ötlet gyengéje: a hold önmagában inkább egy valaminek lehet az ikonja, mint párnak. Köznyelv: *holdképu*; idézet Dsida Vallomásából: „és arcod itt a hold, | és arcod itt a nap.”

Főiskolai hallgatóm, Krechova Mária vetette föl, hogy e bizonytalan értelmű képet esetleg a környező versek kontextusa tisztázza, és mindjárt meg is említette a „Derengő rózsá”-t (1928. ÖM. 1: 337). Értékes gondolat! A Derengő rózsa egy magyarázó prózai kontextusát is ismerjük: József Attilának Vágó Mártához írt, 1928. szept. 12-i szerelmes levelét (Új Írás 2 [1962]: 1316–7; vö. még ÖM. 1: 461). Magában a versben tényleg vannak olyan részek, amelyek párhuzamban lehetnek a Klárisok e helyével:

„Oh, köd a lelkem, ködben áll
a rózsaszál, a rózsaszál.
Papagáj-hajnal szállt fölötte,
szárnyával hátba is ütötte

5 és ő mosolygott, a balog,
s amikor csendes este volt,
levelén megpihent a hold
és tüskéin a csillagok.

Derengő rózsá, szomorú,
10 derekán kórókoszorú.
Derű, de bú a foglalatja.
Tavaszom, hajnalom lakatja.”

(Az én kiemeléseim. T. G.)

Itt tehát a lírai én lelke a *köd*, a *rózsaszál* pedig maga a kedves, vagy pontosabban: a kedvesnek az ő lelkében visszatükröződő-élő képe. A lélek ezt a derűs, kacagó képet bánattal, kórókoszorúval övezi. (Nem fejtegetem most, hogy a Vágó Mártához írt levelek hogyan támasztják alá ennek az értelmezésnek a helyességét; l. még Új Írás 2: 131–3, 290–1; Gyertyán Ervin: József Attila. Arcok és vallomások 107–25.)

A hold udvarát is felfoghatjuk fényes ködnek, ezért a Klárisok ötödik sora is jelentheti azt, hogy: „ködös-szomorkás lelkemben te vagy a rózsá”. E magyarázat esetén a hatodik sor versmondata az ún. összerakó gondolatritmus egy formájaként, helyileg szűkítő altípusaként kapcsolódik az ötödik sorhoz (az összerakó gondolatritmusra l. A magyar stilisztika útja 280–1, 439–40, 562–3).

Az *aranyöv-kenderkötél* ellentét társadalmi tartalmában nemcsak én, hanem Timár is egyetért a szövegkritikai kiadás szerkesztőivel. Tornai fantáziája ismét alaptalanul merész: „Ha eddig csak a külső szépséget láttuk, most aztán közlőrl, bensőségesen, általánosítva élhetjük át, mert az öv mindent magába foglal” (i. h. 806). Timár a kenderkötélet a valóságos halálra, a felakasztásra való egyértelmű utalásnak tekinti. Ebben egyedül marad. El lehet ugyan képzelni, hogy a szeretett nő elérhetetlensége és vágyébredtő szépsége nemcsak lelkileg fojtogatja a lírai ént, hanem szinte — vagy akár *szinte* nélkül — az öngyilkosságba hajszolja. Ez azonban csak vagylagos jelentés, és igen messze van Timár betyárakasztásos elméletétől.

Nézzük meg magyarázatainkat a mondattani viszonyok oldaláról! A hatodik és a nyolcadik sor verstagmondatai közt nyilván szembállító ellentétes (*viszont*, vagy a második mondat belsejébe ékelődő *pedig* kötőszóval lehetne jelölni) és egyben azonosító magyarázó (*azaz*) mellérendelést állapíthatunk meg. Az ilyen kötőszótlan kétsíkú mellérendelés a köznyelvben sem ritka: „Egyedül utazom, te itthon maradsz!” A hiányzó kötőszó lehet a *pedig* is, az *azaz*, *vagyis* is. — Az ötödik-hatodik sor versmondatai közt Szabolcsi Miklós ötlete egyszerű kapcsolatosságot tesz föl, ugyanezt a Krechova Mária-tól eredő értelmezés. Annak a magyarázatnak, amelyet a Bori és én hangsúlyoztunk, gyenge pontja, hogy az első versszakban természetesnek ható magyarázó viszony itt kissé erőltetett. Gyenge pontja: de megcáfolásához nem elég. Még József Attila lírájában is gondolnunk kell az ún. képszökken-

tésre, amely szintaktikailag erősebb hiányosságot, közvetítő tagmondatok mellőzését is jelenti.

c) A h a r m a d i k v e r s s z a k. — A jelöletlen mondatkapcsolás szintaktikai értékelése ebben a strófában okvetlenül lezár egy elemzési zsákutcát. Ha tudjuk, hogy a kilencedik sorban levő *mozgása* alanyhoz két állítmány járul: az *ingása* és a *hajlása*, akkor tudjuk már azt is, hogy kétágú metaforáról van szó. De szem előtt téveszthette-e valaki ezt? Igen. Timár szerint a két jegenye a „népballadák szerelmespár-szimbóluma”, „képi »rím«... a szoknyás lábakra, de olyan, amely már több is képi »rím«-nél, mert egyúttal a még együtt hajladozó két szerető balladai megjelenítése...” (i. h. 1026, 1030). Megvallom, én nem ismerek olyan népballadát, amelyben épp j e g e n y e p á r volna a szerelmespár jelképe, bár lehetséges, hogy van. Ismerem viszont Dsida Jenő kis versét, a Jegenyéket:

„Figyelted-e
szélben a fákat?
A két jegenyét
nézd csak a kert
5 közepén, ama két
nyúlánk jegenyét.

Zümmög a távol
torka, süvölt
az ősz szele,
10 borzog [!] a föld
s a két sudár fa
bólogat és leng.

Jobbra az egyik,
jobbra a másik,
15 balra az egyik,
balra a másik:
egyforma ütemre
ringanak ők.

A légben, a szélben
20 fent, odafent
egyszerre tagadnak
s intenek igent
és — jaj, sose tudnak
összeborulni...”

1966-ban tartott főiskolai speciálkollégiumomon a Klárisok magyarázatakor össze is vettem a Dsida-verset József Attila e képével. De már „A líra: logika” szövegébe se szőttem bele ezt a gondolatot — éppen mondattani megfontolások alapján nem.

Ha a mondattant teljesen sutba nem vágjuk, akkor a két jegenye lombja: két hosszú női látszár. (A közelmúlt jassznyelvében is felbukkant ilyen alakú hasonlóságra épített metaforikus elnevezés: *cimbalomverők* ’női lábak, lábszárak’.)

A lírai versben persze vannak vagy lehetnek a mondattani vezetékeken átcsapó szabálytalan társítások is, társítási rövidzárlatok is. De éppen József Attila magyarázatában erre támaszkodni: legalábbis veszélyes. A fő út a mondattani kapcsolatokon át vezet.

Timár a „Szoknyás lábak mozgása” és a „harangnyelvek ingása” sort csakis v í z i ó n a k, a „folyóvízben | két jegenye hajlása” sorokat — a második állítmányi részt pedig csakis konkrét látványnak minősíti (i. h. 1030). Erre a következetlenségre nincs igazi magyarázata! Vagy látomás az egész strófa, vagy konkrét látvány szavakba öntése az egész, vagy az egésznek van ilyen síkon valami kettőssége, nem egyik vagy másik felének! Ha Timár nem szakadt volna el a vers nyelvi szerkezetétől, nem követett volna el újabb súlyos hibát! Egyébként nem hinném, hogy a Klárisok a látvány elmondásának gyakorlati magatartását utánozná legkülsőbb burkával... Ezt a föltevést logikai érvek is megcáfolják: vagy havat lát valaki, vagy békafejes tavat; vagy a tavat nézi, vagy a folyó tükrét. Ezek a párok csakis a megkonst-

ruált, immár nem a látvány közvetítését utánzó, hanem lírai látomást kifejező beszédműben férnek meg.

Az alanyi és állítmányi rész viszonya félreérthetetlen: lehet, hogy ezekben a verssorokban más is van, mint alapszinten egyszerű alaki hasonlóságra épülő metaforák; sőt biztos, hogy más is van: de ennek a közvetítésével. Áhítatos, fenséges ritmusra utalnak-e a sorok, mint én mondtam? A lélekarang sejtelmességére, mint Timár? Mind lehet, de csak ezen az úton! Éppígy a folyóvíz: mulandóság-jelkép is, de először tükörnek kell lennie, amely talpára fordítja a bokrok zöld szoknyájából egyébként ég felé meredő két jegenylábszárát. (Íme, József Attila lírai hitelességigénye a részletekkel szemben!)

d) A negyedik versszak. — Mennyire hasonlít az előző strófához nyelvtani, mondattani felépítésében is! Szinte a tizenegyedik Medália szigorú párhuzamát juttatja eszünkbe. Mégis mennyire más is! Régi elemzésem — azt hiszem — itt szorul leginkább kiegészítésre, sőt helyesbítésre.

Itt Timár kritizáló szavának (i. h. 1026) igaza van: a 13. és 14. sor versmondatában az azonosítás alapja aligha lehet közvetlenül érzékleti, tehát még valami ilyesfélét sem takarhat, hogy 'szoknyás lábad lépteinek hangja harangkongással azonos'. Még kevésbé lehet szemléleti alapja a másik azonosításnak (lábad mozgása = néma lombok hullása). A földézett látomásalak elment: ahogy Tornai mondja, „a szoknyás lábak itt már elmenő lábak”. — Tehát semmiképp sem hasonlóságon alapuló metaforák! Hanem? Hangulati „egyezésen”? Véleményem szerint az ilyen hangulati egyezéson alapuló metaforák a szünesztézia teljes jelenségkörével együtt: sokkal inkább metonímiák, érintkezési átvitelek!

A „Szoknyás lábad mozgása” nem hasonlít a „harangnyelvek kongása”-ra vagy a „néma lombok hullása”-ra, hanem időben, térben, szubjektív okozatiságban érintkezik velük. Ahogy a kedves nő megy, távozik, távolodik, úgy komorodik el a lírai én, ez a távolodás az ő lélekarangja; a távozó szerelmes lépteivel őszbe borul a folyóvízben a természet. A folyóvíz: itt is mulandóságszimbólum, de itt még inkább valami más: az én, a tükröző én jelképe is. A Klárisok szinte vitatkozik a népdallal:

„Ha folyóvíz vónék, bánatot se tudnék . . .”

Itt a lírai én folyóvíz is lett, de bizony tudja a bánatot. Nem biztos, hogy az aranyöves nő távoztával valóban őszülni kezd a természet ebben a mikrovilágban: de a tükörben mégis hullani kezdenek a bánat lombjai. A hangulati elsötétedést híven szolgálja a ritmusnak már elemzett meglassulása.

5. Groteszkség. A verset elemzői — Révai József, Szabolcsi Miklós, Horgas Béla, én, Balogh László — általában groteszk hatásúnak tartják. Timár ezt szenvedélyesen, de kevés meggyőző erővel cáfolja. Ha ez a vitapont nem érintené a vers értelmezését, mellőzném. De érinti! Nem ismétlem meg régebbi fejtegetéseimet, inkább felsorolok néhány véleményt a groteszk kategóriájáról. Friedrich Schlegel (1798): heterogén elemek egységbontó vegyülése: Hegel Esztétikája: a — fogalmi, érzékleti — területek elemeinek indokolatlan, jogosulatlan vegyítése, mértéktelenség, torzítás az ábrázolásban. F. Th. Vischer: egymástól messze eső területek elemeinek összevegyítése egy alakulatban (idézi Wolfgang Kayser: Das Grotteske in Malerei und Dichtung. Rowohlts deutsche Enzyklopädie 40, 80). A kategóriát többnyire még csöndes elítéléssel emlegető, egymással vitázó régi szerzők összecsengő nézetei! Most már csak az a kérdés, hogy azoknak a területeknek „hetero-

gén”, „különnemű” volta időtlen, örök sajátosság-e, vagy történelmileg változik, hogy mit érzünk egyrészt általában, másrészt a lírában heterogénnek, össze nem illőnek. A szürrealista líra után nyilván nagyot szűkült az összeférhetetlenek érzett dolgok köre, illetve csökkent az összeférhetetlenség intenzitása.

A magyar lírában negyven év is: történelem. Vajon nem azért tagadja-e Timár például az első versszak képei közti feszültséget, mert történelmietlenül, 1968-as ízléssel olvas egy 1928-ból származó verset? Vajon 1968-ra valóban teljesen feloldódott volna a szép és visszataszító közti ellentét és feszültség? Nem hiszem. Ezt a feszültséget még csak növeli a mondattani kapcsoló elemek hiánya: ha ezek megvolnának, akkor mintegy „messzebb” kerülnének az össze nem illőségek, csökkenne a groteszk feszültség. Annyira csökkenne, hogy ha a második strófában is ott volnának az állítmányok és a kötőelemek, akkor ma, 1970-ben aligha tudnánk szabályos költői ellentétnél többet fölfedeztetni az elérhetetlen-mesebeli „rózsa a holdudvaron” és a „kenderkötél nyakamon” közt, illetve a szexuálisan színezett „mellkép” és a halál e durva képe közt. Horgasnak teljesen igaza van (Valóság i. h.), amikor a groteszk hatás okát ebben a magyarázat nélküli egybevágásban, egymás mellé montírozásban is keresi.

A harmadik strófa groteszk volta még rejtettebb: már csak azért is, mert itt már teljesebb a versmondatok. De a női lábak és harangnyelvek még 1928-ban is eléggé különálló területek voltak ahhoz, hogy az érzéki és az áhítatos összecsapása ilyen eredőt adjon. Még inkább ez a hatása a „folyóvízben”, a víz tükrében a szemben álló számára fejtetőre forduló jegegyéknek és az így talpukra forduló női lábaknak.¹

És a negyedik versszak? Az is groteszk volna? Kaysernek van egy kitűnő megállapítása (i. m. 138): a groteszk ingerelhet gondolkodásra, de érzelmi perspektívát nem adhat! Ez a strófa feloldja a groteszkség lényegéhez tartozó intellektuális feszültséget, amely feszültség szűkségszerű formai része az alkotásnak, hiszen a szerelmesek közti társadalmi feszültség indulati kifejezője; feloldja, és távlatot ad ennek a szerelmes versnek: az igazán mély érzelmek tragikus távlatát.

6. Vitalezárás? — Természetesen nem az. Még akkor sem, ha én talán többé nem szólok hozzá (az ember akkor beszéljen, ha újabb érve van). Az utánunk jövők számára akad még elég feladat ebben a költeményben is, még hosszan meregethetik a kimeríthetlent. Ha az értelem József Attila-i tiszteletével fognak munkához, akkor nyilván sikerül majd újabb területeket meghódítaniuk. Ha a képeket nemcsak „megérezni”, hanem tudni is akarják majd:

„Mag auch die Spieg lung im Teich
Oft uns verschwimmen:
Wisse das Bild.”

(Rilke: Die Sonette an Orpheus IX.)

Török Gábor

¹ Örkény István beszél valahol Krúdy lírai groteszkségéről (Valóság 1970. 3. sz. 88). Nos hát Krúdy egyik novellájának is efféle csattanója van, barchent alsóneműjét mutató, tótágast álló nővel!

Anyanyelvi nevelésünk egységéért és korszerűsítéséért

1. Anyanyelvi nevelésünk célratoró megújítása egyre sürgetőbb társadalmi igény. A közvélemény megélénkült érdeklődése, a napisajtó és a szaklapok vitái — vö. Fabricius Ferenc: Anyanyelvi nevelésünk ügyében. Valóság 12 (1969. 2): 65—74; Nagy Kálmán: Anyanyelvi nevelésünk ügyében. Vita Fabricius Ferencsel. Köznevelés 25 (1969. 11): 8—10; Fabricius Ferenc: Nyitott kapukat döngöttek? Válasz Nagy Kálmánnak. Uo. 10—12; Hoffmann Ottó: Még egyszer az anyanyelvi nevelésről. Uo. 25 (1969. 19): 11—4; Pásztor Emil: Hatékony-e anyanyelvi nevelésünk? Uo. 14. —, a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvoktatási szakosztályának állásfoglalása (1969. dec. 9.), valamint az V. nevelésügyi kongresszus előkészítő bizottságának tézisei (vö. Kongresszusi Híradó 1969. 2. sz. 31), valamint a Kodály Zoltán emlékpályázat eredménye (Magyar Nyelvőr 94 [1970]: 324—33) is ezt bizonyítják.

A tézisek a „totálisan fejlett, minden vonatkozásban társadalmiasult individuumnak”, a közösségi embernek kialakítását jelölik meg a nevelés legfőbb feladatának. Ez koncepcióban olyan általános műveltséget jelent, amely egyesíti a természettudományos-technikai és a társadalomtudományi-humán kultúrát.

Az általános műveltséget viszont az anyanyelvi műveltség alapozza meg, melynek szerepét a tézisek „...a kommunikációs technika elsajátításában” látják, s utalnak a beszélt nyelvnek — az írásnak, az olvasásnak, a kifejezőképességnek — a fontosságára abban a közlési rendszerben, amelyben az egyén él. „Ez a rendszer pedig — folytatják a tézisek — ma rendkívül kitérült: a politikai és társadalmi életnek minden területe megköveteli a minden irányból érkező információk felvételét.” (Saját kiemelés. — Bárczi Géza: Anyanyelvi nevelésünk megújításáért. Kongr. Híradó 1970. 5. sz. 5—6.)

Ha tehát abból az alapelvből indulunk ki, hogy az anyanyelvi műveltség alapja, feltétele az általános képzésnek, akkor a fő feladatunk az, hogy minden tanulóban olyan „kommunikációs potenciát” fejlesszünk ki, amelyre eljövendő társadalmi feladatainak teljesítése közben szüksége lesz, vagyis képessé kell tennünk arra, hogy nyelvi tevékenysége az élet minden helyzetében kifogástalanul működjék. A hagyományos nyelvtanítás szűk kereteiből ki kell tehát lépünk, egy olyan „interdiszciplináris munkaterületet” kell létrehozunk (a nyelvtudomány és a pedagógia együttműködésével korszerű tantárgypedagógiaként), amely „tantárgyközi” anyanyelvi-oktatási program

kidolgozásával feloldja a köznyelv és a tantárgyi szaknyelv elsajátításának ellentmondásait. Ily módon a csak „leszűkített nyelvi kód”-dal rendelkező tanulókat egy „kidolgozott nyelvi kód” birtokába juttatja, azaz: eltünteti a hátrányos helyzetűek anyanyelvi műveltségében mutatkozó különbségeket, és kiterjed az iskolai, valamint a társadalmi élet egészére. Ebben a vonatkozásban az anyanyelvi nevelés nem csak a magyartanárra, hanem minden nevelő feladata. (Vö. bővebben: Uo. 7—10; Kozák Gyula: Nyelv—iskola—mobilitás. Köznevelés 25 [1969] 21. sz. 22—3; Szende Aladár: A magyar nyelvi nevelésről — a kongresszus előtt. Magyar-tanítás 13 [1970] 1. sz. 2—10.)

2. Mindezt jelenlegi nyelvtanításunk szervezeti formái, tanterve, tankönyvei nem tudják megvalósítani — korántsem akarjuk azonban ezzel tagadni az adott társadalmi-történeti fejlődésben betöltött pozitív szerepét, az előző évtizedekhez képest elért eredményeit.

A jelenlegi tantervi koncepció egységes folyamattal tekint a nyelvtanítást, amelyen belül mindegyik iskolafok „szilárd bázisa” az utána következőknek. „Mindez akként valósul meg, hogy az általános iskola hét év alatt (a 2.-tól a 8. osztályig) megtanítja a gyermeket a leíró magyar nyelvtan legfontosabb elemeire, az anyanyelv használatának alapvető törvényszerűségeire, kifejleszti bennük a helyesírásnak, valamint a szóbeli és írásbeli kifejezésnek azt a képességét, amely lehetővé teszi középiskolai tanulmányok eredményes folytatását; a középiskola pedig az általános iskolában lerakott, állandóan szilárdított és megfelelően kiegészített nyelvtani alapokon beható nyelvhelyességi-stilisztikai képzésben részesíti a tanulóit. Az általános iskolai nyelvtani nézőpontot fokozatosan a nyelvművelési váltja fel.” (Szemere Gyula: A magyar nyelvtan tanítása. Bp., 1969. 37—8).

A tantervi koncepció szerint:

- az alsó tagozat középpontjában a helyesírás,
- a felső tagozatban a nyelvtan,
- a középiskoláiban a nyelvhelyességi-stilisztikai képzés,
- a felsőoktatásban pedig a nyelvtudomány, valamint egy tudományos szintű nyelvi képzést nyújtó nyelvművelés áll.

A különféle felmérések igazolják, hogy a tantervi anyag mennyiségileg még mindig túlméretezett, hisz még a jeles tanulóknak sincs kellő áttekintése valamennyi tantárgy rendszeréről, nem képes megjegyezni azok főbb ismeretanyagát, vagy kellő biztonsággal alkalmazni törvényeit sem egy-egy osztály elvégzése után, sem egy-egy iskolafok végén.

A magyar nyelv és irodalom heti óraszámja nagymértékben csökken a felsőbb osztályokban — ti. az alsó tagozatban még az összes órák 40—50%-át teszi ki, a felsőben 16—20%-át, a középiskolában viszont már csak 10—16%-át. Így nincs elegendő idő az annyszor hangoztatott „teljesítményképes tudás”, a tartós készségek, jártasságok és képességek kialakítására. Az általános iskolában a viszonylag magas óraszámból például heti fél óra is alig jut a helyesírásra, a középiskolában pedig — heti egy órában — még az ismeretanyagot, illetőleg az alkalmazás törvényeit sem lehet egyik hétről a másikra felszínen tartani.

Világprobléma, hogy „mindig mindent előről kezdünk”, de ez azt is mutatja, hogy „előről” kell kezdenünk, mert a túlméretezett anyagot egyik iskolafokban sem tudjuk tartósan megtanítani.

A jelenlegi gyakorlatban a koncentrikusság elvének alkalmazása ad lehetőséget az átfedésekre, az újratanításra, jóllehet az utasítások és a kézikönyvek is „ismeretbővítésről”, a nyelvtani fogalmak differenciálásáról beszélnek. (Lásd pl. a szófajok, mondatrészek vagy a szóalkotás stb. tanításában!)

A társadalmi igényként jelentkező „kommunikációs technika” kialakításában a reformtantervet előkészítő vitaanyag még a következő rangsorolást ígéri: „Az általános iskola 5–8. osztályaiban az előzményekhez képest differenciáltabb feladatrendszerrel tanítjuk meg a leíró nyelvtant: egyrészt mint elsajátítandó ismeretanyagot, másrészt a kifejezőkészség [saját kiemelés!] és a helyesírás egy tudatosabbá váló alapvetését, harmadrészt mint az értelmi erők fejlesztésének közismerten alkalmas eszközt” (Komár Pálné – Takács Etel: A magyar nyelv és irodalom általános iskolai új tantervi tervezetéről. Magyaritanítás 4 [1961]: 6). Az új tanterv (1963.) is a legfontosabb feladatok közé sorolja a kifejezőkészség fejlesztését (25), a tanítási anyag elrendezésénél azonban az utolsó helyre került (uo. 26–41).

Tehát: Nyelvtani ismeretek
 A nyelvtani ismeretek alkalmazása:
 Helyesírás
 Nyelvhelyesség
 Szókincsfejlesztés, fogalmazás

A jelzett sorrend, a tantervi utasítás egyik kitétele („A nyelvtanítás központi feladata a tanulók helyesírási készségének fejlesztése...” Uo. 57.), a felügyelők utasításai, valamint a tankönyvi gyakorlóanyag révén még most is, igen makacsul nyelvtanításunkat helyesírásközpontúnak tekintik a nevelők.

Ideje volna már a „grammatizálás”, majd a „helyesírási korszak” után (jóllehet a tanulók helyesírási készsége is közismerten alacsony szintű!) a feje tetejére állított piramist a talpára helyezni, hiszen elsődleges a gondolat érthető, szabatos, választékos megfogalmazása, s csak másodlagos annak helyes írásképpel való rögzítése.

Tantervünk csak általánosságban beszél „a helyes kiejtés, szép magyar beszéd” kialakításáról, s nem jelöl meg átfogó képzési rendszert, gyakorlati anyagot, — napjainkban viszont az úgynevezett beszédművelés különösen az egri kiejtési konferencia (1965.) óta egyre sürgetőbb feladatunk. (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Bp. 1967. — Deme László: A magyar kiejtés kérdéseiről. Közn. 1971. 1. sz. 15–8.)

A gondolkodásfejlesztés terén, különösen a mondattani elemzésben, valamint a fogalomalkotásban ugyancsak korszerűbb úton kellene elindulnunk.

3. Vajon betöltik-e a mostani általános iskolai tankönyvek a kommunikációs tevékenység fejlesztésének feladatát? A fejezetcímek ugyanis részterületenként így oszlanak meg:

Oszt.	Nyelvtani ismeretek	Helyesírás	Nyelvhelyesség	Szókincsfejl., fogalmazás	Összesen
5.	42	22	1	3	68
6.	27	18	—	2	47
7.	41	—	2	3	46
8.	23	11	—	1	35
Össz.:	133	51	3	9	196

Az arányok meglepőek! A nyelvtani ismeretekkel csaknem háromszor annyi fejezet foglalkozik, mint a helyesírással, s tizenegyszer annyi, mint a kifejezőkészséggel.

A tankönyvek gyakorlatainak és feladatainak ilyen szempontú megoszlása a következő:

Oszt.	Nyelvtani ismeretek	Helyesírás	Nyelvhelyesség	Szókincsfejl., fogalmazás	Összesen
5.	140	164	15	81	400
6.	129	198	21	82	430
7.	143	52	21	72	288
8.	117	87	23	79	306
Össz.:	529	501	80	314	1424

A fenti adatok arról vallanak, hogy kiemelten csak a nyelvtani ismeretek, az alkalmazás köréből pedig a helyesírás áll a középpontban. Elég szép számmal szerepelnek a kifejezőkészséget érintő gyakorlatok is, csak hogy elszórtan, s így nem szerveződnek egységes rendszerbe. (Az arány az alsó tagozati és a középiskolai gyakorlóanyagban ebből a szempontból kedvezőbb!)

Ami a gyakorlatok mennyiségét illeti, meg kell állapítanunk, hogy a fejezetek többsége túl kevés gyakorlatot és feladatot közöl, így választékról nem is beszélhetünk. (Lásd részletesebben: Hoffmann Ottó: Még egyszer az anyanyelvi nevelésről. Köznevelés 25 [1969.] 19. sz. 12!).

A nyelvtani meghatározások egy része nem épül fel következetesen a formális logikai struktúrára (az ismétlésként megtanulandók hiányoznak a 8. osztályos tankönyvből!), a helyesírási szabályokat pedig nem csoportosítják (szintetizálják) az alapelvek köré, illetőleg ezzel csak a 8. osztályos tankönyv próbálkozik.

4. Az alkalmazott módszerekben nem tagadhatjuk a fejlődést, ha csak az utolsó évtizedet vesszük is tekintetbe. Az MSZMP művelődéspolitikai irányelvei alapján a reformtantervet előkészítő hazai (és nemzetközi) oktatásügyi viták hatására lázas kísérletezés indult meg országszerte a korszerűsítés jegyében. A szakirodalom tömegével tárta fel az új elképzeléseket. Bevonult az anyanyelvi képzésbe is a feladatlap, a programozás, az audiovizuális eszközök használata. Nevelőink célratoróbb órafelépítésre törekedtek, valamint az öntevékenységet szolgáló szervezési formák, a differenciált és a csoportfoglalkozás alkalmazására. Elterjedtek a játékos gyakorlatformák is. Mindezek azzal a szándékkal, hogy öncélú grammatizálás helyett a nyelvtanórát színessé, érdekessé tegyék.

Ismételten be kell azonban vallanunk, hogy a n y a n y e l v i k é p z é s ü n k m é g n e m e l é g h a t é k o n y, ugyanakkor a leszűkített tantervi koncepció, a tankönyvek gyakorlatrendszer, valamint a nevelők nyelvszemlélete miatt már nem tudja betölteni azt a feladatot, amit a társadalom elvár.

5. Új elképzelésünk szerint tágabb körű a n y a n y e l v i n e v e l é s r ől beszélünk, melynek nemcsak a nyelvtan- (lehet, hogy a tantárgy neve is módosulni fog) és az irodalmi órákon kell folytania, hanem minden tantárgy óráin, sőt órán kívüli foglalkozásokon is. Ez szűkebb értelemben azt jelenti, hogy a n y a n y e l v e t t a n í t u n k, n e m p e d i g e l s ős o r b a n n y e l v t a n t. (Hasonló felfogást vallott már Papp István - A magyar nyelvtan nevelőereje c. könyvében. Bp. é. n. Egyetemi Nyomda.)

Az anyanyelvi képzés valamennyi iskolafokon egységesen a helyes és igényes nyelvhasználat kialakítását, fejlesztését tekintené fő feladatának, ennek alapja pedig a nyelvismeret: a szó-készletnek, a nyelvtani rendszernek és a nyelv működési törvényeinek ismerete lenne.

Tanáraink eddigi tapasztalatai, valamint az MM és a József Attila Tudományegyetem pedagógiai tanszéke irányításával most folyó reprezentatív nyelvtani felmérés szükségessé teszi a tantervi anyag kisebb-nagyobb átcsoportosítását, noha a koncentricitás és a linearitás rendező elvként minden bizonnyal megmarad.

Az bizonyos, hogy a nyelvi tényeket, nyelvtani fogalmakat az eddigieknél következetesebben funkciójuk és jelentéshordozó szerepük felől kell megközelítenünk, ugyanakkor a felső tagozat, a középiskola és a felsőoktatás nyelvi ismereteit tudományos, egzakt rendszerként is tudatosítanunk kell.

Az a l k a l m a z á s r é s z t e r ület e i (a gyakorlatban persze összefonódnak egymással):

Ki kell dolgoznunk a helyes kiejtésre, szép magyar beszédre nevelés tantervi anyagát, a leghatékonyabb gyakorlás eljárásait.

Alsó fokon (1–5. o.) főként a helyes hangképzés tanítása a feladat s ezzel együtt a kiejtésben bekövetkező (az írásképtől eltérő) hangtani változások begyakorlása és tudatosítása, a hangkapcsolatok törvényei szerint.

Felső fokon (6–8. o., középiskola) a beszédmodulációk, tehát az érzelmi és értelmi mozzanatok hordozó eszközök (hangsúly, hanglejtés, hangmagasság, beszédírány, szünet stb.) különböző beszédhelyzetekben való begyakoroltatásával, valamint köznyelvi és szépirodalmi szövegek interpretálásával kell elsősorban foglalkoznunk.

A felsőoktatásban mindezek tudományos igényű elméleti újraalakozása s hosszabb nyelvi közlésekben való gyakoroltatása történne.

Az anyanyelvi nevelésben a g o n d o l k o d á s f e j l e s z t é s d i a l e k t i k á j a érvényesül. A tanuló ismeretek, így a nyelvi ismeretek birtokába csak a gondolkodás segítségével juthat, másrészt a nyelv éppen rendszerűsége következtében kiválóan alkalmas a gondolkodási képesség, gondolkodási mechanizmusok kialakítására; hisz végső soron gondolkodni tudó embereket kell nevelnünk a társadalom számára, olyanokat, akik állandó önkép-zéssel képesek lépést tartani a tudomány és technika szüntelen fejlődésével.

(Vö. Kelemen László: A gondolkodás nevelése az általános iskolában. Bp. 1970. 6.)

„Tantárgyközi” szóbeli és írásbeli feladatrendszernek tegyék lehetővé, hogy a tanulók a gondolkodási műveletek és a logikai struktúrák alkalmazásában jártasságot szerezzenek. Életkori sajátosságaik szintjén tudatosítsuk is a gondolkodási sémákat, és vizsgáljuk meg nyelvi kifejezőiket is.

Ki kell munkálni felismerési és alkalmazási algoritmusokat is, különösképp a nyelvtani elemzésben, a programozott oktatásban, a bizonyítás és a következtetés műveleteiben, a fogalmazásban stb. Megkülönböztetett módon ajánlatos ilyeneket alkalmaznunk a szaktárgyi fogalmak tartalmi jegyeinek kialakításakor, felismertetések, differenciálásakor. A nyelvi algoritmusok azonban semmiképp sem olyan kötöttek, mint a matematikaiak, rugalmasabbak, tehát – a gyakorlottság révén – több logikai lépés átugrását teszik lehetővé – vagyis azt, hogy algoritmosus folyamatból heurisztikus folyamatba váltsanak át. (Vö. L. N. Landa: Algoritmizálás az oktatásban. Bp., 1969; Nagy József: Algoritmizálás az oktatásban. Köznevelés 26 [1970] 9. sz.: 35–7; L. N. Landa: A heurisztikus és az algoritmikus folyamatok összefüggése. Uo. 26 [1970] 16. sz.: 24–6.)

A gondolat helyes tagolása, adekvát nyelvi formába öntése, valamint az alkalomhoz illő előadása szóban és írásban kerülne a középpontba, tehát a gondolkodási, fogalmazási, hangzásbeli és mozgásbeli tényezők együttes fejlesztése a kifejező készségben.

Fel kell használnunk az információelmélet és a szociálpszichológia kutatásainak eredményeit is, – ti. ki kell lépnünk az iskola mesterséges elszigeteltségéből, amikor is a közlő tevékenységben a tanuló „beszédpartnere” többnyire csak a tanár; figyelembe kell tehát venni az ún. „második személyt” (lásd bővebben Fabricius Ferenc vitaindító cikkében), és lehetőséget kell adni, hogy a tanulóban a közlés és a fellépés biztonsága kialakuljon. Az utóbbit előmozdíthatja a közlő tevékenység irányítása szakköri vagy mozgalmi összejöveteleken is.

A nyelvhasználati törvényekre, a „beszédművelésre” alapozva átfogó tematikával és gyakorlatrendszerrel (kiejtés, szógyűjtés, szómagyarázat, szerkesztés, mondatalkotás, fogalmazás, nyelvhelyesség, stíloselemzés) szintézist kellene teremtenünk a tanulóknak elszigetelten élő köznyelvi és szaktárgyi „kódrendszerek” közt, hogy ismeretszerzési képességeik és közlő tevékenységük rugalmasabbá, alkalmazkodóbbá váljanak.

A valóság egészét átfogó irodalmi olvasmányok stílusának elemzése járulhat hozzá leginkább a nyelvi jelek jelentésárnyalatainak tisztázásához. Itt nem a stilisztika formális szóképeire, alakzataira való vadászgatásra gondolunk, hanem egy „mindennapi b”, átfogóbb, általánosabb nyelvi-stilisztikai vizsgálódásra, amely valóban a téma, a tartalom, az írói szándék felől közelítve tárja fel az adekvát nyelvi formát. Ugyanilyen haszonnal járhat a szaktárgyi szövegek nyelvi szempontú elemzése is.

Gondolnunk kellene arra is, hogy elemi szintű retorikai képzés az általános iskola tematikájában is szerepeljen, a középiskolai szerkesztés keretében pedig „élő” előadás formájában meg is valósuljon. (Vö. Bakos József: A tanári beszéd „retorikája”. Magyar Nyelvőr 94 [1970]: 456–63.)

Mivel társadalmi igényként a „kommunikációs technika” kialakítása az anyanyelvi nevelés központi feladata, ez a „részterület” kapcsolja össze a többi tantárgyi ágazatot, s ezt szolgálja részben az irodalomtanítás is. Így az igényes nyelvhasználat alapjául szolgál a magyartanítás másik fő feladatának, az olvasóvá nevelésnek.

Ha a nyelv- és irodalomórák (valamint a szaktárgyi órák) nem szolgálják együttesen a „kommunikációs potencia” kialakítását, szükségessé válik a felső tagozatban is a nevelőktől gyakran sürgetett „Fogalmazás” című önálló tantárgy beiktatása.

A helyesírást feltétlenül az alapelvek köré csoportosítva kell tanítani, még akkor is, ha részismeretek kialakítása továbbra is a nyelvtani rendszerhez kötődne. A kiejtési, hangoztatási gyakorlatoknak fontos szerepet kell játszaniuk a helyesírás tanításában.

Már az előzőekből is kiderül, minden iskolatípus alapvető követelménye, hogy a felismerés szintjén túl eljuttassa a tanulót a alkotó utánnázástól (külső algoritmus, modell stb. révén) az önálló alkalmazásig, az újraalkotás szintjéig. (A mondatelemzésnek is — amelynek már az általános iskolában a mondat kéttagúságán kellene alapulnia — például ez lehet egyik fő célja.)

6. A tankönyvek szolgálják az új társadalmi igényt, mutassák be a nyelv kommunikatív szerepét, s az általános iskolában teremtsenek lehetőséget az „egységes alapműveltség” kialakításához.

Az indukciós anyag, a magyarázó rész kerüljön a tanári kézikönyvbe. (Ezt amúgy sem olvassák el a tanulók!) Az ismeretszerzéshez szükséges megfigyelési anyag nagy része az alsó és a középfokú oktatásban beszédszituációt, kommunikációs helyzetet teremtsen, mivel ebből szükségszerűen bontakoznak ki a közléshez szükséges nyelvi tények és jelenségek. A beszédhelyzet reális elképzeléséhez a tanulók valamennyi érzetét kell mozgósítanunk (látás, hallás, mozgás), mégpedig korszerű képanyag, diakecska, kisfilm, magnó stb. segítségével is.

Túlzás lenne, ha az indukciós és gyakorló szövegekben egyoldalúan csak az irodalommal való koncentrálásra törekednénk továbbra is, tudniillik óhatatlanul nem az élő, a beszélt nyelvet vagy a mai irodalmi nyelvet tanítanánk, hanem sok esetben a XIX. századi stíluseszmenyt. Minthogy a nyelvhasználat átfogja életünk egészét, még több szemléltető és gyakorló szövegre van szükségünk más tantárgyak, tudományágak és a társadalmi megnyilvánulások témaköréből.

A tankönyvi anyag legyen közvetlenül is alkalmas a világnézeti nevelésre (mutassa be a nyelv rendszerszerűségét, a nyelvi tények összefüggését, a mozgás, a változás, a fejlődés dialektikáját), a nyelvi esztétikum megláttatására, a hazafiságra és a sokoldalú erkölcsi nevelésre. A személyiségformálás egészét tekintve pedig domborodjék ki a nyelv mint a gondolat formába öntésének, közlésének, az ismeretek megszerzésének és tárolásának, valamint a másokra való hatásnak eszköze.

A tanulók számára nyomtatott munkafüzet is készüljön, mely kiegészítené a tankönyvet, de elképzelhető a kettőnek egyesítése is, tankönyvpótló jelleggel.*

* Tankönyvet kiegészítő munkafüzet megjelenése az 5. osztály számára 1972-ben várható. (A szerk.)

Szerkezetében — s itt elsősorban az általános iskolára gondolunk — két „egység” váltakozzék, mégpedig (a mostani nyelvtani és helyesírási helyett) egy nyelvtani-helyesírási gyakorlatsor a közlőtevékenység részterületeit felölelő gyakorlatrendszerrel. Az előbbi a nyelvi-nyelvtani és helyesírási tények, szabályok felismerését és begyakorlását szolgálja, az utóbbi kiejtési, beszédművelési, nyelvhelyességi, szókinccsgyűjtő, mondatalkotási, szerkesztési, fogalmazási, stíluselemző stb. tevékenységet követelne a tanulóktól.

A gyakorlatok, feladatok mennyiségét tekintve a munkafüzetnek vagy tankönyvnek a jobb képességű (ill. az összevont iskolákban önállóan dolgozó) tanulókat is ki kell szolgálni. Egy-egy óra anyaga az 5–8. osztályban például legalább 15 gyakorlatot tartalmazzon. Minőségileg eltérhetnek, esetleg a következő (csillagos) elkülönítéssel:

- * kötelező alapanyag (legalább 6 gyakorlat)
- ** választható (árnyalatok, intelligencia-feladatok)
- *** ismétlő feladatok

(A sorrendet természetesen a tematika, a fokozatosság, a változatosság szabná meg, nem a csillagozás!)

Egyes témák programozva szerepelnének, mások a csoport- és a differenciált foglalkozást sugallják.

A tankönyvnek vagy tankönyvpótló munkafüzetnek természetesen tartalmaznia kell a nyelvi ismereteket (nyelvtani rendszer, meghatározások, szabályok), egyszersmind színes illusztrációk, képek, kitöltésére alkalmas táblázatok, nyelvi olvasmányok, nyelvi játékok tegyék vonzóvá. A tudás- és készség szint megállapításához perforált mérőlapokat csatolhatnánk.

7. Kívánatos lenne, hogy az új elképzelések részletes kidolgozásáig is a nyelvtanoktatáson belül, illetőleg arra alapozva már most megindulna a széles körű anyanyelvi nevelés. Ehhez sok ötletet adhat a részterületeket kimunkáló, szintézist teremtő, tematikus elrendezésű, irányító jellegű „központi” tanmenet.

Anyanyelvi nevelésünk cél- és feladatrendszere (mely tantervi anyagában a leíró nyelvtani rendszerre épülhet, de megközelítésében más!) megköveteli a módszerek továbbfejlesztését, megváltoztatását, illetőleg sajátos eljárások kialakítását. Előnyben kell részesítenünk az egyéni és önálló tevékenységet követelő, tömegesen cselekedtető munkaformákat, melyek a tanulók érzékelő, felfogó és problémamegoldó képességeit egyaránt igénybe veszik és fejlesztik.

Mechanikusan nem veszünk át módszereket más tárgytól. Nem lehet célunk, hogy például 10–15 feladat helyett ennek sokszorosát oldják meg tanulóink. Ne legyenek hajszolt robotemberké; színes, gazdag tárgyi anyaggal, változatos élményszerű eljárások útján ismerjék meg anyanyelvünk „csodáit”, sajátítsák el használatának titkait.

Iskoláinkat sürgősen el kellene látnunk korszerű taneszközökkel. Polgárjogot követelünk az alsó és középfokú tanintézmények nyelvi laboratóriumaiban az anyanyelvi képzés számára is. Kívánatos lenne a magán széles körű használata (a kiejtésben, olvasásban, beszédben, fogalmazásban stb.).

A helytelenül értelmezett vétőjoggal — „Ne kössük meg a nevelő kezét!” — ne kössük meg a kézikönyvek szerzőinek kezét se. Ne kényszerítsük általános klisék formájába! Adjunk lehetőséget a szerzőnek, hogy egyéni el-
képzéseinek gazdag tárházát, sok-sok változatát tehesse közkinccsé.

A nyelvi-nyelvművelő munka kapjon helyet a szakkörben is. (A Pécsi Tanárképző Főiskola munkaközössége nyolcféle nyelvművelő szakkör munkatervét állította össze. Ajánljuk a Tankönyvkiadó figyelmébe.)

A nyelvtudomány és a nyelvművelés újabb eredményei — megfelelő áttétellel — ugyancsak helyet kaphatnának a középiskolák szakköreiben, illetőleg a felsőoktatás speciálkollégiumaiban.

Általános és középiskolások részére tudományos, de népszerűsítő formában írt olcsó könyvsorozatot elmélyíthetné az anyanyelv ismeretét, szeretetét. Csupán néhány témát sorolunk fel: a világ nyelvei, nyelvrokonaink, olvasmányok nyelvünk életéből, szólások eredete, a nevek eredete (az iskolai névadás), szófejtések, tájnyelvi, néprajzi érdekességek, réteg- és csoportnyelvek, mai ifjúságunk nyelve, találós kérdések, közmondások, szinonimaszótár, nyelvi humor; nyelvi játékok, rejtvények, fejtörők stb. (Lásd még Hernádi Sándor: Nyelvészet és diákkönyvtár. Közn. 25 [1969], 2. sz. 15.)

Felsőfokú képzésünk hiányos láncszeme, hogy az egyetemeken a nem nyelvszakos hallgatók még nem részesülnek nyelvi képzésben, így félő, hogy esetleges fogyatékos nyelvi műveltségük nem alkalmas az előzőekben vázolt szélesebb körű anyanyelvi nevelés megvalósítására. (Vö. Pásztor Emil: Az anyanyelvi nevelésről. Ped. Szemle 20 [1970] 5. sz. 401–5.)

A továbbképzés keretében nevelőink részére előadásokat, tanfolyamokat kell rendeznünk az anyanyelvi nevelés elméleti és gyakorlati problémáinak tisztázására, sőt — a vezetőképző tanfolyamokon, iskolákon egyre nagyobb teret kell biztosítani a nyelvi tevékenység kellő szintű elsajátítására.

Hoffmann Ottó - Temesi Mihály

Feladatok az általános iskola nyelvtani anyagához

Alább feladatokat közlünk az általános iskola felső tagozatának nyelvtani anyagához. A feladatokat a tanár elsősorban magyar órán használhatja föl, de alkalmazhatja az órán kívüli munkában is: szakkörben, úttörő vetélkedőkön stb. Célunk az, hogy felfrissítsük azt a „feladatkészletet”, amelyet a tankönyvek és a tanári kézikönyvek tartalmaznak. Legyen a tanárnak nagyobb választéka olyan feladatokból, amelyek a tanítást színesebbé és eredményesebbé tehetik.

A feladatokat osztályok szerint csoportosítottuk. Úgy válogattuk őket össze egy-egy osztály számára, hogy a folyóiratunk megjelenésének negyedévében éppen soron levő tantervi anyaghoz kapcsolódjanak.

A feladatok közlését folytatni kívánjuk, s ehhez kartársaink segítségét is kérjük: küldjenek be saját szerkesztésű feladatokat. A használhatókat közölni fogjuk. Amint mostani közleményünkben is kitetszik, elsősorban a helyes és igényes nyelvhasználatra nevelő gyakorlatokra-feladatokra van szükségünk (ezért is adtuk sorozatunknak a fenti címet). Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a nyelvhelyességi problémákat össze ne kapcsoljuk nyelvtani ismeretek alkalmazásával, helyesírással, helyes kiejtéssel. A feladatok tehát több irányúak („komplexek”) is lehetnek.

A feladatok megoldását is közöljük ott, ahol szükségesnek véljük. (A beküldők mindig adják meg feladataik megoldását is!)

A tanár szabadon bánhat a feladatokkal, célravezető munkaformái szerint. Készíthet belőlük feladatlapokat, ellenőrző dolgozatokat, szervezhet velük csoportmunkát stb. Bár osztályok szerint következnek a feladatok, a felsőbb osztályokban (különösen az ismétlő jellegű 8. osztályban) alkalomadtán sort keríthetünk a megelőző osztályok feladataira is — színesítő-ismétlő gyakorlás céljából.

Közleményünket az általános iskola igényeinek a kielégítésére szánjuk, egyik-másik feladatot azonban a középiskolában is eredménnyel lehet alkalmazni. Később majd középiskolára szabott feladatsorokat is összeállítunk.

Várjuk kartársaink észrevételeit, feladataikat: segítségüket.

A szerkesztőség

5. osztály

1. Mondd változatosabban!

Gyakran hangzik el ez a kérdés: „Mit csinálsz?“, s a válaszokban is sűrűn szerepel a *csinál* ige. Pedig a cselekvésnek nagyon sokféle fajtája van. Bizonyítsd be, hogy nem szorulunk rá a *csinál* ismételtetésére. Egészítsd ki a következő mondatokat egy-egy találó, odaillő igével!

a) *Édesanyám vacsorát . . . . .* b) *Én is tudok rántottát . . . . .* c) *Zsuzsi dolgozatot . . . . .* d) *Őcsém számtanpéldákat . . . . .* e) *Átnéztem a feladatát, egyetlen hibát sem . . . . .* f) *Csak akkor megyünk játszani, ha minden leckét . . . . .* g) *Elromlott a csengő, édesapám most . . . . .* h) *A villamos készülékekkel óvatosan kell bánni, mert a vigyázatlanság könnyen bajt . . . . .*

2. Melyiket dicséred?

Péter takarékos, Pál zsugori.

Mondd el (vagy írd le), hogy mi a különbség közöttük!

(Sz. A.)

3. Hangutánzás — a konyhában

Képzeld el: belépsz a konyhába, ahol éppen vendégeknek sütnek-főznek. Senki sem beszél, mégis sokféle hangot lehet hallani. Mit hallasz? Írj (vagy mondj) erről néhány olyan tőmondatot, amelyeknek az állítmánya persze hangutánzó szó!

(Sz. A.)

4. Aki nem beszél szalálysosan

Hangutánzó szavakkal jellemezni tudjuk a szokásostól eltérő beszédmódot. Például:

- a) A csecsemő még nem tud beszélni, csak . . . . . (*gügyög, gagyog*)
 b) Ha nem ügyelnek a kisgyerek beszédére, nem ejti ki helyesen a mássalhangzókat, vagyis . . . . . (*selypít, raccsol, pösze*)
 c) Aki túlságosan gyorsan beszél, az . . . . . (*hadar*)
 d) Aki olyan izgatott, hogy megismétli a szavakat, szótagokat, az . . . . . (*dudog*)
 e) Aki beszéd közben nem nyitja ki rendesen a száját, az csak . . . . . (*motyog*)

(Sz. A.)

5. Micsoda különbség! (A szavak jelentése)

A hangoknak (betűknek) jelentés-változtató szerepük van. Egy-egy kis eltérés is különbséget okozhat a szó jelentésében. Vajon érted-e, mi a különbség? Ha igen, válassz megfelelő ellentétes jelentésű párt a bal oldali oszlop szavaihoz a jobb oldalon felsorolt szavakból!

- a) *Halhatatlan* ..... lányuk
- b) *Hallhatatlan* ..... beborítható
- c) *Fiúk* ..... mulandó
- d) *Fiuk* ..... megkelt
- e) *Fedhetetlen* ..... felébresztett
- f) *Feddhnetetlen* ..... szíves
- g) *Keletlen* ..... lányok
- h) *Kelletlen* ..... erős hangú
- i) *Keletlen* ..... erkölcstelen

(Török Imre)

6. Verskedvelők előnylen! (Igeragozás)

Igétet írtunk ki egy ismert vers elejéről. Nem abban az alakban, ahogy a versben szerepelnek, hanem jelentő mód, jelen idő, alanyi ragozás, egyes szám harmadik személyben (úgynevezett **s z ó t á r i a l a k b a n**). Ha kitalárod, melyik költeményből valók, nem lesz nehéz mellé írnod a versben előforduló (eredeti) alakjukat s azt, hogy ez utóbbi milyen igealak.

	eredeti alak:	mód:	idő:	ragozás:	személy:	szám:
<i>kirúg</i>	.....	.....	.....	.....	.....	.....
<i>meglát</i>	.....	.....	.....	.....	.....	.....
<i>közeledik</i>	.....	.....	.....	.....	.....	.....
<i>lecsendesedik</i>	.....	.....	.....	.....	.....	.....

(Török Imre)

6. osztály

1. A látszat csal! (Szófajok)

Határozd meg az alábbi idézetek kiemelt szavainak szófaját, amilyen pontosan csak tudod! Így hamarosan rájössz, miért is csal a látszat.

- a) „... helyén a kapszlit nő kapdossa
s *elfakult* fejű kisgyerek...”
- b) „... elmaradtál emlékeimből lassan,
elfakult arc képed a szívemben...”
- c) „Milyen magas *e* hajnali ég!”
- d) „Fő-*e* új méreg, mely közénk hatol?”
- e) „*Ki* porából nőttél, árva kis virág-
szál, Légy hűséges társam vándorlá-
saimnál!”
- f) „Nos fiúk, birokra, hadd lássuk, *ki*
áll *ki*!”

(Stéger Hajnal)

2. Egy névmás, amely meghazudtolja a nevét

Tudod ugye, hogy a visszaható névmás nem mindig azt fejezi ki, hogy az alany cselekvése saját magára irányul? Akkor hát mit fejez ki a visszaható névmás a következő idézetekben?

	Mit fejez ki?
„... fejét a térdén tenyérbe hajtá, S zokogott magában, de senki sem hallá.”	.....
„Hé fiúk! Amott ül egy tűzok magában, Orrát szárnya alá dugta nagy bűvában”	.....
„Nem születtem arra, érzem ezt magamban, Hogy itt béka módra káka között lakjam”	.....

(Stéger Hajnal)

3. Határozatlan ember — határozatlan névmás

Hogyan beszél az, aki mindig határozatlan? Írj néhány mondatot egy ilyen embernek a beszédéből!

(A feladat azt kívánja a tanulótól, hogy a határozatlan névmással — mintegy játékból — néhány, lehetőleg összefüggő mondatot mondjon vagy írjon. Például ilyent: „Volt ott *valamilyen* dolog. *Valaki* mondott is *valamit valamiféle* rekedt hangon, de *valami* zaj miatt nem jól hallottam . . .”)

(Sz. A.)

4. Minden jó, ha a közepe jó! (A névszók)

a) Egészítsd ki az alábbi (toldalékos és toldalék nélküli) szavakat, majd határozd meg a szó fajtáját és elemeit! (A kétjegyű betű is egynek számít, egy betűhelyre kerül!)

Szóalakok	Meghatározás
FÉR..TÓL	pl. határozóragos főnév
KIS..REK	.....
KEL...ES	.....
ELK..ETT	.....
ALJ..SSÁG	.....
FÉM..LAG	.....
PRÓ..ZÁS	.....
FOG...AT	.....
FEL..MER	.....
VÉR..ZÓN	.....
SZE..PLÓ	.....
FEJ..GET	.....

b) Ha a fenti szavakat kitöltő szótagokat összeolvasod, akkor a következő kérdés válaszát is tudod már. Egészítsd ki a feleletet!

Milyen azonosságot találsz a helyesírás és a közlekedés között?

— A helyesíráshoz és a közlekedéshez.....
szükséges.

Megoldás: „figyelem és a szabályok ismerete.”

(Szabó Kálmán)

5. Tömörülnek a magánhangzók (A névszók birtokos személyragozása)

Melyik az az egyetlen birtokos személyragos szó nyelvünkben, amelyben öt magánhangzó van egymás mellett? (Ilyen példát aligha találunk más nyelvben!)

a) Azonos magánhangzókkal egészítsd ki e szót: *f. a. é.*

b) A *fiú* szó megfelelő alakjaival egészítsd ki a következő mondatokat!

„Szendi bácsinak három szorgalmas ..... van.”

„Szendi bácsi ..... egy gépkocsit vásároltak.”

„Ez a jármű Szendi bácsi .....”

„Újabbán már három autó áll Szendi bácsiek háza előtt. Ezek természetesen Szendi bácsi .....”

Megoldás: *fiáiéi; fia, fiai, fiáié, fiáiéi*

(Szabó Kálmán)

7. osztály

1. Ki mivel dolgozik vagy játszik? (Az eszközhatározó)

Az alábbi táblázat alanyai mellett egy-egy tévesen odaírt „eszközt” találsz. Keresd ki, majd írd le a helyes eszközhatározót (határozóragos szót)!

1. a bányász	(<i>hús</i>)	pl. <i>csákánnyal</i>
2. a kovács	(<i>fényképezőgép</i>)	.....
3. a tanuló	(<i>csákány</i>)	.....
4. a festő	(<i>kürt</i>)	.....
5. a kézilabda-játékos	(<i>láb</i>)	.....
6. a labdarúgó	(<i>kéz</i>)	.....
7. az úszó	(<i>kalap</i>)	.....
8. a fűtő	(<i>üveg</i>)	.....
9. a fényképész	(<i>kalapács</i>)	.....
10. a dobos	(<i>méz</i>)	.....
11. a kürtös	(<i>hal</i>)	.....
12. a hentes	(<i>ecset</i>)	.....
13. a fodrász	(<i>toll</i>)	.....
14. a méhész	(<i>íj</i>)	.....
15. a kalapos	(<i>kard</i>)	.....
16. a halász	(<i>haj</i>)	.....
17. az íjász	(<i>szén</i>)	.....
18. a pénztáros	(<i>kéz-láb</i>)	.....
19. az üveges	(<i>dob</i>)	.....
20. a vívó	(<i>pénz</i>)	.....

(Szabó Kálmán)

2. Hogyan lehet tollal evezni? — kérdezte egy hatodikos tanuló, amikor a Tolki XI. énekét olvasták. A 12. versszakban ugyanis azt írja le Arany János, hogy a bajvívásra vágató Toldi Miklós

Sisakellenzője le nagyon bocsátva,
Csúcsáról fehér toll libeg-lobog hátra;
Toldi (mert hisz' ő volt) a tollat levészi,
Mindjárt ott teremnek a király vitézi,
S eveznek a tollal, mint hogy tisztök tartja,
A cseh bajvívóhoz a budai partra;

Miféle félreértésből ered a tanuló kérdése?

Magyarázata: a társhatározót a tanuló az első pillanatban eszközhatározónak vélte. A félreértésből származó komikumot akár rajzban is ki lehet fejezni, sőt a tanulók emlékezete és leleményessége hasonlókat is produkálhat, például: ugyancsak a Toldiban olvassuk:

Nádorispán látja Toldit a nagy fával (I. ének)

Ha a társhatározót eszközhatározónak értjük, akkor a sor komikus hatású. — Egyéb példa: „Megérkezett a kerékpárral” (rajta vagy a hátán cipelve?); „A paraszt egy hitvány gebével szántott” (hajtotta, vagy talán vele együtt, magát befogva melléje?). Furcsa félreértésre adhat alkalmat ez a mondat is — hasonló okból: „Pistát lefényképezték egy kutyával.”

(—)

3. Ki hogyan szól (eszél, ír)? (A módhatározó)

a) Egészítsd ki megfelelő betűkkel az alábbi módhatározókat, majd

b) írd mindegyiket ahhoz az alanyhoz, amelyikhez (a szó konkrét értelmezése szerint) tartozhat.

idege...en, vészj...sl...an, célza...al, (mély) értele...el, mesé...en, ére...len...l,
hangsú...al, hébe....., hangfog...val, (maró) gú.....al, átlátsz...an, tájsz...
lá...al, fe...hangon, félvá...r...l, zárkózo...an, kutyafu...ában, szárnyal...an, ü...el-
ba...al, vel.....en

Andersen:	az érettségi előtt álló diák: .....
a birkózó:	a muzsikus: .....
a bűvár:	a rab: .....
a céllövő	a pilóta .....
az ebtenyésztő	a szakácsnő .....
a fogorvos:	az ügyvéd: .....
a hókaparó:	az énekesnő .....
a hegedűs:	a vidéki ember: .....
a meteorológus:	az üveges: .....
	a vegyész: .....

Megoldás: mesésen, félvállról, (mély) értelemmel, célzattal, kutyafuttában, idegesen, hébe-
hóba, hangsúllyal, vészjósloán, értetlenül, hangfogóval, zárkóztottan, szárnyalóan, velő-
sen, üggyel-bajjal, fennhangon, tájszólással, átlátszóan, (maró) gúnnnyal

(Szabó Kálmán)

4. Mikor és hogyan alszanak az állatok? (Az idő- és a módhatározó)

a) Keresd ki az alábbi felsorolásból a helyes válaszokat, majd írd be őket a megfelelő helyre!

b) A határozói igenév képzőit húzd alá!

Mikor alszanak az állatok?

— *éjjel, nappal, éjjel* vagy *nappal*

Hogyan alszanak az állatok?

— *ülve, fejüket a szárnyuk alatt tartva, fekve, guggolva, állva* vagy *fekve, összegömbölyödve, fejjel lefelé lógva*

Állatfajok	Mikor alszanak? (határozószók)	Hogyan alszanak? (határozói igeneves szavak)
1. baglyok	.....	.....
2. majmok	.....	.....
3. félmajmok (maki- félék)	.....	.....
4. elefántok	.....	.....
5. kutyák	.....	.....
6. denevérek	.....	.....
7. kis madarak	.....	.....

Megoldás: 1. éjjel, ülve; 2. éjjel, guggolva; 3. nappal, összegömbölyödve; 4. éjjel, állva vagy fekve; 5. nappal vagy éjjel, fekve; 6. nappal, fejjel lefelé lógva; 7. éjjel, ülve, fejüket a szárnyuk alatt tartva

(Szabó Kálmán)

5. Határozzuk meg helyesen, pontosan a körülményeket! (Határozók)

a) H e l y e s e n. Melyik határozó kapott helytelen ragot a következő mondatokban? Húzd alá a hibát, s javítsd ki!

„Az áruk gépjárműbe vagy zárral ellátott szállítótartályokba legyenek elhelyezve.”
(Javítva: *gépjárműben, tartályokban*)

„Tisztelettel meghívjuk Tanár Urat a tantermünkbe rendezendő klubdélutánra.”
(*tantermünkben*)

„A filmbe sok eredeti felvételt mutattak be.” (*filmben*)

Ugyanabban az újságcikkben kétféleképpen olvastuk: 1. A címben így szerepel: „Valamikor ő is írt *újságban*”, 2. A szövegben: „Valamikor én is írtam a pécsi *újságba* vezércikket.” Melyik a helyes? (A *-ba* ragos alak a helyes.)

b) H e l y e s, d e n e m s z é p. (Ragismétlés)

Nem szép, ha ugyanaz a határozórag kétszer is előfordul a mondatban. Hogyan kerülhetjük el az ismétlődést? Bizony néha az egész mondatot át kell fogalmazni.

„A csapat Bene góljával két ponttal közelebb jutott a bajnoksághoz.” (Átfogalmazva, például így: „A Bene rúgta két góllal a csapat...”)

„Povázsai futtából, kapásból a bal alsó sarokba lőtt.” (Pl.: *futtában*)

„A Szovjetunióban tett látogatásáról készített tudósításról volt szó.” (Pl.: „... tudósítást beszéltük meg.”)

c) N e m i s s z é p, n e m i s h e l y e s. Hogy teheted helyessé és szebbé?

„Szétmállott a nylonharisnya a pincében a sok állásnál.” (*állástól.*)

„Sok nehézségünk van még a lakosság ellátásánál.” (*ellátásában* vagy *ellátása körül*; de át is lehet fogalmazni a mondatot.)

„A szokottnál nagyobb erőfeszítésre volt szükség a terv teljesítésére.” (Pl. „erőfeszítés volt szükséges a terv teljesítéséhez”)

Párbeszéd-részlet:

— Én a Moszkvicsnál szavazok.

— Ön tehát ennél a márkánál marad? (*Moszkvics mellett ...* vagy: *Moszkvicsra ...*)

d) K e v e r e d é s. A következő két mondatban voltaképpen kettő rejlik, de az egyik a másikkal összevegyült. Így azonban helytelen a mondat. Fogalmazd újra, még-még kétféleképpen.

„Ennek az árunak a minőségével most már nem kell szégyenkeznünk.” (1. „Ennek az árunak a (gyenge) minősége miatt nem kell szégyenkeznünk”, 2. „Ennek az árunak a minőségével most már nem vallunk szégyent.”)

„Nem számoltunk ilyen nagy különbségre.” (1. „Nem számítottunk ilyen nagy különbségre”, 2. „Nem számoltunk ilyen nagy különbséggel.”)

(Sz. A.)

8. osztály

1. Segíts dolgozatot javítani! Magyarázd is meg a hibát!

8. osztályos tanulók dolgozataiból származnak a következő mondatok. Mi a hiba bennük?

a) „Misi egy szerény, zárkózott fiú volt.” (Főlölesleg a határozatlan névelő.)

b) „Mikor pakkot kap, elgondolkodik a papája keserves sorsán.” (Misi inkább *édesapjára* gondol.)

c) „— Odaadod a festékedet? — kérdezte Böszörményi, s ő gátlás nélkül át-nyújtotta félelmében” (Iránytévésztés, helyesen: *ideadod*. Továbbá: szótévésztés: Misi *szó nélkül* vagy *szorongva*, esetleg *legyőzve ellenkezését*, *kedve ellenére* adja oda a festéket.)

d) „A történet elején még ragaszkodik a felnőttekhez, csodálja őket, de ez a kép hamar összedőlt benne.” (Egyrészt hézagos a közlés, kimaradt belőle „a felnőttekről alkotott (kép)” kifejezése; másrészt „a kép összedől”: képzavaros kifejezés, helyesen pl. így: „a felnőttekről alkotott elképzelése összeomlott”).

e) „Sok olyan vádat rónak rá, amelyek nem is igazak.” (Vádat nem *róni* szokás valakire, hanem *váddal illethetnek* valakit, *vádat szórhatnak* valakire vagy *terjeszhetnek* ellene, valakit *hamis vád érhet* stb.)

f) „Elkeseredésében azt kiáltotta, hogy nem akarok többé a debreceni kollégium tanítványa lenni.” (Az idézés tisztázatlan a mondatban.)

(Stéger Hajnal)

2. Szervusz vagy szerbusz? Vagy mindkettő? (Változó alakú szavak)

Felelj az első oszlop kérdéseire! A helyes feleleteket keresd ki a második oszlop „géphibából” összeeszerélt válaszai közül, majd írd be a harmadik oszlopba!

4. Szófordítási (Az összetett szavak)

- a) Egészítsd ki megfelelő betűkkel az alábbi összetett szavakat!
 b) Fordítsd meg az összetétel tagjait, s új szót kapsz. Pl. *acélrúd* — *rúdacél*.
 c) Állapítsd meg, mi a különbség a két szó között!
 d) Szerkessz magad is ilyen összetett szavakat!

<i>autóment...</i>	—	.....	<i>zs...rsertés</i>	—	.....
<i>á...atmese</i>	—	.....	<i>m...dal</i>	—	.....
<i>m...emlék</i>	—	.....	<i>rongypap...r</i>	—	.....
<i>árv...z</i>	—	.....	<i>alapk...</i>	—	.....
<i>ár...csere</i>	—	.....	<i>játéksz...</i>	—	.....
<i>lécker...tés</i>	—	.....	<i>ajt...üveg</i>	—	.....
<i>versenyl...</i>	—	.....	<i>...r...gép</i>	—	.....
<i>vet...mag</i>	—	.....	<i>sz...gvas</i>	—	.....
<i>talpb...r</i>	—	.....	<i>d...szb...tor</i>	—	.....
<i>cip...la...</i>	—	.....	<i>f...r...lyuk</i>	—	.....
<i>ká...hacserép</i>	—	.....	<i>filmtrü...</i>	—	.....
<i>et...fém</i>	—	.....	<i>sertésh...s</i>	—	.....

Megoldás: (A kiegészített szavak.) *autómentő, állatmese, műemlék, árvíz, árucseré, léckerítés, versenylő, vetőmag, talpbőr, cipőlakk, kályhacserép, betűfém, zsírsertés, műdal, rongypapír, alapkö, játékszín, ajtóüveg, írógép, szögvas, dízsbűtor, fűrólyuk, filmtrükk, sertéshús*

(Szabó Kálmán)

5. Szavak mérkőzése (Idegen szavak használata és helyesírása)

a) Az idegen szavak *A* és *B* válogatott labdarúgó-csapata megérkezett hazánkba. A névsor: *tipikus, laikus, ideális, legális, illegális, akció, funkció, agresszív, extra, fix, prima, program, aktív, passzív, export, import, objektív, szubjektív, optimista, pesszimista, kapitalista, futballista*.

b) Az összeállításra váró 22 tagú magyar keret a következő: *borulató, derülató, kivétel, behozatal, tevékeny, tétlen, egyéni, tárgyilagos, tőkés, labdarúgó, terv, kiváló, különleges, biztos, megbízás, cselekvés, erőszakos, mintaszerű, törvényes, törvényellenes, működvelő, általános*. (A felsorolt szavak mellett természetesen szóba jöhetett volna még több más is. Pl. a *prima*: *kiváló* mellett a *prima*: *elsőrendű* stb.)

c) A mérkőzés napján a magyar *A* csapat és az idegen *B* csapat összeállítása válik ismertté. A feladatod az, hogy állítsd (írd) a magyar szavak mellé a megfelelő idegen szavakat, és fordítva: az idegen szavak összeállítására magyar szavakkal válaszolj! A magyar szavak *A* csapata: *terv*: ..... — *borulató*: ....., *derülató*: ....., *tőkés*: ....., *labdarúgó*: ..... — *behozatal*: ....., *kivétel*: ..... — *tevékeny*: ....., *tétlen*: ....., *egyéni*: ....., *tárgyilagos*: .....

Az idegen szavak *B* csapata: *prima*: ..... — *akció*: ....., *funkció*: ....., *extra*: ....., *fix*: ..... — *laikus*: ....., *tipikus*: ..... — *agresszív*: ....., *ideális*: ....., *legális*: ....., *illegális*: .....

(Szabó Kálmán)

6. Változatos „jövés-menés” (Rokon értelmű szavak, kifejezések)

A helyváltoztatást a magyar nyelvben sokféle szóval fejezhetjük ki. Egészítsd ki az alábbi mondatokat a leginkább odailló igealakokkal! Ha visszaemlékezel azokra az

irodalmi művekre, melyekre mondataink utalnak, könnyebb lesz a feladat megoldása.

- a) János vitéz elbúcsúzva Iluskájától nehéz szívvel ..... a sötét éjszakában
- b) A Pál utcai fiúk észrevétlenül ..... fától-fáig, hogy a vörösingeseket kikémleljék.
- c) A cseh vitézzel egyidőben csónakján Toldi is a szigetre .....
- d) Csozogi, az öreg suszter reggelenként ..... a műhelybe.
- e) Ludas Matyi először mint ács, másodsor orvosként ..... Döbrögön.
- f) A törökök szégyenletesen ..... a várból kicsapó egri vitézek elől.
- g) Majakovszkij versének útlevélvizsgáló tisztviselője könnyedén ..... kupén s kajütön át.
- h) Edvárd király zaklatott lelkiismerettel ..... haza a meghódított tartományból.
- i) Magasabb szempontból tanár úr éppen el akarta kezdeni a diktálást, mikor az igazgató ..... az osztályba.
- j) Mire a hatodik krajcárt meglelte anyám, addigra bealkonyodott. És akkor ..... egy koldus.

(Török Imre)

7. Fején találd a szöveget? (Rokon értelmű kifejezések, szólások)

Egy-egy fogalmat, gondolatot nemcsak rokon értelmű szavakkal, hanem szólásokkal is kifejezhetünk. Alább vagy szólásokat találsz (a bal oldalon), melyeket értelmezned kell, vagy bizonyos fogalmakat, gondolatokat (a jobb oldalon), melyekre találd a szólást kell keresned. Mintának lásd az első két példánkat! Hadd lássuk, eltalálsz-e a jó megoldást, azaz „fején találsz-e a szöveget”!

Szólás:	Értelmezés:
a) <i>Megtanítja kesztyűbe dudálni</i>	Jól ellátja a baját
b) <i>Minden hájjal megkent</i>	Ravasz, körmönfont
c) <i>Köti az ébet a karóhoz</i>	.....
d)	A legrosszabb csak ezután következik
e) <i>Tűzbe teszi érte a kezét</i>	.....
f)	Gyorsan, ügyesen dolgozik
g) <i>A kákán is csomót keres</i>	.....
h)	Oda se figyel, rá se hederít
i) <i>Körmére ég a dolog</i>	.....
j)	Ma különösen rossz a hangulata, kedve
k) <i>Ebek harmincadjára került</i>	.....
l)	Nagy, erején felüli dolgot akar elvégezni.

(Török Imre)

Korrelációs számítás a nyelvészetben

1. A nyelv mennyiségi tulajdonságainak megismerése a XX. század második felében nagy változásokon ment keresztül. Megszaporodtak a gyakorisági szótárak, ugrászerűen emelkedett a nyelvstatisztikai cikkek száma, s ezzel egyidőben kialakult egy új kutatótípus is, aki a matematika módszertanával is barátságot kötött. Az adatgyűjtés előtt ma már tisztázni kell a munka célját, a mintavétel formáját, az adatok ismeretében dönteni kell a legmegfelelőbb közlésről, és a következtetések helyessége is igazolásra szorul. E feladatok nem oldhatók meg kielégítően, ha nem tanulmányozzuk a matematika és a statisztikaelmélet módszertanát.

Jelenleg háromféle törekvés figyelhető meg a nyelvstatisztikában. A legegyszerűbb, a majd hogyanem primitívnek nevezhető statisztikai nyelvészet egyszerű százalékszámításokkal és megalapozatlan következtetésekkel akarja megismerni a nyelvi elemek mennyiségi viszonyait. A másik végtel a matematikai eszközök mindenhatóságában bízó kutatás. Ez utóbbi arra törekszik, hogy az élet egyes területein (például a baktériumkutatásban) bevált statisztikai módszereket — minden kritika nélkül — alkalmazza nyelvi anyagon. Számításai gyakran öncélúak, mert nehezen érthetőek, mert nem világos a számok tartalma. Közismert, hogy a nyelvi anyag felesleges elemeket is tartalmaz (például töltelékszavakat, terpeszkedő kifejezéseket, körülírásokat), olyanokat, amelyek nélkül is érthető volna a közlő szándéka. A terjengősség (redundancia) számszerű meghatározása egy fiatal tudományág, az információelmélet feladata. A nyelvi anyag redundanciájának kiszámítása nem felesleges tevékenység, de mindjárt öncélúvá válik, ha a kapott számadatok helyes interpretálása elmarad. Ha egy irodalmi mű terjengősebb, mint egy másik, akkor fel kell kutatnunk e különbség okát, és azt is, hogy van-e stilisztikai funkciója a terjengősségnek, vagy sem.

A harmadik nyelvstatisztikai irányzat e két szélsőséges kutatási formát igyekszik összhangba hozni egymással. A statisztikázást komoly tudományos feladatnak tekinti, ezért pontosan értelmezi az alapfogalmakat, ellenőrzi a következtetéseit, ugyanakkor elkerüli a nyelvtől idegen kutatási eljárásokat. A matematikát a nyelvészet szolgálatába állítja, pontosabbá teszi a „gyakran”, a „ritkán”, a „némely esetben” megjelöléseket, eredményeit összeveti a nem mennyiségi kutatások eredményeivel, új vizsgálati szempontokra hívja fel a figyelmet, és a nyelvi rendszerszerűséget soha sem téveszti szem elől. Ha egy szó vagy szócsoport gyakoriságában változás történik, megkeresi, hogy melyik szó (csoport) lett ezáltal gyakoribb vagy ritkább.

Ma már nem dicsérhetjük fenntartás nélkül azokat a tanulmányokat, amelyeknek a szerzői pusztán felsorolják, hogy ebből és ebből a nyelvi elemből ennyi és ennyi található egy mintában. A modern gyakorisági szótárak nem adattárakkal hívalkodnak, hanem a kapott előfordulási számok értékelésével, az általánosításaikkal.

A magyarországi nyelvstatisztika biztató jövő előtt áll. Lassan eloszlik nálunk is az a tévhit, hogy a mennyiségi kutatás értelmetlen dolog, hogy az ilyen kutatások semmi értelmet, semmi újat sem hoznak a nyelvészetben.

Annak reményében, hogy az arányok mélyebb összefüggései sokakat érdekelnek, nem lesz talán haszontalan, ha bepillantunk a korrelációs számítás műhelytitkaiba.

2. Külföldi nyelvtisztítási munkákat olvasva gyakran találkozunk a *korreláció* szóval, amely egyébként a magyar nyelvészeti szakirodalomban fonológiai műszóként használatos (pl. „a *k* és a *g* zöngesség megléte vagy hiánya szempontjából korrelációban van egymással”). A korreláció a matematikai statisztika egyik alapfogalma, s mint ilyen bekerült a mélyebb összefüggéseket kereső (és találó) kvantitatív nyelvészeti kutatásokba is.

Megértéséhez a *valószínűségi változó* fogalmát kell meghatároznunk. A valószínűségi változó olyan változó mennyiség, amelynek értéke a statisztikai értelemben vett véletlentől függ. A *turbinakerék* szó előfordulása például függ a beszéd vagy írás témájától (szerelemes versben kevésbé valószínű a megjelenése, mint műszaki leírásban), a mondatban való elhelyezkedésétől (kicsi a valószínűsége, hogy a következő mondathelyzetben szerepeljen: *Nagy sebességgel . . . a foyaskerekek*), az író, a beszélő nyelvi szándékától (akar-e róla írni, beszélni), a stíluszándéktól (beleillik-e az adott beszéd- vagy írásrészletbe) stb. stb. A szó előfordulása filozófiai értelemben meghatározott okokra vezethető vissza, tehát nem véletlen. Statisztikailag tekintve azonban az előfordulást kiváltó okok annyira bonyolultak és sokrétűek, hogy az adott eredmény megjelenése bizonytalan, ezért véletlennek kell tekinteni. A véletlenszerűséget egy objektív szám fejezi ki, ez a szám az adott jelenség valószínűsége.

Ha 10 000 szó hosszúságú szövegben a *turbinakerék* 1-szer fordul elő, akkor ennek relatív gyakorisága úgy számítható ki, hogy az előfordulási számot elosztjuk a minta nagyságával. A kérdéses szó relatív gyakorisága tehát $\frac{1}{10\,000}$, azaz 0,0001, amelyet általában százalékosan szoktak megadni (0,01%). A statisztikai tapasztalat azt mutatja, hogy az ilyen ritka valószínűségi változó előfordulása nagy ingadozást mutat. Ha tehát további 10 ezres szó hosszúságú szövegekben 3-szor, 0-szor, 10-szer, 6-szor, 47-szer fordul elő, mindig más és más relatív gyakorisági mutatót kapunk: 0,03%, 0%, 0,1%, 0,06%, 0,47%. A szó előfordulása ingadozik, szóródik. A nagy számok törvényéből következően minél hosszabb korpuszt vizsgálunk meg, annál stabilabb a relatív gyakoriság, annál jobban megközelíti az ideális gyakoriságot, a valószínűséget. Más szavakkal kifejezve ez azt jelenti, hogy egy 500 lapnyi regény hanggyakoriságát nem állapíthatjuk meg kielégítően egy-két lapnyi szövegének adataiból.

3. Két valószínűségi változó közti kapcsolat háromféle lehet:

a) Ha az egyik változó valamilyen értékéhez a másik változó meghatározott értéke tartozik, függvényyszerű kapcsolatról beszélünk. Az egyenesvonalú egyenletes mozgásnál a megtett út a sebességnek és az időnek a függvénye. Legyen a sebesség 60 km/óra, az idő 30 perc, ebben az esetben a megtett út 30 km, más nem lehet. Ha nem 30 km a megtett út, akkor nem egyenletes a mozgás, és ezáltal nem egyértelmű az idő, a sebesség és az út összefüggése.

b) Ha az egyik változó értékét befolyásolja (de nem függvényszerűen) a másik változó értéke, sztochasztikus kapcsolat vagy korreláció van közöttük. Ilyen kapcsolat fedezhető fel a fa magassága és súlya, a szántóföld humusztartalma és a termésátlag között. Korreláció van a szótár nagysága és az egyjelentésű szavak száma, a szöveg hossza és az egyszer előforduló szavak száma, a képzett és a képzetlen szó, az összetett szó és az egytövű szó gyakorisága, a regény hosszúsága és szereplőinek száma stb. között. Tehát minél több szót tartalmaz egy értelmező szótár, annál több egyjelentésű szót találunk benne, minél gyakoribb egy képzett szó, annál gyakoribb a képzetlen párja. Könnyen rájövünk arra, hogy az ilyen mennyiségi viszony az egyenes arányossághoz hasonlít. Ezzel a megállapítással még nem ér véget a statisztikai munka, mert számszerűen is meg kell határoznunk a korrelációt.

c) Végezetül: ha a két (vagy több) valószínűségi változó értékei között sem függvényyszerű, sem korrelációs kapcsolat nincs, független kapcsolatról beszélünk. Pl. a családnév hossza és a testmagasság, egy ország településeinek és nyelvjárásainak száma (bár ez nem is olyan biztos) között.

4. A változók közti kapcsolatok nyelvészeti legérdekesebbike a korreláció. A Nemes Zoltán-féle gyakorisági szótár adatait vizsgálva feltűnik, hogy a képzett szó szinte majdnem mindig ritkább a képzetlen párjánál. Nézzük meg az *-andó* képzős szavak és párjaik előfordulási számát.

	x_i		y_i
<i>intéz</i>	99	<i>intézendő</i>	5
<i>jön</i>	266	<i>jövendő</i>	19
<i>követ</i>	332	<i>követendő</i>	5
<i>megtart</i>	18	<i>megtartandó</i>	8
<i>rendez</i>	216	<i>rendezendő</i>	8

A relatív képzetlen szavak előfordulási számának összege (Σx_i , olvasd: szumma x_i) 1031, átlagos előfordulása ($\bar{x}$) 206,2, a képzeteknél $\Sigma y_i = 45$, $\bar{y} = 9$. Az átlag használata óvatosságra int. Az 5 adat közül 2 kisebb, 3 pedig nagyobb a 206,2 átlagnál. A középérték eltünteti a különbségeket.¹ A 206,2 összehasonlítása a 9-cel nem célravezető, ezért a kapcsolat szorosságának mérésére használjuk az előjel-korreláció együtthatóját (ρ) képletét. Öt értékpárunk van: 99 ~ 5, 266 ~ 19, 332 ~ 5, 18 ~ 8 és 216 ~ 8. Ezek közül kettő olyan tulajdonsággal rendelkezik, hogy az értékpár mindegyik tagja azonos (negatív vagy pozitív) előjellel tér el a megfelelő átlagtól. Az *intéz* 99-szer fordul elő, és a 99 kisebb a képzetlen szavak gyakorisági átlagánál (99 < 206,2), az *intézendő* előfordulási száma is kisebb a képzett szavak gyakorisági átlagánál (5 < 9). Az eltérés ennél az értékpárnál „kisebb ~ kisebb”. Hasonló a helyzet a *megtart* ~ *megtartandó* szópár gyakoriságánál is (18 < 206,2, illetve 8 < 9). Ha volna olyan értékpár, ahol az eltérés „nagyobb ~ nagyobb”, az is egy *u*-típusúnak nevezett értékpárhoz tartozna. A megmaradt lehetőségek („nagyobb ~ kisebb”, „kisebb ~ nagyobb”, „egyenlő ~ egyenlő”, „egyenlő ~ kisebb”, „kisebb ~ egyenlő”, „egyenlő ~ nagyobb”, „nagyobb ~ egyenlő”) alkotják a *v* típusú értékpárokat. Az előjel-korreláció együttható most már kiszámítható, úgy, hogy az *u* típusú értékpárok számából kivonjuk a *v* típusú értékpárok számát, és a kapott eredményt elosztjuk az összes értékpárszámmal.²

¹ Az átlagolás veszélyeire Lenin is felfigyelt. „Prizuhin faluban... harminc tanulója van az iskolának, Zaszuhin faluban húsz, Oplenhin faluban pedig összesen kettő... Ebből... olyan átlagos következtetés vonható, hogy az egy iskolára jutó átlag tizenhét fő, és még valamilyen nulla, s a nulla mellett is még valamilyen csekélység... Ez ugyanolyan, mintha elővenném a milliomos Kolutskint, akinek zsebében egy millió van, és összetársítanám vele Kukuskina ostyasütőnőt, akinek legfeljebb egy garasa van, s akkor átlagos számításban mindegyikükre félmillió esne.” (Idézi Endrédi Gusztáv: *Általános statisztika*. Bp., 1958. 89.)

² A matematikus ezt a számítási módszert tömören fejezi ki.

$$\rho = \frac{u - v}{u + v} = \frac{u - v}{n}$$

ahol *u* — azoknak az értékpároknak a száma, ahol az átlagtól való eltérések előjele megegyezik, *v* — azoknak az értékpároknak a száma, ahol az átlagtól való eltérések ellenkező irányúak, *n* — az összes értékpár.

Az illusztrációként bemutatott öt értékpár közül kettő u típusú, három v típusú, tehát

$$\rho = \frac{2 - 3}{5} = -0,2$$

Tudnunk kell, hogy az előjelkorreláció-együttható értéke -1 és $+1$ között van ($-1 \leq \rho \leq +1$, olvasd: ρ nagyobb vagy egyenlő minusz egy, kisebb vagy egyenlő plusz egy). Annál szorosabb a kapcsolat, minél közelebb van a ρ értéke a $+1$ -hez. Az *-andó ~ -endő* képzős szavak és szópárjaik gyakorisága között tehát gyenge kapcsolat van. Erősebb a korreláció a denominális *-talan*, a deverbális *-tlan*, a főnévi igenév, az *-ás* képzős szavak és a megfelelő szópárok gyakorisága között (l. az 1. táblázatot). A statisztikai tapasztalat indokoltá teszi, hogy az n (értékpárok száma) alsó határát meghatározzuk, egy olyan határt, amely alatt a korreláció szorossága nem dönthető el megnyugtatóan. Az 1. táblázat adatai alapján elmondható, hogy legalább 20 értékpárra van szükségünk, hogy ne az egyedit, hanem az általánost figyelhessük meg.

A relatíve képzetlen szavak előfordulási száma (vagy relatív gyakorisága) tendenciózan magasabb (nagyobb) képzett párjukénál, vagyis ha a képzett szavak előfordulási számát $[f(x)]$ megszorozzuk egy, a képzőosztályra jellemző konstanssal $[M(\xi)]$, jó közelítéssel megkapjuk a képzetlen szavak előfordulási számát $[f(x')]$.

$$f(x_i) = M(\xi) \cdot f(x'_i)$$

— ahol $M(\xi)$ a két szóosztály gyakorisági arányának várható értéke.

Ez a látszólag bonyolult képlet könnyen elsajátítható. Arról van szó, hogy a képzetlen szavak előfordulási számait összeadjuk, és elosztjuk a képzett szavak előfordulási számainak összegével. Az *-ú ~ -ű* képzős szavak és párjaik esetében e két szám 5106, illetőleg 1128. Az arányuk $5106/1128 = 4,52$, ez azt jelenti, hogy a l t a l á b a n egy *-ú ~ -ű* képzős szó 4-szer kevesebbszer fordul elő, mint a képzetlen párja. A ható igéknél ez az arány jóval nagyobb (19,58), az *-ás* képzősöknél jóval kisebb (1,78). Az $M(\xi)$ értéke tehát azt mutatja meg, hogy egy adott képző felvétele mennyire változtatja meg a szó gyakoriságát. Nem az egyes szavakét, hanem a szócsoportokét. Az utóbbi kiigazítás arra utal, hogy a statisztika t ö m e g j e l e n s é g e k k e l foglalkozik.

A 4,52 érték két szóosztály gyakorisági függését durván írja le, ezért szükséges az előjel-korreláció kiszámítása, amely képet ad a kétféle átlagtól való eltérések szórásáról.

5. Eddigi kvantitatív nyelvészeti elemzésünk a morfológia és a szótan határai között mozgott, fontos tehát más nyelvészeti területekre is elkalandozni a korrelációs számítás lényegének megismeréséhez.

A több mint 300 gyakorisági szótár (ill. lista) közül nagyon kevés foglalkozik elméleti kérdésekkel. A kevesek közé tartozik Garcia Hoz spanyol szógyakorisága (Vocabulario usual, común y fundamental. Madrid, 1953). A szerző előzetes adatgyűjtéssel vizsgálta a szavak előfordulásának specifikumát. Tízezres mintákat hasonlított össze aszerint, hogy hány addig még nem szerepelt, új szó fordult elő bennük. Az első tízezer szóelőfordulás 1800 különböző szónak felel meg, a második 1000 új, addig még nem szerepelt szónak, a harmadik 500-nak, a tizenegyedik 90–95-nek. A s z ö v e g h o s z s z á n a k n ö v e l é s é v e l t e h á t n e m n ő, h a n e m c s ö k k e n a z ú j s z a v a k s z á m a.¹

¹ Hoz szótára Magyarországon nem található meg. A kérdéses korreláció bemutatása R. M. Frumkina könyve alapján történt (Статистические методы изучения языка. Москва 1964. 5 kk.).

6. Az eddigiekből azt a tapasztalatot szűrhetjük le, hogy a nyelvészeti korrelációszámítás az egymással korrelációban levő változók megállapításával kezdődik. A munka második fázisában a változók összefüggésének jellegét kell kifejezni képlet segítségével. S hogy ez a nyelvstatisztikában hogyan történik, arra jó példa a Zipf-törvény megfogalmazása.

A szó előfordulása és rangja közötti szoros kapcsolat régóta foglalkoztatja a nyelvészeket. A gyakorisági szótárok a szavakat csökkenő gyakoriságuk szerint rendezik. A szó sorszáma a szó r a n g j a. Ritkább esetben a rang egyenlő azoknak a mintarészeteknek (szövegeknek) a számával, amelyekben a kérdéses szó szerepel. J. Estoup úgy gondolta, hogy ha az előfordulási számot a ranggal összeszorozza, minden szónál azonos számot, egy konstansot fog kapni. E tétel ellenőrzésére nézzünk meg egy szólistát a Nemes-féle gyakorisági szótárból!

A szorzatok értéke nagyon eltér egymástól. Jobb eredményre jutnánk, ha az abszolút számok helyett a relatív gyakoriságokat vennénk szorzó tényezőkké.

1. táblázat: A képzett és a képzetlen szavak közti korreláció karakterisztikái

Képző	Szópárok száma (n)	$\bar{x}$	$\bar{y}$	$\frac{M(\bar{x})}{(\frac{\bar{x}}{\bar{y}})}$	u	r	q
-s (NumA)	8	347	11,25	30,84	7	1	+0,75
-andó	5	206,20	9	22,91	2	3	-0,20
-hat	55	215,90	11,03	19,58	39	16	+0,41
-talan (NA)	21	326,82	20,52	15,87	16	5	+0,52
-ni	223	121,27	14,63	8,27	175	48	+0,57
-ít (NV)	17	130,35	17,23	8,24	11	6	+0,29
-s	236	175,21	28,26	6,20	169	67	+0,43
-s (NA)	222	168,16	28,38	5,95	164	58	+0,48
-ság (VN)	7	193,71	34,43	5,62	3	4	-0,14
-tlan (VA)	13	150,00	24,84	5,56	11	2	+0,69
-t(t)	222	94,93	17,45	5,44	171	51	+0,54
-ság (AN)	84	126,99	24,72	5,13	61	23	+0,45
-i (NA)	349	145,71	29,17	4,99	236	113	+0,35
-tat	21	95,19	19,09	4,98	13	8	+0,24
-z(ik)	40	144,60	30,62	4,71	27	13	+0,35
-ság	129	150,97	33,25	4,54	85	44	+0,31
-ú	46	111	24,52	4,52	33	13	+0,43
-l(ik)	31	90,90	24,45	3,85	20	11	+0,29
-ság (NN)	38	196,13	51,87	3,78	21	17	+0,10
-gat	3	206	66,33	3,10	1	2	-0,33
-ó	278	88,10	30,08	2,92	191	87	+0,37
-ás	506	61,20	34,52	1,78	394	112	+0,55
-s (PA)	6	51,33	33,50	1,53	5	1	+0,66

2. táblázat: Magyar szavak gyakorisága és rangja a ranglista különböző pontjain

Rang	Szó	Előfordulási szám	Rang × Előfordulási szám
1.	<i>a</i>	42 496	42 496
2.	<i>az</i>	15 134	30 268
10.	<i>ez</i>	3 543	35 430
50.	<i>mond</i>	901	45 050
100.	<i>kérdés</i>	621	62 100
200.	<i>érkezik</i>	341	68 200
500.	<i>sőt</i>	160	80 000
600.	<i>tisztelet</i>	132	79 200
1 000.	<i>ispán</i>	79	79 000
16 571.		1	16 571

Kutatók tömege birkózott ezzel a problémával (Empson, Simon, Condon, Novak, Jost, Joos, Koutsoudas, Frumkina, Vey, Miller, Herdan, Billmeier), de még a mai napig sincs tisztázva az említett képlet végleges alakja. Próbálkoztak konstansok felvételével, ám az egyenlet jobb és bal oldala csak ritka esetben egyezett meg. Frumkina arra mutatott rá, hogy a szó gyakoriságának és rangjának korrelációja csak a gyakorisági lista közepe táján érvényesül, a lista elején és végén igen nagyok az eltérések.¹ A Zipf-törvény tendencia jellegű, a képletben szereplő konstansok (állandók) paradox módon nyelvenként, szerzőnként, mintánként változnak. Kétségtelen azonban az, hogy minél gyakoribb a szó, annál kisebb a rangja, és az is, hogy a két szám szorzata bizonyos feltételek mellett egy pozitív egész szám körül mozog.

7. A nyelvészeti korrelációs számítás gazdag módszertanából érdemes kiemelni V. A. Moszkovics szovjet nyelvstatisztikus munkáját.² Az orosz nyelvészetben sokat foglalkoztak a *szavak nyelvi aktivitásával*. Moszkovics volt az első, aki ezt a „minőségi” fogalmat mérhetővé tette azáltal, hogy számszerűen meghatározta az egyes szavak poliszemiáját (jelentésszám), szóösszetételi, szóképzési társulhatóságát (származékszavak száma) és a frazeologizmusokhoz való viszonyát (hány közmondásban, szólásban stb. szerepel a szó). Számításait az angol, a francia, a német, az ukrán és az orosz színelnevezésekre vonatkozóan végezte el. A szint jelentő melléknévek szóösszetételi aktivitását az értelmező szótárok alapján határozta meg. Az angol *white* (fehér) például a Webster-féle szótárban 152 szóösszetételben szerepel, a *ruddy* (vörös), mint a legritkább, 12-ben. A 152–12 gyakorisági sávot 10 egyenlő nagyságú csoportra (a statisztika nyelvén: osztályra) osztotta fel, és a csoportok esökkenő sorrendben 1, 0,9, 0,8, . . . , 0,1 értékeket kaptak (l. a 3. táblázatot). Ugyanezt a módszert alkalmazta Moszkovics a jelentésszám, a képzett szavak és a frazeologizmusok száma gyakoriságára is. A négyféle aktivitási „verseny” során szerzett értékeket összeadta és négygyel elosz-

¹ Akit a Zipf-törvény matematikája érdekel, nagy haszonnal tanulmányozhatja a következő munkákat: G. Billmeier: *Worthäufigkeitsverteilungen vom Zipfschen Typ, überprüft an deutschem Textmaterial* (Bonn, 1969.), Л. А. Новак: *О частотном словаре румынского и молдавского языков* (Материалы по математической лингвистике и машинному переводу. Сборник II. Ленинград, 1963. 181–95).

² *Статистика и семантика*. Москва, 1969.

totta. Az átlag azt fejezte ki, hogy a kérdéses szó általában a nagyon gyakori (tehát nagyon aktív) vagy a nagyon ritka (tehát a legkevésbé aktív) szavak közé tartozik-e. A vizsgált nyelvekben a *fehér*, a *fekete*, a *piros* színek mindenütt a leggyakoribbak voltak, a *narancssárga*, *barna*, *szürke* stb. színeket jelölő melléknevek a legritkább használatúaknak bizonyultak. A rang és az aktivitás korrelációját Moszkovics úgy definiálta, hogy annak értéke a -1 és a $+1$ közé essék, s minél közelebb van a $+1$ -hez, annál nagyobb mértékű a korreláció. Az angol színnevezések szöveggyakorisága és aktivitása (lexikális gyakorisága) között fennálló korreláció értéke $+0,99$, az ukrán nyelvi anyagban pedig $+0,98$ érték körül mozog, tehát a kapcsolat majdnem függvényszerű.¹

3. táblázat: *Angol színnevezések szóösszetételi aktivitása*

Osztály	Színnevezés	Osztályhatár	Érték
1	<i>white, red</i>	152–139	1
2		138–125	0,9
3		124–111	0,8
4	<i>yellow</i>	110–97	0,7
5		96–83	0,6
6	<i>black</i>	82–69	0,5
7		68–55	0,4
8	<i>blue, green</i>	54–41	0,3
9	<i>purple, pink</i>	40–27	0,2
10	<i>rosy, orange, brown, gray, crimson, violet, scarlet, ruddy</i>	26–12	0,1

8. A korrelációs számítással egyidőben regressziós számítást is szoktak végezni. Az egymással kapcsolatban álló valószínűségi változók grafikus ábrázolása szükségessé teszi annak az egyenesnek vagy görbének a meghatározását, amely körül csoportosulnak az értékpárok (l. az 1. ábrát).

Az értékpárok vagy egyenes, vagy görbe körül helyezkednek el. Az egyenes megrajzolása vonalzóval nem kielégítő, ezért az egyenes egyenletét ki kell számítani.²

¹ Moszkovics a szemantikai egységek szöveg- és lexikális gyakoriságának szoros kapcsolatát tárta fel. Én is hasonló eredményre jutottam a képzőgyakoriság vizsgálatában (A képzőgyakoriság néhány jellemző vonása: MNy 63 [1967.]: 331–45).

² Középiskolai tanulmányunkból emlékezhetünk erre is.

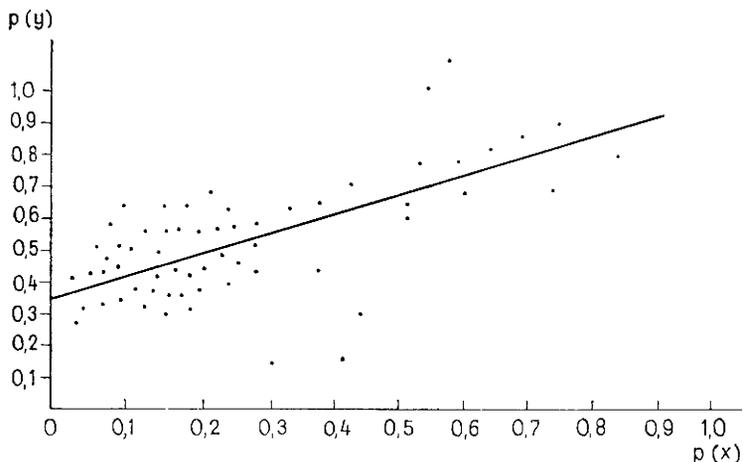
$$y = a + bx$$

Az a és a b kiszámítása így történik:

$$b = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}$$

$$a = \bar{y} - b\bar{x}$$

ahol $\bar{y}$ és $\bar{x}$ — a két változó számtani átlaga. Vö. G. U. Yule—M. G. Kendall: Bevezetés a statisztika elméletébe. Bp. 1964. 213 kk. Éltető Ödön—L. Ziermann Margit: Matematikai statisztika. Bp. 1964., valamint G. Herdan: Quantitative Linguistics. London, 1964. L. Doležel—J. Průcha: A Statistical Law of Grapheme Combinations: Prague Studies in Mathematical Linguistics 1. 37–8.

1. ábra: A regressziós egyenes

A regressziós egyenes leggyorsabban számológépek segítségével határozható meg, ezért most csak az *-andó ~ -endő* képzős szavak és párjaik egyenesének egyenletét adjuk meg: $y = 6,938 - 0,01x$.

9. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a nyelvi korrelációk elemzése három kérdésre ad választ: 1. milyen változók között van korreláció, 2. mekkora a korreláció szorosága, 3. milyen függvény (függvényszerű kapcsolat) felé tart a korreláció.

A statisztikai nyelvészet ma még nem egzakt tudományág.¹ Sok még a tennivaló. Az évtizedek során összegyűjtött statisztikai adatok általánosításra várnak,² és újabb nyelvészeti területekre kell kiterjeszteni a kvantitatív vizsgálatokat.

Nagy Ferenc

¹Vö. H. Spang-Hanssen: Sentence Length and Statistical Linguistics. Interdisciplinary Studies from the Scandinavian Summer University Vol. XII. 58–72.

²Illusztrálásul lássunk egy kifejtetlen korrelációt: „Sok azonos vezetéknevvel egyenesen arányos a ragadványnevek száma” (Ördög Ferenc: A készülő göcseji és hetési személynév-monográfia elvi és módszertani kérdései. MNy. 65: 190).

Tájszavak Lak községből

Lak Borsod-Abaúj-Zemplén megye edelényi járásában 700 főnyi lakosságú község. Edelénytől ÉK-i irányban, 13 km-re fekszik. A palóc nyelvterülethez tartozik. Lakói nemzetiség szerint magyarok.

A keresők többsége, 112 fő — a borsodi ipar és bányaművelés jelentős szívó hatása ellenére — még ma is mezőgazdasággal foglalkozik. Az iparból élő keresők száma jelenleg 52 fő (1950-ben 8 fő volt). Az ipari vonzás miatt évente „erősen” negatív az elvándorlási különbözet.

Az ingázó dolgozók, a bevándorlók és a tömegkommunikáció térhódítása óta a köznyelv egyre inkább érezteti a hatását, így a tájszavak többségét főként az idősebb korosztályok használják.

A gyűjtést 1961 — 1966 között végeztem szülőfalumban. A szavakat, a példamondatokat fonetikusán jelöltem. A szavak után feltüntettem a szófajta rövidítését, a főnevek után a tárgyesetet, a többes számot és a birtokos esetet. Az igék után 1. a jelentő mód, jelen idő, egyes szám 2. személyt, 2. a jelentő mód, múlt idő, egyes szám 2. személyt, 3. a feltételes mód, jelen idő, egyes szám 1. személyt, 4. a felszólító mód, jelen idő, egyes szám 2. személyt jelöltem meg.

A fonetikus írásnál feltüntettem az illabiálisan képzett *a* hangot, a köznyelvtől eltérő *ā* hangot. Mivel Lak község az *e* és *ē* fonémákat megkülönböztető nyelvjárás határán fekszik, így az *e* és *ē* fonémák teljes biztonsággal nem különíthetők el. Ennek megfelelően csak egy *e* fonémát jelölök azzal a megjegyzéssel, hogy ennek hangszín-realizációja eléggé zárt, sok esetben a zárt *ē*-t is megközelíti.

ábájját i. (*ábájjácc*, *-tāl*, *-nām*, *ábájjáss!*)
'piszkál, zavar, nyugtalanít'. „Mindég csak ábájjátod ā jószágot!”

ábrittol i. (*ábritosz*, *-tāl*, *-nā*, *ábrittoj!*)
'üt, ver' „Csak jól ábrittogásd āzt ā rossz málácot, mindég kárt tesz ā kert-be!”

āgāl i. (*āgāsz*, *-tāl*, *-nāk*, *āgājj!*) 'ellenkezik, okvetetlenkedik'. „Ne āgājj, mer megháragszok rād!”

ājász i. (*-ol*, *-tāl*, *-nāk*, *ājász!*) 'almot szór a jószág alá'. „Ājjász, he, ā márhāknāk, mer esteledik!”

ámbojog i. (*-sz*, *-tāl*, *-nāk*, *ámbojogg!*)
'báméskodik, kószál'. „Hol ámbojogtāl mán megint?”

āprehendāl i. (*āprehendász*, *-tāl*, *-nāk*, *āprehendājj!*) 'megsértődik, megharagszik'. „Jānos tān megint āprehendāl, hogy felénk se nézett?”

ārendās fn. (*-t*, *-ok*, *-nāk*) 'bérlő'. „Ā Néméték ārendāsā elég gānāj ember.”

ātājjābā hsz. 'egyvégtébe, egyfolytābā'. „Tennāp ātājjābā bekāpāltām ā fōdet.”

āttyā* fn. (*-t*, *-k*, *-nāk*) 'nagyapa'. „Āttyā

* Az *a* és *e* végű főnevek toldalékos alakjaiban a szerző a szóvégi magánhangzó nyúlását nem jelöli. Értelemszerűen a toldalékos alakok így olvasandók: *āttyāt*, *āttyāk*, *āttyānāk*, *figēt*, *figék*, *figének* stb. (A szerk.)

- elment dógozni já szőlőbe, oszt á tárisz-nyát meg ithattá.”
- bábákákás* fn. (-t, -ok, -nák) 'tenyésztésre alkalmatlan kakas'. „Ez biztos bábákákás, nem érdemes tártáni.”
- bábrál* i. (*bábrász, -tád, -nák, bábrájj!*) 'fogdos, markolászik'. „Ne bábrájj mindig á zsebedbe!”
- bábu* fn. (-t, -k, -nák) 'játékbaba'. „Ne ríj-játok, jáccátok á bábukkal!”
- bádog* fn. (-t, -ok, -nák) 'fémlemezből készült ivóedény'. „Ággy fíjám egy bádog vizet!”
- bákáfántos* mn. 'makaacs, önfejú, ellenkező'. „Páli igen bákáfántos gyerek vót világeletébe.”
- bákfingozik* i. (-ol, -tál, -nák, *bákfingoz!*) 'bukfencezik, guruló-átfordulást végez'. „Gyere bákfingozunk egyet!”
- básából* i. (*básábász, -tád, -nám, básábájj!*) 'hegedül'. „Legjobbán á Tinó básábált kösztük á múltkor.”
- bátu* fn. (-t, -k, -nák) 'hátiruhába kötött hátikosár vagy más csomag, melyet rendszerint csak háton hordanak'. „Jó nágy bätukkal mentem á szikszáji vásárrá.”
- bebugyál* i. (*bebugyász, -tál, -nák, bugyájj be!*) 'bekötöz, betakar'. „Jól bebugyáltalak, hogy meg ne fázz.”
- bedurránt* i. (*bedurránc, -tottál, -nák, durránc be!*) 'betüzel, befüt'. „Jól bedurrántottál á másinábá, te ember!”
- begázol* i. (*begázosz, -tál, -nák, gázozj be!*) 'beijed, elmegy á bátorsága'. „Ne gázozj be mingyán, te anyámásszony kátonájá!”
- bekecs* fn. (-et, -ek, -nek) 'rövid, ujjatlan, báránybéléses, mellényféle ruhadarab'. „Bekecsbe mentem hájnálbá já földre, mer fáztám.”
- beleókumlál* i. (*beleókumlász, -tál, -nák, ókumlájj bele!*) 'keresgél, kutat'. „Mindene beleókumlál, mindhá értene hozzá.”
- béles* fn. (-t, -ek, -nek) 'rétestészta'. „Nány-nyá süti já legjobb bélest á fálubá.”
- bepityókál* i. (*bepityókász, -tál, -nák, pityókájj be!*) 'berüg, elázik'. „Á szomszéd mán megind jól bepityókázott.”
- bepityuzál* i. (*bépityuzász, -tál, -nák, pityuzájj be!*) 'berüg, beiszik'. „E csak mindég bepityuzál, há egy kis pénz ván körülötte.”
- bercenceji* fn. (-t, -k, -nek) 'besztercei szilva'. „Á legjobb lekvár á bercencejibül ván.”
- bibis* mn. 'fájdalmas, fájó'. „Ne nyújj hozzá, mer bibis lesz á kezed!”
- bitángol* i. (*bitángosz, -tál, -nák, bitángojj!*) 'elcsavarog, elszökik, ismeretlen helyen jár'. „Mán megind elbitángotál, te János!”
- bobájka* fn. (-t, -k, -nák) 'sajátos formájú mákóstészta-féleség' (a kifli vastagságú, nyújtott, hengeres tésztát megsütik, szikkadni hagyják pár napig, majd emnyi darabokra vagdalják, leöntik forró vízzel, s megszórják cukros mákkal). „Á gyerekek igen szeretik á frissen főtt bobájkat.”
- bornyú* fn. (-t, -k, -nák) 'borjúbórból készült, vállravethető tarisznya'. „Vállám-rá káptám á bornyút, oszt gyüttem.”
- botos* fn. (-t, -ok, -nák) 'könnyű, szőrcsizma'. „Felrántottám ízibe á jó meleg botosomát, oszt mán ott se vótám.”
- bódorog* i. (-sz, -tál, -nák, *bódorogj!*) 'ismeretlen helyen jár, elvesz'. „Ez á nyiszlett birká megind hová bódorogott?”
- bóklászik* i. (-ol, -tál, -nák, *bóklássz!*) 'keresgél, kutat'. „Mit bóklászol he, tán á szerencsédet lesed?”
- bót* fn. (-ot, -ok, -nák) 'üzletkötés, adásvétel'. „Jó bótot csináltunk ávvál á tehennel.”
- bricska* fn. (-t, -k, -nák) 'kétkerekű, könnyű kocsi'. „Reggel befogtuk á lovát á bricskábá, oszt mentünk á postájér.”
- brúgó* fn. (-t, -k, -nák) 'nagyereblye'. „Ázt á csepp embert májd ágyonnyomtá já brúgó.”
- buckó* mn. 'kövér, pufók'. „Á Mánci fíjá milyen szép buckó.”
- bunyik* mn. 'gonosz, rossz, sötét tekintetű'. „Szinte félnék tánálkozni estve ávvál á bunyik emberrel!”
- büdös* mn. 'rosszakarató, haszontalan, félrevezető'. „Á büdös ügyvéd jól kisemmi-zett engem.”
- büszke* fn. (-t, -k, -nek) 'pöszméte'. „Kárá-

- csonykor zöd büszkét!" (Szólás — a lehetetlen kívánságra mondják.)
- cáfrángos* mn. 'cifra, túldíszített'. „Áz Imre fijok milyen cáfrángos ruhákba jár.”
- cigát* i. (-*cigácc*, -*tál*, -*nák*, *cigáss!*) 'rábeszél, felbújt, felingerel'. „Addig cigátták áttyát, még ki nem tágáttá sáját fijájit.”
- csájhos* mn. 'vizes, sáros'. „Olyan csájhos vágy, mind egy disznó.”
- csäle* msz. 'balra jelző mondatszó a befo-gott ökörnek, tehénnek'. „Csäle, Bimbó!”
- csápófá* fn. (-*t*, -*k*, -*nák*) 'rendalakító fa a kaszán'. „Á dült életbe eltört á csápófám.”
- csätä* fn. (-*t*, --, -*nák*) 'azonos korú állat-csoport'. „Áz idén három csätä csirkét ültettem.”
- csätärässzik* i. (-*ol*, -*tál*, -*nák*, *csätärässz!*) 'kiabál, veszekedik'. „Ne csätärässz mindég velem, mer elmegyek á háztúl.”
- csätto* i. (-*sz*, -*tül*, -*nák*, *csätto*g!) 'veszekedik, pöröl'. „Mit csätto
- gysz mán, he, egész álló nap be nem áll á szá
- d.”
- csävárgózik* i. (-*ol*, -*tál*, -*nák*, *csävárgózzál!*) 'eltetekereg, ismeretlen helyeken jár'. „Ez á büdös disznó mindennáp csävárgózik.”
- csepü* fn. (-*t*, -*k*, -*nek*) 'fonásra előkészített kender'. „Csepüfonás közbe susinkát et-tünk, hogy legyen nyálunk.”
- csupor* fn. (-*t*, -*k*, -*nák*) 'kb. 1 l-es tejes-edény, cserépből'. „Ággy egy csupor tejet köecsönbe!”
- degeces* fn. (-*t*, -*ek*, -*nek*) 'szekérkenőcs-árus'. „Meggyütt á degeces, gyerünk venni.”
- domó* fn. (-*t*, -*k*, -*nák*) 'a pattogatott kukorica azon szemei, amelyek megduzzadtak ugyan, de nem pattantak ki'. „Julcsá legjobbban á domóját szereti já kukuricának.”
- drábális* mn. 'nagy termetű, tenyeres-talpas'. „Erzsi nágy drábális ásszony.”
- dülekedik* i. (*dülekecc*, -*tél*, -*nék*, *dülekeggy!*) 'tolakodik, valamilyen haszon érdekében ügyködik'. „Ne dülekeggy, neked is jut.”
- ecselő* fn. (-*t*, -*k*, -*nek*) 'a tilolt kender véko-
- nyítására szolgáló eszköz'. „Hozd le jáz eceselőt á pádrúl, oszt csinájjuk.”
- éhnyal* fn. (-*át*, --, -*nák*) 'alvás közben ösz-szegyült nyál'. „Éhnyalál kell kenni á szemed ájját, hogy ne ráncosoggyon.”
- ekeg-mekeg* i. (-*sz*, -*tél*, -*nék*, -*!*) 'zavartan, kapkodva beszél'. „Pistá csak ekegett-mekegett, amikor kérdőre vontám.”
- elbrúgózik* i. (-*ol*, -*tád*, -*nák*, *brúgózz el!*) 'elgereblyéz (nagygereblyével!)'. „Szépen elbrúgóztád á tallót.”
- elhány* i. (-*sz*, -*tád*, -*nám*, *hányd el!*) 'elver'. „Májd mingyán elhánylak, csak idege-síjj engem!”
- elsőház* fn. (-*át*, -*ák*, -*nák*) 'az utca felé eső első szoba, melynek mindig az utcára néznek az ablakai'. „Válámikor az első-házba csak imádkozni jártunk.”
- elszöröl* i. (elszörösz, -*ted*, -*ném*, *szöröld el!*) 'figyelmetlenül elrak valamit'. „Mán megint elszörölted az ollót, sehol nem lelem.”
- eszkábál* i. (*eszkábász*, -*tál*, -*nák*, *eszkábáj!*) 'szerel, összerak, barkácsol'. „Hónáp eszkábájjuk meg á nágykáput, ne csúfoskoggyon itt.”
- élet* fn. (-*et*, -*ek*, -*nek*) 'a gabonafélék családjába tartozó termény'. „Betákarítottuk még á nágy esők előtt az éle-tet.”
- fákutyá* fn. (-*t*, -*k*, -*nák*) 'csizmahúzó segéd-eszköz'. „Ádd ide, fijám, á fákutyát!”
- fártát* i. (*fártácc*, -*tál*, -*nák*, *fártáss!*) 'tör-tet, oda igyekszik, ahol hasznót sejt'. „Mindég odá fártát, ahol kinéz válámi.”
- fävágató* fn. (-*t*, -*k*, -*nák*) 'fatuskó, farönk, melyet rendszerint a fa felapítására, hasogatására használnak'. „Fävágátórá teszem á fejem, há jez igaz.”
- fänikáskodik* i. (*fänikáskoc*c, -*tál*, -*nák*, *fänikáskoggy!*) 'bizalmatlankodik, okvetetlenkedik'. „Ne fänikáskoggy mán, hidd el, hogy úgy vót.”
- felfintereg* i. (-*sz*, -*tél*, -*nék*, *finteregg fel!*) '1. felfordul, felborul, 2. meghal, el-pusztul'. 1. „Á gyerekek mind felfinte-regtek á szánkával.” 2. „Addig hájtod magád, még felfinteregysz.”
- félnádrág* mn. 'kelekótya, bolondos'. „Ez á félnádrág, látom, mán megint elgyütt.”

fige fn. (-*t*, -*k*, -*nek*) 'füge'. „Áz idén még nem láttam figét.”

figurázik i. (-*ol*, -*tāl*, -*nāk*, *figurázz!*) 'viccel, tréfál'. „Nem tuggyá jáz ember mikor higgyen neki, mer mindég figurázik.”

fijá fn. (-*t*, -*o*, -*nāk*) 'a kukorica oldalhajtása'. „Hónap májd lecsápdossuk a kukoricá fiját.”

fillároszlop fn. (-*ot*, -*ok*, -*nāk*) 'fából vagy kőből készült tartóoszlop, amely a tornác tetőzetét tartja'. „Á régi mesterek kidíszítették a fillároszlopokat.”

findzsá fn. (-*t*, -*k*, -*nāk*) 'porcelánból vagy cserépből készült bögre'. „Á nánnyá findzsájiból egy se máratt, mind eltöredtek lassácskán.”

firháng fn. (-*ot*, -*ok*, -*nāk*) 'színes vászonból készült függöny'. „Húzd el a firhángot, mer igen setét lett!”

fosos mn. 'pletykás'. „Zsófinák jány létire mán elég fosos szája ván.”

früstök fn. (-*öt*, -*o*, -*nek*) 'reggeli'. „Hállod, he, ez a früstök igen jól esett.”

furdánc fn. (-*ot*, -*ok*, -*nāk*) 'fúró'. „Eltörtem a szomszéd furdáncát.”

futrál i. (*futrász*, -*tāl*, -*nāk*, *futrájj!*) 'szaladgál, oktalanul rohan'. „Mit futrász mindég, újj a seggedre!”

gábajodók i. (*gábajoc!*, -*tāl*, -*nāk*, *gábajoggy!*) 'bolondul, ész nélkül cselekszik'. „Te tejesen meggábajottál, tãn bolondgombát ettél?”

gáboná fn. (-*t*, -*k*, -*nāk*) 'rozs'. „Hetfűn megyünk gábonát vãgni já Rózsásrá.”

gálárisz fn. (-*t*, -*ok*, -*nāk*) 'nyaklánc'. „Áz ünnepi viselethez hozzátartozott a gálárisz is.”

gámbá fn. (-*t*, -*k*, -*nāk*) 'áll'. „Úgy megütötték, hogy elrepett a gámbájá.”

gánáj fn. (-*át*, -*ák*, -*nāk*) 'trágya'. „Kivitem a gánáját a kukoricáfödre.”

gárád fn. (-*ot*, -*ok*, -*nāk*) 'tüskés gallykerítés'. „Á gárádbá belement egy tövis a lábambá.”

gárálics fn. (-*ot*, -*ok*, -*nāk*) 'lépcső'. „Mijótá lejesett a gárádicson, csak nem tökéletes a lábá.”

gebeszkeedik i. (*gebeszkecc*, -*tél*, -*nék*, *gebeszkeggy!*) 'kapaszkodik, törtet'. „Ne sokát gebeszkeggy, úgyse juce előbbre!”

gerizd fn. (-*et*, -*ek*, -*nek*) 'a szőlőfürt egy kis része'. „Egy gerizd szőlőt se ettünk még az idén.”

gezemice fn. (-*t*, -*k*, -*nek*) 'gizgaz, szemét'. „Tákárizsd el rögtön azt a gezemicét a portárúl!”

géplés fn. (-*t*, -*ek*, -*nek*) 'cséplés'. „Válámikor az álvégen vót a géplés, odá hortuk a csomókat.”

gilice fn. (-*t*, -*k*, -*nek*) 'vadgalamb, gerle'. „Ezek a gilicék mindég lopkogyvák a csirkék ételét.”

gilingózik i. (-*ol*, -*tāl*, -*nāk*, *gilingózz!*) 'fügeszkedve hintázik'. „Á fijátok mindég a vendégódalon gilingózik.”

giríny fn. (-*t*, -*ek*, -*nek*) 'görény'. „Büdös ván, mind a girínyólbá.”

gojhó mn. 'féleszű, bolondos'. „Csák nem komolyán mondtád, te gojhó!”

góré fn. (-*t*, -*k*, -*nāk*) 'kukoricaszár'. „Hódvilágnál jó a görét vãgni, mer akkor nem pereg el.”

görhe fn. (-*t*, -*k*, -*nek*) 'kukoricalisztból készült pogácsa'. „Á cigányásszony válámikor hát görhejér áttá jezt a kást.”

grujá fn. (-*t*, -*k*, -*nāk*) 'burgonya'. „Mennyünk ki já grujáfödre kápálni!”

grujálãngos fn. (-*t*, -*ok*, -*nāk*) 'burgonyás palacsinta, platon sütve'. „Á grujálãngost báráckelkvãrral szerettétek gyerekkorotokbá.”

gubá fn. (-*t*, -*k*, -*nāk*) 'bundaszerű, nehéz felsőkabát'. „Még a miskóci vásáron vettem ezt a gubát, de jól tárt.”

gubãncos mn. 'koszos, piszkos'. „Á mi málacunk mindég olyan gubãncos, mindhá sose ájjãznãnk neki.”

gúbics fn. (-*ot*, -*ok*, -*nāk*) 'makk'. „Két zsák gúbicsot szettem a málacoknák.”

gunyá fn. (-*t*, -*k*, -*nāk*) 'a megért kukoricaesőről lefosztott levél'. „Á gunyát igen szereti já tehén.”

gunnyászt i. (-*ol*, -*tāl*, -*nāk*, *gunnyássz!*) 'virraszt, szundít'. „Áttyá mindég a kemence mellett gunnyásztott az utósó évejibe.”

gurigá fn. (-*t*, -*k*, -*nāk*) 'cérnaorsó'. „Ereggy, mán, oszt gurigãzz egy csep-pet, mer nem hácc dógozni.”

gúvãtt mn. 'dülledt'. „Ez a Józsi gyerek

- olyán gúvált szemü épp, mind az ápjá.”
- gyántusz* mn. 'tehetetlen, idétlen'. „Pistá olyan gyántusz, megálszik a szájába já tej.”
- gyászélet* mn. 'szerencsétlen, ügyetlen'. „Jáj, de nagy gyászélet vágy.”
- gyepű* fn. (-t, -k, -nek) 'a szőlőszomszédok földdarabjait elválasztó földcsík'. „Át-hájlott a körtefa ágá a gyepűn.”
- hájkurászik* i. (-ol, -tál, -nák, hájkurász!) 'zavar, kerget, űz'. „Áddig hájkurászod, még tejesen elvádítod a jószágot.”
- hámbar* fn. (-t, -ok, -nák) 'deszkából készült gabonataroló'. „Jó esztendőbe minden hámbarom tele vót étellel.”
- háncsik* fn. (-ot, -ok, -nák) 'kis méretű földkupa'. „Háncsikokát csináltunk a ká-pávál a föld mezsgyéjén.”
- hándabándál* i. (hándabándász, -tál, -nák, -jj!) 'hazudozik, fecseg'. „János olyanokát hándabándál, hogy a kutya is májld megveszett tüle.”
- hándrikol* i. (hándrikosz, -tál, -nák, hándri-kojj!) 'sietve beszél'. „Tücsköt, bogárát hándrikolt, mégse tultám, hová ákárt kilyukádni.”
- hät* m. sz. 'igen'. „Megcsináltátok a jár-mot? Hät. Kész ván.”
- hätiruhá* fn. (-t, -k, -nák) 'négyszögletű, kendervászon ruha, melybe rendszerint hátikosarat kötöttek'. „Elszákátt a hättiruhám.”
- hercehurcál* i. (hercehurcász, -tál, -nák, hercehurcájj!) 'ide-oda hivatgat, bolondját járatja (vkivel)'. „Jól meghercehurcáltak a semmijér.”
- herdäl* i. (herdász, -tál, -nák, herdäjj!) 'pocsékol, pazarol'. „Az elherdálná já Dárius kincsét is.”
- hergel* i. (hergesz, -tél, -nék, hergejj!) 'boszszant, ugrat'. „Ne hergejj, mer igen megbánod!”
- herőce* fn. (-t, -k, -nek) 'forgácsfánk'. „Jól megvertem a hást délbe herőcével, oszt birtám estig.”
- hintóka* fn. (-t, -k, -nák) 'hinta'. „Árrá á nagy körtvefärä kötöttük régen a hintókát.”
- hintókázik* i. (-ol, -tál, -nák, hintókázz!) 'hintázik'. „Nyáron á gyerekek naphosszát hintókázták.”
- hvej* fn. (-t, -k, -nek) 'hüvely'. „Minden tövön öt-hät hívej termett ebbül a fajtából.”
- högújá* mn. 'tréfás, komikus'. „Eriggy mán te hógujá, mindég csak figurázol.”
- höndörgő* fn. (-t, -k, -nek) 'henger'. „Á höndörgővel szépen megmunkáltuk a földet.”
- iborká* fn. (-t, -k, -nák) 'uborka'. „Lejesett az iborkáfärül!” (Ismeretlen apától származó gyermekre mondják.)
- ízik* fn. (-et, -ek, -nek) 'kukorica szára, amit már a jószág lerágott'. „Néhá náj-ján az ízikkel is tüzelgettünk.”
- jány* fn. (-t, -ok, -nák) 'lány'. „Régen á jányok vásárnáp esápátosán sétálták le-fel az uccán, oszt énekeltek.”
- kácábájká* mn. 'szedett-vedett, kopottas'. „Vásárnáp tisztességére is olyan kácábájká ruhábá járt, mind egy cigány.”
- káciántos* mn. 'furesa, különös'. „Káciántos egy természeted ván, hällod-e?”
- kájtát* i. (kájtáce, -tál, -nák, kájtáss!) 'kutat, keres'. „Mindég kájtáce, mind egy finäne.”
- kämmog* i. (-sz, -tál, -nák, kämmogj!) 'lassan eszik'. „Ne kämmogj mán, hänem igyekezz!”
- kápárcsi* mn. 'fukar, fösvény'. „Nagy kápárcsi vót, világeletébe.”
- kápácškodik* i. (kápácškoc, -tál, -nák, kápácškoggy!) 'betyárkodik, nem egyenes úton jár'. „Áz á rongy botos mindég kápácškodott velem.”
- kásznyi* fn. (-t, -k, -nák) 'kiskomódféle, fiókos, ajtós bútor'. „Áz öreg kásznyinak kidült az ájtájá.”
- kätlán* fn. (-t, -ok, -nák) 'üst'. „Á nagy kätlánbá szoktuk ábálni já zsírt.”
- kätulá* fn. (-t, -k, -nák) 'doboz'. „Sehol nem lelek egy nagyobb kätulät.”
- kehel* i. (kehesz, -tel, -nék, kehejj!) 'köhög'. „Ápätök meg egész télen kehelt, oszt felé se néztetek.”
- kenceficél* i. (kenceficész, -tel, -nék, kenceficéjj!) 'kenegyet'. „Mindég kenceficéli magát, nemhogy á dologgal törőd-ne.”

- kenőtájú* fn. (-t, -k, -nák) 'kenőtoll'. „Libátollból micsodá kenőtájukat kötöttem!”
- kifehérít* i. (*kifehérics, -tél, -nék, fehérics ki!*) 'kisemmiz, vagyonból kiforgat'. „Ádigg mesterkélnek, még májd kifehéritenek.”
- kifundál* i. (*kifundász, -tád, -nák, fundáj ki!*) 'kitalál, kiagyal (vmit)'. „Mán megint kifundátál válámit, csakhogy boszszáncs engemet.”
- kilís* fn. (-t, -ek, -nek) 'kelés'. „Ádigg nyomkottám a kilíst, még ki nem fákált.”
- kodoz* i. (-ol, -tál, -nák, *kodoz!*) 'keres, kutat'. „Hijábá kodozol, ászt mán úgyse leled meg.”
- kojímász* fn. (-t, -ok, -nák) 'szekerkenőcs'. „Tisztá kojímászos lett a ruhád, ki nem gyün belőle.”
- kolesz* fn. (-t, -ok, -nák) 'kisebbfajta négykerékű kocsí, melynek az oldala is csak széldeszkből készült'. „Befogtam az öreg lovácskát a koleszbá.”
- komákosár* fn. (-át, -ák, -nák) 'kisebb, kétfelé nyíló fedéllel ellátott, karon hordott kosár'. „Vitem egy komákosár körtvét Erzsijéknék.”
- komorá* fn. (-t, -k, -nák) 'kamra'. „Menny ki já komorábá, hozz egy szakájtó liztet!”
- kondít* i. (*kondícs, -tál, -nák, kondícs!*) 'harangozik'. „Mingyán délre kondítának, oszt ebéd meg sehol se.”
- kopácsol* i. (*kopácsosz, -tál, -nák, kopácsojj!*) 'kopog, zörög'. „Mindég kopácsol ez a szomszéd, még éccáká is.”
- korc* fn. (-ot, -ok, -nák) 'hátruha v. zsák kötöző madzagja'. „Elég gyengék mán a ruhán meg a zsákokon a koreok, meg kell erősíteni a hordásig.”
- kócs* fn. (-ot, -ok, -nák) 'kules'. „Nem lelem a házkócsot, oszt nem tudom, hogy megyek be.”
- kódorog* i. (-sz, -tál, -nák, -j!) 1. 'ismeretlen helyen jár'. 2. 'bizonytalanul mozog'. 1. „Hol kódorogtál, te istenáttá?” 2. „Csak kódorogsz, mind áki be ván rúgvá.”
- kódúscsipá* fn. (-t, -k, -nák) 'fagyanta, fagyöngy'. „A szilváfákon minden éven sok kódúscsipá vót.”
- ködöl* i. (Csak egyes szám 3. személyben használják: *ködöl, ködölt, ködölne, ködöj-jön!*) 'apró eső esik, szitál'. „Ködölt az idő mán hájnalbá.”
- kucká* fn. (-t, -k, -nák) 'kocka'. „Má még egy kucká szálonnát se érkeztem enni.”
- kucsorog* i. (-sz, -tál, -nák, *kucsorogj!*) 'kéreget'. „Ne kucsorogj mán állándóján, inkább menny dógozni.”
- kukucs* fn. (-ot, -ok, -nák) 'szellőzőlyuk'. „Begyütt a mácská já kukucson, oszt kárt tett.”
- kupikék* mn. 'liláskék'. „Úgy elverlek, hogy kupikék leszel.”
- kupurcol* i. (*kupurcosz, -tál, -nák, kupurcojj!*) 'nehézkesen, lábát húzva jár'. „Úgy kupurcosz utánám midhá mán egy hete gyünnénk.”
- kutyápecér* mn. 'rongy, tekergő, haszontalan'. „Áz a бүдös kutyápecér jól becsápott engem.”
- kükény* fn. (-t, -ek, -nek) 'kőkény'. „Ződ a kükény recece...”
- lábátlán* fn. (-t, -ok, -nák) 'töltött csirkét helyettesítő étel'. (Tojás, kenyér, zöldség elkeverve, egy serpenyőben kisütve, s ezt a zöldséglevesben főzzik.) „Ettem egy tál finom lábátlánt.”
- lábodá* fn. (-t, -k, -nák) 'dudva, gyom'. „Felverte já lábodá já kertet.”
- lájbi* fn. (-t, -k, -nák) 'kiskabát'. „Lelöktem a lájbit, mer melegem vót.”
- lámuszkál* i. (*lámuszkász, -tál, -nák, lámuszkájj!*) 'lassan, pizsmogva, unottan dolgozik'. „Áki csak lámuszkál, nem hálád semmire jár életbe.”
- láptá* fn. (-t, -k, -nák) 'labda'. „Kápd meg gyorsán ezt a láptát!”
- lápu* fn. (-t, -k, -nák) 'növények ökölnél nagyobb méretű levele'. „Jól megsárgúlt a káralábé lapujá.”
- laská* fn. (-t, -k, -nák) 'nyújtott, platten süttöt tészta'. „Ebédre megettem hát dáráb laskát.”
- lábbó* fn. (-t, -k, -nak) 'létra'. „Kivittük a lábbót a szőlőhegyre.”
- lebitorol* i. (*lebitorosz, -tál, -nák, bitorojj!*)

- 'legyőz, felülkerekedik'. „Addig ügyködött, még lebitortoltá já testvérjét.”
- leho* fn. (-t, -k, -nák) '4—8 l-es fatölcsér, melyet rendszerint bor hordóba töltéséhez használtak'. „Á lehon engettük le já bort á hordókbá.”
- lepeccsen* i. (Csak egyes szám 3. személyben használt) 'lecsöpög'. „Lepeccsent á zsír á jó ruhámra.”
- leskődik* i. (*leskőcc*, -tél, -nék, *leskőggy!*) 'leselkedik, kukucskál'. „Addig leskőcc, még rájtávesztel.”
- locsos-pocsos* mn. 'sáros, vizes'. „Locsos-pocsos áz időjárás mán napok óta.”
- lomol* i. (*lomosz*, -tál, -nák, *lomojj!*) 'pakol, rendezkedik'. „Addig lomoltám, még bele nem fárattám.”
- luzzó* fn. (-t, -k, -nák) 'lúgozásra használt kád; széles, lapos hordó'. „Beáztattám á ruhákát á luzzóba.”
- mákuká* fn. (-t, -k, -nák) 'napraforgómag'. „Téli esteken sok pirított mákukát etünk.”
- mákukázik* i. (-ol, -tál, -nák, *mákukázz!*) 'napraforgót eszik'. „Addig mákukázunk, még á nyelvünk ki nem keszte.”
- mánná* fn. (-t, -k, -nák) 'málna'. „Jól megnyertük áz idén á mánnát.”
- másiná* fn. (-t, -k, -nák) 'tűzhely'. „Muszáj begyútáni já másinába, mer gyün áz ember ebédre.”
- mázná* mn. 'rendetlen, hanyag'. „Még ilyen mázná ásszont nem látott á föld.”
- menetke* fn. (-t, -k, -nek) 'menyét'. „Elvitt á menetke tízet á legkisebb csatá csirkébül.”
- mezgerel* i. (*mezgeresz*, -tel, -nék, *mezgerejj!*) 'aratás után összeszedi a tarlón maradt kalászatokat'. „Sok fejet mezgereltünk á gázdák tállóján.”
- mezsgye* fn. (-t, -k, -nek) 'határ a szántóföldek között'. „Megind elszántottá já mezsgyémet.”
- mizsereg* i. (-sz, -tel, -nék, *mizseregj!*) 'sokat, főlöslégesen beszél'. „Ne mizseregj mán annyit, nem győzöm hallgátáni.”
- mocsojá* fn. (-t, -k, -nák) 'a kenderföldek aljában levő vizes, áztató gödör'. „Elmentünk á mocsojába fürdeni.”
- morcsás* mn. 'vizes, ködös'. „Olyan morcsás áz idő, nem jó já szőlőre.”
- muszká* fn. (-t, -k, -nák) 'muslica'. „Á gyümölcs mijátt tele lett á komorá muszkával.”
- nagydará* fn. (-t, -k, -nák) 'gersli'. „Válámikor á hurkát nagydarával tőtöttük, oszt úgy is jó vót.”
- nánnjá* fn. (-t, -k, -nák) 'nagyanya'. „Nánnjá távasztúl mán nem jár ki já hátárbá.”
- nyerses* mn. 'hüvös, vizes (idő)'. „Nyerses egy idő ván mán napok óta.”
- nyunyumunyu* mn. 'idétlen, ügyetlen'. „János egy nyunyumunyu legény.”
- nyüstöl* i. (*nyüstöz*, -tel, -nék, *nyüstöjj!*) 1. 'koptat' 2. 'ver, üt'. 1. „Olyán rossz csizsmám vót, hogy egy év állatt elnyüstöttem.” 2. „Addig nyüstöttem á lovát, még kezes nem lett.”
- ortás* fn. (-t, -ok, -nák) 'irtás'. „Áz ortáson szép grujánk termett áz első két évbe.”
- összegabájudik* i. (*gabájoc*, -tál, -nák, *gabájoggy!*) 'összekuszálódik'. „Tejesen összegabájudott á cérnám.”
- összegázol* i. (*összegázosz*, -tál, -nák, *gázozj össze!*) 'szemetel, piszkol'. „Mingyán á seggedre verek, mer megind összegázotád á tőciket.”
- összevág* i. (-sz, -tál, -nák, *váyd össze!*) 'összever, elver'. „Összevágglák mind á répát, csak ellenkez á testvéreddel!”
- pád* fn. (-ot, -ok, -nák) '(a ház) padlás(a)'. „Felmentem á pádra kukuricájér.”
- pámpuská* fn. (-t, -k, -nák) 'fánk'. „Régen nem ettem ilyen jó pámpuskát, mind nálátok.”
- páti* fn. (-t, -k, -nák) 'kisliba'. „Ezek á kiesi pátik mindég elbodorognák váláhová.”
- pátics* fn. (-ot, -ok, -nák) 'fűzfafonatú, sárral tapasztott fal'. „Á tyúkólákát még sok helyen má jis páticsbül csinájják.”
- pemetefű* fn. (-vet, -vek, -nek) 'nyeles szalmacsutak, kemenceseprő'. „Szétszákátt á pemetefű, nem tudom mivel fogom kihúzni já pernyét.”
- perdol* i. (*perdosz*, -tál, -nák, *perdojj!*) 'vitatkozik, veszekszik'. „Ányátok mindeñer perdol velem tél óta.”
- peszterkedik* i. (*peszterkecc*, -tel, -nék, *pesz-*

- terkeggy!*) 'rosszban töri a fejét'. „Miben peszterkece mán hé, mit ákársz?”
- pesztronkāl* i. (*pesztronkász, -tāl, -nāk, pesztronkāj!*) 'gyermeket gondoz, felügyel rá'. „Jól pesztronkáltá já kis Rozikát.”
- pítár* fn. (*-t, -ok, -nāk*) 'előszoba, egyben konyha is'. „Á pítárbá háttám á csupor tejet, oszt á mácská meg nem kidűtötte.”
- pitymallát* fn. (*-ot, -ok, -nāk*) 'virradat, hajnal'. „Még álig vót pitymallát, mán indútunk á vásárbá.”
- pityuzāl* i. (*pityuzász, -tāl, -nāk, pityuzáj!*) 'iszik, részegeskedik'. „Ezek állándóján á kocsmábá pityuzálnák, nem tudom, hogy érnek rá?”
- plátynyi* fn. (*-t, -k, -nāk*) 'tűzhely vasteteje'. „Mind odáégett á grujálángos á plátynyirá, á gutá üsse meg á másináját!”
- pletuzik* i. (*-ol, -tāl, -nāk, pletyuz!*) 'pletykál'. „Erzsi egész álló nap pletyuzik, nincs ánnák semmi dógá.”
- pocskol* i. (*pocskosz, -tāl, -nāk, pocskoj!*) 'vizeskedik, kilocsogtat (vizet v. más folyadékot)'. „Csák pocskolod ázt á borocskát, nemhogy á pohárbá öntened!”
- ponyus* fn. (*-t, -ok, -nāk*) 'durva vászonból, házilag készített, négyzet alakú háti ruha'. „Gyere, ádd fel á ponyust á háttámrá!”
- pozdorjá* fn. (*-t, -k, -nāk*) 'tört, tilott kender'. „Hozz be csák egy-két öl pozdorját, oszt dógozzunk!”
- prézsmítāl* i. (*prézsmítász, -tāl, -nāk, prézsmítáj!*) 'sokat és fölöslegesen beszél'. „Te mindég csák prézsmítász, ehhez értel.”
- pruszlik* fn. (*-ot, -ok, -nāk*) 'birkabéléses, rövid ujjatlan mellény'. „Hozd ki jányom á pruszlikot, oszt gyerünk!”
- prüsszög* i. (*-sz, -tel, -nék, prüsszöjj!*) 'gyengén sirdogál (a gyerek)’. „No, ne prüsszögj, kátonádolog!”
- rágadvány* fn. (*-t, -ok, -nāk*) 'az útilapu virága'. „Gyerekkorunkbá já rágadványból diványt, széket, ásztált csináltunk.”
- rékli* fn. (*-t, -k, -nek*) 'vászonból készült női ing'. „Hát pár rékli vót á stáfirungombá.”
- repcsin* fn. (*-t, -ek, -nek*) 'repcse'. „Úgy elhányágotlá némelyik gázdá já főggyét, hogy sárgúlott á repesintül.”
- ridikó* fn. (*-t, -k, -nek*) 'kézitáska'. „Nem szeret e dógozni, ennek csák ridikó váló.”
- rokk* fn. (*-t, -ok, -nāk*) 'vékony kiskabát'. „Tedd le já rokkod, oszt beszéssünk egy cseppet.”
- rődik* fn. (*-et, -ek, -nek*) 'farönk'. „Levág-tám á husángból vágy három-négy rődiket.”
- rudállókötél* fn. (*-et, -ek, -nek*) 'felrakott szekér lekötésére használt vastag, hosszú kötél'. „Vezsd át á rudállókötelet á másik ódálrá!”
- rühell* i. (*rühesz, -tel, -nék, rühejj!*) 'szégyell'. „Áz mán rühelli még áz ápját, ányját is!”
- sántápió* mn. 'sántító, gonoszban sántikáló'. „Áz á sántápió ember járt itt, á vitte jel á tehenkét.”
- sárnyú* fn. (*-t, -k, -nāk*) 'az utolsó kaszálás fű'. „Álighogy levágtuk á sárnyút, elkezdett cseperegni.”
- sárvántágos* mn. 'sovány, éretlen'. „Á sárvántágosát egyétek előbb áz álmáknák!”
- sásá* fn. (*-t, -k, -nāk*) '(búzának a) levele'. „Szépen zódfil á sásá já búzának.”
- seggdugács* mn. 'kicsike'. „Kátó mindég olyan seggdugács vót.”
- semeredett* mn. 'fonnyadt, aszalódott'. „Á semeredett gyümölcsöket á pájinkának válóhoz dobáltuk.”
- semereg* fn. (*-t, -k, -nek*) 'piros pattanásféle (főként arcon)’. „Tisztá semeregből állt áz árcá.”
- sifony* fn. (*-t, -ok, -nāk*) 'szekrény’. „Még csák egy rossz sifonyt se hozott á házhoz, úgy gyütt ide.”
- síkáló* fn. (*-t, -k, -nāk*) 'nyújtófa’. „Bálint mán húszéves vót, mikor utójára kápott á síkálóvál.”
- sinkó* fn. (*-t, -k, -nāk*) 'fakorcsolya’. „Mágunk csináltá sinkóvál sinkosztunk á jégen.”
- sinkózik* i. (*-ol, -tāl, -nāk, sinkózz!*) 'jégen

- fakorcsoolyával csúszkál'. „Egész nap kint sinkózott ez a gyerek a pátákon.”
- simúkázik* i. (-ol, -tál, -nák, *simúkáz!*) 'cipővel, csizmával csúszkál a jégen'. „Elég mán, he, já simúkázásbúl, mer nem győzlek csizsmával.”
- sistirékel* i. (*sistirikesz, -tél, -nék, sistiré-kejj!*) 'gőz kiáramlásakor hallható, sus-torgáshoz hasonló hangot hallat'. „Úgy sistirékel ez a fázék, mind egy gőzös.”
- stáblon* fn. (-t, -ok, -nák) 'házak padlásának nyitott tornác feletti része (mely deszkából készült régen, és nem volt vakolva)'. „Még máji napig is a stáblon-rá öntyük a kukuricát, mer ott jobban szikkád.”
- struccol* i. (*struccosz, -tál, -nák, struccojj!*) 'stoppol'. „Estve struccolgattam a lábimát.”
- sunyít* i. (*sunyicc, -tál, -nák, sunyics!*) 'lapít'. „Látod, hogy sunyít ez a kutyá, tuggyá, hogy nem jót csinált.”
- susinká* fn. (-t, -k, -nák) 'aszalt gyümölcs'. „Susinkát ettünk a fonóba, hogy legyen nyálunk.”
- susinkáarcú* mn. 'összeaszott, töpörödött'. „Áz a susinkáarcú vénség boszorkány hírebe állt.”
- sus-kus* fn. (-t, --, --) 'nem tiszta ügy'. „Válami sus-kus ván a jány betegsége körül.”
- sut* fn. (-ot, -ok, -nák) 'a kemence teteje'. „Á gyerekek télen a suton hálták.”
- sútogál* i. (*sútogász, -tál, -nák, sútogáj!*) 'dobál, hajgál'. „Julesá nényét megint sútogálták ezek a bűdös kölykök.”
- septenkedik* i. (*septenkecc, -tel, -nék, septenkeggy!*) 'lopakodik, settenkedik'. „Úgy ide septenkedett, hogy senki se vette észre.”
- szálká* fn. (-t, -k, -nák) 'a gabona bajusza'. „Úgy összeszúrta já kezem a szálká-já.”
- szátyfá* fn. (-t, -k, -nák) 'a szövőszék része'. „Elrepett a szátyfá já sok használat-túl.”
- szeleberdi* mn. 'szeles'. „Ez a jány egy nagy szeleberdi.”
- szédült* mn. 'bolondos'. „Te teljesen szédült lettél, mijótá dógozol.”
- székes* mn. 'szikes'. „Á székes föld mán messzirül elérültá magát.”
- szilke* fn. (-t, -k, -nek) 'kiesi csupor'. „Le-tört a szilke file.”
- szironyoskaposztá* fn. (-t, -k, -nák) 'piros-káposzta'. „Tettem el télire szironyos-káposztát.”
- szontyorodik* i. (*szontyoroc, -tál, -nák, szontyoroggy!*) 'szomorkodik'. „Csák sose szontyoroggy, semmi bájá se lesz.”
- szotykos* mn. 'leveses'. „Ez á körtve váló nekem, mer jó szotykos.”
- sztrápácská* fn. (-t, -k, -nák) 'juhtúrós, krumplis tészta'. „Jól megvertem a hást sztrápácskával.”
- szütyő* fn. (-t, -k, -nek) 'kis vászonzacskó'. „Áttám nekik egy szütyő mákot.”
- táju* fn. (-t, -k, -nák) 'toll'. „Áz én dunná-jimbá bizon sok tájuk vóták, májd el-repűtek.”
- tápsikol* i. (*tápsikosz, -tál, -nák, tápsikojj!*) 'mérgekedik, toporzékol'. „Imre tápsikot mérgébe, én meg csak nevettem.”
- tásó* fn. (-t, -k, -nák) 'kiskacsa'. „Á kis tásók igen szeretik a korpás csánált.”
- telázi* fn. (-t, -k, -nák) 'álló pole'. „Táká-rításkor se szette le já fázekákát á telá-zsirúl.”
- tírhút* i. (*tírhicc, -tál, -nák, tírhics!*) 'eltüntet, elrak'. „Tírhízsd el á háztúl ezt á pákosztos kutyát!”
- tologó* fn. (-t, -k, -nák) 'ágy alá betolható faprices'. „Á gyerekek mindég á tologón hálták.”
- torkos* mn. 'öblös'. „Jó torkos á csizsmád, még á pádrúl is beleugorhálnál.”
- tőcik* fn. (-et, -ek, -nek) 'nyitott tornác, gang'. „Kint háttám este á tőciken á ruhákát, oszt reggerre mind elvitték.”
- tökpotyó* fn. (-t, -k, -nák) 'tökfőzelék'. „Á tökpotyót minnyáján csák hidegen szerettük.”
- töröttbáb* fn. (-ot, -ok, -nák) 'babfőzelék'. „Á töröttbábót ecetesen szoktuk csinálni.”
- trácskos* fn. (-t, -ok, -nák) 'durva, kenderből szótt, négyzet alakú, négy korecal ellátott hátiruha'. „Úgy meg vót á trácskos rákvá, májd megszakáltam, még házajértem.”

trokk msz. 'jobbra!' (Irányjelző mondatszó a tehenes v. ökrös fogatnál.) „Trokk, Betyár!”

truccol i. (*truccosz, -tāl, -nāk, truccojj!*) 'ellenkezik'. „Velem ne truccojj, mer igen megjáród.”

utóház fn. (*-át, -ák, -nāk*) 'a pitar mögötti lakószoba, udvarra néző ablakokkal'. „Hozd mán ki já fázekát az utóházból!”

úritök fn. (*-öt, -ök, -nek*) 'sütötök'. „Az idén nem sikerült az úritök.”

vádmāk fn. (*-ot, -ok, -nāk*) 'pipacs'. „Távály piroslott a búzá já vádmäktül.”

vásorrú-bábä fn. (*-t, -k, -nāk*) '(a gyerekek ijesztgetésére emlegetett) mesebeli személy'. „Ne rosszálkoggyátok, mer elvisz ä vásorrú-bábä!”

vicsirít i. (*vicsiricc, -ottāl, -nāk, vicsiriccs!*) 'ízléstelenül, feltűnősködve nevet'. „Mit vicsirítol, inkább rínék ä helyedbe.”

zábigyerek fn. (*-et, -ek, -nek*) 'törvénytelen gyerek'. „János bizony zábigyerek vót.”

zsämiskä fn. (*-t, -k, -nāk*) 'kukoricakása'. „Ä zsämiskät tejjel szerettem vilägeletembe.”

Varga Gábor

Szó- és szólásmagyarázatok

Máriapócs. Rudolf Forstinger (Brno 16, Veverří 121, Csehszlovákia) kérdezi, hogy milyen eredetű a *Pócs* ~ *Máriapócs* helynév. Lehetséges-e, hogy a síró Mária-képről a szlovák és ukrán búcsúsok nevezték el (*plač*, szl., lengy. nyj. *pváč* 'sírás, rívás'; *Mariin pvoč* 'Mária sírása')? Egy másik magyarázatról is tud: eszerint a *Pócs* a szláv *půl* (*púty-*) szóból való, amelynek nemcsak 'út, utazás', hanem 'búcsújárás' jelentése is van. Végül azt kérdezi, hogy van-e valamilyen összefüggés a magyar *búcsú* 'búcsújárás' és a szláv *pui* között.

Máriapócs nevééről a Németh Péterrel közösen írt „Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára” c., nyomdában levő könyvünkben a következőket mondjuk: „Pusztaszabócs személynévből való településnév. A szn. a latin *Paulus* (Pál) tövének magyar -*cs* kicsinyítő képzős származéka (vö. Horger: MNY. 39: 379; Kniezsa: AECO. 1: 116–7, NytudÉrt. 38. sz. 154, Magyarok és Románok 1: 220). A község Mária-kegyhely, erre utal a név mai jelzője.” A *Paulus*-ból *Paulcs* > *Poucs* > *Pócs* fejlődéssel jött létre a magyar személynév, és ebből a nomadizálás korára utaló névadással valamennyi magyar *Pócs* helynév.

A kérdésben megemlített magyarázat egy kronológiai ellentmondás miatt sem lehet helyes. A falura vonatkozó legkorábbi adatok a következők: é. n. [1280]: *t. polch* (HOkm. VII, 389); 1320: *p. Pouch* (AnjouOkm. I, 564); 1328: *Stephanus sac. de Poch* (uo. II, 350), *Stephanus sac. de Pouch . . . vicea-diac. mg-i Walteri de Borsua* (Györffy 1: 535); 1330: *in C-u de Zabouch, in Powch* (AnjouOkm. II, 503); 1332–5/Pp. Reg.: *sac. B. V. de Pong, Andreas sac. de Potoch, Ponch, Ponch* (Vat. I/1: 247, 329, 331, 364). A község neve tehát 1280-ban tűnik fel, amikor Damján fia László a Hontpázmány nembeli Lőrinc fia *Ders*-sel és testvéreivel a falu birtokáért pereskedett. 1320-ban a Csák nembeliek itteni részét a Gutkeled nembeli András fia Bereck 25 márkáért vette meg. 1328-ban említik István nevű papját, aki egy peres ügyben bíróként ténykedik, s aki ugyanekkor Valter borsovai főesperes helyettese. A Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt egyházának András nevű papja 1332-ben 15, 1333-ban 4, az 1334. évi I. részlet fejében 5, az 1335. évi I. részlet fejében pedig 4 garas pápai tizedet fizetett.

A község eredeti *Pócs* nevéhez a *Mária*-jelző egészen későn csatlakozott, amikor a falu a templomában levő Mária-kép „sírása” folytán búcsújáróhellyé vált. Forrásaink erről a következőket mondják. A Máriát és a kis Jézust ábrázoló fára festett kép először 1696. november 4-én, vasárnap kezdett könnyezni. Az 50 éves Eöry Mihály vette észre a könnyecskéket, s mutatta Molnár János, Molnár Simon és Mészáros Mátyás 40 éves férfiaknak, akik valamennyien látták a kép sírását. Mivel a környéken emlékeztek meg a mintegy 50 évvel azelőtti klockocsi (Zemplén m.) Mária-kép „sírására”, az esetnek hamar híre ment. 1698. január 2-án készült az egyházi hatóság jegyzőkönyve Egerben, amelyet Pettes András prépost előtt Csehre József egri kanonok, szabolcsi r. k. főesperes

és Damiani András tokaji r. k. plébános írt alá. A képet I. Lipót rendeletére Bécsbe szállították. Útközben az abaúji Barca faluban három másolatot készítettek róla, amelyből egyet Pócsra hoztak vissza, egyet-egyed pedig a kassai jezsuiták templomában és a Sáros megyei Kisfalu kápolnájában helyeztek el. A pócsi másolat még két ízben „könyvezett”: előbb 1715. július 21., 22. és 25-én, majd 1905-ben. A kegyhelyi templom építését 1731. szeptember 8-án Bizánczy György munkácsi püspök kezdte meg, de csak 1756-ban Olsavszky Mánuel püspöksége alatt fejeződött be, aki azonban az épülőfélben levő templomot már 1749. szeptember 8-án felszentelte. (A fentieket l. Hodinka Antal: A mi máriapócsi kegyképünk hiteles története: Máriapócsi Naptár [az.] 1922. évre. Kiadja a Magyar Görögkatolikus Országos Szövetsége. Nyíregyháza, 1921. 48–51; Lengyel Endre: Szabolcs vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, é. n. 349–50.)

A *Mariin prvoc* 'Mária sírása' magyarázat legnagyobb hibája a kronológiai szakadék a l e g a l á b b 700 éves *Pócs* és a l e g f e l j e b b 250 éves *Máriapócs* név között. Névadásbeli lehetetlenség az is, hogy szláv név keletkezzen magyar lakosságú környezetben, hiszen közhely, hogy a nevet nem a település, hanem a környező vidék lakossága adja. Egyébként is a szláv *pvoc* ~ *pvac*-ból a magyarban *pacs ~ *pács keletkezett volna. Megemlítem még, hogy a tisztelettörténeti kutatások szerint a máriás érzület létrehozta magyarországi kegyhelyek (a Pozsony melletti *Máriavölgy* kivételével) nem régebbiek a XVII. század második felénél (Mikešy Sándor: MNy. 63: 474–6). Máriapócs szomszédságában *Pócspetri* neve nem „olyan *Pócs*”, „ahol a templom Szent Péternek van szentelve”, hanem a falu egykori birtokosáról kapott nevet (az -i középkori megfelelője a mai -é birtokjelnek, a név jelentése: Péteré), s a *Pócs* előtag a megyebeli másik *Petri*-től (*Lövöpetri* Nyírlövő mellett) való megkülönböztetés végett a szomszédos Máriapócs nevéből csatlakozott a *Petri* névhez. A *Pós* ~ *Pócs*, *Pósa* ~ *Pócsu* (-*sa* ~ -*csa* kicsinyítővel) személynév számos más helynévben is megvolt Magyarországon, pl. *Pócsfalu*, Vas m. (R. *Bochfolua* ~ *Pochfalwa*: Kázmér Miklós: A „falu” a magyar helynevekben. Bp., 1970. 284), *Pósfalu*, Sáros m. (R. *Pousfalwa*: uo.), *Pósa*, Zemplén m. (uo. 300), *Pocsfalva*, Küküllő m. (uo. 174), *Pósfja*, Pozsony m. (R. *Posafalwa*: uo. 264), *Pósfja*, Vas m. (R. *Posafalua*: uo.), *Pósfja*, dűlnév Lendvajakabfán, Zala m. (R. *Pousfolua*: uo.), *Pócs-teleke*, Kis-Küküllő m. (román *Păucea*, szász *Puschendorf*, R. *Poustelke*, vö. Knieszsa: Magyarok és románok I: 220) stb. Valamennyi adat régi formájának birtokos szerkezete az előtag személynévi eredetét igazolja.

A magyar *búcsú* 'búcsújárás' közszónak sincs köze a szláv *pu* szóhoz, hanem nyelvünkben ótörök eredetű, s egy szócsoporthoz tartozik a *bocsát*, R. *bocsánik* igékkel (TESz. 1: 376).

Mező András

Nyakvágó. Az apró községekben bővelkedő Baranya megye kicsiny Zók falujában egy különös földrajzi név él: *Nyakvágó* (1807: *Nyjak Wagu* — szőlőhegy Pécsi kápt. It. GT. 161; 1855: *Nyagvágó* [!] — leg, sz, sző PÁL. BmK. 344; 1894–1904: *Nyakvágó* PÁL. 235. sz. kézirat, 2591. tétel). A névészek előtt talán drámai eseményt sejtet a sötét csengő név, magam is így voltam vele sokáig, miután 1957-ben jutottam az első adathoz.

Névgyűjtési munkám során azonban — az elmúlt évtizedben — a következő hasonló nevekre bukkantam: 1540: Caspar Sarctor iugera quedam circa *nyjak wago keep* (Kassa város 1538—1552. évi jkv.-ében. MNy. 13: 256), 1783: *Nyakvago h[alom]*. (Báránd: Bihar m.) II. József-féle felvétel Coll. XXIII, Sectio 21, 1623: *Nyakfajoghegy*, 1624: *Nyakvágónál* (Jánosi: Gömör m.) Ila: Gömör m. 2: 442, 1776: „... *Nyakvágó* nevezetű kaszáló helyet” (Magyarkirályfalva, Kisküküllő m.) ErdOklt. 2: 394–5, 397, 1865/888: *Nyak-*

vágó — kis magaslat, szántó (Magyarléta, Torda-Aranyos m.) Pesty: Mo. helynevei 1: 233. Ez azután már egy kicsit sok volt a jóból, ennyi nyakmetszés csak nem történt szerte az országbán. Sokat tűnődtem e kérdésen, amely mögött ekkor már valami fővesztésre szóló ítélet végrehajtásának emlékét láttam. Ez ragadhatta meg talán népünk névadókészségét.

A megfejtést végül domahídi Sipos Zsigmond „Borzsova monographiája” című (Beregszász, 1911.) — névföldrajzi szemszögből fölötte értékes — munkájában találtam meg. Elmondja — birtokában levő — eredeti írások nyomán, hogy a borzsovai nemes tanácsülésen — „a rendetlenségek megzabolása [!] végett a nemes és nemtelen kommunitás egyetértésével”, 1793-ban a vármegyétől jóváhagyott szabályrendelet 16. pontja így szól: „Ha valaki gyanúsnak találatik, s mástól eltiltatik, ha beszél azzal, kitől eltiltatott, ha nemes 3 forintot fizet, ha nincs annyija *nyakvágásban* 3 órát áll, ha paraszt, 12 pálca büntetés éri.” A büntetést a *paraszt kerülő* hajtja végre (Borzsován ekkor két kerülő rendeltetett, akiknek egyike nemes ember legyen). Hogy mi volt e büntetés, arról nem szól (i. m. 53, 61–2).

Ezek után kétségtelen, hogy e helynevek az igazságszolgáltatás egyféle büntetés-végrehajtásával függnek össze, s az „Akasztófa” típusú nevek sorába tartoznak. Nem kereshetünk mögöttük véres eseményeket. Valami kalodaféle büntetés lehetett, ahol a tettet lehajtott fővel, állva csípték a kalodába, s annak felső, záródó részét nyakára vágták (vö. a *nyakonvág* ma is élő kifejezéssel, amely feltehetően ennek emlékét őrzi) A szó használatához lásd még a *nyakavágó* kifejezést (MTsz. 1: 1531). Míg a szóösszetétel módjára kitűnő felvilágosítást nyújt Lőrincze Lajos Nyakaszegett c. tanulmánya (Bárczi-emplk. 240–3). Személynévben 1409-ből *Nykuago* Jakab pereszlenyi jobbágyot ismerem (ZsigmOklt II/2, 7149).

Még két tanulság. Helyneveink megközelítő összegyűjtéséig, egy magyar földrajzi névgyűjteménytár létesüléséig, igen óvatosan, meggondoltan szabad névmagyarazatba fogni, névtípusokba sorolást végezni. A másik, hogy könyvtáraink polcain porosodó régi helytörténeti munkák elengedhetetlen segítséget, adatokat nyújtanak a magyar helynévanyag felgyűjtéséhez, feldolgozásához.

Fenyő, fenyőmag. Az OrmSz. e két címszavához szeretnék bővítésként magyarazatot fűzni. A közöltek ugyanis könnyen félreértésre adnak alkalmat, s most az ÚjMTsz. készületekor kívánatos ennek elkerülése.

„*Fenyő* ~ (-t) fn. 'Pinus'. Lova lába mögbotlott ety *fenyőbe*, Csali Pistát ot fokták el örökre (Nd.).” Itt a *fenyő* szónak helyes értelmezése 'boróka; Juniperus communis L.'. A baranyai magyarság (különösen az idősebb korosztály) *fenyő* alatt mindig a Juniperus communis L.-t érti. S így természetesen a népdal is értelmes, mert Pinus, tehát erdefenyő az Ormánságban nem fordult elő. Csak újabban került oda néhány folt, mesterségesen megtelepítve.

Az viszont igaz, hogy újabban a fiatal nemzedék (erdei munka, iskola hatására) mindjobban felejtí a szó fenti jelentését, s az OrmSz.-tól „előlegezett” értelemben használja.

„*Fenyőmag* ~ fn. ['fenyőfa magva']. Nr. Megtörve pálinkába rakták, trágya-domb mélyére üvegben levájták, annak a tűzében 4–5 nap alatt megforrt. Vízidaganat ellen itták.” A szó értelmezése Keresztes Kálmántól származik (OrmSz. XVIII. lap), aki egyúttal felhívja a figyelmet (uo. XX. lap) a növénynevekkel kapcsolatos jelentéstani nehézségekre is.

A *fenyőmag* itt helyesen a boróka, Juniperus communis L. húsos termése (a mag tulajdonképpen ebben van), amelyből országszerte ismertén készítették e fenyőpálinkát

(pl. így nevezik Gyergyóremetén is, 1966-i saját gyűjt.). Ma inkább *borókapálinka*, *borovicska* néven ismeri a városi lakosság.

Az 1550 körül (de inkább előbből) eredő Kolozsvári glosszákból (N₃) „*fenyemagh: junipyrum*” olvasható (Nyr. 36: 66). Pálffy Márton baranyai (Dráva menti?) unitárius munkának tartja. Sajnos magyarázatom nem ad újabb alapot megállapításához, mert a *fenyőmag* ilyen értelmezése e korban általános és egyértelmű volt.

Keresztes Kálmán jelentésmagyarázata szintén rávilágít fenti, a nemzedékek nyelvében mutatkozó jelentésváltásra, hiszen mint az Ormánság szülőtte anyanyelveként készítette el kiadásra az OrmSz.-t.

A fenyő 'Pinus' értelmű szó helyett a baranyai (elsősorban a hegyháti) magyarság az erdeifenyő 'Pinus sylvestris L.' jelentésben a *lucsi* szót használja. Termése (toboza) a *lucsiguba*, *lucsigubacs*, *lucsikörte*. Rónai Béla zselicségi nyelvatlaszgyűjtése során volt szíves javaslatomra a gyűjtendő szavak közé felvenni. Kutatásának igen értékes és érdekes eredményeit közölte is (A pécsi tanárképző főiskola tud. közl. 1965. 1: 185). Úgy látom, hogy e szókutatás igen érdekes és hasznos összevetésre fog alkalmat adni az erdélyi székelységnél meglevő hasonló jelentésű szókkal (*lúcsfenyő*, *fenyőalma* stb.), s származására is fényt vethet (vö. Reuter: Körte. Nyr. 1966: 198–9).

Erdő csillaga. A hazánkban jégkorszakbeli maradványként élő *Trientalis europaea* L. magyar neve növénytani irodalmunkban (Jávorka: Magyar Flora 813): *Hegy-ékessége*. Magyar nevére az első adatot a Diószegi–Fazekas 1807-ben kiadta MFüvKv. 243. lapján *harmatos hegyéke* változatban találtam meg. A német botanikai irodalom *Siebenstern* néven ismeri (Hegi: Flora v. Mitteleuropa V/3, 1861.).

A címben jelzett nevet egy magyar műfordításban ismertem meg. Nieminen Taistoné, Raittila Anna-Maija finn költőnő — aki egyébként nyelvünket is jól beszéli, s hazánk őszinte barátja — a finn erdőben elterjedt, kedves virágot megénekelte egyik versében. E verset ültette át magyarra Túrmezei Erzsébet, aki a virág finn *metsätähti* nevét *erdő csillagá*-val fordította le. A tükörfelfejtés kitűnően sikerült, s érzésem szerint kedvesebb, mint a mesterkéltné ízü *hegyékecséke*, s jól beleillik a magyar népi virágnevek sorába. A Stella Maris hangulatát ébresztő, jó magyar elnevezés megérdemli, hogy megismerjük. A nevet tartalmazó kis vers a következőképpen szól:

Erdő-csillaga.

Este lett. Nehéz volt a ma.

A fűben erdő-csillaga

szikrázik . . . harmatos.

Erőm hiába pazaroltam,

s most egyet kérek meghatottan:

legyek — ilyen alázatos!

Kis cikkem írása óta, több évi munkával megjelent: Kaivojen maa. Valikoima unkarilaista nykylyriikaa. Toimittanut ja suomentanut Anna-Maija Raittila. Kirjayhtymä — Helsinki, é.n. [1970.] kiváló műfordítása, amelyért 1971-ben a finn állam műfordítói nagydíját kapta.

Reuter Camillo

Tótumfaktum. Szókincsünkben két olyan latin kifejezést találunk, amelyben a *facere* 'tesz, csinál' ige felszólító módú alakja egy semleges szó accusativusához kapcsolódva mondatszóként illeszkedik a magyar beszédfolyamatba. Ez a két kifejezés a *fac simile* (=csinálj hasonlót, tedd hasonlóan) és a *fac totum* (= tégy meg mindent). Mind-

kettő, bár teljes mondat, szófaji átcsapás következtében főnevesült: *facsimile* (ma: *fakszimile*) 'hasonmás', *factotum* (ma: *faktótum*) 'mindenes, valakinek a jobb keze'.

A *factotum* két eleme idők folyamán helyet cserélt, és a *factotum* meg a *totumfac* (ma: *tótumfak*) párhuzamosan élt egymás mellett, sőt az utóbbi változat lett általánossá irodalmi nyelvünkben. Példáink közül csak Kemény János-idezetünk tünteti fel az eredeti alakot: 1657—58: A Hainburg látszatostromát megelőző alkudozások kudarcra végződtek, „noha Fécsei Simon is, ki akkor Bethlen Gábornak fő cancellarius, egyébiránt csaknem *factotumja* . . . jelen volt” (Önéletírása és vál. levelei. Sajtó alá rend. V. Windisch Éva. 74). Egyébként *totumfac*-előfordulásokra bukkantunk: 1594: „Jósika Istvánt magával vivén a fejedelem [= Báthory Zsigmond], . . . mellette *totum fac* volt” (Mikó Ferenc: Monírók 7: 138); 1698: „egy derék Typographiát akarnék ez Országunk kezébe; . . . arra rá mentenek mind az Urak, mind T. Püspök Uram, mind T. Pataki István Uram, a' ki akkor *totum fac* volt” (M. Tótfalusi K. Miklósnak . . . Mentése. Kiad. Tolnai—Kner 25); 1706: Golop hadmérnök „discretioval tentálná a vezér tiháját . . . mivel az *totum fac* a vezérnél” (Pápai János Törökországi naplói. Sajtó alá rend. Benda Kálmán 126); egy XVIII. századvégi hírlapközlemény is ezt az alakot használja: 1793: „[Az orleansi herceg] volt Tzimboraissai még most is *Totum Fákok* a' N. Gyűlésben” (Magyar Hírmondó 1: 647). A XIX. században is szívesen használhatták a *totumfac*-ot. Például Vajda János így ír: 1868: „Török János a gazdasági egyesület *totumfac*-ja s a conservatív-párt egyik buzgó tagja volt” (ÖM. Kiad. Kozocsa Sándor 1440). De így kerül ki a szó Jókai Mór tolla alól is. S ezen a ponton vetődik fel a *tótumfak* elavulásának kérdése. ÉrtSz.-ünk ugyanis mind a *faktótum* (2: 529), mind a *tótumfak* (6: 741) alakot elavultnak minősíti, s ugyanakkor a *tótumfaktum* 'vkinek a bizalmi embere, jobbkeze, mindenes' (uo.) címszóhoz kapcsolódó irodalmi példamondat, pontosabban a Jókai-ból vett idézet a *totumfac* alakot tünteti fel. Jogosan következtethetünk tehát arra, hogy a *tótumfaktum* nyelvünknek ritkán előforduló újabb alakulata.

Valóban a gyakran használt *tótumfak* két tagja között a századforduló idején lazulhatott meg annyira az értelmi kapcsolat, hogy helyét a *tótumfaktum* foglalhatta el. Füredi Ignác még nem ismeri az új képződményt (Közh. idegen szótár 1891.), Tolnai Vilmos még nem szótározza (Magyarító szótár 1900.), Radó Antal Idegen szavak szótára című gyűjteményének 1903. évi kiadásába még nem veszi fel, de 1905-ben, a második kiadás már feltünteti: „*totumfac*, ~ *tum* mindenes, mindent elvégző”. A későbbi kiadások is közlik a szót, s az idegen szavak egyéb szótáraiban is megtaláljuk. Így Horovitz Jenő népszerű szótárának első kiadásában is (Idegen szavak magyarázata 1908. 47): „*Fac totum* (olvasd: fák tótum) vagy *totum factum* (olvasd: tótum fáktum) = aki mindent elvégz, mindent ellát, a lelke mindennek.” De a Révai Nagy Lexikona 1925-ben csak a *totumfac* alakot hozza, Kelemen Béla még szótárának (Idegen szavak és nevek) 1926-i kiadásában sem említi, Tolnai Vilmos pedig 1932-ben sem vesz róla tudomást (A PH. Nyelvőre). Mi lehetett e tartózkodás oka? Feleletül Horovitz Jenő szótárának 1947-ben megjelent kiadásából idézünk. A szerző bizonyára a kifejezés két tagja között megszünt grammatikai összefüggés hiánya miatt vonja vissza a szótárainak előző kiadásába iktatott szóalakat: „*Tótumfaktum* helytelen szó! Legfeljebb így lehet mondani: *totumfac* (tótumfak), de használatosabb [?] a *faktótum* l. o.” (Idegen szavak magyarázata⁶ 467). A *faktótum* mellett pedig ez a figyelmeztetés áll: „helytelenül így is mondják *tótumfaktum*, de ezt kerülni kell” (uo. 147).

Megkérdőjeleztük Horovitz Jenő kijelentését, mert nézetünk szerint épp a *tótumfak* gyakori használata tette lehetővé a *tótumfaktum* kialakulását. A jelentéselhomályosulás nyomán támadt légüres nyelvi térben ugyanis analógiás hatás érvényesült. A *diktum-faktum* hasonlító szerepére gondolunk. E két határozatlan alanyú latin mondat *dictum est* (= megmondattott, megmondták) és *factum est* (= megtétetett, megtették)

a magyarban *dictum-factum* 'úgy lett, amint mondta; amit mondtak, meg is tették; a szót rögtön tett követte' jelentésű mondatszóvá alakult (Bakos Ferenc: Idegen szavak kézi-szótára³ 161; ÉrtSz. 1: 1015). E mondatszó a múlt századokban latinos műveltségünk okán a tanultak beszédének tartozéka lett, s emlékeit az írott nyelv lelőhelyei őrzik. Ott él Bethlen Miklós önéletrajzában: 1708–10: „*Dictum, factum*, csak megindulék” (1: 246 stb.); Halmágyi István naplójában: 1752: „A király . . . megparancsolja neki, hogy . . . jöjjön vissza. *Dictum factum*” (MonÍrók 38: 518 stb.); megtaláljuk a kifejezést Hermányi Dienes József anekdotáiban (1759., Nagyenyedi Demokritus. Kiad. Klaniczay Tibor 66) előfordul Csokonai komikus eposza Rebekájának vádbeszédében (1799., ÖM. I/2: 587). A mindennapi szóhasználat hangulathatását idézi Garay Obsitosa: 1843: „*Dictum factum*, úgy lett . . . gyorsan is járt lába” (ÖM. 1: 261); „*Dictum factum*, a kis urfiak, rendre jöttek” (uo. 262; ez utóbbit az ÉrtSz. is idézi); köznyelvi visszhangra vall a Nemzeti Ujság politikai karcolatának szövegrészlete: 1843: „*Dictum factum* a vettek . . . főhangon végzék, hogy úgy legyen, a mint az esedező kívánja” (NemzUjs. 792) ilyen irányú Lisznyai Kálmán színtelen verses önjellemzése is: 1852: „. . . epedéstől hervadok | Avagy pedig *dictum factum*, | A szenvedélytől egy Volkán | Vagyok . . .” (Hölgyfutár 915); szépprózai mutatványul egy Mikszáth-elbeszélés mondatát idézzük: 1874: „*Diktum, faktum*, egy miatyánk alatt nemzeti zászló lobogott Branyicskón.” (ÖM. 28: 12).

A *diktum-faktum* mondatszót napjainkban már ritkábban hallhatjuk. De a századforduló táján még elevenen élt, s hatására a *tótumfak*-ból azonos végződésű nyelvi képződmény lett. Hiábavalónak bizonyult Horovitz Jenő nyelvhelyességi aggályoskodása: a *tótumfaktum* használatát a nyelvi gyakorlat szentesítette; 1950-ben az MTA helyesírási szabályzatának szótári részében is megjelent (A magyar nyelv helyesírási szabályai. 9. kiadás 171); s ma már minden értelmi fennakadás nélkül használjuk: „Taylor tábornok, néhai Kennedy katonai *tótumfaktuma*, . . . baklövésnek minősíti a saigoni kormány támogatását” (Magyar Nemzet 1967. febr. 7. 1); „Utóvégre ő [= Móricz Zsigmond] a vállalkozó, szervező és *tótumfaktum*, ő a mecénás” (Móricz Virág: Móricz Zsigmond szerkesztő úr. 1967. 186); „a kisebbség egyik tagjának közeli rokona holmi *tótum factum* a VKM-ben” (Vajthó László: Tanári pályám emlékezete. 1969. 107).

Zsoldos Jenő

Viadukt. Angol nyelvterületen született állatin szó, mely a vasút intézményével vándorszóként az egész világon elterjedt. Először alighanem 1816-ban írta le a szót megalkotója, egy angol szerző, aki a latin *aqueductus* > angol *aqueduct* analógiájára szerkesztette meg a *viaduct* szót völgyek, szakadékok, mélyen fekvő útvonalak fölött átvívelő közúti híd megjelölésére. Egy korai magyar előfordulása Gorove István Nyugot, utazás külföldön c. művének 1844-ben megjelent 2. kötetében olvasható, de már az angol vasúthálózat kapcsán: „A városokból nagyobbbrézt útvezetékek (*viaductek*) visznek ki, melyek magasan nyulnak el emeletes házak fölött” (2: 7). Ugyanebben az évben említette Tóth Lőrinc az Uti Tárca c. műve 5. füzetében: „Waggonba ülven, . . . a' merész Commercial road *viaductusán*, melly házak 's utcák felett vezet” (39); „A' birminghami vasút elég drágás, mert igen sok rajta a' tunnell 's *viaduct*” (179); „Egyéb folyók és az oxford-coventryi csatorna felett nagyszerű hidak 's *viaductusok* vezetnek” (181).

Amerikai viaduktokról is írtak útleíróink. Így Xantus János leveleiben 1857-ben: „Sok helyütt a vasút egyik hegyoldalról a másikra fut tátongó (több száz öl mélységű) örvényeken át, melyek kolosszalis *viaductokkal* hidalvák át, sok helyütt 3-4 száz láb magas gránit oszlopokon” (143). A rá következő évben Amerikai utazásom címmel meg-

jelent művében Nendtvich Károly is írt róluk: „A hidak, emelt utak (*viaduct*) sincsenek oly szilárd alapra építve, mint Európában” (1: 82) és „La-Sallén tul egy pompás emelt uton (*viaduct*) haladtunk át [vasúton], mely egy körülbelül 200 ölnyi széles kies völgyön röpitett keresztül” (2: 3).

Az amerikai viaduktok szerkezetéről részletes és szakszerű leírást Kecskeméthy Aurel adott amerikai utazásáról 1877-ben közzétett olvasmányos könyvében, hangsúlyozva, akárcsak előtte Nendtvich, ezek veszélyességét.

Legtöbb idegenszó-szótárunk megpróbált a fogalomnak magyar nevet adni, de maradandó siker nélkül. Csak a Kosztolányi Dezsőnek tulajdonított, jól sikerült *völgyhíd* összetétel él, persze a tárgy ritka volta miatt az is elég szűk körben. (Sauvageot már 1937-ben szótározta.) Ezen a néven szokás emlegetni a Veszprém melletti közúti átívelést, a rossz emlékü biatorbágyi vasúti építmény azonban a köztudatban *viadukt* néven él tovább.

Spencer. Az így nevezett ruhadarabot, egy kurta kiskabátot manapság jégtáncosokon, némely elegáns étterem pincérein és jobb szállodák liftesfüiün lehet látni. Tánczenekarok zenészei is hordanak olykor ilyen fajta zekét. Gyakran találkozni a szóval női divattudósításokban is. Divatja Angliából terjedt el a XVIII. század végén (H. Weiss: *Kostümkunde*. Stuttgart, 1872. 1251). Mint minden új divatjelenséget, ezt is vegyes érzelmekkel fogadták az idősebbek annak idején. Gvadányi Józsefet ez a nagyon rövid, csupán mellény hosszúságú férfikabát épp annyira botránkoztatta és bosszantotta, mint napjaink nem egy öregjé a miniszoknya. A Falusi nótáriusban (1790.) két ízben is kikelt az ifjak „kurta alsó hacukája”, az „ánglus rongy” ellen, anélkül azonban, hogy a ruhadarabot nevéen nevezve a *spencer* szót leírta volna. A pest-budai hajóhídon egy Törő nevű fiatalember parádézott e zekében, aminek náj módos voltában Gvadányi az ősi erkölcsök romlásának jelét vélte felfedezni. A későbbi nemzedéknek nem voltak ilyenféle aggályai. Széchenyi István keleti útja során 1819 táján Málta szigetén ruhatári jegyzéket készített, melyben egyebek között ez a tétel is szerepel: **2 Spencer.** (Kiadva a Vizsota-féle Összes Munkákban, 1925. 10. kötet, Naplók 1: 831.)

A reformkor egyik jeles utazóját már az elnevezés eredete is érdekelte. Tóth Lőrinc az 1844-ben megjelent Uti Tárca 5. kötetének 171–2. lapján ezt írta: „A’ Sieclet olvasgattam ’s benne néhány mulatságos adatot találtam az angol fashion ’s a londoni arszlá-nok fölől. Azon kedves kis lány otthon, kinek az angol *spencerke* minden lányok közt legjobban áll, bizonyosan nem fogja sejteni ezen szivved ruhának eredetét, vagy ujdón divatba jötte alkalmát. Lord Spencer, egyike a’ londoni nagyvilág lionjainak, kiket a’ kisebb állatok itt is esztelenül ’s vakon szoktak majmolni, szerelmi viszonyban élvén bizonyos ladyval, ki nem tartozott az angol Lucretiák sorába, egykor, midőn épen arany-szinű fürteivel játszott, a’ legkellemetlenebb vendég t. i. a’ neveletlen férj által lepetett meg. Ily esetben a’ hidegen számító józan okosság szaladást parancsolván, Spencer úrfi is inkább ezt választá, mint a’ lovagiasb, de kényelmet zavaró párviadalt, vagy épen a’ nagyon is polgárias fizetést, leugrott hát az ablakon és semmi egyéb baja nem lőn, mint hogy felső ruhája szárnya leszakadt. Ő azonban ezzel mit sem gondolván, sőt ez állapotot hiúságának hízegő győzelmi trophaeumul tekintvén, másnap illy megkurtított ruhában lovaglott a’ Hydeparkban. A’ piperkőczsereg azonnal megragadá az ujságot ’s a’ ruha e neme divatba jött és Spencernek neveztetett” (5: 171–2). Némileg eltérő s kevésbé Boccaccio-ízű eredetmagyarázó anekdota olvasható Toldy Géza Varázsrontó-jának (1909.) 629 lapján.

Az angol etimológiai szótárak ezeket a mulatságos históriákat meg sem említik, hanem csupán annyit közölnek, hogy a ruhadarab Lord George John Spencertől (1758—

1834) kaphatta nevét. Angol nyelvi első előfordulása 1796-ban mint ismert elnevezést említi. A franciából már a következő évből kimutatható, a németből 1813-tól.

Nyelvünkben a *spencer* szó mindenkor szűk használatkörű volt, a férfi és női szabászat szakterminusaként élt és él. Bevilacqua Borsodi Béla a pest-budai kávéházakról 1935-ben kiadott monográfiájában a „vágottfarkú frakk azaz *spencer*”-ről mint a lovászegények és pincérianasok (pikkolók) jellegzetes ruhadarabjáról emlékezett meg (450. lap).

Pingvin. Magyar Géográfiaijában azt írta 1802-ben Benkő Ferenc, hogy „Terra del Fuégo vagy Tüz föld, mellyet Magellánés talált fel . . . sovány, hideg, köves hely . . . moft az Ánglus birja, *Pinguin*, Dunhalud, Tengeri-bornyú, 's a' t. találattik benne . . .” (4: 171). Öt évvel később pedig Robertson Vilhelm „Nagy-Britanniai királyi História író” Amerikai históriájában (melyet Tanárki János fordított magyarra), hogy „Van egygy madár, mellyet, a' mennyire még eddig tudatik, tsak Déli Amerikának partjainn, Port Desire-től fogva, a' Magellán fzorossáig lehet találni, és *Penguin*-nak neveztetik. Ez a szó Wallisi nyelvenn annyit telz mint, *fehér fej* . . . De fzerentsétlenségre, azt jegyzi meg Pennant Úr, a' ki egy tudományos leírást adott ki a' Penguin felől, hogy minden ilyen fajtajú madaraknak fekete fejek van” (1: 639–40).

Újabb tíz évvel később, 1817-ben pedig „La Perousenak 1785, 1786, 1787 és 1788-ik esztendőben tett Utazásának veleje” c. műben — Halasy Mihály fordításában — azt olvassuk, hogy „talállok majd . . . olyan élelemre való dolgokat, mellyek minden esetre jobb ízűek fognának lenni, mint a *Penguin*ek, a' mellyeknél egyebet a Magelláni szorulatban nem várhattunk”. Ehhez La Pérouse ugyanazon 36. lapon lapalji jegyzetben azt füzte hozzá, hogy „A' *Penguin* vagy Reptelen a' ludnemű szárnyas állatok közzül való. A' szárnyai mezítelen bőrből valók, tsak felső és alsó széleiken vagynak kevés apró tolatstkák; ezért nem is tud repülni. Minthogy a' lábai éppen a' farán vagynak, mind az úzás, mind a' járás, sőt még a' költés közben is egyenesen feltartja magát.”

A *reptelen* elnevezés egy időre e madár hivatalos magyar neve lett, s Ballagi Teljes Szótárában is szerepel 1870 táján: Amerikában tenyésző igen kövér lúdfaj, mely borzas szárnyaival nem tud repülni (plautus pinguis). Ez a nyelvújítási szógyártmány nem tudott meggyökerezni, talán azért, mivel melléknévi alakja kevéssé alkalmas főnévi használatra, vagy még inkább annak okán, hogy a magyar közönségnek ezt a ritka állatot nem volt módjában látni. Hazánkban első ízben csak az újjáépített budapesti állatkert 1912-ben történt megnyitásakor láthatott élő pingvint a közönség (dr. Szederjei Ákos főigazgató szíves közlése). A Déli-sarkvidékről szülő útirajzok, az állattani kézikönyvek s főleg századunkban a filmhíradók mindig az idegen szóval nevezték, ezen is gyökerezett meg.

A szó először az angol nyelvben bukkant fel, egy 1578-ban közzétett útleírás-gyűjteményben. Az idők folyamán két állatot is jelöltek vele. Előbb az azóta kihalt újfundlandi óriás alka nevű madarat, majd pár évvel később azt a déli-sarki állatot, melyet ma e néven ismerünk. Az elnevezésnek velszi vagy breton eredete nem tekinthető megnyugtató mértékben bizonyítottnak. Az angolban a szó mind a mai napig *penguin* alakban él. A franciában 1600-ban jelent meg a *pingouin*, a németben jóval később *penguin* betűképpel. A magyar nyelvbe feltehetőleg német közvetítéssel került.

Országih László

Nincset'len. *Nincs* szavunknak ez a jellegzetes és a nyelv illogikus természetére példaként annyiszor idézett származéka nyelvünknek új, népi eredetű fejleménye. Továbbképzett *nincsetlenség* alakban először Garay Károly közli 1878-ban (Nyr. 7: 520). A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának új kötete a szegedi parasztnovellistá.

tól, Palotás Fausztintól idézi (1881.) a fönti alakban. A félegyházi anyanyelvű Mórától már *nincstelenség* változatában veheti.

Kelemen János vette észre, hogy a *nincsetlen* — ahogy ő írja: *nincstelen* — Tömörkény kulcsszava: „ő vezette be az irodalmi és a köznyelvbe” (Élet és Irodalom 1966. dec. 17.). A hangátvetéses eltérés azonban igen jelentős. Tömörkény és Juhász Gyula következetesen *nincsetlen*, *nincstellenség* alakban használta, aminthogy így ismeri a szegedi népnyelv is (SzegSz.). Bár ez a sajátosság a szerkesztők és szedők kezén lépepről lépésre elsikkadt, s Tömörkény meg Juhász műveinek mostani gondozása során is küzdelmet kell vívniuk a nyomdászokkal, hogy megmaradjon, hiteles bizonyítékunk van: már száz évvel ezelőtt is tudatosan óvták eredetiségét a stílus mesterei, az írók, újságírók.

A következő adat egyúttal néhány évvel korábbra viszi előre szavunk előfordulását az eddig ismertnél. A Szegedi Híradó 1874. június 19-i száma Hibaigazítás cím alatt kijavít néhány közönséges sajtóhibát az előző számból, majd így folytatja: „Nagyobb volt azonban ezeknél múlt vasárnapi [14-i] számunk első helybelijében [Helybeli újdonságok című rovata első közleményében], amelyben szedői önkény és korrektori elnézés folytán e szó: »nincstelenség« állt »n i n c s e t l e n s é g« helyett; amit pótlólag most szintén helyreigazítunk azért, nehogy valaki azt gondolja, hogy ez eredeti szegedi népkifejezést rosszul ismernénk.” Írója valószínűleg a felelős szerkesztő, Nagy Sándor (1837—1919) volt, a későbbi Senex álnévű neves újságíró.

P. L.

1. Hévvél-lével. Ikerszavunk *lé* utótagjának megfejtésére már két magyarázatunk van, azonban mindkettő nyilvánvalóan erőltetett. Mind Kertész Manó, mind Csefkó Gyula a *lé* szót az étel jelentésű *lé*, *leves* szavakkal azonosítja; Kertész szerint a *hévvél-lével* eredetileg az egy tűzzel, egy lével, tehát sebtében készült ételre vonatkozott; Csefkó pedig úgy vélte, hogy e kifejezés egy eredetibb *hé lével* kapcsolatból ikeredett, s mint-hogy — úgymond — a hé lével, azaz a forró lével igen kellett sietni, hogy ki ne hűljön (!), innen a *hévvél-lével* jelentése: 'gyorsan'.

2. Az ikerszó *lé* eleme azonban nem a folyadék jelentésű *lé*, hanem a *léh* 'lihegés', 'lélés' főnév, vagy ha úgy tetszik, nomenverbum. *Hévvél-lével* eszerint a. m. 'felhevülve és lihegve', mint nyilván ebben a mondatban is: „Ihol jön Okolicsányi *hévvél-lével*” (RákLev. 2: 127, vö. „nagy *leheléssel* érkezik”, 1793: MJsz. 3: 207). Ilyen *léh* szót Csefkó is idézett: „válaszolni kezd nagy *léhvel-péhvel*” (érdekes, hogy ezt az adatát nem datálja, s az általa megadott helyen: Nyr. 26: 457 sem található), nem értvén azonban a *léh* és *péh* szavak jelentését, ezt az ikerszót elhomályosult variánsnak gondolta. E *léhvel-péhvel* 'lihegve', valamint variánsai: *lével-pével*, *lélhel-péhel* (mindkettő Nagyszalonta, Nyr. 44: 403), *lélhel-péhel* (Arany: Jóka ördöge) és a valóban eltorzult *lével-plével* (Nagyszalonta, Nyr. 42: 394) a *léh* és *péh* (*pih*) nomenverbumokkal alakultak. Ezek igei alakját megtaláljuk a szótárakban: „*péhók*, *léhók*, lehellek: anheló” (Major Szót. 43); *pihók*, *lehők*, lehellek: halo (PPBl); továbbá a következő helyeken: „ri, *léh* (ejtsd: *leh* vagy *léh*) s alig vehet lélekzetet” (Balassi: Összes M. 1: 137); „bizon meg holt, mert semit sem *pih*” (Balassi: Szép magyar komédia, 102); együtt is a kettőt: „izzadott, *pihött lehött*” (1804., Fábchich: Pindarus 39). A *pih* és *léh* kapcsolódására több adatunk is van: „*leheg*, *piheg* s szárnyait is lebotsáttya” (NySz.); „rettenetes *pihegő-lihegő* munkával elbonták” (Bethlen: Önélet-írás, közölve Nyr. 9: 117).

A *lé(h)vel-pé(h)vel* tehát szóról szóra annyi mint 'lihegve-pihegve', melyben az ikerszavak törvénye szerint a második tag kezdődik ajakhanggal. Az ikerszó *léhvel* eleme

természetszerűleg kapcsolódhatott a *hévvel* 'felhevülve' jelentésű, s hozzá alakilag is, tartalmilag is jól illő szóval (vö. „izzadott, pihőtt-lehött”). Egy 1614-beli adatban meg is találjuk a felhevülés és lihegés igei ikerszavát: „mikor kijöttek, ugyan *léhtek-égtek*” (TT. 1891: 324, egy felhevült szerelmespárról). Íme: *léhtek-égtek*, azaz felhevülve és lihegve: *hévvel-léhvel* jöttek ki.

3. Kétségtelen, hogy az ilyen *léh-ég* kapcsolatot, mely a régiségben bizonyára gyakori volt, adott módot ikerszavunk kialakulására, melyben azonban közrejátszhattak ilyen tartalmilag hasonló ikerítések, mint *léhhel-péhhel*, *széllel-lével* (Jókai: Bujd. Napl. 77; ez sem *lé*, *leves*, hanem *léh!*) és *sebbel-lobbal*. E két utóbbinál, szókezdő ajakhang nem lévén, az *l*-lel kezdődő elem került a második tagba, mint a *hévvel-lével* esetében is, holott az igei pár fordított sorrendű: *léhtek-égtek*.

4. Végezetül a Dugonits által megőrzött közmondást: *Egy hévvel, egy lével végez, aki okos*, mely Kertész Manót ételmagyarazatára készítette, szintén megfejteti a *léh* értelmezés: az okos ember munkáját egy hévvel, azaz egy nekilendüléssel és egy léhvel, azaz egy szuszra végzi el, amint a régi szólások mondták: *egy szuszra elvégezni*; *egy szusszal két munkát végezni* (Ball.: TeljSz. a *szusz* szónál). Egy szusszal végezni nyilván ugyanannyi, mint „egy léhvel, egy lével” végezni.

Bernáth Béla

Siserehad. A. Molnár Ferenc azonos mű cikkéhez (Nyr. 70: 239) csak egyetlen vonatkozásban szeretnék hozzászólni. A jelentéstani részhez. Ahhoz ti., hogy miért éppen a bibliabeli Siserához és hadseregéhez tapadt a lármásság, garázdálkodás képzete, holott erre a bibliában nincsen semmiféle különösebb utalás. A. Molnár Ferenc helyes nyomon jár, amikor a szó hangalakjában keresi a dolog nyitját, írván: „A magyarban (és sok más nyelvben is) a kellemetlen akusztikai benyomású *s*, *sz* mássalhangzókat (többszörösen) tartalmazó szavak között sok a hangutánzó, amelyek rendszerint a fület bántó kellemetlen hangjelenségeket, zajt fejeznek ki: *siseg*, *susog*, *sistereg*, *sustorog*, *süvít*, *sziszeg*, *szisszen* stb. A *siserehad* tehát a lármás, garázda hadsereget már hangalakjával is kifejezte.” Csakhogy szerintem a fenti felsorolásból kimaradt éppen a végső magyarázatot megadó kulcsszó, a *sáska* kifejezés, amely nemcsak hangalakjával, hanem jelentése révén is a kellemetlen képzettársításokkal járó szavak közé tartozik. És a *siserehad* szó jelentésében talán nem is annyira a zajosság, mint inkább a mindent elpusztító, felélő garázdaságon van a főhangsúly. Hangzásában benne van a sáskajárás félelmetes surrogása, a nyüzsgés képzete, s ehhez tapadt hozzá a garázdaság jelentése. Elősegítette ezt a bibliai asszociáció, hiszen a bibliában ugyancsak gyakran szó esik pusztító sáskajárásról, elég legyen csak az egyiptomi tíz csapás egyikére hivatkozni. A *siserehad* eszerint a félelmetes sáskajárás-hoz hasonló, mindent elpusztító, nyüzsgő, zajongó garázda sereg.

Kunszery Gyula

Mező András: 1. A Várdai-birtokok jobbágynevei a XVI. század közepén (A kisvárdai Vármúzeum kiadványai 3. sz. Kisvárdá, 1970); **2. Nagykálló személynevei a XVI. és a XVIII. században** (A nagykállói járás múltja és jelene. Nagykálló, 1970. 73—123.)

1. Szabolcs-Szatmár megyében már hagyománya van annak, hogy a járási tanácsok egy-egy jelentős tudományos kiadványt pártfogoljanak, anyagilag is támogassanak. Így jelent meg néhány évvel ezelőtt Mező Andrásnak „A baktalórántházi járás földrajzi nevei” című kötete (Nyíregyháza, 1967.), a közelmúltban pedig ugyancsak tőle a címben jelzett két értékes, történeti személyneveket feldolgozó tanulmány.

Mindkettő helytörténeti munkák sorozatában látott napvilágot, s elsősorban a környék lakosságához, értelmiségi rétegéhez szól. Forrásértékükön kívül azonban sok új eredményt adó feldolgozásaikra, helytálló megállapításaikra is fel kell hívni a figyelmet, hogy ne jussanak a vidéki kiadványok szokásos sorsára, ne porosodjanak elfelejtetten a vidéki tanárok könyvespolcain, s vegye számításba ezeket a névkutatással foglalkozók egyre szélesedő tábora.

A kiadványok jellegével, a helytörténeti igények szolgálatának figyelembevételével magyarázható — s csak helyeselhető —, hogy mindkét tanulmány bevezetője tömören, tudományos megalapozottsággal, de közérthetően, olvasmányosan ismerteti a névtudomány néhány alapvető igazságát: az egyelemű nevek keletkezését, fölosztási lehetőségeit, a kételemű nevek kialakulását és a névadási indítékokat. A feldolgozó részek azonban sok új törvényszerűséget tartalmaznak, vagy megerősítik az eddigi, néha nem egész biztos alapokon nyugvó véleményeket, feltételezéseket.

2. A két munka közül áttekinthetőbb, egyetlen kort felölelő lévén, egyszerűbb szerkezetű a Várdai-birtokok XV. századi névanyagát feldolgozó könyvecske. Egyszerűbb, de nem egyszerűbb. Már az első lépésnél nagy feladatot vállalt magára a szerző, mikor célul tűzte ki a különféle összeírások azonosítását, az eddigi téves datálások helyesbítését. Végtelenül nehéz, aprólékos filológiai munkával hasonlította össze a különböző névformákat és írásváltozatokat, majd ennek alapján elfogadhatóan bebizonyította, hogy az eddig 1449-inek tartott névsorokat az 1453-iak hiányzó felének kell tekintenünk, amelyről többen azt hitték, elveszték. Ennek a ténynek az igazolása is érdemessé tette volna a munkát a megjelentetésre, de a szerző ezt csak előmunkálatnak tekintette, s a tulajdonképpeni feldolgozás ezután következik.

Az első részben statisztikai adatokat találunk, amelyek a helytörténeti kutatás számára is nagy segítséget nyújtanak. Ugyanis nem csupán a fellelt nevek mennyiségét adta itt meg községenként a szerző, hanem a különböző összeírások egybevetései nyomán kialakult, korrigált névszámot és a hozzávetőleges lélekszámot is megaláljuk.

A névanyag elemzését szerkezetük szerint kezdi a tanulmány. A 610 névből csak 28 volt egyelemű (4,59%), s ha figyelembe vesszük, hogy a XV. század közepéről van szó, ez igen kevés. Tehát fejlett névkultúrát, társadalmi tagozódást mutat a vidék névanyaga. A nevek sorrendjéből, az egyelemű nevek vizsgálatából adódó következtetéseket helyesen vonta le a szerző: „... a mai névrendszer törzsanyaga már a XV. század közepére megrögződött.”

Igen alapos részletességgel elemezte a keresztnévi eredetű családneveket, főleg azok becéző formában való megjelenését. A jelentéstani szempontból való elemzésnél első helyen a lakóhelyre utaló neveket mutatta be előfordulási számukkal és százalékarányukkal együtt. Jól látta azt a problémát, hogy nagyon sokszor nem lehet eldönteni a keresztnév vagy helynév primátusát, s helyesen tette meg kritériumnak, hogy a név az adott korban és vidéken használatos volt-e még keresztnévként, vagy már elavult. Ennek alapján nem tekintette személyneveknek a *Szolnok* és *Bogdány* neveket, s a falunévek között sorolta fel a *Márok*, *Győr*, *Gyüre*, *Benk* stb. családneveket is, noha ezek keresztnévi eredete valószínűbb.

A foglalkozásra utaló nevek ebben a korszakban igen jelentős művelődéstörténeti adatokat tartalmazhatnak, s ezeket a dolgozat ki is aknázza: fontos gazdaságtörténeti következtetéseket vont le belőlük. Érdekesen elemezte a ragadványnévek is felfogható mesterséget jelölő neveket. Egyetlen ponton lehet vitázni megállapításaival. A *Bacho* Bakó olvasata és 'carnifex, hóhér' jelentése még akkor sem kétségtelen, ha a *ch* nem jelölne az összeírás több nevében *cs* hangot (*Alch*, *Geche*, *Ench* stb.). A *bacsó* 'juhász' jelentésben a MTSz. szerint Szatmárban és a Hegyalján is előfordult. Jóllehet, az összeírások sokszor a *k* jelölésére is felhasználták a *ch*-t, de az előző szótár tanúsága szerint a *bakó* élt Észak-Magyarországon 'kalapács', Szabolcsban pedig 'tarisznya' jelentésben is. A Várad Regestrumból pedig 'mészáros' jelentését is ismerjük a TESz. szerint. De a keresztnévi eredetét sem vethetjük el határozottan (valamely *Ba-* kezdetű név *-kó* képzős változatára gondolok). Mivel az összeírásokban egyetlen egyszer fordult elő ez a név, s az is Várdán, talán ez indokolja az 'ítéletvégrehajtó' jelentés elfogadását. Más, korabeli összeírásokban viszont oly gyakori volt, 8–10 családodt számláló falvakban is előfordult, nem valószínű, hogy mindegyik hóhér foglalkozásúra utalt volna. Alkalmassint más irányban kell keresnünk a név eredetét.

A nemzetiségre és külső tulajdonságra utaló nevek kevesebb problémát jelentettek, de nagyon érdekes eredményt adtak. A *Tót* név gyakoriságából a szlávok korai jelenlétét feltételezte a szerző. Végezetül számtalan tulajdonságot sorolt fel, amelyek családnévként fordultak elő a várdai névanyagban.

Nagyon hasznos az a táblázat, amely a különböző névtípusokat vetette egybe a Délvidék hasonló anyagának névtípusaival. Meglepetéssel tapasztalhatjuk, hogy igen elenyészőek a százalékarányok különbségei, s ez az ország különböző részeinek azonos szemléleten alapuló névadását mutatja.

A vezetéknevek öröklődéséről külön fejezetet írt a szerző. Nagy türelemmel hasonlított össze a különféle összeírások névanyagát, hogy eredményre jusson. Megállapításai az eddig kialakult véleményt erősítették meg, de ez is igen jelentős dolog. Azt tapasztalta ugyanis, hogy családneveink nagyobb része ekkor már öröklődött a jobbágy-ság körében is, s ezt csak valamilyen külső körülmény közbejötté változtathatta meg esetenként.

Sajnálatos módon keveset olvashatunk a keresztnevéről, noha ezeknek XV. századi történetéről igen hiányosak az ismereteink. Az eredmények azonban itt is lényegesek, a megállapítások tömörek és sokatmondóak. Nem csupán az általános névdivatról tájékozódhatunk, hanem a falvankénti eltérésekről is. Különös, hogy oly kevés (3) *Bertalan* nevet talált a szerző, hiszen ez a családnevekben jóval nagyobb számban fordult elő,

főként becézett változatban, ami keresztnévként való gyakori használatára utalt. A későbbi kutatások is azt bizonyítják, hogy éppen ezen a tájon volt a legelterjedtebb, mondhatni; egyik legjellemzőbb név a *Bertalan*. Feltűnő még a *György* ritkasága és a *László* gyakori szereplése. Míg másutt a lovasok védőszentjeként népszerűsödött Szent Györgynek jelentős kultusza volt ebben a korszakban és a következő századokban, itt a hasonló jelentőségű, de magyar Szent Lászlónak adóztak nagyobb tisztelettel. A többi keresztnév megterhelése nem mutatott lényeges különbséget más vidékek és a későbbi korok adataival.

3. Nagykálló személyneveit már fejlődésében, XVI—XVIII. századi összeírások alapján vizsgálta meg Mező András. Tudta és figyelembe vette a névkutatás eredményeiből levont történeti következtetések veszélyeit, az elhamarkodott ítéletekből adódó tévedések lehetőségeit, s messzemenő óvatossággal vonta le végső megállapításait. Nemcsak a helytörténet számára vonta le következtetéseket, hanem néprajzi, s nem utolsósorban nyelvtörténeti eredményeket ért el, s a névélettan számára aknáztta ki az összeírások anyagát. Következetes logikával vezette le a névtudomány, az önelvű névkutatás szükségességét. Meghatározása nem tudományos használatra keletkezett, de tartalmilag a legpontosabban magába foglalja az önelvű névtudomány minden ismervét: „[az önelvű névtudomány] a tulajdonneveket tekinti tárgyának, feladatának pedig minden névbeli ügy megoldását és megvizsgálását, a tulajdonnevek születésének és halálának kutatását, életük minden vonatkozásának, bármiféle mondanivalóknak a megszólaltatását.” Ezeken az alapokon indította meg a magyar önelvű névkutatást Benkő Loránd „A Nyárádmente földrajzinevei” című munkájában és Lőrincze Lajos „Földrajzineveink élete” című alapvető fontosságú elvi feldolgozásában, s ezeket az elveket követi az újonnan nagy népszerűségnek örvendő magyar névtudomány, s ezek vezérik Mező Andrást is. Bátran vállalta az eddigi kutatások hasznosítható módszereinek átvételét, ugyanakkor megindokoltan elvetette a saját anyaga alapján nem alkalmazható feldolgozási szempontokat.

A névanyag vizsgálatához a *dialis conscriptiókat* használta fel a szerző. Tudatában volt ezek pontatlanságának, sokszor megbízhatatlanságának, s kiegészítő számításokkal próbálta korrigálni ezeket a hibákat. Igen alapos okfejtéssel és az idevonatkozó szakirodalom tökéletes ismeretében bizonyította be, hogy 1572-ben Nagykállón 1300, 1639-ben pedig 2595 lakos élhetett. Részletesen bemutatta vagyoni helyzetüket, gazdagságukat, foglalkozási megoszlásukat, s még mellékfoglalkozásaikra is utalt. Tehát gazdaságtörténeti szempontból is kiaknáztta az összeírásokat.

A kételemű nevek bemutatását a családnevek vizsgálatával kezdte. Megállapította, hogy jóllehet a családnevek megmerevedtek, öröklődővé váltak, de ez nem zárta ki a személy és név reális kapcsolatát. Érdekesen bizonyította ezt az előző lakóhelyre utaló, a mesterséget jelentő vagy a tulajdonságokat kifejező családnevek esetében. Nagyon meggyőző magyarázatát adta a ragadványnevek kialakulásának is. Természetesen ez a szakemberek számára nem volt ismeretlen eddig sem, de a kiadvány jellegéből fakadóan szükséges volt ezeknek a magyarázatoknak, bizonyításoknak a közlése, és jól választott példái érdemessé teszik a névtudomány kutatói számára is e részeknek a tanulmányozását.

A különböző összeírások egybevetései sok név helyes alakját döntötték el, s korrigálták a török defterek téves olvasatait. Az ilyen jellegű aprólékos filológiai munka után a szerző egymástól függetlenül tárgyalta a különféle összeírások névanyagát, s azt az előző munkájának ismertetésekor bemutatott sorrend szerint végezte.

Először tehát a XVI. századi összeírást vette bonckés alá. Ebben a névanyagban az egyeleműnek is felfogható nevek vizsgálatai azt mutatták, hogy fejlett névkultúrával

rendelkezett itt is a parasztság, s családnevei megmerevedtek, öröklődtek, egyelemű nevek valószínűleg már nem fordultak elő. A családneveket itt is jelentésük szerinti csoportosításban találjuk. Alapos elemzésnek vetette alá a szerző a helysége utaló vezetékneveket. Megállapításának az a része, amely az *-i* képző nélküli helynevekre vonatkozik, olyan esetben vitatható, mikor a helynév egyben puszta személynév. Valószínűnek tartom, hogy nem elvonás eredményeként vagy tudatos névváltoztatásra jött így létre a családnév, hanem egyszerűen keresztnév vált vezetéknevvé. Ennek a lehetőségnek a mellőzésével sok keresztnévi eredetű családnév került a helynévre utalók közé.

Viszonylag kevésnek tetszik a külső-belső tulajdonságra utaló családnevek száma, noha ide sorolta a szerző a képzettársítással is magyarázható állatnevek egy részét (*Pacsirta, Róka* stb.). Mintegy 36 családnévet bizonytalan eredetűnek tüntetett fel, s valóban, a példaként felhozottak egyrészt nehezen magyarázhatók (*Péntek*), másrészt több csoportba is besorolhatók lettek volna (*Vas, Sas* stb.). Meglehetősen kevés teret szentelt a keresztnévi eredetű családneveknek. Igaz, nem sok az ilyen típusú név (14,05%), de e nevek jellegzetességei, becézett formái több szót érdemeltek volna.

A keresztnévvizsgálat ennek a tanulmánynak is legszükszavúbb része. Még csak külön bekezdésre sem érdemesítette ennél az összeírás-elemzésnél a szerző. Bár összehasonlította a leggyakoribb név (*János*) megterhelését a többi vidék ismert korabeli anyagával, további feldolgozás munkája lesz az itt feltárt értékes adatok hasznosítása.

4. A következő nagyobb fejezet az 1699. évi összeírás 480 személyének névtani tanulságait foglalja össze. Anyaga alapján itt keríthetett sort a szerző a „névtelenség” cáfolására, illetőleg a gazdájának nevével feljegyzett cselédek, zsellérek neveinek hiányára. Helyesen állította és bizonyította, „... hogy a személyek névtelensége ebben az időben még a legszegényebb rétegek körében sem képzelhető el”.

Egyrészt a változatosság kedvéért, másrészt névanyaga következtében is ennek a névsornak a vizsgálatát a háromelemű nevekkel, helyesebben a ragadványnevekkel kezdte el. Világosan rámutatott, hogy megkülönböztető szándékukon kívül foglalkozásjelölő funkciójuk is volt a mesterségre utaló harmadik névelemeknek, s feltételezte, hogy ezeknek reális kapcsolatuk volt a személlyel, vagyis elsősorban nem megkülönböztető jellegűek voltak. Meggyőzően magyarázta, hogy a foglalkozás öröklődése és a harmadik névelem öröklődése párhuzamos volt, és ezek elsődlegességét nehéz vagy nem is lehet eldönteni. Ebben az évszázadban mégis inkább a név öröklődött, s ezt követte a mesterség. A különféle összeírások alapján időrendi sorrendben mutatta be, hogy fokozatosan mint tolodott el az elkülönülés felé a foglalkozás és a foglalkozási eredetű családnév és ragadványnév egybeesése. Míg 1699-ben 57,5%, 1716-ban 51,8%, 1732-ben 44,0%, 1741-ben 26,0%, 1758-ban csupán 14,3% mesterember családnéve egyezett meg a foglalkozásával.

Fontos tényt tárt fel a néhány kései, XVIII. századi párhuzamos név majd név-változás folyamatának bemutatása is. Nem fogadhatjuk el azonban egyértelműen a *kis* jelzőnek becéző funkcióját akkor, ha családnévhez járult (*Kisgörög János*).

A tanulmány feldolgozó részének utolsó szakasza két érdekes és értékes táblázatban közölte a különféle összeírások családnévi és keresztnévi adatait. A különböző típusú családnevek összehasonlításakor legfeltűnőbb (mint ahogy ezt a szerző meg is jegyezte) a keresztnévi eredetű vezetéknevek csökkenése, valamint a helysége utalók arányszámának növekedése. A keresztnévek táblázataiból nagyon szembevetendő a névanyag szegényedése, a névszürkülés tendenciája és a gyakoribb nevek fokozatos túlerhelése. A táblázatok után közölt számítások szükséztűek, s nem eléggé világosak. Egyrészt a nevek és elnevezettek aránya nem vethető egybe, másrészt az egyes nevek megterhelését könnyebben felismerhetővé kellett volna tenni a százalékarányok feltüntetésével. Hiányol-

ható még, hogy a kisvárdai személynevek más vidékekkel való oly szép összehasonlítása ebben a tanulmányban elmaradt.

5. A Nagykálló történeti személyneveit ismertető és feldolgozó tanulmányt közel 20 lapos adattár követi. Még ilyen alapos, részletekbe menő és sokoldalú tudományos feltárás után sem felesleges a vizsgált anyag közlése, a jó, pontos adattár. Névtani szempontból valóban nem volt szükség a vagyoni állapot közlésére, de a helytörténet, gazdaságtörténet esetleg még sokat hasznosíthatott volna az itt elhagyott adatokból. Mivel a munkának — mint feljebb kifejtettem — ilyen jellege is volt, nem lett volna szószaporítás, hiábavaló helypazarlás valamennyi adat közreadása.

A későbbi kutatások így is pontos, megbízható forrásként kezelhetik ezeket az összeírásokat, hogy még esetleg újabb szempontok szerinti vizsgálatnak vessék alá őket.

6. Mező András a tőle megszokott tudományos alaposággal, logikus következetességgel és szellemes, ötletes, de megalapozott és bebizonyított feltételezésekkel, törvényszerűségek levonásával adta közre mindkét tanulmányát. Jelentőségük messze túlmutat egy vidéki helytörténeti munka keretein. Az egész magyar nyelvtudomány, első sorban a magyar névtudomány sokat nyert ezeknek az összeírásoknak a feldolgozásából. Sokszor fogunk még hivatkozni megállapításaira, összehasonlításakor, más vidékek, korok névanyagának feldolgozásakor adataira, eredményeire.

Hajdú Mihály

A Nyelvőr postája

Értelmezés – helyesírás. Sokszor láthatjuk, hogy egy-egy nevezetes nap vagy történelmi esemény évfordulójával kapcsolatos tudósításokban, ismeretterjesztő tanulmányokban, osztályvezetői utasításokban stb. nagy kezdőbetűvel írják, mintegy tulajdonnévnek tekintik a megemlékezés tárgyát jelölő esemény nevét.

Ezt tapasztalhattuk legutóbb is a *párizsi kommün* centenáriuma alkalmával. A különféle napi- és hetilapokban más és más formában írták e történelmi esemény nevét. Például az *Élet és Tudomány* 1971. március 19-i számában „A PÁRIZSI KOMMÜN” címet viselte a megemlékezés. A cikket olvasva az az érzésem támadt, hogy a szerző a proletárdiktatúra megvalósításának első kísérletét, talán a Magyar Tanácsköztársasághoz hasonlóan (ez is előfordul a cikkben), olyan országnévnek tekinti, amely egyben az államformát is megnevezi, vagy esetleg intézménynévnek fogja fel. Nyilván ezért írja többször is így: *Párizsi Kommün, Kommün*, mintha csak ezt írná: *Magyar Tanácsköztársaság – Tanácsköztársaság*.

Az *Esti Hírlap* 1971. márc. 17-i számában két tudósításban, illetőleg cikkben is méltatták az eseményt. Az egyikben következetesen nagy-, a másikban pedig kisbetűvel kezdték a *kommün* szót. A bőséges példából most már csak a Népszabadságban megjelent (Máté György írta) dokumentumsorozatot említem. Ebben a címadó szó: a *párizsi kommün*, mindenütt – helyesen – kis kezdőbetűvel szerepel, de a *kommün* szót már változtatva írja kis és nagy kezdőbetűvel a szerző. Erre a kétféle írásmódra magyarázatot is találunk a cikkben: „A Párizsban létrehozott községi vezető testület, a Kommün (a testület nevét, megkülönböztetésül a kommüntől, a néphatalom rendszerétől, nagybetűvel írjuk) a történelem első munkáshatalmi szerve.” Hogy ez a megokolás miért nem helytálló, hamarosan kiderül.

Bármennyire tiszteljük is a párizsi munkásosztály és a vele szövetséges kispolgárság forradalmi kormányát (vagy a községi vezető testületet), nem tekinthetjük tulajdonnévnek, csupán tiszteletből nem írhatjuk nagy kezdőbetűvel. Ez ellenkezne helyesírási szabályzatunk szellemével. Az őszinte tiszteletnek különben sincs szüksége semmiféle formális eszközökre, frázisokra, nagybetűs hivalkodásra. Mi nemcsak a *párizsi kommün*-t tiszteljük, hanem ezeket is: az *1848–49-i polgári forradalom vívmányait* védelmező *szabadságharc, március tizenötödike, május elseje, a felszabadulás napja* vagy *ünnepe; nemzetközi nőnap, nőnap, anyák napja, pedagógusnap* stb. (Vö. az AkH.¹⁰ 124. és 125. pontjával.) A *Nagy Honvédő Háború, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom* kivételek. Ez az írásmód az orosz helyesírás alapján keletkezett. Az oroszban azt írják nagybetűvel, ami jelzi a dolog egyetlenségét, egyediségét. Bár orosz forradalom több volt, szocialista forradalom is, de Nagy Októberi csak egy. A fordítók tévesen ezeket a neveket a magyar tulajdonnévek csoportjába sorolták. (Vö. Hexendorf Edit: A kis és a nagy kezdőbetűk. Helyesírásunk időszerű kérdései. Bp., 1955. Akadémiai Kiadó 59.)

A *párizsi kommün* nem országnév, mint a Magyar Tanácsköztársaság, s nem is intézménynév a mai értelemben. Tudniillik a múlt században általában az intézménynevek megjelölések, köznévi jellegűek voltak, s ennek megfelelően így írták: *közcsendi bizottmány, magyar kancellária (kancellária), magyar udvari kamara (magyar kamara), helytartótanács* stb. Megfelelő szabályzat híján nyilván itt-ott nagy kezdőbetűvel is előfordultak az ilyen nevek annak idején is, esetleg keveredhetett is a kétféle írásmód. Ez utóbbira Máté György cikksorozatában is találhatunk példát. Pl. a 3. részben: „A *párizsi Kommün* első határozataiból . . .” vagy a 6. részben *Közjóléti Bizottság*-ról, a 7. részben pedig *Közjóléti bizottság*-ról beszél.

A *párizsi kommün* mint forradalmi kormány 1871. március 26-tól május 28-ig tevékenykedett. Ha a néphatalom rendszere: a *kommün* kis kezdőbetűvel írandó — márpedig helyesen így kell írni, különben ezt vallja Máté György is —, nem fogadhatjuk el Máté György okfejtését, mely szerint megkülönböztetésül a Párizsban létrehozott községi vezető testület nevét *Kommün*-nek kellene írunk. A köztudatban nincs ilyen megkülönböztetés, nem is célszerű ilyet erőltetni. Másrészt, ha magát az akkori forradalmi kormány nevét kisbetűvel kezdjük, mi indokolná a hozzá tartozó és sokkal kisebb hatáskörű szervezet nagy kezdőbetűs írását? A *párizsi kommün* alatt működő szervezetek nevét is, alkalmazkodva az akkori magyar írásmódhoz, köznévi megjelöléseknek kell tekintenünk és ennek megfelelően írunk. Tehát: *nemzeti gárda, munkaiügyi bizottság, közjóléti bizottság* stb., ugyanis az intézménynevekre vonatkozó mai szabályokat nem vetíthetjük vissza a múltba. (Vö. Nyelvművelő levelek 296—8. l.)

Az egységes helyesírás e tekintetben is mindenképpen szükségyszerű, mert az anyanyelvi kultúrát, a tudatos helyesírási készséget fejlesztjük általa.

Plaszkonny László

XIX. század eleji tehen- és XVIII. század eleji lónevek. Azért tartom érdemesnek e két állatnévfelsorolást közölni, mivel az effélet rendkívül ritkának találtam, hiszen 15 esztendei levéltári kutatásaim során csupán ez a két ilyen jellegű terjedelmesebb forrásanyag került elő, pedig ezen idő alatt nagy mennyiségű — közte rendkívül gazdag mezőgazdasági — levéltári anyagot szűrtem át.

I. A t e h é n n e v e k e t említtem első helyen, amelyek az egri érsekség puszta-szikszói majorságában (Heves megyében), Huber József „árendás schwaizeros” egy 1819. évi kimutatásában szerepelnek. A teljesség kedvéért megemlítem, hogy a gazdaságigazgatási központ elé terjesztett lista a jószágokat *schwaizi tehenek*-nek említi.

A tekintélyes és korszerű tehenészet 85 fejős tehenének a megnevezésére 75 név szolgált, tehát az állományban meglehetősen kevés azonos nevű állat szerepelt.

A névanyagot ábécérendben közlöm, zárójelben feltüntetve a számot is, ha egy-egy névvel több állatot jelöltek.

Bayoly, Bibutz, Bogár, Bogyore, Bojtoss, Brugó, Bukross, Buza, Cziffra, Czigány, Czinér, Csákó (3), Cserpák, Csóka, Csomor, Daru, Dudás, Fakó (2), Fátyol, Fogoly, Galambos, Gallyas, Gatyás, Görbe (2), Guba, Gyótyos, Hajas, Hajdár, Hattyu, Hegedüs, Héja, Kartsu, Karoly, Kávés, Kesely (2), Kiss Lajos, Kontyos, Kormos, Koszoru, Kökény, Kurta

* Szó, ami szó, így kívánja betűről betűre hivatalos helyesírási szabályzatunknak főntebb idézett 125. pontja: a *párizsi kommün*; a szótári részben minden megkülönböztetés nélkül: *kommün*.

A szerk.

(2), *Kurva, Manó, Medve, Mírhó, Nyalka, Pápai virág, Perge, Pipa, Pipis, Pirók, Pirtse, Pokróc, Putra, Rendes, Rigó, Ringyó, Rongyos, Rózsa* (3), *Sodros, Solymos, Szajkó, Szarvas, Szennyes, Szémók, Szépvirág, Szőke, Szürke* (2), *Tigris, Trombitás, Varnyu, Vonó, Virág* (2), *Zölgyi, Zsidó*.

2. Az egri püspök 1717 körüli, 80 darabból álló ménésének névanyagát is megőrizte a birtok gazdasági levéltárának egy listája.

Ez a ménés elsősorban a dúsgazdag egri püspök-földesúr fényes udvartartásának szolgálatában állott, s ennek megfelelően a lovak neve — a barokk szellemhez híven — latin, illetőleg olasz nyelvű, de mégis érdekesen, sőt értékesen egészítik ki a hazánkban e korszakban használt magyar lónevek amúgy sem igen terjedelmes sorát.

A felsorolásban 80 darab 3—18 éves ménesbeli ló neve szerepel, azzal a kiegészítéssel, hogy két hasonló nevű állat nem volt. A lóneveket itt is ábécérendben közlöm.

Affricana, Albanda, Amorosa, Anglica, Aquila, Balla vagy *Bolla* (a második betű nem olvasható el minden kétséget kizáróan), *Banja, Bankina, Bella, Bellaria, Bellona, Benevola, Bisdarda, Bombarda, Bombina, Brussa, Buffa, Butana, Calumnea, Camerrera, Caprona, Citadella, Columba, Columbina, Corda, Delibra, Favorita, Fervida, Fessa, Fistula, Fodina, Foemina, Formosa, Forssa, Fossa, Furiosa, Gallia, Gamba, Gavka* vagy *Gaoka* (a harmadik betű nem olvasható el minden kétséget kizáróan), *Germana, Gratia, Gracilla, Gratiosa, Hirundo, Hortulana, Indiacsa, Kascha, Kaschpita, Liska, Lucretia, Luna, Madame, Majorca, Malitiosa, Marina, Megera, Melusina, Metres, Mosca, Narcissa, Panna, Perfia, Perfiana, Philomella, Pichera, Pirolina, Polona, Pompeja, Porpora, Rosa, Rana, Scabina, Secunda, Serenna, Soffa, Sultana, Tardonella, Tartara, Vigera, Vulpina*.

Sugár István

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Jobb félni, mint megijedni. Van-e pszichológiai alapja ennek a közmondásnak — kérdezi Páviés György.

Mint a legtöbb más közmondás, ez sem lélektani megfigyelésből ered, hanem élettapasztalaton alapul, és „erkölcsi” megállapítást tartalmaz. Nem szabad ugyanis a szóban forgó kifejezést a szavak eredeti jelentésében értenünk, azaz nem azt jelenti közmondásunk, hogy a félelem jobb érzés a megijedésnél, hanem a többi közmondáshoz hasonlóan ennek is átvitt értelme van: Legyünk óvatosak, elővigyázatosak, előzzük meg az olyan helyzeteket, amelyek váratlan kellemetlenséget, bajt hozhatnak ránk, mert így azok esetleges bekövetkezése nem hat kínos meglepetésként. Közmondásunk mondanivalójának a megítélésekor tehát nem azt kell kérdeznünk, hogyan viszonylik egymáshoz a félelem és a megijedés, hanem azt, hogy az idézett közmondástól ajánlott óvatosság helyes magatartás-e, és hogy az élet mely területén és milyen vonatkozásokban célszerű óvatosaknak lennünk.

O. N. G.

Az igék szótári alakja. Cservény Józsefné azt kérdezi levelében, miért jelölik szótáraink az idegen nyelven főnévi igenévi alakban megadott igéket az ige tövével. Válaszunk a következő:

Körülbelül a múlt század utolsó negyedében alakult ki szótárírásunkban az a szokás, hogy az idegen nyelven főnévi igenévi alakban megadott igealakot az ige jelentő

mód jelen idejű alanyi ragozású egyes szám 3. személyű alakjával fordítják. Egyrészt az egységre és az egyszerűségekre való törekvéssel magyarázhatjuk e szokás kialakulását. Régebbi szótáraink ugyanis korántsem egységesek ebből a szempontból. Calepinus Latin—magyar szótára 1585-ből (Jakubovich Emil és Sági István közreműködésével sajtó alá rendezte Melich János. Budapest, 1912.) és Pápai-Páriz Ferenc Dictionarium latino-hungaricum című munkája (Szeben, 1801.) például jelentő mód jelen idő egyes szám 1. személyben adja meg mind az idegen nyelvi, mind pedig a magyar alakot. Fogarasi János Magyar—német szótárában (Pest, 1836.) egyes szám 3. személyű igealakokkal él, de Német—magyar szótárában (Pest, 1836.) főnévi igenévi alakot főnévi igenévvél fordít. A magyar szótárirás történetében fontos állomás Czuczor Gergely és Fogarasi János A magyar nyelv szótára című munkája (Pest, 1862—1874.), melynek előszavában a szerzők fontos alapelveként fogalmazzák meg a következőket: „Hátra van még meghatározni, micsoda alakban vétessenek fel egyes szavaink a szótárba. Erre nézve nyelvünknek a nyugatiakétól különböző természetét hozza magával, hogy minden szó tiszta törzsökében, azaz ragtalan állapotjában vétessék fel, és ugyan a név a nevező esetben (nominativus), p. o. *vas, fűz*; az ige a jelentő mód jelen idejének egyes számú harmadik személyében (cselekvő igéknél a határozatlan formában) p. o. *lát, örül*. A megjegyzett személyben állítassanak elő azon igék is, melyekben a tiszta törzsök *ik* szótaggal van megtoldva, p. o. *fáz-ik, nyúl-ik*.” Hogy ezután keletkezett egy- és kétnyelvű szótáraink már egységesen az igék kijelentő módú, jelen idejű alanyi ragozású egyes szám 3. személyű alakját fogadták el szótári alapalaknak, annak legfőbb oka tehát az, hogy a toldalékok (jelek, képzők, ragok) általában ehhez, a tövet legtisztábban mutató alakhoz járulnak. De emellett szól az a tény is, hogy személytelen igéink jórészt csupán egyes (esetleg még többes) 3. személyben szokásosak. Ezek egy része az időjárásra vonatkozik, például: *esik, hull, havazik, fagy, hajnalodik, alkonyodik, tavaszodik* stb.; más részük akarattunktól független biológiai és egyéb folyamatokra vonatkozik, például: *fáj, kifjicsomodik, gennyesedik* stb.; ismét más csoportjuk viszont általában elvont történést fejez ki, például: *történik, elmúlik, illik, tetszik*, (úgy) *hírlik* stb. stb. — S végül megemlítenénk még a hellyel való takarékoskodás szempontjából nem is csekély jelentőségű ténytet, hogy az igék tőalakja a legtrókébb.

Úgy gondoljuk, ha a nyelvtanár mindjárt az első órákon megismerteti a tanulókat a szótárak helyes használatához szükséges alapfogalmakkal, minden további nehézség elkerülhető.

T. L.-né

Meg kívánom jegyezni. Dr. Korányi Kálmán az irányú kérdésére, hogy van-e szórendi szabályuk az *akar, kell, szeret, kíván* stb. „segédigével” szerkesztett igeneves kifejezéseknek, a következő választ adtuk:

Van bizony. A leggyakoribb ilyenféle igék és névszók általában az igekötő (vagy más bővítmény) és a főnévi igenév között szoktak elhelyezkedni: *el kell menni, föl akar győgyulni, el szeretne menni, tüzet kell rakni, el szabad menni, meg szokás tenni* stb. Néhány ritkább „segédige” nem választja szét az igekötőt (vagy más bővítményt) a hozzá tartozó főnévi igenévtől: *erőlködik föltápászkodni* (nem: *föl erőlködik tápászkodni*), *szíveskedik megtenni* (nem: pedig: *meg szíveskedik tenni*). De jó néhány ige újabban, mióta járatosabb, mindinkább a *kell, akar, fog* stb. szórendjét követi, azért már nem mernénk hibáztatni ezt a szórendet sem: *meg kívánom jegyezni* (de ez sem rossz: *megjegyezni kívánom*), *el szándékozom menni* (de így is jó: *szándékozom elmenni*) stb. Ilyenféle szembeállításakor természetesen más a szórend: *Főlygyőgyulni, nem pedig meghalni akarok*. Ha a „segédige” hangsúlyosabb, mint a főnévi igenév, akkor is megváltozik az említett szórend: *Szeretnék odamenni*: itt a *szeretnék* nagyon hangsúlyos; *Oda szeretnék menni hozzá-*

juk: itt a főnévi igenéven (*odamenni*) van a nagyobb nyomaték. *Oda szerette volna tenni, nem ide*: itt pedig a puszta határozószót hangsúlyozzuk. Természetesen az *el szeretne menni, meg kívánom jegyezni*-féle szerkezetekben az *el* igekötő a *menni*-hez, a *meg* a *jegyezni*-hez tartozik, nem így értjük: *elszeretne, megkívánom*, azért nem is szabad az ilyen igekötőt az utána következő igével, szóval egybeírni. Az élőbeszédben sem gondoljuk oda tartozónak, bármennyire egybeejtjük is az utána következő szóval.

Még több más szabálya, csinja-binja van ennek a szórendnek, de talán ennyivel is megfeleltünk a föltett kérdésre.

F. G.

Büdösvíz. A helyesírási szabályzatban csak a két szóba írt kifejezés található meg. Bizonyos speciális 'gyógyvízfajta' jelentésben talán jobb lenne — különösen szaknyelvi használatban — az *egy szóba való írás*.

Valóban helyesebb lenne a 'kénes gyógyvíz' jelentésű *büdös víz* kifejezést egybeírni *büdösvíz* alakban, megkülönböztetésül a megromlott, poshadt volta miatt „alkalmilag” *büdös víz*-től. A Helyesírási tanácsadó szótárban is meglevő *büdösbarlang, büdöskő* stb. mintájára.

R. L. G.

Uppsala, Koppenhága. Dr. Landsberger Félix helyteleníti levelében ezt az írásmódot. A mi álláspontunk ebben a kérdésben a következő: Nyelvünkben ennek az Uppsala városnévnek nincs hagyományos magyar alakja vagy megfelelője, mint például *Paris*-nak *Párizs*, *Wien*-nek *Bécs*, ezért az eredeti alakot fogadjuk el, és minden változtatás nélkül ugyanúgy írjuk. A svédék ugyanis *Uppsala* alakban írják, mint ezt az ebben a városban készült nyomtatványok is igazolják. De nemcsak írják a két *p*-t, hanem a többség ejti is, körülbelül ilyenformán: *üppszála*; az első valamilyen *ü*-féle hang, az utolsó pedig egy rövid *a*-féle, az *s* természetesen *sz*-nek hangzik. Nálunk *upszala* a szokásos ejtés, de egyelőre nem látszik indokoltnak, hogy az írásképet ehhez igazítsuk, mint azt egyes külföldi lexikonokban látni, például a nagy Larousse-ban: *Upsale*, a francia nyelvi szokások szerint írva. De ez a lexikon is a ma már nem használatos régi városrésznevet eredeti svédés alakban közli: „C'est le vieil Upsale ou *Gamla Uppsala*, qui fut avant Stockholm la capitale de la Suède.”

Meg kell jegyeznünk, hogy az idegen lexikonok, térképek, egyéb művek többsége — helykímélés miatt itt csak az 1930-ban megjelent német Andrees Handatlast említenénk példaként — a svéd város nevét így írja: *Uppsala*. Ehhez csatlakozik a magyar hivatalos Politikai és Világatlasz. Az új magyar lexikon és a többi hivatalos kiadvány. S ezt követi az Élet és Tudomány is.

Nem tévesztendő össze a svéd város neve a kanadai *Upsalá*-val. Ezt valóban egy *p*-vel kell írni.

Mint hogy a dán főváros nevét amúgy sem eredeti formájában (*København*) írjuk, indokolt, hogy a magyar hagyományos alakot írásában is a magyar szabályokhoz igazítsuk. Helyesírásunk egyik alapelve a kiejtés szerinti írás: „A lehetőséghez képest híven tükrözteti a szavak hangalakját” (Helyesírási szabályzat, 7. lap). A német *Kopenhagen*, az angol *Copenhagen*, a francia *Copenhague* írásmód ezeknek a nyelveknek sajátos hangsúlyviszonyai miatt teljesen jogos az ő nyelvükben. Mindegyik a saját kiejtéséhez igazítja nemcsak az említett helyen, hanem az *ø* helyén is, meg a szóvégen is. Ezért mi is jogosan írunk *Koppenhágát*, mert a magyarul beszélők többsége így ejti. Beleillik a *Párizs, Lápse, Bukarest, Prága* sorba, ezeket is a magyaros kiejtés szerint írjuk.

R. L. G.

Megrökönödik — megjed. A ruhára, ha penészes lesz, azt mondjuk, hogy *megrökönödött* (*megrökönödött*). De ezt mondjuk a megdőbbsent, csodálkozó emberre is. Hogyan alakult ki ez a kettős szóhasználat? Kérdezi Tóth Erika.

A mai magyar köznyelvben a *megrökönyödik* igét (első szótagbeli *ö*-je rövid) ebben a jelentésben használjuk: 'kellemetlenül meglepődik, megdöbbenve, megijedve zavarba jön'. Ez a jelentés azonban viszonylag új keletűnek mondható, a múlt század közepe táján megjelent szótárak még nem ismerik, s az ennél az időpontnál régebbi szövegekből sem mutatható ki. A régi nyelvben ennek az igének csak a következő jelentései voltak: 'megfülled, megdohosodik, megpenészedik'. A *rököny-levegő* a bányabeli rekedt, fojtott, fülledt levegőt jelentette, a *rököny* a penészfoltot. A *rökönyülés* (a *rökönyül* alakváltozatból) pedig ezt: 'rothadtság, nedvesség, korhadtság'. Az első szótagbeli magánhangzó rendszerint hosszú ezekben a régi írásokban, de van példa a rövidre is. Ez a régi jelentés ma már csak a népnyelvben, egyes nyelvjárásokban él, a köznyelvben a *megrökönyödik* teljes jelentésfejlődés folytán a már közölt értelmet kapta. A 'megijed' stb. jelentés a következőképpen magyarázható: A megdohosodás, megpenészedés többnyire színváltozással jár. Hasonló változás történik a megijedt emberrel. Arca elhalványodik, színehagyottá lesz. Tehát: 'megfülled, megpenészedik', innen 'színét veszti' → 'elsápad' → 'megijed'.

R. L. G.

Hangosanbeszélő, hangosanbemondó. Helyesek-e ezek a kifejezések 'hangszóró' értelemben? Egy romániai érdeklődő tette föl ezt a kérdést. Ő maga rossz másolatnak tartja, s a német *Lautsprecher*-re gyanakszik mint főbűnösre.

Igaza van levélíróknak: a *hangosanbeszélő* a német *Lautsprecher* tükörszava; a *hangosanbemondó* pedig a *hangosanbeszélő* mintájára keletkezett idéetlen másodszülött. Sok tükörszó nélkül nem lehetünk meg, erről a kettőről azonban szívesen lemondunk; egyikre sincs szükségünk, mert van erre a fogalomra jó magyar szavunk: *hangszóró*. Már ezt is hallottuk újabban: *hangosító*. Ez sem rossz.

F. G.

Sellyeszék. Pápay Jenő a Szigeti Veszedelemben előforduló *sellyeszék* eredete iránt érdeklődik.

A kérdéses kifejezés első tagja azonos mai *zsöllye* szavunkkal. A 'szék (karos, támlás)', általában 'ülő alkalmatosság; nyereg' jelentésű latin *sella* átvétele. Az Oklevélszótár tanúsága szerint már 1510 táján lejegyezték, az első adatok *sellye, sellye* alakot mutatnak: *Duo Sedilia ulgo Sellyezek*; 1571.: *Cathedra sellye szek vocata*. A *sella* a szabályszerű hangfejlődési folyamatok következtében nyerte el századok alatt mai *zsöllye* alakját.

R. L. G.

Női szabó — férfisabó. Borbély István helyteleníti a *női szabó, női fodrász* szerkezeteket, mert ezek mintájára *férfii szabót, férfi fodrászt* kellene írunk.

Valóban eltérő módon képezzük ezt a két, jelentésben hasonló szerkezetet. A *női szabó*-ban a *nő* főnév *-i* képzőt kap, ellenben a *férfiszabó* egyszerű összetétel. A régi magyarban, Nyelvtörténeti Szótárunk tanúsága szerint, a női haj ápolásával foglalkozó iparost nem a mai *-i* képzős szerkezettel, hanem a *nőfodrász* összetétellel nevezték meg. A *nőfodrász* elnevezésbe úgy került bele később az *-i* képző, hogy a nyelvérzék a *férfi* főnevet melléknévnek érezhette bizonyos jelzős kapcsolatokban a melléknévképzőre emlékeztető *i* végződése miatt, s ennek analógiájára keletkezett a vele szemben álló *női fodrász, szabó* stb. szerkezet. Ezek használata általánossá vált, s ma már nem is hibáztathatjuk őket. Keletkezésükre hathatott még a nem foglalkozásnevekhez természetesen kapcsolódó *női* melléknév is, ilyen példák nyomán, mint *női cipő, ruha, kabát, kalap, táska, fésű* stb. Újabb foglalkozásmegjelölésként viszont találkozhatunk a régi *nőfodrász*-hoz hasonló összetétellel, pl. *nőgyógyász, nőorvos*. Ha pedig a foglalkozást úzó személy nő, akkor a következő forma a gyakori: *kalauznő, orvosnő, ápolónő, könyvelőnő*.

Sz. L.

Merre megy a budapesti vonat? Félreérthető ez a fogalmazás — írja Erdősi István.

Az *-i* képzőnek több olyan alkalmazása szokásos nyelvünkben, amelyekben az *-i* képzős szavaknak egymással egyenesen ellentétes a jelentésárnyalatuk. Ilyen az a használat is, hogy ugyanazzal az *-i* képzővel fejezzük ki például azt is, hogy a vonat valahonnan jön, és azt is, hogy valahova megy; tehát az a vonat is *budapesti*, amelyik Budapestre jön, és az is *budapesti*, amelyik Budapestről megy. Olyan régóta megvan ez a kettőség nyelvünkben, és olyan sokan mondják így, hogy nemigen lenne eredményes az ellene való hadakozás. De nem is helytelenség ez. Igen ritkán okoz félreértést, hisz az irány és az időpont segít az azonosításban. Persze ha valaki mégis félreértéstől fél, jobb, ha inkább így mondja: ez a *Budapest felé* vagy a *Budapestre* menő vonat; ez a *Budapest felől* vagy a *Budapestről* jövő vonat.

R. L. G.

Életem három május elsejeje vagy elseje? Raffai Erzsébet arra kér választ, hogy jogosan helyteleníti-e a Vegyipari Dolgozó című szaklap 1970. májusi számának ezt a szövegezését: „Életem három május elsejeje”. Szerinte így kellett volna a címet megformálni: „Életem három május elseje”.

Nézetünk szerint nyelvteni szempontból szabályosan keletkezett a *május elseje* kifejezésnek további birtokos személyragos *május elsejeje* formája; ezt az ajánlott alak semmiképp sem pótolhatná. Ugyanígy helyes alaktanilag ez a kettős személyragos főnév: „Az anyám *barátfüljéje* jobb, mint az enyém”.

Stílus szerint azonban kétségtelenül erőszakolt, szokatlan a kifogásolt forma, kivált egy ünnepi újságcikk címében; figyelemkeltő hatású, de kellemetlen hangulatot kelt. A *barátfüle* szóban ugyanis már nem érezzük olyan elevenen a végső *-e* birtokos személyrag szerepét; ugyanígy beszélhetünk esetleg valakinek a *Népszavájáról* is. De már „Vörösmarty *Zalán futásája*” helyett ízlésesebb, választékosabb valami ilyen forma: *V. Zalán futása című műve*. Az idézett címben persze másként kellett volna választékos megoldást találni: „Három emlékezetes *május elseje az életemben*”; „Három *találkozásom május elsejével*” stb.; talán még így is elfogadhatóbb lett volna: „Az én három *május elsejém*”. Ezt sem mondhatjuk: „Budapest *Hősök teréje*”; csak valami ilyet: „A budapesti *Hősök tere*”.

T. J.

Sátoraljaújhely határozóragos alakjai hol? kérdésre. Fajder Etelka kérésére közöljük, hogy *Sátoraljaújhely* helyhatározóragos alakjai így szokásosak a mai irodalmi nyelvben: *hol? kérdésre: Sátoraljaújhelyen*, *hova? kérdésre: Sátoraljaújhelyre*. A helyi használat azonban ettől eltér, az odaválóiak csak azt mondják: *Sátoraljaújhelyben* és *Sátoraljaújhelybe*. Ezt sem lehet mereven elutasítani, mert végső soron nem magyartalan, és a jelentés szempontjából sem hibáztatható. A raghasználatnak ilyen ingadozása más helynevekkel kapcsolatban is tapasztalható, ezért azt tanácsoljuk, hogy igényesebb írásban és beszédben alkalmazkodjanak az irodalmi nyelvi használatához, a bizalmasabb stílusú, köznapi társalgásban azonban ne hibáztassák azt, aki *Sátoraljaújhelyben* és *Sátoraljaújhelybe* alakot használ.

R. L. G.

Elektromos meghajtású vagy villamos hajtású? Zábrák Dezsőnek a levelében föl-tett kérdésére ezt válaszoltuk:

Egy képeslevelezőlap-árusító automata ismertetésében ez a mondat fordul elő: „Elkészítettük a képeslap-árusító automata *elektromos hajtású* változatát.” Van, aki így tartja helyesnek: „*elektromos meghajtású*”. Az idézett mondat fogalmazója szerint a *meghajtás* csak egyszeri megindítást jelent. Melyik a helyes?

Való igaz, a műszaki irodalomban a kelleténél gyakrabban használják a *meghajtás*, *meghajtású szót*; olyankor is, amikor az igekötő nélküli alak is megfelelne. Ilyeneket olvasunk: *meghajtókerék*, *meghajtótengely*, *meghajtóerő* stb., holott elég volna a *hajtókerék*, *hajtótengely*, *hajtóerő*. Helyesen érezte a fogalmazó, hogy a *meghajtás* nem állandó hajtást

jelent; A magyar nyelv értelmező szótára szerint a *meghajt* ige műszaki jelentése: 'Gépet, szerkezetet megindítva bizonyos ideig működtet'; a *meghajtás*: 'valamely gépezetnek, szerkezetnek a megindítása, mozgásra lendítése'. Úgy tapasztaljuk, hogy azért a *meg* igekötő nélküli formák is eléggé gyakoriak: *hajtóanyag*, *hajtóerő*, *hajtóenergia*, *hajtókar*, *hajtócsiga*, *hajtócsigakerék*, *hajtókerék*, *hajtókeverék*, *hajtómotor*, *hajtómű*, *hajtórúd* stb. Mi helyesnek tartjuk az *elektromos hajtású* kifejezést. Természetesen a *villamos hajtású* is jó.

F. G.

Egyre inkább bonyolítjuk? Makacsul tartja magát a címben szereplő ige bizonyos szolgáltatóvállalatok hirdetményének szövegében. Pedig a hirdetmény feladói jót akarnak, magukra vállalják fontos ügyeink elintézését. Dr. Thomka László attól fél, ha *bonyolítják*, nem lesz benne köszönet.

Teljesen igazat adunk dr. Thomka Lászlónak. Valóban senki sem örülne annak, ha például az esküvőjén bonyodalmakat okozna valaki. Van akkor úgyis elég izgalom. Ezért helyesebb lenne, ha így hirdetné a Tempó az esküvői és egyéb szolgáltatásokat: *Szervezzük — lebonyolítjuk!*

A *bonyolít* ige ugyanis mai nyelvhasználatunkban csak ezt jelenti: 1. Kuszál, gabalyít, gubancol valamit. 2. Bonyolulttá, bonyodalmassá, szövevényessé tesz valamit; úgy egybekever, összezavar valamit, hogy csak nehezen vagy alig lehet megoldani, tisztázni, rendezni vagy kibontakozni belőle. Valamit bonyolult, bonyodalmas, szövevényes helyzetbe kever, sodor.

Nyilván a *szervezzük* hatására, s a rövidségekre való törekvés miatt maradt itt el az igekötő. Pedig az igekötő helytelen elhagyogatása épp olyan hiba, mint az ellenkezője.

R. L. G.

Meditáció egy Bartók-téma felett. Még ma is kísért a *felett* — panaszolja i. d. Csermák János.

Valóban van rá okunk, hogy elszomorodjunk egy zeneműnek ilyen címén (bizony nem: címe fölött!): „Meditáció egy Bartók-téma *felett*” (helyesen így lett volna: . . . egy Bartók-témán vagy -témáról). Másfelől azonban örülnünk kell, hogy már nemigen fordulnak elő efféle címek: „Variációk vagy változatok egy népdal témája *felett*”; „Változatok vagy régebben inkább variációk egy Haydn-, egy Bach-téma *felett*”. Negyven-ötven éve még gyakori volt az ilyesmi. Ma már csak így halljuk, olvassuk: „Változatok egy ilyen meg ilyen *témára*”. Az a *felett* ilyenkor természetesen a német *über* szolgálai utánpótlása. Ez a fajta *felett* azonban — sajnos — még ma is gyakori a *vita*, *vitatkozik* és *vitázik* vonzataként; ide is az *-n* vagy *-ról*, *-ről* rag kellene.

Épp a zeneművek címében tapasztalható magyarosodás is mutatja egyebek közt, hogy mégiscsak van némi haladás (vagy mai divatos, idegenből fordított szóval: *előrelépés*, tudniillik: *Fortschritt*, *progressio*).

F. G.

Főként — főképp — főleg. Dr. Ungár Sándorné úgy tanulta az iskolában, hogy a *főként* csak személyre vonatkozhat, a *főleg* pedig tárgyra, dologra, nem személyre. Ma pedig már összevissza keverve használják.

A Czuczor—Fogarasi-féle magyar szótárban (2. kötet, 1864-ből) még csakugyan ezt olvashatjuk a *főként* értelmezésül: „Mint fő, mint feje valaminek. Különbözik: *főkép* . . .”; a *főkép* (mai helyesírásunk szerint: *főképp*) határozószó értelmezése ott: „Kiváltkép, leginkább, a többi közől kitünőleg, főleg”. Tehát abban a százéves szótárban még csakugyan szembeállítják egymással a két határozószót. A magyar nyelv értelmező szótára (2. kötet, 1960-ból) már teljesen azonosítja a *főként*, *főképp* vagy *főképpen*.

és a főleg jelentését. Ezeket a határozószókat valóban régóta így használják legjobb íróink, költőink is; arról a megkülönböztetésről, amelyet levélírónk említ, nem hallottunk még. Mesterkélt is volna különbséget tenni köztük. Figyelembe kell ugyanis vennünk hogy a *főként* csak 1800-ban bukkant elő, tehát nem régi szó, nem gyökeresedett bele eléggé, százados hagyománnyal nyelvünkbe. A nyelvérzék bizonytalankodott használatában. A háromféle határozószó közül csak a *főképp(en)* régi, mégpedig ebben az alakjában: *főképpen* (1495 előtről; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára). A *főleg* nyelvújítási szó (1834-ből; A m. nyelvújítás szótára); a német *hauptsächlich* volt a mintája, ezért sokáig helytelenítették. Ma már ez is bevett szavunk.

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy mai nyelvünkben mind a három határozószónak egyformán ez a jelentése: 'az előbbieknél vagy odaértetteknél nagyobb mértékben, fokban, számban; különösen, kivált, kiváltképpen; többnyire'.

Változik a nyelv. S ezzel a változással a most leírt esetben nem veszített nyelvünk; nincs rá okunk, hogy bánkódjunk miatta. F. G.

Zablatint (zablatént). Jakab Rezső nyugdíjas tanár vasi, acsádi szóként közli a *zablatint* (*zablatént*) szóalakot. Ezt mi is hallottuk évtizedekkel ezelőtt Pápa környékén. Nagyon érdekes szó ez, érdemes jobban szemügyre vennünk. (Tájszótáraink nem tudnak róla). Acsádon is ilyenféle mondatban járja: „*Zablatint* vezeti a lovat”, vagyis 'a zablánál fogva'. Az *-ént*, később *-int* határozórag igen gyakori volt a régi magyar nyelvben, és sokféle határozó viszonyt jelölhetett: hely-, mód-, állapot-, mérték-, eredményhatározót. Néhány példa a régiségből: *arcint* 'szembe'; a *szerint* (latinul: *secundum*) értelmében: *világént*, *vérént* való rokon; *igazságomént* 'igazságom szerint'; *szájok izént* 'szájuk íze szerint'. Mai köznyelvünkben már csak kevés szó őrzi: *mint* (a mi kérdő-vonatkozó névmás *-int* ragos alakja), *megint* (a *meg* határozószóból), *részint*, *szerint*, *alkalmasint*. A népi nyelvben néhány évtizede még éltek ezek a Dunán túl: *képesint* (*képesént*) 'mértékkel, mértékletesen' (*képesint* kell enni, inni valamiből); *csapatint* 'csapófával leütve (a mérőben a gabonát)'. Az Értelmező Szótárban már nincs benne, de a Czuczor—Fogarasi-féle szótár még köznyelvi szóként közli ezt a *csapatint*-ot.

Milyen alaktani változás történik, ha az *-ént*, *-int* rag előtt magánhangzó van? Vagy elmarad az egyik magánhangzó, így lesz a föltételezett *miént*-ből *mint*, a *szája izént* helyett *szája izént* vagy *szája izint*. Mi történt a *zablatént*, *zablatint* szóalakban? Itt a *tő* és a rag magánhangzója közti hangűrt a *t* tölti ki, mégpedig bizonyára az a *t*, amely a *csapatint*-ból származik; ebből a szóból a *-int* végződést vonták el. Ez a *csapatint* gyakori szó volt vidéken, még nem is olyan nagyon régen, hiszen a gabonának köböllel való mérésekor folyton-folyvást használták szemünk láttára, fülünk hallatára. F. G.

Elkérődzik. Metz Lászlónak nem tetszik, mikor egy falusi gyerek *elkérődzik*, tudniillik 'elkéredzkedik'. Szerinte jobban hangzik az erdélyi *elkérődzik*.

Irodalmi és köznyelven valóban így mondják: *elkérődzkedik*, mikor valaki engedélyt kér a valahova távozásra. Vidéken többféle változatban él ez a szó; például az Ormánságban *elkéretőzik* a gyermek (Ormánysági Szótár), sok helyen *elkérédzik*, s éppen Erdély határán, a Szamosháton, Biharban *elkérődzik* (a Szamosháti Szótár hangról hangra még pontosabban megadja a formáját.) Az irodalmi és a köznyelvben elvált egymástól ez a két fő változat: *elkéredzkedik* vagy ritkábban *elkérédzik* 'engedélyt kér a távozásra', az *elkérődzik* pedig vagy azt jelenti, hogy (a szarvasmarha) 'huzamosan kérődzik', vagy pedig azt, hogy valaki 'sokáig eltöpreng valamin'. Egyébként a *kérédzik*, *kérédzkedik*, *kérődzik* stb. mind a *kér* igének a származéka. F. G.

Operatív. Dr. Kaczur Gézának írjuk: Kevés olyan idegen szó van, amelynek használata bizonytalanabb, elmosódóbb s ezért a visszaélésre alkalmasabb volna, mint hivatalaink nyelvében az *operatív*. Az oroszban körülhatároltabbak a jelentései: 1. 'gyakorlati;

végrehajtó', 2. 'hatékony, eredményes'. (Orvosi és katonai jelentését most elhanyagolhatjuk.) Legtöbb magyar használójának nyelvében, a műveltebbekében szintén jól elkülöníthetően efféle jelent. De — őszintén szólva — sokszor mi magunk sem tudjuk kisűtteni, hogy némelyek mit akarnak kifejezni vele; 'a célnak megfelelő', 'célratörő', 'tervszerű', 'az ügyet előmozdító', 'halasztást nem tűrő', 'előrelátó' stb.-féle homályos képzetek úszkálnak az *operatív* szó ilyen használója tudatának felszínén, mikor az *eljárás*, *intézkedés*, *ügyvitel*, *munka*, *feladat* stb. főnévnek valami „sokatmondó” jelzőt keres. A homályló tudattartalom nemritkán olyan összevont, hiányos szókapcsolatba öltözik, mint az *operatív alapelv*, *operatív helyzet*. Ha már nem akar lemondani a „hivatalos” beszélő, fogalmazó az *operatív* szó használatáról, akkor legalább tenné vissza helyére az elmaradt „értelmesítő” szót: „az operatív *munka* (*feladat*, *eljárás*) alapelve”, „az operatív *munka* (*feladat*, *tennivaló*, *eljárás*) körülményei, helyzete”.

Nagy hasznára válna hivatali nyelvünk világosságának, helyes magyarságának, ha teljesen mellőznék ezt a kaméleontermészetű *operatív* szót. F. G.

Elmagyarosodik — megmagyarosodik. Dr. Zolnai Sándor orvos figyelmünkbe ajánlotta az Élet és Tudomány idei 4. számát. Figyelmesen elolvastam Korbuly Domokos cikkét az örmény magyarokról. Méltán kifogásolta levélírónk az *elmagyarosodik*, *elmagyarosodás* szót. Pontosabban szólva: ha az örmények oldaláról nézzük a dolgot, örménynek valljuk magunkat, akkor mondhatjuk, hogy ezek meg ezek az örmények elmagyarosodtak (tőlünk). Hogyha azonban a magyar oldalon állunk, magyarnak valljuk magunkat, akkor így kell mondanunk: *megmagyarosodtak*. Tíz-húsz éve hallatszottak olyanféle hangok, hogy magyar szempontból sem szabad hibáztatni az *elmagyarosodik* szót; a hibáztatás nacionalista, sovíniszta szemléletből fakadna. Azt hiszem, bátran nevezhetjük ezt az ellenvetést a nacionalizmus, sovínizmus valamiféle megfordulásának, önvádnak, mazochista nyelvszemléletnek. Ez lehet az oka, hogy A magyar nyelv értelmező szótára sem meri helyteleníteni az *elmagyarosodik* igét (a hozzánk hasonulás értelmében), legföljebb azzal jelzi a szónak kevésbé meggyökeresedett voltát, hogy a *megmagyarosodik* ige értelmezéséhez irodalmi idézetet is fűz, az *elmagyarosodik*-éhoz ellenben nem. — Mindig eltorzul az igazság, ha valami nem odavaló elem keveredik bele az ítéletbe. Nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk (a nacionalizmusnak minden árnyalatától menten, pusztán a szóelemzésre támaszkodva), hogy ha a magyarság szempontjából nézzük a kérdést, a hozzánk hasonult, a mi sorsunkat vállaló, magyarrá vált örményekről, németekről, szlávokról, másokról így mondjuk helyes magyarsággal: A Zolnaiak, Toldy Ferencek, Schweidel Józsefek, Leiningen Károlyok, Lahner Györgyök, Pöltenberg Ernők, Aulich Lajosok, Damjanich Jánosok, Knézich Károlyok és még sok százan, ezren *megmagyarosodtak*. Ők maguk minden bizonnyal sértésnek vették volna, ha azt mondják róluk: *elmagyarosodtak*. F. G.

Szemle

Mező András: 1. A Váradi-birtokok jobbágynevei a XVI. század közepén. 2. Nagykálló személynévei a XVI. és a XVIII. században (Ismerteti: *Hajdú Mihály*) 370

A Nyelvőr postája

Plaszkonny László: Értelmezés — helyesírás 375
Sugár István: XIX. század eleji tehén- és XVIII. század eleji lónevek 376

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

O. N. G.: Jobb félni, mint megijedni — *T. L.-né*: Az igék szótári alakja — *F. G.*: Meg kívánom jegyezni — *R. L. G.*: Büdösvíz — *R. L. G.*: Uppsala, Koppenhága — *R. L. G.*: Megrökönyödik — megijed — *F. G.*: Hangosanbeszélő, hangosanbemondó — *R. L. G.*: Sellyeszek . . . *Sz. L.*: Női szabó — férfiszabó — *R. L. G.*: Merre megy a budapesti vonat? — *T. J.*: Életem három május elsejéje vagy elseje? — *R. L. G.*: Sátorlajújhely határozóragos alakjai *hol?* kérdésre — *F. G.*: Elektromos meghajtású vagy villamos hajtású? — *R. L. G.*: Egyre inkább bonyolítjuk? — *F. G.*: Meditáció egy Bartók-téma *felett* — *F. G.*: Főként — főképp — főleg — *F. G.*: Zablatint (zablatént) — *F. G.*: Elkérődzik — *F. G.*: Operatív — *F. G.*: Elmagyarosodik — megmagyarosodik 377

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHL. 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,—Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 „
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencsény József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	44 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	40 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, kilencedik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáriródlom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ...	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Hexendorf Edü</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ós- és néptörténet forrástudománya	35 „
<i>Ligeti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig	18 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	10 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században	14 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere	12 „
Alak- és mondattani gyűjtelék (Szerk. <i>Pais D.—Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere	18 „
<i>Magdics Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	15 „
<i>Hadrovics László</i> : Jövevényyszó-vizsgálatok	18 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében ..	12 „
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben	9,50
<i>Zsilka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József</i> : A magyar helyesírás rendszere	9 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben	16 „
<i>Hegedüs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében	19 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században	35 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—II.	250 „
<i>H. Molnár Ilona</i> : Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben	15 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szathmári István: Szenczi Molnár Albert nyelvtanának új kiadása ürügyén

Deme László: Nyelv és nyelvészet a tudományostechnikai forradalom idején

Takács Lajos: Adalékok a nyomdai elválasztás automatizálásához

Lieselotte Schiefer: Londoni közlés Sajnovicsról és Gyarmathiról 1854-ből

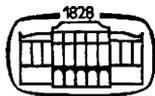
Vértes O. András: Mikor jelent meg a Demonstratio nagyszombati kiadása

Erdődi József: Pro domo annoque

Mizser Lajos: Az érdemjegyek elnevezései a diáknelvben

Herczeg Gyula: Főnevek sajátos állítmányi szerepkörben

Kőháti Zsolt: A Játékosok és szeretők stílusáról

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÉVFOLYAM 1971. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szathmári István</i> : Szenczi Molnár Albert nyelvтанának új kiadása ürügyén	385
<i>Deme László</i> : Nyelv és nyelvészet a tudományos-technikai forradalom idején	395
<i>Takács Lajos</i> : Ádalékok a nyomdai elválasztás automatizálásához	407
<i>Lieselotte Schiefer</i> : Londoni közlés Sajnovicsról és Gyarmathiról 1854-ből	413
<i>Vértes O. András</i> : Mikor jelent meg a <i>Demonstratio</i> nagyszombati kiadása	415
<i>Erdődi József</i> : Pro domo annoque	417
<i>Mizser Lajos</i> : Az érdemjegyek elnevezései a diáknyelvben	418

Íróink nyelve

<i>Herczeg Gyula</i> : Főnevek sajátos állítmányi szerepkörben	420
<i>Köháti Zsolt</i> : A Játékosok és szeretők stílusáról	426

Nyelv és iskola

Feladatok az általános iskola nyelvtani anyagához	430
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Szende Tamás</i> : Anyanyelvünk hangzásáról	442
--	-----

Nyelvjárásaink

Vas megye földrajzi neveinek összegyűjtése. <i>Hadrovics László</i> : A földrajzi nevek tudományos feldolgozása — <i>Barabás Jenő</i> : Földrajzi nevek a néprajzi kutatásban	454
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Tompa József</i> : Thaly Kálmán „Pilátushoz küldi vacsorára” szólásának stílustörténeti tanulságai	467
<i>Zsoldos Jenő</i> : Derogál — Kontraband — Sláger — Szibarita — Unitárius	469
<i>Országh László</i> : Propeller — Pléd és tartán — Revolver	476
<i>Reuter Camillo</i> : Bagifona — Vajsok-tanya — A z-sülés egy érdekes esete	480
<i>Bernáth Béla</i> : Adja a bankot	483

MAGYAR NYELVŐR

95. ÉVF.

1971. OKTÓBER – DECEMBER

4. SZÁM

Szenczi Molnár Albert nyelvtanának új kiadása ürügyén

1. Mostanában — igen örvendetesen — sok szó esik a legkülönbélebb fórumokon a nyelvművelés elvi és gyakorlati, nagyobb és kisebb jelentőségű, sőt a legapróbb részletekig menő kérdéseiről. Ezt az is mutatja, hogy Akadémiánk első, Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya ezt a témát tűzte ki az ideai közgyűlésen megvitatásra. Mindez nyilvánvalóan nem véletlen. Társadalmunk, amelynek valamennyi tagja egyre inkább a köz, a közösség embere is lesz (ennek az összes követelményével együtt); mindennapi életünk, amely hihetetlen gyorsasággal változik, fejlődik — szinte parancsolóan megköveteli, hogy nyelvünk a közlés minden szintjén maximálisan betöltse szerepét, vagyis hogy pontosan, híven, továbbá mások számára érthetően és ugyanígy érthetően közvetítse gondolatainkat, érzéseinket, akaratunkat, hangulatunkat stb. Ehhez járul(hat) hozzá — nem kis mértékben — a nyelvművelés, és ezért mondhatjuk, hogy nyelvünk ügye, a nyelvművelés ügye valóban közügy, mindnyájunk közös ügye.

Lőrincze Lajos „Nyelvművelés — nyelvi műveltség” című közgyűlési előadásában találóan fogalmazta meg a mai nyelvművelés legfőbb feladatait: „... a nyelvhasználat hibáit megállapítani, a nyelv pontos, jó ismeretét kiterjeszteni, népi méretűvé tenni”; és ugyancsak helyesen emelte ki vele kapcsolatban — mintegy követendő sajtószóként — azt, hogy emberközpontúnak, illetőleg közlésközpontúnak kell lennie.

Mindehhez a következőket fűzném hozzá. Talán célravezetőbb volna — a nyelvművelésnek mint mostanában önálló diszciplínának és a gyakorlati nyelvművelésnek a számára egyaránt —, ha ennek a fontos (társadalmilag közvetlenül hasznos) nyelvészeti tudományágnak két változatát különböztetnénk meg. Szűkebb értelemben az alkalmazott nyelvtudománynak azt az ágát jelentené, amely a nyelv meglévő, elavuló és — főként — újonnan keletkező elemcinek (hangalakú variánsok, szavak, szókapcsolatok és kifejezések, alak- és mondattani jelenségek stb.) a helyességét, illetőleg helyes használatát vizsgálja, továbbá a nyelvi helytelenségek nyesegetésével és ezeknek helyesekkel való pótlásával, valamint a helyes formáknak a terjesztésével, továbbá új (lehetséges) nyelvi formáknak az életre hívásával a nyelv fejlődését, gazdagodását segíti. Tágabb értelemben pedig egyrészt a tipikus nyelvhasználati hibák számbavételét, másrészt a beszélők nyelvi öntudatának a fölébresztését, illetőleg megszilárdítását, a nyelvi és nyelvhasználati (grammatikai, helyesírási, stilisztikai stb.) ismereteknek a terjesztését, sőt „népi méretű” elterjesztését, tudatosítását, továbbá mindazokat a tevékenységeket foglalná magába, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy a

beszélők a nyelvi-stiláris eszközöket minél célszerűbben, ugyanakkor minél gazdaságosabban, hatásosabban és szebben használják fel.

Hadd tegyem azonban hozzá az itt említettekhez — különösen ami a nyelvi öntudat fölébresztését, ébren tartását, sőt megszilárdítását illeti —, hogy a tágabb értelemben vett nyelvművelésbe nyelvünk múltjának, a nyelvünket formáló nagy költők, írók, valamint nyelvtudósok életművének — és ezzel együtt a nyelvünk jogaiért, felemelkedéséért, minden tekintetben korszerűvé és ugyanakkor széppé, kifejezővé tételéért stb. folytatott hosszú küzdelemnek — a széles körökben való megismertetése is szervesen beletartozik. Csak az lehet ugyanis büszke anyanyelvére; csak az törődhet igazán saját nyelvi műveltségével; csak az érezhet felelősséget az egész társadalom nyelvi kultúrája iránt; csak az igazodhat el a mai nyelvhasználathoz kapcsolódó kérdések között, aki látja a múltat, a tegnapot, mindazt, ahogyan eljutottunk a mához.

És még egyről nem szabad elfelejtkeznünk! Tudniillik arról, hogy a nyelv alakulása, fejlődése a mindenkori gazdasági, politikai, társadalmi és az ezektől is meghatározott művelődésbeli viszonyoknak a függvénye, és ennek megfelelően más és más a nyelvművelés (feladata, módszere stb.) az egyes korszakokban. Vagyis hol a szűkebb, hol a tágabb, hol meg a mindkét értelemben vett nyelvművelés érvényesül, amint — egy kissé más vonatkozásban — Lőrincze Lajos is rámutatott az ideai akadémiai közgyűlésen. Úgy gondolom, hogy napjainkban mindenképpen a tágabb értelemben vett nyelvművelésnek kell az előtérben állnia, természetesen oly módon, hogy azért a másikat se hanyagoljuk el.

2. Nemrégiben jelentette meg újra — Décsy Gyula értő és szép bevezető tanulmányával — az amerikai Indiana Egyetem Szenczi Molnár Albertnek először 1610-ben közzétett magyar nyelv tanát, egyre szaporodó, rendkívül hasznos kiadványsorozatában („Indiana University Publications” Uralic and Altaic Series, Volume 98; Mouton & Co., The Hague, 1969.).

Ezúttal — a fentebb kifejtetteknek megfelelően — nem a szakmai szempontokat helyezve előtérbe, mindenekelőtt a szélesebb értelemben vett nyelvművelés szemszögéből üdvözölném örömmel ezt a rangos kiadványt. Talán egy kissé furcsán hangzik, mégis így mondhatnám: elsősorban nem azért, mert Szenczi Molnár Albert — immár hozzáférhető grammatikája és az egyéniségét, jelentőségét bemutató tanulmány révén — ismét „ható tényező” lesz a külföld nyelvtudományában. Hanem sokkal inkább azért, mert ez új kötettel és benne a nyelvtannal foglalkozván — éppen a nyelvi öntudat megerősítése, múltunk jobb megismertetése céljából — többször felidézünk nemes alakját, továbbá örök értékű műveit: nyelvtanán kívül szótárait, költői ihletettséggű zoltárait stb., amelyekkel oly nagy mértékben járult hozzá a magyar nyelv felfedezéséhez, felméréséhez és rendszerezéséhez, a korabeli anyanyelvi műveltség emeléséhez és — hosszabb távon — nemzeti kincsünk: irodalmi nyelvünk kialakulásához.

Persze — ha jelenlegi célkitűzésünknek megfelelően második helyen is — föltétlen rá kell mutatnunk e kiadás nyelvtudomány-történeti jelentőségére. Bár a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1968-i tudománytörténeti konferenciája [anyagát l. „Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)” szerk.: Szathmári István. Tankönyvkiadó. Bp., 1970.] és a múlt évi székesfehérvári Sajnovics-ünnepség keretében megrendezett nyelv-

tudomány-történeti szimpozion (ismertetését l. MNy. 66: 504–6; anyaga megjelenőben) hazai viszonylatunkban hozott — és minden bizonynal még hoz — bizonyos föllandülést, e nagyon fontos diszciplína jelenlegi helyzetével akkor megelégedve.

Mai modern — nemritkán modernkedő — korunk valahogy nem szívesen foglalkozik az elmúlt századok tudományával, tudósaival. Mindezt bizonyítja — a mi területünkön maradván — nemcsak a nyelvtudomány-történet háttérbe szorulása, hanem az is, hogy gyakran nem vesszük figyelembe az elődök felhasználható (rész)eredményeit; hogy egy-egy túlságosan általános, ezért semmitmondó megjegyzéssel „értékeljük” műveiket vagy egész munkásságukat; stb. Pedig sem a mát nem érthetjük meg, sem a holnapot nem alakíthatjuk a tegnap biztos ismerete, eredményeinek — természetesen kritikus — felhasználása nélkül, nem beszélve arról az erkölcsi hatásról, azokról a módszerbeli tanulságokról, amelyeket az elődök élete, munkássága szinte kínálva kínál.

Nos, ez a kiadvány Szeneci Molnár grammatikáját ismét a „kezünkbe” adja, a bevezető tanulmánnyal pedig példát mutat arra, hogyan kell a ma szemével „értékelni” elmúlt századok tudósainak maradandó műveit.

Végül azért is örömmel kell fogadnunk e XVII. század eleji grammatikánk újra való megjelentetését, mert — az ugyanebben a sorozatban napvilágot látott másik négy hasonló kiadással együtt (Budenz „Magyar-ugor szótár”-a, ugyancsak Décsy Gyula bevezető tanulmányával, a 78. számként 1966-ban; Sylvester grammatikája és Sajnovics „Demonstratio”-ja, Thomas A. Sebeok előszavával, az 55., illetőleg 91. számként 1968-ban; és Gyarmathi „Affinitas”-a, a Zsirai Miklóstra való emlékezéssel, a 95. számként 1968-ban) — felhívja figyelmünket arra, hogy a nyelvtudomány-történet föllandítása érdekében is meg kell jelentetnünk fontos kiadatlan munkákat (ilyen például Révai Miklós „Magyar Szép Toll” című korai stilisztikája), és újra ki kell adnunk — a mai követelményeknek megfelelően — hozzáférhetetlen vagy alig hozzáférhető szintén jelentős alapvető műveket (Sebestyén Árpád például egy szép recenziójában a Corpus Grammaticorum modern kiadásának szükségességét latolgatja: MNyelvj. 15: 117).

3. Most pedig lássuk magát a kötetet, először is a bevezető t a n u l m á n y t („Introduction. Albertus Molnár Szenciensis and His Hungarian Grammar of 1610” V—XVII).

Décsy Gyula nagy körültekintéssel és hozzáértéssel, továbbá valóban mai szemmel tájékoztatja az érdeklődőt mindarról, ami a legfőbb vonásokat illetően eligazíthatja Szeneci Molnár Albert életművének és még inkább nyelvatanának a megismerésében, illetőleg tanulmányozásában. Képet kapunk itt közelebről a latin nyelvnek és grammatikának a középkori Nyugat- és Közép-Európa kultúrájában betöltött egyeduralgó szerepéről (a *grammatika* a latin nyelvtant, a *grammaticus* a latin nyelvten íróját jelentette!), de arról is, hogy a latin megtanítására éppen didaktikai okokból hogyan hívják segítségül ebben az időben az iskolamesterek az anyanyelvet, és hogyan szüremkednek be hasonló okból és célból a latin grammatikába a vulgáris nyelvi jelenségek — gyakran a megfelelő latin nyelvekkel szembeállítva (megtéve ezzel az első korai lépéseket az egybevető, kontrasztív nyelvten felé) — sőt hogyan jutunk el a már két nyelvű és végül az egy vulgáris nyelvet tárgyaló grammatikákig. Ebben a sorban helyezi el Décsy Gyula Sylvester János három

művét: a *Rudimenta grammatices Donati*, a *Puerilium Colloquiorum Formulae* című latin nyelvkönyvféléket (Krakkó, 1527.) — ezeknek a magyar nyelvű része tulajdonítható Sylvesternek — és a *Grammatica Hungarolatina* című, méltán híres nyelvtant (Sárvár — Újsziget, 1539.), amely az első enemű munka Közép- és Kelet-Európában. Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Vngarica* című, magyar nyelvű helyesírási szabálygyűjteményének létrejöttét — helyesen nem az előbb érintett fejlődési folyamat folytatásának tekinti a szerző, mert ezt már nem utolsósorban a reformáció nyelvszemléletének a hatására (I. Szathmári István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp., 1968. 142) közvetlenül a magyar nyelv érdekei hozták létre (jóllehet persze Dévai Bíró Mátyás mintaként figyelembe vette a korabeli német és lengyel ortográfiákat is).

Igy jut el aztán a tanulmány Szenczi Molnár Alberthez, a XVII. század egyik legelragadóbb magyar tudós egyéniségéhez („one of the most fascinating scholarly personalities in Hungary . . .” IX) és az e kötetben fénymásolatban közölt „*Novae Grammaticae Ungaricae . . . libri duo*” című nyelvtanához, az első olyan műhöz, amely tudatosan a magyar nyelv grammatikájának készült. Ezután megismerkedünk Szenczi Molnár igen változatos életútjával, különösen kiemelve a Németország egyes városaiban töltött tanuló- és alkotó-éveket, továbbá a korabeli magyarországi állapotokat, és mindig rámutatva e jeles tudós nem mindennapi egyéniségének alakulására, valamint sorban megjelent maradandó műveinek értékeire.

Figyelemre méltó érdekessége e tanulmánynak mindaz, amit az első teljes magyar nyelvtanról és — főként — mai jelentőségéről olvashatunk. Rámutat Décsy arra, hogy Szenczi Molnár munkájában feltárja anyanyelvének fonológiai, helyesírási, nyelvtani és szintaktikai szerkezetét („The phonological, orthographical, grammatical, and syntactical structure of his mother tongue” XV), néhány oldalon pedig — *Observationes* és *Canones* címen — előadja nézeteit a magyar nyelv sajátos vonásairól, és ez utóbbiakat nyelvünk első tipológiai jellemzésének tekinthetjük. Megtudjuk azt is, hogy mennyire ismerte nyelvtanszerzőnk a korabeli latin, német, francia nyelvtanokat, és hogy a nyelvi forrást illetően csak a korabeli bibliára és saját — rendkívül gazdag — anyanyelvi ismereteire támaszkodhatott. Végül csak helyeselhetően — rámutat a szerző arra, hogy Szenczi Molnár Albert nyelvtanában sok alaki variánst felsorakoztat, vagyis „leír” és nem „előír”: Viszont azáltal, hogy műveiben már rendszerint csak egy variánssal élt, és így bizonyos normát követett, igen nagy hatással volt a magyar irodalmi nyelv kialakítására, nem feledkezve meg műveinek — különösen a zoltároskönyvnek és a bibliának — számos kiadásáról, továbbá arról, hogy grammatikája (mivel latinul íródott) hosszú időre a magyar nyelvről szóló ismeretek forrása lett a nyugat-európai tudósok számára. És — ezt már mi tesszük hozzá —, hogy a jelentősége ma is megvan, azt éppen ez új — hasznos és szép — kiadás is igazolja.

4. Décsy Gyula tanulmányához — inkább kiegészítésképpen — h á r o m m e g j e g y z é s t fűznék.

A latinnak és a latin grammatikáknak a vulgáris nyelvtanok létrejöttében betöltött szerepét jól megvilágítja a XVI. századi magyarországi humanizmus helyzete. Minket különösen közelről érint a humanizmusnak az a hajtása, amely Erasmus és az erasmisták (Melanchthon stb.) tanítása nyomán vulgáris — nálunk magyar — nyelvű irodalmat eredményezett. Ismeretes, hogy Eras-

mus igen korán, már 1520 táján kezdte látni a „lingua vulgaris” jelentőségét. Persze sem ő, sem tanítványai nem önmagukért kedvelték a nemzeti nyelveket, hanem egyszerűen azért fordultak feléjük, hogy egyrészt minél több ember számára hozzáférhetővé tegyék az „eredeti forrásokat” (az evangéliumokat és Szent Pál leveleit), másrészt hogy megkönnyítsék vele a három szent nyelv, mindenekelőtt a latin megértését és elsajátítását. Az előbbi körülmény — nálunk is — biblia- és egyéb fordításokhoz (és a fordítás még a legprimitívebb fokon is két nyelv szavainak, jelenségeinek az egybevetését jelenti, azaz mintegy „felfedeztet” a fordítóval annak a nyelvnek a jelenségeit, amelyre a fordítás történik!), az utóbbi pedig nyelvtanok, nyelvtanfelék, szótárak stb. létrejöttéhez és mindkettő anyanyelvünk felfedezéséhez, a nyelvi öntudatosodáshoz, a kiterjedtebb magyar nyelvű irodalom megindulásához vezetett. És mindjárt tegyük hozzá, hogy a humanisták mindehhez megadták a filológiai (nyelvi-nyelvészeti, retorikai, stilisztikai) módszert is. (L. bővebben és bibliográfiai utalásokkal Szathmári István i. m. 47–9.) Nem lényegtelen továbbá, hogy a XVI. században a humanizmussal egyidőben hat a reformáció, és minden területen érvényesül egyik legfőbb törekvése: a nép nyelvén szólni a néphez (l. i. h. 49–52). Úgyhogy nálunk a humanisták rendszerint a reformátorok közül kerülnek ki, és megfordítva: a magyarországi humanizmus képviselői jobbra a nemesség alsóbb rétegeiből származó tudós prédikátorok (Komjáti Benedek, Pesti Gábor, Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás stb.), akik munkásságuk (fordításaik, szótáraik, nyelvtanaik, prédikációs kötetek és egyéb vallásos irataik stb.) révén közvetve, sőt már közvetlenül is a népre hatnak. Ilyenformán igaz ugyan, hogy például Dévai Bíró Mátyás a maga ortográfiájával — mint ahogy Décsy Gyula jelezte, és mi is utaltunk rá fentebb — más utat képvisel, mint Sylvester, de csak részben. Annyiban tudniillik, hogy munkája létrejöttében a reformáció szemlélete hatott nagyobb mértékben. De azért a humanista hagyományok ott munkálnak nála is . . . És Szenczi Molnár lényegében ezt az utat folytatja.

Helyesen jegyzi meg Décsy Gyula, hogy a XVI. századi iskolai nyelvtanokban a vulgáris elem előtérbe nyomul a latin rovására, s így a nyelvtanírók a latin mellett saját nyelvük grammatikáját is megírták. Erre a típusra hozza aztán példának Sylvester híres munkáját (VII). — Hadd említsem itt meg, hogy a korábbi eltérő nézetek felülvizsgálása és a valódi arányok kiderítése céljából külön tanulmányban foglalkoztam a következő kérdéssel: milyen nyelvtant írt valójában Sylvester János? Bizonyítékaimat három csoportban sorakoztattam fel. Az elsőben foglalkozom a nyelvtan magyar és latin részeinek mennyiségi arányával, Sylvesternek a latin, illetőleg a magyar nyelvtan tanítására vonatkozó tanácsaival, továbbá a nyelvtanból közvetlenül adódó egyéb érvekkel (Sylvester nyilatkozatai hazája iránti szeretetéről s arról, hogy a magyar sem alábbvaló, mint akár a latin vagy más nyelvek; a nyelvtan műszavai; címe; stb.). A második csoportban kerül sor az idevonatkozó előzmények (a nyelvtan létrejötte, forrásai, célja; Hegendorf Rudimentája; a Gyermeki beszélgetések; stb.) tárgyalására. Végül a harmadikban térek ki Sylvesternek a későbbi írásaiban (Újtestamentum-fordítása, levelei) és az egész életművében (a nyelvtani szabályok érvényesítése; helyesírási rendszere; hatása; stb.) megmutatkozó érvekre. — E vizsgálódások eredményeképpen végül is azt állapíthattam meg, hogy bár Sylvester nyelvtana két nyelv grammatikája, mégis a m a g y a r javára billen benne a mérleg, vagyis a Grammatica Hungarolatina valamelyest nagyobb arányban a mi nyelvünk grammatikája, mint

a latiné. (L. Népr. és Nytud. XII [1968]: 53–61 és Nyelvészeti Dolgozatok 80. sz.)

Végül azzal kapcsolatban, hogy Szenczi Molnár nyelvtana „leíró” és nem „előíró” jellegű (azaz több alaki variánst felsorakoztat, de ezek használatát illetően ritkán foglal állást, viszont a gyakorlatban már — szinte következetesen — csak az egyik variánssal él; l. XVI), a következőket jegyezém meg. XVI–XVII. századi nyelvtanaink között Szenczi Molnár grammatikája igen fontos — mondhatnánk: szabályos, törvényszerűen várható — előrelépést jelent irodalmi nyelvünk normarendszerének kikristályosodásában betöltött szerepét illetően is. Aszerint ugyanis, hogy az egyes nyelvtanok, nyelvtanfélék nyelvünk mely területeit és milyen elmélyültséggel vizsgálják; hogy az anyanyelv szempontjai mennyire kerülnek bennük előtérbe a latinéval szemben; és végül, hogy milyen mértékben járulnak hozzá irodalmi nyelvünk kialakulásához (normáik száma, hatásuk stb.) — a fejlődésnek h á r o m f o k á t különíthetjük el. — Az első fokot, az első alkorszakot a XVI. század s benne Sylvester és Dévai Bíró munkássága jelenti. Az első, magyar nyelvet is tárgyaló munka s az első helyesírási összeállítás megjelenése kétségtől igen nagy jelentőségű. Ezek ugyanis szabályaikkal, normáikkal a magyar helyesírás, nyelvtan, stilisztika és nyelvművelés alapjait vetik meg, továbbá reguláikkal erős lökést adnak a magyar nyelv egységesülésének, normalizálódásának. Ennek ellenére az is jellemző rájuk, hogy nyelvünknek csupán egyes területeit vagy e területek egyes jelenségeit „fedezik fel”, és csak ezeknek vagy ezek némelyikének használatát foglalják szabályba. Mindehhez járul, hogy a korviszonyok miatt jelentékenyebb hatást nem fejthettek ki. — A második fokot — ide számíthatjuk a XVII. század első felét a negyvenes évekig — Szenczi Molnár nyelvtana, illetőleg munkássága képviseli. A *Novae Grammaticae . . . libri duo* című munka a latin grammatika befolyásától ugyan nem mentesen, de a magyarnak, egy vulgáris nyelvnek a bemutatását tűzi ki feladatául. Eközben nyelvünknek sok fontos helyesírási, hangtani, alak- és mondatnani, sőt stilisztikai sajátosságát „felfedezi” és rögzíti. Ezenkívül azzal is több elődeinél, hogy — mint már utaltunk rá — szinte mindenütt több alakváltozatot felsorol, majd a paradigmákban és műveiben már jobbra a kiválasztott alakváltozatot juttatja uralomra. Mindezzel, továbbá helyesírásbeli változtatásaival és az úgynevezett protestáns helyesírás elterjesztésével s nem utolsósorban azzal, hogy ő már a szó legtéljesebb értelmében hatni tudott, nagyban hozzájárult irodalmi nyelvünk kialakulásához. — A harmadik fokot jelenti Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György, Pereszlenyi Pál, Kövesdi Pál, Misztótfalusi Kis Miklós és Tsétsi János nyelvtana, nyelvtani jellegű műve, illetőleg munkássága; időben a XVII. század második fele, a negyvenes évektől a XVIII. század elejéig. Ezt az alkorszakot a következők jellemzik. Nyelvtanaink még inkább elszakadnak a latin grammatikáktól (a teljes „szakítás” — úgy gondoljuk — Misztótfalusi művében következik be!), s ennek arányában érvényesítik mindjobban a magyar szempontjait. Állandóan gyarapítják a normák számát. Most már mind nagyobb mérvű a hatásuk. És legfőbb jellemzőjük az, hogy e korszak grammatikusai a nyelvtan nagy területein belül az előző időktől eltérően immár nyelvünk részletjelenségeit is szemügyre veszik, és tárgyalják műveikben, gyakran szabályokba is foglalva használatukat. — Természetesen szigorú határt nem lehet vonni az egyes alkorszakok között. Valójában egységes folyamatról van szó, amely buktatókkal, visszaesésekkel, de előre mutat. (Vö. Szathmári i. m. passim.)

5. És most, ez új kiadás „ürügyén” — mintegy a szélesebb értelemben vett nyelvművelés igényeinek is eleget téve — hadd világítsam meg egy kissé Szcenci Molnár Albert e g y é n i s é g é t, és hadd mutassak rá mint n y e l v t u d ó s n a k a jelentőségére.

Bár a XVI. század végének és a XVII. század első harmadának ez a nyughatatlan egyénisége rövid, fél évszázados életének alig a felét töltötte itthon, Magyarországon (egyetemi tanulmányai alatt és után — mint ismeretes — hosszabb-rövidebb ideig tartózkodott Németország egyetemi városaiban: Drezda, Wittenberg, Heidelberg, Strassburg, Altdorf, Nürnberg, Marburg stb.; többször megfordult Svájcban; bejárta Olaszországot; stb.) — fő jellemvonásaként mégis az ő s ö k, a m ű l t, a s z ű l ő f ő l d, a c s a l á d í r á n t é r z e t t s z e r e t e t é t j e l ö l n é m m e g. 1604-ben megjelent Magyar — latin szótárának előszavában nem kis büszkeséggel mondja el, hogy ősei a székelyek nemzetségéből származtak, akik tisztább magyar nyelvvel dicsekedhetnek („qui linguam Hungaricam penes se esse gloriantur”), és hogy a család egyik tagja Hunyadi Mátyás katonája volt. Szó esik ugyanitt Mátyusföldről, a Duna mellett felállított malomról, amelyről a család a „Molnár” nevet kapta, és amely őseit Szenc egyik gazdag családjává tette. És lehet-e megindultság nélkül olvasni 1610-ben kiadott magyar nyelvtanának példamondatait, amelyekben szinte feltárul elyöntünk az itthon töltött élete. A helyhatározós vonzatokat tárgyaló részben ilyenekkel találkozunk: „Szentzen lettem ez világra”, „Polonba megyec”, „Gyõrre vel Gyõrbe kélzülóc”, „Debrecenben tanult”, „Calsára ment”, „Góntzõn neveltetett fel”, „Budában vel Budán laknac”, „Colofvárban fzületett . . .” (Novae Grammaticae Ungaricae . . . libri duo . . . 190—1).

De nem mutat mást naplója, levelezése sem. Akár pénzbeli segítséget kér az otthoniaktól (mert a nincstelenség napjai sokszor elkövetkeznek vándorlásai közben), akár beszámol eredményeiről, életfolyásáról, tapasztalatairól, terveiről, szűkebb pátriája — szavakban is kifejezve vagy csak rejtetten, mintegy a gondolatai mögött — mindig ott van szinte minden megnyilatkozásában.

Csak így érthetjük meg, hogy a szenciek — a város vezetői és a rokonok, ismerősök — meg-megújuló leveleikben hívják és állandóan várják haza. (L. Szcenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátva kiadta: Dézsi Lajos. Budapest, 1898. passim.)

A szülőföld iránti szeretetéből egyenesen következik másik fő jellemvonása: minden tettével n é p é t, n e m z e t é t akarta s e g í t e n i, mindekenélőtt művelté tenni. Azt írja például az 1607-ben először és azóta máig számos kiadásban megjelent református énekeskönyvnek, a „zsoltár”-nak az előjáróbeszédében, hogy nem a „gazdagító tudományokat” kívánja követni, hanem „az ollyakat, amellyekkel legtöbбекnek használhat az mi nyomorgó hazánkban”. Ezért dolgozza fel — Európában az elsők között — egész nyelvünket tudományosan: a szókincset szótáraiban; a hang-, alak- és mondattani jelenségeket kora legmagasabb színvonalán álló nyelvtanában; ezért adja ki a „megjobbított” Károli-bibliát; ezért fordítja le költői ihletettséggel a zsoltárokat; ezért teremti meg a magyar teológiai-filozófiai műnyelvet Kálvin Intitutiójának a magyarra való átültetésével . . .

Végül említsük meg még hallatlan t a n u l n i, t u d n i v á g y á s á t; páratlan szerénységét és utoljára, de nem utolsósorban: e m b e r s é g é t, kedvességét, d e r ű s egyéniségét, amely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy mindenütt hamar megszerették: németek és franciák, svájciak és olaszok, protestánsok és katolikusok egyaránt . . .

6. És mi jellemezte Szenczi Molnár Albertet, a nyelv tudóst? Az eddig felsorolt — és részben ide is vonható — vonásokon kívül (természetesen a kor színvonalát véve alapul) mindenekelőtt az alapos felkészültség, a problémák biztos meglátása, a legalkalmasabb módszerek fölfedezése és biztos kezelése, továbbá a tudós önérzete és ugyanakkor alázata, a páratlan szorgalom és kitartás stb.

Így érthetjük meg, hogy rövid és zaklatott életében is olyan sokat, olyan kiválót és olyan maradandót alkotott. A magyar szavak és kifejezések eredetének, történetének kutatója nem nélkülözheti szótárait; nyelvtana nélkül hiányosak volnának XVI—XVII. századi grammatikai ismereteink; szép zsolttárai és bibliafordítása hiányában talán ma más volna irodalmi nyelvünk; stb.

Hadd említek meg ezúttal néhány érdekességet, illetőleg a ma felé mutató vonást nyelvészeti munkáiból, és hadd szóljak arról, hogy milyen mértékben járult hozzá irodalmi nyelvünk kialakulásához — mindez egyúttal rávilágít Szenczi Molnárnak, a nyelvtudósnak a szerepére is.

Szenczi Molnár Albert szótárainak a jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy például az 1604-ben megszerkesztett és kiadott magyar—latin rész első és egyetlen nemű munka maradt egészen a XIX. századig.

Egyéniségére is fényt vet ahogyan megérik benne a szótárírás gondolata. Már szinte gyermekkorában észrevette, hogy iskoláinkban nincsenek megfelelő tankönyvek, s különösen hiányzik egy megfelelő latin—magyar szótár (l. Latin—magyar szótára 1604-i kiadásának előszavában). Azután Göncön, Károli Gáspár körében többször fültanúja nyelvészeti, etimológiai fejtegetéseknek, vitatkozásoknak (l. ugyanott). A legerősebb és immáron elodázhatatlan indíttatást azonban Kassán, magántanítószkodása közben kapja, amikor Dasypodius strassburgi professzor latin—német és német—latin szótára a kezébe kerül: „Dictionarium Petri Dasypodii Latino Germanicum et vice versa Germanico Latinum, cum primum Cassoviae puer vidissem, ingemui derepente, quod nos Vngari tali thesauro ut videbatur, destitueremur. Cujus imago postea semper inhaesit atque obversata est animo meo”. (A Latin—magyar szótár előszava.) Tehát tanulói és tanítói gyakorlatában vette észre legelőször a szótár szükségességét, s tulajdonképpen már ekkor megfogadta, hogy meg fogja írni a latin—magyar és magyar—latin szótárt. Meg is tette, és — mint céloztunk rá — nem akármilyen fokon.

Szenczi Molnár szótára, az első ilyenmű betűrendes munka, egyébként lexikográfiai tekintetben különbözik mai utódaitól. Tudniillik nemcsak a megfelelő magyar szavakat, kifejezéseket közli, hanem fogalmi magyarázatokat, sőt — művelődési célkitűzéseiből eredően — új ismereteket is nyújt. Gyakoriak benne a személy- és földrajzi nevek, az irodalmi, képzőművészeti, politikai, társadalomtörténeti stb. műszavak, s nemegyszer utal a szerző magyarországi vonatkozásokra és személyes élményeire (l. pl. a következő szavakat: *Ostracif-mus, epigramma, comoedia, Strassburg*).

Emeljük ki még azt is, hogy a Latin—magyar szótár előszava fontos helyesírási megjegyzéseket tartalmaz. Itt mondja el tudniillik Szenczi Molnár — az idegenekre is gondolva —, hogy hogyan jelöli a magyar hangokat. A hagyományok révén kialakult helyesírási szokás tiszteletben tartására utal mindjárt az első mondatával, majd a továbbiakban a régi és korabeli magyar helyesírás ismeretében több idegen (héber, német, lengyel, cseh stb.) helyesírási eljárást mérlegelve foglal állást saját gyakorlata s elvei mellett (pl. a cs hanggal

kapcsolatban arra utal, hogy mások *ch*, *cs*, *ts* jelölésével szemben — a lengyelre és a csehre hivatkozva — a *cz-s* írásmódot fogadja el, s rámutat — szintén jó érzékkel —, hogy a mi *cs* hangunk azonos a német nyelv *tſch*-sel jelölt hangjával), — és ezzel mintegy a mai úgynevezett kontrasztív (összevető) nyelvtanoknak válik korai előfutárává. (A szótárakra vonatkozólag részletesebben I. Melich János: A magyar szótárírodalom. NyF. 46. sz. Bp., 1907. 130 kk.; Szathmári István i. m. 169—74.)

7. Szenczi Molnár Albert munkái közül — különösen a nyelvtudomány számára — a szótárakéhoz hasonló fontosságú a most újból megjelentetett *g r a m m a t i k a*. Bár Szenczi Molnárnak a magyar nyelvtan megírására vonatkozó afféle „fogadásáról”, mint amit szótárával kapcsolatban emlegetünk, nincs tudomásunk, mégis úgy gondolom, hogy ez is természetes folyamánya volt addigi munkálkodásának. A tanulók Győrben, Debrecenben; a Károli Gáspár körében, Göncön eltöltött idő; a kassai házitanítókodás; majd a Németországban folytatott tanulmányok mind-mind közelebb viszik ahhoz az elhatározáshoz, hogy a fordítás és a tanítás (továbbá tanulás) megkönnyítése végett megszerkessze a latin—magyar és a magyar latin szótárt, és ugyanakkor megalkossa a nyelvünk szerkezetét számba vevő s a használatát bizonyos szabályokba rögzítő nyelvtant. A szótárak elkészülte után nyilván a szótárak fordítása és Károli bibliájának „egyengetése” közben — hisz mindkettő jobbra nyelvtani, összehasonlító nyelvtani feladat! — érik meg benne véglegesen a nyelvtanírás gondolatának valóra váltása. Természetesen csak ösztönözhatték a humanista latin, görög, héber nyelvtanokon kívül az akkoriban már közkézen forgó német grammatikai munkák (A. Ölinger, L. Albertus, J. Clajus stb.) és Ramus latin, majd francia nyelvtana stb. Ez utóbbiak a nemzeti önértékét is megmozgathatták. Ilyenformán Móríc hesseni tartományi grófnak a magyar nyelvtan megírására való felszólítása és pártfogása — egyébként neki ajánlja munkáját — sokkal inkább az anyagi lehetőséget adta meg, mint az eszmét és indíttatást.

Ezúttal nincs mód rá -- és nem is volna célszerű --, hogy akár csak fő vonásaiban is bemutassam ennek a nyelvtannak a forrásait, a fölépítését, és hogy értékeljük az egyes részeit stb. (I. erről Szathmári i. m. 174—231). Jelentőségére, nyelvtanirodalmunk kialakulásában és fejlődésében betöltött szerepére már fentebb — a XVI—XVII. századi nyelvtanirodalom történetének három alkorszakát tárgyalván — rámutattunk. Talán nem lesz azonban érdektelen, ha külön is szólunk Szenczi Molnár Albert nyelvészeti munkáinak, mindenekelőtt nyelvtanának a h a t á s á r ó l.

Ő az első nyelvészeti irodalmunkban — mint már jeleztük —, aki immár hatni tud nyelvtanával, s aki az abban rögzített nyelvhasználati szabályokat és elgondolásokat addig egyáltalán nem tapasztalt mértékben terjeszthette, mégpedig nemcsak a műveltebbek, hanem szinte az egész magyar nép körében.

Levelezése, naplója arról tanúskodik, hogy itthon és külföldön egyaránt várták grammatikáját. Asztalos András nagyszombati polgár például így nyilatkozik 1610 eleji levelében, amelyben hazatérésre ösztönzi Szenczi Molnárt: „Adja az úr Isten, hogy azt a munkát, kit jó rész szerént elvégzett Kegyelmed, minden hozzávaló szükséges dolgokkal tellyességgel elvégezzen, (mely az magyar grammatica, az mint a Kegyelmed leveléből értem) hazájában békességgel és jó egészséggel jöhessen. Bizonyára az magyar grammaticát akarnák sokan látni, kiváltképpen azok, az kik közöttünk magyar nyelvet

akarnának tanolni” (Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irománya 338; 1. még Alsted és Polanus Amandus levelét, uo. 332 – 4, 328 – 9 stb.).

Megjelenése után sok példányban küldhette Magyarországra, és eljutatta külföldi tudós barátainak, ismerőseinek is. Ezt írja például naplójában: „1610. 3. Augusti mentem be Heidelbergába salutálni az ott való popularisokat [értsd: nyolc magyar egyetemi hallgató], kiknek ajándékoztam Grammatikákat; írtam Magyarországra, Patakra és egyébűvé” (uo. 52; 1. még uo. 350, 351 – 6, 360 – 1, 361 – 2, 362 – 3 stb.).

Nincsenek adataink a hazajutott példányok számáról; arról sem, hogy az iskolákban milyen mértékben használták. Vannak azonban olyan tények, amelyek arra engednek következtetni, hogy mind a tudós férfiak körében, mind az iskolákban – az akkori viszonyokhoz képest – elterjedt lehetett. A „*Novae Grammaticae . . . libri duo*” még a katolikus Pázmány tetszését is megnyerte (l. uo. 366); a későbbi nyelvtanok általában hivatkoznak rá, Pereszlényi Pál pedig egyenesen „plagizál” tőle. Mindehhez vegyük hozzá, hogy – a „Molnár Albert levelezése”-ből is kitetszően – főként a reformáció hatására, szinte minden városban és nagyobb faluban létesítettek iskolát, amelyben magyar nyelvtant is tanítottak.

Szenczi Molnárnak a nyelve, nyelvhasználatára elsősorban mégsem a grammatikája révén hatott, hanem a szinte számtalan kiadásban s a viszonyokhoz képest bizonyára mindig nagy példányszámban, századokon keresztül megjelent egyéb művei révén. Mindjárt hozzá kell azonban tennünk, hogy nagy műveiben – különösen a zoltárfordításban és a vizsolyi biblia új kiadásában – nemcsak saját nyelvének a hatásával kell számolnunk, hanem a Károliéval is. A Károli-biblia nyelve roppant befolyással lehetett rá gyermekkorától kezdve: ez volt az egyetlen példatára külföldi munkálkodása idején; zoltárfordításában is igyekezett átmenteni Károli szövegét (vö. Horváth János: *A reformáció jegyében. Bp., 1953. 329*); a vizsolyi biblia nyelve csaknem sértetlen volt számára még az „egyengetés, jobbítás” közben is; stb. Mindamellett a zoltárok nyelve és stílusa mégiscsak a Szenczi Molnár Albert nyelve és stílusa, és – amint utaltam rá – az a változtatás sem lényegtelen, különösen az irodalmi nyelv alakulása szempontjából, amelyet elvégzett a vizsolyi biblián. És mindehhez tegyük hozzá, hogy – az eddig mondottakból is nagyon érthetően – Szenczi Molnár Albert és Károli Gáspár nyelve nem eshetett, nem esett messze egymástól.

Szótárai életében háromszor, halála után kétszer jelentek meg. – Zoltárai csak a XVII. században mintegy 30 kiadásban láttak napvilágot, s a későbbi kiadások száma is egy évszázad alatt meghaladja a 40-et (egyébként elterjedt nemcsak a reformátusok, hanem az unitáriusok s más felekezetek körében is; vö. Szabó T. Attila: *Kézírtos énekeskönyveink és verses kéziratunk a XVI – XIX. században. Zilah, 1934. 25 – 30*). – A teljes vizsolyi biblia – amelynek az eredeti szövegén jöllehet Szenczi Molnáron kívül századokon keresztül sokat javítottak, módosítottak, de amely sajátos nyelvi és stílárius jellegét mégiscsak megőrizte – 1940-ig 100-szor hagyta el a sajtót, s hogy a lényegében azonos nyelvű és stílusú zoltárokkal együtt mennyire népszerű volt és mennyire hathatott a magyar nép nyelvére, beszédére, azt legjobban mutatja az a tény, hogy a többek között számos szó és szólás került át a Károli-bibliából népünk nyelvébe (vö. Csúry Bálint: *Károli bibliafordításának nyelvi hatásához. MNy. 36: 238 – 48, ill. Károlyi-émlékkönyv. Bp., 1940. 112 – 22*), és hogy sok költőnk, prózaírónk (Csokonai, Arany, Tompa, Ady, továbbá

Oláh Gábor, Tóth Árpád, Áprily Lajos, Szabó Lőrinc stb., ill. Kemény Zsigmond, Tolnai Lajos, Móricz Zsigmond, Kodolányi János stb.) nyelvén is ott a nyoma a vizsolyi bibliának (vö. Juhász Géza: Károlyi és költészetünk. Károlyi-emlékkönyv 123–40; a Károli-biblia fogadtatására, bírálatára, hatására vö. még Horváth János i. m. 326–9). — Végül a maguk korában népszerűek voltak Szenczi Molnár posztillái, imádságos könyve stb. és elsősorban a prédikátorok körében — Kálvin Institutiójának fordítása.

És most tegyük fel a kérdést: vajon m i n e k k ö s z ö n h e t ő Szenczi Molnár Albert nyelvi hatása? Úgy gondolom, mindenekelőtt annak, hogy a Károli örökét folytatva — sőt talán nem túlozunk, ha azt mondjuk: továbbfejlesztve — a korábbi nyomtatványok *i-ző* nyelvjárása helyett az *é-ző*, illetve az *ő-ző*vel szemben az *e-ző* beszédmódot választotta, és egy táji szélsőségektől mentes, ugyanakkor több nyelvjárás jelenségeit magában foglaló, kiegyenlített, normalizálódni és egységesülni kezdő nyelvhasználati típust teremtett. — Az elmondottak alapján a deákok kialakította nyelvhasználat mellett (l. Papp László: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. NytudÉrt. 25. sz. Bp., 1961.) — valahol itt (vagy itt is) kell keresnünk mai irodalmi és köznyelvünk bölcsőjét, induló, kezdeti szakaszát.

3. Végezetül pedig Szenczi Molnár Albert nyelvtanának új — példamutató. — kiadása alkalmából csak azt kívánhatjuk, hogy régi értékeink jelenjenek meg minél nagyobb számban; hogy még erőteljesebb lendülettel folyjon nyelvtudományunk történetének alapos, a ma felé mutató feltárása; hogy a tágabb értelemben vett nyelvművelésnek megfelelően minél szélesebb köröknek ismertessük meg múltunk — benne nyelvtudományunk — kiemelkedő alakjait és ma is tanulságos műveit . . .

Szathmári István

Nyelv és nyelvészet a tudományos-technikai forradalom idején*

Ezt a témát még a tél elején, a TIT-nek egy szakosztály-vezetőségi ülésén röppenttettem fel, s így lett azután az idejünnepi héten elhangzó előadás-sorozatnak listavezetője. Tavalyi, visszapillantó megnyitómmal szemben („Egy ezredév küzdelme anyanyelvünk fejlődéséért” címen megjelent: *Valóság* 1970. 8. sz.) ez évben az előretekintést éreztem sürgetőnek; ha nem is épp újabb ezer évre, de mindenesetre térben az orrunkon, időben pedig a következő öt percen azért jóval túlra.

Azt már fogantatásakor sejtettem, hogy a felvetett kérdés nem marad majd hozzászólások nélkül. Hiszen történelmi-társadalmi oldaláról e folyamat máris a tudományos érdeklődés előterében áll; ami meg nyelvi vetületét — vagy igazságosabban fogalmazva: nyelvi komponensét — illeti, az húsába vág nemcsak szűkebb szakmánknak, hanem egész társadalmunk fejlődésének. — Azt azonban aligha gondoltam volna akkor, hogy saját témámhoz magam is csak hozzászóló leszek már. Pedig így lett: „Az emberi szó jelene és jövője” címen ez év márciusi és áprilisi számában tizehét írot és két tudóst szólaltatott meg

* Megnyitó előadás a magyar nyelv hetén

az Új Írás, pontosan erről a kérdésről: mi lesz a nyelv sorsa a tudományos-technikai forradalom sodrában. Igaz: a nyelvtudományról ott nem volt szó, s a nyilatkozatra felkértek között nyelvész nem is szerepelt mindeddig. De ez nem bennünket jellemez, legföljebb azt az árnyékot, amelyet egyes, „a szavak egérfarkába kapaszkodó” kollégáink tevékenysége vetett ránk, a közvélemény pedig igaztalanul kivetít egész szakmánkra.

De félre a tréfával! A rágalom csak akkor kínos, ha igaz; az igaztalanak meg a tett a legjobb cáfolata. S azt, hogy a magyar nyelvészek felelősséget éreznek a szavakon túlmenően a társadalmi beszédgyakorlatért is, mégpedig térben és időben egyaránt elég széles horizonttal, azt azért nem is ez az elég korai témafelvetés bizonyítja egyedül, hanem egy jó polcnyi ilyen tárgyú produktumunk az utóbbi két évtized terméséből.

Ám akkor térjünk a tárgyra; beszéljen most is a tett!

1. A tudományos-technikai forradalomról sokat beszélnek ma világszerte, és elég sokféleképpen. Definíciója is épp csak alakulóban van. De a szocialista társadalmak marxista igényű gondolkodói számára annyi máris világos: ez a világesemény, illetőleg a világfejlődésnek ez az etapja, nem technikai kérdés elsősorban, hanem társadalmi; s bármennyire a kapitalista világfélen találjuk ma legelőrehaladottabb fokon, nem annak a társadalomnak jellemzője és vívmánya, hanem az immár oszthatatlan emberi világnak. S hogy most épp a kapitalista részen fut fel, az nem társadalmi, csak technikai bázisának jellemzője; az viszont, hogy épp a proletárforradalmak és a megvalósuló szocializmus korszakában, az már a lényegéhez tartozik.

Az átmeneti paradoxon mindenesetre fennáll: hogy ahol a fejlődésnek ezt a fokát technikailag már elérték, ott társadalmilag még nem; és megfordítva: ahol a társadalmi feltételei már megvolnának a kiteljesedésének, ott a technikai fejlődés az ugrásra készülés stádiumában van még. Ám az egyenlőtlen fejlődés törvényét ismerve, ez a pillanatnyi ellentmondás aligha ejthet kétségbe bennünket; habár néha megtéveszthet. Ez kiviláglik abból, hogy egyes társadalomtudósok, látván az ellentmondást a Nyugatnak technikai és társadalmi fejlettsége között, felvetik magunkra nézve a tudományos-technikai forradalom „szocialista alternatívájának” gondolatát. Ám ez kifejtetlenül arra utalna, hogy ennek a fejlődésnek akkor van egy kapitalista fő vonala, vagy legalábbis egy — a szocialistával egyenrangú — „kapitalista alternatívája” is.

Csak hogy a tudományos-technikai forradalom az emberiség fejlődésének folyamatában nem állapot, hanem tendencia, melynek magva az egész termelő emberiségnek a technika fölé emelése, mégpedig az egyes — és minden egyes — termelőnek tudományos szintű kiképzése és állandó továbbfejlődésre ösztönzése révén; s az egyéniségnek olyan széles tömegeiben és olyan méretekben való felszabadításával és kibontakoztatásával, amilyenre semmiféle osztályrendszeren alapuló társadalom nem volna képes. A tudományos-technikai forradalom — mint fejlődési szakasz az embernek a természethez való viszonyában — alapvetően a szocializmussal tartozik össze az emberek egymás közötti viszonyfajtaik közül. Ezért ha két út van — amint napjainkban van is —, nem a Nyugat az egyik és a miénk a másik; a fő vonal a miénk, ha fejletlenebb is pillanatnyilag; s hozzá képest a másik forma nem egyszerűen „kapitalista alternatíva”, hanem inkább „kapitalista torzulás”.

Mint tudjuk ugyanis: a tudományos-technikai forradalomnak az — egyénekig bontott — társadalmi jellemzője éppen az, hogy benne a termelők képzettsége és állandó öntovábbfejlesztése közvetlen termelőerővé válik, technikai szükségletté növekedik; s ezért tömegméretekben kell megjelennie a gondolkodó — és alkotó gondolkodása segítségével állandóan tovább és tovább haladó — átlagember típusának. — E folyamatnak már most is jelentkező kapitalista torzulása éppen abban áll, hogy a technikai meg az emberi oldal ott átmenetileg elválnak: a gondolkodási és továbbfejlődési készség, ami a természet és a termelés fölötti uralmat biztosítja, a társadalmat manipulálók szűk rétegére korlátozódik, s ezzel egyben a többi ember fölötti uralom biztosítójává is válik; a belőle kimaradt manipulált tömegek pedig megrekednek a részmunkájukhoz szükséges idomítás szintjén. Ám ez egyelőre nem vevődik ott észre, s a termelés sem szenved kárát. Hiszen azt az egyént, aki a minimálisan szükségelt továbbfejlődésre nem képes s így kiesik a termelésből, pótolja a tartalékhadserég. S maga a — manipulációk révén nagyfokú fogyasztásra kényszerített — átlagember sem észleli ember alatti fokra szorítottágát, sőt a kultúrát helyettesítő civilizáció élvezete még egyfajta előrehaladási érzetet is táplál belé.

2. Mi köze van az elmondottakhoz a nyelvnek, nyelvhasználatnak, és rajtuk keresztül a nyelvtudománynak? Sokkal több, mint az a felületes szemlélő gondolná, akinek képzetében a nyelv nem több, mint a mindennapoknak — figyelemre sem méltatott — reflexszerű automatizmusa, a nyelvtudomány pedig — nem is egészen ok nélkül — a mumusként rögzült iskolai nyelvtan, legföljebb még a helyesírás szabályaival súlyosbítva!

A nyelv a társadalmi embernek társadalmi levegője. Levegő nélkül nincs biológiai élet, nyelviség nélkül nincs társadalmiság. Épp ezért nem érezzük a jelentőségét egyiküknek sem; illetőleg csak akkor, ha baj van velük. A levegőét, ha eltömődik a bunker szellőzője, és fuldokolni kezdünk; a nyelvért meg akkor, ha kilépünk saját természetes nyelvi közösségünkől egy másikba, s egyszerre társadalmilag értéktelenné, hasznosíthatatlanná zsugorodik minden tapasztalatunk, közölhetetlenné minden gondolatunk. Akkor döbbenünk rá, hogy emberségünk mennyire nyelviségünkhöz kötött. Pedig már legkisebb korunktól az: az előttünk járt nemzedékek tapasztalatait ezen keresztül vettük át, fogalomvilágunk és gondolkodásunk ennek segítségével alakult ki és rögződött bennünk; s mindezek továbbfejlődésének is a nyelv az eszköze és a közege. Emberi mivoltunk a nyelviséghez tapad nemcsak a gondolkodás, de még az érzékelés, sőt az érzés területén is.

A fejlődés mai fokán az egyén nemcsak a társadalomba kapcsolódik a nyelven keresztül, annak segítségével, hanem még a természet valóságával is ezen át jut érintkezésbe. Valamikor, a fejlődés kezdetén, az egyéni képzetek s a belőlük kikristályosodott társadalmi fogalmak a valóságból szűrődtek ki, s a társadalmi tevékenység csak kontrollálta őket. Ma már forcsítva van: a kisgyermek — a nyelviség révén — a társadalom beszédgyakorlatában kialakult kész fogalmakkal találkozik először, s a valóságon csak kontrollálja tartalmuk és terjedelmük érvényét és határait. A rajta kívül álló dolgoknak társadalmiaknak is, természetieknek is kapcsolatait és mozgástörvényeit is nyelvi élményeken keresztül észleli először. Térbeliség, időbeliség, okság és következményesség, ellentét, rész-egész viszony, és minden egyéb valóságtörvény, hamarabb rögzül gondolkodásában a tükröző nyelv, mint a tükrözött dolog oldaláról.

Ellenőriznie persze kell őket; de felfedeznie már nem, e feladatot a társadalom hosszú évezredek tapasztalásával már megoldotta helyette.

Bonyolult és komplex társadalmi feladatát a nyelv azért tudja ellátni, mert kétosztatú eszköz; mert jelzései minőségileg eltérnek az állatvilágban használtaktól. Jelzések ugyanis az állati hangmegnyilatkozások is: a kotlás-tyúk csucsorgó hangja például kifejezi azt az örömét, hogy enivalót talált a csirkéinek, informálja a kicsiket erről a tényről, sőt arra ösztönzi őket, hogy egyszerre összeszaladjanak. E feladatokat látja el az emberi kommunikáció jelzések egysége, a mondat is: kifejezi a különben érzelhetetlen pszichikai tartalmat, ezáltal informálja a partnert, sőt — cselekvésbeli, szóbeli vagy magatartásbeli — reagálásra is készíti.

De az emberi jelzés — a mondat — nemcsak tudósít, hanem ábrázol, megjelenít; mert nem elsődleges és osztatlan jelzés, hanem másodlagos és szerkesztett. A beszéd szolgálatában ott áll a nyelv, mely elemeivel utalni képes a valóság részleteire és viszonyaikra; s így lehetővé teszi, hogy egy-egy jelzés képzetek egész raját idézze fel: fogalmakét és viszonyaikét is. Az állati jelzés mögött az idegállapot, az emberi mögött a gondolat az uralkodó tartalom. A gondolat, ami a valóság szerkezetét nemcsak elemzi, hanem — a beszéd révén, a nyelv segítségével — analitikusan tükrözi is. Minden, amit az ember a természetből megismert a vele való küzdelem során, otthagya lenyomatát a nyelvben, akár tény, akár összefüggés. S ezzel az ember olyan eszközre tett szert, amelynek segítségével már nemcsak észlelni és kifejezni lehet, hanem kombinálni is: következtetni a megismertből a még ismeretlenre.

3. Mi a jövője a nyelvnek, a nyelviségnek? Helyettesítheti-e a fejlődés során valami másfajta közlésrendszer? Terjedési formái persze szaporodhatnak, és súlypontjuk akár áttolódhat az egyikről a másikra. Például az élőbeszéd már régen megosztotta uralmát az írással. S ahol ma ismét tért hódít — rádióban, televízióban —, ott is másodlagosan jelentkezik, hiszen jórészt írott szövegek felolvasásaként. Ám az írás csak tartósított válfaja a beszédnek, nem ellenlábasa. És a morzeábécé? Az is nyelvi szöveget közvetít mindig, az írott forma betűinek anyagi, de nem lényegi átalakításával.

Jelrendszert nem ismerünk mást, csak a nyelvet. A morze jelszint alatti rendszer, a jel elemeit transzformálja. A többiek meg mind jel fölöttiek: jelzésrendszerek. Az indiánok füstjelzései, a tengerészek úgynevezett zászlónyelve, a közlekedés utasító, értesítő és eligazító táblái. Jelzések, mert kifejeznek, informálnak, felhívnak. De nagyon primitívek, mert ábrázolásra képtelenek, fogalmilag szegények vagy épp üresek. Az ilyesféle rendszerekre való áttérés megfosztaná az embert a világ analitikus-szintetikus látásától: a gondolkodástól. A motiválatlan, szerkesztetlen, globális jelzések fokán egyszer már keresztülment az emberiség. De épp az állatvilágból való kiemelkedés kezdetén; s épp azzal lépett tovább, hogy elhagyta, túllépte ezt a fokot, felbontva a jelzéseket jelekre.

Említik a képiséget, mint a nyelviség lehető helyettesítőjét. Igaz: a nem verbális művészetek (a képzőművészet is, a zene is) a szó kikapcsolásával, közvetlenül hatnak. De az érzelmvilágra elsődlegesen, valamiféle rezonancia kiváltásával; s az értelemre-akaratra csak ezen át. S a másik véglet: a világ sarkalatos összefüggései kifejezhetők — és megérthetők persze — matematikai és algebrikus képletekben, a nyelviség kikapcsolásával is. — De gondolkodjunk csak: mi is a kommunikáció! Összehangolt rendszerek interakciója; azaz

egyéneknek olyan egymásra hatása, amelynek feltétele a használt jelzések — vagy a szerkesztésük alapjául szolgáló jelek és használati szabályaik — ismerete. Az indiánok azért „értik” a füstjelzéseket, autósaink meg a közlekedésrendészeti táblákat, mert „ismerik”, mert az értelmüket előzőleg közösen rögzítették. Ne is kérdezzük, hogyan; — a nyelviség segítségével.

S persze a zene meg a képi közlés értéséhez-élvezetéhez magas fokú kulturáltság kell, a matematikai vagy algebrai képletek megalkotásához és megfejtéséhez is sok-sok ismeret és magas szintű gondolkodás. Nyilván nem véletlen, hogy az egyiket élvezni, a másikat érteni — mégpedig a nyelviség kikapcsolásával — csak azok képesek, akik e magas szintű készségeket már elsajátították — mégpedig a nyelviség talaján, annak segítségével. — És általában is számolnunk kell vele: a biológiai fejlődésben az állatnál az idegrendszert megjelenése, az embernél az idegközpont másodlagos funkciójának, a gondolkodásnak kifejlődése a minőségi ugrás. S így minden, amit a jóslatok e fok helyébe újként próbálnak állítani, az vagy erre alapul, vagy inkább visszafelé mutatna, mintsem előre. Mert természetátalakításnak, társadalmiságnak, gondolkodásnak és nyelviségnek eddigi összefonódottsága azt mutatja: e komponensek szükségszerűen járnak együtt, létük és tökéletesedésük sorsa közös; de épp ezért egyikük sem hagyható el az együttesből, s nem is cserélhető valami másra; különösen a mainál egyszerűbbre nem.

Gondoljuk csak végig: mi is rejlik az ember nyelvisége mögött! Az ember mint biológiai lény, része a valóságnak, magasan fejlett és sajátos formája a világunk egységét jelentő anyagnak. Gondolkodása a biológiai mozgásból kinőtt magasrendű képesség, de változatlanul anyagi megalapozottságú és kötöttségű. S mit tükröz, mit tükrözhet az emberi gondolkodás? Minthogy a tükröző agy és a tükrözött világ is egyazon alapanyagnak csak más-más lét-és mozgásformája: gondolkodásunkban nem tükröződhet más, mint a valóság szerkezete. S mik vannak a valóságban? Dolgok, amelyek e valóságnak összefüggésekbe ágyazott részei; s amelyek jellemző sajátságokat hordoznak. E sajátságait az észlelés statikusnak, állapotszerűeknek, vagy dinamikusnak, változásszerűeknek jelzi.

Az anyagnak, a valóságnak ezt a szerkezetét tükrözi gondolkodásunk. Már magának az észlelésnek mindig van valami tárgya, s e tárgynak vannak jellemzői. Az elemi logikai ítéletben ez a két mozzanat jelenik meg: amire gondolunk, s amit gondolunk róla. Ez az alapszerkezet vetül ki mondatainkba. A két fő pólus bennük: az alany (amiről beszélünk), s az állítmány (amit mondunk róla). A fő mondatrészek talaján válnak ki azután a fő szófajok. Az alany oldalán a főnév, amivel a dolgokat megnevezzük, az állítmány oldalán a melléknév, mint a dolgok statikus, tulajdonságszerű jellemzőinek (s ennek fajtájaként a számnév, mint mennyiségüknek) megjelölője; majd az ige, amely a dinamikus, mozgásszerű jellemzők jelölésére képes.

Mindez olyasfélével jelez, hogy amíg az ember része marad az anyagi világnak, s amíg a világgal való aktív kapcsolatának az őt környező valóság a fő tárgya és az agy az irányító központja, addig a társadalmi egymásra hatásnak sem igen születhet olyan más eszköze és szisztémája, amely alapjaiban eltérne a mostanitól.

4. Mindeddig „a” nyelvről, „a” nyelviségről beszéltünk általában. De a valóságban „a” nyelv nincsen, csak nyelvek vannak: konkrét társadalmak konkrét nyelvei; s így az egyént sem „a” társadalom fogja át „a” nyelviséggel.

hanem valamely konkrét társadalom a saját nyelvisége révén. Ennek a konkrét nyelviségnek „anyanyelv” a neve. Az anyanyelv nem valamiféle romantikus dolog, hanem egzisztenciális jelentőségű realitás: a fogalmaknak áttétel nélküli rögzítője és felidézője, a gondolkodásnak reflexszerűen spontán hordozója és átadója; az egyének társadalmi embersége.

És mindjárt itt a nagy ellentmondás! A biológiai emberből az anyanyelve segítségével válik gondolkodó és társadalmi ember. Mindenkit az anyanyelve kapcsol az emberiség nagy családjába; — de azon belül rögtön el is szigeteli tőle, mert az anyanyelvek nagyon sokfélék. Az anyanyelvet mint kategóriát nem lehetne kiiktatni a fejlődésből; s a konkrét anyanyelveket sem lehet más-sal helyettesíteni, mert minden adott társadalom nyelvében hordja történetét, világszemléletét, gondolkodásmódját, egyéniségét. A soknyelvűségnek valamilyen módon való megszüntetése — ha sikerülne is — az emberiség sokszínűségének, sokarcúságának megszüntetése volna. Ám a soknyelvűség a mai formájában hallatlanul nagy nyűg az egyén, a nemzet, sőt az egész emberiség nyakán. És hátrányai a mai fejlődésben még csak fokozódnak, növekednek.

Csak úgy röptében gondoljuk végig! A „nagy nemzetek” fiai eleve „világnyelvet” beszélnek ugyan; de világnyelv sem egy van, hanem több, s számuk a fejlődés során még szaporodhat. Ezért már náluk is megindult — legalábbis alkotóképes felsőbb rétegekben — az idegen nyelvek tanulásának igénye. A kis nemzeteket nem az igény, hanem a kényszer hajtja erre: a maguk nyelve a szűk határokon túl semerre sem kapcsol; a „világszínvonal” megközelítéséhez eleve csak idegen nyelvek elsajátítása árán juthatnak. A nemzetiségi helyzetben élők pedig még egy fokkal nagyobb hátrányban vannak: nekik már az állampolgári fokra emelkedéshez is idegen nyelvet kell megtanulniuk: az államszervező nemzetét.

Mit jelent mindez időben és energiában? Azt, hogy a különféle helyzetű embereknek fogékony és termékeny fiatalokból négy-hat-nyolc-tíz évet kell elfecsérelniük — ismeretek szerzése vagy alkotó munka helyett ismeretszerzéshez szükséges eszközök megszerzésére. S akkor is mindig azzal a tökéletlenséggel küszködve, amit az idegen nyelven való tanulás jelent; meg azzal a kisebbségi érzéssel sújtva, amit a nem tökéletesen birtokolt idegen nyelven való beszélés előidéz. S ez a feszültség nemhogy csökkenne, hanem szükség-szerűen nő, hiszen a tudományos-technikai forradalom emberének „világszínvonalon” kell naprakész ismeretekkel és állandó továbbfejlődési készséggel bírnia.

De nem is csak a nyelvek sokfélesége jelent problémát; a társadalmi fejlődésnek ez az új szakasza magukban az anyanyelvekben is szétrétegződési tendenciákat indít, illetőleg erősít fel. Csak a két legfontosabb síkot ragadjuk ki! Az egyik a szakmásodásnak-szaktudományosodásnak természetes következménye: olyan sajátos, szűk érdekű és zárt szókincsváltozatoknak (terminológiáknak és nomenklatúráknak) a kialakulása, amelyek fogalmi tartalmuk tekintetében akkor is távol maradnak a kívülállók számára, ha nyelviileg sikerülne is közelebb vinni őket hozzájuk. — A másik sík a mondataalkotásé: a tudományos gondolkodás növekvő egzakttsága olyan bonyolult mondat-szerkesztési szisztémát igényel és teremt, amely az átlagszinttől, a mindennapokétól egyre jobban elszakad; s ha nem szakadna, az inkább gátolná, mintsem szolgálná a fejlődést.

E veszélyek tekintetében mutat az anyanyelveken belüli mozgás igen nagy hasonlóságot a világ soknyelvűségével; sőt a nyelvi kérdés a tudományos-technikai forradalom általános folyamatával. Mert mindegyiküknek problémáit

meg lehetne oldani „máról tegnapra” módszerrel is. Magát a történelmi folyamatot azzal a — sokszor már érvényesült — kannibalizmussal, hogy amelyik egyén a társadalmon belül, s amelyik társadalom az emberiségen belül lemarad, az elhullik, s a szerencsésebbek majd kitöltik előbb-utóbb az így támadó űrt. A nyelvi folyamat kérdését meg úgy — erre is van történelmi példa jócskán —, hogy a szerencsésebb „nagy nyelvek” lassan háttérbe szorítják a kisebbeket, s a kényszerintegrációnak ezzel az ismert módszerével kiküszöbölődik a soknyelvűség feszültsége. S megoldódhatna az egyes társadalmakbéli nyelvi gondolkodási szétretegződésnek a problémája is oly módon — ami nem is csak elméleti lehetőség —, hogy a társadalom szétválik egy szűkebb „gondolkodó-manipuláló” meg egy szélesebb „végrehajtó-manipulált” rétegre; s ez az utóbbi egyre bonyolultabb műveletsorokat irányító gombokat nyomogat, és egyre tökéletesebb kibernetikus ellenőrzőrendszerek vizuális vagy akusztikai jelzéseiből állapítja meg — szinte mechanikusan, az idomítás szintjén —, hogy mikor melyiket kell megnyomnia.

5. Ezeknél a „máról tegnapra” mutató kísérleteknél föltétlenül jobb, bár még mindig nem az igazi, a „máról holnapra” való megoldás is. Az össztársadalmi mozgásban ez a felgyorsult fejlődésnek olyan fokú lassítását igényelné, hogy a lemaradottak beérhessék az előretörteket. Ez, ha megoldható volna is, a fejlődés általános fékezését jelentené; ám épp a mi államainknak egyelőre nem késleltetni-, hanem nagyon is sietni- és behoznivalóik vannak inkább. — A soknyelvűség okozta problémák megoldásában egyfajta máról holnapra való megoldást ad a nyelvtanítás intenzitásának növelése, de még a fordítógéppel való kísérletezés is. Az első sikeresen kiszolgál még egy-két nemzedéket, átsegítve a legégetőbb problémákon; de csak elitjében, széles tömegeiben aligha. A második, a gépi fordítás pedig, csak a „kommersz műfajokban” kecsegtető, már a műszaki leírásokban sem sokkal biztat, a tudományos prózában meg még kevesebbel.

S mi a helyzet az anyanyelvekben jelentkező szétretegződési tendenciákkal? A szakszókincseket lehetne éppen — nagy erőbedobással — anyanyelvűsíteni, s így közelebb hozni az átlagos beszélő mindennapi nyelvkincséhez. De ez a nyereség nem kis veszteséggel járna. Az anyanyelvi szakkifejezésnek ugyanis van egy jó tulajdonsága meg egy rossz. A jó tulajdonsága: hogy ismerős elemekből áll, ismerős módon szerkesztődött, s ezért könnyebben eligazít, elhelyezi a vele jelölt fogalmat a fogalmak, s így a megjelölt tárgyat a tárgyak világában. De rossz tulajdonsága ugyanez. Mert ismerős elemekből állván s ismerős módon szerkesztődővén, jelentéstanilag könnyen félrevezető lehet, s esetleg rosszul helyezi el a fogalmat a többi között. Legyen a példánk ez a szó: *kommunikáció*. Aki megtanulta, az tudja róla, hogy mit jelöl: azonos jelrendszert vagy jelzésrendszert használható két egyednek kölcsönös és komplex intellektuális egymásra hatását. Mit tudnánk magyarul mondani helyette? Azt, hogy *gondolatközlés*? A *közlés* egyoldalúságra utalna, a kommunikáció viszont kétoldalú; a *gondolat* is tartalomszűkítő megjelölés volna, mert a kommunikációban érzélem és akarat is szerves tényező. Vagy mondjuk azt: *közlekedés*? Ez a szó foglalt. Próbáltam ilyent: *közölködés*; de derűt fakasztott, okkal. Mondjuk rá, hogy *érintkezés*, vagy: *egymásra hatás*? Tág és agyonterhelt jelentésű mind a kettő. — S a *struktúra* sem helyettesíthető mindig azzal, hogy *rendszer* vagy *szerkezet*; s persze a *dialektikus materializmus* megnevezése-ként sem aratott sikert ez a kapcsolat: *rugalmas anyagelvűség*.

Az idegen szakszónak is van egy hátránya meg egy előnye. A hátránya, hogy jelentésében nincsenek kapaszkodók, a vele jelölt fogalmat tartalmában-terjedelmében ismernünk kell ahhoz, hogy értsük. Az előnye ugyanez: hogy nincsenek félrevezető kapaszkodóink a jelentése megállapításához; s így aki tartalmát-terjedelmét ismeri, az egyértelműen érti és használja. Nem beszélve arról, hogy a maga nemzetköziségével az idegen szakszó nagyban megkönnyíti különféle anyanyelvű szakmabeliek összehangolódását, kölcsönös megértését; túlzás nélkül mondhatjuk: a fejlődés világfolyamatába való belekapcsolódást.

És persze elvben meg lehetne állítani annak folyamatát is, hogy mondat-szerkesztésünk a tudományos prózában egyre bonyolultabbá válik. De a bővítményszerű alárendeléssel nem azonos szorosságú a hozzátoldó mellérendelés; és más az okság, mint az előzmény, és más a következményesség, mint a rákövetkezés. A valóságbeli összefüggéseknek a fejlődő emberi gondolkodás egyre több árnyalatát, egyre szorosabb és differenciáltabb rendszerét ismeri fel; természetes, hogy ennek a gondolkodás kivetített formájában, azaz a szövegalkotásban is jelentkezik a nyoma. — Az egyszerű fogalmazásnak van egy nagy előnye: hogy könnyen felfogható. De egy nagy hátránya is: hogy szükségképpen egyszerűsít, minthogy nem a mondanivaló igényeiből indul ki, hanem a címzett felfogóképességéből.

Azt természetesen nem mondom, nem is mondhatnám, hogy a mai nyelvhasználatban ne volnának hibák, sőt visszaélések. Hiszen sokszor használunk fölöslegesen idegen szavakat, vagy nem idegen, de szükségtelenül bonyolult szakkifejezéseket. S elég gyakori, hogy fogalmazásunk körmönfonsága a gondolatnak nem összetettségét és igényességét tükrözi, csak zavarait. A tömegek nyelvhasználatától való eltávolodásban a fölöslegest nem igazolja és nem menti semmi sem. De nem volna jó a másik végletbe esni: valamiféle túlzó egyszerűskedésbe!

A jövőt szolgáló megoldásnak kétféle feladata van: egy azonnali meg egy nagyobb távlatú. Az azonnali: annak tekintetbevétele, hogy minden szöveggünk kommunikációs közeg, tehát valakihez vagy valakikhez szól, s ez a feladata nagyban befolyásolja megformálását. Ha szakközönségnek írunk, a pontosság a legfőbb erény; ha azonban szélesebb olvasórétegnek, akkor az érthetőség igénye fölötte áll még a pontosságénak is. Tudom: sokszor csattan ez az ostor újságíró barátaink hátán, akik egy-egy értekezleten, tájékoztatón „szakszintű” megfogalmazásban hallják vagy kapják az anyagot, s azt maguknak kell „közönség szintű” formára áttenniük. Ám az alighanem világos, hogy például kibernetikus a kibernetikusoknak a kibernetikáról mégsem beszélhet ugyanúgy, mint Mari néni Juli néninek a háztáji tehén fejéséről.

De — és itt már a távlati feladatok körébe érünk — a nagyvállóban folyó fejőgépes fejésről azért már Mari néni is némileg más módon szól. A technika gondolkodásban és kifejezésben mást követel, mint a hagyományos mindennapiság: egzaktabb fogalomalkotást, pontosabb gondolatfűzést. S ez jelzi, mi a távolabbra mutató feladatunk a fenyegető nyelvhasználati kettészakadás elhárítására: segítenünk kell az átlagember gondolkodásának-gondolatkifejezésének magasabb szintre emelkedését; vigyázva persze, hogy minél jobban elkerülje e szintnek gyermekbetegségeit, túlzásait, fölösleges kinövéseit.

6. A nyelviség tehát a továbbfejlődés során nemhogy veszítene jelentőségéből; ellenkezőleg: fontossága nő, szintje emelkedik, társadalmi szerepe kiteljesedik. Ahol e folyamat nem így halad, ott kapitalista torzulásnak vagyunk

tanúi (még ha nem kapitalista rendszerű államban is); tehát egyetlen ellentendencia sem lehet tartós. Amint látjuk: az anyanyelv — mint a fogalomalkotás és gondolkodás elsődleges és közvetlen eszköze — változatlanul hatékony és nélkülözhetetlen emelője marad az egyén emberré teljeseződésének. Mert a világnak történetileg kialakult soknyelvűsége egyhamar nem szüntethető meg; sem erőszakkal, sem anélkül, bármennyire hátráltatója is az emberiség integrálódása folyamatának. Ami szétretegződés meg az egyes nyelveken belül mutatkozik, az részben áthidalható, részben ki is küszöbölhető az átlagember gondolkodásának magasabb szintre emelésével, és más oldalon a fölösleges elrugaszkodás féken tartásával.

Am egyre kevésbé lehet már elodázni annak az egyre súlyosabb ellentmondásnak a hosszú távlatot kielégítő megoldását, ami a soknyelvűség ténye meg a világintegráció igénye között van. Kézenfekvő az a gondolat, hogy — az anyanyelvek jogainak és hatókörének csorbíthatatlan hagyásával — minden ország minden polgárának egyugyanazon „másodnyelvet” tanítsák. Ha azután ez válna a másodnyelvévé a tudományos, a technikai s általában a nem művészi igényű és érzelmi töltéstől mentes közölnivalóknak — sőt soknyelvű államokban esetleg a belső közéletnek is —, akkor minden nemzet és nemzetiség fiainak csak egy — ezt az egy — idegen nyelvet kellene megtanulniuk; s a nemzeti kultúrák múltbeli és újonnan születő értékei is egyetlen fordítással egyszerre közös kincsévé válhatnának az így egy csapásra kitágult és mindjárt össze is szűkült emberi világ egészének.

Erre a célra persze minden „nagy nemzet” készséggel és készen kínálja a maga nyelvét. Am a természetes nyelvek mind történelmi képződmények, magukban hordják kövületeként az őket kialakító társadalom fejlődéstörténetének millió sallangját, olykor vargabetéjét; csekély fokú bennük az egzaktitás és a racionalitás. És másrészt: bármelyik természetes élő nyelv válnék is általános másodnyelvvé, maga a tény objektíve jogtalan előnyökhöz juttatná annak a társadalomnak tagjait, amelynek ez az anyanyelve. S még inkább: szubjektíve olyan előnyérzetet plántálna beléjük, amely ma, de még a fejlődés további fokain is, föltétlenül káros és káros volna. Sztálin beszél ugyan a különféle nyelvek „békés összeolvadásának” lehetőségéről. De a folyamatot — ami nem is kétségtelen éppen — maga is csak a szocializmus világméretű győzelme utáni időkre tette, hangsúlyozva, hogy az ezt megelőző szakaszokban „csupán győztes és legyőzött nyelvek lehetnek”. (A szovjet nyelvtudomány kérdései. Szikra, 1950. 341.)

Nos: a szocializmus világméretű győzelme korszakának még előtte vagyunk, de az általános és közös másodnyelv problémája máris égető. Ezért nehéz ebben a szerepben másra gondolni, mint valamiféle mesterséges nyelvre. Itt a „mesterséges” jelző ugyan a „természetes”-nek ellentéte, de semmiképp sem a „természetellenes”-nek szinonimája. Sőt: e nyelvnek mind anyagában (tehát szókincsében és alaktanában), mind használati szabályaiban (azaz szerkezet- és mondattanában) a természetes nyelvek és nyelvhasználati formák hasznos vonásait kell egyesítenie. A valóság közvetlen elemzése mellett tehát a különféle rendszerű nyelvekre kell támaszkodnia; a szövegalkotás, szövegfelépítés előírásaiban még azt is tükrözve, hogy a nyelv nemcsak az információnak eszköze, hanem a kommunikációnak is.

Ezt a közös nyelvet persze már sokan megálmodták, néhányan megpróbálták megalkotni is. De a laikus-empirikus megszerkesztés, meg a szektaszzerű vagy legfőljebb mozgalmoszerű terjesztés aligha megoldás; mindkét

ütemet világszervezeti szintre kell emelni ahhoz, hogy sikere biztosítva legyen. S persze — mint minden világméretű kérdésben — itt is elsősorban a „nagy nemzeteknek” kellene belátással lenniük.

7. Eddig a nyelvről beszélve, azt láttuk: fontosságából az elkövetkező korszakban nem vehető sem „a” nyelv, sem az egyes konkrét nyelvek. S ezért igen sok a tennivaló az anyanyelvek kiművelése meg az emberiség soknyelvűségét ellensúlyozni hivatott nemzetközi másodnyelv létrehozása és elterjesztése körül. Az oroszánrészt e feladatok megoldásában természetesen a beszéd és nyelv dolgával hivatalból és hivatásból foglalkozó rétegnek, azaz a nyelvtudósoknak kell vállalniuk. Már a mai, nagyon sok arcú és sok irányú mozgás is arra mutat: a nyelvészet készül erre a feladatra, s lassanként fel is nő hozzá.

Végigpillantva a nyelvtudomány fejlődéstörténetén, azt látjuk: századunk máris megtörte a korábban csak történeti, csak jelenségvizsgáló és csak regisztráló szemlélet és munkamódszer egyeduralmát. Korunkat egyre inkább a leíró, rendszervizsgáló és a gyakorlatot alkotóan segítő szemlélet és munkamódszer jellemzi; habár az ehhez való közelítés nagy, talán a kelleténél is szélesebb szórású sokszínűséget mutat. Van olyan irányzat, amely a nyelvben formát és csakis formát lát; a másik pszichikai jelenséget és csak azt, a harmadik fizikai és csak azt. Mások a nyelvi anyagnak — helyesen felismert — rendszerszerűségét abszolutizálják, ismét mások a beszéd alapegységének, a mondatnak — kétségkívül fontos — szerkesztettségét. És így tovább, egészen a kapcsolatok és összefüggések matematikai desztillációjáig; vagy ellenkezőleg: addig menve, hogy a beszédet visszasorolják egyikül a sokféle kommunikációs forma közé.

Ennek a sokarcúságnak megfelelően a nyelvtudomány átmenetileg egymástól elszigetelt és egymással vitatkozó stúdiumok regimentjévé szakadozott: antropolingvisztikára, pszicholingvisztikára, illetve glosszematikára, logisztikára, szemiotikára, illetve matematikai generatív és egyéb nyelvészetekre. Azt látjuk: e sokféle közelítésnek mindegyikében van magva az igazságnak, de egyikük sem az igazság maga, bármennyire hiszi és hirdeti. Ám akárhogy is: a formális és atomizáló történetiség tézisére a leíró vizsgálódásnak ez a kavargó és széthúzó polifóniája történelmileg szükségszerű antitézis, amit majd a funkcionális szemlélet koncentrálni szeretne. A funkcionális szemlélet, amely nemcsak azt nézi már, hogy mi van a nyelvben és a nyelvhasználatban, hanem azt is, hogy mi miért, milyen szerepben és részértékben szolgálja azt, aminek érdekében az egész nyelviség létrejött és működik: a társadalom tagjai között megvalósuló kommunikációt.

Jelennek és múltnak ez a most még sok-sok külön patakként folyó, de előbb-utóbb egy nagy mederben összetorkolló és ott letisztuló vizsgálati folyama már most előkészület a jövő feladatára: a fejlődés aktív szolgálatára. A nyelvtudománynak, ha valóban tudomány akar lenni, tárgyát, a nyelvet, nemcsak vizsgálnia és magyaráznia kell, hanem segítenie is szerepének betöltésében és továbbfejlődésében. A magyar nyelvészetnek mint az anyanyelv tudományának azt kell — széles dialektológiai, történeti, grammatikai és stilisztikai felderítő munka bázisán — segítenie, hogy a magyar nyelv társadalmunkat a kommunikáció minden szintjén hatékony eszközként szolgálja; általános nyelvészetünknek pedig ezt a munkát az elmélet és a módszertan oldaláról kell támogatnia.

Mert a fejlődésnek bizony jócskán vannak problémái. Most csak egyet közülük, azt is futtában! Azt tapasztaljuk — és a vizsgálat fényében természetesnek is tartjuk —, hogy írott stílusunk, már ami a szövegalkotás módját illeti, eléggé elvált a beszéltől. Az írás — s persze az olvasás is — jobban elbírja a belsőleg zsúfolt és feszített szerkezetű mondat egységeket; az élőbeszédnek viszont a hamarabb lezáruló kisebb egységek sorozatos egymáshoz kapcsolása a jellemző szerkesztésmódja. Egy példával: „Az ablaknál álló bíró mereven nézte a kalapját fejébe csapva elrohanó vőlegényt”; ez az élőbeszédben így hangzana inkább: „A bíró az ablaknál állt, s mereven nézte a vőlegényt, amint a kalapját a fejébe csapja, és elrohan”. Maga a különbség nem aggasztó, a kérdéses kommunikációs formáknak szövegigénybeli eltérését tükrözi. Csakhogy ma, a hírközlésnek „neoakusztikus” korszakában, melyben a hanginger útján való ráhatás részesedése újra megnőtt, egyre gyakoribb, hogy írásban is hallgató, nem pedig olvasó számára fogalmazunk. S akkor persze úgy kellene, ahogyan azt az élőbeszéd szövegformálási törvényei kívánják. Mi viszont írott típusú szövegekkel terheljük a hallgatót; s megelégszünk az információ helyességével, nem figyelve a kommunikáció érdekére: arra, hogy a tartalom ebben a formában eljut-e — egyetlen hallással — a címzett agyáig.

Az általános nyelvészetnek azonban van ezen kívül egy másik, távlatibb horderejű feladata is. Vizsgálnia kell a kommunikáció általános kérdéseit; és keresnie a nyelvi „univerzálékat”, vagyis nyelvekben és nyelvhasználati formákban azt, ami bennük közös, és általánosan vagy majdnem általánosan emberi. A logikai megalapozottságú racionális közös eszköznek, a világméretű használatra közösen kialakítandó másodnyelvnek csak az erre irányuló tudatos és tudományos előkészület lehet a megalapozója. A nyelveknek öncélú és önelvű elemzése igen tanulságos, de ebben a kérdésben nem visz eléggé előre.

8. De nemcsak a nyelvészeké a nyelv; a mostaninál sokkal komolyabban kell vennie a nyelv dolgát az egész társadalomnak! Ma még túlságosan is kevesen értik azt, hogy az egyén és a társadalom gondolkodási szintjének mennyire pontos mérőeszköze a nyelvhasználati szintje; s ennek természet-szerű fordítottjaként: mennyire hatékony segítője lehet (vagy lehetne) a kifejezési kultúra emelkedése a gondolkodási kultúráénak. Iskoláink többsége, sőt oktatásügyi vezetésünk is kevéssé érzi még, hogy az anyanyelvi nevelés — mint egyben egzakt fogalomalkotásra és helyes gondolatformálásra nevelés — egyáltalában nem a magyar szakos tanár reszortfeladata, hanem az egész tantestületnek közös ügye: általános embernevelési feladat. S még kevésbé érezzük azt, hogy mai közéleti nyelvhasználati szokásaink mennyire tükrözik, sőt terjesztik is a sablonokba szürkület, az önállóság, az egyéniség háttérbe szorulását; a nyelvhasználaton keresztül a gondolkodás területén is.

Pedig ezek a jelenségek aggasztó jelzéseket adnak, nyelvi szimptomákon keresztül társadalmiakról is. Vizsgálatukból az derül ki, hogy közéletünknek átlagos fogalmazás- és gondolkodásmódja, tehát kissé társadalomszemlélete is, elszemélytelenedőben van. Szokványos közéleti stílusunkban sok a formula és a sablon; s jellemző megnyilatkozási formánk az olyan információ, amelyik nem valakinek az egyéni megítélését közvetíti valakikhez, hanem benne „a hivatal” szól „a felekhez”, vagy „a vezetőség” közöl valamit „a tagsággal”; tömegtájékoztató eszközeinkben „a rádió” vagy „a televízió” informálja „a hallgatóságot”, illetőleg „a sajtó” „az olvasót”. — Nem mondom: szükséges műfaji jellemzők föltétlenül vannak. De aligha szükséges és normális jelenség

az, hogy a „brosúrák” mondatszerkezeti jellemzői tizedszázalékra egyező jelzőszámokat mutatnak, akár pártvezető írta őket szélesebb tömegnek, akár történeti kutató érdeklődő olvasóknak, akár iskolaügyi illetékes középiskolai magyartanároknak! Nem megnyugtató az sem, hogy egy-egy értekezlet jegyzőkönyvében a hozzászólások fölé írt neveket össze-vissza cserélgethetnének anélkül, hogy ezt a manőverünket a megfogalmazás, a stílus különbségei leplelznék.

Kialakult s eléggé eluralkodott egy olyan közéleti stílusunk, amely két tekintetben is személytelen. Egyrészt azért, mert a szövegalkotó egyéniségének szinte nincs is nyoma benne. Másrészt, mert a szövegalkotó szeme előtt láthatóan semmiféle kommunikációs partner nem lebeg. S ráadásul ez a szürke és sablonos fogalmazás-, gondolkodás-, sőt szemléletmód eléggé behatolt már mindennapjainkba is. Akivel nem „haverkodunk”, azaz nem a legfamiliarisabb módon érintkezünk, azzal csak „tárgyalni” tudunk; mégpedig a közéleti nyelvhasználatnak említett külsőleges és személytelen modorában. Belsőleges, de tiszteletteljes stílusrétegünk nincsen; ezen a színteren ma meg sem tudjuk szólítani egymást. — Csak a konklúzióját iktatva ide egy hosszúságú vizsgálati folyamatnak, azt mondhatjuk: a familiáris élet felmagasodásából kinövő kiskollektíva, a — mondjuk így — „magánközélet” eltűnt az életünkéből; s helyét a felülről szervezett kiskollektíva, a „közmagánélet” nem tudja betölteni. Ez is kell, de az is kellene. Mert így az egyén vagy a maga közvetlen familiáris szintjén él, vagy egyenest a nagytársadalomban; de akkor elszigetelődve és magára maradván benne.

Itt jutunk vissza a tudományos-technikai forradalom problémájáig. Mert ez a szimptóma világjelenség, a társadalmak technicizálódásának következménye. De nem szükségszerű fejlődés, hanem „kapitalista torzulás”, még ha a mi féltékenyen találjuk is. Nem a nyelvhasználat felől indul persze, de az nagyon figyelmeztetően jelzi. E jelzést érdemes felfognunk. Mert furcsa nagy ellentmondás volna, hogy a termelő egyén épp a termelés kollektivizálásának győzelmével maradjon magára; s az emberi gondolkodás épp a termelésben való felszabadulásakor torzuljon egymáshoz való viszonyunkban sablonossá.

A nyelvtudomány — a nyelv és beszéd tudománya — akkor tölti be társadalmi hivatását, ha nemcsak vizsgálja a nyelvi rendszert és a kollektív beszédgyakorlatot, hanem segíti is működésében és fejlődésében. Úgy látjuk: a nyelvnek és tudománynak a ránk köszöntő új korszakban nemhogy csökkenne a jelentősége, hanem éppen növekedni fog. Hiszen e korban válik közvetlen termelőerővé az, aminek termékeként és szolgálatában maga az emberi beszéd, és annak tagolódásával az emberi nyelv is kialakult: a valóságnak egyre hívebb tükrözésére és egyre nagyobb mértékű megváltoztatására képes, alkotó emberi gondolkodás.

A tudományos-technikai forradalomnak a természethez való viszonyunkban az a jellemzője, hogy a műszaki és természettudományos ismeretek egyre szélesebb tömegeket hatnak át, s így egyre közvetlenebb tényezőjévé válnak a társadalom termelési gyakorlatának. Természetes hát, hogy e korszakban a társadalmi tudományok is csak akkor lesznek fejlettek igazán, ha az általuk elért eredmények minél szélesebb körben válnak ismertté és tudatossá, sőt az élet mindennapi gyakorlatának hatótényezőjévé és kontrolljává. S a társadalmiak csoportján belül a nyelvtudomány is csak akkor tölti be hivatását, ha nyelvnek és nyelvhasználatnak — a társadalmi kommunikáció eszközének és

gyakorlatának — alakulását figyelve, a fejlődés problémáit nemcsak regisztrálja és magyarázza, hanem megoldani is segíti; a közvetlenebbeket és a távolabbiakat egyaránt. Nem függetlenül persze a beszélők közösségétől, nem nélküle vagy éppen ellenére, hanem vele együtt, minden egyes ember bevonásával, tudatosításával; a tudomány eredményeinek e téren is a gyakorlatba ültetésével, közvetlen hatóerővé váltásával; mégpedig az egyén, a nemzet és az emberiség nagyságrendjében egyaránt.

Deme László

Adalékok a nyomdai elválasztás automatizálásához

A sajtó munkásai világszerte érzik az óriássá nőtt elektronikus hírközlés ösztönző hatását: a szerkesztőségi munkamódszerek tökéletesítésével s még inkább a nyomdai par rekonstrukciójával, korszerű nyomdai technológiák meghonosításával felelnek rá. A lapok frissességének és gazdasági versenyképességének legfőbb biztosítója már a nem túl távoli jövőben az lesz, hogy a kézirat és a kész újságpéldány közötti műveletsor bejárasi ideje nagyon meg rövidül. Az átfutási idő jelentős csökkenését az teszi majd lehetővé, hogy megjelennek a nyomdákban az elektronikus számítógépekkel összekapcsolt, programvezérléses, automatizált technológiai sorok. Lehetőség nyílik például arra, hogy idővel akár az ország összes megyei lapjánál dolgozó, bonyolult manuális-intellektuális tevékenységet végző gépszedők munkáját majd egyetlen, elválasztásra, sorkizárásra programozott számítógép lássa el, amely a telexezéshez hasonló, oda-vissza kapcsolattal veszi a kéziratokat, s adja vissza hihetetlenül gyorsan a soröntő gépeknek az összes megyei nyomdában a kész hasábok információit tartalmazó impulzussorokat. Ennek a módszernek az alkalmazásával a mainál órákkal későbbre tolható ki a lapzárta; elképzelhető, hogy a reggeli kávéjánál a reggeli újságjában olvasgató előfizető hét órákor már értesülhet a földkerekség ellenkező oldalán 3-4 órája történt eseményekről. (Ma a legtöbb vidéki lapnál 23, de legkésőbb 24 órákor van lapzárta.)

Az automatizáció, a nyomdai műveletek programozása természetesen már az előkészítő szakaszban is komoly és kissé szokatlan feladatokat ró nemcsak a mérnökökre, hanem a nyelvészekre és a tipográfusokra is. Az elválasztás és a sorkizárás bokros problémái programozhatóságának megoldása bizonyos értelemben új gondolkodásmódot, szemléletet igényel. A hazai nyelvésztől például megköveteli, hogy egzakt egyértelműséggel, tisztán formai ismérvek felhasználásával hozza létre a magyar elválasztás szabályainak az automatizáció igényeinek megfelelő, jól körüljárható, számítógépek számára is érthető teljes rendszerét.

E sorok írója alább hevenyészett kísérletet tesz erre, s felvet néhány, sorvegeken előforduló tipográfiai problémát is, korántsem megfellebbezhetetlen meditatív formájában. Nem nyelvész és nem tipográfus, de érdekli a nyelvészet és a technika; s mivel hosszabb ideig az egyik vidéki napilap szerkesztőségében dolgozott, napi munkája mellett módja nyílt a problémák tanulmányozására.¹

¹ Köszönetet mond Papp Ferencnek, aki felhívta figyelmét az érdekes témára, s útbaigazító tanácsaival segítette munkáját; és köszönetet mond dr. Farle Jánosnak, az Alföldi Nyomda műszaki-gazdasági tanácsadójának az általa rendelkezésre bocsátott gazdag kézirat-előkészítési és gépszedői tapasztalatokért.

1. Az ÉrtSz. így határozza meg a sorzárást: „(Nyomdai szedésben) az a művelet, amellyel a szedő valamely kiszedett sorban a szóközöket a sor hosszúságának megfelelően szűkíti v. tágítja”. A nyomdatechnikában teljesen járatlan olvasó számára azonban a fenti tömör meghatározás részletesebb magyarázatra szorul. Ha megnézzük egy írógéppel írt szöveget, észrevehetjük, hogy a sorkezdő betűk vagy egyéb jelek az egész lap hosszában pontosan egymás alá esnek; a sorok elejéhez függőleges érintő egyenes húzható. A sorzáró betűk, illetve jelek már korántsem ilyen szabályosan helyezkednek el. Az egyik sor rövidebb, a másik hosszabb néhány betűhellyel. Az egymás alatti sorvégeket — még a gyakorlott gépíró munkája nyomán is — zezzugosan kanyargó vonal írja le. Úgy is mondhatjuk nyomdai konyhanyelven, hogy nincs sorkizárás.

A nyomdai szedésnél ez megengedhetetlen: ott a sorvégeknek is egy érintő függőlegeshez simulva, pontosan egymás alatt kell lenniük. Hogy ezt elérje, a szedő a kiszedett sor szavai közé szükség szerint különböző szélességű üres helyeket szed. Erre utal az idézett meghatározás. Ez azonban csak egyik oldala a műveletnek. A sorok — különösen a keskeny hírlapi hasábsorok — szedése közben az esetek nagy százalékában nem szóvéggel zárul a sor; tehát valamelyik szótagnál el kell választani. Még nehezebb a szedő dolga az olyan, szigorú tipográfiai szabályokkal rögzített esetekben, amikor bizonyos szótetek és szókapcsolatok különböző, gyakran jelekkel összekapcsolt, illetve elkülönített részeit (szótagjait) tilos a sor végén megszakítani, a következő sorba átvinni. (Pl. a „dr. Szabó” vagy a „március 14-én” kapcsolatban a „Szabó”, ill. az „-én” nem vihető át.) S az ilyen esetek száma is elég nagy. Egy szó, mint száz; a gyakorlott szedőt is ugyancsak próbára teszi annak elérése, hogy a sorok szóközei se túl tágak, se túl szűkek ne legyenek, s az említett tipográfiai szabályokon se essék csorba.

A nyomdai sorkizárás leggyakoribb problémája — mint a bevezetésben már utaltam rá — a sorvégi szóelválasztás. A nálunk legelterjedtebb hírlapoldalt hat hasápból, teljes hasábonként több mint száz sorból áll. Egyetlen hasábon 35–50 elválasztás található. A szokásos nyolcoldalas lappéldányban tehát 1700–2000 körül van az elválasztások száma. Kiciduláztam az Észak-Magyarország című Borsod megyei napilap két számát, s az így nyert 3653 adatot vizsgáltam. Az elválasztások milyenségének megállapítására, csoportosítására, tipizálására törekedtem. Csak a magyar helyesírás szabályainak az elválasztással foglalkozó 22 paragrafusára hagyatkozva lehetetlen megoldást találni. Az ilyenfajta fogalmakkal: „egyszerű szavak”, „összetett szavak”, „idegen szavak”, „tulajdonnevek”; továbbá: „zárt szótag”, „nyílt szótag”, „teljes hasonulás”, „felszólító mód”, „származékszó” stb.; tehát a tartalmi, morfológiai-semanticai kritériumokkal nem tudunk mit kezdeni. Csak akkor, ha „lefordíthatók” tisztán formai ismérveket tartalmazó eligazító információkra. Esetünkben — mint a rendszervázlat egyes variánsainak képlete után következő példaválogatás is utal majd rá — nincs jellemző értékük az olyanfajta megkülönböztetéseknek, hogy például „ker/tig” az AkH. 1954-ben a 317. ponthoz, „job/bat” a 318.-hoz „Schil/ler” pedig már a 330.-hoz tartozik.

Félreértés ne essék: nem arról van szó, mintha az AkH. 1954. szabályalkotó módszere hibás vagy logikátlan volna. Ellenkezőleg. A szabályzat precízen megfogalmazott paragrafusai teljes mértékben megfelelnek kitérített céljuknak; nevezetesen annak, hogy segítségükkel a gondolkodó ember elsa-játítsa és kellő gyakorlás után bármikor hibátlanul alkalmazza írás közben

a helyes elválasztás szabályait. Úgy is mondhatjuk: az adott nyelvi struktúra bizonyos – részben tartalmi, részben formai – jellegzetességeiből fakadó törvényszerűségeket jól transzponálják egy, csak az emberre jellemző gyakorlati funkció, az írástevékenység megkönnyítésére.

Csakhogy az adott nyelvi struktúra ugyanazon törvényszerűségeinek ugyanazon cél – tudniillik a helyes elválasztás – érdekében történő transzponálása szükségképpen más módszereket követel, ha a funkció teljesítését egy, az embertől gyökeresen különböző, bár szintén meglehetősen bonyolult automatikus rendszerre, az elektronikus számítógéppel vezérelt szedőgépre akarjuk bízni. Egyszerűbben szólva: ugyanarra a dologra ugyanazzal a módszerrel megtanítani két, egymástól annyira elütő adottságokkal rendelkező létezőt, mint a gondolkodó ember és a számítógép: lehetetlen. S hadd utaljak még egy fontos körülményre. A gépszedő keze ügyében mindig ott van a Helyesírási tanácsadó szótár, s ha problémája adódik, bármikor utánanézhethet a helyes megoldásnak. Nincs ráutalva, hogy a fejében őrizze az összes lehetséges esetek elválasztási módját. A komputert viszont egyszer s mindenkorra meg kell tanítani, azaz programozni kell az összes előfordulható variánsra; még azokra is, amelyekkel a gyakorlatban esetleg csak minden szökeővben találkozunk. Hiszen a gép csak azokkal a tisztán formai ismérvekkel meghatározható információkkal dolgozhat, amelyek elektromos impulzusokként könnyűszerrel betáplálhatók a memóriájába.

Ha tehát valamelyes eredményt is el akarunk érni, csak két dologra szabad ügyelnünk:

a) Van magánhangzó (a továbbiakban: 0), van egyjegyű mássalhangzó (a továbbiakban: –), és van kétjegyű mássalhangzó (a továbbiakban: +). (Támadhatóan ugyan, de praktikus okokból, valamiféle rendszerkényszerből, kénytelen voltam olyan, idegen nyelvekben vagy a régi és régebbi magyarban jobbra párosával előforduló betűket is a (+)-szal jelzett csoportba sorolni, mint például a *ch, ck, cz, gh, kh, ph, th, tz*: s kénytelen voltam a kétjegyű *dz-t* (– –)-nak, a háromjegyű *dzs-t* pedig (– +)-nak tekinteni.)

b) A munkánk megkívánta szótág-meghatározás így hangzik: Ha helyesen akarsz elválasztani, mindig csak azt tekintsd, ami két magánhangzó között van; tehát a *n y o m d a i s z ó t á g* (a továbbiakban: szótág) annyi, mint két „szélső” magánhangzó, plusz a köztük levő „semmi”, vagy –, vagy +, vagy e két utóbbi különböző variációi. Ebből következik, hogy minden szóbelseji 0 konkrét esetben tartozhat az öt megelőző, de az öt követő mássalhangzóhoz vagy mássalhangzócsoporthoz is (A *zongorahangverseny* szó például a következő „szótágokra”, oszlik: *ongo; ora; aha; angve; erse*; a szókezdő és szózáró mássalhangzó esetünkben teljességgel érdektelen – „mintha nem is tartozna a szóhoz”).

2. A fenti két alapelv felhasználásával több lépcsőben sikerült jelentősen csökkenteni az elválasztási típuscsoportok számát, s megállapítani, hogy a magyarban lényegében négy típus van. Alább következik rendszerünk vázlatja: különböző típusai és variánsai után közlöm a vizsgált 3653 esetből való számszerű és százalékos részesedést is.

I. 0/0:	<i>fa una, ki adó, munka erő</i> (43; 1,17%)
II. 0/– 0:	<i>la kásán, elő terjesztés, Mező kövesd</i> (1649; 45,14%)
0/+ 0:	<i>Zrí nyi, fel szed, Felső zsolca</i> (224; 6,13%)
0 – / – 0:	<i>el nök, fel vonás, kör mérkőzés, csök ken</i> (1206;

	33,01%)
0 - / + 0:	len gyel, meg szakítás, acél gyártás (108; 2,95%)
0 + / - 0:	vigasz tal, nagy város, pech jére (92; ≈ 2,52%)
0 + / + 0:	négy szer, hely szín (3; 0,08%)
0 - - / - 0:	rajt hoz, elv társ, Bükk ben, Wehr macht (91; 2,49%)
0 - - / + 0:	föld szint, kevesebb szer, több nyire (10; 0,27%)
0 - - - / - 0:	tajst rom (nem fordult elő)
0 - + / - 0:	parancs nok, tárgy jutalom, össz komfort (6; ≈ 0,16%)
0 + - / - 0:	fejleszt ve, választ mány, Reichs tag (5; ≈ 0,14%)

Könnyen észrevehető, hogy a II. csoporthoz tartozó mind a 11 variáns legfőbb jellegzetessége azonos: az új sorba kerülő első magánhangzó előtt egy „-” vagy egy „+” van; s ezen „-” vagy „+” elé esik az elválasztójel. Másképp, a szabály ennyi: Egy „-” vagy „+” mindig „hátsul” marad.

Leszögezhető: az I. és II. típusnak összesen 12 variánsa rendelkezik a könnyen programozhatóság szigorúan formai kritériumaival. Ez rendkívül örvendetes, hiszen együtt a vizsgált anyag 94 százalékát adják (3437 eset). A variánsszimbólumok mögé sorakoztatott néhány példából látható, hogy az igekötős és összetett szavak - tehát az AkH. 1954.-ben tartalmi kritériumokkal meghatározott elválasztásúak - túlnyomó többsége is belefér ebbe a két csoportba. Erre később még visszatérünk. Most lássuk a maradék hat százalékos!

III. 0 ± 0 → 0 + / + 0:	vissza, könnyen, garázssal → visz sza, köny nyen, garázs zzsal (21; 0,57%)
0 - ∓ 0 → 0 + / + 0:	kulccsal → kulcs csal (nem fordult elő)
0 / - - 0:	brin dza (nem fordult elő)
0 / - + 0:	lán dzsa (nem fordult elő)
0 - - - 0 → 0 - - / - - 0:	peddze! → pedz dze! (nem fordult elő)
0 - - + 0 → 0 - + / - + 0:	bridzzsel (eszk. hat.) → bridzs dzsel (nem fordult elő)

Az elválasztási határon előforduló betűk (*c|cs, g|gy, l|ly, n|ny, t|ty, z|zs*, illetve: *n|dz, n|dzs, d|dz, d|dzs*) a III. csoportban annyira jellegzetesek, s az első variánshoz tartozók kivételével annyira rendkívül ritkán fordulnak elő, hogy egyedi programozásuk, a számítógép memóriájában való tárolásuk elég könnyen megoldható. Annál is inkább, mivel a számítógépek megtaníthatók a magyar nyelv hosszú mássalhangzóira: a KLTE ODRÁ-ja például már felismeri, „tudja” az *lly*-t, az *ssz*-t, a *ccs*-t a *zsz*-t, a *ggy*-t s a többi háromjegyű mássalhangzót is. Bizonyára némi ellenérzéssel fogadják a nyelvészek a *dz* és a *dzs* jelölési módját (---, illetve -+). Joggal, hisz mindkettő fonéma. Tekintsék formai kényszernek, programozási praktikumnak; s mindjárt bocsánatos bűnné válik.

IV. 0 - / 0:	vas út, el ad, dél előtt, öt ezer (103; ≈ 2,82%)
0 - - / 0:	rend őr, sport ág, mind össze (9; 0,24%)
0 - + / 0:	tölgy erdő (nem fordult elő)
0 + / 0:	Nagy erdő, kész áru (7; 0,19%)
0 / - - 0:	munka program, mű trágya (2; 0,05%)
0 - / - - 0:	nép front, fel frissít, nyereség prémium (3; 0,08%)
0 - / + - 0:	cseh szlovák (3; 0,08%)

0 - / - - 0:	<i>film/klub</i> (1; $\approx 0,02\%$)
0 - - / + - 0:	<i>film/sztár</i> (nem fordult elő)
0 + - / - - 0:	<i>teszt/próba</i> (1; $\approx 0,02\%$)

A IV. csoporthoz tartozó összes szavak vagy összetettek, vagy igekötősek. Ide tartoznak mindazok az összetett és igekötős szavak, amelyeknek elválasztását – ellentétben az összetett és igekötős szavaknak az I. és II. típusba tartozó túlnyomó többségével (lásd ott) – nem írhatjuk le formai kritériumokkal. Nem marad más megoldás, mint hogy kicédulázzuk például az Értelmező Szótár összes ilyen, a IV. csoporthoz tartozó eseteit, s minden teljes szótestet egyenként betápláljunk a számítógép memóriájába. (Egyébként: mivel az Értelmező Szótár gépi feldolgozása már megtörtént, a számítógép bármikor rendelkezésünkre bocsátja a szükséges teljes szótárát.)

Felmerülhet itt is a gondolat, mint a III. csoportnál; nem lenne-e jobb, illetve elég az elválasztási határszótag betűinek megadása? Nem; hiszen „*as/ú*” a *vas/út* esetében jó, de a *ha/sú* szónál már nem; „*ort/á*” a *sport/ágnak* jó, de rossz a *por/tának*; „*ölgyle*” a *tölgy/erdő*-nél megfelel, de a *tölgyes*-nél már nem. (Hasonló problémát jelentenek a *leg-* előtagú szavak is – *leg/általabb* 0 /0, de *leg/több* 0 / 0 ; ezekre, valamint az igekötős szavakra egy későbbi statisztikai összegezés kapcsán még egyszer visszatérünk.) A rend kedvéért: a IV. csoporthoz tartozik a vizsgált 3653 esetből 129 (3,53%).

3. A fenti rendszervázlat korántsem kész és befejezett rendszer. További vizsgálatot igényel például, vajon nincsenek-e még más variánsok is a magyar elválasztásban. Meggondolandó, van-e értelme a III. csoport *brin/dza* és a IV. csoport *nép/front*, *fel/frissít*, *nyereség/prémium* variánsa elkülönítésének: képletük azonossága (0 / - 0) az elkülönítés ellen, egyszerű, illetőleg összetett és igekötős szó voltuk pedig a megkülönböztetés mellett szól.

Már utaltam rá, hogy egyáltalán nem megnyugtató az *y*-t nem tartalmazó kétjegyűek (+) helyzete. Hiszen a *tánc/zenében* a *c* és a *z* nem *cz*, mint a *Móricz* szóban; a *köz/ség* *z*-je és *s*-e sem a *Ga/zsó* *zs*-je; *s* a *rag/hoz* *g*-je és *h*-ja sem azonos a *Fara/ghó* *gh*-jával. Úgy látszik, az úgynevezett ligatúrák, az egybeöntött nyomdai ikerbetűk régi gyakorlata segíthet. A magyar írásjeleknek megfelelő billentyűzetű szedőgépen megtalálható például a *fi* ikerbetű; a Németországban használatos gépeken pedig *ch* és *sch* billentyűk is vannak. Tehát a programszalagot lyukasztó írógép klaviatúráján is külön billentyűje lesz majd a *c*-nek és a *z*-nek (-) és külön másik a *cz*-nek (+); külön a *z*-nek és az *s*-nek, és egy másik a *zs*-nek.

Felvetődik a kérdés: érdemes-e az összetételekben leggyakrabban szereplő tőszavak listáját, valamint az összes igekötőt és a *leg-* előtagot a visszakeresési, elkülönítési lehetőség biztosítására elhelyezni a gép memóriájában. Az adott rendszerkísérlet esetében semmiképpen sem lenne szerencsés dolog. A problémát okozó összetett és igekötős szavak ugyanis egyrészt az I. és a II., másrészt a IV. csoporthoz tartoznak. A IV. csoport variánsaihoz javasolt egyedi, egyenkénti, illetve teljes szótestprogramozás elegendő biztonságot látszik nyújtani. Az I. és a II., formai kritériumokkal meghatározható csoportban meg olyan mindegy, hogy például *jó/szág*-e a szó, vagy *jó/szándék*; *ki/jugrik*-e vagy *márci/us*; *be/szélyes*-e vagy *be/számoló*; *össze/sít*-e vagy *össze/jövetel*... Ami a tömegességből adódó gazdaságosságot illeti, nézzük meg a vizsgált anyag számszerű megoszlását az „Elválasztások száma” c. táblázatban!

Elválasztások száma

Typus	Variáns, előfordulási szám	Az egyszerű szótesten belül	Az összeté- tel határán	Az igeikötő után	A „leg-” után	
I.	0/0	43	9	18	16	—
II.	0/ 0	1649	1559	59	31	—
	0/! 0	224	205	18	1	—
	0 / 0	1206	1012	119	69	6
	0 /+0	108	49	46	13	—
	0+ / 0	92	64	28	—	—
	0 !/! 0	3	1	2	—	—
	0 - / 0	91	48	43	—	—
	0 /! 0	10	2	8	—	—
	0 -! / 0	6	3	3	—	—
	0 + /-0	5	4	1	—	—
III.	0 -0 -	—	—	—	—	—
	0 - /-0	21	21	—	—	—
		2977	345	130	6	
IV.	0 /0	103	—	61	39	3
	0 --/0	9	—	9	—	—
	0 +/0	7	—	7	—	—
	0/ --0	2	—	2	—	—
	0 - /--0	3	—	2	1	—
	0 - /+ -0	3	—	3	—	—
	0 -- / 0	1	—	1	—	—
	0 + - / 0	1	—	1	—	—
		0	86	40	3	

Világosan látszik, hogy a statisztika is a tótár és az igeikötőtár ellen szól. Az összetétel határán történt elválasztások közül a problematikus IV. csoporthoz az összes eseteknek mindössze húsz százaléka tartozik; a közvetlenül az igeikötő utáni elválasztásoknak csak 23,5 százaléka; s a leg-es elválasztásoknak is csupán egyharmada. Következésképp a IV. csoporthoz tartozó esetek külön tárolása a memóriában egyszersmind gazdaságos is.

4. A figyelmesen utánaszámoló olvasó joggal gondolhatja, hogy a többször emlegetett 3653 vizsgált esetből az előző fejezetek 66-ot elsikkasztottak. Szó sincs róla. Ezzel a 66 esettel eddig azért nem foglalkoztunk, mert nem szorosan vett elválasztások, hanem egyéb, az első fejezetben sietősen már említett sorvégi, tipográfiai, sorkizárási „határ”-problémák. Bár a vizsgált anyagnak csupán 1,8 százalékát teszik ki, rendkívüli változatosságuk, a gondok sokfélesége miatt ugyancsak feladják a leckét. Idő hiányában megoldásuk kidolgozására kísérletet sem tehettem; ennek ellenére talán nem haszontalan kissé részletesebben szót ejteni róluk.

A szóelválasztás programozásának lehetséges módszeréről szólva már utaltunk néhány, az embert és a számítógépet jellemző fontos különbségre. A gép elütő adottságaiból fakadó nehézségekkel most is számolnunk kell. Az ember — a gépszédő — számára tanulmányai következtében előbb-utóbb természetessé válik, hogy például a „8. §”, a „10%”, a „TU-134”, a „189. o.”, a „III. 15-én”, az „V. ker.” vagy a mondatkezdő „A másik” kapcsolatok meg-

bonthatatlan, tehát sor végén elválaszthatatlan tipográfiai egységet alkotnak; s az is magától értetődő, hogy a *szarvasmarha* és a *padlókefe* szavakat miért nem szabad *szar/vasmarha* és *pad/lókefe* formában elválasztani. A magyar elválasztás szabályaira a harmadik fejezetben leírtak alapján úgy-ahogy megtanított számítógépnek azonban mindez még „kínaiul van”. Újabb ötletek és „fonderlatok” sora kell hozzá, hogy újonnan feltárt és ismét csak tisztán formai kritériumok segítségével megtaníthassuk a gépet az újabb feladatok biztonságos megoldására.

Szerencsére, a különféle tipográfiai és írásjelek [/ , „ ”, °, ’, ”, +, -, :, —, — —, . . . , ? , ! , § stb.], nemkülönben a rövidítések (*o., l., em., u., ker., sz., dr., s. k., a. m., u. p.* stb.) formailag jól elkülöníthetők, s ez biztos garancia a velük kapcsolatos előírások programozhatóságára. Az elkülönítést tiltó nagyszámú szabály programozása is viszonylag egyszerűnek látszik. Például: „A szó eleji vagy szóvégi magánhangzó sohasem zárhat, illetve kezdhet sort.” Vagy: „A kötőjeles *-e* kérdőszócska nem kezdhet sort.” Vagy: „Egyetlen, jellel kapcsolt kezdő mássalhangzó nem maradhat sor végén (*g-moll, X-sugár*).” Vagy: „Ha a verzál (nagybetű) egyedül van, sor végén nem maradhat.”

Le kell szögezni, hogy az újságszedés hasábszélessége (vagy inkább keskenysége) és a kötelező nyomdai sietség eleve határt szab igényeinknek. Ezért az esetek jó részében, ahol a tipográfiai kézikönyvek a „lehetőleg”, „ha lehet, kerülendő” kifejezésekkel élnek, a munka kísérleti fázisában nincs értelme az előírásokhoz való szigorú ragaszkodásnak. Az Észak-Magyarország című lap feldolgozott példányai s a Borsodi Nyomda gépszedőinek tapasztalatai egyaránt azt mutatják, hogy a napilapkészítés adott viszonyai között nincs erre sem idő, sem lehetőség. (Álljon itt néhány példa az elkövetett hibák illusztrálásaként: DV/TK, Ft/tól, 408/as, Széchenyi u. 15/17, 1969/ben, Telefon: 18/302, 4 × 100 m/es, A/csoportban, tsz/ben, 24/én, a/moll, vb/elnökhelyettes.)

Az idézett hibás sorzárások, elválasztások nagy száma is sugallja a gondolatot: a jövőbeli programoknak – nehézségi fok szerint – több fajtáját kell majd kidolgozni. Egy egyszerűt és engedékenyebbet a hírlapok számára; egy pontosat és igényeset a szépirodalmi művek nyomtatásához; s egy mindenre orvosságot tudó, széles programot a különféle szakszövegek tipografizálásához. A megfelelő formulák kidolgozása szigorú következetességet igénylő türelemjáték, olykor bizony fejfájdító, fárasztó hangyamunka. De a céltudatos emberi elme ebben is meglelheti örömét.

Takács Lajos

Londoni közlés Sajnovicsról és Gyarmathiról 1854-ből

Szinte reménytelen vállalkozás, hogy valaki a finnugor nyelvészeti irodalomban nyomára jusson Bunsen nevének. Pedig a régebbi kézikönyvek viszonylag részletesen ismertetik ennek a német diplomatának és tudósnek, Christian Karl Josias Bunsennak életét.¹ Az ő tollából származik az a kétkötetes mű,² melynek egyik fejezete a következő címet viseli: „Arian Elements in

¹ A Pallas Nagy Lexikona, 3. kötet, Budapest, 1893. 826.

² Christian Charles Josias Bunsen: *Outlines of the Philosophy of Universal History, applied to Language and Religion*. 1. kötet 521 lap, 2. kötet 488 lap. London, 1854.

Hungarian, Turkish, Finnish" (1: 331). Továbbá, e könyv tizenegy lapján, pontosabban az 1. kötet 270–281. lapján azon kutatók érdemeit vázolja a szerző, akik a „turáni” nyelvekkel foglalkoztak; egyikük-másikuk neve azóta elvitathatatlanul hozzátartozik a finnugor összehasonlító nyelvészet történetéhez.

Ami Julius Klaproth (1783–1835.) személyét illeti, a szerző szerint bebizonyította, „that the languages of the Caucasus, with the exception of the Ossetic, have a great similarity with the Samoëdic or North Asiatic dialects” (271), míg Jean Pierre Abel Rémusat (1788–1832.) „denied the affinity of the Turkish, Mongol, and Mandshu languages” (272). Másrészt szerzőnk úgy véli, meddő kísérletre vállalkozott Christian Gottlieb Arndt (1743–1829.), amikor „to prove that the Bask in the westernmost corner of Europe, belonged to the same family with the Finnic and Samoëdic” (272). Különben is, Rasmus Raskot tekinti „the first, however, to trace with a bild hand the broad outlines of Turanian, or, as he called it, Scythian philology” (272); és életművének folytatóit Wilhelm Schottban (1807–1889.) és Mathias Alexander Castrénban (1813–1852.) látja (273). Sőt az utóbbiról úgy vélekedik, hogy „heroic grammarian”, és amikor róla ír: „the general results at which he arrived, though based on fuller materials and more accurate research, tend on the whole to confirm Rask’s views” (274), akkor értékelése teljesen megegyezik mai felfogásunkkal.¹ Szerzőnk nézete szerint Hans v. der Gabelentz (1807–1874), „after a continued study of these idioms” (278) jutott el az urál-altaji nyelvrokonságról szóló elméletének megalkotásához. Minden bizonnyal Otto Boethlingkre (1815–1904.) vonatkozik a következő mondat: „Professor B. stands up for the principle that it is dangerous to write on languages of which we do not possess the most accurate knowledge” (279), habár szerzőnk e téren tartózkodó álláspontot foglal el: „It should be remembered that what is now called comparative philology is, after all, only a means toward a solution of some of the most important philosophical and historical questions” (279). A 270–281. lap feltehetően Max Müller (1823–1900)² tollából származik; ennek ellenére kitűnik belőle, hogy Sajnovics és Gyarmathi, a nyelvtani nyelvhasznítás atyjának jelentőségét a szakavatottak már akkor helyesen felismerték (270. l.): „The connexion and family-resemblance of some of the widely separated branches of the Turanian stock, had been discovered and established at a time when the name of Arian or Indo-European family was still unknown. The close relationship between Hungarian, Finnic, Lapponic, and Esthonic was fully proved by Gyarmathi * in 1799; and he quotes one work, published by Sajnovits in 1770 („Demonstratio Idioma Hungaricum et Lapponicum idem esse”), and another, published by Hager in 1793, as books of authority in which this point had been established before. If we consider that Gyarmathi’s work was written before even the foundation of the science of comparative philology was laid, he deserves to occupy a very high rank among the founders

¹ Erkki Itkonen: *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian-tutkimuksen alalta*. Helsinki, 1961. 156: „Castrén oli vertailevan kieltieteen tienraivaajien Raskin ja Franz Boppin (1791–1867) opetuslapsi . . .”

² Simonyi Zsigmond (NyK. 24 [1894.]: 83): „Müller Miksa, a híres német-angol tudós, mostanában ünnepelte jubileumát és üdvözölték mitőlünk is az egyetem bölcsészeti kara s a Philologiai Társaság. Helyesen tették, s helyesen tette az Akadémia is, mikor 1873-ban lefordíttatta Müller Miksa fölolvasásait . . .” F. E. Atkinson 1971. május 6-i tudósítása szerint (akinek a szerző e helyen fejezi ki köszönetét) a LONGMAN kiadásában megjelent könyvből 750 példányt nyomtak.

to establish the common origin of his own language and those of Finland and Lapland, he derives his arguments from their similarity in derivative suffixes, the system of declension and conjugation, the pronouns and their various of this science. His comparisons are not mere comparisons of words. In order employments, the postpositions and adverbs, the syntactical rules; and in the last instance only, as he says, from the »similitudo vocabularum multorum, quod quidem momentum mihi semper ultimum in istiusmodi disquisitionibus esse solet.« Indeed, his parallel columns of grammatical forms from Hungarian, Finnic, Esthonic, and Lapponic can leave no reasonable doubt as to the original identity of these idioms. He rejects, however, distinctly the idea of a similar connexion between these languages and Turkish. The number of words common to both, as collected by Gyarmathi, is considerable; but, as he could not discover any similarity in their grammatical system, he repudiated the idea of a Finno-Tataric family. A contrary opinion was expressed at the same time by Kollar, who maintained that Turkish and Hungarian agreed in the leading features of their grammar, but denied the similarity of their vocables. It should be mentioned at once that the principal argument which Gyarmathi brings forward against the grammatical affinity of Hungarian and Turkish, is derived from the pronominal elements, which, he says, differ so much as to exclude for ever the possibility of a common origin. We shall see, however, that exactly in the pronominal elements the most striking coincidences have since been established.”

Lieselotte Schiefer

Mikor jelent meg a *Demonstratio nagyszombati kiadása*?

Folyóiratunk egyik legutóbbi számában Erdődi József a többi között ezt írja: „Az idén 200 éve annak, hogy Sajnovics János jezsuita tanárszerzetes munkája, a *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* megjelent. A mű egy csapásra »világsikert« aratott, természetesen csak európai határok közt és tudományos körökben: kiadták Koppenhágában, majd ugyanazon évben — bővített alakban — Nagyszombatban,¹ s ezt a két latin nyelvű kiadást követte a dán nyelvű. Úgy látszik, hazai nyelvészeink nem akarták elhinni ezt a gyors sikert: írásaikban több ízben azt állították, hogy a magyarországi kiadás egy esztendővel később, 1771-ben hagyta el a nagyszombati [...] sajtót. Pedig nem ebben az egy évben kellett volna kételkedniök, se nem abban, miként történhetett az, hogy Sajnovics opusának hazai kiadására — valamelyest megigazított, bővített formában — mai kifejezéssel élve, csupán néhány hónapnyi »átfutási idő«-re volt szükség — pedig akkor is rá kellett tenniök a lektoroknak a »nihil obstat, imprimatur« végzést a kéziratra [...]” (Nyr. 94: 133). Az egyik lapalji jegyzetben Erdődi a következőket állapítja meg: „1771-et ír Szinnyei József NyK. 15: 249 j., ugyancsak 1771 szerepel Kisbánnál (41. l. 48. j.). Így jelzi — indokolás nélkül, bár kérdőjellel — a MSzFE 1: 54. — A nagyszombati kiadás címlapján azonban MDCCLXX olvasható (l. a 2. sz. ábrát).”

Lássuk az „ábrát”! A fakszimilén — miként az eredetiben is — valóban olvasható az évszám: „ANNO MDCCLXX.” Csakhogy ezt nem szabad elszakítani az előtte levő két sortól:

¹ Én ritkítottam, V. O. A.

REGIÆ SCIENTIARUM SOCIETATI DANICÆ
PRÆLECTA, ET TYPIS EXCUSA HAFNIÆ
ANNO MDCCLXX.

Vagyis: a *Demonstratio* a dán akadémián felolvasztatott és Koppenhágában nyomtatásban megjelent — 1770-ben.

Azt mondhatná valaki, hogy az „ANNO MDCCLXX.” a következő sorban levő *RECUSA* szóra vonatkozik. De ez nem valószínű, mert az *ANNO*-t megelőző, fentebb idézett latin címrész voltaképpen a koppenhágai címlap megfelelő helyének bővítése, s a koppenhágai kiadás címlapján is a megelőző sorokra vonatkozott a „MDCCLXX”.

Bizonyára senki sem vonja kétségbe, hogy Kazinczy Ferenc jól ismerte a XVIII. századi könyvkiadási szokásokat, s azt is föltehetjük róla, hogy megfelelően értelmezte a latin címlap szövegét. A *Demonstratio* kiadásának évére vonatkozóan ezt írja: „Sajnovics [. . .] Koppenhágában, 1770. kiadá Ertekezését [!] (Idioma Hungarorum et Laponum idem esse), mely később, az eszt. [ti. esztendő] feljegyzése nélkül, Nagy-Szombaton újra kiadottt.² (Kazinczy Ferenc: A' nyelv, az írás feltalálása, a magyar nyelv bölcsője, s legrégebbi maradványaink: 23^a; a Széchényi Könyvtár kéziratárában, Quart. Hung. 1238; a cenzor 1824. október 29-én írta rá az imprimaturt).

E szerint a nagyszombati címlap nem bizonyítja, hogy a *Demonstratio* 1770-ben jelent meg.

A kérdést eldönti Hellnek egy 1771. január 4-én, Bécsben kelt levele, melyet Pray Györgyhöz írt; ebben — a többi között — ezt olvassuk: Pater Sajnovics vix mense Januario Viennam excurrere poterit, neque opus ejus mense Januario typis absolvendum arbitrator, gaudebo, si vel cum fine Februarii me inviserit (a levél kiadása: ItK. 3 [1893.]: 340—1. és Pinzger Ferenc: Hell Miksa emlékezete. II. Bp., 1927. 206—8). Hell tehát 1771. január 4-én nem reméli, hogy Sajnovics műve még abban a hónapban meg fog jelenni. Nyilván a *Demonstratióról* van szó, hiszen mind C. Sommervogelnak (Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Bruxelles 1890—) mind Szinnyeinek (Mírók) tanúsága szerint a koppenhágai *Demonstratio* után évekig nem jelent meg más munkája Sajnovicsnak, mint ugyanennek a könyvnek nagyszombati kiadása (lásd még Ernest M. Rivière művét: Corrections et additions à la Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Supplément au „De Backer-Sommervogel”. Toulouse, 1911—1930.).

Mindezt figyelembe véve igen valószínűnek kell tartanunk, hogy a nagyszombati nyomda 1771 első felében készült el a *Demonstratióval*.

Vértes O. András

² Én emeltem ki, V. O. A.

Pro domo annoque

Úgy tetszik első olvasásra, hogy a Demonstratio nagyszombati kiadásának évüül a Pfinzger nyomán Vértés O. András közleményében idézett Hell-levél alapján 1771-et kellene a jövőben jegyeznünk. Bibliográfiai szokásainknak megfelelően így: [1771], mert ez az évszám minden huzakodás ellenére sem fedezhető fel a címlapon, azon csupán az MDCCLXX. olvasható, a másik legfeljebb beleolvasható.

De nem teszünk-e erőszakot ezzel a valóságon? Azt hiszem, a volt és lehető események meg körülmények tisztos számbavétele a helyes eljárás.

Szóljunk elsőként magáról az inkriminált címlapról. Azon bizony csak ez olvasható: . . . „et typis excusa Hafniae / anno MDCCLXX. recusa”, azaz 'kiadva Hafniában [Koppenhágában] 1770. újra kiadva'. Ezek a sorok csak egyféleképpen értelmezhetők: az 1770. évszám mind a kettőre vonatkozik, tehát mind az excusára, mind a recusára egyazon esztendőben kerítettek sort. A fenti rész összefüggő egység, amit az is jelez, hogy utána következik az elválasztó lénia. A Demonstratio címlapján (l. a Nyr. 94. évfolyamában a 136. lap után következő műmellékletet) l é n i á v a l e l v á l a s z t v a látható a nagyszombati impressum: „Tyrnaviae, Typis Collegii Societatis Jesu.” E sorok után nincs évszám. Mert nem volt rá szükség. Ha bárki is megtekinti más nagyszombati kiadványok címlapját, azt tapasztalja, hogy mindenütt feltünteteti az évszámot. Tehát ha Sajnovics meg/vagy a nyomda szükségesnek ítélte volna, akkor jelezte volna az áhított MDCCLXXI. évszámot. De a szerző nem tüntette fel sem az előszóban, sem a címlapon. Bizonyára volt rá oka.

Mielőtt érvelésünket előadnók, közöljük: Kazinczy Ferenc megjegyzése a címlapnak az alsó részére vonatkozik, midőn ezt írja: „az eszt[endő] feljegyzése nélkül”. De Kazinczy ezen megjegyzéséből további következtetéseket levonni hiú dolog volna, hiszen ő csak ennyit írt: a Tyrnavia név mellett nincs évszám. Ha manapság odaírom egy könyvcím mellé: é. n., azaz év nélkül, abból még nem következik szükségszerűen, hogy az adott mű nem 1970-ben, hanem 1971-ben jelent meg.

A lényegét a következőkben látom: Sajnovics 1770 augusztusában hazaérkezett. Valamikor leadta könyve kéziratát vagy jobban mondva a koppenhágai kiadást és annak kézírásos kiegészítését. A nyomdában nekiláttak a szedésnek és Sajnovics, a szerző meg volt győződve arról, hogy könyve 1770-ben megjelenik. Hell 1771. január 4-én kelt leveléből azonban kitűnik, hogy Sajnovics nem érkezett meg Bécsbe, mivel el van foglalva a könyve körül nem abszolválta munkálatokkal. Bécsi utazása és a könyv megjelenése valahogy összefügg, ez kiviláglik a levél szövegezéséből. Talán magával kellett volna vinnie néhány példányt. De a Demonstratio a l i g h a hagyja el a nyomdát januárban, írja Hell atya, örülne, ha Sajnovics februárban megérkeznék. De ez utóbbi már nem a könyvet, hanem a szerző személyét illeti, azaz Sajnovicsnak februárra halasztandó látogatására utal. (Az idézet Pinzger művének a 208. lapján található.) Aki egy cseppet is tudja, miként nyomódik ma egy könyv és ebből valamelyest visszakövetkeztet a múltra, az belátja, hogy a Demonstratióknak nagy részében vagy teljesen kinyomtatva, azaz crudában, tehát hajtogatás nélkül, kötetlenül kellett már a nagyszombati nyomdában feküdnie ahhoz, hogy a szerző januárban vagy februárban Bécsbe vihessen belőle. Ezért téved Vértés O. András, amikor azt írja, hogy a nyomda csak 1771 első f e l é b e n

készült el a Demonstrációval. Hell levele a „piacra hozatal”-t is beleértve legfeljebb az első h a t o d o t, ha nem a tizenkettedet valószínűsíti.

És most éljünk egy korabeli hasonlattal a megértés kedvéért!

Vértés bizonyítási kísérlete és Erdődi érvelése bizonyára a Magyar Nyelvőr 4. számában jelenik meg. A füzet a nyomdát az 1972. esztendő első negyedében hagyja majd el. Ezen elcsusszanás ellenére is úgy tekintik majd a bibliográfusok, hogy a Nyelvőr 1971-i évfolyamában publikáltuk közlésünk, nem pedig 1972 derekán.

Vértés O. András kutatásának két fontos eredménye van: 1. bebizonyította, hogy a Demonstratio nem 1772-ben jelent meg, miként azt két lexikonunk állítja, 2. a kiadás munkái áthúzódtak az 1771. év elejére, noha kiadási évként MDCCLXX. szerepel.

Erdődi József

Az érdemjegyek elnevezései a diáknyelvben

I. Az érdemjegyeknek általában két nevét ismerjük; az egyik a hivatalos elnevezés (*jeles, jó, közepes, elégséges, elégtelen*), a másik a számnévi alapszavú megjelölés (*ötös, négyes, hármas, kettes, egyes*). Az első négyet a tanulók is így nevezik, s csak ritkán — mondhatnánk: alkalomszerűen — alakulnak ki más, nem csupán egy szóból álló megfelelőik: *kerekecske gömböcske* (a népköltéssel kapcsolatos a jelesre), *fordított szék* (jó; a régi diáknyelvből öröklöttük, noha ott a legrosszabb érdemjegy jelölője volt), *tátogó* (közepes), *fordított ötös* (elégséges). Más a helyzet az elégtelennel: a szinonimák tömegével illetik. Egy percig sem hisszük azt, hogy ez a legnépszerűbb jegy, rengeteg megfelelőjének az alapja pszichés: a diák szüleit és önmagát igyekszik megnyugtatni, a felelősségre vonás lehetőségét a minimumra csökkenteni, s megmutatkozik az elkülönülési szándék is, hogy a kapott jegy értékét a kívülállók ne érthessék meg.

II. Szolnok megyében (Jászberény, Szolnok, Újszász) végeztem felméréseket már néhány év óta a középiskolások körében, hogy meggyőződjem: az elnevezések tartósak-e vagy alkalmiak. Az előző a domináns, még akkor is, ha alkalmi megfelelők is vannak. Csaknem száz variánst gyűjtöttem össze. Vizsgálatukkor négy csoportot állapíthatunk meg: 1. Az alak szerinti elnevezések. 2. A tantárgyi koncentráció útján szerzett elnevezések. 3. A sport nyelvéből vett elnevezések. 4. Egyéb elnevezések.

I. Az alak szerinti elnevezések tartalmazzák a legtöbb nevet. A diákok a hasonlóság alapján kerestek olyan tárgyakat, amelyeknek a nevei összefügghetnek az elégtelennel. Pontosán megfelelnek az egyes alakjának: *kampó, szalmahúzó, horog, kamó*; nagyjából felelnek meg: *könyökcső, lócs*. A harmadik változat is képszerű, de itt nem a pontos megfelelőt, hanem az egyenességet emelik ki (a négyest lehet görbén is írni, az egyest nem): *fa* (a fanevek közül: *fenyő, jegenye*), *vonal, lécs, cövek, núdli*; a fájdalomérzetre is utal: *szálka, tövis*. Érdekes változatok találhatók a szólásokból elvont és az egyenességet is kiemelő megfelelők között: *gyufa* („kihúzta a gyufát”), *csülök* („betette a csülköt”), azaz — képszerűen — valamilyen bunkószerű tárgy az elnevezés alapja.

2. A tantárgyi koncentráció útján szerzett elnevezések között a problematikus (vagy annak vélt) tantárgyak jellegzetes kifejezéseivel találkozunk — utalással a jegyre (természetesen elködösítve). Történelem: *paraszt kitűnő, proletár jeles* (ezt mi az ötvenes évek közepén a kettes helyett használtuk), orosz: *agyinka, jegyinyica*, matematika: *egy egész, egységnyi, egyenes*, fizika: *rövidzárlat*.

3. A sport nyelvéből vett elnevezések rendszerint a vereségre utalnak, tehát a sikertelenséget emelik ki: *gól, dugó, 1 : 0* (ejtve: *egy null a tanár javára*), *11-es* (a magyar dolgozatok két elégtelen érdemjegyére vonatkozik, ritkábban: *1 : 1 arányú döntetlen*), *bodicsek, aut, mazsola*, illetve *nokedli* (a labdajátékokban a könnyen szerzett előnyre vagy hátrányra alkalmazzák a szurkolók, a diákok pedig az alapos felkészülés ellenére szerzett vagy alapfogalomból kapott elégtelenre).

4. Az egyéb elnevezések változatos képet mutatnak. Az elírást akarják hangsúlyozni: *légypiszok* (= nem igazi beírás), *disznó* (= csak tintafolt), *egyenes ötös*. A kártyások nyelvéből is találunk kifejezést: *fuccs*.

III. Az igei változatok már nem ilyen széles körűek, jóval kevesebb a megfelelők száma. Érdekes vonás, hogy amit a köznyelv mondatlaltal fejez ki, a diáknyelv egyetlen igével. Az egyest kap szókapcsolatot az esetek többségében a *be* igekötővel erősítik: *bever, bezúg, zúg, bekap, benyal, beszop* (e három utóbbi az evéssel kapcsolatos); a mezőgazdasági munkákhoz is kötődik: *arat, fásít* ('sok egyest kap' jelentésben). A félévi, illetve az év végi bukásnak is számos megfelelője van; ezeket a változatokat többes szám harmadik személyben használják, hogy ezáltal is tompítsák az egyéni felelősséget: *megvágta, elvágta, elhúztak*.

Az elégtelennel kapcsolatosan szólásokban is bővelkedik a diáknyelv: *ötös öt havi részletre* (vagy: *OTP-alapon*); *repül a szalmahúzó* 'gyorsan egyest kaptam'; *magasra tartották az ugrólécet* 'megbuktam'; a bűn és bűnhődés motívuma is megtalálható: *itt az aratás, otthon a cséplés* 'ha egyest kaptam az iskolában, otthon elvernek'; *egy szalmahúzóval kihúztam a gyufát*. Az elégtelen minőségét fejezik ki a következők: *olyan egyest kaptam, hogy kilógott a naplóból* (vagy: *egy kocsin se férne el*, vagy: *csak úgy porzott [füstölt]*); *megkezdtem a fásítási hónapot* 'ebben a hónapban csak elégtelen szereztem'. A szóláshasonlat már ritkább: *olyan fát kaptam, mint egy ház* 'szinte kijavíthatatlan egyest kaptam'; *zúgva száll, mint a győzelmi zászló* 'nagyon gyorsan kaptam elégtelent'.

Ha az alkalmi megfelelőket is megvizsgáljuk, azt vesszük észre, hogy ezek szólásszerű mondatok, és egy bizonyos negatív vagy tragikus momentumot emelnek ki; általában a tantárgyi koncentrációval kapcsolatosak: *eltört a háromszögű vonalzóm befogója* (így az egyesre hasonlít), *nem vigyáztam március idusára* (vagy: *ráfáztam március idusára* = Iulius Caesarból kaptam elégtelent); *Megjártam, mint Petőfi Selmecen* (utalás Petőfi sikertelen diákéveire), *Egy gondolat bánt engemet* (hogy magyarázom meg otthon az egyest?) stb.

A diáknyelvnek az argóval is van kapcsolata. Ritkán bár, de használnak a tolvajnyelvhez hasonló megfelelőket: *szvinyó, culesz, cöldli*. A humor sem hiányzik: *döngölő, foppiszkáló*.

Még az érettségi találkozókön is emlegetik a bemutatott kifejezéseket. Utólag már könnyebb humoros színben feltüntetni a legrosszabb jegyet.

Mizser Lajos

Főnevek sajátos állítmányi szerepükben

1. Igéből képzett elvont főnév — minthogy cselekményt fejez ki — állhat állítmányként, vagyis mondatként.¹

A főnév előtt található tulajdonságjelzőt, birtokos jelzőt, megelőzheti vagy gyakrabban követheti határozó. Ezek a főnevek, illetőleg főnévi szerkezetek stilisztikailag a váratlanság jelzésére szolgálnak; vitathatatlanul sajátos belső töltést hordoznak, mint az alábbi példák is mutatják.

Gizi vonul a szatyjával, nem néz se jobbra, se balra. — *Meztelen talpak csattogása*, aztán mintha a rácson csúsznának le, bele egyenesen Gizi mellébe, és már csak az üvöltésük hallatszik letről, akárcsak a fölcsapó víz (Mándy Iván: *Egyérintő*, 1969. 322). *A nyugagyak recsegése*: pimasz, alattomos hangok, akárcsak a füttyülés (uo. 324). — *Én mosolygok?* — *Ingerült pillantás* Topercer felé, azán újra megjelenik az a révült, álmatag mosoly (uo. 326). A takarót paskolja a hátán, gondolta a fiú. Pihennie kell, minden délután pihennie kell. De holnap elmegy. — *Ótkor menjetek el.* — *Nahát!* — *Felháborodott paskolás.* — *Én sose küldtem volna el az apámat.* (Uo. 436.) . . . valaki megkérdezte: — *Vera, nálatok nincs rádió? Egy recsenés*, és már tánczene szól (uo. 483). A fiú mozdulni se tudott, úgy rátapadt a verejték. *Bugyborékolás* a sötétben, *vízcsobogás.* (uo. 440). Arrébb toltak egy széket, megreccsent egy dívány. *Pusmogás*, amiből semmit se lehetett érteni (uo. 435).²

2. Van-e mód arra, hogy konkrét főnevek is szerepeljenek mintegy állítmányként, vagyis mondathelyettesítő funkcióban? Általában nem; de némely írónk, főként Mándy Iván, akitől az előző példákat is idéztük, kialakított a konkrét főnevek segítségével egy különös hangulatú, tömör, szinte fanyar stílust, amelynek révén tudnak eseményt elmondani vagy szereplőket élelni. Figyeljük meg az alábbi példákat:

Jegesmedvét kell vennie? Ezt kérte tőle a húga? Már van vagy három mackója, de mind agyonnyúzza. Beviszi őket az ágyba, fél éjszaka beszél velük, mindent megbeszél velük. *Kék cowboynadrág, rengeteg zsebbel.* Öcsinek új nadrág kell. Azt már kikötötte, hogy tizennyolc centis legyen, de inkább tizenkét. Az a fiú is keres, de úgy gondolja, hogy ennyi igazán jár neki. (uo. 382). Az autó megállt, a férfi becsavarta az ablakot. Borika kidugta a fejét. *Sötét, hideg kód.* Várfal látszott a sötétben töredezett, szakadozott vonalakban. *Öcsi cipője.* Borika feje kilógott az ablakból. Kezét hátranyújtotta a férfinak és arra gondolt, hogy mikor lesz ebből az öccsének cipő. Mióta járnak már együtt, és még mindig semmi, egyáltalán semmi (uo. 393). Az atlétatrikós arca borotvátlan. Az egész ember szakadozott vonalú. — *Odajött hozzám, és szétrúgta a csomagjaimat.* — Ehhez nem volt joga. — Azt mondja, nincs engedélyem. A lány előrenyújtotta a lábát. *Kék labda*, ahogy fölrepül a levegőbe, aztán paces! be a

¹ Egészen más az ismert predikatív viszony, amikor a névszói állítmány mellett alany áll. A tulajdonító (azonosító) kapcsolat esetében „az alanyban megnevezett személy vagy dolog besorolható egy tágabb kategóriába, azaz megjelölheti annak típusát, minőségét, mértékét stb.: »Tanár az én apám« (Kosztolányi).” A második esetben a „névszói állítmány fogalomkőre ugyanakkora, mint az alanyé. Ilyenkor az állítmány mindig főnév vagy főnév értékű szó, s az alany és az állítmány között az azonosító predikatív viszony van: »Budapest Magyarország fővárosa.«” (Bencédy—Fábián—Rácz—Velesovnyé: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, 1968. 241—8.)

² L. „Nominális stílus a magyarban” című tanulmányunkat (Nyr. 80 [1956]: 40—57 és 204—17).

Balatonba. Ki mondta, hogy egy nő elaludt a gumimatracon, aztán becsúszott a vízbe, és megfulladt? *Gumimatrac*. Ez is micsoda ostobaság! — A deszka repedései közül kinézett a kertbe. *A presszó kertje*. A héten zenegépet hoznak. Zongorista is meg zenegép? (uo. 426). — Ülünk buszra — mondja az anyja —, kimegyünk a végállomásig. *A végállomás üvegkalukája*. Apa kidugja a kezét (uo. 440). Ciklon a vonat folyosóján sétált, benézett a fülkékbe. Egyikben se ült senki. Valahol a folyosó végén feltűnt egy takarító-asszony, vödörrel, seprűvel. *Elhagyott, üres csomagtartók*. Az egyikbe földobta a szatyrot. Levette, és átment egy másik kupéba (uo. 591). Ezen a recsegésen át hallotta Lemhényi-nét. Legjobb, ha lefekszük. *Szobák, szobák és szobák. És megint a beföttes üvegek, almák végtelen sora. Tászkák és üvegek. Szekrény barna oldala . . . szőlő fut rajta végig? Szőlő vagy borostyán? Egy madár szállt át a beföttek felett, kiterjesztett szárnyal. Ciklon belezuhant az ágyba (uo. 598). Rádobta a sálat a fekete zakóra, aztán lekapta. Két lépést hátrált. Egy másik zakóra dobta a sálat, de csak azért, hogy onnan is lekapja. — Helyes — hallatszott egy hang a mélyből —, szeretem, ha valaki töpreng. *Zakók, mellények, földhajtott gallérú télikabátok*. És odalent a vezető, akárcsak egy sötét üregben. — Elgondolásai vannak, szeretem, ha valakinek elgondolásai vannak. Ciklon egy pillanatra ránézett, aztán megint rádobta a sálat egy zakóra. *A diadalmas férfi ünnepélyes, fagyott mosolya*. Olyan volt az a bábu, akár egy diadalmas férfi. Ciklon megigazította rajta a sálat, egy kicsit hanyagabbbul, így ni (uo. 611). Átment egy kopár parkon. Aztán egyszer csak ott állt egy sárgásbarna épület előtt. *Hideg kőfolyosó. Egy szoba*. Odakint lépések. Most mindjárt bejön Nagy Ervin. Á, mit keresne itt Nagy Ervin? Valaki azt mondta, hogy beválogatták az olimpiai keretbe (uo. 612). Elindult a sovány, egyenruhás öreg mellett. *Egy bot, egy fekete sapka*. Ez kísérte Tarquinus úr háza felé. — *A római légtő állomáshelye. A harmadik római segédlégió állomáshelye*. Elgörnyedt hát, a kabátját kiszívta a nap. Lemhényi ide küldte neki a levelet? Vagy talán ő maga jött ide, hogy megbeszéljék a dolgot? *Oszloptörédek egy teremben*. És mindenfelé elszórt kövek. *Nagyanya előreugró, hegyes térde* (uo. 613).*

Az idézett példák konkrét főnevei szerkezetlenül helyezkednek el a szövegösszefüggésben. Látszatra olyannak tetszenek — de nem azok —, mint amikor például a mondat lezárása után vagy akár a mondat megkezdése előtt nyomatékosítás céljából kiemelünk egy főnevet. Az ilyen esetekben azonban a predikatív viszony megvan, csak a szerkezet jellege módosult.

Valakit egyszer be akartak ide dugni, be akartak ide gyömöszölni. *A Gyömrőti* (uo. 555). *A fiú* biztosan eljött ide az apjához. *A Kövecses Bandi* (uo. 613).¹

A nyomatékosítás céljából kiemelt főnevek, ahogy látszik, lényegében véve megadott mondathoz tartoznak, a predikatív viszony elemei.

De a korábban idézett konkrét főnevek továbbviszik a cselekményt vagy leírást, mondat értékük van, és így valójában azt a szerepkört tudják betölteni, mint az igéből képzett elvont főnevek, amelyek állítmányi funkciója nyilvánvaló.

3. Hogy lehetséges ez? Állhat-e konkrét főnév olyan mondattani funkcióban, hogy igei jelentés tapad hozzá? Az elvont, igétől képzett főneveknél egyszerű átalakítás révén előtérbe kerül a szemantikai tartalom, amely meghatározza a mondattani funkciót. A konkrét főneveknél bajos építeni a szemantikai tartalomra: *nadrág, cipő, labda* stb. mindmegannyi fogalom, amelynek nincs köze történéshez, cselekvéshez. Akkor mégis miről van szó? Nyilván a modern prózának olyan törekvésével van dolgunk, amely a költészetben régóta ismert: az író azt akarja, hogy az olvasó a főneveket mintegy „kibővítse”, és

¹ A kérdésekre adott egy főneves válaszokban a főnév szintén meghatározott mondat, ill. predikatív viszony tagja.

hozzájuk függessen valamilyen igei vonatkozást. Az olvasó ilyen módon társalkotóvá válik; nem elég, ha passzívan érti, amit leírt az író, hanem a szemantikai tartalomból kiindulva meg kell „elevenítenie” a főnevet. A főnév jelentésétől determinált lehetséges igei cselekményekből ki kell választani azt vagy azokat, amelyek leginkább megfelelhetnek az írói szándéknak (ahogy a főnév és a szövegösszefüggés revelálja).

A főnév nemcsak személyt, dolgot jelöl, hanem jelentéséhez hozzátapadhat egyéb, nem főnévi szemantikai periferikus tartalom (esetleg funkció). Gondoljunk a *fehérség, szépség, lassúság, kedvesség* stb. típusú főnevekre, amelyek tulajdonságot jelölnek, melléknévi jelleget hordoznak (bár jelentésre és funkcióra nézve főnevek), vagy éppen a már említett igei tartalmú elvont főnevekre (*csattogás, recsegés, pillantás* stb.): a főnév mintegy „elfedi” az alapszót az említett példákban; nem vitatható, hogy bárki felismeri az eredeti melléknévet vagy igét.

A konkrét főnév esetében azonban nincs olyan alapige (hogy visszatérjünk korábbi idézeteinkhez), amelyet „beburkol” a főnév; el kell fogadnunk a szemantikai tapadást. Nyilvánvaló, hogy az állítmányi szintagmákban előforduló főnevekhez meghatározott gyakoriság alapján kapcsolódnak az állítmányok: bizonyos főnevek nagyobb százalékban „vonzanak” egyfajta állítmányt; ugyanakkor más főnevekre más állítmánytípus a jellemző. Az olvasó vagy beszélő tudatában tehát bizonyos főnevekkel kapcsolatban latens módon jelen lehet az állítmánytípus, amely leggyakrabban kapcsolódik ahhoz a főnévhez, és alkot vele állítmányi szintagmát. A szövegösszefüggés hatására vagy egyéb körülmények folytán a latens állítmány felidézhető: az olvasó mintegy „kitalálja” azt az állítmányt, amelyet az író feltehetően a főnév mellé rendelt.

Ez az írói módszer az olvasótól nagy beleérzést kíván; nyomban meg kell indulni a fantázia működésének, hogy a váratlanul felbukkanó főnév ne nyomatékositó szerkezetlen szintagma legyen, hanem a történést, cselekményt, leírást előbbre vigye. A magában álló főnév eredetileg nem jelöl egyebet, mint személyi vagy dologi fogalmat. A szövegösszefüggés (vagy más tényezők) úgy hatnak fantáziánkra vagy tudatunkra, hogy a főnevet éppen abba az állítmányi szintagmába helyezzük bele, amely leginkább szokott előfordulni a főnévvel, amely mintegy állandó jellemzője a főnévnek. Ha fantáziánk nem „reagál” elég gyorsan és ötletesen, akkor a szöveg értelmetlenné is válhat, úgyhogy többszöri elolvasással kell előmozdítani a megértést. Ez az írói eljárás a lényegre koncentráló, tömörítő célzatú: az író szintagmáiból csak a lényegretartja meg, a főnevet, és elejti az igei állítmányt. Mintha előzetes statisztikai vizsgálat alapján tudná, hogy bizonyos esetekben az igei állítmány kitétele felesleges, mert mindig a várt, az előre tudott fog belekerülni az állítmányi szintagmába.

A szabályosan szerkesztett prózával szemben itt tömör a felépítés: a mondat hagyományos elemeinek elhagyása vagy csökkentése és a nominalitás előtérbe kerülése feszes prózát eredményez. Érthető, hiszen az igei állítmány hiánya, a puszta főnév — elvont vagy konkrét főnév — használata együtt járhat a módhatározók részleges vagy teljes kiküszöbölésével is. Elég elolvasni az idézett példákat, akár az elvont, akár a konkrét főneveket tartalmazó példákat. Az utóbbiaknál egyáltalában nincs határozó. A (mód)határozók rendszerint az igés mondatokban helyezkednek el. A módhatározók kerülése aztán az ilyen nominális mondatokból visszahat az igés mondatokra is: divattá válik az értelmi közlést sokszor affektíve színező módhatározók korlá-

tozása vagy elhagyása mindenféle típusú mondatban, úgyhogy a pusztá cselekményközlés elegendőnek látszik: a minősítés, árnyalás, esetleges nyomatékosító kiemelés alig játszik szerepet. Mindez fokozottan érvényes az ígétlen, a pusztá főnévre építő mondatokra: éppen az a cél, hogy a főnév lehetőleg pusztá voltában, sallangmentesen jelenjék meg, és hasson jelentésével, illetőleg a jelentéshez tapadó valószínű ígei kiegészüléssel.

4. A hagyományos prózanyelv megújításának szüksége a század első évtizedében programmá vált; a futuristák nemcsak a képlátás, hanem a mondat-szerkezet megreformálását is hirdették. „A futurista irodalom technikai kiáltványában” (1912.) Marinetti azt mondja: „a régi örökölt mondat-szerkezetek neveléséges ürességét éreztem meg. Égetően szükséges megszabadítani a szavakat a latin mondat fogságából!” (...) Szét kell rombolni a mondat-szerkezetet, úgy használván a főneveket, ahogy születnek. 2. Az ígét csak főnévi igenévként kell alkalmazni, hogy rugalmasan kapcsolódjék a főnévhez ... 3. El kell törölni a melléknevet, mert a meztelen főnév saját lényeges értékét megőrzi (...) 4. El kell törölni a határozót (...) El kell nyomni tehát az ilyen szavakat: *mint, amely, így, hasonló valamihez* (...) 6. El kell törölni a központosítást is.¹

A kísérlet nyilván a kifejezést intenzívebbé, egyúttal tömörebbé kívánta tenni; úgy vélték, a megszokott mondat-szerkesztés a maga körülményességével tompítja a „meztelen főnevek lényeges értékét”. Az azonban nyilvánvaló, hogy ezzel a futurista módszerrel alig vagy sehogy sem lehet történeteket elmondani, tárgyakat, embereket, eseményeket leírni, jellemezni. Ítéljük meg az alábbi részletből, amely F. T. Marinettinek, a futurizmus szellemi vezérének egy csataleírásából származik, és az a nevezetessége, hogy Komját Aladár tette át magyar nyelvre:

Dél 3/4 flóta nyögés kánikula tumb-tumb riadó Gargaresch szétpattanás ropogás induló Csengés borjúk puskák paták szögek ágyúk sörények kerekék ládák zsidók almás-szeletek olajoskenyerek dallamok bódék dohok csipa büdösség fahéj

penész ár apály bors verekedés mocok forgószél virágban-narancsfák filigrán nyomor kocka sakk papír jázmin + szerecsendió + rózsza arabeszk mozaik dög fullánk kontárkodás golyószórók kavics + moraj + béka Csengés borjúk puskák ágyúk lövedék atmoszféra = ólom + láva + 300 bűz + 50 illat kövezet derékalj lóganaj dögök csittesatt szorongani tevék szamarak robaj kloaka ezüstművesek-soukja selyem égszínkék galabieh bíbor narancsok moucharaby ívek legyűrni elágazás terecske bugyogás eipőtisztító gandourák burnusz nyüzsgés olvadni izzadni policromia bugyolálás dudor repedés barlang rom lebontás karbólsav mész Csengés borjúk puskák paták szögek ládák ostorütések katona-posztó báránybűz zsákutca balra tölcser jobbra átalút clair-obscure törökfürdő sütet pézsmá nárcisz narancsvirág undor rózszaeszenca csel ammóniák karom ürülék harapás hús + 10 légy száraz-gyümölcs szentjános-kenyér borsó pisztácia mandula óriás-banán datolya tumb-tumb ...²

Az idézet még jó darabig tart. Nagyjából értjük, miről van szó: katonai összecsapásról arabok és olaszok között; a tripoliszi csata (Líbia meghódítása kapcsán) a harc egyes elemeit, főként a tárgyi, konkrét vonatkozásokat ragadja meg az író. A riadó után ágyúzás közben előrehaladnak; közben

¹ A futurizmus. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta, fordította Szabó György. Gondolat, 1962. 204–5.

² Őo. 221–2. 1. A francia helyesírást követő arab szavak a helyszínre utalnak; *souk*: bazár, piac; *moucharaby*: sűrű farostos ablak, *gandoura*: ujjatlan ingruha.

észlelik a város részeit, bódék, arabeszk, mozaik, moucharaby ívek, terecske, cipőtisztító gandourak, törökfürdő, virágban narancsfák, óriás-banán datolya; egyúttal hatnak ránk a harc folyamán keletkező benyomások: dögök, rom, olvadni, izzadni, hús + 100 légy stb.

5. Most kanyarodjunk vissza a 2. pont példáihoz. Borika a játékmackóról beszél; kellene egyet venni a húgának. Minden átmenet nélkül felbukkan a *kék cowboymadrág*. Majd lejjebb talán még váratlanabban *Ócsi cipője*. Borika udvarlójáról van szó, kocsiiban ülnek, várfal látszik, és akkor hirtelen *a cipő*.

A főnevek átmenet nélkül merülnek fel, nem tudjuk, miért. Csak később kapunk felvilágosítást, például a második példában: de a felvilágosító mondat: „mikor lesz ebből az öccsének cipő”, nem követi a főnevet, nem szünteti meg egyszerre az értetlenségünket. Persze a felvilágosító mondat nélkül is megindulhat a fantázia, és hozzátehetjük a tipikus állítmányt. A *Kék labda* stb. mondat meg éppen előzmény és utólagos magyarázat nélkül áll; a szituációból azt vehetjük ki (de egyáltalában nem bizonyos): a lány látja a labda repülését, amint belepottyan a tóba. Ez a példa emlékeztet a futurista próza főnévhasználatára: még élénkebb volna a hasonlóság, ha több főnév követné egymást. Persze a szövegösszefüggés szempontjából az egy-egy illogikusnak, váratlannak tetsző főnévvel is eléri a hatást. A *végállomás üvegkalitkája*: itt a váratlanság talán kevésbé mutatkozik meg, minthogy az előző mondatból megtudjuk, hogy haladnak az autóbusz-végállomás felé. Váratlan az *Elhagyott, üres csomagtartók* megjelenése: a nyomban következő mondat azonban kapcsolatot létesít, beállítja a szövegösszefüggésbe. A *talpfa, teherkocsi* nem feltétlenül váratlan az átszállásnál; kiegészíthető így: *látszott, mutatkozott*. A következő felsorolás: *szobák, szobák és szobák . . . befőttes üvegek, almák (. . .) táskák, üvegek, szekrény* olyan, mint a futurista próza; egy sereg tárgy; velük az író a Ciklon nevű leány sétáját (vagy rohanását?) akarja ábrázolni, amint Lemhényinétől szobájába megy. A kiegészítés itt mozgást jelentő igékkel lehetséges. Bonyolultabb a kiegészítés a *zakók, mellények, főlhajtott gallérú télikabátok* főnevek esetében: a zakók stb. a próbababákon vannak, és Ciklon, aki kirakatrendező, igyekszik ízlésesen elhelyezni a tárgyakat. Csak az előzmény és a rákövetkező mondatok figyelmes elolvasása segíti a megértést; ez a példa is erősen emlékeztet a futurista prózára. A *Hideg kőfolyosó. Egy szoba* nyilván azt jelzi: végigment rajta, amikor belépett a múzeum sárgásbarna épületébe. Az utolsó példában a *Nagyanya hegyes térde* akkor jut eszébe, amikor az elszórt köveket látja, tehát a kövek hasonlatot inspirálnak.

A példák tanulságait összefoglalva azt látjuk, hogy ez a ritka, de szerintünk hatásos stilisztikai eljárás éppúgy a főnév belső szemantikáját akarja realizálni, mint a futurista kísérlet. Az eljárás természetesen sokkal észszerűbb; csak egy-egy főnevet vet fel, állítmányi környezete, ill. a ki nem fejezett predikatív viszony egyszerűen eltalálható. Az író is segítségünkre jön: többnyire a bevezetéssel és a rákövetkező mondatban foglalt valamilyen utalással. Ez lehet nagyon kevés is, így például az egyik idézett példában egyetlen bevezető állítmány: *Legjobb, ha lefekszik* segítségével lehet megsejteni, hogy a szereplő végighalad a szobákon. Talán a bevezetés nélkül nehezebben lett volna kitalálható a pusztán főnévi felsorolásból. Úgy véljük, hogy mai prózánkban Mándy eljárásánál tovább nem lehet menni ezen az úton.

6. Nem zárhatjuk le úgy fejtegetéseinket, hogy ne említsünk meg egy a fenti típussal érintkező, de attól alapvetően különböző kategóriát, amelyet egyébként részletesebben tárgyaltunk a Nominális stílus a magyarban című tanulmányunk egyik pontjában. Ott is a főnév valorizálását figyelhetjük meg; megértése azonban sokkal könnyebb, szerkesztése egyszerűbb és főként gépiesebb, mert tudjuk, hogy adott személy vagy tárgy jellemzésére szolgálóan, a személyneveket vagy a tárgy nevét parataktikusan, ragtalan főnevek követik. Az alábbi példák megmutatják, miről van szó:

Mindig ilyen morcos volt hajnalonként Liza. Jól csinálja. (. . .) *Habverő üst rézből, fényes.* Domborulatán látszik Liza komikusan megnyúlt arca. *Kusza, ősz haj.* *Flanell-köntös, vékony lábak.* *Fekete-fehér konyhakő.* *Porcelán bögre,* oldalán színes, idillikus kép: egy fehér ruhás hölgy, napernyővel a zöld ligetben. Harminc éve ebből issza a teát (Szakonyi Károly: *Francia tanya.* Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1969. 171–2). Csörren a kerékpár. *Fekete váz, piros csikokkal.* A kormány nikkelezése itt-ott hámlik (uo. 173).

De Mándy is alkalmaz ilyen felsoroló megoldást:

Gyerekek az állomás padján. Űgy szállták meg a padot, mintha odafújták volna őket. *Csikos trikók, ingek, övíg meztelen, barnára sült testek* (Mándy Iván i. m. 429). Mögöttük a vezetőnő. *Fehér blúz, fekete szoknya:* egy szigorú intézet igazgatónője (uo. 374). Az alacsony termetű öregurat mintha a hófúvás vágta volna be. *Vörös, remegő arc, feltűrt gallér.* Reszketve jött végig az üres asztalok mellett (uo. 374). Libasorbe n vonultak be a presszóba. Három biliárdgolyó a fekete deszkán. *Kopaszra borotvált fej — fekete pulóver* (uo. 388).

A példákból ennyi elég; tanulmányunkban már beszéltünk erről, az impresszionista prózával kezdődött, de ahogy legújabb példánk mutatják, sikerrel továbbélő, jellegzetes és hatásos stilisztikai jelenségről. A dőlt betűvel szedett főnevek helyenként egy-egy határozó megtartott, legfontosabb részei: elmaradt a rag, amely a megelőző személyhez fűződően határozóvá tette volna őket: mögöttük a vezetőnő fehér blúzban, fekete szoknyában, máskor egy-egy teljesebb mondat részeinek is felfoghatók: Az alacsony termetű öregurat mintha a hófúvás vágta volna be. Vörös, remegő arca volt, feltűrt gallérú kabátban jött.

A parataktikus főnevek természetesen nem viszik tovább a cselekményt; mindig valakihez vagy valamihez tartoznak, szerepük leíró és kiegészítő jellegű. Annyi azonban bizonyos, hogy a ragok, illetőleg az állítmányok elmaradása révén a főnévi tartalom élesebben előtérbe kerül, tehát a leírt személy vagy tárgy jellemzése hatékonyabb, mint a hagyományos eljárással.

*

Eredeti témánk az állítmányi funkciójú főnevek bemutatása volt; főként a konkrét főneveké, mert az elvontaké ma már nem újdonság; ezért csak utaltunk rájuk az első pontban. Azonban a konkrét főnevek alkalmazása állítmányi szerepkörben egyelőre még kevésbé követett és ezért hatásos írói eszköz.

Herczeg Gyula

A Játékosok és szeretők stílusáról*

Cseres Tibor *Játékosok és szeretők* című új könyvéről az irodalomtörténészek és kritikusok elmondják majd a maguk véleményét. El is kell mondanunk, mert meggyőződésem, hogy az utóbbi évek egyik kiemelkedő írói teljesítményéről van szó. Ez alkalommal csupán a mű nyelvi, stílári vonatkozásaira utalok. Vázlatosan, pusztán olvasmányélményem alapján; mellőzve a teljességre törő elemzés módszereit (statisztikai adatfeldolgozás, strukturális elemzés stb.). Bár így az elvégzetlen feladat másokra marad — remélhetőleg lesz vállalkozó —, az alább körvonalazódó gyors vázlat némileg a szépirodalmi kritika, az irodalmi és szakfolyóiratokban közölt recenziók rugalmasságát, friss reagálását utánozza.

A *Játékosok és szeretők* szintézis igényű: összefoglalja az író korábbi eredményeit. Ez az összefoglalás azonban a különböző törekvések, stílus-eszmények küzdelmét nem szünteti meg. A nyelv mélyebb rétegein, archaikus, népnyelvi állományán keresztülhatolnak a történelmi korszakot jellegzetesebben tükröző stíluslemek rétegei; a hagyományörzés igénye a dokumentáris ábrázolás törekvéssel vív küzdelmet. Kevés alkotás bizonyíthatná jobban a nyelv dialektikus természetét. Cseres Tibor részint szándékosan hangsúlyozza a nyelvi küzdelmet, részint pedig a művészi vállalkozás méretei hiúsítják meg a stílus, a nyelv olykor megkövetelhető egységesítését.

1946-tól a hatvanas évek elejéig szövi Cseres a történet szálait. Félre teszi a regényszerkesztés hagyományos módszereit: „dokumentumokból” (levelek, káderanyag, fiktív hírlapi cikkek, vallomások stb.), dialógusokból és — a prózairól számára mégiscsak elkerülhetetlen — írói kommentárokból, narratív részekből áll össze a mű. A történelmi-társadalmi események, változások ábrázolásakor Cseres Tibor egyben a tárgyalt korszak nyelvi képét is adja! Sz ez a többlet a *Játékosok és szeretők* nagy eredménye. Bár nyilvánvaló: a társadalmi forradalom nem jelenti a nyelv forradalmát, mégis kevesen ábrázolták eddig, hogy a nyelvi idomulás, a nyelvhasználat konformizmusa az egyén — főképp a deklasszált, a hatalom középső és alsó szféráiból kihullott elemek — számára mennyire létkérdés. A „-suk, -sük nyelv” például egy időben „osztályharcos”, „öntudatos” magatartást sugallt; a mozgalmi nyelv terminológiájának, kicsavart, bürokratikus fordulatainak elsajátítása, ravasz, kiszámított használata a társadalmi érvényesülés, a karrier lehetőségét jelenthette. A sajtón, a rádión, sőt: az iskolán keresztül mennyire a tömegekbe ivódott a nyelvi igénytelenség! A hivatalos, a bürokrata nyelv, a demagóg fordulatok pusztításait nyelvművelőink, íróink, pedagógusaink ki tudja, mikorra számolják fel! Naponta észleljük a nyelvi kettészakadás tényeit: a mikrofon előtt nyilatkozó ember másképp beszél, mint például odahaza vagy az eszpresszóban. (Sz ezért van az, hogy a kabaré nézői, hallgatói Gugyerák stílusának nyelvi humorát alig-alig érzékelik. Más kérdés, hogy ez a nyelvi humor eléggé színvonalas és ízléses-e?)

Nem véletlen, hogy a felszabadulás óta eltelt korszak nyelvi, stílári képének megrajzolására is csak mostanában kerülhetett sor. Távolság — a fiatal Brecht szavával — hűvösség: ironia volt szükséges ehhez. Ironia, hűvösség, de nem a szocialista eszmények, hanem azok meghamisítói iránt!

* A cikk 1970-ben íródott.

Az sem véletlen, hogy az ironia a mű első és utolsó harmadában más szerepű, mint a középső, a legterjedelmesebb részben. Ironikus figura Gyarakai László is, a „pozitív hős”, de másféle ironiával ábrázolt, mint Fröhlich, Bobrikné, Kocor, Vámos Hilda: az eltorzult államhatalom és -igazgatás figurái. Az írói állásfoglalás félreérthetetlen bizonyítéka, hogy a téglagyári kényszermunka, a cigány munkások, a munkásszállás lakóinak stb. ábrázolása szinte mentes az ironiától.

Az írói módszert meghatározó, a mű egységét megadó ironia nyelvi eszközei közül most csupán néhányat említhetek.

1. A zárójelhasználat különösen Vámos Hilda irományaiban játszik fontos szerepet. Zárójeles közbevetései pedánskodó, pontoskodó, céljai elérésében határozott jellemre vallanak. Másfelől ezek a sűrűn előbukkanó zárójelek a nyitottság, a behelyettesíthetőség, az alternativitás jegyei: a karrier- és egyéb okokból „kinőtt” első — bár a kulisszák mögött továbbra is rejtélyesen segítő, megnyilatkozó — férj helyett újabb, most már magasabb társadalmi régiókba emelő partner utáni kutatást-nyomozást jelképezik. Átmeneti ember Hilda, ezt sugallják a zárójelek, de jellemének „nyitottsága” az események folyamán negatív módon igazolódik.

2. Több szereplőt csupán nagy kezdőbetűk jelölnek. (Ennek hagyományai — gondoljunk főképp Kafkára — ismeretesek.) Részben „magas beosztású elvtársak” ezek, akik elérhetetlen magasságban, a tömegektől és az eszmétől teljesen elidegenedve m ű k ö d n e k. Kezdőbetűs anonimitásuk egyben védekezés. De kezdőbetűk jelölnek néhány helyi potentátot is: az ő esetükben a monogram azt sugallja, hogy pusztán fogaskerekekről van szó, az elemberteledett mechanizmus — nem kevésbé embertelen — alkatrészeiről.

3. Az ironia kifogyhatatlan forrása a hivatali nyelv, a mozgalmi és pártzsargon. Egy fiktív dokumentum — hivatalos feljegyzés — alján ez áll (az eredeti szedésben egymás alatt): „olvashatatlan aláírások, olvashatatlan bélyegzők” (339). Cseres egy megszokott rétegnyelvi szerkezet (olvashatatlan aláírás) analógiájára egy szokatlan, nem használatos szerkezetet (*olvashatatlan bélyegzők*) hoz létre. De ettől még nem válik ironikussá a szöveg. Az ironia abból fakad, hogy a második, az analóg szerkezet leleplezi a megszokott, a használatos szerkezet tartalmának abszurditását, s a kettő együtt az erkölcsi, politikai felelősség nem vállalásának, elhárításának jelképe, s ugyanakkor — akárcsak a monogram — az elgépiesedésé, a személytelenség álarcába rejtőző bűné.

A bürokrata nyelv képzavaraiból, torzszüleményeiből sok példát találunk Cseres könyvében. Pompásan jelzi a kor hangulatát a *kítárgyal*, az *irányt vesz* használata; a légüres teret, egyén és tömeg egymást vesztését sugalló — ma is divatos — *felé* névutó stb. Véleményem szerint neologizmusként (visszavetítettnek) hat a manapság gyakori *odafigyél*: „Ha egy kicsit is *oda* akarunk *figyeln*i, idén a kétszáz holdra, hát arra megint csak rámegegy 40 000 munkanap” (218). Szándékos képzavar jelzi annak az indokolásnak az ideológiai hitelét, amely Gyarakai László elbocsátását „okolja meg”: a nevezettet „a szocializmus építésének rongálásáért” menesztik a megyei laptól (339). A személyi kultusz, a koncepciók perek időszakában nemcsak az számított, hogy ki m i t, hanem legalább annyira, hogy ki h o g y a n mond valamit. „Csak a kottájára vigyázzál, elvtársam!” — okítja a párttitkár a tanút (198). Darók János, a statáriális bíróság elé hurcolt kulák éppolyan „nem técsői hanghordozással” csempész brosúraízü fordulatokat szavai közé, mint ahogy

a „nyomós érvekkel” megdolgozott parasztküldöttség egyik tagja jelenti ki: „Csattanós választ adunk az imperialistáknak” (222).

A dokumentáris elemek elhelyezkedése a mű szerkezetében szintén hatásos kifejezője az iróniának. Találkozunk pl. egy olyan adattal, mely szerint a felsőbb szervek nehezmenyeznek, hogy a Zaránd megyei Néplap nem foglalkozik kellőképpen a gumipitypang-termesztés népszerűsítésével. Később pedig – minden írói kommentár nélkül – egy cikkre bukkanunk: a fiktív lap 1951. szept. 1-i számában „A pitypang gyógyhatásáról” címmel. A cikk első részének régies kifejezései kétségtelenné teszik, hogy valamilyen avított kalendárium vagy füvészkönyv volt a forrás; a második rész pedig már egy modernebb szakmunkából származhatott. A Néplap munkatársa még azt a fáradságot sem vette, hogy egységesítse a cikk stílusát. Sokatmondó összefüggések tárulnak fel így, s a könyvben nemcsak a sajtó, hanem a rádió „munkastílusára” is történik utalás. Az iróniának már kevésbé igényes eszköze az ilyenféle szójáték: „Vacsorát a szomszédban lakó bejárónő *adott fel*, majd *szedte le* a maradékát is” (302).

Az ironikus ábrázolásmód (szenvedélyes, tudatos eszmeiségű irónia ez!) tehát nem válik nyelvileg egysikűvé – ahogy ennek sokszor példáját látjuk más író műveiben. Ez a fajta irónia szólni engedi az író sajátos hangját is, megcsodálni engedi Cseres Tibor nyelvi művészetét. Vizsgáljunk meg egy viszonylag rövid szövegegységet!

„A társaság füelve élvezte a telefont, a törvénytelen viszony fél párbeszédét, s nagyon jókedvűen fogadta vissza a férfit, akiről tudták, íme, mit fog ma elkövetni. Egymásra néztek csillogó szemmel. Pillantásokat váltottak, valami érdekes, diszkrét, vagyis indiszkrét nyilatkozatra várva.

Ő azonban nem nyilatkozott, csak egy rövid sóhajt hallatott” (188).

Érzékletes leírást kapunk Gyaraki László telefonbeszélgetéséről. Közismert szituáció: mindannyiunkkal előfordult, hogy önkéntelenül odafigyeltünk egy telefonbeszélgetésre, s kitaláltuk a beszélgetés témáját, érzelmi hátterét. A leírást paradoxon követi: a diszkrét nyilatkozat ebben az esetben valóban indiszkrét lett volna. Külön bekezdés zárja le a szövegegységet, 9-9 szótagos, belső rímmel kapcsolódó tagmondatokból álló összetett mondat. Halvány irónia érződik ebben a mondatban, halvány irónia, mely a főhős alakját emberivé teszi, s még a finom gúny is jelzi Gyaraki magasabb értékrendjét.

Lássunk egy másik részletet. „Előbb senkit nem lelt honn, de visszasetálva, egy szikár, egyenes nyakú asszony, a kertből jövet (kosarában káposzta, répa) éppen a konyha ajtaját nyitogatta. Csakis Piroska anyja lehet. Az is. Meghallja, ki a vendég, halk, kelletlen szóval hívja beljebb” (194). Gyaraki László látogatását írja le Cseres Tibor. A rövid részlet – mint a tenger cseppje – jelzi az egész mű stílusvilágát. Az első mondat nyelvjárási stíluselemeit jelzésszerűen odavetett, szaggatott, modernebb hangulatú rész követi. A nyelvjárási tónus és a zárójeles közbevetés intellektuális élessége között feszültség teremtődik. S ellentétet ad az első mondat és a rá következő három időviszonya is. Maga a szituáció is feszült: Gyaraki nem kívánatos vendég Piroskáék házában. A szituáció feszültségét tehát Cseres a szöveg stílárís feszültségével hangsúlyozza.

A XII. fejezet (Laci a sárkeverőben) egyik részlete prózaversnek olvasható. Gyaraki László kenderből szótt törülközőket szemlél, s orrába hatol „A háromméteres, emberfölötti kender éles, vad szaga, a lesarlózott kender

fonyadt lehelete. Az áztatóba merített, és víz alá kötözött kenderkévék víz-rothasztó hajnali párája. A kúpokban száradó kévék foszlott bőré szikkadása. A tiló csapása alatt születő pozdorja száraz szaga újra és újra. A tisztuló pozdorjás szösz kopár szaga. A tiszta kóc elkülönülő szaga. A fonál asszony-nyálban edzett szaga. A vászonnak szövőszékben, vetélőben sűrített szaga. A kenderszövés durvasága az arcon, a kenderszövés enyhítő súrlódása a háton” (373–4).

Nincsen szükség hosszas elemzésre, hogy kitéssék az idézett rész prózavers-hangulata. Az ismétlések — bővülő ismétlések, a könyörgésszerű, szó-mágiás fordulatok első látásra evokatív hatásúak. Öncélú művészkedés-e mindez? Semmiképpen. Az indoklást is hosszan sorolhatnám. Gyaraki teológiát tanult, vallási szekta tagja volt, prédikátorjelölt. Természetes, hogy a valóság képei olykor vallásos, himnikus asszociációkat keltenek benne. De másról is szó van itt. A meggyötört kender, melyből a tisztaság, a megtisztulás kelléke, törülköző lesz, egyben természet és ember — növény és ember — é r t e l m e s, valódi kapcsolatát jelképezi. Ellenpont szerepet kap tehát ez a prózavers: hiszen a Játékosok és szeretők cselekménye jórészt a gumipitypang tragikomédiájával kapcsolatos. S ez a jelenetsor, az ősi munkafolyamat szenvedőleges átélése, bevezetője Gyaraki László kényszermunkájának. S előlegzi azt is, hogy Gyaraki a megszegyenyítésre szánt sárkeverés, téglagyártás folyamatát — legalábbis a maga számára — humanizálja: áttekintést szerez a gyártás menetéről, s így értelmessé válik részvétele a munkafolyamatban. Látjuk majd, még társaiban is sikerül felszítania az önbecsülés, az emberi méltóság szikráját. Mindezt a hétköznapi prózánál sűrítettebb, felfokozottabb próza, prózavers érzékeltetheti csupán. (Hasonló céllal illeszt prózaverset Konrád György A látogató egyik fejezetébe.)

Fröhlich ügyész latinul írott szellemi végrendelete — apológiája, szerelmi vallomása — is remeklés. (Nagyon felületes világirodalmi párhuzamként — inkább csak hasonlatképpen — a Varázshegy francia nyelvű vallomása kínálkozik: itt Castorp, ott Fröhlich emelkedik önnön átlaga fölé.) Latinsága egyenetlen, zaklatott: klasszikus élményeket vegyít modernkedő, sőt: konyhalatin elemekkel. S pompás ironikus feszültség támad a latinul nem tudó feleség elragadtatott-elfogult kommentárjai s az asszony világgépével, hétköznapi földhözragadtságával merőben ellentétes latin szöveg között.

A fentiek csupán adalékok az élő magyar irodalom egy jelentős alkotásának stílusáról.

Kőhíti Zsolt

Feladatok az általános iskola nyelvtani anyagához

(Második közlemény)

5. osztály

1. Beszélhetnél szebben is!

Így figyelmeztette Pistát édesanyja a következő párbeszéd végén:

- *Mit eszel vacsorára, kisleány?*
- *Eszek először zsíros kenyeret paradicsommal, iszok rá tejet.*
- *Aztán mit csinálsz vacsora után?*
- *Játsszok egy kicsit, aztán lefekszek, alszok.*
- *Jól teszed, kisleány, de mondhattad volna szebben is.*

Mire gondolt Pista édesanyja? (Az ikes változat választékosabb.)

(Sz. A.)

2. Az igemód szépsége

A következő versszakban öt ige közül négy ugyanabban a módban szerepel. Melyik módban? Miért szép így?

Ha nap süt a rétre,
a rét közepére,
gyerünk, gyerekek, csapatostol.
Hozzuk ki a labdát,
rakjunk güzü-csapdát,
csattogjon a csillagos ostor. (Weöres Sándor)

(A felszólító mód a tavasz serkentő örömét, tette hívását fejezi ki.)

(Sz. A.)

3. A létezés kifejezése

1877-ben egy költőnk verset írt Petőfiről arra a hírre, hogy nagy költőnk szibériai ölömbányákban raboskodik. A költő a hírek nem hitt, mégis ezt írta:

Petőfi él! Lánglelke fennviraszt.
Vénség, halál sohasem érik azt.
Lázás szívével ifjan, szabadon
Él és fog élni, édes magyaron.
Lesz trónok és országok pusztulása; —
De az ő sírja mégsem lesz megásva!

Milyen jelentésű igék játsszák a főszerepet ebben a versszakban? Miért szép így?

(Az *él* ige — mégpedig háromszor említve, jövő idővel nyomatékosítva — Petőfi szellemének örök hatását fejezi ki. A *lesz* ugyancsak ennek a hitnek a szilárdságát fejezi ki.) (Sz. A.)

4. Egy „kis” tévedés

A Ludas Matyiban láttunk egy rajzot: a tanár úr meghökkenve nézi Pisti füzetében a következő szavakat: „Dicsőséges magyar futtball...” A rajz alatt ez a párbeszéd olvasható:

- Miért írtad két *t*-vel?
- Mert múlt idő...

Mit magyaráznál meg Pistinek, ha te volnál a tanár? (Sz. A.)

5. Vízi örömök nyáron

Sokan fognak közületek folyóparton meg tóparton nyaralni, táborozni a vakációban. Erre gondolatok, amikor egy-egy odaillő szóval egészítitek ki a következő mondatokat!

A gyereksereg egyszerre ..... (pl. *iramodik*) a partról a vízbe. Ragyog a nap, s amint egymást ..... (*fröcskölök, spriccelik*), valóságos vízi csata alakul ki. Kacagva ..... (*paskolják*) egymásra a vizet! Messziről úgy látszik, mintha ..... (*porzana*) a víz. Mikor elfáradnak, ki erre, ki arra ..... (*úszik, úszikál*). Van, aki nagy karcsapásokkal ..... (*szeli*) a vizet; de aki csak most tanul úszni, az bizony még csak ügyetlenül ..... (*evickél*). Mondják is rá csúfolódva, hogy úgy úszik, mint ..... (*a nyeletlen fejsze*). Sokan a víz alá is ..... (*bukznak*). A fiúk, lányok nagy ..... (*ricsajt*) csapnak; nem is veszik észre, hogy odébb hangtalanul (*siklik*) egy vitorlás. Arra ne menjetek, mert ott veszedelmesen ..... (*örvénylik*) a víz. (Nem szabad a zárójelben feltüntetett igékhez mereven ragaszkodni!) (Sz. A.)

6. Más a kérdés, más a felszólítás!

Hogyan mondod a következő mondatokat, ha nem kérdezel velük, hanem valakit felszólítasz a cselekvésre? De másképpen is írod őket ilyenkor! Elég, ha a felszólító mondat igéjét és a mondatzáró írásjelet írod le.

- a) Kiveszed a könyvtárból A Pál utcai fiúkat?
- b) Elküldöd az öcsédnek?
- c) Beszámol majd róla?
- d) Megbeszélitek majd?
- e) Megnézitek talán a filmet is?
- f) Eljátszunk majd egy-egy jelenetet?

Felszólításban	
az igealak	a záró írásjel
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....

(Sz. A.)

7. Mondd és írd változatosabban!

Sokszor hallunk olyan mondatokat, amelyekben ugyanaz a szó ismétlődik – ha más alakban is. Húzd át a következő mondatok ismétlődő szavát, és írd helyette rokon értelmű szót a lapszélre! De csak az igét cseréld föl!

- a) „Az érdekes küzdelmet sok néző nézte végig.” .....
 b) „Dolgozatom csak egy kis különbséggel különbözött Pistáétól.” .....
 c) „Eső után esnek az árak a piacon.” .....
 d) „Újabb kísérlettel kísérlik meg az úrutat.” .....
 e) „Órák óta szakadatlanul szakad az eső.” .....
 f) „A kezdeti lépések a kísérlet előkészítésére megkezdődtek.” .....
 (Sz. A.)

8. Vetélkedjünk!

Néhány fogas, sőt csalafinta kérdést teszünk föl azoknak, akik vállalkoznak a vetélkedésre. A helyes válaszért két-két pont jár, a teljesen hibásért egy sem. Aki részben helyes választ ad, az egy pontot kap. Vajon ki nyer ma?

a) Mikor mondjuk az *eszik* igealakot ragja nélkül? (Megoldás: ige kötővel, pl. ilyen mondatokban: „Vigyázz, mert *mege*sz a hétfejű sárkány!”)

b) Melyik igealak a helyes: *adnák* vagy *adnék*? (Mindkettő helyes lehet más-más szövegösszefüggésben!)

c) Miben hasonlít és miben különbözik a következő két szópár:

1. *kukorica* és *tengeri* — 2. *kupac* és *halom*

d) Hogy írjuk helyesen: *metszünk* vagy *metsszünk*?

e) Találós kérdés. Hogy kell érteni a következő mondatot: „Akkor igazán szabályos az *ikes* ige ragozása, ha emelik.” (Megoldás: az *ikes* ragok: *-m, -l, -ik.*)

f) Ezt csináld a nyáron! Írd minél több *-t* végű igét, amellyel felszólítod osztálytársadat a nyári tevékenységre. Ki tud egy perc alatt minél többet írni? (Pontozása becslés szerint.)

g) Van-e különbség a *fogóddzik* meg a *fogóddzál* igealak elválasztásában? Ha igen, milyen szabály alapján?

h) Hogy kell elválasztani az *elég* szót?

i) Melyek a *fogat* szó elemei? (Attól függ, hogy mi a jelentése: 1. *fog-at*, 2. *fog-a-t*.)

j) Hogy írjuk helyesen: *rugó* vagy *rúgó*?

(Sz. A.)

6. osztály

1. Kirakós — betűkártyákkal

Vágj ki 9 egyforma nagyságú lapocskát, s mindegyikre írd egy-egy betűt, mégpedig a következőket: *T, Á, B, Ó, R, O, Z, Á, S*! Próbáld ki, hány értelmes szót tudsz kirakni belőlük 5 perc alatt! A kirakott szavakat jegyezd föl magadnak, s mindjárt írd melléjük, hogy milyen szófajú. Hogy feladatod könnyebb legyen: nem kell minden szóhoz minden betűt felhasználnod; összerakhatsz egészen rövid szavakat is. (De csak a megadott betűket használhatod föl!)

2. Szólások határozószóval és névutóval

Keresd meg a következő gondolatokat kifejező szólásokat:

a) Névutó szerepel a szólásban:

„egy fáradsággal, egyúttal”: (Egy füst *alatt*)

„Gyorsan, ügyesen dolgozik”: (Ég a keze *alatt* a munka)

„Valami nincs rendjén”: (Hiba van a kréta *körül*)

„Minden jól sikerül neki, boldog”: (Szerencsés csillag *alatt* született)

b) Határozószó szerepel a szólásban:

„Ne tolakodj! Viselkedj szerényebben!” (*Hátrább* az agarakkal!)

„Tudja, hol a hiba. Tudja, mi a baj.” (Tudja, *hol* szorít a cipő.)

„Jó módot mutat, uraskodik, valójában azonban cifra nyomorúság az élete”
(*Fenn* az ernyő, nincsen kas.)

„Arra ugyan várhatsz! Sohanapján.” (*Majd* ha fagy!)

„Kezemet adom rá.” (*Itt* a kezem, nem disznóláb.) (Sz. A.)

3. Hiba a mondatban

A következő mondatokban egy-egy fogalmazási hiba van. A hibát a szófajok használatára vonatkozó tudnivalók alapján javíthatjuk ki. Tehát: mi a hiba, hogyan orvosolható?

„Arany János Bencén keresztül szép emléket állít a hűségnek.” — „Toldi győzelme egy hősi cselekedet volt, meg is csodáltuk.” — „A király jutalmat ígért be a fennhéjázó vitéz legyőzőjének.” — „Toldi a győzelemmel beigazolta rátermettségét.” — „A vitéz vereséget szenvedett Miklós ellen.” — „A király percig se hitt Györgynek.” — „A király sátra Margitszigettel szemben állt.” — „A király megkérdezte a győztes lovagtól, hogy nem-e Toldi Lőrinc fia.”

(Javítás: „Bencében vagy Bence alakjában” — „Toldi győzelme hősi cselekedet volt” — „jutalmat ígért a . . .” — „vereséget szenvedett Miklóstól” — „A király egy percig se . . .” — „sátra a Margitszigettel szemben . . .” — „nem Toldi Lőrinc fia-e”)

4. Változatos válaszadás

Hányféleképpen felelhetsz a következő kérdésre úgy, hogy a válasz csak egyetlen szó legyen?

„Meglátogatjátok a nyáron nagyanyadékat?”

(Válaszok: a) különféle jelentésű és stílusárnyalatú módosító szókkal: *igen, persze, bizony, talán* stb. b) igekötővel: *meg, c)* az állítmánnyal: *meglátogatjuk*.)

5. Melyik a helyes?

A hézagos mondatok után zárójelben egy-egy szónak két alakját olvashatod. Írd be az üresen hagyott helyre azt az alakot, amelyik beleillik a mondatba!

a) Annyira jóllaktam, hogy egy falatot se . . . . . lenyelni.
(*tudnák* — *tudnék*)

- b) Azt hallottam, hogy egy héttel ..... az előadást.
(*elhalasztják — elhalasszák*)
- c) A 6. osztályban tanultuk ..... földrajzról.
(*a Szovjetunió — Szovjetunió*)
- d) Sokan ..... az időjárás-változást.
(*bejósolták — megjósolták*)
- e) ..... behúzódtak a házba a zivatar elől.
(*időben — idejében*)
- f) ..... nem folytathatjuk a játékot.
(*egyelőre — egyenlőre*)
- g) Válaszd ki magadnak azt, ... legjobban tetszik!
(*amely — amelyik*)

6. Az *egy* is lehet kétféle!

Egészítsd ki az alábbi közmondásokat az *egy* szóval, s állapítsd meg a szófaját! Azt is mondd meg — és a felolvasásban érzékelted is —, hogy a kiejtésben mi a különbség az egyik *egy* meg a másik *egy* között!

	Szófaja
a) Ha ... pénz a jövedelmed, kettőt ne költés!	.....
b) Jobb ... sovány kiegyezés, mint ... kövér per.	.....
c) Száz hazugság se ér ... igazat.	.....
d) Nem lehet minden sebet ... írral gyógyítani.	.....
e) Többet ér az élete ... egészséges koldusnak, mint... beteg királynak.	.....
f) Jobb elől ... seb, mint hátul ... se.	.....

Meg tudod-e magyarázni a közmondások értelmét? (Szabó Kálmán)

7. Vetélkedjünk!

Ki szerzi a legtöbb pontot a következő kérdésekre várható helyes válaszokkal?

- a) Mi a különbség a *falu* meg a *falú* szó között?
- b) Hová valósi az, aki a Szovjetunióban született, s ott is lakik? Válaszolj írásban! (*szovjetunióbeli*)
- c) Mit tudunk mondani a *mi* szóval? (Meg tudjuk jelölni vele személyek többségét, kérdezhetünk vele főnévre, vonatkoztatunk vele [vonatkozó névmás], sőt a szolmizálásban a dúr hangsor harmadik hangja)
- d) Találós kérdés. Mi a megfejtése a következő megjegyzésnek: „Pista bácsi már huszonhat évvel ezelőtt végrehajtotta az első holdra lépést. Én is ott voltam, amikor földosztáskor megkapta az első holdat.”
- e) Jól kell ismerned a szófajok közti különbséget, ha meg akarod magyarázni azt, hogy min alapszik a következő félreértés:
— Ha továbbra is ilyen hanyagul tanulsz, egyszer elégtelenre fogsz felelni!
— Az nem baj, egyszer mindenki felelhet elégtelenre.
(A megfejtés: az *egyszer* az első mondatban határozószó, a másodikban számnév.)

f) Hányféleképpen pótolhatod a hiányzó betűt ebben a szóban: *el.l.* Fűzzél hozzá magyarázatot is! (*elől*: névutó, *elől*: határozószó, *elül* vagy *elél*: ige)

7. osztály

1. Mikor kell vessző?

Gyakran az egyszerű mondaton belül is írásjelet — vesszőt — kell használnunk. Ha ilyenkor elmulasztjuk kitenni, helyesírási hibát követünk el. Itt következő mondatainkban is ez a hiba. Mindössze egyetlen mondat van helyesen írva. Melyik ez? Hát a többiben miért hiányzik a vessző? Hová kell kitenni?

- Arany János szülei szerény dolgos parasztemberek voltak.
- Ő maga szobrász vagy festő szeretett volna lenni.
- A nép apostolának Petőfi Sándornak a barátja volt.
- Petőfi korai harctéren lelt halála fájdalmas veszteség volt számára.
- Emléke később még hosszú idő múltán is felsírt a lantján.

(T. I.)

2. Címek azonos szavai — különböző mondatrészként

Bár nem minden cím teljes mondat, az alábbi címekből mégis megállapítható, hogy a dőlt betűs szó milyen mondatrész.

Cím	Mondatrész
a) <i>Három</i> szem dió	.....
<i>Három</i> a kislány	.....
b) A veréb is <i>madár</i>	.....
Száll a fehér <i>madár</i>	.....
c) <i>Amerika</i> válaszáton	.....
<i>Amerika</i> földrajza	.....
d) Élni <i>jó!</i>	.....
<i>Jó</i> embert keresünk	.....
e) <i>Mindenki</i> Jánoskája	.....
<i>Mindenki</i> kincset keres	.....

(—)

3. Halmazott mondatrészek — versekben

Sok olyan verssor van költészetünkben, amelyet egy-egy mondatrész halmazása tesz széppé. Hogyan?

- Petőfi a Tiszáról írja: „Zúgva, bögve törte át a gátot”
- Kölcsey Himnuszában olvastad:

Megbűnhődte már e nép
A múltat s jövődőt!

- Vörösmarty Mihály fennkölt hangú költeményében ünnepelte Liszt Ferencet, akinek zenéjétől hazafias tettek érlelődését várja.

És a gyenge és erős serényen
Tenni, túrni egyesüljenek

- d) A walesi bárdokban így dicsérik a király előtt a tartományt:
Földet, folyót, legelni jót,
Hegy-völgyet benne lelsz.

Megoldás: a) Petőfi sorában az igenévi módhatározó halmozása a víz zúdulását festi; hangutánzó igékből képzett igenevek; b) A Himnusz két sorában a halmozott tárgy ellentétes jelentésű szavakat fog egységbe, jelentésük együtt: 'örökkévalóság'; c) Két melléknévi alany és két igenévi célhatározó ellentétes, illetőleg párhuzamos jelentéssel foglalja egységbe a cselekvő hazafiság gondolatát; d) A halmozott tárgy: részletezése a tartomány javainak. (Sz. A.)

4. Dolgozatjavítás

7. osztályos tanulók dolgozataiból írtuk ki ezeket a hibásan fogalmazott mondatokat. Mi a hiba bennük? Húzd alá a hibát piros ceruzával, s javítsd ki a lapszélén!

Javítva:

- a) Már egészen besötétedett, indulnom kellett a fogadóban .....
b) Sok kis elhagyott falukon megyünk keresztül. ....
c) A fogadós egy szótlan, mogorva ember volt. ....
d) Az emberek az ég felé fordították fejüket. ....
e) A Tisza ki volt öntve. ....
f) Láttam egy éjjeliőrt, amely az alvó város rendjére vigyázott. ....
g) Nem lett-e volna jobb gyalog menni? .....
h) Nem bírok más szót találni: gyönyörű volt! .....
i) Az Alföld sárga homokja vidáman karolt bele az ég kék palástjába. ....
j) Petőfi idejében Debrecen szimpla hely volt, olyan, mint a többi vidéki város. ....
k) Ez a feladat nehéz diónak bizonyult számára. ....
l) A rosszakarató ismerősök tücsköt-bogarat kiáltottak rá. ....
m) Úgy figyelt, hogy majd kihegyezte a fülét. ....
n) Lelépett a járdáról, ahol majdnem elütötte egy autó. ....
o) Petőfi vándorlása közben hazalátogatott Dunavecseré is, ahol édesapja nagy örömmel fogadta. Elszavalta egy versét is neki. ....
p) A márciusi ifjak voltak a forrongás vezetői. ....
r) A fiatalok merőben mást, az öregek merőben ugyanazt akarták. ....

(—)

5. Szószaporító jelző

Sokszor hallhatunk olyan mondatokat, amelyekben a jelző fölösleges: nem mond újat a jelzett szóról. Melyik a fölösleges jelző a következő mondatokban? Miért fölösleges?

„A pénztártól való távozás után utólagos felszólamlást nem veszünk figyelembe.” — „Legjobban a szőlőt szeretem, de a többi egyéb gyümölcsöt is megeszem.” — „Darvas József riportdrámájának eredeti bemutatóját január

10-én tartják.” — „Nem mindig a mennyiségi számok a legjelentősebbek.” — „Bízom abban, hogy természetjáró tervem reális valósággá válik.”

(Sz. A.)

6. A jelző legyen találó, pontos és a jelzett szóhoz illő!

Nem ilyen jelzőt olvashatunk a következő mondatokban. Melyek ezek? Ha lehet, cseréld ki pontosabbra, odaillőre!

„A vádlottat gondatlan emberelés miatt két évi börtönre ítélték.” — „Szeretném rövid keretben vázolni elgondolásomat.” — „Se szeri, se száma azoknak a nehézségeknek, amelyeket a túlzott nyár okoz.” — „Nyáron még jobban elcsendesedik az amúgy is hallgatag iskola.” — „Új és használt régi-ségek előnyös áron kaphatók üzletünkben.” — „Molnár Istvánnak hatvanéves születésnapja hozta meg a nagy sikert.” — „Hadseregünk újdonsült tisztjei letették az esküt.”

(Sz. A.)

7. Amilyen a jelző, olyan a módhatározó

A módhatározó sokszor igazodik a jelző értelméhez, hangulatához. Például ha egy mondat így kezdődik: „A győztes csapatot . . .”, akkor bizonyára efféle módhatározó következik: „*ujjongva (ünnepélyesen, éljenezve stb.)* fogadták a repülőtéren.”

Néhány olyan „vakmondat” következik, amelyekből mind a jelző, mind a módhatározó hiányzik. Feladatod az, hogy különféle hangulatú jelzőkkel és a jelzőhöz illő módhatározóval egészítsd ki őket. Hogyan alakulnak tehát a következő mondatok, ha

a) javalló (kedvező) mondanivalót,

b) elmarasztaló (kellemetlen) mondanivalót kell kifejezned?

„Csapatunk . . . . . csatárai . . . . . játszottak.”

„Osztályunk . . . . . tagjai . . . . . vettek részt a vetélkedőn.”

„A(z) . . . . . foglalkozáson . . . . . telik az idő.”

„A táborozás a . . . . . időjárás miatt . . . . . sikerült.”

(Sz. A.)

8. Vetélkedjünk!

Ki a legügyesebb a következő feladatok megoldásában?

a) Azonos rag — különböző határozó. Melyik ez a rag, s milyen határozót fejez ki?

„Könny reszketett a szemében” — „A kis állat reszketett félelmében” — „Mindenki gyönyörködött a táj szépségében” — „Ma hajnalban keltem fel” — „Az eső apró cseppekben esett” (Módhat.) — „Nagy gondban voltunk miatta” (Állapcthat.)

b) Mi a különbség a következő két mondat között: 1. „Kérek egy pohár vizet”, 2. „Vizet!”

c) Mi a mosolyogni való a következő — egymás után álló — két mondatban? Miért? (Nyelvtani magyarázatot fűzettek hozzá!) „Rókákat pusztítottak el télen az erdőben a tsz vadászai. Veszettek voltak.”

d) Hányféle szófaj lehet a *pörkölt* szó?

e) Hogyan formálnád át a következő mondatot úgy, hogy a jelző ne a

helyhatározóhoz tartozzék, hanem az alanyhoz: „A díszes kapun begördült a kocsi.”

A szavak érdekes játékában gyönyörködhetünk, amikor a Huszt következő sorát olvassuk: *Szél kele most, mint sár szele kél.* Miért szép ez a sor?

f) Sokszor azért nem értünk meg egy-egy verssort, mert nem clomezzük őket helyesen. Pedig elemzéssel rájövünk az értelmére. Tehát: milyen mondatrész A walesi bárdok alábbi soraiban a dőlt betűs szó?

„Van-e ott folyó és földje jó?” (Értelmező) — „Elhullt csatában a derék” (Alany) — „Nevéd ki diccsel ejtené, Nem él oly velszi bárd.” (Tárgy) — „S parancsot ad Király rettenetet” (Értelmező) — „Körötte ég földszint az ég” (Helyhatározó: 'a föld színével egy síkban') — „... mi éji dal London utcáin ez?” (Minőségjelző) (Sz. A.)

8. osztály

1. Fejtsd meg a keresztrejtvényt!

1.		2.	3.	4.	5.		6.	7.
		8.				9.		
10.	11.				12.			
13.				14.				
			15.					
16.			17.					
		18.			19.	20.		
21.				22.	23.			
			24.		25.			
26.			27.					

Vízszintes: 1. Műveltető ige igekötővel: a *kivitet* ellentéte. 6. Kötőszó. 8. Páros kötőszó egyik tagja. 10. Ige: hangutánzó szó, rokon értelmű a *süvit* igével. 12. Melléknév: *régi* (fordítva!). 13. Köznév: *apa*. 14. Igekötő vagy névutó: a *mögé* ellentéte. 15. Névutó: a *honnan?* kérdésre felel. 16. Igekötős ige: *-beszél*. 18. Ige: nem ül. 19. Köznév: a *lámpa* szóval összetélt alkot. 21. Páros kötőszó egyik tagja is lehet: *valamennyi*. 23. Köznév: évszak. 24. Tárgyragos főnév: „.....fogad”. 26. Kétjegyű mássalhangzó. 27. Igekötős igéből képzett főnév.

Függőleges: 1. Összetett szó: beért, betakarított gabona. 2. Főnév: hosszabb idő után kialakult gyakorlat. 3. Ilyen határozó is van. 4. Ige, de lehet főnév is: *csuk*. 5. Határozórag (fordítva!). 7. Összetett szó: *nyelvvizsgálat*. 9. Határozószóvá lett névutós névszó (névelővel). 11. Köznév: *utca*. 12. Rövidítés: *illetve*. 14. Tulajdonnév: férfinév (felcserélt betűk!). 15. A *ménló* mássalhangzó. 17. Ige: *bont*. 20. Tagadószó (fordítva!). 22. Birtokos személyragos főnév: erdei állat. 24. Páros kötőszó egyik tagja (fordítva!). 25. Melléknév: *helyes, megfelelő, élvezetes, hibátlan*: nem rossz (fordítva!).

2. Melyek helyesírásunk alapelvei, s hol találhatók a keresztretjtvényben?

M e g o l d á s: 1—2. Vízszintes: 1. behozat. 6. és. 8. akár. 10. zúg. 12. ósdi. 13. atya. 14. elé. 15. mellől. 16. elmond. 18. áll. 19. elem. 21. mind. 23. ősz. 24. szót. 26. sz. 27. *kiejtés*.

Függőleges: 1. búzatermés. 2. *hagyomány*. 3. ok. 4. zár. 5. -ra. 7. *szóelemzés*. 9. a délelőtt. 11. út. 12. ill. 14. Ede. 15. m n l. 17. old. 20. se. 22. őze. 24. is. 25. jó.

(Szabó Kálmán)

2. Mondatelemzéssel — a verssorok pontos megértéséhez

Illyés Gyula szemléletesen festi a szél zúgását „Télvégi szél” című versében. Két szakaszát idézzük:

Búg a kémény, zúg a kürtő,
vaskakas szól,
húzza a szél *gyantásan* már
a tavasztól;
egy a vonó, *millió* a
húr alája,
zeng az mind, ha ez a vonó
szaporázza.

Szeg szisszen föl, kút nyikordul:
jár *kegyetlen*
az a vonó, a hatalmas,
az egyetlen;
váltja hangját, hol *víg*ra, hol
*kese*rére,
zeng-zúg, sí-rí a tavasz vad
hegedúje!

Akkor érted meg igazán a sorokat, ha meg tudod mondani, hogy milyen mondatrészt a szövegnek hét dőlt betűs szava.

(*gyantásan*: állapothatározó; *a tavasztól*: okhatározó; *kegyetlen(ül)*: módhatározó; *egy* és *millió*: állítmány; *víg*ra és *kese*rére: eredményhatározó)

Mi az alánya a „váltja hangját hol víg¹ra, hol keserűre” mondatnak? [a tavasz vad] *hegedúje*)

A szélzúgást hangutánzó szavak festik. Melyek ezek, s hogyan csoportosítanád őket? (Egyszerű szavak: *búg*, *zúg*, *zeng*, *szisszen*, *nyikordul*; összetettek, mégpedig mellérendelők: *zeng-zúg*, *sír-rí*. Bizonyára nem véletlen, hogy az összetett szavak a szöveg végén szerepelnek: nyomatékosabban és összegezően fejezik be a képet.) (Sz. Á.)

3. Verselek szövegének érdekes mondatformái

a) Radnóti Miklósnak „Nem tudhatom” című versében többször olvashatunk olyan alárendelő összetett mondatokat, amelyekben a főmondat állítmánya a *tud* ige. Keresd meg ezeket a mondatokat, majd felelj két kérdésre: 1. Milyen fajtájú alárendelő mondatok ezek? 2. Mi lehet az oka annak, hogy ilyen sok egyforma főmondatú összetett mondat olvasható ebben a költeményben?

(Hat főmondatban található a *tud* ige a szövegben. Tagadó és állító formája aszerint változik, hogy a költő másokról szól-e vagy magáról. Ez a kettősség bensőséges kapcsolatban van a költő szándékával: a kívülállás és az otthonosság szembeállításával az ország sorsa iránti közömbösséggel az ország földjével és történelmével való egybeforrás hazafias magatartását szegezi szembe.)

b) Bizonyára érdeklődve olvastad Simon Istvánnak „Leánynézőben öcsémme” című versét. A költő a leányt csak az utolsó előtti versszakban jellemzi. Az első két sorban

(Szalad végül leendő ángyom,
szemérmes, szép, kinyílt virág.)

az egyszerű mondatnak kiemelő-nyomatékosító eszközével állítja elének a menyasszonyt. Magyarázd meg a hatást — mondатеlemzéssel!

(Az értelmezőt — *virág*, amely metafora nivoltával is hatásos — halmozott — hármas — minőségjelző erősíti fel.) (Sz. A.)

4. Vesszővel vagy vessző nélkül?

A következő mondatpárok közt „csak” egy vesszőnyi különbség van. Magyarázd meg, hogy ez a különbség hogyan változtatja meg a mondat értelmét!

a) Teleki László drámaíró politikus volt. -- Teleki László drámaíró, politikus volt.

b) Dobó István híres, vitéz, hazaszerető ember volt. — Dobó István híres vitéz, hazaszerető ember volt.

c) Valahányszor Petőfi meglátogatta Aranyt, barátja felesége szeretettel fogadta. — Valahányszor Petőfi meglátogatta Aranyt, barátja, felesége szeretettel fogadta.

d) Arany János a múlt század legnagyobb, epikus költője volt. — Arany János a múlt század legnagyobb epikus költője volt. (T. I.)

5. Vetékedjünk!

Mérjétek össze tudástokat a következő feladatok megoldásával:

a) Móricz Zsigmond a „Légy jó mindhalálig”-ban — feltűnő módon — ilyen szóalakokat ír: „Száraggyon le a kezeszára!” — „A diákok csinálták a tanszert, a rézmeccök.” — „Hajja? Öt píz!” — szolt a pedellus Misihez.” — „Tán elhattad, te bitang!” — rémlett fel álmában édesapja hangja. „Hisz ez naccerú! — kiabálta Bösörményi.” — „eccer” stb. Vajon nagy írónk nem tudta a helyesírást?

(A kiejtés szerint írt alakok jellemzésül szolgálnak.)

b) Mi az előbb idézett szóalakok helyes írásmódja, s milyen mássalhangzó-törvényeket figyelhetünk meg bennük?

c) Min csodálkoznál, ha ezeket a mondatokat olvasnád:

„A kislány csikós ruhát kért.” — „Az apa erősen fedte a fiát.” — „Dinnyét ettem épen, mikor beszólt Pista.” — „Karcsi azóta bölcsé lett.” — „Zoli betegem is megette az ételt, csak nem érezte az ízét.” — „Tegnap Körösön jártam.”

d) Hol választod el?

menyét, menyasszony — nyírat, Nyíregyháza — Nagyék, Nagyajtay — legázol, legádázabb — fogódzik, fogóddzál! — Alagon, alagút

e) Helyesírási totó. (Egybeírva: 1, különírva: 2, kötőjellel írva: X)

1. Atlanti, óceán ...	7. villany, erő, mű ...
2. írka, firka ...	8. sűrög, forog ...

3. váll, vetve	...	9. jó, kedélyű	...
4. gépkocsi, sor	...	10. mentő, öv	...
5. elől, hátul	...	11. Petőfi, híd	...
6. több, ízben	...	12. autó, mentő	...
		13. térül, fordul	...
		plusz egy:	
		repülőgép, építés	...

(Megoldás: X, 1, 1, 1 — X, 2, 1, X — 2, 1, X, 1 — X — X)

f) Hogyan viselkedünk? Sokféleképpen viselkedhetünk, s ezt gyakran képzett igével fejezzük ki. Ha leválasztják a képzőt vagy képzőket a következő igékről, akkor megtudjátok, hogy végső soron mihez kötődik — ezekben a szavakban — magatartásunk kifejezése. Az igéket mondatokba foglalva találhatod:

„Pista bácsi mindenkivel epéskedik.” — „Nem szeretetre méltó az a kislány, aki folyton nyelveskedik.” — „Megint arcátlankodott az iskolában.” — „Miki azt hiszi, hogy szellemes, pedig csak elméskedik.” — „Hiába szájaskodott, nem érte el a célját.” — „Ne lábatlankodj itt folyton!” — „Kati nem szemtelenkedett soha senkivel.”

(A továbbképzett igealakok töve egy-egy testrész vagy szerv.)

g) Közös a hibájuk a következő összetett mondatoknak. Melyik ez a hiba, miért hiba?

„Nem akarom mindazt ismételni, amelyet elmondott.” — „Az Újpest már ötödször vette be a gyengén játszó csapat kapuját, amelyre az ellenfél szépítő gólja következett.” — „Sok mindent megtanult, amelyet addig nem tudott.” — „Több gép alkatrészhiány miatt áll, amely nagy kiesést jelent.”

(Az *amely* vonatkozó névmás használata a helytelen. Helyesen: *ami*, mivel a névmás nem főnévvel megnevezett dologra vonatkozik, hanem a teljes tagmondatra, illetőleg határozatlan dologra.)

(Sz. A.)

Anyanyelvünk hangzásáról*

(A hangkapcsolatok szerepe)

I. Ha a nyelvnek, pontosabban a beszédnek (ezen belül a beszéd hangzásának) szépsége mint esztétikai kategória után kutatunk, tekintetbe kell vennünk, hogy a beszédjelenségben a következő fontosabb viszonyok állnak fenn: 1. a beszélő az adott beszédjelenségnek létrehozója, alkotója; 2. alakítója továbbá a nyelvnek is, annak gyakorlása által (1. és 2. a beszélőnek a beszédjelenséghez való objektív viszonyát fejezi ki); 3. a létrehozott vagy születőben levő beszédjelenség érintkezik az azt létrehozó egyén szubjektumával (vö. Lukács 1969. 271). Ebben a harmadik viszonylatban nyilatkozik meg a beszédjelenség esztétikuma. A hallgatóra csak ez a viszonylat terjed ki, a beszélő és a hallgató ebben azonban mindig osztozik. Az említett szubjektivitás természetesen a beszélő (és hallgató), valamint a beszédjelenség között érvényes viszony egyik eleme, nem pedig a beszédjelenség esztétikumának létrehozója vagy része.

A szépség, esetünkben a beszédjelenség szépsége, azaz a jó hangzás nem lehet más, mint a beszéd sajátos (sui generis) tényezőinek (számunkra) legmegfelelőbb együtthatása, hiszen a beszédjelenséggel kapcsolatos esztétikai élményünk nagyon is világos, tudatosítható jellemzők függvénye. Például, amikor egy nyelvről azt mondjuk, hogy „dallamos”, kimondatlanul azt állítjuk, hogy hanglejtése, intonációs arányai a legmegfelelőbbek; vagy ha egy másikat „kellemesen lágynak” találunk, egyetlen kifejezésben összefoglalva azt mondjuk el, hogy a beszélő anyanyelvében olyan mássalhangzók vannak, és olyan elosztásban és arányban hangzanak el, amelyek a zöngés-zöngétlen, rövid-hosszú, orrhangú-nem orrhangú, zárhang-réshang stb. csoportok tagjait harmonikusan és egyben gazdaságosan váltogatják. Ha pedig arról beszélünk, hogy egyik-másik nyelv „dinamikus”, azt ismerjük föl vele, hogy beszédhangjainak időtartamviszonyai a legmegfelelőbb arányúak (az ilyen metaforikus megnevezésekre vonatkozólag l. Fónagy 1963.). Igen, de miért gondoljuk éppen erről vagy arról, hogy szép, jó hangzású, miért nem amarról? Honnan tudjuk, pontosabban, miből érezzük, minek alapján osztjuk minősítésünket? Nyilván abból kell kiindulnunk, hogy magunk is beszélünk. Amikor pedig beszédtevékenységet folytatunk, tudatunk mélyén tisztában kell lennünk a hangok sorrendjével, a hangok képzésének módjával, egybefűzésük szabályaival, a hangsúlyozás előírásaival, különben nyelvünk mindig félrecsúszna, gondolatainkat nem értenék meg. Még így is „bakizunk”, ami jórészt abból adódik, hogy egyik vagy másik képzésmozzanatra vagy éppen a hangok sorrendjére vonatkozólag téves utasítások érkeztek beszédszerveinkhez. De rögtön kiigazítjuk magunkat, tehát szükségképpen állandóan ellenőrizzük saját beszédtevékenységünket. Ennek köszönhető, hogy legmélyebb tudatunkban, ahol el vannak raktározva az

* Az itt bemutatott témakör és anyag a Nyelvtudományi Intézetben folyó, spontán beszédanyag statisztikai vizsgálatának egy részlete.

egyres hangokra jellemző képzésmozzanatok és a beszédszerveknek szóló utasítások, fiziológiai élményként ott élnek olyan járulékos ismeretek, hogy ez és ez a hang, hangkapcsolat, szó könnyebben eltéveszthető, nehezebb; egyszerűbben ejthető; sok elemet váltogat, de úgy, hogy azok jól követhető rendben állnak egymás után, vagy ellenkezőleg, ezek az elemek a memóriát és a beszédszerveket jobban megdolgoztatják — és így tovább. Beszédünknek tehát értelmet hordozó tartalma mellett megvan bennünk annak mintegy fiziológiai élményként érvényesülő tudata is. Az említett, kívánatos együtthatás pedig akkor áll fenn, ha a beszédjelenség (potenciális vagy tényleges) létrehozásához szükséges fiziológiai funkció tudatának megfelelnek a megítélendő beszéd sajátos tényezői.

Hogyan lehetséges mégis, hogy a jóhangzás objektív volta mellett is más és más anyanyelvűek eltérő nyelveket találnak különösen szépnek? Tudjuk, hogy egyetlen nyelv sem a minden beszédjelenséget meghatározó összes tényezőt használja fel, hanem választ közülük, s ennél fogva a beszédjelenséggel szembenállóknak is eleve másfajta alapképzeteik vannak. Ez egyben azt jelenti, hogy a jóhangzás objektivitásához semmi esetre sem lehet értékrendet állítani. Mindazonáltal az „értéktétképzéstől” való tartózkodás sem béníthatja meg azt a szándékot, hogy a jóhangzásnak valamely nyelvben megvalósuló tényezőit feltárjuk. Ezek egyik legfontosabbika a beszédhangok egymásutánisága, a nyelvben szereplő hangkapcsolatok.

II. A hangok, hangkapcsolatok vizsgálatának sok módja lehetséges. Témánk szempontjából sem közömbös például a hangkapcsolatok alkatának (a hangkombinációkat alkotó fonémák képzési és akusztikai jegyeinek, az elemek között lezajló igazodásoknak, l. Elekfi 1968.) pontos, kísérleti elemzése. Ez azonban a jelenségnek a jóhangzás szempontjából csak partikuláris részét tartja szem előtt: feleletet ad ugyan arra, hogy egyszer egy bizonyos hangkapcsolat hogyan alakul, de nem fedi fel a jóhangzásnak egyik elsődleges meghatározóját, azt, hogy milyen gyakran fordulnak elő beszédünkben ezek a hangkapcsolatok, s melyek közülük azok, amelyeket legtöbbször használunk (tehát amelyek eldönthetik a jóhangzás kérdését), melyek a ritkák, amelyek — ha diszharmonikusak is — nem terhelik meg túlságosan beszédünket. Akkor járunk el leghelyesebben, ha mindegyik szempontot figyelembe vesszük. A hangkapcsolatok ejtését nem kell külön tárgyalnunk. Az egyes hangok közötti asszimilációt, hasonulást magunk is könnyen meghatározhatjuk: alkossunk egy szót az illető hangkapcsolattal, ejtsük ki, s ami ejtés közben létrejön, az a ténylegesen megvalósuló változat, például *sz + s*, l. *egőszség* → *egésség*, vagyis *sz + s* → *ss*; ha a dolog nem mindig ilyen egyszerű is, az eljárás az esetek legnagyobb hányadában megbízhatóan alkalmazható. Ezeket az igazodási szabályokat mintegy „bele kell értenünk” a hangkapcsolat-arányokat feltáró eredményekbe.

I. Érdeklődésünk középpontjában tehát az egyes hangkombinációk a k a mindennapi beszédben való gyakrabban vagy ritkább előfordulása, szakkifejezéssel: gyakorisági eloszlása, valamint ennek statisztikai ismérvei állnak. Eljárásunk statisztikai módszereken nyugszik, amelyek a század második harmada óta egyre gyakrabban találunk alkalmazásra a nyelvészetben is, úgyhogy — bizonyos határok között — valamilyen módszertan is kialakult.

A nyelvészeti kutatásban használt statisztikai módszerekkel szemben általánosan alkalmazandó leglényegesebb kívánalom az érvényesség (szakszóval: relevancia): 1. a vizsgált anyagnak statisztikailag feldolgozhatónak és nyelvileg érvényesnek kell lennie, tehát kellő mennyiségűnek s olyannak, ami valóban jellemző a nyelv használatára, 2. a megválasztott matematikai-statisztikai eljárásnak minden részletében és elemében alkalmazhatónak kell lennie (különösképpen áll ez az olyan konstans

elemek meghatározására, mint a hibahatárok kiszámításához szükséges viszonyszám, 1. például Königová 1966.), 3. a levont következtetések csak a statisztikák (matematikailag meghatározható) érvényességi körén belül eső adataira támaszkodhatnak (Nagy Ferenc 1967., 341), 4. az adatok értelmezésének és a következtetéseknek összefüggésben kell állniuk a vizsgált jelenségek szélesebb fogalmi háttérével (például Guiraud 1954., Fónagy 1960., 1962., 1965., 243–4, Dömölki—Fónagy—Szende 1964. fonémastatisztikái, Nagy Ferenc 1967., Szende 1968. stb.).

2. Az egyes nyelvek fonémaeloszlásának vizsgálata már több évtizedes témája a nyelvtudománynak (l. Vértes 1953. és 1954., 126–33). A magyar fonéma-állomány eloszlási kérdéseihez statisztikai igénytel Tolnai (1906.) után Tarnóczy Tamás nyúlt, aki a magyar magánhangzók megoszlási mutatóit kereste 26 000 beszédhang alapján, majd összehasonlításokat végzett a magyar, a finn és a török magánhangzóállomány között (Tarnóczy 1942.), egy másik tanulmányában (1952.) pedig Ady költeményei alapján a költői nyelv hangkapcsolatait is fölmérte. Vértes Edit mindaddig legrészletesebb ilyen természetű vizsgálatában először találunk kísérletet a megoszlási sajátságok magyarázatára is (Vértes 1953. és 1954.). Ugyanő az első, aki a hangok kapcsolódásával is foglalkozik, s mindegyik hangról megállapítja, milyen hányadban kapcsolódik egy másik hanghoz, hányszor áll egy szó végén stb. (145–6). Felhasználták a módszert és a fonémastatisztikát a költői nyelvre vonatkozó vizsgálatokban is (Dömölki—Fónagy—Szende 1964., Fónagy 1965.). Spontán beszélt nyelvi statisztikát csak angol anyagról készítettek (Denes 1963.), magyar beszélt nyelvi anyag vizsgálatára, valamint hangkapcsolatok elemzésére nem találunk utalást. A jóhangzásra vonatkozólag pedig éppen erre van leginkább szükség.

III. Anyagunk 79 399 beszédhang, 18 000 szó terjedelmű. Ez annyi, amennyit egy szokott tempóban beszélő ember valamivel több mint három és fél óra alatt elmondhat. A felvételek rejtett mikrofonnal készültek. A témakörök: 1. egy társaság Hamlet szerepének háromféle megszemélyesítését hasonlítja össze, 2. tanárok és egy diák az iskolai életről beszélgetnek, 3. Füst Milán ismerteti Öregség című verse születésének körülményeit és 4. tudósok értekeznek magánbeszélgetésben a számítógépnek a humán tudományokban való felhasználásáról.

A spontán beszédet — az írott szöveggel szemben — néhány igen lényeges eltérés jellemzi: esetlegessége folytán több ismétlést tartalmaz; szavak is, mondatok is félbemaradnak, mert a beszédpartnerek egymás szavába vágnak (az egész anyag 25,63%-ban félbeszakított mondat, a közbevágás után a beszélők ezek felének sem, az egész anyag pusztán 11,69%-ában tudtak a végére érni); elkezdődik egy szó, s váratlanul egy másikban folytatódik, ami speciális hangkapcsolatokat eredményezhet. A magyarban például nem fordulhat elő egy szón belül $\acute{a} + \acute{a}$ hangkapcsolat; nincs olyan szó, amelyben két $\acute{a}$ közvetlenül követné egymást. Meglepetéssel tapasztaltuk, hogy a számítógép talált egy ilyen esetet is, amire az a magyarázat, hogy a beszélő — mint kiderült — egy bizonytalanul induló szó első magánhangzóját megismételte, de — mint a hangsúlyviszonyok mutatták — még azon a szón belül. Hasonlóképpen: nincs *mu, pe* vagy *sz* szavunk, márpedig egy-egy esetben előfordultak ezek az önmagukban álló kettős hangkapcsolatok. Megint az történt, hogy a beszédpartner a szó kellős közepén szakította félbe a beszélőt. De vizsgálatainkat éppen ezek a sajátságok teszik érdekessé. Az anyagot a hangszalagokról a magyar helyesírásnak megfelelően írtuk át. Ahogy mondtuk: az *egészség* szóban csak hosszú *ss* hangot hallhattunk, tehát *egészséget*, az *igazság* szó kiejtve *igasság*, ugyanúgy *ss*-sel, ahogy a *hamisság*; ez a három hosszú *ss* különböző hangkapcsolatokból jött létre: *sz + s*-ből, *z + s*-ből és *s + s*-ből. Ha mindig csak azt írtuk volna, amit hallunk,

elveszett volna ez a fontos megkülönböztetés. Egy statisztikában pótlólagos számítással meg tudjuk mondani, ha szükség van rá, hogy hányszor fordult elő *ss*, de megfordítva soha, tehát ha csak hosszú *ss* van, nem tudjuk megadni, mikor származik ez *sz* + *s*-ből, mikor *z* + *s*-ből, s mikor „valóoi” *ss*. Ezért elemeztük vissza az elhangzott változatból az írott megfelelőt.

Nem betűjegy-statisztikát készítettünk, tehát az *ly*-t *j*-nek számoltuk. Csak egyféle *e*-t volt alkalmunk megfigyelni. Speciális hangkapcsolatoknak fogtuk fel az egy hangból álló szavakat (*a* és *ö* tehát *a* + 0, illetve *ö* + 0 „hangkapcsolat”). Ahogy a magánhangzóknál, a mássalhangzók között is külön tartottuk számon a hosszúkat (külön vettük tekintetbe tehát a *locsan occs* és a *locsog ocs* digramját), de külön szerepeltettük statisztikánkban a más és más szóelemekhez tartozó (1. *néz-zék zz*-je) hosszú mássalhangzókat mint hangkapcsolatokat is.

1. Az összes lehetséges elemi hangkapcsolattípusok száma: 39^2 , ha viszont a hosszú mássalhangzókat külön fonémáknak számoljuk, vagyis 64 fonémát veszünk tekintetbe, az összes lehetséges fonémakombináció száma $64^2 - 25$ (-25 , mert az önmagukkal kombinációba kerülő rövid mássalhangzók azonosak lesznek hosszú megfelelőikkel, *b* + *b* kombináció egybeesik hosszú *bb*-vel).

Ha a teljes szöveg hossza 79 399 hang, az ezek között lehetséges hangkapcsolatok száma legfeljebb ugyanennyi vagy kevesebb. 63 593 kombinációt számoltunk. Az ezek között megvalósuló típusok száma a fent említett lehetőségnek ($64^2 - 25$), 4 071-nek kb. negyede, 1065. Az 1065 hangkapcsolat közül mindössze 161 fordul elő egyszer, valamennyi többi, 904 ismétlődik. Adatainkat speciális program alapján egy ICT 1900-as gépcsaládhoz tartozó számítógép dolgozta fel.

2. A nyelvészeti statisztika egyik fő kritériuma értelmében mindenekelőtt ellenőriznünk kell a relevanciát (érvényességet), a lehetséges hibahányad meghatározásával. Nyelvészek és matematikusok, illetve nyelvészmatematikusok erre olyan általános képletet dolgoztak ki, amely minden, statisztika alapjául szolgáló nyelvi adathalmazra alkalmazható, ha ezeknek gyakorisági tulajdonságait vizsgáljuk. A tévedés lehetősége attól függ, milyen nagy az adattömeg, amelyet elemzünk; minél hosszabb szöveget dolgozunk fel, annál valószínűbb, hogy a valóságnak megfelelő, hű képet kapunk. Emellett tekintetbe kell venni azt is, hogy melyik elemről van szó; minél gyakrabban látjuk viszont anyagunkban ugyanazt az elemet, annál kisebb anyag is elegendő, hogy biztosak legyünk az elem gyakoriságában, és fordítva, minél ritkább előfordulású egyik-másik adat, annál hosszabb szöveget kell vizsgálat tárgyává tenni, mert annál inkább lehet a véletlennek tulajdonítani egy egyszeri előfordulást. Más szavakkal: az egyes adat sorrendi helyének megbízhatósága függ egyrészt az elemzett adattömeg nagyságától, másfelől az adat viszonylagos gyakoriságától. Ez nem azt jelenti azonban, hogy tisztán egyenes arány áll fenn e megbízhatóságot illetően. Ha kisszámú adathalmazt megkettőzünk, nem úgy növeljük a megbízhatóságot, mintha százszoros nagyságrendeket dupláznánk, s ezt a képlet megszerkesztői ugyancsak tekintetbe vették, azzal, hogy a szöveg adatainak teljes hosszát kifejező számnak és a gyakorisági sorrendnek a szorzatát négyzetgyök alá helyezték.

A hibaszámítás csak akkor használható jól, ha más hasonló hibahányadok meghatározásával összevethető. Ezt úgy érjük el, ha egy olyan állandóhoz viszonyítjuk a mi saját adatainkat, amelyet jó néhány esetben „kipróbáltak”, gyakorlatilag ellenőriztek. Ez képletünkben az u_x tag, amely nagyjából 2-nek adódik. Ha mindezek alapján kontrolláljuk vizsgálatunk megbízhatóságát, azt találjuk, hogy adataink gyakorlatilag kifogástalan megközelítésűek.¹

¹ Az erre szolgáló képlet:

IV. Adataink a következő fontosabb megfigyelésekre adnak módot:

1. A digram (azaz kettős hangkapcsolat) előfordulásának aránya attól függ, hogy a) van-e olyan két hangból álló szó, mint ami a digram (például *ok, só* stb.), s hogy az milyen gyakori használatú, b) azonos-e az illető digram valamilyen más morfémaival vagy morfémarésszel, amely megegyezik a hangkapcsolat két elemével (például *en, re* stb.), c) milyen egyéb esetekben hányszor fordul elő (l. l. táblázat). Nem véletlen, hogy a száz leggyakoribb hangkapcsolatnak több mint fele (63 digram) egyben morféma is.

2. Anyanyelvünk jó hangzásának egyik leglényegesebb előidézője, — a digramtípusok megoszlása alapján — az, hogy legnagyobb részt mássalhangzóból és magánhangzóból álló kombinációk váltakoznak: a 101 leggyakoribb között 48 mássalhangzó + magánhangzó, 45 magánhangzó + mássalhangzó, s pusztán 7 mássalhangzó + mássalhangzó hangkombinációt találunk (ezeken kívül van még egy magánhangzó + 0 digram is, az *a* névelő; a leggyakoribb magánhangzó + magánhangzó kombináció, az *ia* csak a 159–160. sorrendi helyen jelenik meg).

Ha közelebbről szemügyre vesszük száz leggyakoribb kettős hangkapcsolatunkat, újra szétbontjuk őket hangokra, majd az így kapott hangokat megvizsgáljuk aszerint, hogy milyen képzésűek, pontosabban, hogy melyik képzési csoportba tartoznak, s az egyes csoportokba hány hang jut, végül, hogy e csoportok hogyan aránylanak egymáshoz, igen figyelemreméltó számokat nyerünk.

A száz leggyakoribb digram elemeinek megoszlása:

a) magánhangzók			
labiális	38	palatális	48
illabiális	55	veláris	45
rövid	72	hosszú	21
b) mássalhangzók			
zöngés	66	zöngétlen	41
zárhangok	40	affrikáták	3
részhangok	22	nazálisok	23
		likvidák	19

Ezt a megoszlást az egyes hangtulajdonságok csoportjainak viszonylag egyenletes tagolódása jellemzi, valamint az, hogy néhány

$$\delta = \frac{u_{\alpha}}{\sqrt{N \cdot p}} \quad (\text{Königová 1966., 115})$$

(δ = a hibaszázalék, u_{α} (vagy egy másik képletben Z_{α}) konstans, amely tapasztalati úton 1,96-nak adódik, N = a vizsgált anyag összes elemének száma, p = a vizsgált elem gyakorisága.) Terjedelmi és egyéb okokból a száz leggyakoribb elemet fogjuk felsorolni, a századikra a hibahányados

$$\delta = \frac{1,96}{\sqrt{63593 \cdot 172}} \approx \frac{1,96}{3310} = 0,00059,$$

vagyis 5,9 százezreléknyi a hibalehetőség, ami azt jelenti, hogy százszor ekkora anyag alapján is csak 5,9 ezrelékkel nőne az eredmény megbízhatósága. A bizonytalansági tényező még az egyszeri előfordulások esetében is csak 2,4 ezrelék. Ennélfogva adataink gyakorlatilag kifogástalan megközelítések.

1. táblázat

A digramok gyakorisági eloszlása (1–100.)

A digram				A digram			
gyako- risági sor- rendje	előfordulása			gyako- risági sor- rendje	előfordulása		
	összesen	%-ban	összesen		%-ban		
1.	1202	1,889	a+0	51.	325	511	is
2.	1192	1,874	az	52.	324	509	ko
3.	1141	1,794	em	53.	321	505	or
4.	1012	1,591	ne	54.	320	503	él
5.	1011	1,589	el	55.	310	487	es
6.	979	1,539	en	56.	305	480	lt
7.	938	1,475	an	57.	300	472	ás
8.	773	1,215	ho	58.	298	468	há
9.	765	1,203	le	59.	297	467	sze
10.	707	1,111	va	60.	296	465	je
11.	706	1,110	al	61.	277	435	os
12.	669	1,098	ez	62.	276	433	tá
13.	680	1,069	ogy	63.	274	430	ze
14.	647	1,017	on	64.	272	427	do
15.	620	0,975	me	65.	268	421	ve
16.	612	936	mi	66.	265	416	ar
17.	600	943	ha	67.	263	413	se
18.	586	921	er	68.	247	387	to
19.	566	889	ak	69.	245	384	eg
20.	539	847	et	70.	244	383	ké
21.	519	816	egy	71.	237	373	ig
22.	507	797	eg	72.			té
23.	506	795	te	73.	234	368	ra
24.	479	753	nd	74.			tu
25.	474	745	ek	75.	232	364	la
26.	465	731	át	76.	231	363	agy
27.	460	723	és	77.	229	360	om
28.	459	722	in	78.	225	354	ge
29.	450	707	ér	79.	220	346	ba
30.	449	706	ik	80.			di
31.	447	704	mo	81.	217	341	it
32.	442	695	na	82.	214	336	st
33.	441	693	be	83.	211	332	ma
34.	440	692	ta	84.	198	311	án
35.	418	658	rt	85.	195	306	ka
36.	412	648	ke	86.	194	305	né
37.	403	637	ki	87.			ud
38.	396	621	ja	88.			ná
39.	393	618	ol	89.	192	302	szó
40.	379	594	nt	90.	190	299	ok
41.	377	591	at	91.	186	292	ad
42.	374	588	re	92.	184	289	ül
43.	373	587	ál	93.	183	288	mé
44.	354	554	am	94.	181	284	eh
45.	343	539	ár	95.	178	279	he
46.			de	96.			én
47.	340	535	la	97.	175	275	ro
48.	338	529	zt	98.	172	270	ét
49.	334	525	ni				go
50.	332	522	má				nk
				101.			so

hangtulajdonságnak határozott, de nem túlzott dominanciája, enyhe, de jellegzetességet teremtő túlsúlya van: ilyen a rövid magánhangzók többsége a hosszúakkal szemben, azután a zöngés mássalhangzók, továbbá zárhangok magasabb hányada.

3. A jó hangzás fontos, de további bizonyításra szoruló tényezője az a szabály, amely a kettőnél több fonémát tartalmazó beszédelemekre (mind szótagokra, mind szavakra) érvényes.

Lehetőségünk volt rá, hogy tekintetbe vegyük az egyes hangkapcsolatok helyzetét is. Először megszámláltattuk azokat, amelyek a szó elején fordulnak elő, majd azokat, amelyek a szó belsejében és amelyek a szavak végén fordulnak elő. Gyakorisági listánk (1. táblázat) ezeknek a részstatisztikáknak összesítése. Anélkül, hogy végig felsorolnánk ezeket a tabellákat, egy érdekes eltérésüket jelezzük. Azt látjuk, hogy a szó elején és a szó végén sokkal kevesebb fajta digram fordul elő, mint a szó belsejében. Tehát a szó eleji és a — természetesen ugyanolyan számú — szóvégi digramok kombinációs lehetősége sokkal kötöttebb. Ha megnézzük a leggyakoribb szóeleji digramokat (2. táblázat), azt látjuk, hogy még a 27. sorszámú (2. táblázat, 1. oszlop) is 1%-os előfordulást mutat, a szóvégieknél csak a 25–6. leggyakoribbal sülyed a részarány 1% alá (1. 4. táblázat). Ezzel szemben a szóbelseji digramok között már a 12. leggyakoribb is csak 0,909%-ban van képviselve (1. 3. táblázat). Mind a szó-

2. táblázat

Szóeleji digramok gyakorisági eloszlása
(1–50.)

A digram			
gyakorisági sorrendje	előfordulása		
	összesen	%-ban	
1.	689	5,424	ne
2.	672	5,291	ho
3.	471	3,709	va
4.	462	3,638	me
5.	362	2,850	ha
6.	352	2,771	mo
7.	317	2,499	el
8.	311	2,459	az
9.	289	2,284	mi
10.	278	2,189	le
11.	237	1,866	má
12.	212	1,672	te
13.	203	1,598	há
14.	186	1,464	am
15.	185	1,457	tu
16.	184	1,448	ak
17.			be
18.	182	1,433	ke
19.	179	1,409	ké
20.	161	1,316	ez
21.	163	1,283	ér
22.	158	1,244	ki
23.	151	1,189	ig
24.			szó
25.	136	1,071	sze

A digram			
gyakorisági sorrendje	előfordulása		
	összesen	%-ban	
26.	135	1,063	fe
27.	127	1,000	kö
28.	125	0,984	na
29.	120	945	mé
30.			vo
31.	114	898	egy
32.	107	842	fo
33.			ma
34.	104	820	ta
35.	102	803	em
36.	98	772	csa
37.	81	637	oj
38.	78	614	ugy
39.	74	582	ij
40.	69	543	se
41.	67	528	do
42.	65	512	tő
43.			lá
44.	62	488	bi
47.			eg
48.	61	480	hi
49.			je
50.	60	472	fé
			ve
			pe

3. táblázat

Szóbelseji digramok gyakorisági eloszlása
(1–50.)

A digram				A digram			
gyakorisági sorrendje	előfordulása			gyakorisági sorrendje	előfordulása		
	összesen	%-ban			összesen	%-ban	
1.	505	1,494	on	26.	219	646	ke
2.	494	1,454	el	27.	215	634	ál
3.	462	1,362	er	28.	210	619	di
4.	450	1,328	nd	29.			ge
5.	445	1,313	al	30.	207	611	nt
6.	425	1,253	le	31.	203	599	ar
7.	409	1,207	in	32.	202	596	be
8.	352	1,038	en	33.			do
9.	346	1,021	an	34.	200	589	ás
10.	342	1,009	ol	35.	199	587	et
11.	341	1,008	ez	36.			na
12.	308	0,909	eg	37.	194	572	va
13.	283	835	la	38.	192	566	ár
14.	275	812	ko	39.	189	557	ik
15.	274	811	az	40.	181	534	lt
16.	269	796	ta	41.	177	522	rt
17.	264	780	ér	42.	176	519	ud
18.			te	43.	174	513	or
19.	240	708	tá	44.	160	501	mi
20.	237	699	ek	45.	169	498	oz
21.	234	690	re	46.			ná
22.			ze	47.	167	492	eh
23.	232	684	to	48.	166	489	dj
24.	227	670	ne				oe
25.	224	661	je	50.	164	483	lá

eleji, mind a szóvégi digramok közül a két leggyakoribb 15%-nál is nagyobb hányadát teszi ki az összesnek, míg a szó belsejében álló digramok között egy sem akad, amely 1,494%-nál nagyobb hányadot képviselne.

Ez azt jelenti, hogy amikor szabadon beszélünk, s elkezdünk egy szót, az első digramot, tehát az első két hangot, a szó kezdetét kisebb készletből, tehát könnyebben választjuk ki; a további hangkapcsolatok megszerkesztése nehezebb, de változatosabb is, hiszen a rendelkezésre álló hangkapcsolatok bővebb tárába nyúlunk; befejezni a szót ismét könnyebb, mert a szó kezdetével nagyjából azonos mennyiségből kell kiemelni a megfelelő digramot. Minél hosszabb a szó, annál tovább tart a nehezebb, illetve nagyobb változatosságot biztosító szakasz, s minél rövidebb, annál egyszerűbb a helyzet.

Eszerint az elemek folyamataiban érvényesül egy 'kötöttség → változatosság → kötöttség' szinkópaszerű váltakozás az elemek valószínűségét tekintve. A hírérték és redundancia sűrűsödésének-ritkulásának ilyen váltakozása kellemes hatású. (Meg kell jegyeznünk, hogy ez a szabályosság esetleg nemcsak a magyarrá áll.)

4. Ha helytálló az a hipotézisünk, hogy a nyelvre jellemzők a hangkapcsolatait, akkor szabályszerűnek várhatjuk el, hogy elemzett hangkombinációink (tehát $a + z$, röviden: az vagy $e + l$, azaz el , általános formában felírva $x + y - x + z$, azaz xy, xz stb.) tükörkombinációi (az az digram mellett za digram, az

4. táblázat

Szóvégi digramok gyakorisági eloszlása
(1—50.)

A digram				A digram		
gyako- risági sor- rendje	előfordulása			gyako- risági sor- rendje	előfordulása	
	összesen	%-ban			összesen	%-ban
1.	848	6,784	em	26.		lt
2.	638	5,104	ogy	27.	123	es
3.	593	4,744	en	28.	115	ég
4.	562	4,496	an	29.		el
5.	356	2,808	át	30.	113	os
6.	265	2,120	zt	31.	111	ra
7.	262	2,096	ak	32.	109	agy
8.	259	2,074	ja	33.	107	án
9.	257	2,056	ik	34.	105	ét
10.	249	1,992	ni	35.	104	ól
11.	241	1,928	rt	36.	100	ás
12.	234	1,872	ek			at
13.	225	1,800	al	37.	98	re
14.	196	1,545	et	38.	95	mi
15.	172	1,375	nt	39.	86	ől
16.	161	1,288	it	40.	80	nk
17.	159	1,272	st	41.	79	ül
18.	152	1,216	ki	42.	77	ez
19.	148	1,184	ár	43.	76	ig
20.	142	1,136	en	44.	75	am
21.	141	1,128	or	45.	72	ok
22.	137	1,096	eg	46.	67	ett
23.	133	1,074	om	47.		ta
24.	130	1,040	él	48.	65	és
25.	124	0,992	ál	49.	63	uk
				50.	62	na

el digram mellett *le* digram, általánosan kifejezve *xy* és *xz* mellett *yx* és *xz* tükörkombináció) is legalább bizonyos mértékig hasonló szabályszerűségeket mutat a s s a n a k. Közlebről azt feltételezzük, hogy ha a magyarban könnyen használunk fel két hangot arra, hogy digramot alkossunk velük, logikusnak találhatjuk, hogy ugyanazt a két hangot egy másik digram megalkotására is felhasználjuk a két hang sorrendjének megsejtelésével. Ha ez így történik, akkor viszont a tükörkombinációknak is hasonló eloszlást kell mutatniuk, precízebben: ha a tükörkombinációk eloszlásuk természetében követik digrapárjaikat, akkor e föltett összefüggés megvan. Ha az 5. táblázatra pillantunk, amelyben a digramokat és tükörkombinációikat közös listán tüntettük fel, látjuk, milyen szabályosan csökken az együttes lista elemeinek gyakorisági aránya; mintha csak a digramok összesített listáját látnánk (1. táblázat); emellett nem zülódott össze lényegesen a hangkombinációk sorrendje: a fontos elemek megtartották rangjukat ezen a közös listán is, pedig ha tükörkombinációjuk független volna tőlük, most merőben más hangkapcsolatok törtek volna élre. Nézzük azonban a számokat! Mindenesetre előre kell boesátani, hogy a digramok és tükördigamok ejtését más és más igazodási szabályok határozzák meg, *xy* digram csak fonemikusan azonos *yx* tükördigrammal, ejtésében nem mindig (például *sz + s → ss*, míg *s + sz* marad *s + sz*: *egézség → egésség*, de a *vasszeg* szóban *s + sz*-t ejtünk, l. Elekfi 1968., 380—1).

Nézzük meg, mit mutat a 100 leggyakoribb digram tükörkombinációjának elhelyezkedése a gyakorisági listán:

5. táblázat

A digramok és tükörkombinációik gyakorisági eloszlása
(1—100.)

I digram és tükörkombinációja			A digram és tükörkombinációja		
gyako- risági sor- rendje	előfordulása %-ban		gyako- risági sor- rendje	előfordulása %-ban	
1.	3,130	ne en	51.	584	né én
2.	2,792	el le	52.	563	eh he
3.	2,769	em me	53.	557	ás sá
4.	2,170	an na	54.	553	it ti
5.	2,070	az za	55.	517	ad da
6.	1,645	al la	56.	511	to ot
7.	1,642	et te	57.		tu ut
8.	1,528	ez ze	58.	509	ve ev
9.	1,509	er re	59.	492	ké ék
10.	1,393	ek ke	60.	482	go og
11.	1,343	ik ki	61.	481	agy gya
12.	1,295	ak ka	62.	475	ga ag
13.	1,283	ta at	63.	473	há áh
14.	1,262	ho oh	64.	472	ig gi
15.	1,247	in ni	65.	433	ba ab
16.	1,215	ogy gyó	66.	420	di id
17.	1,164	át tá	67.	395	ett tte
18.	1,161	va av	68.	385	st ts
19.	1,151	eg ge	69.	374	oz zo
20.	1,135	on no	70.	372	ól ló
21.	1,079	egy gye	71.	370	mé ém
22.	1,064	mo om	72.	356	lő
23.	1,050	ha ah	73.	347	nk kn
24.	1,018	mi im	74.	346	ud du
25.	0,951	ál lá	75.	343	sa as
26.	921	és sé	76.	330	ül lü
27.	900	es se	77.	329	ész szé
28.	886	am ma	78.	319	só ós
29.	855	nd dn	79.	316	fe ef
30.	817	ér ré	80.	311	dj jd
31.		ja aj	81.	278	zi iz
32.	810	ol lo	82.	277	isz szi
33.	808	ko ok	83.		já áj
34.	780	or ro	84.	276	il li
35.	768	de ed	85.	273	fo of
36.	760	be eb	86.	257	kő ök
37.	740	rt tr	87.	255	ép pé
38.	724	nt tn	88.	254	ia ai
39.	708	ár rá	89.	249	ng gn
40.	705	sze esz	90.	244	szt tsz
41.		os so	91.	243	ri ir
42.	691	él lé	92.	240	ln nl
43.	665	do od			tj jt
44.	651	je ej			vi iv
45.	648	is si	95.		vo ov
46.	643	té ét	96.	235	tő öt
47.	634	ég gé	97.	234	ít tí
48.	615	án ná	98.	232	zé éz
49.	593	má ám	99.	225	tő öt
50.	589	lt tl	100.	219	ká ák

(A digramok és tükörkombinációik közül azok állnak elől, amelyek gyakrabban előfordulnak.)

- 54 tükörkombináció is a 100 leggyakoribb között van
 23 tükörkombináció a 100–200. gyakorisági sorrendi helyen van
 15 tükörkombináció a 200–300. gyakorisági sorrendi helyen van
 6 tükörkombináció a 300–400. gyakorisági sorrendi helyen van
 2 tükörkombináció az 500–1000. gyakorisági sorrendi helyen van.

Tehát a tükörkombinációk megközelítőleg 54%-ban a 100 leggyakoribb, 77%-ban a 200 leggyakoribb, 92%-ban a 300 leggyakoribb, 98%-ban az 500 leggyakoribb digram közt vannak, s az elvben lehetséges $64^2 - 25$ számú digramból megvalósuló 1065 között kivétel nélkül képviselve vannak. (Megjegyezzük, hogy az első tíz leggyakoribb hangkombináció tükördigramja közül öt ugyancsak az első tíz leggyakoribb között van.)

A következő megállapítások kínálkoznak:

a) minél magasabb xy digram rangja (sorrendi helye a gyakorisági listán), annál magasabb tükörkombinációjának, yx digramnak rangja is; e szabály statisztikus átlagban érvényesül, ami azt jelenti, hogy hellyel-közzel akadnak elemek, amelyek az összefüggést cáfolni látszanak, de a többség megvalósítja ezt a szabályszerűséget, s az így általános érvényre jut. Kivétel-nélküliség nem is várható már csak azért sem, amiért xy digram nem lehet azonos mindig és mindenben yx digrammal.

b) Ebből következőleg: a hangkapcsolatok létrejöttében döntő fölény nyelv érvényesülnek a két egymás után ejtendő elem ejtési sajátosságai az elemek sorrendiségével szemben, amely a hangkombináció létrejöttét és egyben nyelvi adekvációját pusztán prediszponálja. Ez azt jelenti, hogy valamely kettős hangkapcsolat létrejöttében elsősorban az a fontos, hogy milyen két elemből áll, s csak másodsorban számít, hogy mi lesz ezeknek a sorrendje.

c) Amennyiben alaphipotézisünket ezzel bizonyítottnak vesszük, továbbléphetünk: ha az eloszlás ilyen, kell lenni a hangkapcsolatokban bizonyos adekvációnak (olyan természetes következési valószínűségnek, amely a nyelvhasználatból a beszélő számára mint „megfelelő” értelmeződik), s ebben az értelemben a hangkapcsolat jellemzi a nyelvet. Ez az adekváció történeti fejlődés eredménye. Igaz, a leggyakoribb digramok között sok a morféma. E tény viszont korántsem mond ellen az adekváció föltevésének, hiszen e morfémadigramok kialakulása szintén történeti fejlemény, vagyis ezek semmivel sem kevésbé jellemzők a nyelvre és annak egy periódusban adott állapotára, mint a nem morféma jellegű, digramok. Ez egyben azt jelenti, hogy az adekváció történetileg függő tulajdonság.

5. Tárgyunkhoz közelíthetünk még az információelmélet oldaláról is. Egyetlen további műveletre van csak szükségünk: a hangkapcsolatok abszolút gyakorisági arányait úgy kapjuk meg, ha közös listán foglaljuk össze a hangkombinációkat és ezek tükörkombinációit (tehát ha kiszámítjuk xy és yx digramok százalékos előfordulási arányának teljes összegét), majd ezekből külön gyakorisági listát állítunk össze (1., 2. táblázat).

Az 1–100. hangkombináció viszonylatában a statisztikai eloszlás az alábbi képet mutatja:

- az 1–10. digrampár az összes kettős hangkapcsolat 20,68%-ában ismétlődik,
 az 1–25. digrampár az összes kettős hangkapcsolat 38,19%-ában ismétlődik,
 az 1–50. digrampár az összes kettős hangkapcsolat 56,70%-ában ismétlődik,
 az 1–100. leggyakoribb digrampár az összes kettős hangkapcsolat 74,59%-ában ismétlődik meg.

Ha a spontán beszédben előforduló fonémák átlagos hírértéke 59,8% körül van (Fónagy 1962., 313), erős valószínűséggel föltehető, hogy valamely szöveg 25%-os megcsönkítése, törlése után is még érthető marad. Ez azt jelenti, hogy az 1 — 100. leggyakoribb hangkapcsolatpár produkálása, illetve felfogása elég információs anyagot ad érthető szöveg létrehozásához, illetőleg valamilyen spontán beszélt nyelvi szöveg megértéséhez. Ilyenformán a hangkombinációk vélhető szegényessége egyszersmind nagyfokú ökonómiát is jelent. E tapasztalat alapján célravezetőnek látszana magyarul tanuló idegennyelvűek oktatásában a megfelelő igazodási szabályokkal együtt a leggyakoribb hangkombinációkat is tanítani, illetve magyar anyanyelvűeknek a választott idegen nyelv leggyakrabban előforduló hangkapcsolatait is megtanítani.

*

A statisztikai felmérésre szánt anyag feldolgozása tovább folyik más szempontok alapján. Köszönetet kell mondanom azoknak, akik ebben a munkában már eddig is határozottan segítettek, így Fónagy Ivánnak, Gyeney Máriának és Nagy Ferencnek.

Szende Tamás

IRODALOM, UTALÁSOK

- DENES, P.: On the statistics of spoken English. Zeitschr. für Phonetik. 16 [1963.]: 51—71.
- DÖMÖLKI B.—FÓNAGY I.—SZENDE T.: Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok. ANyT. 2 [1964.]: 117—32.
- ELEKFI LÁSZLÓ: Beszédhangjaink kapcsolódása. Nyr. 92 (1968.): 379—89.
- FÓNAGY IVÁN: A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben. NyK. 62 [1960.]: 73—100.
- FÓNAGY IVÁN: Beszéd és valószínűség. MNy. 68 [1962.]: 309—20.
- FÓNAGY IVÁN: A metafora a fonetikai műnyelvben. NyÉrt. 37., Budapest, 1963.
- FÓNAGY IVÁN: Der Ausdruck als Inhalt. Mathematik und Dichtung. München, 1965.: 243—74.
- GUIRAUD, P.: Les caractères statistiques du vocabulaire. Párizs, 1954.
- KÖNIGOVÁ, MARIE: К вопросу о статистической выборке в лингвистике. Prague Studies in Mathematical Linguistics. Prága, 1966.: 113—21.
- LUKÁCS GYÖRGY: Az esztétikum sajátossága. Budapest, 1969.
- NAGY FERENC: A képzőgyakorosság néhány jellemző vonása. MNy. 63 [1967.]: 331—46.
- SZENDE TAMÁS: Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján. Nyr. 92 [1968.]: 287—300.
- TARNÓCZY TAMÁS: A magyar magánhangzók eloszlása. MNy. 38 [1942.]: 352—7.
- TARNÓCZY TAMÁS: A magyar hangzókapcsolatok eloszlása Ady költői nyelve alapján. NyK. 53 [1952.]: 107—52.
- TOLNAI VILMOS: Egnéhány számadat a hangokról és betűkről. Nyr. 35 [1906.]: 421—5.
- VÉRTES EDIT: Statistische Untersuchungen über den phonetischen Aufbau der ungarischen Sprache. ALHung. 3 [1953.]: 125—58., 411—30. és 4 [1954.]: 194—224.

Vas megye földrajzi neveinek összegyűjtése

Az Akadémia I. Osztályának ünnepi ülése Szombathelyen
1969. évi augusztus hó 23-án

I.

1964 óta immár harmadszor rendezett a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya egy-egy dunántúli városban ünnepi ülést abból az alkalomból, hogy az önkéntes gyűjtők, elsősorban a pedagógusok és a tanulók az illető megyében befejezték a földrajzi nevek gyűjtését.

Az Akadémia I. Osztálya az ünnepi ülés megrendezésével tiszteletét és megbecsülését óhajtotta kifejezni az illető megye vezetőségének, valamint a vállalkozás minden rendű és rangú résztvevőjének, átérzve a nagy teljesítmény tudományos, kulturális és nemzeti jelentőségét.

Az alábbiakban szemelvényeket adunk az ünnepi köszöntőkből, majd közöljük az elhangzott két tudományos előadást.

Dr. G o n d a G y ö r g y megyei tanácselnök a többi között ezeket mondotta:

Tanácsunk végrehajtó bizottsága 1965-ben hozott határozatot a földrajzi nevek összegyűjtésére. Szívből örülök annak, hogy megyénkben ez a munka a mai állomáshoz érkezett, amikor már a gyűjtés befejeződött, és egy jelentős szakasz lezárható. Tudom, hogy e rövid összegezés nagyon egyszerűnek hangzik, és teljes mértékben tudatában vagyunk annak, hogy mennyi önzetlen és fáradhatatlan munka van e számunkra örömteljes megállapítás mögött.

Hadd köszöntsem őszinte tisztelettel mindazokat, akik részesei ennek a nagy és szép eredménynek. Azokat is, akik a tudomány eszközeit és feltételeit biztosították, és megszervezték e munkát. És azokat is, akik a gyűjtés aprólékos, de a lényegét jelentő feladatát ellátták. Köszöntöm Végh József kandidátust, Bárdosi Jánost, Nógrádi Gézát és munkatársaikat, a múzeumi szervezet több dolgozóját, élükön Szentléleky Tihamér igazgatóval, dr. Csiszár Károlyt, a művelődésügyi osztály főelőadóját, a közreműködő pedagógusokat, tanácsi dolgozókat és mindazokat, akik részt vettek, segítettek és annyi szívvel és megértéssel részt vállaltak a gyűjtés előkészítéséből és lebonyolításából. Köszönöm a Földhivatal apparátusának értékes segítségét.

Külön és nagy hálával köszönöm a Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének figyelmét és támogatását. A közös munka, az együttműködés, a mintegy 200 gyűjtő közreműködése tette lehetővé azt, hogy e szép vállalkozás sikeresen haladjon a megvalósulás útján. Ennek a nagy kollektívának együtt és mindenkinek külön-külön is még egyszer hálásan köszönöm az eddigi munkát. Azt hiszem, igazán majd az utókor értékeli különösen nagyra mindazt, amit tettek, amit a közös munkával végeztek, mert pótolhatatlan ismereteket, emlékeket mentettek meg a jövő és a tudomány számára.

Mi Vas megyeiek szívesen tanultunk a Zala megyeiek példájából, akik e lelkesítő feladatot már korábban végrehajtották. Kezdeményezésük és sikerük ösztönzés volt számunkra. Megyei Tanácsunk nagy jelentőséget tulajdonított és tulajdonít a történelmi

múlt értékes emlékei megőrzésének, tudományos feldolgozásának és hasznosításának. A földrajzi nevek gyűjtésével párhuzamosan történik a Megyei Helytörténeti Lexikon anyagának gyűjtése és feldolgozása. Öröm számunkra, hogy e nagy vállalkozás szintén sikeresen halad előre. Mindezek együtt mutatják, hogy tervszerű és tudatos munkára törekszünk. Amit Vas megyében eddig tettünk és ma teszünk, annak felismerése alapján történik, hogy a szocialista jelen csak múltunk igaz és nemes értékeivel teljes és hiteles, hogy az épülő és gazdagodó Vas megye — az országgal együtt — igazán szép és gazdag akkor lesz, ha szellemi és kulturális értékeit jól őrzi, gyarapítja, és minden értékét a mai élet részének tekinti.

Dr. Benkő Loránd akadémiai levelező tag beszédét azzal kezdte, hogy századunkban, különösen az utolsó 10—20 évben a technika és a természettudományok merész vállalkozásainak vagyunk tanúi. Majd ezt mondotta: E nagy jelentőségű teljesítmények mellett egy pillanatra eltörpülnek a társadalmi tudományok eredményei és fáradozásai, eltörpülnek a hazai erőfeszítések s bennük természetesen azok a gyűjtőmunkák is, amelyeket érdemüknek megfelelően éppen most kívánunk megünnepelni. És ha lelkes nyelvjárási és néprajzi gyűjtőgárdánk munkájának eredményeit magától értetődően nem mérhetjük a világúr meghódításának hősi vállalkozásaihoz, — úgy érezzük, hogy szűkebb világunk dolgaiban is van még bőven feladatunk, és vannak eredményeink is; hogy joggal nézhetünk körül Földünkön, közelebbről saját pátriánkban is, különösen ha van okunk az ünneplésre, az elismerésre. Hazai tudományunk célját és lényegét, egyetemes nemzetközi és ugyanakkor sajátos nemzeti jellegét, közelebbről az úgynevezett nemzeti tudományok tartalmát és értelmét aligha jelölte meg valaki is költőiben és igazabban, mint Arany János, amikor az Akadémia egyik összes ülésén ezeket mondta: „Valamint anyagi téren nem az elzárkózás — mely már lehetetlen is — szolgál üdvünkre; hanem minél nagyobb részvét a világforgalomban; úgy a szellemiek terén politikai súlyunk is aszerint növekszik, a minő osztalékkal járultunk az egyetemes tudomány előbbreviteléhez. Egy van főleg, mi első helyen reánk, magyarakra néz: hazánk minden oldalú megismerése, s megismertetése a nagyvilággal. Ha majd e haza szent földén minden rög ismerve lesz, minden kődarab elmondja, honnan jött, kivel találkozott; ha minden élő, mely rajta tenyész és mozog, általunk összegyűjtve, a közös rendszerben foglal helyet; ha kitanultuk ege mérsékletét, a nedv- és aszályhordó fuvalmak viszonyait; ha népei egymásra temetkezett rétegeit felbuvároltuk a legmélyebbig, de kivált a ma élőknél — édes nemzetünknek — a nyelv és tetteiben nyilvánuló múltját, jelenét a tudomány teljes fényébe állítottuk: ez által oly politikai tökére tettünk szert, melynek keletét legörömelebb ismeri el a művelt külföld. És ím, ez a honszeretet a tudományban.” Arany Jánosnak e szavai ma is teljes mértékben érvényesek. Nekünk: a magyar nemzeti tudományok mai képviselőinek, a nyelvészet, a néprajz, a történettudományok művelőinek az a kötelességünk, hogy minden erőnkkel latba vessük hazánk, népünk küzdelmes múltjának feltárására, minél teljesebb megismerésére, s nem kell sajnálnunk a fáradságot, hogy nyelvünk, népi műveltségünk eddig rejtett titkait felszínre hozzuk.

Biztos vagyok benne, és véleményemmel nem állok egyedül, hogy e vonatkozásban Zala és Somogy megye után méltán lehetünk büszkék most Vas megye szép sikerére.

Méltán ünnepelhetjük tehát most azokat, akik a gyűjtőmunkálatokat megtervezték, megszervezték, irányították és a tervek végrehajtásáról is gondoskodtak. De első sorban magukat a gyűjtőket köszöntjük. Vas megye önkéntes munkatársai a céljukhoz értek. Ismeretes, hogy az effajta vállalkozásokra milyen sokan indulnak el, és mennyien maradnak le útközben a nehézségek láttán vagy a küzdelemben kifáradva. A társadalom joggal ünnepli a célba jutókat, hogy ezzel másokat is hasonló áldozatos vállalkozásokra sarkalljon.

Az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a legteljesebb elismerését fejezi ki Vas megye fegyelmezett gyűjtőgárdájának és a gyűjtés megyei, járási irányítóinak, akik öt esztendő óta szántak erre, és még további két-három évet fordítanak majd az anyag módszeres és szakszerű ellenőrzésére, továbbá a kiadás elkészítésére. E vidéki barátainkat méltán tekinthetjük a Nyelvtudományi Intézet külső munkatársainak. Kötelességünknek érezzük, hogy további tudományos törekvéseiket figyelemmel kísérjük és őket mindenben segítjük.

Dr. F e k e t e J ó z s e f nek, a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetőjének a beszédéből a következőket emeljük ki:

Évről évre örömmel tapasztaljuk, hogy a honismereti munka erősödik, gazdagodik, széneződik és olyan hatalmas feladatokat hajt végre, amelyek a magyar tudomány, az egyetemes népi-nemzeti művelődés számára becsesek és fontosak. A sikeres vállalkozást az tette lehetővé, hogy a gyűjtést a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és a Vas megyei Múzeum szakszerűen irányította, Vas megye Tanácsa V.B. művelődésügyi osztálya pedig a kezdeményezést teljes mértékben magáévá tette és segítette. A magyar művelődésügy minden barátját őszinte örömmel tölti el, hogy gyorsan feledésbe merülő népi-nemzeti hagyományaink gyűjtése tervszerűen folyik. Jóleső érzéssel vesszük tudomásul azt is, hogy Zala megye lelkes kezdeményezése immár országos tüzet gyújtott. Egyre több megye — ezúttal Vas — önkéntes nyelvjárási és néprajzi gyűjtőgárdája fogott hozzá a fáradtságos munkához, s azt lelkesedésből, önzetlenül társadalmi munkában végzik. Fáradozásukat ozatlan erkölcsi siker kíséri, ezt bizonyítja a mostani ünnepség is, amely elsősorban Vas megye lelkes munkásainak szól.

Ezt a munkát politikai és pedagógiai szempontból egyaránt igen értékesnek tartjuk. Népi-nemzeti kultúránk ápolása, a nép nyelvi emlékeinek feltárása a szocialista társadalomnak, a párt politikájának szívügye. A szocialista ember büszke népe haladó hagyományaira, kutatja, vizsgálja mindazt, amit népe korábbi századokban alkotott.

S z a t h m á r i I s t v á n, a Magyar Nyelvtudományi Társaság titkára a következő köszöntőt mondta:

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és elnökünk, Bárczi Géza akadémikus meleg köszöntését tolmácsolom ez ünnepélyes alkalommal Vas megye önkéntes nyelvjárás-gyűjtőinek, az irányítóknak és a szervezőknek, valamint a nehéz terepmunkát végzőknek egyaránt. Azzal, hogy önzetlen és áldozatos munkával — Zalához és Somogyhoz hasonlóan — összegyűjtötték a megye földrajzi neveit, mindenekelőtt felbecsülhetetlen értékű anyagot szolgáltatnak a nyelvtudomány legkülönbözőbb ágainak. Minthogy azonban a nevek — mint valami kövületek — magukba zárva őrzik ennek a földnek, az itt élő népnek, a nép életének, lelkivilágának sok-sok, máshonnan ki sem mutatható évszázados emlékét, a nevek tanulságaiból nemcsak a néprajz, a művelődés- és gazdaságtörténet, a történeti földrajz stb. meríthet bőséggel, hanem összegyűjtésük népi és nemzeti értékeink megmentését is jelenti.

Fennállásának immár hetedik évtizedében járó Társaságunk alapításától kezdve mindig nagy gondot fordított a nyelvjáráskutatásra, sőt a kezdet kezdetén felismerte, hogy az e téren mutatkozó nagy és fontos feladatok nem valósíthatók meg önkéntes munkatársak bevonása nélkül. Már 1905-ben megindult az önkéntes gyűjtők toborzása, kiképzése, és számuk az év végén 156-ra emelkedett. Gyűjtési utasításokat, közös kérdőíveket szerkesztettek, tájszótárak kiadását tervezték, jutalmakat osztottak ki a gyűjtőknek stb. Ezt a lelkes és ígéretes munkát azonban az első világháború megszakította. A Csúry Bálintnak és az általa alapított debreceni Népnyelvkutató Intézetnek a hatására a harmincas években ismét szépen föllendülő nyelvjáráskutatás ugyancsak nem kis mértékben támaszkodott az önkéntes gyűjtők tevékenységére. Sajnos a második világháború szintén gátat vetett az országossá váló mozgalom teljes kibontakozásának.

Van hát előzménye a ma folyó igen szép és eredményes munkának. Két dologban — örvendetesen — mégis különbözik a mai a tegnaptól. Egyrészt abban, hogy most minden téren: a gyűjtendő anyag kijelölésében, a gyűjtők kiképzésében, a gyűjtés megszervezésében, a kapott anyag megjelentetésében stb. sokkal nagyobb a tervszerűség. Másrészt a tekintetben, hogy e vállalkozások mögött — nem kis anyagi és erkölcsi támogatásukkal — szilárdan ott állnak a hivatalos állami szervek, a megyei, városi tanácsok stb.

Amikor Társaságunk nevében még egyszer köszönetet mondok mindazoknak, akiknek valamilyen részük volt e szép munka véghezvitelében, azt kívánom, hogy Vas megyei gyűjtőink is olyan impozáns kötettel ajándékozzanak meg bennünket, mint a zalaiak; hogy ennek megjelenése után is — új munkatársakat bevonva — folytassák a népnyelvi gyűjtőmunkát olyan lelkesedéssel, mint eddig tették; és végül, hogy a három dunántúli megye példáját valamennyi megyénk mielőbb kövesse.

II.

A földrajzi nevek tudományos feldolgozása

1. Amikor Zala megye elsőnek kezdte el és elsőként fejezte be a területén előforduló földrajzi nevek gyűjtését, a vállalkozás újszerűsége miatt felvilágosító munkára volt szükség. Meg kellett értetni a megye vezetőivel és közönségével az ilyen munka kulturális értékét, a vállalkozásnak nemcsak helyi, hanem országos jelentőségét is. A gyűjtőgárdával meg kellett kedveltetni magát a feladatot, s mikor a mű elkészült, szinte még egyszer igazolnunk kellett, miért is történt az egész munka. Akkor, a zalaegerszegi kis ünnepség keretében rövid előadást tartottam „Történelem és művelődés a földrajzi nevekben” címen. Céлом akkor az volt, hogy minél több oldalról mutassam be azt a sok művelődés-történeti emléket, ami a nevekben lappang, s ezzel mintegy utólag is igazoljam az egész vállalkozás értékét s a ráfordított fáradság és anyagi áldozat értelmét. Mi sem volna egyszerűbb tehát, mint azokat a gondolatokat némileg átfogalmazva itt megismételni. Úgy érzem azonban, hogy Vas megye közönségét ez már nem elégítené ki. Időközben elkészült Somogy megyében is a gyűjtés, s az eltelt évek folyamán a földrajzi névgyűjtés — bátran mondhatjuk — országos méreteket öltött, társadalmi mozgalommá szélesedett. Értelmét, tudományos és általában kulturális jelentőségét s nem utolsósorban nevelő-értékét magyaráznunk nem kell. Vas megyében is itt van az élő bizonyíték, az 1965-ben a Vasi Szemlében kiadott felhívás nyomán végrehajtott gyűjtés eredménye. Éppen ezért úgy gondolom, hogy a földrajzi nevekkel való foglalkozásban a mai ünnepség előadójának is tovább kell lépnie, s most már inkább e névanyag tudományos feldolgozására kell a figyelmet irányítania, illetőleg e feldolgozás módszerének különböző oldalait, történeti problémáit, nehézségeit kell bemutatnia. Ez is természetesen a történelmet kutatja a földrajzi nevekben, de ez a történelmnek más oldalait tárja fel, a földrajzi nevek alakulásának mozgató erőit igyekszik felfedni.

Nem céлом természetesen, hogy itt részletes útmutatást adjak a földrajzi nevek nyelvészeti feldolgozásához. Ez ebben a keretben nem is volna lehetséges, mert ahány név, annyi probléma. Én inkább azt szeretném itt bemutatni, hogy egyrészt a földrajzi nevek sorsa hogy alakul a történelem folyamán. Tehát milyen változások azok, amikre a feldolgozónak figyelnie kell, másrészt meg, hogy a rokon tudományágak eredményei hogyan segítik e nevek nyelvészeti feldolgozását, a bennük rejlő történelem megértését. Példáimat legnagyobb részt Vas megye területéről veszem, de analógiákat természetesen a szomszédos vidékekről is fogok idézni.

Ahhoz, hogy egy földrajzi név eredetét egyáltalán megközelíthessük, tudnunk kell, hogy a mai alakja csak kivételes esetben felel meg az eredeti névalaknak. A földrajzi nevek is állandó fejlődésnek, átalakulásnak vannak kitéve. A legelső dolgunk, hogy ezt figyelembe vegyük. A földrajzi nevek alakulását tulajdonképpen három nagy tényező határozza meg. Az egyik az egész nyelvet érintő hangváltozások szakadatlan folyamata, a második a nevek népetimológiás átformálása, és a harmadik a hivatalos névváltoztatás. Először is tehát ezt a három tényezőt kell figyelembe vennie, aki a helyneveket feldolgozza.

2. Lássuk ezeket egyenként.

a) A földrajzi nevek, mint általában a magyar szavak a történelem folyamán számos hangváltozáson mehetek keresztül. Ha tehát például a magyar magánhangzók történetében általános tendencia a nyíltabbá válás, akkor bizonyos az, hogy ez nemcsak a közsavakat, hanem a tulajdonneveket is érinti. Ha tehát *pukul*-ból *pokol* lesz, vagy *molun*-ból *malom*, akkor az ilyen fejlődés nyomait a földrajzi nevekben is megtaláljuk. Vas megyében a mai *Oloszka* vagy *Olaszka* név eredetileg *Uluszka* volt, ha tehát a mai összeesengés alapján hajlandók volnánk a nevet az *olasz* népnévvvel kapcsolatba hozni, az ilyen régi adatok ezt nem igen engedik meg. Nagyon gyakori a magánhangzók kiesése, a szavak rövidülése, összerántása. Vas megyében közismertek a *-fa* végű helynevek, amelyeknek eredeti alakja mind *-falva* volt. *Ostfiasszonyfa* < *Ostfiasszonyfalva*. A *Mizdó* (*Nagymizdó* és *Sárfimizdó*) helynév mai alakjából az ember inkább szláv eredetre következtetne, de a középkori oklevelek felvilágosítanak, hogy a helységek eredeti neve *Mézadó* volt: *Nagymézadó* és *Sármézadó*, és azt is tudjuk, hogy lakóik valóban mézzel adóztak. Ismerünk a régiségből *Vámosmézadó* helyet is. A tárgy történet szempontjából fontos analógia, hogy más vidéken a középkorból ismerünk *márcadó* lakosokat és *Márcadó* községnevet is. Ezek tudniillik márceal adóztak. (Ezt az italt még gyerekkorunkban is árulták vásárokon a bábosok.) A *Mizdó* név tehát nem függ össze sem a szláv *mzda* 'ár, bér', sem a szláv *mstb* 'bosszú, büntetés' szavakkal. Lehetetlenség pl. *Kám* község nevét a szláv *kamen*-ből vagy a régebbi *kami*-ből magyarázni, mert a helynév eredeti alakja évszázadokon keresztül *Kán*. Valószínűbb tehát, hogy a *Kán* nemzetségnévvvel azonos.

A mássalhangzók körében is számos spontán változás, hasonulás és elhasonulás történet. A mai *Dömölk* név valaha *Demenk* volt, az *l* > *n* változást az *m* hatása idézhette elő, mint *tömlöc* szavunkban, amely a szláv *tmnca* átvétele. E név eredete tehát valószínűleg a *Dominicus* személynévvnek valamilyen változata, s eredeti alakja **Domenk* lehetett.

Hogy egy név sorsa milyen változatos lehet, arra csak egy példát idézek: a német *Ulrich* névnek a Vas megyei történeti emlékekben a következő változatai fordulnak elő: *Szent-Ulreh*, *Szent-Oldreh*, *Szent-Oldor*, *Szent-Oldros*, *Szent-Odorfalva* és végül *Szent-Odor-fa*. Ez egy puszta neve Hosszúperesztégtől nem messze. Amint az *Ulrich* sorsa mutatja, az ilyen változásoknak különösen a személynévekből származó helynevek vannak kitéve, mert ezeknél nincs meg az etimológiai összefüggés, amely a közsavakat a rokon származású szavakhoz fűzi, és így a változásokkal szemben szinte ellenállóbbakká teszi.

A helynevek sorsát alakító egyik erő tehát a hangváltozás.

b) A másik ilyen erő a népetimológia.

A helynevek népetimológiás átalakítása tulajdonképpen egy fajta lokálpatrióta eszmélkedés eredménye. Egyes helynevek eredete elhomályosodik. Ha személynévből vagy idegen közsóból származott, az első birtokos idővel feledésbe megy, s a helynév így értelmét veszti, illetőleg az idegen szónak a magyarban nem is volt értelme. Ha magyar közsó volt az alapja, a különféle hangváltozások, a gyakori használatban bekövetkezett hangkiesések, összerántások úgy eltorzíthatják, hogy nem lehet már ráismerni.

Az ilyen elhomályosodott, értelmetlenné vált helynevek aztán szívesen foglalkoztatják a nép fantáziáját. Szeretné újra értelmessé tenni őket, s ezért itt-ott igazít a kiejtésükön, közelebb hozza olyan szavakhoz, amelyekkel összezsengenek. A keletkezésükről mondákat költ, amik néprajzi szempontból igen érdekesek, de legfeljebb száz eset közül ha egyben találják el az igazságot. Így a *Hidegség* nem olyan alakulás, mint pl. az *Őrség*, hanem eredetileg *hideg-séd*, azaz 'hideg patak'. A *séd* szó talán már nem élt azon a vidéken, és az összetétel értelmét vesztette, így értették a szó végét *-ség* képzőnek. A Vasi Szemlében cikket olvashatunk arról, hogy a nép a *Kemenesalja* nevet mint *kémények alja* elnevezést értelmezi. *Sárjimizdó* középső része eredetileg nem *fi*, hanem *fő*. Tehát *Sárfő*. A víznevekben szereplő *fő* mindig a víz eredetét jelenti, a latin oklevelekben *caput aquae*, *caput fontis* a megfelelője. Itt is valószínűleg a *fő* szót ilyen értelemben már nem használták, és az összezsengés alapján lett belőle *fi*. Van Körmentől délkeletre egy *Karádfölde* nevű birtok. Ennek a névnek régebben *Korlátfölde* alakja is volt. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy ez bármiképpen összefüggne a magyar *korlát* szóval (aminek az eredetét különben nem ismerjük). A helynév legrégebb adatai: *terra Corardi* (1313.), majd elhasonulással *Corradfalua* (1371.) és hangátvetéssel *Korlathfelde* (1431.). Vannak közben *Konradfalva*, *Koratfelde* névalakok is. Kiinduló pontunk természetesen csak a legrégebb *Corardus* alak lehet, ami szemmel láthatóan egy német név latinosított változata. A Muraközben volt egy régi horvát helynév: *Raskrižje*, ami annyi mint 'keresztút, útelágazás'. Ennek már régen volt egy népetimológiai magyar neve, *Ráckanizsa*. Ez nyilván csakis az összezsengés alapján keletkezett, mert a Muraközben semmiféle rác (szerb) település nem volt. A régi Valkó megyében volt egy *Hagymás* nevű hely, ez azonos a mai *Almás*-sal Eszékttől nem messze, ahol a Dráva a Dunába ömlik. Hogy alakulhatott át a név, amikor a *Hagymás* is értelmes szó? Ennek a vidéknek lakossága később erősen keveredett szerb-horváttal, mégpedig egy olyan dialektust beszélővel, amelyben a *h* hangot nem ejtették. Így a magyar *Hagymás* az ő nyelvükben *Adjmaš*-nak hangzott, ebből könnyen lett *Almaš*, *Aljmaš* és magyar *Atmás*. Van Zágráb megyében a Lonja felső folyásának völgyében egy *Bisag* nevű helység. A szó horvátul 'általvető tarisznyát' jelent, s azonos a magyar *iszák* szóval. A helynév azonban nem ebből származik, hanem a középkori adatok tanúsága szerint a magyar *Bikszád*-, azaz *bükk-szád*-ból. A *szád* szóval számos régi helyneviünk alakult: *tó-szád*, *völgy-szád*, *sziget-szád*, *Osaba-szurduka-száda* és fanevekkel: *nyár-szád*, *bikk-szád*.

A második ilyen alakító erő tehát a népetimológia, amely az elhomályosult jelentésű földrajzi neveket igyekszik értelmessé formálni.

c) A harmadik ilyen nagy mozgató erő, ami a helynevek sorsára kihat, a hivatalos névváltoztatás. Ennek igen különböző indítékai lehetnek. De tömeges névváltoztatást tulajdonképpen csak a magyarosító törekvések idéztek elő. Zala, Vas, Sopron megyékben a magyar eredetű nevek mellett számos szláv és német helynév is volt. Ezeknek egy részét, főleg azokat, amelyek feltűnően idegenszerűek voltak, egyrészt magyaros hangzásúvá alakították, másrészt mesterséges, esetleg fordításból eredő magyar nevekkal cserélték fel. *Martijanci* > *Mártonhely*, *Petánc* > *Szécsénykút* stb. Ezek egészen elfogadhatók, mert hiszen alakjuk magyar hagyományban gyökerezik. Az ilyen névváltoztatások azonban nem mindig mondhatók szerencsésnek, néha az új nevekről nagyon is leri a mesterséges, a csinált jelleg. Vas megyének a múlt század végén kiadott monográfiáját forgatva az ember ilyen helyneveket talál: *Csalogány*, *Pálmafa*, *Sűrűháza*, *Tizenhárom-város*.

A helynevek történeti értékelésében tehát a legelső teendő az, hogy ezeket a változásokat mind figyelembe vegyük, a nevekről a későbbi rétegeket lehántsuk, azaz a neveket a történeti forrásokban, elsősorban tehát az oklevelekben a legrégebb előfordulásukig nyomozzuk. A jelen hangalakra sohasem hagyatkozhatunk. Ezek volnának tehát azok a

tényezők, amelyek a földrajzi nevek sorsát alakítják, s amelyeket a feldolgozáskor feltétlenül figyelembe kell venni.

3. Ezek után arról kell néhány szót szólni, hogy melyek azok a rokon tudományágak, amelyeknek segítségét a feldolgozáskor igénybe lehet és kell is venni.

a) Az első ilyen tudományág a földrajz, illetőleg a helyi viszonyokra alkalmazott változata, az aprólékos, pontos történeti helyismeret. Ez elsősorban a régi helynevek rögzítésére, a maiakkal való azonosítására szolgál, aztán a természeti adottságok, a térszíni formák, hegyek, völgyek, folyók nevének megfejtéséhez mint tárgyi alap szükséges. Hiába tudnánk pl. a *Kámon* nevet ismét a szláv *kamen*-ből kifogástalanul megmagyarázni, ha azon a környéken nincs olyan köves terület, ami alapja lehetne az elnevezésnek. A növényi takaró mai alakja persze nem lehet ennyire mérvadó, mert lehet, hogy valaha *Csalános*-nak neveztek egy olyan területet, ahol ma a legszebb búzatáblák vannak, vagy lehetett *Egres* olyan hely, ahol ma egy szál égerfa sincs. A középkori oklevelek birtokjogi részei, határjárásai mindenesetre igen sok értékes helyrajzi adatot tartalmaznak. S itt meg kell említeni, hogy Vas megyének még nincs olyan oklevéltára, mint például Zalának. Készül ugyan a Helytörténeti Lexikon, de ez csak az újkori anyagot fogja tartalmazni. A Vasi Szemle folyamatosan közli Házi Jenő oklevélkiadásait, de eddig mindössze 46 oklevél szövege jelent meg. Így fő forrásunk még mindig Csánki (2. köt.). Nagyszerű vállalkozás Györffy György munkája, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, de ez a vármegyék betűrendjében halad, s az 1966-ban megjelent első kötet Csongrád megyéig jutott el. Vas megye, sajnos, nagyon is a betűrend végén van.

b) A továbbiakban a történettudomány speciális ágai nyújtanak segítséget, s e tekintetben a földrajzi nevek típusokra oszthatók, és rétegenként vizsgálандók. E rétegekről csak röviden néhány szót.

Vas megye mint az ókori Pannónia része, utak csomópontja, nagy jelentőségű kultikus hely, római emlékekben természetesen gazdag. Érthető tehát a feltevés, hogy a földrajzi nevek közt lehetnek olyanok, amelyek az ókorból öröklődtek. Ez csak úgy képzelhető el, ha feltesszük, hogy legalábbis a nagyobb helyeken megvolt a római kor óta a magyar honfoglalásig a lakosság folyamatossága, olyan lakossággé, amely a neveket átörököltette. Ez a pannóniai kontinuitás a korai középkori történelmünknek egyik legérdekesebb problémája, s ókori történészeinket, régészeinket, középkori történészeinket erősen foglalkoztatja. Újabbán szlovén részről is próbálják megközelíteni. A földrajzi névkutatásnak e tudományágak eredményeit természetesen hasznosítani kell, másrészt azonban a nevek magyarázatában nagyon óvatosan kell eljárni. Mint más vonatkozásban sem, itt sem lehet a pusztá összeesengésre hagyatkozni. Én például nem tartom eléggé megalapozottnak *Kámon* nevének a latin *caminus* 'kemence' szóból való származtatását. Mert az a tárgyi magyarázat, hogy Kámonban lettek volna a római kor téglá- és cserépedény-égető kemencéi, nem történeti tény, hanem a magyarázat kedvéért konstruált feltevés. Más lenne a helyzet, ha például ásatások vagy írott emlékek igazolnák ezt a feltevést. Ha volna például egy korai oklevelünk, amelyben le volna írva, hogy ezen a helyen ősrégi tégláégetők romjai találhatóak. De ilyen nincsen. Aztán annak is utána kellene járni, hogy a pannóniai latinságban valóban *caminus* volt-e az ilyen kemence, mert lehet, hogy éppen *jornax*-nak nevezték, s akkor már odavan a megfejtés vagy legalábbis nagyon kétes.

Megtörténhetik azonban, hogy még maguk a történeti források is megrétfálják a kutatót. Hadd mutassam be éppen *Szombathely* nevével kapcsolatban, hogy milyen kritikusán kell fogadnunk a középkori adatokat is. Az bizonyos, hogy a *Szombathely* név nem folytatása a *Sabaria*, *Savaria* névnek. Itt csak véletlen összeesengésről van szó. A hét

napjairól elnevezett helyek vásáros helyek voltak, az illető napon tartották ott a heti-vásárokat. Az egész országban számos *Keddhely*, *Szerdahely*, *Csütörtökhely*, *Szombathely* van. De a *Sabaria* név mint *Szombathely* ókori neve a középkorban Szent Márton tours-i püspök legendája nyomán közismertté vált. A legenda latin szövege megmondja: „Igitur Martinus *Sabaria*, Pannoniarum oppido oriundus fuit.” Azaz: „Márton tehát *Sabariá*-ból, Pannonia városából származott.” Ez a „*Sabaria oriundus*” annyira átment a középkori egyházi emberek tudatába, hogy például Kézai krónikájának elején, ahol a hunok harcait írja le, a hunok ellen vonuló longobard Macrinus vezérről is azt mondja, hogy *Sabariá*-ból származott: „Macrinus natione Longobardus, de *Sabaria* oriundus.” Mi ennek az alapja? Semmi más, mint a *Martinus* és *Macrinus* név összeesengése. A középkori írónak ennyi elég, hogy a születési helyet *Sabariá*ba tegye. De a *Sabaria* névnek más érdekes vonatkozásai is vannak. Miután a köztudatban megerősödött, hogy *Szombathely* azonos *Sabariá*-val, a késő középkori oklevélírók – természetesen ismét egyházi személyek – az általános latinosító, antikizáló divatnak hódolva, a *Sabaria* nevet kezdték más, nem nagyon messze fekvő *Szombathely* nevű helységekre is átvinni. A régi Körös megyében (a későbbi Pozsega megye területén) a Dráva és Száva között volt egy *Szombathely* városka, amely a mai horvát *Stara Subotska* helynek felel meg. Ez a középkorban *Szombathel*, horvátul *Sobota* néven szerepel, e névek mellett azonban alkalmazzák rá a *Sabaria* nevet is. Varasd megyében Kaproncától nem messze van egy *Subotica* nebű hely, ezt szintén jelölik *Sabaria* névvel: „Ecclesia B. Margarethe de *Sabaria*”; 1501-ben „plebanus de *Sabaria*”. Továbbá a Muraközben van egy régi *Szombathely* nevű helység, régi adatai: locus *Sabbati*, terra *Zumbathel*, possessio *Zombath*, horvát neve *Sobotica*, ma *Mala Sobotica*. Ezt a helyet 1478-ban ugyancsak *Sabaria* néven említik, majd 1501-ből „Valentinus plebanus de *Sabbaria*” adatunk van rá. Az ország távolabbi részein fekvő *Szombathely*-eknek persze nincs ez a latinosított nevük. A kép tehát világos. A legenda alapján ismertté válik a *Sabaria* név, erről tudják, hogy azonos *Szombathely* várossal, s ezen az alapon az ókori nevet kezdik átvinni más *Szombathely* nevű községekre. Ha az ember nem ismeri az irodalmi hátteret, és nem ismeri a humanizmus latinosító, antikizáló divatját, ugyancsak törheti a fejét, hogy honnan van ennyi *Sabaria* név.

A történelem menetét követve a következő rélegek a szláv és német eredetű helynevek. Itt mozgósítani kell a településtörténet, a szláv és német névkutatás eredményeit. Tudnunk kell, hogy melyik területeken számolhatunk szláv őslakossággal, meddig terjedhetett a német kolonizáció, ismernünk kell a szláv és német helynévadás szabályait, és természetesen jártasnak kell lennünk a szláv és német nyelvtörténetben. Mindkét nyelvből származó helynevek lehetnek községi és lehetnek személynévi eredetűek.

S végül a magyarság megtelepedése megteremti a helynevek egy újabb, máig fejlődő leggazdagabb rétegét, amelyben számos csoportot különböztethetünk meg, s amelyek mind külön-külön komoly történeti stúdiumot kívánnak.

Az első kérdés a magyarság etnikai és nyelvi összetétele.

A honfoglaló magyarságot a beköltözés előtt számos idegen hatás érte, amelyek közül a legtartósabb és legjelentősebb kétségtelenül a bolgár-törökkel való érintkezés volt. Vannak-e ennek az érintkezésnek nyomai az egykori magyar személynévadásban, s a beköltözés után keletkeztek-e itt bolgár-török közszavakból helynevek. Ezek olyan kérdések, amelyek nagyon régóta foglalkoztatják tudósainkat. Melich János külön nagy monográfiában dolgozta fel a honfoglaláskori Magyarország földrajzi neveit, s ebben először vetette fel a bolgár-törökből való szófejtések lehetőségét. Itt azonban különbséget kell tennünk két tény között. Bolgár-török személynevekből természetesen könnyen elképzelhetők magyar helynevek, mert hiszen a honfoglaló magyarság körében az ilyen neveknek nyomaik vannak, de nehezebb kérdés, hogy bolgár-török közszavakból keletkeztek-e magyar helynevek. Ehhez tudniillik fel kell tételeznünk, hogy a betelepülők

magyarsággal együtt olyan bolgár-török népelem is jött be, amelynek nagyobb zárt csoportokban kellett letelepednie ahhoz, hogy a maga nyelvén nevezhessen el földrajzi objektumokat. Melich munkája éppen e föltevéssé miatt kapott erős kritikát különösen Moór Elemér részéről. Melichnek ugyanis azt vetették szemére, hogy a szlávok jelentőségének csökkentése céljából lehetőleg minél több nevet akar törökből magyarázni. Azóta a törökkel egyre kevésbé operálnak, vagy legalábbis igen óvatosan említik az ilyen megfejtési lehetőséget.

A magyarság megtelepedésével kapcsolatban ismernünk kell a honfoglaló törzsek szálláshelyeit, tudnunk kell azt a nagyon fontos elvet, hogy a nomád társadalom megtelepedése lassú folyamat volt, miközben a törzs, a nemzetség vagy éppen egyes személy neve változtatás nélkül, szinte észrevétlenül vált helynévvé. A legrégebbi magyar névadásnak ez sajátos vonása, és oka nyilván abban van, hogy a nomádok szemléletében nem maga a föld, a szálláshely a fontos, hanem az, aki ott él, aki birtokában tartja. A továbbiakban ahhoz, hogy a helynevek eredetéhez hozzá tudjunk szólni, jól kell ismernünk a személynévadás részleteit a különféle nyelvekben, az ősi pogány nevektől kezdve a bibliai személyek, középkori szentek nevin keresztül egészen a középkori lovagregények divatos neveiig, mint *Páris, Hektor, Achilles, Trisztán, Lancelot* stb. Ismernünk kell a becézések és kicsinyítések mindenféle lehetőségeit.

Csak később, körülbelül a XIII. században kezdenek megjelenni az összetett helynevek, amelyeknek előtagja egy személynév, utótagja pedig a *-háza, -szállása, -ülése, -mezeje, -földje, -teleke, -falva* stb. közszó lehet.

Ennyit röviden a birtokosok nevének továbbéléséről.

Ami mármost a nem személynévi eredetű helyneveket illeti, ezeknek keletkezése igen változatos okokra mehet vissza. Lehet az alapjuk valamilyen természeti adottság: hegy, völgy, erdő, folyó, tó; lehet állati tanya, emberi település; lehet emberi kéz alkotása: út, híd, rév; lehet valamely társadalmi funkcióra utaló név, mint Vas megyében az *őri*-nevek és maga az *őrség* név. Lehet a gazdasági, kereskedelmi életre utaló név: *vám, vásár*, lehet egyházi keletkezésű, például a templomok védőszentjeiről elnevezett helyek vagy az *Egyházas*-előtagú helynevek, amelyekből szintén több van Vas megyében. S számos más ilyen vonatkozás, amik végeredményben magukért beszélnek, s megfejtésük nem okoz különösebb nehézséget, ha megfelelő régi adatok állnak rendelkezésre.

Segíti a megfejtést, ha vegyes lakosságú vidékeken két vagy három nyelvben is megőrződött egy-egy helynév. A tapasztalat azt mutatja, hogy ezek nem fordítások egyik nyelvből a másikra, hanem vagy kész nevek átvételei egyik nyelvből a másikba, mint pl. magy. *Varasd* horvát *Varaždin*, vagy a két nyelvben az azonos helyi adottságok alapján egy időben párhuzamosan keletkezett nevek. Különösen ez utóbbi eset nagyban segíti a biztos megfejtést. Ha például egy régi magyar *Csirtetekhel*-nek horvát megfelelője *Trgovišće*, aminek jelentése 'vásáros hely', akkor világos, hogy a magyar név olyan helyet jelöl, ahol csütörtökön szokták tartani a vásárokat. A régi Vas megyében volt két *Kéthely* (az egyiket *Kéthely*-nek is mondták). Az egyiknek német neve *Markl*, a másiké *Neumarkt*. Nem lehet kétséges, hogy mindkét név olyan helyet jelölt, ahol kedden szokták tartani a hetivásárokat. Ismerünk *Békató* nevű helységet már 1387-ből. Ennek német neve *Krottendorf*. Ha a német név valóban régi, akkor itt is párhuzamos névadással van dolgunk, mert a német *Kröte* a magyar *béka* megfelelője.

Számos olyan helynév lesz azonban, amelyeknek eredetéről, legalábbis egyelőre, semmi biztosat sem tudunk mondani. Ezeknél legtöbbször valami ismeretlen eredetű személynévre lehet gyanakodni. Számos ilyen lesz Vas megyében is. Ilyenkor nem tehetünk mást, mint amit általában a szófejtés ilyen eseteiben teszünk, becsületesen szerényen bevalljuk: eredete ismeretlen. Semmi esetre sem szabad azonban a magyarázatot mindenáron erőltetnünk, és légből kapott elméletekkel az igazi kutatásnak elébe vágnunk.

4. Tisztelt hallgatóság! Ez a rövid áttekintés nem terjeszkedhetett ki a helynévkutatás, illetőleg helynévmagyarítás minden részletére, de gondolom, ez is eléggé szemléltette, hogy a történelem hogyan formálja a neveket, s a kutatóknak mennyi mindenre kell ügyelnie, és a magyarázatokkal milyen óvatosan kell bánnia. Ami azonban a legfontosabb, azt külön is ki kell emelnünk, tudnillik hogy a most elvégzett gyűjtés minden feldolgozásnak az alapja. Erre a gyűjtésre büszkék lehetnek, akik elindították, megszervezték és főleg akik végrehajtották. Büszkék lehetnek rá, mert egy nagy múltú, sűrű műveltségű táj történeti értékeit mentették meg a feledésbe merüléstől. Reméljük, hogy amilyen módszeres munkával ez a gyűjtés folyt, ugyanolyan módszeres munkával folyik majd a feldolgozás is. Olyan eredményes kutatók, mint a történészek közül Csánki Dezső, Házi Jenő s legújabban Györffy György, a nyelvészek közül pedig Melich János, Pais Dezső, Kniezsa István, Moór Elemér és Mollay Károly megmutatták az utat, s most már a fiatal nemzedéken a sor, hogy a nyomukba lépjen.

Hadrovics László

III.

Földrajzi nevek a néprajzi kutatásban

I. Közismert, hogy a földrajzi nevek vizsgálatának a néprajzi kutatásban is igen nagy a jelentősége. Már az első etnográfus nemzedék felismerte ezt, s anyaggyűjtésével csatlakozott a nyelvészek, történészek feltárásaihoz. Jankó János alapvető táji monográfiáiban Kalotaszegről, Torda-Aranyos megyéből, Torockóról, a Balaton vidékéről nagy gonddal gyűjtötte össze a földrajzi neveket. Nyomában több táji monográfia szerzője: Gönczi Ferenc, Kiss Géza, Fél Edit, Vajkai Aurél stb. — akár külön fejezetben, akár értelemszerű tárgyalási rendjükbe beépítetten — de nem hagyták el a földrajzi névanyagot. Olyan tematikus gyűjteményekben, mint Berze Nagy Jánoséban (Baranyai magyar néphagyományok) is találkozunk külön fejezetben földrajzi nevekkal. De ezeken túl több néprajzi kutató — például Kiss Lajos és Morvay Péter — céltudatosan is foglalkozott földrajzi nevek gyűjtésével és rendszerezésével, mások — különösen Bátky — megfejtésükkel.

A csak példaképpen említett utalások is igazolják az etnográfianak a földrajzi nevekre irányuló figyelmét, de a kapcsolatot csak formálisan világítják meg. A fő kérdés: hogyan és milyen módon tudja kiaknázni a néprajzi kutatás a földrajzi nevek nyújtotta tanulságokat?

Elméletileg közelítve a kérdéshez azt mondhatjuk, hogy a földrajzi névanyag a néphagyománynak, a tradicionális kultúrának ugyanolyan szerves eleme, mint például a népdal, a népviselet, a gazdálkodási rend vagy a tánc, legfeljebb a megjelenési formája tér el ezekétől, hasonlóan tükröződik benne az életmód egy-egy eleme, mozzanata. Tanulságai más-más vonásokat villantanak meg, de ez csak tárgyi elkülönülést jelent. Még a szinkrón vizsgálattal nyert anyaga is ugyanúgy történetileg rétegezett, mint a népkultúra egyéb területén tapasztalható, s ezért igen alkalmas különböző korok állapotának megvilágítására. Ebből következnek viszont az értelmezés nehézségei is. A mai földrajzi nevek egy részét a középkorig vissza tudjuk követni. Különösen a településnevek köréből hozható fel erre akár több ezer példa is. Egyéb, főleg kisebb jelentőségű földrajzi jellegű elnevezések stabilitása már nem ennyire igazolt. Sok olyan példát lehetne felsorolni, mint a Bábony (Ugoosa m.) határában folyó *Batarcs* patak, melynek neve 1319-től igazolhatóan a mai napig nem változott. De még több ellenpélda hozható fel.

Természetesen számolni kell az írásos dokumentumok hiányosságaival is, de ezzel nem lehet mindent megmagyarázni. Zala megye földrajzi nevei kötetében 10 db *Láz*, *Lázi* helynevet találunk. Ezek újkori keletkezését kizártnak tartjuk, viszont egyiket sem lehet egyeztetni a zalai okmánytár földrajzi névanyagában szereplő szintén több azonos névvel. Nemcsak forráshiány van tehát, hanem kopás és fogyás is. Még nagyobb azonban a növekedés. Feltehetően az élő anyagból ismert földrajzi nevek többsége egészen új eredetű, 100–200 éven belül keletkezett, de az is kétségtelen, hogy jelentős százalékuk a középkorra, sőt az Árpád-korra megy vissza. Így tehát igen különböző korok állapota tükröződik bennük. Ha azonban a kronologizálást nem végezzük el, az értelmezésbe súlyos hibák csúszhatnak bele. Ez a feladat azonban nem egyszerű, még ahhoz viszonyítva sem, hogy az első és nélkülözhetetlen lépés — az élő anyag összegyűjtése — is nagy erőfeszítést kíván. Viszont olyan forrásanyagot jelent, amely a tudományok egész sorának, így a néprajznak is nélkülözhetetlen, mondhatnám kiaknázzhatatlan táráat alkotja.

Viszonylag ismertebb a településtörténeti kutatásban betöltött jelentőségük, így nem térek ki e néprajz számára is nagy fontosságú problémára. Mint etnográfus szólhatnék a földrajzi neveknek a népi gazdálkodást tükröző nagy szerepéről. Tagányi Károly kutatásaitól kezdődően napjainkig, Takács Lajos tanulmányaiig folyamatosan bizonyítékokat és eredményeket lehetne felsorolni. Ehelyett inkább a néprajznak egy olyan területére tekintek, ahol a földrajzi nevek vizsgálatának jelentősége nem annyira magától értetődő és ismert. Néhány példával a népi építkezés körében kívánám igazolni, hogy a földrajzi nevek tanúságtétele ebben a vonatkozásban is számottevő lehet.

2. Néhány évtizede élénk vita folyik a honfoglaló magyarok házaról. Ma már egyre határozottabban állíthatjuk, hogy a honfoglalóknak a jurtt és kota típusú sátraik mellett szilárd hajlékuk, azaz házuk is volt. Feltehetően ezek az építmények részben földbe süllyesztettek voltak. Az utóbbi évtized szőlészeti és borászati kutatása hívta fel nyomatékosan a figyelmet az úgynevezett lukpincék jelentőségére, amelyek a Nyugat-Dunántúl kivételével a történeti borvidékeken tűnnek fel. Csakhogy ezek a lukpincék lényegileg nem különböznek a barlanglakásoktól. Nagyrészt együtt is jelennek meg az északi dombvidéken s ennek lankáin, Tolna—Baranya körzetében s a budai hegyvidéken. Gyakori a funkcióváltás is, borospincéből lakás lehet és fordítva. Ezeknek az építményeknek a múltja leginkább földrajzi nevekké igazolható. *Luk*, *lik*, *pince*, *ireg*, *ürög* szavak akár önállóan vagy összetételben utalnak ezekre. A mai Pécs határában már 1190–1218 között említenek egy Ürög nevű falut.¹ 1214-ben bukkan fel Biharban, 1387-ben Tolnában, 1399-ben Aradban.² *Lik*, *luk* nevű vagy végződésű faluval találkozunk 1235-ben Győr—Veszprém határán, a XII—XIII. században Baranyában, 1351-ben Tolnában.³ A Somogy megyei Zamárdi 1390-ben *Likzamárdi*.⁴ A XV. századtól aztán még növekszik ezeknek a helységeknek a száma, s lényegében pontosan azon a területen jelentkeznek, ahol később a lukpincék és barlanglakások is ismeretesek. A Tolna megyei Pincehelyet 1424-ben említik először, s itt a mai napig hosszú sort alkotnak a löszfalba vájt pincék.⁵ Két kérdés szorul ezekkel kapcsolatban tisztázásra. Először az, hogy eredetileg emberi lakásul szolgáltak-e, vagy a bor tárolására készültek. Másodsor az, hogy ezeknek az építményeknek a készítése elve már a honfoglalás előtt ismert volt-e a magyarság körében, vagy az itt talált népektől vettük át. Mindkét feltevés megengedhető, mert a Don mentéről is ismeretesek hasonló építmények, s a hazaiaknak sziklába, tufába vájt példányai elvileg keletkezhetek még a magyarság megjelenése előtti időben is.

¹ Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1966. 399

² Györffy i. m. 680. Zsigmond-kori oklevéltár. I. Budapest, 1951. 31, 675.

³ Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Budapest, 1897. 562; Györffy i. m. 336; Csánki i. m. 424.

⁴ Zsigmond-kori oklevéltár I. 160–161

⁵ Csánki i. m. 446

Földrajzi nevekkal megvilágítható a lakás egy fontos elemének, a szobának a problémája is. Kniezsa szótárában hármast jelentését említi: 1. 'kemence', 2. 'fürdőszoba', 3. 'lakóhelyiség'. Első két jelentését az élő nyelvből nem ismerjük, kivéve a moldvai csángó és székely nyelvjárásokat, ahol ugyan nem pontosan kemencét, hanem a kandalló és kemence közti tüzelőfészeséget jelent *szóba* formában.¹ Földrajzi nevekkal azonban jóval nagyobb területről bizonyítható a szoba egykori 'kemence' jelentése. A Veszprém megyei Ugodról bukkan fel a *Forruószobaárko* nevű erdőrészt, amely csak egykori mész- vagy szénégető kemence emléke lehet.² A Bártky említette adatokon túl – nagyobbára történeti feljegyzések – a zalai földrajzinév-kötetből most újabbak is előkerültek.³ Zalaújlakon *Kis-szoba* dülönév ma sík szántóterületet jelez.⁴ Galambokon *Főt-szobák* erdőrészt, ahol szobaszerű szakadékokat találunk.⁵ Ezek nyilvánvalóan domboldalba vájt, beszakadt kemencék. Alátámasztja ezt az is, hogy mindjárt mellette találjuk a *Hamuházak* nevű dülöt. Világos tehát, hogy itt szénégető kemencék voltak. A történeti anyagban gyakrabban tűnik fel a *szoba* 'kemence' jelentése, s a kopás a jelentés régi megváltozásáról tanúskodik. Ennek következménye névváltozás is lehet. Zalapataka 1337-ben *Zubapataka*, 1420-ban *Sobapathaka*, 1454-ben *Zobapathaka* néven szerepel.⁶ Az értelmetlennek érzett előtag a világosabbnak tűnő formára változott. Viski idézi Baranyai Decsi 1598. évi közmondásgyűjteményét, mely szerint „egy szoba az kemencével”.⁷ Még azt tehetjük hozzá, hogy a magyar nyelvterület nagyobb részén a szoba mint helyiségjelző szó egészen új keletű, inkább csak a XIX. század végétől terjed el. Általánosabb megjelölés a *ház*, *kisház*, *nagyház*, *előház*, *tisztaház* összetételekben is. A lakóépületben funkcionálisan a lakótér = szoba és a meleg főzőtér = konyha csak egészen későn differenciálódott, tehát csak egyetlen fűtött, meleg helyiség volt az épületben. Kivétel a Dunántúl nyugati területe, ahol a füst nélküli meleg szoba *szoba* megjelöléssel és az ettől elkülönített füstös, de meleg konyha mint főzőhely *konyha* megjelöléssel a XVII. században tűnhet fel paraszti használatban is, de talán csak a XVIII. században lesz általános.⁸ Ezen a területen a *szoba* már a népnyelvben is felvehette a mai köznyelvi jelentését a XVII–XVIII. században, s ez egy oldalról datálja a helynevek keletkezési idejét is. Az ország más tájain a *szoba* mint helyiségjelző csak a XIX–XX. század fordulóján válik a népnyelv részévé. A földrajzi nevek tehát mindenesetre igazolják, hogy *szoba* szavunk 'kemence' értelemben a nyelvterület nagy részén használatos volt.

Elvileg is tanulságos, hogy egy tüzelőnév hogyan válhat helyiségnévvé. Bártky arra gondol, hogy a tüzelőnév átment arra a helyiségre, amelyben állott, kezdetben mindkettőt jelenthette, s idővel tüzelő értelmét elveszítette.⁹ Ez a magyarázat igen kézenfekvő, de tárgyátörténetileg két ellenvetést is támaszt. Éppen a nyugat-dunántúli parasztházban nem igazolható, hogy a szobában kemence lett volna, itt a fűtött, füst nélküli második helyiség úgy látszik a cserépkályha megjelenésével alakul ki, a szobában mindig cserépkályha, nem pedig kemence áll, az a konyhában helyezkedik el. Az Alföldön, ahol tényleg kemence (a ma elfogadott értelemben) volt a szobában, ez a helyiség nem vette fel a *szoba* nevet a XX. század elejéig. Népi használatú kályhás szobáról az első adatunk 1708-ból van, Zalából.¹⁰ A körmenyi várban 1654-ben szólnak kályhás szobáról.

¹ Lükő G.: A moldvai csángók. Budapest, 1936. 118; Veress S.: Adalékok a moldvai csángók tűzhelyeihez. NÉ. 23 (1931): 29

² Viski K.: Forró-szoba-árka. Föld és Ember 1 (1921): 158

³ Bártky Zs.: A magyar „szoba” történetéhez. NÉ. 23 (1931): 76–9; Uő: Egy-két adalék a „szoba” (kemence) történetéhez. NÉ. 28 (1936): 108–9

⁴ Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 547

⁵ Uo. 567

⁶ Csánki i. m. 112

⁷ Viski i. h.

⁸ Barabás J.: Füstősház Zalában. Ethnographia 80 (1969): 333–4. A kanizsai vár 1549. évi inventáriumában már szobáról és konyháról emlékeznek. Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásából. Fasc. II. Budapest, 1960. 39–43

⁹ Bártky i. m. 1931. 76–9

¹⁰ Barabás i. m. 334

Több ez idő tájbeli feljegyzésben ingadozni látszik a tüzelőnek *kályha*, illetve *kemence* neve.¹ Úgy látszik azonban, hogy csak az elnevezés változik, valójában mindig kályháról van szó. A nem egyértelmű megjelölés más vidékeken is megfigyelhető. Az élő nyelvben Erdély jelentős részein a *kályha* s főleg a *kemence* nyílt tüzelőt, azaz kandallót vagy annak egy részét jelenti. Elvileg azt sem zárhatjuk ki, hogy amikor a nyugat-dunántúli ház szobára és konyhára differenciálódott, az előbbiben kívülfűttős, utóbbiban belül-fűttős kemence volt, s a szoba felvette a benne levő kemence *szoba* nevét, majd gyorsan átadta helyét a kályhának, de ekkorra a helyiségnév *szoba* neve már gyökeret vert. Csakhogy ezt a tüzelőcseret nem lehet bizonyítani. Az mindenesetre magyarázatra szorul, hogy miért csak itt alkalmazták a meleg alvóhelyiségre a *szoba* nevet s az Alföldön nem, még akkor is, ha ez a névváltozás az irodalmi nyelvben, nem a népnyelvben indult el. Bátky feltevéését tehát ugyanúgy nehéz cáfolni, mint bizonyítani. Ha a nyugat-dunántúli meleg szoba létrejöttét nem a kemencéhez, hanem a kályhához kapcsoljuk, akkor legalább egy ellentmondás jobban feloldható. Mindenesetre ez a kérdés a magyar háztörténet döntő mozzanata, hisz az egysejtű házból a többsejtűvé válás folyamatáról van szó. Reméljük, hogy az előkerülő további földrajzi nevek s az annyira esedékes nyugat-dunántúli középkori ásatások előmozdítják a megfejtést.

Csupán Vas megyei vonatkozása miatt említünk még egy más körből származó példát. Jugoszláv anyagból tudjuk, hogy az ott hosszú ideig fennálló faluközösség ügyeit a népgyűléseken intézték. A falugyűlés vagy a szérűn, kút mellett, fák alatt, útkereszteződésen, téren stb. helyen szokott összejönni. Igen gyakori, hogy a népgyűlés egy meghatározott fa alatt volt. 1614-ből ismerünk Körmendről egy földrajzi nevet: „törvényfa útjában való földek”.² Ha nem akasztófáról van szó,³ úgy lehetséges, hogy olyan fát jelentett, ahol az oppidum polgárai tanácskozásra összejöttek. Kevésbé valószínű, hogy ez az utalás megyei szervekre vonatkozzék, hisz nekik e célra ekkoriban már házuk volt — Körmenden is. Az egykori községi igazgatás kevésbé ismert emléke lappanghat talán e helynévben.

A példák számát könnyű volna szaporítani, a néprajz további, más területeiről is, de teljességre sehogysem törekedhetünk. Talán az elmondottak is megvilágítják némileg, hogy a földrajzi nevek vizsgálata a néprajzi kutatás számára mennyire fontos.

Barabás Jenő

¹ Iványi B.: Képek Körmend múltjából. Körmend, 1943. 35–7

² Iványi i. m. 74

³ Ennek lehetőségét Benkő Loránd említette, s neki köszönöm.

Szó- és szólásmagyarázatok

Thaly Kálmán *Pilátushoz küldi vacsorára* szólásának stílustörténeti tanulságai.

1. Bizonyosan nem egy, nálam fiatalabb évfjártbeli olvasónak szépirodalmi-művészi stíluslemélei közt is ott kísért a *pokolra küld*-nek ez a kuruc kori asszociációkat sugárzó, zordonan kedélyes szinonimája. Mégis meghökkenünk, ha múltja felől faggatjuk a Nyelvtörténeti Szótárt. Ez a kézikönyv ugyanis (*vacsora* címszavában) egyetlen árva adatból ismeri: „Beleznai kétszáz labancát levágja, *Pilátushoz küldi őket vacsorára.*” S még inkább kételkedünk, mikor rájövünk: a forrásjelzés (Adal. 2: 272) itt is éppen ahhoz a megbízhatatlan 1872-i Thaly-antológiához vezet, amely annyiszor megtéveszti a nyelvtörténet vizsgálóját; sőt még abban is a ma már **T h a l y K á l m á n** művének tekintett szép balladához, az „Ocskai Lászlórúl való ének”-hez. E műben így hangzik a szöveg: „Beleznai kétszáz labancát levágja [ti. Ocskainak] — | *Pilátushoz küldi őket vacsorára*”. Vagyis itt éppen olyan tájnyelvi hangtani alakokkal (őkö, vacsorára) igyekszik Thaly a tőle 1710. januári keletkezésűnek mondott vers régiségének látszatát fokozni, amilyenekről nemrég már szoltam folyóiratunkban (Nyr. 93: 466 kk.; vö. az ott említett további szakirodalommal is).

Így hát itt is korunk további kutatására, ellenőrzésére várt az a — különben rendkívül érdekes — feladat, hogy **v é g r e t i s z t á z z a**: csakugyan ismert, régi elemként szötte-e be Thaly a címbeli szólást a maga merészen antedatált szövegébe: mintegy hitelesítő archaizálásul? Vagy csak mi érezzük bele utólag a kuruc világ ádáz küzdelmeinek történeti hangulatát, kegyetlen humorát? Volt-e egyáltalán régen, van-e ma a **b e s z é l t** nyelvben ilyen szólás? Mióta tudunk róla?

2. A művészi stílus mindenesetre ismeri Thaly — azaz 1872 — **u t á n** is; de csak igen szórványosan és különleges árnyaló céllal él vele. Jókainak 1881—2-ben írt „Szeretve mind a vérpadig” című Ocskay-regényében például szintén előfordul egyszer, ugyancsak a Rákóczi-kori vitézi fölnyeskedés érzékeltetésére — bár a még labanc Bottyán János ajkára a.lva: „No, kuruc had, ha van lelked, — szólítsd elő a csizmaszárból! Én vagyok itt, a *Vak Bottyán!* — Ha van valakinek mersze közületek megmérkőzni velem egy kis vitézi bajvívásban, szívesen látom — *Pilátushoz vacsorára!*” (krit. kiadás 1: 94). Csak-hogy Jókai e regényének sok-sok történelmi és nem egy nyelvi részletét tudvalevőleg éppen Thaly-nak 1880-i, eléggé szabad színezésű Ocskay-monográfiájából merítette, márpedig Thaly ott egykorú forrásként (!) újra közzétette a maga hamisította balladát is. Az újabb előfordulás tehát nem a szólás társadalmi háttérét igazolja Jókainál, hanem ellenkezőleg: csupán Thaly nagy stílusformáló hatását, mert Jókai már mint hiteles kuruc kori hangulatú elemet vette át, ha egy kissé módosítva is, a *Pilátushoz vacsorára* való invitálást.

S ugyanez vonatkozik R. Várkonyi Ágnes modern szövegpéldájára. Ugyan épp ő vetette mérlegre „Thaly Kálmán és történetírása” című nagy értekezésében „a vén kuruc” historikus jelentőségét, s foglalkozott a kuruc háborúk nála található romantikus és középnemesi felfogású átfényezésével-torzításával is, de népszerű szépirodalmi műveiben rögtön megismertette az osztályharcos jellegűtől meg nem fosztott szabadságküzdelmek részleteit, s például „A kuruckor hősei” című elbeszélésfüzérében eközben

bátran felhasználta a Thaly óta stilisztikai közkinccsé lett „kuruc hangulatú” régiességeket is. (Esztétikai-stilisztikai szempontból természetesen ez a megoldás.) Nála tehát az Ocskay áruháza folytán labanccá lett huszárokat ilyen kiáltások közben aprítják a fejedelemhez hű vitézek: „*Mehetsz Pilátushoz!*”, „Készíts helyet Belzebub kebelében a gazdádnak!” (I. m. 2. kiadás. Bp., 1962. 236.) Vagyis újból csak a Thaly—Jókai-féle stílushagyomány jelentkezik benne, ismét némi kis módosítással. (A két műben található egyéb Thaly-átvételeket nem sorolom el.)

Hozzátenném még: a *Pilátushoz (küldi, hívja stb.) vacsorára* szólást nem említi sem az ÉrtSz. (noha a táji *vacsorán éri Pilátust* benne van), sem O. Nagy Gábor nagy szólásgyűjteménye: MSzólKözm. 558 (pedig jókora csoportot közöl a *Pilátus* névvel kapcsolatos anyagból). Eszerint pusztán a szépirodalmi stílusréteg részének tekinthetjük ma a Thalyra visszamenő kifejezést, mely a köznyelvnek nem szokásos eleme.

3. Lássuk mármost a Thaly felhasználása (1872.) előtti helyzetet!

A többé-kevésbé népi háttérű szólások közül kivált kettő emlegeti éppen olyan fenyegetve a bibliai Pilátust, mint a címül írt szerkezet: „*Vacsorán éri Pilátust*. Azaz meghal. Szokták mondani: úgy megütlek, hogy *vacsorán éred Pilátust*” (1851: Erdélyi: Közm. 329); „úgy megsuvasztlak ódalba, hogy minnyátt *Pilátusra vicsorodol*” (1863: Kriza: Vadr. 372; Nagyszótár; mindkettőre l. még O. Nagy i. m.). Távolabbi rokonaikat s a Pilátust említő ma is élő egyéb szólásainkat mellőzöm.

Eszerint az első iménti szólás nemcsak durván fenyegető körülírásával és *Pilátus* névével, hanem még az ennek *vacsorá*-jára való utalással is közeli rokona Thaly kifejezésének; de ez sem azonos vele.

Legrégibbről pedig egy szabadabb, irodalmiasabb, hasonló képes fenyegetést idézhetek, ezt is csupán az 1790 utáni évekből, tehát nem a kuruc időkből. Egy klasszicizáló (losonei) protestáns iskoladráma 1903-i kiadásában olvassuk azokat a provinciálisan vergiliusi stílusú, ökölrázó magyar szavakat, melyekkel „Eneas generál” mőresre tanítja Turnust: „Miért késel Turne hová futol | Halálos nyilammal egybe érlek utol | Általam *ebédre Pilátushoz jutol* | Butsut kell ma vened Toronytol s. [!] kaputol” (RMKtár 21. sz. 171; utólagos, szabad átírását l. IrtörtKözl. 9: 408). Pilátusnak étkezésen való érése, látása tehát mint képes kifejezés már a XVIII. század végén — nekünk stílszerűtlenül — a latin irodalmi-mondai világba is belecúszott, ami kétségtelenné teszi, hogy a közösség gépies nyelvi asszociációiban immár elhomályosult a római helytartónak a kereszténységhez való történeti kapcsolata.

De mindez nem igazolja még, hogy a *Pilátushoz küldi vacsorára* körülírás Thaly előtt szintén beletartozott a langue körébe; sőt rendkívül valószínűvé teszi, hogy ennek a kifejezésnek, éppen ebben a formában, nem volt igazi társadalmi háttere.

4. Annál gyanúsabb, hogy egyetlen egy 1864-i költői nyelvi adat azért pontosan a *Pilátushoz küldi vacsorára* kifejezésre is akad (a Nagyszótár egy cédulája tett rá figyelmessé), s így — ha egyéb körülmények szintén megfelelően vallanak — alighanem ebben kell látnunk Thaly forrását.

Mikor a Habsburg-német nyomás, főleg a cenzúra, valamelyest engedett, s a negyvennyolcas szellem erősítésére Thaly is kiadta első, nagyrészt hiteles régi versgyűjteményét — a „Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok” címűt —, a Mindszenty Gedeon szerkesztette Egri Népkönyvben (2:136–7) megjelent egy Huszár-tempó című vers. Egészében akkor már egy kissé idejét múlta Petőfi-utánzó — vagy még inkább a petőfieskedőket követő — zsánerkép ez. Szerzője miskolci születésű, palócföldi beosztású

plébános, aki 1848-ban a Ferdinánd-huszárok ezredlelkésze volt: Benőfy Soma (eredetileg: Brujmann Sámuel, l. Szinnyei: Mírók 1: 871; a Magyar Irodalmi Lexikon nem említi). A költemény tárgya, sírva vigadó érzelmi színezése, népies hazafisága és költői igazságszolgáltatása, továbbá nyelvezete és verselése olyan, hogy akár Thalynak saját neve alatt megjelent akkori gyűjteményeibe is beleillenék; azért egészében be kell mutatnom:

1. Kilőtték a huszár alól Régi jó pejlovát, Búfelejtésért mármost Megüli a torát. 2. Egy iszonyú kulacs lógott A vitéz oldalán, Szájához kommandirozta, Jól meg is húzta. 3. De még jobban meghúzza tán, Ha egy vasas-féle Nagydühösen nem vágdatna Mármint ő feléje.	4. „Halt!’ messziről kiált reá, „Ne bolondozz, sógor, Nem látod mi van kezemben? Tessék, itt a jó bor!’ 5. A sógor még dühösebb lett A huszár tempóra ... És a huszár még most veszi A sort fordulóra. 6. Kulacsát szájánál fogva Jól neki sergeti, S úgy a sógorhoz teremti, Hogy agyontreffeli. 7. „Ha nem tetszett a magyarnak Az ő barátsága, Mond a huszár, — <i>Pilátushoz</i> <i>Küldlek vacsorára.’</i>

Bár Thaly református volt, az Egri Népkönyv pedig katolikus egyházi szervezésű sorozat, szinte elgondolhatatlan, hogy Thaly labanegyülőlő kurucái tizenkét évvel utóbb Benőfy versétől merőben függetlenül *küldték volna szintén Pilátushoz vacsorára* a német pártjára állott Ocskay-huszárokat: hiszen — láttuk — ilyen alakban egyébként ismeretlen is volt a kifejezés. Csak Thaly a vagy másfél századdal régibb szabadságharcba vetítette vissza ugyanazt a keserűen, vadul kedélyes-hetyke szólamot. A kuruc világ hangulata persze már az „Ocskai Lászlóról való ének”-ben tapadt hozzá. Ezt pedig nagyban megkönnyítette ismét, hogy megbízható nyelvtörténeti szótárunk még nem volt, a Thalyval egykorú beszélt nyelv egyéb Pilátussal kapcsolatos izes szólásai pedig hihetővé tették, hogy 1710-ben élt a *Pilátushoz küldi vacsorára* fenyegetés is. Az *őket* helyetti *őköt*, a *vacsorára* helyetti *vocsorára* akkor is ellenőrizhető régi változat volt (bár az utóbbi 1710-hez képest talán túlzottan is archaikus!): tehát szintén fokozta a kuruc kori eredet hitelét. (Thaly történettudósi tekintélyét nem is említve.)

5. Valaha — a balladák hamis voltáról szóló, közvéleményrengető vita idején — eléggé kitűnt már, hogy Thaly álkuruckori balladáiban többek közt szépen akadnak Petőfi-, Arany-, Tompa-, sőt Kisfaludy Károly- stb. reminiscenciák is. Ha a fenti valószínűsítést elfogadjuk, akkor emellett jóval kisebb kortárs költőktől való alkalmi nyelvi kölcsönzéssel is számolnunk kell. A *Pilátushoz küldi vacsorára* kifejezés Benőfy Sománál jelent meg 1864-ben, az irodalmi stílustudatban azonban — a maga kuruc balladáinak sajátos hangulatával telítve — Thaly Kálmán gyökerezett meg.

Tompa József

Derogál. Nemrégiben foglalkoztam címul írt jövevényszavunkkal (Nyr. 93: 228), és rámutattam arra, hogy a kifejezésnek elsődlegesen jogi tartalma van, s a latin eredetinek megfelelően annyit jelentett, mint 'elkér, korlátoz, megszorít, kisebbít' (a legkorábbi változat mellől elmaradt a forráshely alapján egyébként könnyen megállapítható évszám: 1581.). Most azt szeretném igazolni, hogy a szó értelme használatának kezdeti időpontjá-

ban a tartalmi környezettől függetlenül is a 'kisebbít' jelentés felől közelíthető meg, és hogy az eddig ismert egyetlen példamondat helyett más lelőhelyeken találhatjuk meg a *derogál* 'kisebbít' jelentésének elhajlását a mai értelmezés felé: 'méltóságával nem fér össze, tekintélyét csorbítja'.

1. Pénzügyi vonatkozást érint Báthori István lengyel királynak az erdélyi kormányzóság tanácsaihoz írt egyik levele. Felvilágosítást, véleményt kér: 1583: „Az minemű contractust theot Gyarmathi Gergely deák ez ő felségével mester előtt, azt mi hozzánk beküldvén, könyörgött, hogy arra consensust adatnánk; de miérthogy nekünk tetszik, hogy res sit mali exempli, ki ha in abusum júne, az Fiscusnak felette igen *derogálna*: Kegltrekre remittáltuk, hogy az dolgot valóban meglássátok, és minket informáljon Kegltrekre” (MTörtTár 8: 228). A *derogál* jelentése félreérthetetlen. A király aggodalmaskodik: hozzájárulása esetén a szerződés gyakorlati hatása a kinstárnak kedvezőtlen volna, jövedelmét kisebbítené.

Vallási jellegű szóhasználatra utal a NySz. idézete. S itt a TESz. szócikkből kell kiindulnunk. A TESz. (1: 620) szavunk két jelentését tünteti fel: 1. 1645: „Az ő felséges voltának *derogálna*, kisebbségére volna” (GKat. Titk. 86. NySz.) szöveg alapján 'nem tetszik neki, méltóságán alulnak látszik számára'; 2. 1865: Babos Kálmán Közhasznú magyarázó szótára szerint: 'kisebbít, <törvényt stb.> módosít'. A TESz. azonban az értelmezésekhez fűzött szómagyarázatban jogos hangon kétkedik: „A magyar jelentések közül a 2. lehetett az eredetibb.” Ezt bizonyítja eddigi példáinkon kívül a Gek ji K. tona István Titkok titka című művéből vett fenti kitétel is.

Ha ugyanis a Geleji Katonától közölt mondatot pontosabb és teljesebb szövegkörnyezetben értelmezzük, akkor kiderül, hogy ott a szónak semmiféle érzelmi vagy emberi magatartásbeli jelentése nincs; kizárólagosan teológiai fejtegetések eredményét közli: A bábeli nyelvzavar előidézésében isten nem vette igénybe sem az angyalok, sem más lények segítségét. Amint a semmiből való teremtésben nem voltak munkálkodó társai, úgy „nek véghez vitelésben vélek őfzve nem cimborált; mert az az ő Isteni felféges voltának *derogálna*, kifellebbfégére volna”. Vagyis: mások segítése, támogatása isten abszolút teremtő hatalmát csorbítaná, mindenható alkotó erejét kisebbítené; lényegének felséges voltát kikezdené.

A *kisebbségére van*, *kisebbít* valójában a *derogál* ige szinonimája, s így a 'nem tetszik' és a 'méltóságán alulnak látszik számára' profán jelentés nem egyeztethető össze a teológiai gondolat tartalmával. Ezzel egyszersmind elesik az a lehetőség is, hogy a mai értelemben használt kifejezések kialakulásának forrásául Geleji Katona István szövegét tekintsük (Kallós Ede: Nyr. 65: 121).

2. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a mai értelmezések kifejlődésének kérdéséhez a politika és a diplomácia nyelve visz közelebb.

Igénk már az első, ide vonható adatban túllép a 'kisebbít' szintelen tartalmán, s közeledik a jelenség és a méltóság, tekintély viszonyának árnyaltabb kifejezéséhez: Boeska István Homonnai Bálintot jelölte ki utódjául. Az erdélyi rendek azonban Rákóczi Zsigmondot választják meg, s a szabad fejedelmválasztás ügyében levelet intéznek a magyarországi törvényhatóságokhoz, tekintve, hogy Homonnai fegyveres elégtétellel fenyegetőzik. Indokolásuk szerint a választás előtt tartott partikuláris gyűlésen közhíré tették, hogy akinek jogéime van pályázni a fejedelemségre, az követek vagy írásbeli nyilatkozat útján jelentheti igényét: 1607: „Kit ha ő naga [= Homonnai] is akkor, az mikor annak ideje volt, cselekedett volna, úgy az mi libera electionknek, kit elejétől fogva sok fáradságunkkal, költségünkkel és vérünk hullásával kerestünk és meg is óltalmaztunk, nem *derogált* volna talán az ő naga kívánságának, tekinteti is lehetett volna tőlünk” (Erd. Országgyűl. Eml. 8: 527).

Szavunk értelmezéséhez némi szövegjavításra van szükségünk. Nyilvánvalónak tartjuk, hogy a *derogál* kettős vonzata közül az „electionknak” helyére „electionk” kívánczik. Csak így érthető a mondanivaló: „az mi electionk . . . nem *derogált* volna talán az ő naga kívánságának”. Tehát: azzal, hogy Homonnai a „candidatusságát manifeste et publice profiteálja”, a libera electio, a szabad fejedelemsválasztás közjogi formája s benne Homonnai szándékának kinyilvánítása még nem sértette volna fejedelemsgre való vágyódását, nem lett volna méltatlan hozzá, hogy szokásos módon várja meg akarata teljesedését, annál kevésbé, mert esélye, „tekinteti” is lehetett volna.

Hasonlóképpen hordozza szavunk a mai jelentés elemeit a következő történetben: Sopron város elítél egy ifjú legényt cégéres vétkeiért. Bethlen Gábor levelet ír a városi tanácsnak az elítélt megkegyelmezése ügyében: 1620: „Hogyha libertastoknak nem *derogál*, az mi kis hatalmunkért eliberaltassék” (TörtTár. 1889. 395). Itt a libertas fogalma összefügg a szabad királyi városok jogi helyzetével. Testületileg egy nemes személynek számítanak, nemesi jogokat és szabadságokat élveznek, s bíraskodási joguk van (PallLex. 15: 323). A fejedelem kegyelmi akarata tehát kisebbsíthetné, csorbíthatná a városnak mint jogi személynek tekintélyét, az ítélet hatálytalanítása sérthetné a város kiváltságos helyzetét, megnyírhatóvá hatáskörét.

Még határozottabban érzékelhető a kifejezés jelentésének közeledése a ma használatos értelemhez (’vki méltóságán alulinak tart vmit’, ÉrtSz. 1: 994) Kemény János diplomáciai iratában. Kemény a havasalföldi vajda követével tárgyal. A megbeszélések egyik pontja a cigányok és jobbágyok kiadatását érinti. Kemény ebben a kérdésben közli nézetét II. Rákóczi Györggyel: 1649: „Méltó, mert végezés van felőle, az hol nem régen kijűttek felől parancsol nagyságod, s nem obtemperálnak, nagyságod *méltóságának derogál*, kell is olyankor commissariust rendelni melléjek” (MonOkm. 23: 16). Kemény tehát a követelést jogosnak tartja: A fejedelem ez ügyben már rendelkezett. Biztosokat kell oda küldeni, ahol az intézkedéseknek nem engedelmességeknek, mert ez az ellenállás a fejedelem tekintélyét kisebbsíti: méltóságával nem egyeztethető össze.

Kontraband. Szavunk középkori latin eredetű kifejezés: a *contra* ’ellen’ és a *bannum* ~ *bandum* ’hirdetmény, rendelet, parancs’ összetétele (DuC. 1: 551). A *contrabannum* ~ *contrabandum* jelentése: ’merces banno interdictae’ (rendeletileg tiltott áru). Az olaszban *contrabbando*, a franciában *contrabande* alakot öltött (DuC. 2: 536). A német kereskedelmi nyelv (*contrabande* ~ *contrebande*) már a XV. század óta ismeri, kezdetben az olasz *contrabbando* ’csempészet, dugáru’, később a francia *contrebande* ’ua.’ nyomán terjedt el (Kluge—Mitzka: EtDtWb.¹⁹ 392; Bloch—Wartburg: DietÉtFr.³ 153). A magyarországi latinságban a *contrabandum*, *contrabanda*, *contrabant*, *contrabont* változatok fordulnak elő. Jelentésük: 1. ’csempészet, tiltott portéka, tiltott áruval való kereskedés’; 2. ’tiltott portéka elvétele a vámon, vámbírság; lefoglalás, elkobzás’ (Bartal: MLSz. 169—70). Szótárirodalmunkban elsőnek Szirmay Antal adja a *contrabanda* európai vándorszó értelmezését (Gáldi László: MSzótIr. 230): „*Contrabanda*. Vám, vagy Harmintazd elkerülésbéli büntetés, vagy *Kontrabánd*” (Glossarium 1806. 32). Kertész Manó szerint a *contrabont* ma ismert legkorábbi lelőhelyének évszáma: 1685 (Szokásmondások 178). Szavunk a népnyelvben *kontrabont* alakban állapodott meg. Bihar, Fehér, Veszprém megye ’baj, akadály, galiba’ jelentésében ismeri (MTsz. 1: 1164).

Szavunknak a Kertész Manó említette előfordulásnál korábról idézhető adatai nem egy alakváltozatot és jelentésárnyalatot tüntetnek fel: 1. ’lefoglalás, elkobzás’: 1581: „panazolkodnak, hogy en ok nekwl el vettem volna az eő zolgayoktwl három vegh morvay pozttoth . . . azerth el vettem tolle, azt irhatom Nagyságtoknak, hogy ygaz *Contrabanth*, merth az Cedwlath az vthan hozta egy holnapal” (Grünvald F.—Scheiber

S.: MZsOkl. V/1: 217); 2. 'lopott holmi, tiltott portéka': 1588: „el vottik az *Contrabantot* tullok vket annak felette penig igen meg vertik” (MNy. 59: 486), 1617: „jelenttetük az bironak, hogy az az Sido ladaiat mi el uitettuk, tamquam contrabandum nem leszen szabadságunk nem csak marhaiokatt akarkinek is visalnunk és ha *contrabantot* találunk, *confiscalunk*” (Grünvald—Scheiber: i. m. 253); 3. 'a vámon elvett tiltott áru': 1622: „az uy poltura . . . azé az sidoé Fl. 170., kitt az teobbiuel égiütt az Nagyságod és Kegyelmetek resolutioiaigh arestomban kezínkhöz véttük, és *contrabandnak* *confiscaltuk*” (Mandl B.: MZsOkl. 2: 71), 1656: „Hol mi *contrabantok* leszen vámoknak birásáigh azt my nekünk hűsegesen tartozzanak értésünkre adny, harmada azon *Contrabantnak* nekiek, az két része penigh mi nekünk iáron” (Grünvald—Scheiber i. m. 354); 4. 'az elkobzás tárgya': 1669: „ha valakinek több marhája járna is a makkra, hogy sem annak száma czédulájában írva vagyon, az is mind *contrabandum* legyen” (Magy. Erdészeti Okl. 1: 571).

A továbbiakban szavunk hosszú élettörténetéből csak néhány érdekesebb mozzanatot közlünk: A XVIII. század elejéről van már példánk a kifejezés jelzői előfordulására: 1703: „Item bizonyos *contrabont* olajnak ára kegyelmes urunk részére . . . f. 20” (Grünvald—Scheiber: i. m. V/2: 40). A század végén, tehát még Szirmay értelmezése előtt találkozunk a fogalom magyar megjelölésével: 1789: „Egy kalmár, hogy a' szokott vámot egészen ne fizethesse, olyan ládákat (Vorschläge) tsináltatott, melyeknek közepébe *túlalmas árukkal* (*Contrabande*) tele bugákat (*Loculamenta*) rejthetett” (Andrád Sámuel: Elmés és mulatságos rövid anekdoták 1: 78). 1827-ben megjelenik a szó *-ista* képzős származéka: „A béke bírása úgy bánik az Úrral mint valami korbolóval vagy egy *Contrabandistával*” (Tessedik Ferenc: TudGyűjt. 11: 7). 1834-ben a tiltott áruk behozatalával önálló cikk foglalkozik *Kontraband* címmel (Nemzeti Társalkodó 1: 361). A reformkor végéről Kossuth Lajos szavait idézzük: 1847: „nevem 's dolgozatom annyira *kontraband*-nak tekintetik, a' censura által, hogy még a' szegény Heti lapocska' hasábjainak gyér használatáról is rég le kelle mondanom” (Ellenőr. Szerk.: Bajza. 518).

Megemlítjük, hogy régi nyelvünk a *kontrás* szót csak egy jelentésben (ellenőr) ismerte: 'a harmincados mellett szolgáló *contrascriba*'. A NySz. (2: 345) szótári adat alapján veszi számba: PPBl. (1767). Alábbi példamondatunk korábbi előfordulást jelöl. A *contrascriba*-ból tapadásos jelentéssel kivált az összetétel előtagja: 1704: „Az elmult vásárhoz Szikszón levő harminczad-háznál, midőn Kegyelmed ottvaló *contrának* némely szavai végett megindulván, executorokat bocsátott azon házra: én ártatlan lévén megkárosodtam” (ArchRák. 1: 294). Ehhez a *contra*-hoz járult a foglalkozásnevek s képzője: 1704: Sequuntur litterae „Gönczi Györgyé, *contrás*, eadem ex Tasnád, ad Eundem”. A *kontrás* jelentésében panaszkodik: „A *contraband* igaz, de a világ gonosz, sokan fenyegetődnék reám: megveszik károkat rajtam” (uo. 280).

Bakos Ferenc címül írt *kontraband(a)* szavunkat (Idegen szavak kéziszótára⁴ 388) a francia *contrabande* címszó alatt értelmezi.

Sláger. Szathmári István kifejezésünk eredetét a német *schlagen* 'ütni, verni' igében jelölte meg. Szerinte a szó az osztrák nyelvből terjedt el nálunk a múlt század végén, és először a tüzes dallamokat és gyűjtő hatású dalokat jelölték vele (Élet és Tud. 1969. 494). Kunszery Gyula hozzászólásában Kabos Edének egy 1906. febr. 20-án írt vezércikke alapján arra mutat rá, hogy az 'ütőkártya, adú, nagyágyú' jelentésű *sláger* a kártyaszobából került át a színházi világba, többek között a sikeres táncdalok jelölésére (uo. 703). Cikkében megemlíti, hogy mivel mondanivalója nyelvészeti kérdést tárgyal, a Kabos-szöveg politikai vonatkozásait mellőzi. Szavunk múltját tekintve azonban a

politika mint szótörténeti motívum nem hanyagolható el: kapcsolat van ugyanis a kártyajáték és a régi politikai élet némely jelensége között.

Miről szól Kabos vezéreikre? A darabontkormány idején a Ház elnöke felbontatlanul visszaküldi a képviselőház feloszlását elrendelő királyi kéziratot, mivel azt nem a miniszterelnök, hanem két katonatiszt útján kézbesítették. Ezt a házelnöki gesztust nevezték a honatyák *sláger*-nek, ez volt az az ütőkártya, nyerőlap, amely többek naiv hite szerint lehetővé teszi majd a további ülésézését. Természetesen a Ház feloszlásán nem segített semmiféle *sláger*. Kabos elmés megjegyzése szerint „A politikában akkor nyert létjogot a »sláger«, mikor a politika játék lett”. E gondolat tartalmi igazát szavunk századvégi használatának előzménye erősíti meg. A kifejezés ugyanis már a reformkorban szemléltető szerephez jutott, amikor a megyei tisztújítások valóban játékká torzultak.

A nemesi társaságokban gyakran hadakoztak merész kockázattal „Fortuna papír-katonái”-val, amint Arany János a kártyalapokat nevezi a korviszonyokat s bennük a kártyázást és a tisztújítást komikusan tükröző eposzában (1845. Az elveszett alkotmány. ÖM. 2: 54). Így aztán nem véletlen, hogy a kártyajáték képe megelevenedik az 1847. dec. 17-én tartott Szabolcs megyei tisztújításról szóló tudósításban. A választáson a konzervatívok fehér tollat tűztek fel, a haladók, az ellenzékiek pedig a vöröstollasok taborában gyülekeztek. A maradiak fortélyal, csalással akarták védeni állásaikat. De sikertelenül. A főispánhelyettes felfüggeszti a választást. A politikában megismétlődik a kártyacsaták jelenete: „A’ fejjertollas párt igen kiürítette erszényét, ezen urak ugy vélekedtek, hogy »aut Caesar, aut nihil — Bank!« a kártya szétosztatott, ’s mi lett a’ *schlager* helyett? »Apré« kártyát keverni, ’s még egyszer Bank! még egyszer korteskedni!” (Jelenkor 1848. jan. 2. 3).

A kártyajáték szókinéséből vett kifejezések használatának érdekes emlékét őrzi Vas Gereben Európának kártyajátéka című humoreszkje. Benne a kártyások műszavaival érzékelteti az európai államok forradalmi-politikai sorsfordulóját. Kertész Manó kutatásai nyomán tudjuk, hogy a kártyajáték a XVII. században már magyar földön is divat mind az uralkodó osztályban, mind a nép körében. Ez időben *trumpf*-nak (Triumph) nevezték a legerősebb ütőkártyát. Volt játék, amelyben egy-egy szín, például a vörös, ütötte a többit, volt, amelyben egy-egy kártyalap, például a makkfelső jelentette a *sláger*-t. Ez a makkfelső vitte a döntő szerepet a XVIII. századból ismert „királyosdi” játékban: „Négyen játszották, kik közül — rangmeghatározó előjáték után — az első volt a király, a második a palatinus, a harmadik a nemes ember, a negyedik a puttonyos v. paraszt” (Kertész Manó: Szólásmondások 212–4). Innen érthetők Vas Gereben tréfás írásának bevezető mondatai: „Midőn e’ sorokat irám, Europa kártyázott, királyost játszanak [!], — kergetni kezdték a királyokat, és a’ mi halhatlan dolog, a’ paraszt is ütött!” Az olasz „reszkirozott”; a franciák, midőn megszámlálták az ötvenkét kártyalapot, s kiderült, hogy a négy királyon kívül van még egy király a Palais Royalban, „ezt lescartolták” [= félretesz, sutba vet]; Metternich a világ legismertebb hamisjátékosa; „Az abszolutismus utoljára hazartirozott, és a’ *schlagerek*hez nyult, de Metternich, Gizot és Apponyi három gyalázatos figurát kapott” (Hazánk 1848. 786. ápr. 6.; az idézet egy részét közli Terestyéni György is: RefNy. 109. A magy: stilisztika története 53; a személyi vonatkozás mindkét helyen, a forrás az utóbbi kiadványban téves).

A *sláger* a későbbi évtizedekben sem hullott ki a politikai élet nyelvi elemei közül. S itt nemcsak Kabos idézett cikkére hivatkozhatunk, hanem Mikszáth Kálmán jóval korábbi szóhasználatára is. A szegedi árvíz kapcsán veszi tollára a szót 1879-ben. Tisza Lajos a város újjáépítésének kérdéseiben termékeny gondolatokat vár Komjáthy Béla országgyűlési képviselőtől. De a gazdasági és pénzügyi kérdésekkel foglalkozó politikus így gondolkodott: „mire való nekem itten *schlagert* vágni ki, ha a bankot aztán mégis Tiszáék húzzák be” (Krk. 57: 13).

Sláger szavunk tehát a kártyaszobában született, de mielőtt mai jelentésváltozatainak hálózata kiépült (a Rákóczi úton már selymet, szövetet árusító „Slágerbolt” is nyílt), — a politika tájékán talált otthonra.

Szibarita. *Σίβαρις* görög gyarmatváros volt Lukániában (Pecz: ÓkoriLex. 2: 864). A város nevéből képzett *Συβαρίτης* (Karl Brugman: GriechGram.³ 202) ’Szübarisz város lakója’ > latin *Sybaritae, -arum* (*Συβαρίται*) ’Szübarisz város lakói’ (Georges: LtDtWb⁸ 2: 2988) a magyarban *szibarita* alakot öltött a magyar nyelvű bibliafordításokban sűrűn előforduló *-ita* végződésű, ’vmely város lakója, vmely néphez, közösséghez tartozó stb.’ jelentésű szavak (ammoniták, edomiták, giboniták, moabiták stb.) analógiás hatására. A város virágzó kereskedelme határtalan jólétet teremtett. A gazdagság azonban a város lakóit elpuhulttá, erkölcstelenné tette (Pecz, Goerges: i. h.). A *szibarita* szimbolikus fogalomjelölő lett: ’bujálgató, elpuhult, korcs, tobzódó’ (Kunoss: Gyal. 1835). Mai értelmezésben: „Fényűző pompában, semmittevésben, csak az élvezetnek élő elpuhult személy” (ÉrtSz. 6: 267). A francia nyelv a XVI. században (1530.) gazdagodott vele (Bloch—Wartburg: DietEtFr.³ 609). A magyar felvilágosodás irodalmában is humanista műveltségünk örökségeként újult meg.

A reneszánsz felfedezte a világi élet szépségeit, embere élvezte a földi örömeket, de az antik ismeretek újjáéledésével örökölte a végletes jólét elernyedt népének jelképi hagyományát is. Balassi Bálint is tud róla. Szerelmi kalandjai bajba sodorják. Bevádolják. Védekezik: 1583: „Irták azt is, hogy éjjel-nappal iszom és hogy én mind szolgálással eszve *sybarita* életet viselek . . . Isten arra bizonságom, hogy soha nem tudom az *sybarita* élet mi legyen” (ÖM. Összeállította Eckhardt Sándor 332). A fogalom ott él a XVI—XVII. századforduló időpontjában. Magyar István humanista érdekeltséget tükröző vitairatában az ország pusztulásának megrajzolása terén kifogyhatatlan az érvekből és hasonlatokból. A paráználgatás romboló hatásának szemléltetésére antik példákat is idéz: 1602: „Az Thebanomi hadis ezen dologert kezdetec: az *Sybaritakis* azert veztec el varofokat” (Az országokban való sok romlásoknak okairól. Kiadta Ferenczi Zoltán 115).

A szibariták testi-lelki petyhüdségéről érzékletes életmozzanatok szólnak. Irodalmunk is feljegyezt róluk néhány jellegzetes vonást. Mikos Kelemen rövid leltárt készített róluk: 1724: „volt egy görög város, amelyet *sybaris* városának neveztek. őt a lakosok olyan torkosok valának hogy nagy ajándékokat adtanak az olyan szakácsoknak, akik ujab ujab étkeket tudtak ki gondolni. és olyan nagy kényeségben eltenek, hogy az városban nem szenvedték az olyan mester embereket a kiknek zörgéssel kellett dolgozni. de sőt még kakasokat sem tartottak, azért. hogy fel ne ébreszék álmokból” (Törökországi levelek. Sajtó alá rendezte Hopp Lajos 1: 93). Ezt az életformaszemlélet egészíti ki Faludi Ferenc, kortársi magatartást bélyegezve meg a fogalommal: 1748: „Egy alufzékony kényes *Sybarita* azzal ditflekede, hogy fo ha sem látta, mint kél a’ nap” (Nemes asszony 127). Kármán József egyrészt újabb motívummal egészíti ki Szübarisz népének sajátos életstílusát, másrészt ebből folyólag jelképi elemként alkalmazza a szót. Megjegyzése A módi című elbeszélés vendéglátó ifjú asszonyának elkényeztetett ölbeli ebescskéjére vonatkozik: 1794: „A’ *Szibariták* felől azt befzéllik, . . . hogy ha a’ Rósa-levél, a’ mellyen foztak feküdni öfzverántzosodott alattok, el-törtt az Óldal-bordájok. Nem illyen *Szibarita* Lelke kélkül-e ebből a’ Favoritából, — ha igaz a’ Pythágorás’ Lelkek-vándorlása” (Urania 2: 90).

A XVIII—XIX. századforduló klasszicizáló költészetében két emlékezetes verssor őrzi a szimbolikus népnévet. Virág Benedek Sándor István termékeny életét dicséri: 1800—1802: „Nem vagy te Bécsnek fényei közt magad ! Kényednek élő lágy *Sybarita*” (Poétai Munkái. Toldy-kiadás 55). De a magyar tudatban a szó Berzsenyi Dániel nevéhez

kötődik. Hallatára A magyarokhoz (II.) című 1808 előtt írt ódájának e sora idéződik fel bennünk: „Mi a magyar most? — Rút *sybarita* váz” (ÖM. Merényi Oszkár gondozásában. 1968. 147).

Unitárius. E vallásnév magyar nyelvi előfordulására két dátumot ismerünk. Az egyik 1568-ból való (RMDE. 1: 712), a másik 1760-ból (MNY. 63: 227). Az előbbi téves időpontnak, az utóbbi kései adatnak bizonyul.

Az 1568. június 6-tól 13-ig tartó tordai országgyűlés határozata kimondja a vallásegységséget; megszünteti a prédikátorkényszert: A prédikátorok hirdessék az evangéliumot „kiki az ő értelme szerint”; minden község olyan prédikátort tartson, akinek tanítása neki megfelel; „ne szidalmaztassék senki a religióért”; senkit se fenyegetsen tanításaiért fogság vagy állásvesztés (ErdOrszgyEml. 2: 343). A tordai országgyűlés határozataiban egy felekezet neve sem fordul elő. Tévesen említi tehát Aranyosrákosi Székely Sándor, hogy „az *unitarius* nevezet 1568-ban törvényesítetett” (Az unitaria vallás' története Erdélyben. Kolozsvár. 1839. 74). E forrás alapján fogalmazza újra a RMDE. idézett helye Aranyosrákosi Székely kijelentését: „az »unitarius« elnevezés a vallással együtt 1568-ban törvényesített az országgyűlésen”.

Maga az unitárius egyház ugyan az 1568. évi tordai országgyűlés határozatának időpontjához köti alapításának évét, de az új egyháznak kezdetben nem volt hivatalosan elfogadott neve vagy megkülönböztetett megjelölése. Dávid Ferenc követőit legszívesebben „keresztények”-nek nevezték, vagy kiadványaikban efféle nevet használtak: „Az egy értelmű levő erdélyi eklézsiák” (Négyszáz év 1568 — 1968. Emlékkönyv az unitárius egyház alapításának négyszázadik évfordulója alkalmából. Kolozsvár. 1968. 20). Az 1576. évi kolozsvári országgyűlés „az Dávid Ferencz vallásán valóknak” engedi meg, hogy szuperintendenseik legyenek (ErdOrszgyEml. 3: 108). Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsától kiadott s az előbb említett Emlékkönyv szerint is az unitárius vallásnév későbbi nyelvi alakulat: „A később közkeletűvé váló »unitarius« elnevezés az unitarius reformáció tartalmát tükrözi, azt ti. hogy Isten lényegében és személyében egy. Innen az »egy, egység« (latinus unus, unitas) fogalmából vették az »unitarius«, azaz »egység hívő« nevet (Négyszáz év . . . i. h.). Az erdélyi országgyűlési iratokban csak az 1600. október 25-től november 4-ig tartott léczfalvi gyülekezet végzésében fordul elő a bevett vallásfelekezetek között az unitárius vallás latin neve: a négy „recepta religio”: a „catholica romana, lutherana, calviniana és *unitaria religio*” (ErdOrszgyEml. 4: 551). Ennek az *unitaria religio* jelzős szerkezetnek részfordítása állandósult. A Disputatio Debreczinensis (1570 — 1571) kéziratának 1813-ban készült Jakab Elek-féle másolati szövegében a dráma magyarázó címéhez fűzött megjegyzés e részfordításból eredezteti szavunk kialakulását: „Debreczennek Blandrata György és Dávid Ferenc által *Unitaria Hitre* tért Historiaja. Qui titulus [sc. unitarius] serius impositus esse videtur e nomine Unitaria Hitre” (RMDE. 1: 711). A RMDE. fordításában: „Úgy látszik az Unitaria Hitre szólásból maradt fenn valójában ez a [ti. az unitarius] nevezet (uo. 712).

Ha tehát elesik az *unitarius* szónak 1568. évhez kötött első előfordulása, s maga az unitárius egyház is késeinek mondja a kifejezés jelentkezését, nem tekinthetjük feltűnő jelenségnek, ha első példamondatunk időpontját csak I. Rákóczi Györgynek Tolnay István sárospataki tanárhoz intézett levele dátumával jelölhetjük: 1638: „csak azok a recepta *unitariusok* kik az ur Jézus Krisztust invocálják adoraljak mint Istent” (Keresztény Magvető 9 [1874.]: 155). II. Rákóczi György rendelkezéseiben olvassuk: 1644: „Az kereszturiaknak öntettünk itt egy harangot, kinek egy rész árát az végezés szerént az *unitariusoknak* kellett volna megadni” (uo. 11: 63); „Az musnai *unitariusoknak* olyan contractusok volt a mi inkkel, hogy tartozzanak templomot . . . építeni a mieinknek” (uo. 64). Geleji Katona István hitvitázó érvei gúnyos hangon idézik az antitrinitáriusokat:

1645: „Nyilván két Isteneket vallanak, mellyért nem *Unitariusoknak*, hanem Dualiftaknak, kettőfegefeknek . . . neveztetethének” (Titkok titka, Mutatótábla); „ugy lennének igazan *Unitariufok*, Egysegefek, de így Binariufok, Kettőfegefek” (uo. 878); „Blandristáink méltáiban Nullitariufoknak mondathatnának, mint *Unitariufoknak*” (uo. 908). Kemény János Péchi Simont így jellemzi: 1657–58: „ez okos, jó deák, tanác s, fő zsidó ember, de nemcsak *unitarius*, hanem ugyan zsidó tévelygésbéli ember vala” (Önéletírása és válogatott levelei 74); Kemény másutt: „[Székely] Mojses *unitarius* vala” (uo. 197). Az Apafi Mihálytól kiküldött bizottság jelentése szerint: 1669: „az Ortodoxa Religion levő Atyafiak aequali numero lévén az *Unitarius* Atyafiakkal, az Templom és Parochialis proventus, marada az eddig való usus szerént az Unitaria Religion levő Atyafiaknak” (Ker. Magvető 10: 193). A további példák a szó használatának növekvő gyakoriságát igazolják.

Zsoldos Jenő

Propeller. E szót ma már csak elvétve halljuk. Úgy látszik, szókészletünk periferiájára, a régies terminus technicusok limbusába szorult. Pedig alig egy fél évszázaddal ezelőtt a budapesti emberek aktív szókészletében a gyakrabban használt elemek közé tartozott. Így nevezték azokat a sűrűn közlekedő gyorsjáratú kis hajókat, melyek a Duna két partja között ingáztak, a budai oldalról a pestire és vissza, szállítva azokat, akik a hidakon való átmenést valamilyen okból lassúnak, kényelmetlennek találták. Ezek a hajócskák hosszú kényszerszünet után ismét járnak, de nagyon megcsökkent utaslétszámmal és már talán senki se nevezi őket propellereknek.

A szó a *propellere* ('előre hajt') latin igéből a XV. században angol nyelvterületen alkotott *to propel* azonos jelentésű igének angol képzővel szerkesztett főnévi származéka: 'előre hajtó eszköz'. A főnevet 'hajót hajtó csavar szerkezet' jelentésben először 1809-ben használta a gőzhajózás történetében oly nevezetes R. Fulton amerikai feltaláló. A részről az egészre, a hajócsavarról az ilyen csavarral hajtott gőzhajóra a szó jelentése az 1840-es években bővült ki, mégpedig amerikai területen. Innen terjedt el hamarosan s jutott el hozzánk is.

Az első csavargőzösök az amerikai nagy tavakon kezdtek járni az 1840-es években. Itt látta ezeket Nendtvich Károly is, aki 1858-ban megjelent „Amerikai utazásom” című könyvében Chicagóról írva megjegyezte, hogy „1849-ben 21 gőzöse, 18 propellerje, 39 briggje, és 125 schoonerje volt e városnak” (1: 200). Könyvében még két más alkalommal említi e gyorsjáratú kis személyszállító hajókat, egy ízben *propellor* alakban is (1: 175, 223).

A Duna pesti és budai partja között a propellerjáratok jó száz éve, az 1860-as évek végén indultak meg, ahogy dr. Csillag Miklós hajóskapitány monográfiájából, „A budapesti helyi és átkelési hajójáratok múltja, jelene és jövője” (1930.) és egyéb forrásokból megállapítható. Az átkelési járatokat eleinte magánosok tartották fenn. 1873-tól 1917-ig a Budapesti Csavargőzös Átkelési és Hajózási Rt. bonyolította le a forgalmat, 1917-től pedig a Meffer, azaz a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt. A legelső járat a Plébánia tér (a mai Március 15. tér) és a Rudas fürdő között közlekedett negyedóránként, körülbelül ott, ahol ma az Erzsébet-híd áll. A járatnak és nevének népszerűségére vall, hogy budai kikötőjénél a hetvenes években egy egyemeletes *Propeller Szálló* nyílt, a mai hídfő helyén (Kunszt János: A Rudas gyógyfürdő monográfiája. 1947. 31). Ezt a szerény kis szállót 1896-ban bontották le, amikor az első, a szebbik Erzsébet-híd alapozási munkáit elkezdték.

Mivel a Dunán ekkor még csak egy híd volt, a vonalakat és járatokat csakhamar szaporítani kellett a két városfél között egyre növekvő forgalom lebonyolítására (Pesti

Napló napilap 1874. január 20-i száma). Az első forgalmi kimutatás megállapította, hogy a hidakat pótló propellerek 1875-ben három millió utast szállítottak át. Még ötven évvel később, 1925-ben, amikor már öt híd szolgált a forgalomnak, több mint egy millió utast vittek át a másik partra. A pesti propellerek átlag 60 fő befogadó képességűek voltak, de akadt a 13 csavargózós között kétszáz személyes is.

Ezekben az évtizedekben a *propeller* elnevezést minden pesti ember ismerte és használta. (Vö. Pallas Nagy Lexikona 1897-ben, 14: 244.) „Átkelési csavargózóst” csak az a fajta bürokrata lelkű egyén mondott, aki ma „géperejű bérkocsit” mond taxi helyett. Sőt a lakosság jelentős hányada a bizalmas-tréfás hangulatú *propí* szóval élt (MNy. 13: 91). Népnyelvi szinten élt a *propella* változat is. Mindhárom elnevezést a második világháború szorította ki a használatból. 1944 őszétől a rendszeres átkelési járatok több mint egy évtizeden át szüneteltek. Mai forgalmuk elenyészően csekély, mivel a főváros közlekedési rendszere gyökeresen átalakult. Így nevük is feledésbe merült.

A *propeller* szónak eredeti angol hajtócsavar, illetve hajócsavar jelentése (mely az angolban ma is a legelőbb jelentés) a magyarban aránylag későn jelentkezett és viszonylag ritka jelenség volt. Szerepel 1877-ben Martin Lajos egy értekezésében a propeller felületéről szólva, vagy Tóth Béla 1892-es tárcalevelében a *propeller-kerék* összetételben. Hajtócsavar jelentésben segítette a szót elterjeszteni a repülés fellendülése évszázadunk elején. A repülőgépek légszárjáját nevezték akkor egyideig propellernek. Így például Zsélyi Aladár „A repülőgéptechnika alapelvei” című könyvében 1909-ben, vagy Révai Nagy Lexikona 1922-ben (15: 718). Műszaki és jelentésbeli szempontból az volt a jelentésváltozás lényeges eleme, hogy míg a hajók propellerje a jármű farán volt, és előre tolta a hajót, a repülőgépeké a készülék orrán pörgött, és előre húzta a gépet. A szónak az új jelentésben divatot adott Louis Blériot akkor óriási szenzációszámba menő motoros repülése Pesten a mai IX. kerületi József Attila lakótelep helyén elterülő pusztaságon 1909. október 17-én. Kosztolányi Dezső, akinek a magyar nyelvvel kapcsolatos minden kijelentésére érdemes felfigyelni, egy 1910-ben írott tárcájában a propellert *hadaró* néven emlegette (kiadva az „Álom és ólom” című kötetben 1969-ben, 439). Ez a magyar szó nem honosodott meg, az angol szó helyére a harmincas évek során a *légszárja* lépett.

Pléd és tartán. Európában talán csak egy ország van még, mely távolabb esik tőlünk, mint Skócia. Nem meglepő tehát, hogy nyelvünkbe nagyon kevés skót szó került át. Bár a skót mintáról mindenki tud nálunk, akinek csak szövetfélékkel van dolga, főleg minden nő, aki ad valamit öltözete változatosságára, de már e kockás minta skót nevét szinte senki sem ismeri vagy emlegeti nálunk. Ismerik azonban, ha már nem sokan is, a nevét az e mintát viselő szövetek egy fájának, amit ma a magyarban *pléd* alakban írunk. E szót már 1832-ben említette Harsányi Pál a Skóciának fejező lilioma, történelmi románcos novella c. írásában, „durva, tarkán kockázott *plaid*” alakban (Mulattató, szépliteratúrai gyűjtemény 7: 8). Pontos értelmezését olvassuk 1844-ben Tóth Lőrincz Úti Tárcá c. művében, a skót felföld leírásában. „A highlandi öltözet . . . áll . . . egy darab kockás gyapjuszövetből, mellynek neve: *plaid*, hossza 6 angol réf, szélessége kettő, 's mellyet tágan ' könnyedén a' test körül öltönek úgy, hogy felső vége a' bal vállon függ, a' jobb karnak szabad mozgást engedve. Esőben a' *plaidet* ránczba szedik 's vállaik körül véve, magokat jól betakarják. Vadászaton, baromörzésnél, háborúban e' *plaid* ágyul 's takaróul szolgál” (242–3).

A szó nálunk hamarosan elterjedhetett, mivel már két évre rá, 1846-ban a Heckenast kiadta Idegenszótárban is olvashatjuk: *Plaid*, ang. (pléd) rövid skót köpeny. Hecke-

nast itt a szó német nyelvterületi ejtését adta. Az angolban a magánhangzó rövid nyílt *e*. Értelmezése nem helytálló, mivel a pléd mint ruhadarab minden csak nem rövid. Sőt szigorúan véve nem is köpeny, hanem mind a mai napig csupán egy nagy takaró, amit némileg az ókori római tógára emlékeztető módon viselnek. A *pléd* szó a mainál sokkal sűrűbben fordul elő múlt századi irodalmunkban, általában takaró, főleg utazáshoz használt, a derék és a lábak betakarására szolgáló, finom szövésű, meleg gyapjú pokróc értelemben. Rosti Pál mexikói utazásáról 1861-ben közzétett Úti emlékezetek Amerikából c. könyvében így emlegette: „vastag *plaidemet* a földre azaz a sziklára terítettem”, majd „a *plaiddel* betakarózva aludtam”, másutt: „A reggel hűvös volt; skót *plaidemnek* jó hasznát vettem” (172, 179). A *skót* itt nyilván nem csupán a takaró eredetére utalt, hanem kockamintájára is. A magyarországi jelentésalakulás során idővel elhomályosult ez a korábban lényeges kellék, az, hogy a pléd kockamintájú és gyapjúból készült. Justh Zsigmond 1888. január 14-én így írt Naplójában: „Bementünk az ebéllőbe, Sarah [Bernhardt] felhágott trónjára, beburkoltatta lábait egy bársony *plaiddel*”.

A múlt századi hazai szövegekben a szó majdnem mindig angolos betűképpel fordul elő, néha a franciásított *plaidé* változatban is. Magyaros betűképpel elsőnek Bernáth Gazsi 1857-es humoreszkgyűjteményében, a Kaczagányokban olvashatjuk: „Hisz én *plédet* mondtam jó ember, . . . nagy kendőt” (76). Ez az írásváltozat csak századunkban vált uralkodóvá. Kosztolányi Dezső a Bácskai Hírlapban közölt Heti levél rovatában 1905. február 19-én így írt Kossuth Ferenc érkezéséről a bécsi pályaudvarra: „Fáradtnak és a rendesnél is melankólikusabbnak látszott, amint utazó plédjét kezében tartva kocsijához sietett.” (Újra kiadva 1969-ben az Álom és ólom c. kötetben, 60.)

A *pléd* szó háromnegyed évszázados virágzás után az utóbbi évtizedekben meglehetősen kiszorult nyelvünk aktíve használt szókészletéből. Valószínűleg azért, mivel pótlására több egyenértékesünk van: *takaró*, *lábtakaró*, *pokróc*, *terítő*. De talán annak okán is, hogy ma már zárt gépkocsikban közlekedünk, nem pedig télen is nyitott konflisban, fiakkerben vagy fűtetlen vasúti kocsikban.

E szóval jelentéskör szempontjából szorosan összefügg a *tartán* szó. Ezen eredetileg a skót pléden látható, törzsenként, klánonként más és más mustrájú, de mindig élénk színű kockaminta értendő. Mivel azonban skót pléd nincs tartánminta nélkül, ezért ráértéssel az angol nyelvterületen is nagyon sokan nem mintás, hanem mintás szövetet értenek a *tartán* szón. Ez a jelentésingadozás a múlt századi magyar példákön is szemlélhető. Hübner János lexikona 1817-ben Stirling skót-városról megjegyyezte, hogy „szőnyegek, *tartánok*, 's musselinek készítenek itten” (5: 58). Hasonlóképpen szövetanyag, ruhadarab jelentésben használta Bölöni Farkas Sándor angliai naplójában 1831-ben: „A scotus regimentek most is mezítelen lábbal s *tartannal* járnak. A *tartant* néha nemzeti ceremóniákkor viselik az elsőbkek is. Ez gyapjú szőtt csíkos matéria, zöld, veres, kék és fekete színekkel. Azt mondják, hogy a római öltözet nyoma” (1966-i bukaresti kiadás 350–51). Egy évvel később pedig a Közhasznú Esmeretek Tára a Felföld cikkében: „A nemzetségeket egymástól megkülönböztető jel a' *tartanon* levő színek elegyítése volt . . . Felső ruhájok két réfnyi széles és négy réf hosszú darab *tartan* volt, melly a' testet széles, díszesen rendelt ránczokban vette körül; övvel szorítottatott a testre 's még alsó része lefüggött, a' felső a' bal vállon kerítettett körül 's a jobb kart szabadon hagyta. Esős időben köpenyegül szolgált 's ha mind a két karjoknak szabadon kellett lenni, melyeken [= mellükön] ezüst csattal kapcsolták össze” (4: 455). Hasonló értelemben ugyane lexikon Skótország c. cikkében, 10: 397.

Ugyanebben az értelemben írt Gorove István 1844-ben Nyugat c. útirajzában a skót nemzeti viseletről: „Uralkodó bennük a kockás szövet, a *tartan*; testöket illy szövetű ümög fedí, de csak a térden felül ér (nadrágot nem viselnek)” (2: 78).

A *tartán* szó nem tudott nyelvünkben gyökeret verni, még annyira sem, mint a *pléd*. Nyilván azért, mivel köznyelvi használatban jelentése azonosult a plédével. Márpedig fogalomgyezés esetén nincs szükség két megjelölésre. A szó tehát már a múlt század közepére feledésbe merült, míg csak a közelmúltban teljesen megváltozott jelentéssel hirtelen újra fel nem bukkant, ezúttal műanyag nevéként. Először 1965-ben kezdtek emlegetni Budapesten az *Universiade* nevű nemzetközi sportmérkőzés-sorozat alkalmából. A Magyar Nemzet napilap 1968. november 21-i számában már ezt tudtuk meg róla: „Magyarországon nincsen *tartánpálya*, pedig Mexikóban már salak helyett ezzel a műanyaggal borították a futó-, az ugró- és dobópályákat. Mi viszont még nem tudtuk bevezetni a *tartant*, mert a pálya építése körülbelül 14 millió forintba kerülne.”

Később azonban a Népstadionban mégis létesült egy kisebb méretű pályaszakasz ebből a 13 mm vastagságú, a gumira emlékeztető, rücskös felületű műanyagból. Készítői, amerikai licenc alapján dolgozó nyugat-európai cégek a tartánt tekerceselve, futószőnyeg alakjában hozzák forgalomba, vagy a helyszínen öntik a pályára és hengerlik. A tartán ára négyzetméterenkint háromezer forint. Egyes nyugati országokban egész futball pályákat borítanak vele. Ilyenkor felülete a gyeget utánozza, csak annál sokkal tartósabb, egyenletesebb és könnyebb tisztán tartani. A Népstadionban 1971 őszén létesített *rekortán* pálya a tartán anyag egy változata, amire a név második eleme is utal.

A kérdés csupán az, miért nevezik *tartán*-nak ezt a műanyagot, mi a köze a pléd mintázatához? Az elnevezés a gyártótól, a szabadalmazó amerikai mammutvállalattól, a St. Paul városában székelő Minnesota Mining and Manufacturing Companytól származik. (A cég igazgatóságának 1969. január 6-i levelében foglalt közlés.) A cég már régóta gyárt — sok egyéb között — különféle ragasztószalagokat is (egy átlátszó fajtája nálunk *cellux* néven van forgalomban) és magnetofon szalagokat. Ezek *Scotch tape* (= skót szalag) néven vannak forgalomban, s dobozukon mindig egy színes tartánminta látható mint bejegyzett védjegy. A *tartán* márkanév használatának egyik oka az, hogy ezáltal az új gyártmány (a műanyag sportpályaborítás) egy más területen régóta bevezetett és széles körökben ismert ábrára támaszkodhat. A másik ok érzelmi jellegű: a vállalatot eredetileg Skóciából kivándorolt személyek alapították Amerikában.

Eredetét illetően a *pléd* gél-skót szó, 'pokróc, takaró' jelentéssel. Az angol nyelvben a XVI. század eleje óta van nyoma. A *tartán*, Bloch és Wartburg szerint valószínűleg az ófrancia *tertaine*, illetve *tiretaine*-ből ered (= félig gyapjú-, félig vászonszövet), mely egy régebbi *tiret* alakon át visszavezethető az ókori Fönícia nagyhírű kereskedő- és kikötővárosára, *Tyr*-re (ma *Sur* néven Libanon államban), az ókori selyemipar egyik gócpontjára. Ernest Weekley etimológiai szótára kétségbe vonja ezt az eredeztetést, s a középanyol szövegekben gyakori *tarterne*, középkori latin szövegekben olvashatók *tartarinum* név alapján a szövetnek nevében a *tatár* szót, tehát a textilféle kínai eredetének nyomát sejtí.

A *pléd* és *tartán* szavaknak európai elterjedésében Logan Pearsall Smith szerint (*The English Element in Foreign Languages*) jelentékeny szerepe lehetett Walter Scott skót történelmi tárgyú regényei nagy népszerűségének is.

Revolver. E szón köznyelvi síkon forgópisztolyt értünk, azaz olyan több lövetű marokfegyvert, melynek töltényeit a rászerezelt forgódob juttatja az elsütő szerkezet elé. A szó az amerikai angol nyelvterületen keletkezett, latin *revolvere* 'megfordít' igéből alkotott angol *to revolve* 'forogni stb' ige főnévi származékként: *revolver* = forgó valami. Már az angol főnév első megjelenésekor, 1835-ben, a Samuel Colt cég szabadalmi

leírásában 'forgópisztoly' jelentésben szerepelt. A fegyver történetének első száz esztendejével A. W. F. Taylerson háromkötetes monográfiája, *The Revolver* (London 1965—1971.) foglalkozik.

Európában a szó az Amerikát jártak útleírásaiból vagy Amerikával kapcsolatos szépirodalmi művekből terjedt el. Angliai elterjesztésében szerepe volt Dickens ismert regényének, Martin Chuzzlewitnek (1843—1844.), a francia nyelvterületen pedig Victor Hugónak (*Les Travailleurs de la Mer*, 1866., bár az utóbbi nyelvben már 1853-ból is kimutatható). Magyar szövegben Nendtvich Károly használta „Amerikai utazásom” c. könyvében 1858-ban: „Ezen délután egyetlen Revolvert sem lehet a városban találni, miután a félénkek kettős árért mind bevásárlák” (1: 239). A szerző a *revolver* szót megcsillagozta és lapalji jegyzetben hozzáfűzte: „A Revolver alatt 6 csövű pisztoly értendő, melylyel a kakas egymásutáni felhúzása után hatszor lehet lőni.” László Károly pedig, az amerikai Kossuth emigráció egyik tagja 1887-ben Budapesten közzétett Naplótöredékek c. könyvében leírta, hogyan védték Kossuthot New Orleansben 1852. március 30-án: „Mi környezői . . . kardokkal, *revolverekkel* fegyverkezve, tusára is elhatározottan, ha kell, Kossuthért, elkísértük őt a Lafayette-térre s az ott felállított állványon körül fogtuk” (209). Mivel László az 1887-i közzététel előtt feltételezhetően átsimította egykori feljegyzéseit, nem tudhatjuk, hogy az eredeti 1852-es naplószövegben is szerepelt-e már a *revolver* szó.

A hatvanas években már egyre gyakrabban olvashatjuk e szót s nem csupán útleírásokban. A Bérczy Károly által szerkesztett Vadász- és Versenylapokban, a lőfegyverekről szóló szakcikkekben nem ritka a *revolver* szó. Belányi Ferenc, az első Amerikában játszódó magyar regény, a *Vadonban* (1865.) szerzője unos-untalan használta. Nyilván így akart hiteles, hamisítatlan *couleur locale*-t biztosítani egyébként csekély értékű írásának. Babos Kálmán idegen szavakat magyarázó szótára 1886-ban már regisztrálta, „több csövű lőeszköz, túl. forgó” értelmezéssel. Különösképpen azonban az első nagyobb szabású angol—magyar szótár, Bizonfy Ferencnek az Egyesült Államokban készült műve 1878-ban még nem.

A forgópisztoly jelentésű *revolver* nyelvünkben néhány összetételnek lett első tagja, mint *revolverlövés*, *revolvergolyó*, *revolvertok* stb., majd megjelentek származékai, a *revolveres* melléknév, és a nyolcvanas, kilencvenes években a *revolverez* ige is 'megtörölással fenyegetve zsarol' jelentésben. Csíky Gergely Mukányijában (1882.) már magának a főnévnek is megtaláljuk ezt a 'zsarolás' jelentését: 'Azt gondolod, *revolverrel* dolgozom?'

Századunk húszas-harmincas éveiben a revolver szónak angol etimológiai alapjelentése, a 'forgó' is megjelent a *revolvereszterga* összetételben, nyilván angliai szerszám-gép-behozatal eredményeként. (Egy korai példa rá olvasható a Pesti Napló napilap 1928. január 13-i számának hirdetéseiben.) Pávó Elemér 1938-i Idegen—magyar műszaki szótára regisztrálta, s magyartására az *isméllő eszterga* megnevezést ajánlotta. Ez az angol kezdetű összetétel ma is él nyelvünkben. Maga a *revolver* szó az angolban sokféle forgatható eszköz, alkatrész megnevezésére is használatos. Ilyen néven hirtet például egy ismert londoni bútorgyártó cég egy forgatható tengelyű fróasztali karosszékét is.

Országfi László

Bagifona. A MTSz. (1: 78) közli e növénynevet Kecskemétről (Nyr. 10 [1881.]: 380 nyomán) 'bogács', az EtSz. (1: 225) — előbbit kiegészítve — *bagifana* változatot Nagykőrösről (Nyr. 26 [1897.]: 187 után) 'apró tüskéjű, kemény mag a búza között' jelentéssel. — Jávorka (MFlóra 762 és 768) a *Caucalis daucoides* L. (mai érvényes növénytani neve: *C. Lappula* (Web.) Grande, magyarul: tüskés ördögbooskor) és az *Eryngium campestre* L. (magyar növénytani neve: iringó) népi neveként a *bagifana* nevet ismeri.

A növényteni irodalom ma a *Caucalis* nemet *ördögbocskor*, az *Eryngiumot iringó* néven tartja számon. A MFüvK. (1807, 196) az előbbit *borzon* névvel illeti, valószínűleg mert „Gyümöltse soros sertékkal borzas”. Az *Eryngiumot* i. m. is (193) *iringó*-nak nevezi, jölehet számos jó népnyelvi nevét említi. A *bagifona* azonban nincs közte.

Az EtSz. (i. h.) a *N. bagifona* ~ *bagifana* növénynevet ismeretlen eredetűnek mondja.

A magyar *fon* nomen-verbum *fon* ~ *fan* 'fonat, fonadék, összefonódott szőr' névszó hasonló alkalmazása a *N. fana* szó, amelynek jelentése 'fűzfaszőr' (Adorján, Bács-Bodrog m., Nyr. 44 [1915.]: 90). Azt a szövrhöz erősen hasonlító, finom gyökérzetet nevezik így, amely a fehér fűz (*Salix alba* L.) törzsén, tartós árvízkor, magas vízállás-kor — a vízszint magasságában — nő, a vízborítás megszűntette gyökérlélegzés pótlására (*radix aereae*).

Kitűnő ismertetőt kapunk Nyíri Antaltól e tárgykörből a „Fa-fandzsa” című tanulmányában (MNY. 37 [1941.]: 29 illetőleg 45). Talán annyit fűznék a *fandzsa* szó-magyarozatához, hogy az említett *N. fana* 'fűzfaszőr' szó nyomán inkább a *foncs* (NyK. 48 [1931–4.]: 278) szó 3. sz. birt. személyragos alakjának a *foncs-a ~ *fancsa-a → *fandzsa* fejlődésére gondolok, a *fandzsa* foszlányszerű külsejénél fogva. Már Horger Antal megfigyelte, hogy az állati és növényi testrészek neve (pl. *torzsa*, *zúza*, *vese* stb.) majd mindig személyraggal ellátottak, s a nyelvérzék úgy kezeli, mintha ragtalanok lennének (Horger: NytAl.² 49–50).

Rövid összeállításom — amely az újabb gyűjtésekre támaszkodott — a *fon* ~ *fan* szócsaládnak a növényvilágban előforduló magyar *N.* kifejezésekben további azonos értelmezését mutatja, mint azt Pais D. és Nyíri A. megállapította.

■ *N. bagifona* ~ *bagifana* jelentését az alábbiak szerint fejthetjük ki:

Első része feltehetően azonos a *N. bágé~bagi* 'szájtáti, együgyű' (MTsz. 1: 78 stb. > EtSz. 1: 224) szóval. Második részét így értelmezhetjük: 1. a magyar *fon* ~ *fan* 'pubes' névszó 3. sz. birt. személyragos alakja, s jelentése 'az együgyű szőrzete' lenne; 2. ugyan-ezen szó -a kicsinyítőképzős alakja (NyK. [1931–4.]: 278); 3. a *fon* 'neo' értelmű szó igeneve, jelentése ekkor 'együgyű fonás', azaz rendetlen, torzonborz fonadék (a MFüvK. *borzon* neve erre utal. Uo.)

A TESz. és a MSzFE. a *fon* ige és a *fan* főnév összetartozását nem látja valószínűnek. Sajnos növénynevünk — s az alább tárgyaltak sem — nem ad támasztékot arra, hogy a név melyikből alakult. Értelmileg mindkettő megfelel, behelyettesíthető, s ez úgy látszik az i. h.-en említett azonosság elől a jelentéskülönbözetet elhárítja.

A név a *Caucalis* és *Eryngium* genusok hasonló küllemű „sertéktől borzas” termésére vonatkozik, amely a kenyérgabonamagvak közé keveredik.

Csúry Bálint nyomán közli (i. h. 276) a *bábafon* 'Equisetum; közönséges zsurló' növénynevet a moldovai Bogdánfalva magyar népétől. A gyűjtő szerint a névben a *fan* 'pubes' szó van meg. Rámutatok ezzel szemben az *Equisetum* genus más magyar *N.* neveire: *bábaguzsaly* (Jávorka: MFI 1ra 18), *békarokka* (e néven ismeri a baranyai Kárász, Magyaregregy népe), amely íme a fonás műveleti eszközeire, közvetve tehát a *fonás*-ra mutat. Ezek alapján a Csúrytól közölt névben a 'pubes' értelmezést népetimológiának tarthatjuk.

Csapody — Priszter a *bagifona* és a *bábafon* neveket a „M. növénynevek szótárá”-ban egyik növényfajtánál sem közli.

Vajsok-tanya. Hercegszőlős község határában, a Duna és a Dráva bezárta magyar nyelvterületen él ez a különös helynév. A volt pécsi áll. földmérési és térképészeti hivatal őrizte, 1877-ben készült kéziratos, részletes színes kataszteri térképen a Csorna és Vais Duna ágak között szerepel e név: *Vaisok tanya*.

Györffy György (Tört. Földr. 1²: 695) Bodrog megye történeti földrajzában részletesen leírja a *Vajas* folyót, annak futását, majd a Duna általi több darabra szakítását. A változás olyan nagy volt, hogy „a *Vajas* medre átkerült a Duna túlsó, nyugati oldalára, ahol ma a tíz kilométer hosszú *Vajas fok* található”. Ez a *Vajas fok* (az 1884. évi 75 000-es térkép 5762. számú szelvényén) Apatinból északnyugatra szakadt vissza az öreg Dunába, de közlekedett a *Csorná*-val is.

Az 1877. évi térképen említett *Vais* név azonos a *Vajas*, a *Vaisok tanya* a *Vajasok tanya* névvel.

Igen érdekes, hogy a magyarban a síkságon sok ágra szakadó folyóvíz neve köznevesül, még pedig többesszámban. Andrásfalvy Bertalan írja le (A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. Pécs, 1965.), hogy „a *Báta* [folyó], amely különböző artéri forrásokból és a Duna átszivárgásából kapta vizét, számtalan ágával köznévként is szerepel: *báták*” (i. m. 23). A Duna mellékágait egyszerűen *dunák*-nak nevezik (i. m. 45. lapon a 49. jegyz.).

Ahogy a *Báta* és a Duna mellékágaiból *báták* és *dunák* lettek, úgy vált a *Vajas* ágakból *vajasok* > *vajsok* köznévvé, amelyet megőrzött számunkra a *Vajsok-tanya* földrajzi név. A *tanya* szó itt ’halászhely, hálövető hely’ értelemben jelentkezik, így a *Vajsok-tanya* a vajasoknál levő, hűzőhálóval halászott helyett jelenti.

A z-sülés egy érdekes esete. Z-sülésnek nevezzük a földrajzi nevek azon alakváltozását, amikor a név előtt a beszédben állandóan használt az névelő z-je idővel a magánhangzóval kezdődő névhez kapcsolódik (Benkő L.: A Nyárádmente földrajzi nevei. MNyTK. 74., 48). A szerző szerint a beszélő tudatában már nem merül föl a név képzettartalma. A számára idegen szó tehát nem válik még furcsábbá, ha eléje z járul (uo.).

Révfülu község (Somogy m.) határában volt a *zokogai* csárda és puszta, amelynek neve — annak ellenére, hogy régi adatunk nincs rá — figyelmet érdemel. Sőt elsősorban azért, mert nemcsak igazolja a fent elmondottakat, hanem azt is, hogy a földrajzi nevek fejlődésében, alakulásában nincs megállás, a nyelv hatóerői folyamatosan ma is működnek, és érdekes alakulatokat hoznak létre.

Az OrmSz. ezt írja: „*Zokoga* ’rév a Dráván, csárda épült mellette’”, majd [*csárda* címszó alatt]: „... Híres és ma is álló csárda a *zokogai*, ahol a Dráván keresztül jószág-csempészek húzták el magukat”.

A Baranyában is jól ismert — mulatozásokról nevezetes — csárda nevét általánosságban a magyar *zokog* ’hangosan, szaggatottan sír’ igéből magyarázták. Így meglepetéssel értesültem 1967-ben Papp Ferenc 72 éves nyug. körjegyző, kedves munkatársamtól, hogy régen *Okuga* [!] lett volna a neve, és a régi helységnévtárak is így hozták. E nyomon elindulva tudtam meg, hogy az 1882-i Juhász-féle helységnévtár *Okuka* néven közli, mint a Verőce megyei Sopje [ejtsd: Szopje] község külterületi lakott helyét. Ugyanígy az 1907-i is. A trianoni békében e terület Magyarországnál maradt, és 1926-i hnt. *Zokogapuszta* néven Révfalu külterületeként említi. Így találjuk 1933-ban és 1944-ben is, de megemlítem, hogy 1933-ban a hnt. megjelöli, hogy „nem belügyminiszteri-leg megállapított lakotthelynév”, azaz népi elnevezés.

Az 1882-i adat azután magyarázatát adja a földrajzi névnek. *Okuka* horvátul annyi mint ’kanyarulat’, s jelen esetben a Dráva folyó éles, északnak vetett kanyarulatát

jelenti, amelyben a puszta és csárda feküdt. A Dráva folyó szabályozásakor ezt vágták át, s így maradt hazánknál Verőce megye e kis része.

A z-sülést elősegíthették azok a körülmények — ugyanis Révfalu lakosságának egyharmada horvát anyanyelvű — hogy a déli szlávban van egy *zakukati* ige 'felzokog' értelemben, amely a magyar *zokog* ige jelentését kelthette a név kétnyelvű használatában, másrészt *za kuka* jelentésben is értelmesülhetett.

Ezeknek a tényezőknél az eredőjeként alakult ki és terjedt el a *Zokoga* név. Igazolva, hogy a földrajzi nevek hangalakjának és jelentésének kialakulásában ma is igen jelentős szerepe van a népetimológiának, ha a nevet nem védi a hivatalos írásbeliség, vagy az valami külső tényező hatásaként megszűnik.

Reuter Camillo

Adja a bankot. O. Nagy Gábor magyarázta e szólás eredetét, s helyesen állapította meg, hogy „a bankot adó játékos gyakran tudatában van a maga fontos szerepének, és ezt a szerepet olykor a fontoskodásig, a nagyképűségig vagy az üres handabandázásig is eltúlozza” (Mi fán terem² 24). Fejtegetéséhez mindössze annyit szeretnék hozzátenni, hogy nemcsak a kártyajátékban, hanem a kockázásban is szokás volt bankot adni, s ezért szólásunk eredetét általánosabban a hazardjátékokban jelölhetjük meg.

Hogy hogyan történt a bankadás a kockajátékban, arról pompás leírást találunk Gvadányi Rontó Páljában: „Ki valamit nyert, annál a pénz tsörgött, Kezében bőrpohár a kotzkával zörgött. *Bankó!* kiáltott ily, két aranyat kitett, De fejét vakarta, ha tsak nyoltzat vetett” (112). Más helyen pedig így ír: „Biztattam magamat, vagyon pénzéd Palkó, Majd mind visszanyered, kiáltottam *Bankó*. Olykor egy kasszátskát engedtek behúzni, Nem akarták egybe bőromet lenyúzni” (113); „Előre vagy negyven aranyat már nyertem, Vakmerőbben mindjárt az asztalt is vertem” (116).

Ezen élethű leírás nyomán világosan látjuk szólásunk keletkezését. A kispénzű játékos, ha egy kicsit nyert, vagy engedték nyerni, elbíztaban mindjárt nagy hangon kiáltotta: „bankó”, azaz adta a bankot, s olykor még az asztalt is verte hozzá. Persze dicsősége nem sokáig tartott, hamarosan még az ingét is lehúzták róla. Éppen úgy járt, mint az, aki a mai értelemben adja a bankot, alap nélkül nagyképűsködik, henceg, de hamarosan pórul jár.

Még csak annyit, hogy Jókai előtt már Kuthy Lajos is megemlíti a kártyázáskori bankadást. 1844-ben megjelent novelláinak egyik kötetében ezt olvashatjuk: „Jobb halberzwelvre veszjtük az időt, Amice Ártány adjon bankot” (5: 148; a *halberzwelw* egy fajta kártyajáték volt).

Bernáth Béla

Jozef Mistrík: Frekvencia slov v slovenčine [Szógyakorosság a szlovák nyelvben]. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 1969. 726 lap.

Az Előszóban dr. Pauliny Eugen egyetemi tanár megemlíti, hogy e mű megjelenésével a szlovák a harmadik szláv nyelv (az orosz és a cseh nyelv után), amelynek gyakorisági szótára van. A munka elsősorban gyakorisági szótár, de emellett a nyelvnek sok más, a gyakorisággal összefüggő elméleti kérdésével is foglalkozik.

A szerző a Bevezetésben említi, hogy a régebbi szótárírók a nyelvi tények ismertetéséhez csak minőségi jellemzőket használtak, de előfordultak ilyen minősítő szavak is: *gyakran* — *ritkán*, *kevésbé* — *sokszor*, ezek pedig már mennyiségi jellemzést tartalmaznak. A modern nyelvkutatás nem nélkülözheti a matematikai-statisztikai módszereket a nyelv szerkezetének alaposabb tanulmányozásában. A nyelvi tények számszerű, statisztikai vizsgálatát elsősorban a gyakorlati nyelvészet (gyorsírástanítás, nyelvoktatás, fordítógépek tervezése stb.) indította el, de a nyelvi tények mennyiségi elemzése ma sok más tudomány (pedagógia, pszichológia, fizika, orvostudomány stb.) számára nyújt nélkülözhetetlen ismereteket.

A szerző a munka célját így jelöli meg: 1. számszerű megalapozást kíván adni a szlovák nyelvnek, mint tipológiailag különálló és strukturálisan sajátos nyelvnek a megismeréséhez; 2. szükséges nyelvi adatokat akar nyújtani a további mennyiségi kutatás és a jövőendő fordító- és regisztráló gépek számára; 3. számadatokat kíván adni a szavak gyakoriságáról a pedagógia, pszichológia, orvostudomány, fizika, gyorsírás számára és olyan dolgozók számára, akiknek munkaeszközüik a nyelv (szerkesztők, közművelődési dolgozók stb.); 4. meg akarja tanítani az érdeklődőket a pusztán szám- adatok helyes „olvasására” és jelezéseik felhasználására.

A gyakoriságról kapott statisztikai és számadatokat 1 millió szót tartalmazó szöveg (korpusz) alapján kapták. A gyűjtést 1962-ben kezdték el. Az anyagfeldolgozás 1965-ben kezdődött, lényeges részét 1966-ban rendezték. Céljuk az volt, hogy a munkát rövid idő alatt befejezzék, hogy a felgyűjtött anyag ne veszítsen időszerűségéből: a gyakorisági szótár ugyanis egy adott korszak szókészletének mutatója is.

A bonyolultabb számításokat a pozsonyi Slovnaft nemzeti vállalat számítógéppontjában levő NCR 315-ös amerikai elektronikus számítógéppel végezték.

1. A szerző az első (Tájékoztató) rész elején a már addig megjelent fontosabb gyakorisági szótárakat ismerteti, nyelvek szerint csoportosítva, azon belül időrendben. (Felsorolásukat mellőzöm.)

A nagyobb német szótárak (Kaeding, Meier) kiterjesztették vizsgálataikat a szóalakokra és a szó részeire (morfémákra) is. A szláv nyelvek szótárai vizsgálták a szó grammatikai alakjának és szófajtanak gyakoriságát is. Az angol gyakorisági szótárak nagy része már csak a szó alapalakjának gyakoriságát tekintette vizsgálata tárgyának. A modern gyakorisági szótárak e tekintetben legtöbbször az angol szótárak módszerét követik, így a szlovák gyakorisági szótár is.

A feldolgozott anyagot tekintve a legterjedelmesebb szótárak a német Kaeding szótára és az angol Thorndike három szótára (10 milliónál nagyobb korpuszsal), a szláv és román nyelvek hasonló szótárai legfőljebb 1–2 millió szóval dolgoztak. A források idejét tekintve Matula szótárának anyaga 1 évből, Josselson orosz szótárának anyaga 120 évből származik.

Haladást jelentett az ilyen szótárak tervezésében, hogy a szóanyagot előre kijelölt műfaji-stilisztikai szövegekből állították össze, és a gyakoriságot jellemző adatok között azt is közölték, hány stilisztikai csoportban, esetleg hány forrásműben fordult elő a szó. Még fontosabb lépés volt az, hogy Juilland, a szónak a szövegben való disztribúciója jellemzésére, egy disztribúciós koefficiens-t vezetett be, s ezzel megszorozva az abszolút gyakoriságot (a tényleges előfordulások számát) egy valószínűbb, úgynevezett relatív gyakoriságot kapott.

A szlovák nyelv gyakorisági szótárának tervezésekor az egyik legnehezebb feladat a szövegek kiválogatása volt, főként az, hány stíluskategóriát alakítsanak a forrásművekből. Juillandnál 5 ilyen kategória szerepel, a cseh szótárírók 8-at vetek fel. A szlovákok végül 5 csoportba sorolták a műveket.

A szerző 6 különböző nyelv gyakorisági szótárának első 20 helyén álló (tehát a leggyakoribb) szavait összehasonlítva megállapítja, hogy ezek általában mindegyik szótárban megegyeznek. Ezek a leggyakoribb szavak: névelők, prepozíciók, kötőszók, névmások. Ha sorrendjükben akad is kisebb eltérés, ez a nyelvek eltérő típusával magyarázható. Ha most még hozzátesszük azt, hogy a fent említett szótárak különböző mennyiségű szóanyagot (1–10 millió) vizsgáltak, más-más stíluskategóriákat állítottak fel (4, 5, 8 csoportot), nem egyenlő területi időszakból (1–120 év) válogatták a műveket, s a leggyakoribb szavak tekintetében mégis megközelítően azonos eredményre jutottak, ebből észre kell vennünk, hogy a nyelv elemeinek gyakoriságában vannak olyan objektív törvényszerűségek, amelyeket az anyag növelésével és válogatásával lényegesen nem tudunk befolyásolni. Pontosabban: bármely szöveget vizsgálunk gyakorisági szempontból, a gyakorisági szótár elején levő, leggyakoribb szavak gyakorisága csaknem változatlan marad. A válogatás módja már inkább érinti a szótár közepén elhelyezkedő szavak sorrendjét, de legjobban befolyásolja a szótár végén álló kis gyakoriságú szavak helyét. A kevésbé gyakori és ritka szavak szempontjából azért fontos a válogatásban a sokoldalúság és az anyag terjedelme.

A gyakorisági szótárak írói általában azt vallják, hogy a vizsgált korpuszban képviselve kell lennie a drámának (az élőszó miatt), a művészi prózának, a tárgyi-tudományos prózának és a legújabb sajtónyelvnek. A többi csoport szükségességéről egyelőre még folyik a vita.

A szlovák gyakorisági szótár 1 millió szavas korpuszával a középtípusú gyakorisági szótárak közé tartozik. A szerző azt, hogy nem több szóból álló szöveget vontak vizsgálódásaik körébe, azzal indokolja, hogy a nyelv alapszókincsébe tartozó szavak gyakorisági adatai, az idegen nyelvi gyakorisági szótárak tanulsága szerint, alig vagy semmit sem változnak akkor, ha a gyakoriságot 1 milliónál több szón vizsgáljuk. Márpedig ma mind az elmélet, mind a gyakorlat számára az alapszókincs szavainak megbízható gyakorisági sorrendje teljesen elegendő.

A szlovák gyakorisági szótár forrásanyagának időterjedelme kb. 40 év (1922–66), de az adatok zöme az utolsó évtizedből származik. Részletesebben: az újságnyelv 1964–66-ból, a tudományos és hivatali próza 1947–66-ból, a dialógusok 1922–66-ból, a művészi próza 1952–66-ból, a költészet 1939–66-ból. Hosszú mérlegelés után úgy döntött a szerkesztőség, hogy öt stíluskategóriát vesznek fel, s ezek a következők: 1. dialógus, 2. művészi próza, 3. költészet, 4. újságnyelv, 5. tudományos és ismeretterjesztő próza. Élőszóbeli gyűjtést nem végeztek. Ezt azzal indokolják, hogy egyrészt a szótári

munkálatokhoz az élőszóbeli szöveget is írásba kell foglalni, másrészt a dialógusok csaknem teljesen pótolják az élőszavas megnyilatkozásokat. A szerző megadja a feldolgozott forrásművek jegyzékét, a legfontosabb bibliográfiai adatokat, az egyes művekben előforduló összes (N) és különböző szavak számát (L), s kettejük hányadosát, az ismétlé-

dési indexet: $I_i = \frac{N}{L}$. Táblázatban:

	Osoportok	Művek száma	Összes szó	Címszó	Ism. index
I.	dialógusok	10	105 266	18 437	5,7
II.	művészi próza	14	301 674	53 362	5,6
III.	költészet	12	132 222	30 925	4,3
IV.	újságnyelv	9	145 827	36 338	4,0
V.	tudományos próza	5	315 011	42 002	7,5

Az adatoknak cédulázását és táblázatba foglalását kézzel, bonyolult statisztikai számításokat géppel végezték.

Minden szót a szövegben előforduló alakban egy 12,5×8 cm nagyságú cédula közepére írták. A jobb alsó sarokba került a forrásmű jelzete és lapszáma. A jobb felső sarokba írták a nyelvtani jellemzőket. Minden önálló mű szavaiból külön betűrendes szótár készült, itt a szavak már szótári alakban szerepeltek. E részsztótárak alapján egy összesített szójegyzék készült. Most minden szó alapalakban egy 16,5×10,5 cm-es cédula bal felső sarkába került. Minden cédulán az öt stíluscsoportnak megfelelően 5 sor volt, a sorokban minden művet külön szín jelölt, a megfelelő színnel kellett bejegyezni, hányszor fordult elő a szó abban a műben. Ezenkívül minden cédulán volt egy táblázat, ebbe került a szónak a csoportokban való előfordulási száma és az összes előfordulási adata, azaz a szónak a 60 mű alapján kapott abszolút gyakorisága.

A szótárnak 57 063 ilyen kartonja, azaz címszava van. A szótárba nem kerültek bele a csak egyszer előforduló szavak, a kétszer előfordulók közül azok, amelyek csak egy stíluscsoportban fordultak elő. Nem vették a szótárba a magukban álló számokat (pl. 546), a ritka rövidítéseket, ismeretlen tulajdonneveket és elnevezéseket, ha csak egyszer fordultak elő. Így a szótár csak a 3-as és ennél nagyobb gyakoriságú szavakat tartalmazza, ezek száma 21 823.

A cédulákon a nyelvtani jellemzők: A szófajt római szám jelölte. A névszó esete arab szám, egyes szám *j* (jednotné číslo), többes sz. *mn* (množné č.), hímnem *m*, nőnem *ž*, semleges *s*. A melléknév fokai 1°, 2°, 3°. Az ige személyei 1,2,3; jelen idő *p*, múlt *m*, jövő *b*; kijelentő mód *o*, feltételes *p*, felszólító *r*; folyamatos aspektus *n*, befejezett *d*; cselekvő *č*, szenvedő *t*. A prepozícióknál jelölték az esetet is, amellyel kapcsolódott. — Az összetett igealakokról annyi cédula készült, ahány szóból álltak, mindig más szó volt a címszó alapja, a többi zárójelben. Általában egy cédulára kerültek azok a több elemű kifejezések, amelyek lexikai egységnek számítanak (UNESCO, New York). De szétválasztották a szókapcsolatokat: *pisací stroj* 'írógép', sőt a tulajdonnév köznévi eredetű tagját a köznévhöz sorolták: *Vysoké Tatry* 'Magas-Tátra' előtagja a *vysoký* 'magas' melléknévhez került. A rendhagyó középfokot is az alapfokhoz tették (dobrý — lepší). A homonimákat nem választották szét, még ha más-más szófajúak voltak is. A visszaható *sa* névmást külön cédulázták, csak akkor nem, ha az ige nélküle nem használatos, pl. *bát' sa 'jél'*.

Hogy a szónak abszolút gyakorisága mennyire nem ad igaz képet a szó gyakoriságáról, azt ilyen példákon mutatja be a szerző. A *vektor* szó 125-ször fordul elő, de csak egy műben, abszolút gyakorisága 125. Ugyancsak 125 a gyakorisága az *osem* 'nyolc

szónak, de előfordul mind az öt stíluskategóriában (30 műben) ilyen szórással: 8, 28, 2, 35, 52. Könnyen belátható, hogy a két azonos gyakoriság értéke nem lehet azonos. Gyakoribbna kell venni az *osem*-et, mert egyenletesebben fordul elő, míg a *vektor* nem is szerepelne a szótárban, ha az az egy mű nem lett volna a források között. Ezért már Juilland olyan koefficiens alkalmazott, amely figyelembe veszi a szó disztribúcióját, s ha ezzel a koefficienssel megszorozzuk az abszolút gyakoriságot, megkapjuk a relatív gyakoriság értékét. Juilland ezt a koefficiens *diszperzió*-nak nevezi, és így határozza meg:

$$D = 1 - \frac{\sqrt{n \sum x_i^2 - f^2}}{f \sqrt{n-1}}$$

A képletben szereplő n a stíluskategóriák száma, itt 5, f az abszolút gyakoriság, x_i az egyes kategóriákban kapott előfordulási adat. A relatív gyakoriságot, $\bar{f}$ -et így kapjuk:

$$\bar{f} = f \cdot D$$

A D értéke 0 és 1 határok között van. Minél egyenletesebben fordul elő egy szó a kategóriákban, D értéke annál jobban megközelíti az 1-et, s minél egyenetlenebb ez a szórás, D annál jobban közeledik a 0-hoz.

A gyakorisági szótárakban a szavak sorrendjét a relatív gyakorisági adat szabja meg, elül áll a legnagyobb gyakoriságú szó, a következők a gyakoriság csökkenése szerint követik. A szavak 1-től kezdve sorszámozva vannak, minden következő szó sorszáma 1-gyel nő. Minél inkább távolodunk a szótár elejétől, annál gyakrabban előfordul, hogy két vagy több egymás mellett álló szó relatív gyakorisága egyenlő. Erre azt mondjuk, hogy ezeknek egyenlő a rangjuk. A szavaknak a gyakorisági szám szerinti besorolását *rang*-nak nevezzük. Az egyenlő rangú szavak sorrendjét a betűrendjük szabja meg. A szavak sorszáma a szótárban mindig 1-gyel nő, rangjuk azonban nem. A szótár élén a sorszám és rang még egyenlő, később a rangot jelentő szám mindinkább lemarad a sorszám mögött. A középtípusú szótárakban a tapasztalat szerint az első 200 szónál a sorszám = rang. A szlovák gyakorisági szótárban például a sorszámtól eltérő első rang száma 55, a 200. szó rangja 179, a szótár utolsó szavának sorszáma 9568, rangja 429.

2. A második (Elméleti) részben a szerző matematikai-statisztikai vizsgálatokat mutat be, és ezek eredményeit összefüggésbe hozza a szógyakorisággal. Csak nagyjából az eredményeket ismertetem.

Ha a vizsgált korpusz szavait csökkenő gyakoriságuk szerint rendezzük, megkapjuk a szókészlet *f ü g g ő l e g e s* (v e r t i k á l i s) elrendezését. Ha viszont ugyanezeket a szavakat olyan szempontból vizsgáljuk, hogyan helyezkednek el a szövegben, akkor a szókészlet *v í z s z i n t e s* (h o r i z o n t á l i s) elrendezéséről beszélünk. A kétféle elrendezés kiegészíti egymást. Így például a szavaknak a szövegben való elő fordulása (gyakorisága) alapján következtethetünk a szöveg némely tulajdonságaira, és viszont.

A vertikális elrendezés alapján észrevehetjük, hogy a leggyakoribb szavak (minden nyelvben!) sajátosan lexikális-grammatikai tulajdonságúak, vagyis a szótár élén kivétel nélkül grammatikai (forma-) szavak vannak, a jelentéssel bíró (tartalmas) szavak csak később következnek a gyakorisági szótárban.

A szlovák szókészlet vertikális tagolásakor kettős szempontot érvényesítettek: a gyakorisági és a jelentéstani szempontot. A szlovák nyelvi vizsgálatok eredményeit összehasonlították a cseh, a német, az orosz és a spanyol hasonló jellegű vizsgálatok eredményeivel.

A szlovák kutatók a gyakorisági és jelentéstani szempontok figyelembevételével így osztották fel a szókészletet: 1. konstrukciós szavak: prepozíciók, kötőszók, segédigék, kapcsoló névmások (*az, aki*); ezek a gyakorisági szótár 1–20. helyét foglalják el;

2. szubjektív-szituációs szavak: módbeli segédigék, névmások, névmási határozószók, módosítószók, indulatszók; a szótárban a 21–70. helyen található; 3. gnómius (általánosabb jelentésű) szavak: számnevek, számnévi, körülmény- és minősítő határozószók (*nagyon, egészen, csak*), általános jelentésű főnevek, melléknevek és igék; ezek a szótár 71–110. helyét foglalják el; 4. tematikus és szakmai szavak, ezek főképpen főnevek, melléknevek és igék, amelyek a tárgykör célját szolgálják, helyük a gyakorisági szótárban a 110. hely után következik.

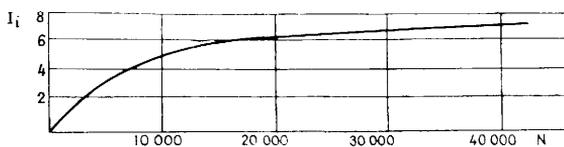
E négy csoport megalkotásakor a fő szempont a szavak gyakorisága volt, a jelentés csak másodlagos. A gyakorisági szempont ugyanis egzakt számadatokat eredményez, a jelentéstani határok azonban elmosódnak, az egyes kategóriáknak csak a magva állandó. Az 1. kategória zömét nyelvtani-szerkezeti elemek alkotják, csak kivételesen kerülhet közéjük más jellegű szó. A 2. kategóriába olyan szavak tömörülnek gyakoriságuk alapján, amelyek a beszélő állásfoglalását fejezik ki, és a hallgatóhoz való helyzetére utalnak. A 3. csoport zömét az általános jelentésű szavak adják, ezekkel a jelenségeket általánosan (nem szakszerűen) nevezzük meg: *ember, idő; jó, új; jár, lát*. Amíg a két első kategória szavai inkább viszonyokat fejeznek ki, a 3. kategória szavai mind saját jelentésű (autoszemantikus) megnevezések. E három kategória szavai bármely nyelv bármilyen szövegének több mint 40%-át teszik ki. A 4. kategória szavai a tematikus (bizonyos tárgykörhöz kapcsolódó) és szakmai kifejezések, számuk igen nagy, de kis gyakoriságuk miatt legnagyobb részük ritkán kerül gyakorisági szótárba.

A csoportok szavai között vannak átfedések, mert a szavak gyakorisága és jelentése nem hozhatók teljes összhangba. Így a konstrukciós szavak kategóriájában előfordulnak szituációs szavak, a szituációs szavak csoportjában vannak konstrukciós és gnómius szavak, sőt a szakmai szavak is mindjobban felhatolnak a magasabb kategóriákba. A statisztikai vizsgálatok azt mutatják, hogy az ismeretterjesztő, sajtónyelvi és népszerű-tudományos megnyilatkozásokban a tematikus szavak szaporodnak a szubjektív-szituációs szavak rovására. A költészeti alkotásokban viszont inkább a szubjektív-szituációs szavak hatolnak be a konstrukciós szavak közé. A hosszabb prózai művekben a tematikus szavak vannak túlsúlyban a gnómiusokkal szemben, a rövidebb prózai művekben fordított a helyzet. Általános az a megfigyelés, hogy az egyes kategóriák szavai általában alulról felfelé áramlanak. — A szavaknak a szövegben való disztribúciója függhet a nyelv típusától és fejlettségétől is. Például az analitikus nyelvekben sok a névelő, prepozíció, segédige, ezért ezekben a nyelvekben a felső kategóriák szavai a gyakoribbak. De egy típuson belül is lehet különbség nyelv és nyelv között, például egy fejlettebb nyelvben az első három kategória szavainak disztribúciója szimmetrikusabb, mert a kifejezés súlya inkább a teljes jelentésű szavakra tevődik át.

A horizontális elrendezés vizsgálata során foglalkoztak a szövegben előforduló szavak váltakozásának, ismétlődésének mértékével, a szókincsnek a szövegben való terjedelmével, a véletlen és szakmai szavak előfordulásával, a szókészlet koncentráltságával. Mindezek olyan tulajdonságok, amelyek jellemzők a szöveg összetételére és típusára.

A szlovák kutatók néhány mű szókészletén elvégezték ezeket a számításokat. (Csak az eredményeket közlöm.) Megállapították, hogy a vizsgált művekben az 1–5-ös gyakoriságú szavak a művek szókészletének átlagosan háromnegyed részét foglalják el. A ritka és gyakori szavak (5-ös gyakoriság alatti és feletti szavak) aránya a kifejezés pontosságától és tárgyszerűségétől függ; minél tárgyszerűbb valamely szöveg, annál kevesebb benne a ritka szó és viszont. Matematikai munkákban ez az arány 60% : 40%, szépirodalmi művekben 85% : 15%.

Az ismétlődés indexét az összes előfordulások és a címszavak aránya alapján ($I_i = \frac{N_i}{L}$) a következő grafikon mutatja:

Ebből látszik, minél nagyobb a vizsgált korpusz szókészlete, annál nagyobb a szóismétlődés, bár ez az emelkedés nem egyenletes, hanem logaritmikus görbét ad. A műfajokat tekintve legkisebb az ismétlődés a versekben és újságnyelvi szövegekben, közepes a szépirodalmi művekben és drámákban, legnagyobb az élőszavas megnyilatkozásokban és a tudományos művekben.

A szavak koncentrációján a szöveg leggyakoribb szavainak a szöveg terjedelméhez való arányát értjük. Guiraud erre a következő képletet adja:

$$C = \frac{\sum_{50}^1}{2N} \quad (\text{Itt a } \sum_{50}^1 \text{ az 50 leggyakoribb teljes jelentésű szó összege})$$

A koncentráció értéke a vizsgált szlovák művekben 0,08–0,12 között van. Minél több a szövegben a formaszó, annál alacsonyabb a C értéke. A monográfiák koncentrációja általában a legmagasabb.

A koncentráció mellett a szerző foglalkozik a szöveg gravitációjával. Ezen a szövegben előforduló alapvető (lényeges) szavak gyakorisági aktivitásának fokát érti. A gravitációs index képlete:

$$I_g = \frac{20 L_{f>1}}{N} \quad (\text{Itt } L_{f>1} \text{ az egynél nagyobb gyakoriságú szavak száma})$$

Az I_g értéke 1,8–1,9 körül mozog.

A szövegben előforduló szavak változatosságát (variabilitását) az I -es gyakoriságú és az ismétlődő szavak százalékos aránya fejezi ki.

$$\text{Képletben: } V = \frac{L_{f1} \cdot 100}{L}$$

A szerző által elemzett művekben a változatosság százaléka 44–65% között mozog. A változatossági százalék a változatos témájú művekben (újság, gyűjteményes munkák, elbeszélések) magas, a monografikus művekben alacsony.

Lehet azt is vizsgálni, mi a lehetősége annak, hogy ritka, I -es gyakoriságú szavak fordulnak elő valamely szövegben. Ezt prediktabilitásnak (megjósolhatóságnak) nevezi a szerző. Képlete:

$$P = 100 - \frac{100L}{N}$$

A vizsgált művekben ennek értéke 81–96 között van.

A szótár extenzitásának indexét a következő képlet fejezi ki:

$$I_{ext} = \frac{20L}{N}$$

Nagysága a szlovák művekben 2,8—6,4 határok között jelentkezett.

Láttuk, hogy a szavak számszerű előfordulása a gyakorisági szótárban megfelelő helyet (rangot), a szövegben való diszperziójuk pedig különféle elrendezési módozatokat ad. A szavak rangja is, diszperziója is bizonyos jelzéseket nyújtanak a szöveg minőségi elemzéséhez.

Érdekes összefüggést vehetünk észre a szavak gyakorisága és stilisztikai telítettsége között. Egy szó stilisztikai szempontból akkor kifejező (frappáns), ha váratlanul bukkan fel, azaz ritka. Fordítva is áll: a gyakori használat elkoptatja a szavak stilisztikai telítettségét. A szó nem kötődik állandóan egy műfajhoz, korhoz, beszélőhöz, stilisztikai értéke átmeneti. A legnagyobb ilyen használati ingadozásnak a sajtónyelvi és tudományos-szakmai szavak vannak kitéve, a legkisebb az ingadozása a beszélt nyelvi és bázikus (a nyelv magvát tevő) szavaknak (dialógus, szépirodalom, költészet). Közöttük még sincs éles határvonal, különösen a beszélt nyelvi és szakmai szavak között sok az átfedés.

Megfigyelhetjük némely szavak gyakoriságának időbeli változását. Így pl. 30—50 év alatt jelentékenyen csökkent a következő szavak gyakorisága: *cseh, szlovák, úr, Isten* stb. Viszont nőtt a gyakoriságuk a következőknek: *párt, munka, ipar, termelés* stb. Az utóbbi években nőtt az idegen és elvont jelentésű szavak gyakorisága, ellenben csökkent az eredeti és konkrét szavaké. A gyakorisági szótár ilyen szempontból szeizmográf, számszerűen regisztrálja ezeket a változásokat.

A szavak gyakorisága erősen függ az ország természeti adottságaitól és lakosainak gondolkodásmódjától. Érdekes ezt megfigyelni a különböző nyelvi gyakorisági szótárak összehasonlítása alapján: 1. Az első leggyakoribb 200 szó minden szótárban általában egyezik. Ezek névelők, kötőszók, segédigék, névmások, számnevek és általános jelentésű főnevek, mellénevek, igék. 2. A következő 200 szó általában a nyelv etnikai sajátosságait tükrözi. Ide tartoznak azok a szavak, amelyek a tájra jellemzők. (Pl. az angolban: *kereskedelem, hal, profit, gyarmat, szén* stb.) Hasonló a helyzet más nyelvekben is. 3. A 400 után következő szavak már erősen a forrásmunkák témakörétől függenek.

A szavaknak vannak külső, fizikai, mérhető tulajdonságaik, s ezek is kapcsolatba hozhatók a szó gyakoriságával. Ilyen tulajdonságok: a szó hossza, összetettsége és fonematikus (grafematikus) alakja.

Zipf érdekes összefüggést állapít meg a szó gyakorisága és rangja között: $f \cdot r = C$, azaz a szó gyakoriságának és rangjának szorzata állandó szám. Szerinte ez minden nyelvre áll. Ehhez a tételhez kapcsolódik az a megállapítás, hogy minél nagyobb a szó gyakorisága, annál rövidebb a szó, vagyis a szó hossza és gyakorisága fordított arányban vannak. A szerző e szempontból a szlovákban ilyen megfigyeléseket tett. A gyakorisági szótár első 30 szavából 25 egy szótagú, a második 30 szóból 16 egy szótagú. A szótár közepén, a 4240—4250. számok között, 5 három szótagú, 5 két szótagú; a 8450—8460. számok között 1 öt szótagú, 5 négy szótagú, 3 három szótagú, 1 egy szótagú szó akad. — Ugyanezt a vizsgálatot elvégezték 50 000 szóból álló szövegen, s ezt az eredményt kapták: a szavak 36%-a egy szótagú, 27%-a két, 23%-a három, 10%-a négy, 3%-a öt, 1%-a hat szótagú.

A gyakorisági szótárak azt is igazolják, hogy az első helyeken álló szók magánhangzója általában rövid.

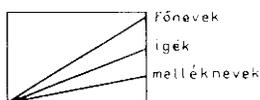
A szlovák nyelvben vizsgálták a szókezdő hangok gyakoriságát is. A szlovák nyelv legtípusosabb kezdő hangjai: *k, n, o, p, s 'sz', t, u, z, r, m*, ezek között is vezetnek a prepozíciók kezdőhangjai: *n, o, p, s, u, z*. Viszont nem jellemző szlovák kezdőhangok: *a, e, f, g, i*.

A szlovák szótárban a szavaknak betűrend szerinti eloszlása: *P: 16%, Z: 9%, V: 8%, S: 8%, O: 7%, N: 6%, K: 6%* stb.

3. A 3. (Leíró) részben a szerző néhány statisztikai számítást mutat be a gyakorisági szótárral kapcsolatban.

A gyakorisági szótár első 10 szava bármilyen szöveg 26,67%-át teszi ki, a következő 10 szó már csak 8,47%-át. Az első 100 szó bármely szöveg 56,13%-át adja. Hasonló eredményt adnak a cseh, a német és a román nyelv szótárai.

Éles a szembenállás a segédszavak és a teljes jelentésű szavak közt. Segédszó kb. 400 van a legtöbb fejlett nyelvben, teljes jelentésű szó viszont több százezer. A segédszók a szókészletnek alig 1%-ét teszik ki. Másképp áll a helyzet az előfordulásukkal. A segédszók bármely szövegnek több mint 40%-át alkotják, összehasonlíthatatlanul gyakrabban ismétlődnek, mint a teljes jelentésű szók. A szlovák gyakorisági szótár 1—10. helyén 8 segédszó és csak két fogalomszó van. Az 1—100. helyen 39 segédszó és 61 fogalomszó található. Az első 500 szó között az arány 154 : 346. A szótár további helyein már csaknem csupa teljes jelentésű szó van. A tartalmas szavak között legtöbb a főnév, aztán az ige, majd a melléknév. Más nyelvek szótárai is hasonló eredményt mutatnak. Grafikusan:

A szerző a stíluskategoriák szókészletét abból a szempontból is megvizsgálta, melyek azok a szavak, amelyek csak egy kategóriában fordultak elő, ezek a kategóriára jellemző szavak; mely szavak fordultak elő két, három, négy és melyek mind az öt stíluscsoportban. Ez utolsó csoport szavait, mint a nyelv legforgalmasabb szavait a szerző a szókészlet magvának, a l a p s z ó k i n c s e k tekinti. Hozzáfűzi, hogy eddig is emlegettük az alapszókinceset, de konkrétan sohasem határoztuk meg. Íme ez a mód számszerűen megadja a szókészlet magvát. A szlovákban az alapszókinces e számítás szerint 2573 szó. A szókészlet magva az összes szótári címszó (57 063) 4,5%-a, az ismétlődő szavaknak (21 823) pedig 12%-a. Az alapszókinces szavai, mint leggyakoribb szavak, bármely összefüggő szövegnek több mint 90%-át teszik ki. — A szerző az alapszókinces valamennyi szavát felsorolja betűrendben, a szótári alak után megadva a szó relatív gyakoriságát.

Érdekes összefüggésre mutat rá a szerző a poláris kifejezések és az azonos fogalomkörbe tartozó szavak gyakoriságáról. A poláris kifejezések (*jó—rossz*) egyike úgy tekinthető, mint pozitív vagy alapjelentésű szó, a másik ennek negatív, ellentétes párja. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy az ilyen ellentétpárokban rendszerint a pozitív egyed a gyakoribb. Pl. a szlovákban: *nagy* 1484 — *kicsi* 728, *jó* 810 — *rossz* 256, *gazdag* 115 — *szegény* 50 stb. Más nyelvekben is hasonló a helyzet (példák német, angol, francia, olasz, orosz szótárakból). A fordított arány ritkán fordul elő. Így szlovák: *vidám* — *szomorú* 43 : 73, *meleg* — *hideg* 99 : 101. Ezek ugyanígy a németben és a spanyolban. — Az azonos fogalomkörbe tartozó szavak gyakoriságáról nem lehet ilyen szabályszerűséget megállapítani, de itt is sok egyezést lehet találni a nyelvek között. Pl. a szlovákban: *reggel* 256, *dél* 10, *este* 251. A világtájak közül a szlovákban és a csehben a *nyugati*, az oroszban a *keleti*, az angolban, franciában, spanyolban és németben az *északi* a leggyakoribb. — A hét napjai között a vizsgált nyelvekben a *vasárnap* gyakorisága a legnagyobb. — A színek sorrendje a szlovákban: *fekete, fehér, piros, zöld, kék, sárga* . . . A csehben: *fehér, fekete, vörös, zöld* . . . Az oroszban: *fehér, piros, fekete* . . . A franciában a *kék* az első. — A fő- és sorszámnevek gyakorisága általában fordított arányban van számértékükkel: az egyesek is, a tízesek is fogyó gyakoriságot mutatnak, csak a 7 bontja meg ezt a szabályosságot. A szlovák városok nevének gyakorisága a lakosság számának függ-

vénye: *Pozsony* 196, *Kassa* 29, *Zsolna* 13, *Trencsén* 36, *Zólyom* 13, *Losonc* 4. A városok a lakosság számának csökkenő sorrendjében következnek. Trencsén azért bontja meg a gyakorisági sorrendet, mert róla egy monográfiát dolgoztak fel. — Nem szlovák városok esetében: *Prága* 65, *Moszkva* 42, *Budapest* 30, *Bécs* 19, *Brünn* 3. Ezeknél a lakosság száma helyett döntőbbek a társadalmi kapcsolatok.

4. A mű hátralevő része a szótári rész. A 4. fejezetben van a szlovák nyelv gyakorisági szótára, amely a 9568 leggyakoribb szlovák szót tartalmazza a relatív gyakoriság csökkenő sorrendjében. Minden szó mellett négy számadatot találunk. A szó előtt a sorszáma és rangja, a szó után az abszolút, majd a relatív gyakoriság. A szótár egy sora:

Sorszám	Rang	Szó	Abszolút	Relatív
			gyakoriság	
91	88	<i>ruka</i> 'kéz'	1357	868

Az 5. fejezet betűrendes szójegyzék. A 21 823 leggyakoribb szlovák szót tartalmazza részletes gyakorisági adatokkal. Minden szó után 8 számadat van. Az első egy számhármassal, ennek első száma a szó összes előfordulása 1 millió szónyi szövegben (abszolút gyakoriság), a második szám azt mutatja, hány stíluscsoportban, a harmadik szám pedig azt, hány műben fordult elő a szó. A következő 5 számkettesben stíluscsoportok szerint felbontva: az első szám az előfordulások száma abban a csoportban, a második azt mutatja, hány műben fordul elő a szó. A 7. adat a diszperzió százalékban, a 8. szám a relatív gyakoriság. Példa egy sora:

A szó	A szó abszolút gyakorisága						Diszperzió	Relatív gyak.
	összesítve	I. cs.	II. cs.	III. cs.	IV. cs.	V. cs.		
<i>aparát</i>	24-4-10	2-1	7-3	0-0	4-3	11-3	72.01	17

A 6. rész érdekes összehasonlítást tartalmaz. A szerző itt egymás után felsorolja 8 idegen nyelvű gyakorisági szótár 500 első (leggyakoribb) szavát. Ezek a nyelvek: angol, cseh, francia, lengyel, német, orosz, román és spanyol. A bemutatott 500 szó mindegyik nyelv bármely szövegének 60–75%-át alkotja.

A könyv gazdag irodalom felsorolásával fejeződik be.

*

A munka a szlovák nyelv számára alapvető mű. A szerző felhasználta benne a régebben megjelent gyakorisági szótárak tapasztalatait, és ezek ismeretében alakítja ki a maga sajátos módszerét. Ezért más nyelv hasonló munkálataihoz is eredményesen használható.

A gyakorisági adatok kiszámításához nélkülözhetetlenek a matematikai-statisztikai számítások és képletek. Kár, hogy a könyv nem mindig mondja meg, hogyan jutott a felhasznált formulához. Hasznosak és érdekesek a könyvben közölt szóstatistikai mutatók, amelyekkel a gyakoriság felhasználhatóságát mutatja be a szerző. Mivel azonban ezek nem szerves részei a gyakorisági szótárnak, a művet heterogénné tették, helyenként zavarja a folyamatosságot, és fölösleges ismétléseket okozott. Különösnek látszik, hogy a homonimákat nem választották szét.

Igen hasznos lett volna egy tárgymutató, ennek segítségével a keresett részeket utólag is könnyen meg lehetne találni.

Végül nem ártott volna egy-két világnyelven a szótári részekhez bevezetőt és az egész műről összefoglalást írni.

P. Balázs János

A Nyelvőr postája

Budapest. Puruczki Béla „A Budapest helynév története” című magvas tanulmányában (Nyr. 91 : 60 – 5) a *Budapest* szó első tudatos használatának évét 1832-ben jelöli meg (Jelenkor). Legyen szabad ezzel kapcsolatosan felhívni a figyelmet arra, hogy a két város összetartozásának és majdan való egyesítésének tudatosítása kerek két évtizeddel korábbra datálható, ha még nem is egybeírás, de nagyon is szántszándékos egymás mellett említés formájában.

1812-ben jelent meg egy kis könyvecske az alábbi címmel: „Magyar szó-nemzés ötven példákban. Elő adta W. Jankowich Miklós több n. vármegyékben hitelt bíró. Pesten, Eggenberger József könyvárosnál, 1812.” A szerző — mint kiváló régész, történész és műgyűjtő — művelődéstörténetünk számon tartott alakja. Kis könyvében 137 lapon ötven szószármaztatást ad alfabetikus sorrendben, ám szembetűnően az abécésorrendet megbontva Pest nevét Budáéval egy fejezetben tárgyalja, nem kevesebb mint 24 lapon keresztül. Ez a szerkezeti aránytalanság is mutatja, hogy Jankowich kétlaki patrióta, lévén családja budai származású, ő maga pesti születésű. Könyve „BUDA, PEST” fejezetében bevezetesként a következőket olvashatjuk: „H a z á n k f ő V á r o s a i n a k n e v e i t e g y í z b e f o g l a l o m (kiemelés tőlem), mivel határait egymásnak elfoglalván, a’ nevezetjeikkel is bennünket majd tsak tévelygésbe nem hoznak.” Ezután következik igen részletezőn a nevek eredetének magyarázata. Buda nevét — tévesen — a szláv *woda* (’víz’) szóból eredezteti, Pest nevét — mindmáig helytállóan — az ugyancsak szláv *pest* (’kemence’) szóból. A két város neve egymás mellett említésének és jövőbe mutató célzatosságának tudatossága a cikkely befejező soraiból tűnik ki: „Budának és Pestnek fekvését, egymással való öszve keveredését, és a nevezetjeknek eredetét, reménylen még eddig legtettzetőbb világosságra hoztam, búzgó óhajtsómmal (mivel mind a kettőnek egyaránt Polgára vagyok), tzeljät mindazonáltal tsak akkor érném el, ha ezen már kétfelé osztott, de egyértelemmel nevezett, IV. Bélának 1244. eszt. egy levele által szabadságra emeltetett királyi *Városok*, mellyeknek jövedelmei és tehetségei egymástól annyira különböznek, ismét egy kormány alá jöhetnének . . .”

E sorokból nyilvánvalóan kitűnik, hogy Jankowich Miklós Buda és Pest név-etimológiáját azért tárgyalja közös cikkelyben, mert ezáltal is kifejezni óhajtja a két város összetartozását és „egy kormány” alatt való egyesítettetésének szükségességét.

Csehül van. Legutóbb Kiss Lajos foglalkozott a *csehül van* s a vele rokon kifejezések — *csehül áll, csehül jár* — eredetével. A múlt század negyvenes éveiből idéz ezekre példákat, s végső soron Csengery Antalnak ad igazat, aki szerint „a *csehül van* kifejezés alkalmasint a harminc éves háború (1618–1648) során Csehországot ért nemzeti katasztrófa emlékét őrzi”. (Összegyűjtött munkái 3 [1884]: 237; Kiss Lajos értekezése: Nyr. 1958: 101.)

Mint látni fogjuk, ebben mindkettőjüknek tökéletesen igaza van, csak ott téved Kiss Lajos, amikor bizonytalankodva így ír: „Nem alapos az a gyanúnk, hogy a *csehül van* esetleg német mintára készült tükörkifejezés, mert a német *böhmisch*-t hasonló

jelentésben nem használták.” Hivatkozik Grimm, Schneller—Fromman, Trübner német szótáraitra. A gyanú ennek ellenére mégis alaposnak bizonyult, mert ha a szótárakban nem fordul is elő ez vagy ehhez hasonló kifejezés, igenis fellelhető egy történelmi szövegben. 1845-ben jelent meg névtelenül, de köztudomásúan Hormayr József báró, egykori bécsi udvari történetíró tollából az „Anemonen aus dem Tagebuch eines alten Pilgermannes” című négykötetes memoárszerű történelmi munka, melynek I. kötete 156. lapján III. Károly császár-király politikai tervével kapcsolatosan a következők olvashatók: „Ungarns ganze Reichsverwaltung in staatswirtschaftlichen, staats- und privatrechtlichen Verhältnissen sollte umgestaltet und nach dem alten, beliebten Ausdruck, Ungarn auf deutschen oder böhmischen Fuss gesetzt werden” (Kiemelés tőlem). — Toldy Ferenc fordítása szerint: „Magyarország egész közigazgatása, nemzetgazdálászati, köz- és magánjogi viszonyai átalakítandók, Magyarország a régi kedvelt kifejezés szerint német vagy cseh lábra állítandó, voltak.” (Kiemelés tőlem). (Toldy Ferenc 1870-ben adta ki „Kisfaludy Sándor Hátrahagyott Munkái”-t, ennek első kötetében a „Regeköltőnek hattuyódalá”-t, s ehhez fűzött jegyzetében idézi Hormayrt.)

Ezek szerint „német vagy cseh lábra állítani” annyit jelent, mint Magyarországot is megfosztani látszatfüggetlenségétől, nemesi alkotmányától, s teljesen bekebelezni a Habsburg-monarchia osztrák—német és [az 1620-iki fehérhegyi csatavesztés óta] cseh koronatarományai közé. Tehát „cseh lábra állíttatni”, azaz helyes magyar nyelv-érzéssel lefordítva *csehül állni* valami előnytelen jelent általában, s különösen a magyarság számára.

Hormayr jelzőit sem szabad elhanyagolnunk. Hogy ti. ez a kifejezés „régí és kedvelt”, tehát k ö z s z ó l á s s z e r ű. Ezt azért tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, mert O. Nagy Gábor a Kiss Lajos cikkéhez fűzött terjedelmes kommentárjában — nem cáfolva ugyan a szerző feltételezését — más közvetlen belső magyar népnyelvi forrásvidékre is utal. Viszont a fentebb ismertetett Hormayr-féle adalék szerény véleményem szerint kétségkívül igazolja 1. a történelmi háttér valóságát, tehát Kiss Lajos teóriájának igazát, 2. azon túlmenően: a német nyelvi közvetítést is.

Kunszery Gyula

Forsythia — „forzícia” és egyéb „-ci-”. A Rádióújság (1971. évi 17. sz.) szerkesztő üzeneteiben szóba került a Forsythe Saga tv. sorozatával kapcsolatban, hogy a nálunk „forzícia”-nak mondott díszcserjét egy angol kerteszről, Forsythról nevezték el. Valóban W. A. Forsythról kapta nevét ez az olajfaféle, magyar nevén *aranyfa*. Az is igaz, hogy minálunk általában „forziciá”-nak ejtik tudományos nevét, ezt: *Forsythia*. De vajon — bármennyire tiszteljük is a nyelvszokás hatalmát — helyeselhetjük-e ezt a kiejtést? Nemigen. Ne szaporítsuk a kevésbé kívánatos „nyelvi tény”-eket!

Az angolok ilyenformán mondják ki a *forsythia* növénynevet: *fószájte*, a németek pedig legtöbbször így ejtik *Forsythie* tonevüket: *forzúcie*, *c*-vel. Bizonyára innen fúj a szél: ezért is hangzik nálunk *t* helyett *c*: *forzícia*. Pedig a német nyelvterületen is hallani *t*-vel. A Duden-féle német helyesírási szótárnak több kiadásában a *t-s* ejtésformát látjuk. Elég az hozzá: noha már meglehetősen elterjedt a *forzícia* ejtésmód, jobban beleillik a mi kiejtési hagyományunkba, rendszerünkbe ez az alak: *forzítia*. Ahogy például a vadászat istennőjének, a görög Artemisznak egyik neve, az *Orthia* is *t*-vel, nem pedig *c*-vel hangzik. Ahogy Zrínyi Szigeti veszedelmének latin nevében, az Obsidio *Sziget(h)iana*-ban is helyesen *t*-t mondunk, nem pedig *c*-t: *szigetiana*; ugyanígy Farkas Ferenc oratóriumának címében: *Laudatio Szigethiana* (Szigetvár dicsérete). Ezért is célszerű ilyenkor a *t* és az *i* közé odatenni írásukban a szétválasztó *h*-t. Sajnos, a *szuggesztió* helyett olykor hallható hibás *szuggeszció*-fajta ejtés ugyancsak hozzájárulhat az aranyló virágú növény nevének *c*-s torzításához. (Bár restellem, ideírom emlékeztetőül: a latinban a *ti-ti*-nek ejt-

jük, nem pedig *ci*-nek, ha *s*, *t* vagy *x* előzi meg; a *laudatio* kiejtése persze *laudáció*. Ó, enyésző hírű hajdani „második anyanyelvünk”, had! afficiáljalak, illesselek, hirdesselek dicsérettel, legalább így zárójelben !)

Az V–VI. század fordulóján élt Boëthiusnak, a római államférfinak, böleselőnek és zenésznek a nevét szintén emígy halljuk néha: *boécíusz*, e helyett: *boétiusz*. (Boëthius regényes életrajzát megírta s nemrég bocsátotta közre Molnár Antal zenetudósunk, így mostanában még sűrűbben járja a név.) Van, aki a hidrogénbombában „részes” *lítium*-ot is hajlandó *licium*-nak ejteni, holott a görög *lítosz* 'kő' szóból származik ennek a legkisebb fajsúlyú szilárd anyagnak a neve. Hagyjuk meg a latin eredetű *licium*-ot az 'ördögérna, semfüsemfa' másik nevéül! A *licium*-ot *liceum*-nak is mondják, írják, de azért ezt se tévesszük össze több régi „tanoda”-fajtának végeredményben görög nevével!

Az aranyfa tudományos nevét pedig ejtsük bátran *forzítia*-nak! (Az már túlzás volna, hogyha az angol név hangalakjához „pontosabban” idomítva *forzajtia*-félének próbálnók mondani. Barbár latinság volna ez.)

Ferenczy Géza

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

Hírünk a világban. Ferenczi Sándor 1968. április 29-i levelében arról értesít bennünket, hogy a világszerte ismeretes svájci hetilap, a *Die Weltwoche* legutóbbi számában a *Dolmetscher* szót a magyarból származtatja. A levélíró ezt a megállapítást „súlyos tévedésnek” véli.

Nem tévedés a svájci lap állítása. Újabb német nyelvészek meg vannak róla győződve, hogy a *Dolmetscher*, ritkábban *Dolmetsch* szónak a mi *tolmács* szavunk a közvetlen előzője; még a XIII. században, az úgynevezett középfelnémet nyelvi korszakban vették át tőlünk. (Nemrég még akadtak, akik szerint valamely szláv nyelvből került a németbe).

Az más kérdés, hogy mi honnan kaptuk. Most már szinte bizonyos, hogy egyik török nyelvből jutott hozzánk sok száz évvel a honfoglalás előtt (vö. az oszmán-török *tilmács* szóval). Végző elemzésben egy régi kisázsiai nyelvből ered, a mitanniból (a mitanni birodalom az Eufrátesz bal partján terült el, Mezopotámia és Szíria tájain). A magyarból került át a szláv nyelvekbe is.

F. G.

Közönségszolgálat keresztnévügyben. Sokan fordulnak a Nyelvtudományi Intézethez különféle keresztnévek anyakönyvezhetősége, eredete, írásmódja, lefordíthatósága tekintetében anyakönyvi szervek, újszülöttek névválasztó szülei, saját keresztnévükről érdeklődők stb.

Előfordul az is, hogy az anyakönyvbe bejegyeztetni kívánt keresztnév módosítás nélkül anyakönyvezhetőnek bizonyul. Így válaszoltunk például az *Alexandra*, *Alida*, illetve *Ingrid* nevek ügyében dr. Bódis Károly budapesti, Vértessy Jánosné debreceni, illetőleg Németh László tatabányai lakosnak.

Máskor a kért keresztnévet csak helyesírási korszerűsítéssel lehet anyakönyvezhetőnek minősíteni. Ezért helyeseltük Barthalis Jánosné ózdi levelezőnknek a *Mónika* névformát a *Monika* helyett, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanácsnak az *Adrienn* formát az *Adrien* és *Adrienne* helyett, a Fővárosi Tanács Igazgatási Főosztályának írott levelében a *Harrí* névalakot a *Harry* helyett stb.

A keresztnévek alakváltozatai közül a Magyar Utónévkönyv célszerűségi okokból nem tekinthette anyakönyvezhetőnek valamennyi változatot. Molnár Lászlóné győri levelezőnk kérdésére ezért csak a *Zoárd* névalakot jelölhettük meg anyakönyvezhetőnek

a *Zuárd* helyett. A Hatvani Városi Tanács igazgatási osztályával is csak azt közölhettük, hogy a *Ninett* nem anyakönyvezhető, csak a *Ninetta*. Vértés Endre budapesti lakos esetében a kérés szerencsés volt, a *Gejza* ugyanis éppúgy bejegyezhető az anyakönyvbe, mint a *Géza*, bár egymással önkényesen föl nem cserélhető.

Évente több levél érkezik az *Attila* név *Atilla* változatának védelmében. Furcsállják a levélírók, hogy helyesírási szabályzatunk 1950 óta csak az *Atilla* írásmódot tekinti normának, holott a keresztnevéknél szinte általános irányzat a magyaros írásmódra való áttérés. Ennek a növekvő közönségigénynek a hatására a Magyar Utónévkönyv az *Atilla* névformát is anyakönyvezhetőnek tekinti.

Gyakori panasza levélíróinknak, hogy az anyakönyvvezetők nem hajlandók az *Annamária* névformát bejegyezni az anyakönyvekbe. A jelenlegi jogszabályok valóban nem engedik meg egybeírt kettős utónév bejegyzését. A társadalmi igényt és a név nemzetközi elterjedtségét figyelembe véve a Nyelvtudományi Intézet minden esetben szakvélemény formájában javasolta az *Annamária* név elfogadását. A Magyar Utónévkönyvben ez a név természetesen szintén anyakönyvezhetőnek számít.

Jogszabályaink a nemzetiségi állampolgárok részére lehetővé teszik a saját nemzetiségi névforma anyakönyvi bejegyzését. Ennek alapján igazoltuk például Karagits Antal szerb anyanyelvű budakalászi lakos részére, hogy a *Gorán* férfikeresztnev a szerb-horvát nyelvekben keresztnévként használatos. Hasonló igazolással sikerült Peter Blankenberg NDK-állampolgárnak magyar anyanyelvű és magyar állampolgár feleségétől született kisfiát *Uwe* néven bejegyeztetni a magyar anyakönyvvezetőnél.

De nem mindig újszülöttek anyakönyvezése ügyében fordulnak hozzánk. Jogi természetű ügyekben kellett például Neubacher Rudolfné budaörsi lakos részére igazolnunk, hogy a *Rudolf* nevet a század elején még idegen keresztnévnek tekintették és *Rezső*-nek fordították. Hasonló igazolást kapott tőlünk Hortobágyi Endre budapesti lakos arról, hogy a *Magda* a *Magdolna* név becézője, és a régebbi iratokban a másodikikat az elsővel nemegyszer fölcserélték.

Levélíróink érdeklődése még pusztán a keresztnevék kérdéseit tekintve is sokkal változatosabb, mintsem azt az eddigi kivonatos ismertetés alapján gondolhatnánk. Erről azonban bővebben talán máskor.

L. J.

Van-e *ly* hang a magyar nyelvben? Ezt kérdezi Dr. Szilágyi Lajos. Válaszunk:

Van egy egészen kis terület Magyarországon, ahol valóban ejtenek ilyen hangot. Ez egy kis nyelvjárássziget az ún. palóc nyelvterület középső részén, az Északi-középhegységben. Az ott megközelítőleg *l + j*-nek ejtett hang (körülbelül úgy hangzik, mint az olasz *figlio* szóban) — teljesen elszigetelt és kihalóban levő nyelvjárási sajátosság, jobbra csak az idősebbek beszédében hallható. Műszeres laboratóriumi mérésekkel világosan kimutatták, hogy ez az *ly* hang nagymértékben eltér akár a *j*, akár az *l* hangnak a hangkörnyezettől függő valamennyi ejtészváltozatától, következésképpen attól a hangtól is, amelyet a magyar anyanyelvűek — az említett csoport kivételével — általában mindenütt azokban a szavakban is ejtenek, amelyeket mai helyesírásunk *ly*-nal írat: *lyuk*, *gally*, *ilyen*, *súly*, *melyik* stb.

Számos kísérlettel igazolták, hogy a mai magyar k ö z n y e l v b e n az *ly* ejtése teljesen egybeesik a *j* ejtésével. Ebből következik, hogy az ejtésben egységes *j* hangnak kétféle jele van, a *j* és *ly*, attól függően használva, hogy e hangnak mi volt nyelvünkben a történeti előzménye. A régi nyelvben ugyanis megvolt ugyanaz az *ly* hang, amely ma már csak az említett vidéken hallható. Körülbelül a XV. század óta fokozatosan megváltozott az ejtése, az esetek többségében *j*-vé vált, s csak a helyesírás őrzi az egykori ejtés emlékét.

Abban egyetértünk a levélíróval, hogy folyamatos beszéd közben a különböző szavak a z o n o s hangjait nem halljuk mindig egyformának. A hangok gyakran hangkörnyezetük hatására, néha a beszélő egyén hangképző sajátosságának megfelelően módosulnak, igazodnak egy-egy mozzanatban a környező hangok valamelyikéhez. A finomabb hangtani kutatások ezeket az eltéréseket számon tartják; s mivel ezek attól a hangkörnyezettől, hangtani helyzettől függenek, amelyekben a hang szerepel, helyzeti változatoknak nevezik.

A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy kissé más színezetűnek érezzük azt a *j* hangot — írjuk bár *j*-vel avagy *ly*-nal —, amelyik magas hangok vagy más mássalhangzó környezetében, illetőleg szomszédságában áll, mint azt, amelyiket mély hangok vesznek körül vagy nincs más mássalhangzó szomszédságában.

Szíves figyelmébe ajánljuk a következő szakmunkákat: Molnár J.: A magyar beszédhangok atlasza; Bárczi—Benkő—Berrár: A magyar nyelv története; A mai magyar nyelv rendszere (Leíró nyelvtan I. kötetének Hangtan c. fejezetét); Benkő Loránd: A magyar *ly* hang története. Ez utóbbiból érdemesnek véljük idézni e pár sort: „Köznyelvünkben az *ly* hang elég régóta hiányozhat, így hát *ly*-es jelölésünk már hosszabb idő óta csak íráshagyomány” . . . „ . . . megállapítható, hogy közmagyar helyesírásunk egy régi erősen *ly*-ező ejtést tükröz, s ma, jöllehet már az ejtést túlhaladta, erősen *j*-ző ejtést rögzít” (75. lap).

R. L. G.

Ecuador — Miért nem írjuk magyarosan, kérdi dr. Zolnai Sándor orvos.

Ennek az Egyenlítő táján elterülő latin-amerikai államnak a nevét földrajzosaink máig spanyolosan írják, azaz így: *Ecuador*. Latinul csakugyan *qu*-val írjuk az 'egyenlítő'-t: *aequator*, ámde a spanyolban *cu* van itt a latin *qu* helyén. (Ecuadornak spanyol a hivatalos nyelve.) Valójában itt volna az ideje, hogy magyarosan írjuk ezt az országnévet, mint sok mást azon a földrészen is (*Kolumbia*, *Kuba*, *Mexikó* stb.), de éppen a latin-amerikai országok közül legtöbbször a nevét eredeti spanyol formájában hagyjuk: *Chile*, *Guatemala*, *Paraguay*, *Uruguay* stb.; ebbe a csoportba tartozik *Ecuador* is.

F. G.

Igazságügyi Minisztérium. Dr. Király István főosztályvezető minisztériumuk elnevezésének helyes alakja és írásmódja felől érdeklődik.

Bár minisztériumuk nevét rögzíti a helyesírási szabályzat, ennek ellenére többféle írásos alakkal is találkozunk: *Igazságügy-minisztérium*, *Igazságügyminisztérium*. Helyesírási szempontból a kötőjeles *Igazságügy-minisztérium* a jó, az Önök cégjelzéses papírján használatos kötőjel nélküli írásmód ugyanis ellentmond a helyesírási szabályoknak, mivel a több szóból álló és 6 szótagonál hosszabb összetett szavakban kötőjelet kell alkalmazni. Tekintettel arra, hogy az Önök esetében intézményről van szó, a kötőjel nélküli alak volna a szebb esztétikai okokból, ezért a mi véleményünk az, hogy a helyesírási szabályzattal egyetértésben az *Igazságügyi Minisztérium* alak használata a helyes. Emellett szól az is, hogy a többi hosszabb nevű minisztérium is az *-ügyi* utótagú jelzót tartalmazza: *Művelődésügyi Minisztérium*, *Munkaügyi Minisztérium*, *Egészségügyi Minisztérium*. Az *-i* képző nélküli egybeírt alakot csak a rövidebb előtagú minisztériumnevekben alkalmazzuk: *Pénzügyminisztérium*, *Belügyminisztérium*, *Külgügyminisztérium* stb. Az *igazságügy-miniszter* ettől függetlenül maradhat az eddig használatos formában, tehát nem kell *igazságügyi miniszter*-t írunk, hanem továbbra is *igazságügyminiszter*-t, de mivel ez csak hét szótagos s kivételes esetekben a hét szótagos összetett szavakat lehet kötőjel nélkül is írni, tehát: *igazságügyminiszter* formában is helyes.

Sz. Ő.

Örökkön-örökké. Főtisztelendő Rablánsky Szilveszternek írtuk: A *(mind)örökkön-örökké* eleinte ilyen alakban élt: *(mind)örökkön-örökké*. De idő jártával a második tag *kk*-jának hatására megnyúlt az első tag *k*-ja. Később önállóan is élt az *örökkön*, például Petőfinek Jövendőlés című költeményében is: „Dicső neve költő-fiadnak, Anyám, soká, *örökkön él*.” De már századokkal ezelőtt végbement az analógiás változás. Így is előfordult valaha: *örökkül-örökké*, sőt az *örökkön-örökké* első tagja *-n* ragjának hatására ilyen változat is keletkezett: *örökkön-örökkén*, ebből lett az *örökkénvaló*, majd az *örökkéni* ('örökös') melléknév. Az utóbbi három szó már elavult.

Ennyiből is kitűnhet, hogy nem szabad hibáztatnunk a rég keletkezett *(mind)örökkön-örökké* formát; nem lehet (főlölesleges is volna) visszaváltoztatnunk *(mind)örökkön-örökké* alakúvá. Aligha kell attól tartanunk, hogy hasonló analógiával a *törökön*, *görögön* szóalak ilyenre módosul: *törökkön*, *görögön*. Az *örökkön-höz* hasonló sok analógiás változást említhetnénk, de elég lesz ez az egynéhány: az *elsőleges*-ből a *másodlagos* hatására *elsőleges* lett (sőt már nem ritka a *külsődleges* sem, de ezt már lehetőleg ne engedjük elterjedni), a *szedett-vett*-ből *szedett-vedett*, a *mézes-mákos*-ból *mézesmázos*, a *világos kivirradtig*-ből *kivilágos-kivirradtig*; vagy például az egyházi nyelvben a régi, szláv eredetű *szolozmá*-ból *szolozma* lett. Más nyelvekben is vannak hasonló esetek.

F. G.

Hévíz vagy hévvíz? Melyik a helyes, kérdi Abadi Sándor.

Helyesírási tanácsadó szótárunk a 'meleg gyógyforrás' jelentésű *hévíz* szót így, egy *v*-vel írva közli. Ez tehát a mai „hivatalos” írásmód. Meg is van a jogosultsága, mert első tagja régi időktől fogva *v*-s, és *v* nélküli alakban is használatos. *Hév*, *hé*, *hív*, *hő* alakváltozatait ismerjük, s a legrégebbi idetartozó írásos adat is *v* nélküli, egy 1214-ben kelt, 1550-ben átírt oklevélben: *Hewiuz* (= Hévíz). Későbbi adatok: *Uram az heviz latni* [hévíz látni] *mene* (Oklevélszótár 1544); *Sem igen hideg, sem forro he* [hé] *nem vagy* (Melius P.: Szt. János jelenése ... 1568.) De természetesen van ilyen régi adat is: *Hév víz*, *természeti hév földő*; *Thermae* (Pápai Páriz Ferenc: Dictionarium 1708.); *hivség* (= hőség, Tofeus: Zsoltárok 1683.); *Fornak mikent hev* [hév] *vizek* (Enyedi: Gizmunda 1624.) stb.

Az egy *v*-vel írt *hévíz* alak mellett szól még a jóhangzás szempontja is. Könnyebb kiejteni.

Természetesen a *Hévíz* helynév és a *hévíz* közszó egy eredetű.

R. L. G.

Pesti Hírlap-i cikk. Varró Andrea az iránt érdeklődik, hogyan kell írni a *Pesti Hírlap*-i képzős alakját.

Helyesírási szabályzatunk alapján azt válaszolhatjuk, hogy az *-i* képzőt az ilyen kételemű tulajdonnevekhez kötőjellel kapcsoljuk, és ugyanakkor megtartjuk a nagy kezdőbetűket. Tehát: *Pesti Hírlap-i* cikk. Ahogy a több elemű földrajzi nevek esetében is ezt az írásmódot használjuk: *New York-i*, *Rio de Janeiro-i* stb. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az újság- és folyóiratcímekhez általában a *-beli* képzőt kapcsoljuk: *Népszabadság-beli*, *Magyar Nemzet-beli*, *Élet és Irodalom-beli* (cikk). Tehát az Ön mondatát is inkább így íránk: „Kossuth Lajos egyik *Pesti Hírlap-beli* cikkében a következőket írta.”

Sz. L.

A végrehajtó bizottság írása és rövidítése. Hárs Ferencné tanácsi dolgozónak ilyen irányú kérdésére a következőket válaszoltuk:

Ez a szókapcsolat mai köznyelvünkben kétféle minőségben használatos: 1. önállóan és 2. hivatalok megnevezése mellett, mintegy a hivatal nevének, tehát a tulajdonnévnek részeként.

1. Az önálló, köznévi használatban mindig kis kezdőbetűkkel írjuk szöveg közben, és úgy rövidítjük, mint ahogy minden más szókapcsolatot, tehát minden tagja után pontot teszünk, s közöttük egy betűnyi közt hagyunk (kézírásban annyit, amennyit általában szavak között szoktunk): *végrehajtó bizottság*, rövidítve: v. b. („valódi rövidítés”, az akadémiai helyesírási szabályzat 417. pontja alá tartozik).

A v. b. rövidítést azonban újabban nemcsak *végrehajtó bizottság*-nak olvassuk ill. oldjuk fel, hanem *vébé*-nek is, ez pedig már betűszó, betűszóként való rövidítése meg a helyesírási szabályzat 424. pontja alapján *vő*, kisbetűkkel, pont és betűköz nélkül. Összetételekben: *vő-elnök*, *vő-tag*, *vő-ülés*, *vő-tűkkár* (kötőjellel). Betűszóként, de nem rövidítve: *vébéelnök*, *vébétag*, *vébéülés*, *vébéttűkkár* is elképzelhető bizalmasabb stílusú írásban.

Az önálló, köznévi használatban egyaránt helyes tehát a v. b. rövidítés is, meg a *vő* is, az utóbbi azonban ma már sokkal gyakoribb, ezt közli a Helyesírási tanácsadó szótár is.

2. Gyakran szerepel a *végrehajtó bizottság* kifejezés hivatalok megnevezése mellett. A helyesírási szabályzat 261. pontjában erről az olvasható, hogy az intézménynevekben csak a lényeges szavak írandók nagy kezdőbetűvel. Ebben az intézménynevekben például: *A Budapesti X. ker. Tanács végrehajtó bizottsága*, szigorúan véve a tulajdonképeni hivatal a *Budapesti X. ker. Tanács*, a végrehajtó bizottság ennek egy része, szerve, olyanféle, mint egyéb főosztályok, osztályok, ezeknek a megnevezése is kis kezdőbetűsen szabályos; természetesen rövidítésük is.

A gyakorlatban azonban kialakult egy olyan szokás — s ez már hagyománynak tekinthető —, hogy hivatalos iratok, okmányok fejrészén, címzésben, megszólításban a *végrehajtó bizottság* részt is nagy kezdőbetűsen írják: *A Budapesti X. ker. Tanács Végrehajtó Bizottsága*, rövidítve: *A Budapesti X. ker. Tanács V. B.* (közöttük térköz is van!)

Ez a szabályostól eltérő írásmód már annyira megszokottá vált, hogy nem lehet kategorikusan tiltani. Az ideális természetesen az lenne, ha a legfelsőbb tanácsai szerv központilag elrendelné a szabályos írásmódot — általánosan. Így: *A Budapesti X. ker. Tanács végrehajtó bizottsága* vagy v. b. R. L. G.

Pilis. Honnan ered a *Pilis* hegységnev? Ez a kérdése Varga Jánosnak.

A *Pilis* név egy nyelvjárási *pilis* szóból ered (amely egyébként etimológiailag azonos a 'tonzura' jelentésű *pilis*-sel). Így, *pilis*-nek nevezték és nevezik néhol ma is — például a Székelyföld egyes részein — általában az erdő nélküli hegytetőket. Ez a 'kopasz tetejű hegy' jelentésű *pilis* magyar nyelvjárási alak — miután eredeti jelentése a lakosság többségének tudatában elhomályosult — vált a szóban forgó hegység tulajdonnévé. A szó maga valamelyik szláv nyelvből került a magyarba; az átadó nyelvben a *pleš* alakban használatos szó jelentése: 'kopaszság'. R. L. G.

Fedémes. Bittera Kálmán afelől érdeklődött levelében, mi az összefüggés *Fedémes* község neve és a méhészet között?

Fedémes (*födémes*) község neve rokon értelmű a *Méhes*, *Méhesház*, *Méheskert*, *Méhész*, *Méhi*-féle helynevekkel. Jelentése: 'méhkas, méhes' vagy 'kaptáros' (ti. hely); ahol sok méhkas van. Alapszava a *fed* (*föd*) igéből származó *fedém* (*födém*). A *fedém* a méhkas legősibb formája, belül üreges fatörzs, fával, deszkával fedett természetes vagy mesterséges faodú; külön célra szolgáló fedett készülék. Ennek a primitív méhkasnak legfontosabb része a tető volt, illetőleg az, hogy fedett legyen. Ez a tény magyarázza meg azt, hogy miért éppen a *fed* igéből keletkezett ez a 'méhkas' jelentésű szó. Itt-ott

ma is használnak még ilyen „kasokat”. Az Ethnographia — Népelet c. folyóirat szerint: „Szentgálon a méhészkedő ember, ha az erdőben odvas fát talál, amiben méhcsalád telepedett meg, kivágja a fatörzset, hazahozza, alul-felül pléhkel beszegezi és felállítja kaptárai mellé” (56: 40). Máshol a kasokat nádból, szalmából, sásból készült leszedhető tetővel fedik (Ethnogr. XLIII. 87. Figyelmébe ajánljuk még ugyanennek a folyóiratnak a LXVII. kötetét, a 451. lapon Szabadfalvi József: Méhészkedés c. cikkét).

Legközelebbi nyelvrokonaink közül a votjakok is ugyanilyen módon képezték a 'méhkas' jelentésű szót a mi *fed-ni* igénnel közös eredetű *pod-ni* igéből (ennek a votják szónak a jelentése 'zárni, fedni; zumachen; den Bienenstock zumachen'): *podäm* (*podem*) (azonos a *födém*-mel), jelentése: 'faüregből alakított méhkas'.

Régi oklevelek több hasonló nevű települést említenek olyan szövegkörnyezetben, amelyből világosan kiderül, hogy ott a lakoságnak nagy része méhészettel foglalkozott. Pl. 1055.: *Fidemsi*; az oklevél megemlíti, hogy a tihanyi apátság Endre királytól két méhészt és 50 méhcsaládot kapott. 1211: villa *Fedeh*. 1358: *Fideu* (olv. fideü) *Fede* (fedé). Egy 1264-ben írt és 1466-ban kelt másolatban fennmaradt oklevél szintén érdekes adatokkal szolgál: Item villam *fedemus*, in magna Insula [Csepel-sziget], cum omnibus populis mellidatoribus nostris de eadem predicto Monasterio nostro contulimus, qui omni anno mel fratribus ejusdem Monasterii sicut nostre maiestati soluere consueverant, dare teneantur.

A középkori Magyarország területén a következő megyékben volt *Fedémes*: Fejér megyében Csepel-szigeten, Heves, Hont, Komárom, Nyitra, Pozsony és Szabolcs megyében. Valószínűleg ide tartozik a Somogy megyei *Fedénd* (< *Fedémd*) is.

A szóra vonatkozó további adatok a Magyar nyelv történeti-etymológiai szótárában, a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvtör c. folyóiratokban megtalálhatók. R. L. G.

Fehérnép. Kiss Sándor azt szeretné tudni, miért nevezik *fehérnép*-nek a nőket?.

Általában és eredetileg gyűjtőnév értelmű kifejezés, jelentése 'asszonynép'. Sok helyen egyes személyek megnevezésére is használják, különösen az irodalomban, a *fehércseléd*, *fehérszemély* helyett és értelmében. Régi népi kifejezés, keletkezése valószínűleg a *fehér* színnel kapcsolatos általános hiedelmekkel és kultusszal is összefügg. A *fehér* mindig különösen „tisztelt” szín volt, azonkívül az ártatlanság, a gyöngédség színe is. Az ősi vallásos szertartásokban és a varázslatokban kiemelt szerepe volt a legtöbb népnél (az áldozati fehér ló, szerencséthez, a varázslatot megtörő fehér állat, fehér virág stb. stb.) Egyes nyelvekben magának a *fehér* szónak ma is van népies 'szép' jelentése. Ennek némi nyoma talán a magyarban is fellelhető, mint azt a *Fehéra* régi női név is igazolni látszik, s az, hogy a megtisztelő szándékú *fehérnép* általában megfelel a más nyelvekbeli *szépnem*-nek.

A *fehérnép* elnevezés első tagja (a *fehérnép*) tehát egyrészt a fent említettekre, másrészt — de azokkal szoros összefüggésben — arra is visszavezethető, hogy régen leggyakrabban fehér vászonruhát viseltek. Idővel a ruhadarabok színe megváltozott, de a fehér továbbra is megmaradt általános női színnek. Ezért nevezik Göcsejben a nőket *fehér ruhás*-nak is. Egy régi göcseji ének szerint: [A] *legin bús egyébütt, de örül a fehérruhás körül, vig a asszonyok között*.

A vászon fehérsége, a két fogalomnak mintegy azonosítása az alapja egy másik, de ide tartozó szintén népi női elnevezésnek, a *vászonszeléd*-nek is. Ebben is tulajdonképpen a vászon fehér színe a *födolog*. Finn rokonaink legnagyobb eposzában is *lenvászson madárkának* (*liina lintu*) nevezik az egyik bájos nőalakot. (Természetesen a *cseléd* a *vászonszeléd*, *fehércseléd* kifejezésekben eredeti 'családtag' jelentésében értendő.)

R. L. G.

Szada. Honnan kapta ez a község a nevét, mikor határában sem patak, sem folyó nincsen — kérdezi Tóth Imre.

Ennek a községnek a neve valószínűleg azonos a ma *szád*, néhol *száda* alakban használatos szóval. Minthogy a *szád* a *száj*, régi nyelvi *szád* képzős alakja, elsődleges jelentése 'üreg, nyílás; bejárat; valaminek a kezdete'. A bánya, a barlang, a hordó, a katlan, a kemence, a verem *száda* vagy *szádja*, illetőleg *szádája*. A völgy, szurdok bejárata is *szád*, s arra is sok adat van, hogy az erdőirtást nevezik sok helyen így, valamint az erdőben levő tisztást. Ezért mondhatja a régi népdal: *Erdőszádba kivitettem, Nyírfák alá eltemettem*. Egyik legrégebb kódexünkben olvasható: *Vetteték a veremnek szádára*. A 'folyó, patak beömlési helye' jelentést őrző *Bélapatakszáda* (1297-es oklevélben) típusú helynevek mellett bőven találunk olyan *-száda* vagy *-szád* utótagúakat, amelyek a szónak más, már említett jelentésében szerepelnek. Például: 1288: *locus beruk-zad* (berek-szád); 1338: *Dezmasweulgzada* (Dézsmásvölgyszáda); 1347: *Chabazurduczada* (Csabaszurdokszáda) stb.

R. L. G.

Máriafürdő. Egy romániai levélíró olvasmányai közben erre a szóra akadt. Ennek az eredetét szeretné megtudni, azt is, hogy miért nevezték a laboratóriumi vízfürdőt a középkorban *balneum Mariae* néven, ma pedig egyes országokban *bain-marie*-nak.

A *balneum Mariae* eredetileg az alkímia nyelvének „mesterségszavai” közé tartozott. A középkori alkímisták azt tartották, hogy tudományuk az őskorból ered. Egyesek meg éppen bizonyították, hogy egyenesen Mózes és ennek nővére, Mirjam találta fel az aranycsinálás mesterségét. Az alkímiai módszerek, eljárások egy részét, így az arany kinyeréséhez szükséges műveletek egy fázisaként a fém kiolvasztására vagy kényes, esetleg illékony anyagok melegítésére stb. alkalmazott ún. vízfürdőt személy szerint Mirjamnak tulajdonították. Mirjamt pedig a szentírás profetissa Máriának is szokta nevezni, mert általában Szűz Mária előhírnökének tartották, s mint ilyet a középkorban különösen tisztelték. Innen ered a *Mária-fürdő* elnevezés. Persze a két Máriát mind untalan összecserélték (a bölcsek kövével [pierre philosophale] való műveleteket egyenesen így nevezték meg: *Opus Virginis Mariae*).

Az alkímiából kifejlődött kémia és fizika megtartotta kísérleteihez a vízfürdőt s természetesen nevét is, latinul is és az anyanyelven is. A latin *balneum* a franciában a természetes nyelvi fejlődés során lett már a XII. század táján *bain*, így ebben a nyelvben a *balneum Mariae* köznyelvi megfelelője előbb *bain de Marie*, majd *bain-marie*.

Idővel a vízfürdő a laboratóriumból a konyhába is átkerült, mint a legalkalmasabb módszer különösen kényes felfűjtak, mártások s egyebek főzésére és felmelegítésére (egy nagyobb edényben vizet tesznek a tűzre, és ebbe helyezik a melegítendő vagy főzendő anyagot tartalmazó másik kisebb edényt. Így ezt közvetlenül nem éri a láng). A magyar szakácsnyelv is *máriafürdő* néven ismeri ezt az eljárást.

R. L. G.

Loránd vagy Lóránt, esetleg Lóránd? Marton Mihály technikusnak vitája támadt az anyakönyvi hivattal, mert kisleányt csak *Loránd*-nak voltak hajlandók anyakönyveztetni. Ő ragaszkodik a *Lóránt* formához érzelmi okokból is, meg azért is, mert úgy hiszi, ez az egyedül helyes alak. Milyen eredetű?

Jogosan ragaszkodott ahhoz, hogy kisleány nevét *Lóránt*-nak írják. De nem a név eredete alapján, hanem azért, mert ez a *t-s* forma régóta élő, elterjedt alakváltozata a *Loránd*- (ritkábban *Lóránd*)-nak. Emez pedig valószínűleg az orosz a német és francia Roland-énekekben (Rolandslied, Chanson de Roland) megörökített hősnak — Nagy Károly mondabeli unokaöccsének —, a szaracérok elleni harcban hősi halált halt *Roland*-nak

a nevével. A magyarba ez a név az *r* és az *l* cseréjével *Loránd* alakban került át, mint a nyelvjárási *lékri*, *ligrí*, a *rékliből*, *rigliből*. Keresztnévként, vezetéknevként, sőt helynévként is népszerű lett. Mivel a *Loránd* forma áll alakilag is, időbelileg is legközelebb az eredetihez, keresztnévként ezt teszi elsősorban kötelezővé a helyesírási szabályzat, de a Helyesírási tanácsadó szótár útmutatása alapján elfogadhatjuk a gyakori használat folytán „legalizált” *t-s Lóránt* alakot is hivatalos keresztnévként. A többség az *o-t* hosszan ejti, ezért gyakran *ó-t* írunk, de jogos a *Loránt* is.

A *Loránd* — *Lóránt* és változatai tehát a német—francia *Roland* (olasz *Orlando*) névből származik, ez pedig az ógermán *Hruodland* (*Ruodland*)-ból. Valami ilyenféle a jelentése: 'az országnak dicsőséget szerző' (ógermán *Hruod* 'dicsőség' + ógermán *land* 'vidék, ország').

A latin *Laurentius* névhez semmi köze sincs, ez a magyar *Lőrinc* alapja. A *Loránd* — *Lóránt* és a *Lőrinc* nevek között származási kapcsolat nincs. Ez egy másik, a Lorándtól független név. R. L. G.

EMKE. Gábor László (Budapest XIV., Nagy Lajos király u. 198.) azt kérdezi, hogy mit jelent az EMKE Kávéház neve.

Az EMKE Kávéház közismert vendéglátóipari üzem a budapesti Rákóczi út és a Lenin körút találkozásánál. A mai vendéglátóipari kombinát helyén 1894-ben Wassermann Jónás vendéglős nyitott kávéházat. Ő választotta cége jelző nevéül az EMKE szót. Ez a szó az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület teljes nevének rövidítéséből keletkezett mozaikszó (betűszó). Ez az egyesület 1885. április 12-én alakult Kolozsváron a nemzeti és az anyanyelvi műveltség ápolására. Ez az egyesület ekkoriban ország-szerte igen népszerű volt. A tulajdonos, Wassermann Jónás erre a népszerűsége számított, amikor e köztisztviselőben álló egyesület mozaiknevét használta fel cége megnevezéséül. Heltai Jenő egyik szép operettbetétje csak növelte a név és a kávéház közkedveltségét („Hétre ma várom a Nemzetinél, Ott, ahol a hatos megáll. Szemben az EMKE cigánya zenél . . .”). Az EMKE szót mint a főntebb említett egyesület nevét ma már csak az idősebb nemzedék ismeri, EMKE Kávéház jelentésben azonban ma is közismert. E kávéház neveként való fennmaradását pusztán jóhangzásának köszönheti. L. J.

Papp István hetvenedik születésnapjára

1. Jólesik elnézegetni Papp István professzor arcképét a Magyar Nyelvjárások ez évi, neki szentelt kötetének az elején. Aki személyesen nem ismerné, annak is azonnal szembetűnik a gondolataiban mindig elmélyedő tudósnak és ugyanakkor a nagyon is a földi valóságban élő embernek a nyugodt, bölcs mosolya, derűje, amely annyira jellemző Papp Istvánra . . . Szemei mintha be akarnának hatolni a másik embernek: a gondolkodónak, a beszélőnek a lelkébe, agyába, hogy kifürkésszék: hogyan, milyen úton-módon születik meg a mondanivaló és annak nyelvi kifejezése. De mintha a távolba is néznének ezek a szemek: a múltba — fáradhatatlanul kutatván nyelvünk, gondolkodásmódunk előzményeit . . . és a messze északra, Suomi vagy éppen Jyväskylä felé — ott, a csillogó vízü tavak és örökzöld fenyvesek között találván igazibb barátokat és erőt adó, gondolatébresztő nyugalmat: továbbhatolni az ottaniak és itteniek nyelvének, egyáltalán az emberi nyelvnek a rejtelmeibe . . .

2. Egy ember életében húsz-huszonöt év nagy idő, mégis pillanatok alatt vissza tudom magam képzelni a debreceni öreg Kollégium tanárképzős termeibe, Papp István tanár úr finn nyelvi és magyar nyelvtörténeti óráira. Ha mai énemmel próbálom latolgatni, hogy mi ragadott meg bennünket elsősorban ezeken az órákon; hogy mi könnyítette meg a — rokonság ide, rokonság oda — egyáltalán nem könnyű finn nyelvhez való közeledésünket; és mi tette lehetővé, hogy néhány találkozás után szinte észrevétlenül benne voltunk a magyar és általában a nyelvi szerkezetek formai és funkcionális, diakrón és szinkrón kérdéseinek a sűrűjében — amelyeket pedig megközelíthetetlennek gondoltunk — akkor csak a következőt mondhatnám: mindenekelőtt a nyelvi jelenségeknek a valóságos élettől soha el nem szakadó szemlélete és a tudnivalóknak mindig élményszerű átadása, pontosabban: mintegy átsugárzása.

A finn nyelv tanulását például nem a legelemibb nyelvtani tudnivalók tárgyalásával és nem is a leggyakrabban használt köznyelvi fordulatok elemzésével és gyakorlásával kezdtük. Az „alapanyag” a Kalevala, a finn nép őstörténetének kristálytisza — és klasszikus! — irodalmi remekké finomult összefoglalása volt. Még most is előttem van, ahogy Papp István bemutatta, hogyan adják elő — vagy inkább: beszélik el — a finn parasztok ezt a csodálatos népi eposzt, kezét kézbe fogva és derekuk mozgatásával érzékeltetve a hosszú évszázadok alatt kiesiszolódott ritmust . . . És már egy egészen más világban voltunk, ahol szó esett egy nép ősi hitvilágáról, e népi eposz irodalmi értékeiről, ritmusról, alliterációról és természetesen a finn szavakról, szerkezetekről, összehasonlítva őket magyar megfelelőikkel, rámutatva — a szükséghez képest — eredetükre, kialakulásukra . . . Így kaptunk mi Papp Istvántól a finn nyelv tanulása közben — igazi komplex módon — egy életre szóló bepillantást a finn szókincsen és szerkezeteken kívül a finnugrisztikába, a finn és magyar nyelvtörténetbe, az általános nyelvészetbe, a finn verstanba, stilisztikába, foklórba és tárgyi néprajzba, északi rokonaink történetébe . . .

De módszerében, céljában — és így hatásában, eredményeiben — nem volt más a magyar nyelvészeti óra sem. Már maga az a tény lenyűgözött bennünket, hogy Papp István tanár úr előre leírt anyag, sőt példák nélkül tartotta meg nemegyszer sajátos, de mindig szigorú logikával felépített előadását. Valójában nem is előadások voltak ezek, hanem olyan „irányított” megbeszélések, amelyeken vezetők mintegy velünk is „át-élette” saját nyelvészeti elgondolásait, tudományos következtetéseit. És hadd tegyem mindjárt hozzá, hogy akár régműltről, akár jelenről beszéltünk, minden alkalommal nyelvünk s „a nyelv” mechanizmusát boncolgattuk, „in statu nascendi” akarván megfigyelni és kifürkészni a hang és hangkapcsolat, a szó és kifejezés, a nyelvtani szerkezet és a mondat sajátosságait, legfőbb vonásait. Hangsúlyt kapott eközben mind a nyelvi forma, mind a funkció; a logikai és a lélektani oldal; a szinkroniában a diakronia és megfordítva; a mi nyelvünk és más nyelvek viselkedése; a korábbi nyelvészeti állásfoglalás, de legfőképpen tanárunk elgondolása, amelyet igen gyakran — természetesen az ő irányításával, és szinte anélkül, hogy észrevettük volna — mi mondtunk ki; stb. . . .

3. Persze nem szabad elfelejtkeznünk, hogy Papp István igazi egyénisége a későbbiek során bontakozott ki, főiskolai, majd tanszékvezető egyetemi tanár korában. De hogy ez az egyéniség már korábban és itt formálódott, azt mi sem igazolja jobban, mint hogy valójában a korábbi és itteni kísérletek, tervek hozzák meg a maguk marandó — tanári és tudósi — termését.

A fentebb jelzettek után vajon csodálható-e, hogy Papp István sorra-rendre elvégzi — mai szólva élve — az alapkutatót (mindig a magyart állítva a középpontba), a nyelv legfőbb kategóriáit (hang, szó, szintagma, mondat, valamint igenevek, szóalkotás stb.) illetően; hogy megírja a fonetika és a fonológia szempontjait egyaránt figyelembe vevő — mondhatnánk — gyakorlati magyar hangtant; hogy az általános nyelvészet legfőbb tudnivalóit — a felszabadulás után elsőként — foglalja össze főiskolai jegyzetben; hogy — finnül! — teljes magyar nyelvtörténetet ad ki; hogy bámulatos energiával egyedül elkészíti a legteljesebb, modern finn—magyar szótárt, és ma is dolgozik a magyar—finn párján; hogy se szeri, se száma a különböző szintű finn nyelvkönyveknek, nyelvtanainak; hogy állandóan törődött és törődik a nyelvi neveléssel, a nyelvhasználat mindennapi problémáival, a tágabb értelemben vett nyelvműveléssel (módszertan; helyesírás, nyelvhelyesség, stilisztika; nyelvjárások; stb., stb.). (L. a MNyj. XVII. kötetében levő bibliográfiát, amely közli Papp István eddig megjelent valamennyi munkáját.) Nem csodálható, mert mindez a megkezdett út szerves folytatása, kiteljesítése.

4. Ezek után mit kívánhatunk Papp István professzornak hetvenedik születésnapja alkalmából? Úgy gondolom, azt, hogy még nagyon, nagyon sokáig neveljen nyelvi és irodalomszeretetre, nyelvi-nyelvészeti gondolkodásra, új utak keresésére, szóki-mondásra . . .

Szathmári István

A szép magyar beszéd országos középiskolai versenye

Az 1971. évi Kazinczy-emlékermesek

1971. április 23-án és 24-én hatodik alkalommal rendezte meg a szép magyar beszéd országos középiskolai versenyének döntőjét Győrött a Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottsága, a Művelődésügyi Minisztérium Közoktatási és Szakoktatási Főosztálya, a Kommunista Ifjúsági Szövetség Győr-Sopron megyei Bizottsága, a Győr-Sopron megyei Tanács művelődésügyi osztálya, Győr Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága, valamint a Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola.

A Kazinczy-díj alapítványának (vö. Nyr. 84: 511) és a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola felajánlásának (vö. Nyr. 90: 331–3) szellemében meghirdetett verseny iskolai és megyei döntői után — az ország minden megyéjének és megyei jogú városának képviseletében — hatvanhat középiskolai tanuló (gimnazista és szakközépiskolás) jutott el Győrbe. (Közöttük mint vendég szerepelt hat, előző évi Kazinczy-emlékermes is.) Az országos versenyen indulók nagy számának illusztrálására csak egyetlen adatot említék meg: a megyei szintű középdöntőkön kb. ezer tanuló vett részt. Közülük került ki az a hatvanhat versenyző, aki Győrött mutatta be, miképpen beszél anyanyelvünket.

A versenyt Z. Szabó László üdvözlő szavai után dr. Csernitzki Gyula, Győr Város Tanácsának elnöke nyitotta meg. Beszédében elmondta, hogy a várossá válásának 700. évfordulóját ünneplő Győr a nyelv művelésében, ápolásában és az irodalmi életben is jelentős múltra tekinthet vissza. E múlt folytatása, a Kazinczy-ról elnevezett kiejtési versenyek sorozata, melynek résztvevői, a nyelvet szépen beszélő fiatalok, olyan nagy elődök nyomdokain haladnak, mint a Győrött élő, a városhoz sok szállal kötődő, itt munkálkodó Sajnovics János, Révai Miklós, illetőleg Kazinczy, Kisfaludy, Petőfi és mások. Ezután a versenyzők szabadon választott szövegüket mondták el. Ady Endre, Ascher Oszkár, Babits Mihály, Bárczi Géza, Benedek Marcell, Benkő Loránd, Czine Mihály, Csoóri Sándor, Albert Einstein, Ferenczy Géza, Fodor István, Garai Gábor, Gáti József, Maxim Gorkij, Illés Endre, Illés Lajos, Illyés Gyula, Jankovich Ferenc, Juhász Ferenc, Kosztolányi Dezső, Kölcsey Ferenc, Lőrincze Lajos, Mikszáth Kálmán, Nemeskürty István, Németh László, Radnóti Miklós, Sántha Ferenc, Sipkai Barna, Sőtér István, Szerb Antal, Váci Mihály, Vas István, Vihar Béla, Vörösmarty Mihály, Zolnai Béla írásaiból hallottunk részleteket. A verseny második napjának délelőttjén a kötelező szöveg hangzott el, egy részlet Szabó Lőrinc Technika és költészet című írásából.

Az eredményhirdetésre április 24-én délután 15 órakor került sor a Szakszervezetek Rába Művelődési Házában, mely most már állandó színhelye a Kazinczy-versenyeknek. Ünnepi beszédében Módos Dezsőné, Győr Város Tanácsának elnökhelyettese Győr kulturális múltjáról, a múltnak és a jelennek a találkozásáról szólt. Mint mondta, Győr, az űreg város ifjú szívvel várja minden évben a fiatalokat, akik a nyelv szeretetéről téve bizonyosságot, népük szeretetét, általa pedig hazájuk szeretetét is bizonyítják. A bíráló bizottság nevében dr. Benedy József, a MM főosztályvezetője értékelte a versenyt, és foglalta össze a tapasztalatokat. Elmondotta, hogy a verseny színvonala — az előző évi versenyek után várhatóan — magas, nívós volt. A bíráló bizottságnak nagy gondot jelentett az igazságos döntés. A fejlődést elsősorban a hangképzésben lehetett megfigyelni. A bíráló bizottság (és természetesen a nagyszámú hallgatóság) alig-alig hallott hibásan képzett hangokat. Pöszén, selypesen beszélő diák nem volt a versenyen, egy-két versenyző ejtett nyelvjárásos színezetű, hátrább képzett *t* és *d* hangokat. Nagy öröme szolgált az is, hogy több olyan szövegmondót lehetett hallani, aki különbséget tett a nyílt és zárt *e* hang között. Fejlődést tapasztalhatunk az *i*, *u*, *ü* hangok és a mássalhangzók hosszúságának-rövidségének érzékeltetésében is, valamint mással-

hangzós hangkapcsolatok kimondásában: a részleges és teljes hasonulás, az összeolvadás stb. törvényének érvényesítésében. (Mindössze egy-két esetben lehetett betűfejtést tapasztalni.) Viszonylag több — de még így is elenyészően kevés — hiba volt a mondatfonetikai eszközök használatában. Több éneklő hanglejtési formát hallhattunk, itt-ott baj volt a hangsúlyozással, a kiemeléssel is; főleg a jelzős és határozós szerkezetek hangsúlyviszonyaival. (Bizony gondot kell fordítani a merev kiejtési babonák ellen való küzdelemre!) Több gondot jelentett a szöveg tagolása, illetőleg a szöveg kisebb-nagyobb nyelvi-szerkezeti-tartalmi egységeinek és ezek összefüggéseinek érzékeltetése. Ebben — mint a bíráló bizottság megállapította — nem kis mértékben a nyelvi szövegelemzés hiánya és a helytelen légzéstechnika a ludas. Többen rossz helyen vettek levegőt, s ezzel széttörték bizonyos összetartozó szószerkezeteket, gondolati, nyelvi egységeket (vagy mivel nem tartottak szünetet, összekapcsoltak olyanokat, melyeket szét kellett volna választaniuk). — A jövőben nagyobb gondot kell fordítani a nyelvi-tartalmi szövegelemzésre, mert csak ennek segítségével nyílik lehetőség arra, hogy a mondatfonetikai eszközöket: a hangsúlyozást, hanglejtést, beszédtempót, szüneteket, sőt a szövegfonetikai eszközöket: a hangterjedelmet, hangfekvéseket, a hangerőt, ennek váltásait, a tempót és ennek váltásait, valamint a szünethasználatot a gondolat helyes, stílusos kifejezésének szolgálatába tudjuk állítani. Ez azért is fontos, mert változatlanul problematikus a szövegnek megfelelő helyes beszédstílus kialakítása, a mondanivalónak, helynek stb. megfelelő hangvétel. A verseny tapasztalatainak elemzése során a kötelező szövegből vett példákkal mutatott rá a hibákra, erényekre, és segítségükkel hívta fel a figyelmet arra a fontos tényre is, hogy nem egy esetben többféle megoldás, értelmezés is jó lehet ugyanazon gondolat kifejezésére, tolmácsolására.

A tapasztalatok összegezése után dr. Bencédy József és Markó Sarolta átadta a Kazinczy-emlékérmét, a Kazinczy Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola, a Győr-Sopron megyei Tanács, valamint Győr Város Tanácsa könyvajándékát az első húsz helyezettnek. A legjobban szereplő hat versenyző a KISZ Központi Bizottsága különdíját is megkapta.

A bíráló bizottság (tiszteletbeli elnöke Péchy Blanka, a Magyar Népköztársaság érdemes művésze; elnöke dr. Bencédy József, az MM főosztályvezetője, az Országos Oktatási Tanács titkára; tagjai dr. Demelászló, a nyelvtudományok doktora, egyetemi tanár; Gálos Tibor, az MM közoktatási főosztályának elnöke; Herczegi Károly, az MM szakoktatási főosztályának osztályvezető-helyettese; Körmenyi László, a Magyar Rádió bemondója, Kazinczy-díjas; dr. Megyer Szabolcs, vezető szakfelügyelő; dr. Perédy László, színművész, a Győri Kisfaludy Színház tagja; Sasvári Erzsébet, a KISZ KB munkatársa; dr. Szende Aladár, főiskolai docens, az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa; Wachá Imre, az MTA Nyelvtudományi Intézete tudományos munkatársa) a következő tanulókat jutalmazza a Kazinczy-emlékéremmel: Sellei Iván (Budapest, Veres Pálné Gimnázium), Takács Lajos (Dunaújváros, Münnich Ferenc Gimnázium), Szalay Éva (Orosháza, Táncsics Mihály Gimnázium), Veszprémi Jenő (Budapest, 24. sz. Kilián György Ipari Szakmunkásképző Intézet), Hegedüs Géza (Debrecen, Péchy Mihály Építőipari Szakközépiskola), Máté Györgyi (Pécs, Janus Pannonius Gimnázium), Károlyi Tamás (Szeged, Radnóti Miklós Gimnázium), Hász Erzsébet (Budapest, Ságvári Endre Gyakorló Gimnázium), Gácsér Mária (Hatvan, Bajza József Gimnázium), Székely Éva (Budapest, Kossuth Zsuzsa Gimnázium), Bánk Judit (Budapest, Fazekas Mihály Gimnázium), Mittermayer Erzsébet (Érd, Vörösmarty Mihály Gimnázium), Sebor Lilla (Budapest, Fürst Sándor Gimnázium), Milisits Éva (Szombathely, Savaria Gimnázium), Pagony Balázs (Pécs, Komarov Gimnázium), Lucza Mária

(Tata, Eötvös József Gimnázium), **A c z é l A n n a** (Budapest, Radnóti Miklós Gyakorló Gimnázium), **J e l e n k ő I s t v á n** (Miskolc, 1. sz. Ipari Szakközépiskola), **B á c s k a i E r z s é b e t** (Szentés, Horváth Mihály Gimnázium), **C s i p k e J o l á n** (Esztergom, I. István Gimnázium). A Kazinczy-émlékérmeket előző évben elnyert versenyzők ajándékát kapta: **F e r e n c z J u d i t** (Budapest, Petrik Lajos Technikum), **H a r s á n y i Á g n e s** (Hajdúböszörmény, Bocskai István Gimnázium), **K a t o n a Á g n e s** (Budapest, Kossuth Zsuzsa Gimnázium), **K i r á l y M á r i a** (Marcali, Lady János Gimnázium) **R é v é s z L á s z l ó** (Székesfehérvár, József Attila Gimnázium), **V á s á r h e l y i A n d r á s** (Eger; Dobó István Gimnázium). (A verseny szabályai értelmében sem a Kazinczy-érmeket, sem a Kazinczy-émlékérmeket nem kaphatja meg kétszer ugyanaz a versenyző.) A győri Kazinczy Ferenc Gimnázium iskolai versenyének különjutalmát **K ő n i g É v a** kapta.

A szokásnak megfelelően a versennyel egyidőben a Kazinczy gimnázium ismét megrendezte a „kisalföldi nyelvemvelő nap”-ot, mely ebben az évben a magyar nyelv hete győri, illetőleg Győr-Sopron megyei rendezvényeinek egyik jelentős megnyilvánulása volt. Ennek keretében április 23-án 16 órakor került sor a Kazinczy gimnáziumban Kazinczy Ferenc mellszobrának, **L e s e n y e i M á r t a** szobrászművész alkotásának leleplezésére. A szoboravató beszédet dr. **B e n c é d y J ó z s e f** mondta. 16 óra 30 perckor a gimnázium klubjában dr. **B a r l a G y u l a** debreceni vezetőtanár tartott előadást „Stilisztikai elemzés az iskolában” címmel. Wacha Imre

Beszédsszimponion Szegeden

A Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság, az MTA Nyelvtudományi Intézete, Szeged Megyei Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága és a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola rendezésében került sor Szegeden 1971. augusztus 26-a és 29-e között az ún. Speech Symposiumra. A mintegy 80 előadásból és egy kerekasztal-konferenciából álló szimponion 18 ország mintegy 250 képviselője vett részt. A tíz perc időtartamú előadások két (egy alapvetően nyelvészeti és egy főként gyógyászati érdeklődésű) szekcióban az alábbi témakörökről folytak: beszédprodukción és beszédérzékelés, a beszéd akusztikai szerkezete, a beszéd szerkezete és a nyelv szerkezete, továbbá a kóros beszédhang elemzése, logopédia és nyelvészet, valamint — a két fő problémakör érintkezési pontjait szorosan összefogó előadássorozatként — az alkalmazott beszéd kutatás.

A beszédre vonatkozó vizsgálatok előterében továbbra is azok a kutatások állnak, amelyek a beszéd hangösszetevőit igyekeznek felmérni. A fiziológiai és akusztikai vizsgálatok immár egy évtizede kiegészülnek hangészlelési kísérletekkel is. Egy amerikai előadó (**W i l l i a m s**, Pensacola, Florida) egy még további kikísérletezésre váró, nagy érdeklődést keltő és hozzászólásokat provokáló előadásban olyan módszert ismertetett, amely lehetővé teszi a magánhangzó-mássalhangzó arány hatásának a meghatározását a beszéd érthetőségére. Számos vizsgálat abból indul ki, hogy a beszéd mindenkor hordozza a beszélő bizonyos egyedi sajátosságait, ami mindig informatív. **C h r i s t o v** (Szófia) az eltorzult beszédjelenségek minőségének felismerhetőségével és felismerésének módjával foglalkozott, különös figyelmet szentelve a modern akusztikai berendezéseknek, első sorban pedig a hangszínképelemzés fontosságát és saját mérőmódszerét hangsúlyozva. Ugyanez az alapelv állt **S e s s l e r** és **W e s t** (Murray Hill, New Jersey) érdeklődésének középpontjában (A vizsgált beszéd szubjektív minősége). Magyar előadás is volt a beszédben megnyilatkozó egyedi sajátságokról: **B o l l a K á l m á n** és **M o l n á r J ó z s e f** A beszéd egyéni jellemzőinek akusztikai vetülete című referátuma (erre a kriminalisztika is felfigyelt már). A fiziológiai beszédvizsgálatok iránt érdeklődőknek

az ismert kaliforniai professzor, L a d e f o g e d és szerzőtársa, H a r s h m a n olyan vizsgálatokról számolt be, amelyekben a szerzők a kísérleti személy nyelvének mozgását követték röntgenfilmen. Ugyancsak a nyelv szerepével foglalkozott S a w a s h i m a japán kutató, aki az ún. száloptika alkalmazásával a nyelv mozgásáról készített hangos normálfilmeket. A bravúros képsorokon világosan lehetett látni a nyelv teljes mozgásának plasztikus képét artikuláció közben. Hasonló módszerrel, az orron keresztül vékony vezetéken a gégebe lógatott miniatűr világítótestes felvevőkamera segítségével láthatóvá tette a szerző a hangrés szerepét az egyes hangok, hangcsoportok ejtésében, a hangsúly és az intonáció kialakításában. Az egyes nyelvek beszédhangjainak ejtésével foglalkozott egy szegedi előadó (V a l a c z k a i L á s z l ó: A magyar és német beszédhangok realizálásának kontrasztív vizsgálata). Az összehasonlító vizsgálat a nyelvoktatásban kapja meg jelentőségét. A fiziológiai vizsgálatokat S u b o s i t s I s t v á n és K e m é n y F e r e n c beszámolója (A hangkapcsolások elektromiografikus vizsgálata) zárta be.

Különösen az utóbbi másfél évtized, elsősorban az elektronika fejlődése vezette el a kutatókat oda, hogy a beszéd olyan akusztikai sajátosságait derítsék fel, amelyek lehetővé teszik mesterséges beszéd létrehozását is (l. az alkalmazott kutatások fejezetében). P a u l u s, M a n g o l d és S e i d e l (NSZK) előadásai a beszédhangok jellemző frekvenciaértékeinek, a részhangcsoportok adatainak olyan vizsgálatáról számoltak be, amelyben az egyes beszédhangra jellemző adatok statisztikai eloszlását tárják fel, s ezzel megteremtik a lehetőséget a beszéd automatikus, géppel történő felismeréséhez. Hasonló céllal végeztek vizsgálatokat lengyel kutatók is (R y f f e r t, O z i m e k, P e i k e r t: A beszédzsignál elhatárolásának befolyása az emberi hang egyedi tulajdonságaira, a gyakorisági skála és a vokális aspektus figyelembevételével). Mind a beszédhangok egyedi, mind a statisztikai módszerrel kalkulált általános akusztikai tulajdonságait egy rendszerben tartalmazó elemzési metódust mutattak be P o l s és T r o m p holland kutatók (A holland magánhangzóspektrum elemzése.)

A természetes beszédhangok elemzésének megbízhatóságáról úgy győződhetünk meg, hogy elemzéseink adataiból mesterséges úton előállítjuk őket; csak ha a mesterséges hang a természetessel azonos hatást kelt, tekinthetjük eljárásunkat helyesnek. Ez az alap gondolat vezérelte B o r o v i ĉ k o v á, M a l a ĉ és P t á ĉ e k prágai tudományos munkatársakat a cseh *h* és *ch* lehetséges változatainak felmérésében. Magát az eljárást analízis-szintézis rendszernek nevezik, s angolra alkalmazott változatát S u z u k i és N a k a t s u i tokiói akusztikusok mutatták be. Ugyanezt az eljárást alkalmazta U m e d a és C o k e r (Murray Hill, New Jersey) a fonéma-időtartam és a prozódikus tulajdonságok vizsgálatában.

Számos előadás foglalkozott a beszédhangnál nagyobb közlésegségek tulajdonságával is. A beszéd szerkezete és a nyelv szerkezete közötti összefüggések elvi kérdéseit taglalta D e m e L á s z l ó (A beszéd egységei és szintjei), feltéve a kérdést, hogy a sajátosan emberi beszédtevékenység rétegeinek melyek a közös, általános meghatározói. S z é p e G y ö r g y és K o v á c s E m ő k e azokkal az új összefüggésekkel foglalkozott, amelyek az eddigi nyelvészeti felfogással szemben megváltoztatják a beszéd kisebb és nagyobb egységeit, ezek összefüggéseit. A beszéd dallamának és dinamikájának akusztikai paramétereit mérte fel D r e y f u s - G r a f professzor (Genf). A hanglejtésükben eltérő mondatvariánsok fonetikai tulajdonságait tárgyalta P e t r o v n a (Moszkva). W a c h a I m r e (A magyar nyelv „zenei” elemeinek rendszere és funkciói) a beszéd akusztikai össz-szerkezetének olyan lényeges aspektusaira mutatott rá, mint a hangterjedelem, hangmagasság, hangfekvés stb., s felvetette ezeknek egymás közti viszonyát is. A beszéd teljes egészét szem előtt tartó vizsgálatok lehetősége arra is alkalmas, hogy korábbi nyelvi állapotokat legalább részben rekonstruáljunk. Erre a „fonetikai archeológiára” volt példa L. L. M j a s z n y i k o v (Leningrád) referátuma, aki az óorosz

beszédhangok ejtését következtette ki az egyházi éneklés alapján. Speciális beszédflowamatok akusztikai jellemzőiről beszélt Szende Tamás, s ugyancsak általános kérdéssel, a beszédnek a kommunikációban való helyzetével foglalkozott Terestyéni Tamás.

Az akusztikai módszerek fejlődése az orvostudományban is új lehetőségeket tárt fel. Számos előadás foglalkozott a kóros hang újszerű, a diagnosztikában jól felhasználható akusztikai elemzésével (Hirschberg Jenő, a szimpozion rendezője: Kóros csecsemőhangok klinikai és akusztikai analízise; Schroeder és Goydke [Braunschweig]: Kórosan elváltozott csecsemőhangok vizsgálata; Weis [Bécs]; Az öregkor hangproblémái, valamint számos előadás, amely az egyes betegségeknek a beszédben megmutatókozó vejejáróit választotta témájául).

Az akusztikai, fonetikai kutatások eredményeit legszélesebb körben a logopédia használja fel. Nyilvánvaló az összefüggés a hallás (akusztikai tényezők) és a beszéd-készség (fiziológiai tényezők) között, mint Mártonyi János (Stockholm) rámutatott. A helyes beszéd egyik segítője a látás is. Göllösz Viktor (a Gyógypedagógiai Főiskola igazgatója) ezt filmes vizsgálatokkal igazolta. A hallás-csökkenés és a kiejtés alakulásának kapcsolatáról beszélt László András. A „látható beszéd” (visible speech) logopédiai alkalmazásával foglalkozott Hégyely Gábor. Speciális hangtani jelenséget idézett Bartók János egy skizofrén beszélő hanganyagából.

A korábbiakban említett mesterséges beszéd, amely az alkalmazott akusztikai kutatások homlokterében áll, elsősorban az ember és a gép közötti kommunikáció célját szolgálja (Gresser: Az ember és a gép hangos kommunikációja). Flanagan és szerzőtársai (Murray Hill, New Jersey) olyan apparátust mutattak be, amelynek megvalósítása lehetővé teszi, hogy a számítógéppel a megoldandó feladatot szóban közöljék, s a gép hangos válaszban adja meg a számítási művelet eredményét. A probléma kettős: a gépnek fel kell ismernie a beszédhangokat, s az ezek által hordozott tartalmat, majd pedig válaszát meg kell fogalmaznia és ki kell mondania. Két japán szerző, Hiki és Oizumi egy erre a célra alkalmas beszéd-szervmodellt ismertettek. E fázisról beszélt Krause (Kelet-Berlin, I. Időkvantumokkal impulzált beszéd-szintézis). Kido és Itahashi (Sendai, Japán) viszont a megelőző szakasszal foglalkoztak (Az automatikus beszéd-felismerés vizsgálata). Ugyancsak alkalmazott kutatással foglalkozott Pogány Attiláné, Babai László és Horváth Zoltán (A mozgófilm előnyei súlyos dadogók beszédállapotának és terápiás eredményeinek rögzítésében), valamint Mohr János (Audiovizuális technikai eszközök a beszéd-terápia szolgálatában).

A konferencia programjában természetesen több változás következett be. Ennek köszönhető, hogy Lotz János professzor (Columbia University, New York) is előadást vállalt, felmérve a magyar magánhangzó-rendszer meghatározásának eddigi kísérleteit. Olyan rendszert ajánlott, amely e magánhangzóknak nem oppozícióknak való szembenállására épül.

Ugyancsak Lotz professzor vezetésével a rendezőség által véleménycserére meghívott tudósok sorra elmondták, hogy milyen irányban várják a következő tíz esztendő beszéd-kutatásait. Az egyes témák képviselőiben a logopédia terén a figyelemnek arra a tényre kell irányulnia, hogy a technikai fejlődéssel párhuzamosan a közlemények információ-tartalma egyre sűrűbb lesz (Weis, Bécs). Az orvosok — abból kiindulva, hogy egyre több betegség vejejárója a beszéd-készség sérülése is — nagy fontosságot tulajdonítanak a megelőzésnek (Böhme, Lipcse). Ludmilla Csisztovics (Lenin-grád) a vizsgálatok komplexitásának kiteljesítését várja: az elemzéseket követniük kell az adatok ellenőrzésének, vagyis mesterséges beszéd-jelenségek létrehozásának, majd ezek akusztikai hatékonyságának vizsgálatára észlelési kísérleteket kell folytatni. A több-

ségben levő akusztikusok elsősorban a technikai fejlődés adta lehetőségek felhasználását szorgalmazták (Mártony János, Stockholm), illetve a matematikai apparátus szélesebb alkalmazását (Dénes Péter, London). Tarnóczy Tamás professzor (Budapest) szerint a kutatási irányt az agy működési modelljének alaposabb megismerése kell hogy megszabja.

A magyar résztvevők valamennyi szakterületen képviseltették magukat. Erre az alkalomra — ünnepi meglepetésként — Bükky Béla (A magyarországi beszéd kutatás tematikai megoszlása 1960 és 1969 között) összefoglalta az eddig e téren fölmérhető eredményeket.

Kassai Ilona—Szende Tamás

A Z A K A D É M I A I K I A D Ó Ú J D O N S Á G A I

Deme: László: MONDATSZERKEZETI SAJÁTSÁGOK GYAKORISÁGI VIZSGÁLATA. (Magyar szövegek alapján) Nyelvészeti tanulmányok 15. 406 oldal · Kötve 58,— Ft

Világviszonylatban is első kísérlet a mondatnak mint szövegösszefüggésbe ágyazott részegységnek elméleti és zárt szövegegységek alapján való statisztikai vizsgálatára.

Imre Samu: A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK RENDSZERE. 393 oldal · Kötve 75,— Ft

A magyar nyelvjárások fonológiai-fonetikai, illetőleg morfológiai rendszeréről való legújabb ismereteinknek modern szempontú részletes összegezése.

A MAGYAR SZÓKÉSZLET FINNUGOR ELEMEI. (Négy kötetben) 2. köte.: H—M. 455 oldal · Kötve 42,— Ft

A szótár a magyar szókészlet finnugor illetve fimugornak magyarázott szavainak etimológiáját tartalmazza.

Zsilka János: NYELVI RENDSZER ÉS VALÓSÁG. 239 oldal · Kötve 50,— Ft

A szerző a mindennapi tapasztalatok alapján fejti ki a nyelv és valóság összefüggését.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK SOROZAT
LEGÚJABB KÖTETEI

72

Imre Samu

A FELSŐÖRI NYELVJÁRÁS

101 oldal · Füzve 17,— Ft

73

S. Meggyes Klára

EGY KÉTÉVES GYERMEK NYELVI RENDSZERE

106 oldal · Füzve 17,— Ft

74

Farkas Vilmos

HELYESÍRÁSUNK HANGJELÖLÉS-RENDSZERÉNEK TÖRTÉNETE

102 oldal · Füzve 17,— Ft

75

NYELVÉSZET ÉS GYAKORLAT

(Tanulmánygyűjtemény)

133 oldal · Füzve 21,— Ft

76

Dezső László

A JELZŐS „FŐNÉVI CSOPORT” KÉRDÉSEI A MAGYARBAN

78 oldal · Füzve 13,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szemle

Jozef Mistrík: Szógyakorosság a szlovák nyelvben (Ismerteti: *P. Balázs János*) ... 484

A Nyelvőr postája

Kunszery Gyula: Budapest — Csehül van 493
Ferenczy Géza: Forsythia — „forzícia” és egyéb „-ci” 494

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

F. G.: Hírünk a világban — *L. J.*: Közönségszolgálat keresztnévügyben — *R. L. G.*: Van-e *ly* hang a magyar nyelvben? — *F. G.*: Ecuador — *Sz. L.*: Igazságügyi Minisztérium — *F. G.*: Örökkön-örökké — *R. L. G.*: Hévíz vagy hévíz? — *Sz. L.*: Pesti Hírlap-i cikk — *R. L. G.*: Fedémes — *R. L. G.*: Fehérnép — *R. L. G.*: Szada — *R. L. G.*: Máriafürdő — *R. L. G.*: Loránd vagy Lóránt, esetleg Lóránd? — *L. J.*: EMKE 495

A Nyelvőr hírei

Szathmári István: Papp István hetvenedik születésnapjára 504
Wacha Imre: A szép magyar beszéd országos középiskolai versenye 507
Kassai Ilona—Szende Tamás: Beszédszimpozium Szegeden 509

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHL 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 „
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-írás helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaltó és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	44 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	40 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, tizenegyedik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László: A magyar szótáriradalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban</i>	100 „
<i>Imre Samu: A Szabás Viadala</i>	58 „
<i>Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe</i> ...	15 „
<i>Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből</i>	12 „
<i>Hexendorff Edü: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből</i>	15 „
<i>Károly Sándor: Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban</i>	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)</i>	200 „
<i>Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása</i>	14 „
<i>Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez</i>	15 „
<i>Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák</i>	12 „
<i>Végh József: Órségi és hetési nyelvatlasz</i>	100 „
<i>Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában</i>	130 „
<i>Névtudományi vizsgálatok</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában</i>	28 „
<i>Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői</i>	10 „
<i>Kázmér Miklós: A magyar affrikátságsemlélet</i>	5 „
<i>A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. Tompa József)</i>	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig</i>	15 „
<i>Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan</i>	6 „
<i>Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai</i>	8 „
<i>Pais Dezső: Szer</i>	12 „
<i>Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz</i>	16 „
<i>Rác Endre: A magyar nyelv következményes mondatai</i>	14 „
<i>Moór Elemér: A nyelvtudomány mint az ós- és néptörténet forrástudománya</i>	35 „
<i>Ligeti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből</i>	62 „
<i>Grétsy László: A szóhasadás</i>	65 „
<i>Bartha Katalin: Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig</i>	18 „
<i>Imre Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése</i>	10 „
<i>Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században</i>	14 „
<i>Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere</i>	12 „
<i>Alak- és mondattani gyűjtelék</i> (Szerk. <i>Pais D.—Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere</i>	18 „
<i>Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete</i>	15 „
<i>Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok</i>	18 „
<i>Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében</i> ...	12 „
<i>J. Perrot: Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben</i>	9,50
<i>Zsilka J.: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer</i>	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere</i>	9 „
<i>Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben</i>	16 „
<i>Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében</i>	19 „
<i>Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt</i>	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században</i>	35 „
<i>A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—II.</i>	250 „
<i>H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben</i>	15 „